

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄

ΤΟΜΟΣ ΙΓ΄

2018

Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

VI. ΑΡΧΕΙΑ – ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΑΙΔΕΙΑ

N Βεντούρας

ΚΕΡΚΥΡΑ 2018

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ
Ι' ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄ ❁ ΤΟΜΟΣ ΙΓ΄ ❁ 2018

Ι΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΕΡΚΥΡΑ, 30 ΑΠΡΙΛΙΟΥ – 4 ΜΑΪΟΥ 2014

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

VI. ΑΡΧΕΙΑ – ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΑΙΔΕΙΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2018

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Περιοδική έκδοση

Ιδρυτής: ΚΩΣΤΑΣ ΔΑΦΝΗΣ

Περίοδος Α': 1951-1987

Περίοδος Β': 2003-

Τόμος ΙΓ'

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Γενική επιμέλεια: Δημήτρης Κονιδάρης

Επιμέλεια ξενόγλωσσων τμημάτων: Δημήτρης Μεγαλούδης

Επιμέλεια παραγωγής – εκτύπωση

ΙΔΕΑ & ΤΥΠΟΣ – Φίλιππος Λένης

Τηλ.: 210 2827415 – email: leon@ath.forthnet.gr

ISSN 1012-2303

© 2018 ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Οδός Κώστα Δαφνή και Θεόδωρου Μακρή 1, 491 00 Κέρκυρα

Τηλ.: 26610 30674

www.panioniosynedrio.gr

E-mail: eksmouseiosolomou@gmail.com

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ: Πρόεδρος

ΝΑΣΟΣ ΜΑΡΤΙΝΟΣ: Αντιπρόεδρος

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ: Γραμματέας

ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΖΑΜΙΤ: Ταμίας

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΡΥΩΝΗΣ: Έφορος

ΚΩΣΤΑΣ ΛΙΝΤΟΒΟΗΣ: Μέλος

ΝΙΚΟΛΑΪΣ ΠΕΝΝΑ: Μέλος

Κωνσταντίνος Ε. Σολδάτος.
Πρόεδρος της Εταιρείας προς Ενίσχυσιν
των Επτανησιακών Μελετών (1933-1940).

Θεόδωρος Μακρής.
Πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών
Σπουδών (1952-1968).

*Στην Ιερή Μνήμη των Κερκυραίων λογίων
Κωνσταντίνου Ε. Σολδάτου (1900-1980)
Θεοδώρου Μαζογή (1885-1970)
Κώστα Δαφνί (1911-1987)
Αθανασίου Χ. Τσίτσα (1931-2001)*

Κώστας Δαφνής.
Πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών
Σπουδών (1968-1987).

Π. Αθανάσιος Χ. Τσίτσας.
Πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών
Σπουδών (1987-2001).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με τον ανά χείρας έκτο τόμο των *Πρακτικών του Ι' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014), ολοκληρώνεται η έκδοση των πρακτικών ενός συνεδρίου, που έχει πια περάσει στην Ιστορία. Τον Οκτώβρη του 2015 ξεκινώντας την έκδοση των πρακτικών, επισημαίναμε ότι «όταν το εγχείρημά μας θα έχει ολοκληρωθεί, τότε θα μπορούμε να μιλήσουμε οριστικά για την ευτυχή κατάληξη ενός μεγάλου διεθνούς και –κατά γενική ομολογία– επιτυχημένου συνεδρίου, το οποίο εκτός των άλλων ήταν και πανηγυρικό, διότι –ηθελήμένα– συνέπεσε με την επέτειο των εκατόν πενήντα χρόνων από την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα και των εκατό χρόνων από την καθιέρωση του θεσμού των Πανιονίων Συνεδρίων».

Έχοντας σήμερα στα χέρια μας τους έξι τόμους των *Πρακτικών του Ι' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, δεν κρύβουμε ότι νιώθουμε πλέον δικαιωμένοι, τόσο για την ανάληψη της διοργάνωσης, ώστε ένας ακόμη κρίκος να προστεθεί στον κορυφαίο πανεπτανησιακό θεσμό των Πανιονίων Συνεδρίων, όσο και για τη διατήρηση της μνήμης του Συνεδρίου μέσα στον χρόνο – πράγμα που επιτυγχάνεται με την έκδοση των πρακτικών. Πολύ περισσότερο νιώθουμε τη δικαίωση, διότι η Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών κατόρθωσε να εκδώσει έξι ογκώδεις τόμους, που συνολικά υπερβαίνουν τις 4.500 σελίδες, αποκλειστικά με δικούς της πόρους και μάλιστα σε δύσκολους οικονομικά καιρούς.

Αλλ' αφού πλέον το εγχείρημα ολοκληρώνεται, θεωρούμε σκόπιμο να συνοψίσουμε τις θέσεις, οι οποίες πρυτάνευσαν ώστε και η διοργάνωση και η έκδοση να λάβουν τη μορφή, την οποία έλαβαν, όπως κυρίως τις εκθέσαμε στον πρόλογό μας του πρώτου τόμου.

α) Τονίσαμε ότι η επιστημονική κατεύθυνση, την οποία ως διοργανωτές ενός ιστορικού Συνεδρίου πιστεύουμε ότι οφείλαμε να δώσουμε, ήταν η χωρίς αποκλεισμούς συμμετοχή κατά το δυνατόν περισσότερων Επτανησίων και επτανησιολόγων, με μοναδικό κριτήριο εκείνο της ποιότητας και της αφοσίωσης στο επτανησιακό αντικείμενο έρευνας.

β) Φροντίσαμε να συνυπάρξει η εμπειρία των παλαιότερων με τον ενθουσιασμό των νεότερων, πιστεύοντας ότι για τη διατήρηση ενός κορυφαίου επτανησιακού θεσμού με διεθνή χαρακτήρα αναγκαία είναι η αγάπη και η ενασχόληση των νεότερων με το αντικείμενο και η ισότιμη συμμετοχή τους.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

γ) Τονίσαμε επίσης ότι το Πανιόνιο Συνέδριο αποτελεί επτανησιακή πανστρατιά, αλλά με ταυτόχρονη πανελλήνια (της μεγαλονήσου Κύπρου συμπεριλαμβανομένης) συμμετοχή και με την αξιοποίηση των τοπικών φορέων (επισήμων και μη), με τη συστράτευση των πνευματικών και καλλιτεχνικών ιδρυμάτων και επιστημονικών συλλόγων (ακόμη και με την αφιλοκερδή προσφορά των φιλόξενων χώρων τους για τη διεξαγωγή των συνεδριών).

δ) Επιστημάναμε ότι η έκδοση των Πρακτικών ενός Συνεδρίου έχει πολλές διαστάσεις και δη: *πρακτική, ηθική, επιστημονική, ιστορική*. Συνοπτικά, η *πρακτική* διάσταση έγκειται στο να αποτυπωθεί κατά το δυνατόν γραπτώς ό,τι στην πράξη έλαβε χώρα με υλικές ενέργειες. Η *ηθική* διάσταση ενέχει για τους διοργανωτές την ηθική υποχρέωση να συγκεντρώσουν το διανοητικό προϊόν των εργασιών του συνεδρίου αλλά και το ηθικό δικαίωμα των συμμετασχόντων να το απολαύσουν. Η *επιστημονική* διάσταση συνδέεται με την επιδίωξη της αναθέρμανσης του ενδιαφέροντος για προσδιορισμένους επιστημονικούς τομείς ή αντικείμενα, την ανταλλαγή απόψεων, την προσαγωγή νέων στοιχείων και πορισμάτων. Τέλος, η *ιστορική* διάσταση συνίσταται στο αντίκρισμα της ίδιας της υστεροφημίας του Συνεδρίου, της διατήρησης δηλαδή του στίγματός του στο διηνεκές.

ε) Φροντίσαμε να υπάρξει αναλυτική καταγραφή των όσων έλαβαν χώρα, το χρονικό δηλαδή του Συνεδρίου, με αναφορά στην προεργασία, στην τελική οργάνωση, στην αναγραφή των χώρων, τη μνεία των ανθρώπων που το πλαισίωσαν. Θεωρούμε ότι έτσι προέκυψε τόσο ο πανηγυρικός όσο και ο επιστημονικός χαρακτήρας του Συνεδρίου. Δεν παραλείψαμε, κατά το δυνατόν, να γίνει συνοπτική αναφορά σε όλα – και στα εννέα – τα Πανιόνια Συνέδρια, που προηγήθηκαν. Καταγράφηκαν επίσης προτάσεις, όπως και η από την ολομέλεια του Συνεδρίου επιλογή του φορέα, που ανέλαβε τη διοργάνωση του επόμενου ΙΑ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου.

Εκδοτικά:

α) Εντάξαμε την όλη έκδοση στη σειρά της εκδοτικής επετηρίδας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, των *Κερκυραϊκών Χρονικών* (οπότε υπάρχει διπλή αρίθμηση, η κανονική της επετηρίδας και μία του αντίστοιχου τόμου των Πρακτικών).

β) Είχαμε αποστείλει προς τους συνέδρους εκδοτικές οδηγίες, ώστε να υπάρχει ομοιογένεια μορφής στις ανακοινώσεις.

γ) Είχε ζητηθεί να υπάρχει ελληνική και ξενόγλωσση περίληψη.

δ) Ακολούθηθηκε στη δημοσίευση των ανακοινώσεων, σε μεγάλο βαθμό, η σειρά του προγράμματος, αλλά σε όσες περιπτώσεις κρίθηκε ότι πρακτικά και επιστημονικά ήταν ορθότερο να υπάρξουν αποκλίσεις, έγιναν για την επίτευξη καλύτερου αποτελέσματος.

ε) Πέραν των περιεχομένων, παρατέθηκε ονομαστικός κατάλογος όσων

συμμετείχαν σε κάθε τόμο (με επικαιροποιημένες τις ιδιότητές τους), καθώς και ελληνόγλωσσο και ξενόγλωσσο ευρετήριο ονομάτων.

Υπενθυμίζουμε ότι οι πέντε τόμοι που προηγήθηκαν του παρόντος είχαν το εξής, επιγραμματικά, περιεχόμενο:

- τόμος πρώτος 2015 (*Κερκυραϊκά Χρονικά* τόμος όγδοος), στον τόμο αυτόν είχαν περιληφθεί οι ανακοινώσεις των δύο πρώτων ενοτήτων του κύκλου της Ιστορίας)
- τόμος δεύτερος 2016 (*Κερκυραϊκά Χρονικά* τόμος ένατος), στον τόμο αυτόν είχαν περιληφθεί οι ανακοινώσεις της τρίτης ενότητας του κύκλου της Ιστορίας, και των ενοτήτων της Εκκλησίας και της Ιστορίας της Τέχνης
- τόμος τρίτος 2017 (*Κερκυραϊκά Χρονικά* τόμος δέκατος), στον τόμο αυτόν είχαν περιληφθεί οι ανακοινώσεις του κύκλου της Λογοτεχνίας
- τόμος τέταρτος 2017 (*Κερκυραϊκά Χρονικά* τόμος ενδέκατος), στον τόμο αυτόν είχαν περιληφθεί οι ανακοινώσεις των ενοτήτων της Φιλοσοφίας, της Αρχαιολογίας-Αρχαιολογίας, της Αρχιτεκτονικής και του Θεάτρου
- τόμος πέμπτος 2018 (*Κερκυραϊκά Χρονικά* τόμος δωδέκατος), στον τόμο αυτόν είχαν περιληφθεί οι ανακοινώσεις των ενοτήτων Μουσική, Γλώσσα-Πολιτιστική Παράδοση, Επτανησιακή διασπορά.

Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται οι εισηγήσεις των θεματικών ενοτήτων των Αρχείων, της Τυπογραφίας (Βιβλία – Περιοδικά – Εφημερίδες) και της Παιδείας, με την απαραίτητη επισήμανση ωστόσο ότι στην ενότητα των Αρχείων κρίθηκε φρόνιμο να ενταχθούν και οι ανακοινώσεις που αφορούσαν στην «αλληλογραφία» (οι οποίες στο πρόγραμμα του Συνεδρίου είχαν περιληφθεί στο τμήμα της Ιστορίας). Οι ανακοινώσεις της ενότητας των Αρχείων εκφωνήθηκαν στην αίθουσα των Γενικών Αρχείων του Κράτους – Αρχείων Νομού Κερκύρας στην ιστορική αίθουσα του Παλαιού Φρουρίου, ενώ οι ανακοινώσεις της «αλληλογραφίας» σε αίθουσα του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Οι ανακοινώσεις της Τυπογραφίας στην αίθουσα του αρχαιότερου επιστημονικού συλλόγου της χώρας, του Δικηγορικού Συλλόγου Κερκύρας, και οι ανακοινώσεις της Παιδείας στην αίθουσα του Πνευματικού Κέντρου της Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων, στο ισόγειο της Ιονίου Ακαδημίας.

Ο παρόν τόμος θεωρήσαμε ότι ήταν υποχρέωσή μας να αφιερωθεί στην ιερή μνήμη των προγόνων μας στην Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών: στον Κωνσταντίνο Ε. Σολδάτο (1900-1980) – πρόεδρο του φυσικού προδρόμου της Εταιρείας μας, της «Εταιρείας προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών» (1933-1940), στον Θεόδωρο Μακρή (1885-1970) – πρόεδρο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών από την ίδρυσή της το 1952 έως το 1968, στον Κώστα Δαφνή (1911-1987) – πρόεδρο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών από το 1968 έως

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

το 1987, και στον π. Αθανάσιο Χ. Τσίτσα (1931-2001) – πρόεδρο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών από το έτος 1987 έως το 2001.

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών εκφράζει και από εδώ τις ευχαριστίες του προς τον Γραμματέα του κύριο Δημήτρη Κονιδάρη που ανέλαβε την εκδοτική επιμέλεια και του παρόντος έκτου τόμου, καθώς και προς τον εξαίρετο τυπογράφο κύριο Φίλιππο Λένη, που ανέλαβε την εκτύπωση και των έξι τόμων του Πανιονίου Συνεδρίου. Ευχαριστίες εκφράζουμε επίσης προς τον κ. Γρηγόριο Καρύδη, ο οποίος ευχαρίστως μας έδωσε την άδεια να χρησιμοποιήσουμε στο εξώφυλλο του παρόντος τόμου τα έργα του μεγάλου χαράκτη Νικολάου Βεντούρα.

Πραγματοποιώντας με τον ανά χείρας τόμο το τελευταίο βήμα της έκδοσης των *Πρακτικών* του Γ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, απευθύνουμε τέλος τις ευχαριστίες μας προς όλους όσους μας ενδυνάμωσαν στη βαρύτατη αποστολή, την οποία εν πλήρη γνώσει αναλάβαμε με την οργάνωση του Συνεδρίου: τους χορηγούς, πνευματικούς και θεσμικούς παράγοντες, φορείς, εταιρείες και ιδρύματα που μας υποστήριξαν ποικιλοτρόπως και ευγενικά, τους χορηγούς επικοινωνίας, την οργανωτική επιτροπή, τους συμβούλους του προγράμματος, την οικονομική επιτροπή, τους συγγραφείς, τους επιμελητές και τους τεχνικούς του σχετικού ιστοχώρου, τους εκπροσώπους της οργανωτικής επιτροπής στις επιμέρους αίθουσες και όλους όσους οργάνωσαν ή συμμετείχαν σε παράλληλες εκδηλώσεις. Τα ονόματα όλων, προσώπων και φορέων, αναφέρονται κατά περίπτωση στις οικείες θέσεις των τόμων. (Στην ικανοποίησή μας παρεμβάλλεται μόνο το ότι κάποιιοι εκ των υποστηρικτών μας και των συνέδρων δεν ευρίσκονται εν ζωή – ύστερα από τέσσερα χρόνια – για να μοιρασθούμε και μαζί τους την ικανοποίηση και τη χαρά). Ασφαλώς απευθύνουμε τις ευχαριστίες μας προς τους επιμελητές έκδοσης των έξι τόμων και κυρίως προς τους συνέδρους-εισηγητές, για τον κόπο και την υπομονή τους για μιαν αληθινή επτανησιακή πανσπρατιά.

Και τούτο –όπως τονίζαμε και στον πρόλογο του πρώτου τόμου– «*χάριν του ίδιου του θεσμού των Πανιονίων Συνεδρίων και χάριν των όπου γης νέων μελετητών, οι οποίοι καλούνται με την ενδελεχή έρευνα του επτανησιακού πολιτισμού να διαφωλάνουν αλώβητη την επτανησιακή ενότητα*».

Κέρκυρα, Φεβρουάριος 2018

ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

Πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών
και

Πρόεδρος του Γ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Σπύρος Ευαγγελάτος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σκηνοθέτης, πρώην πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών, επίτιμος πρόεδρος του Γ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου.

Παραγιώτης Βοκοτόπουλος, ακαδημαϊκός, ομότιμος καθηγητής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Χρύσα Μαλτέζου, ακαδημαϊκός, τ. διευθύντρια του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ Γ' ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Περικλής Παγκράτης, πρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, διευθυντής του λογοτεχνικού περιοδικού *Πόρφυρας*, δικηγόρος.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

Θεοδόσης Πυλαρινός, ομότιμος καθηγητής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, αντιπρόεδρος της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Αντιπρόεδροι

Γεώργιος Μοσχόπουλος, πρώην αναπληρωτής καθηγητής Νεότερης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πατρών, πρόεδρος της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών.

Νίκιας Λούντζης, δικηγόρος, συγγραφέας, πρόεδρος του σωματείου «Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων».

Ευριπίδης Γαραντούδης, καθηγητής Νεοελληνικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Γραμματέας

Δημήτρης Κοινάδης, συγγραφέας, γραμματέας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, συνδιευθυντής του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Ταμίας

Λουκιανός Ζαμίτ, ιστοριοδίφης, ταμίας της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Μέλη

Νάσος Μαρτίνος, ψυχίατρος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Κωνσταντίνος Καρδάμης, μουσικολόγος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου, επιμελητής του Αρχείου και Μουσείου Φιλαρμονικής Εταιρείας Κερκύρας.

Βασίλης Λέτσιος, επίκουρος καθηγητής του Τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Σωτήρης Τριβιζάς, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος της εκδοτικής ομάδας του περιοδικού *Πόρφυρας*.

Νικολαΐς Πέννα, φιλόλογος, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Ρένα Κρουαζιέ-Μασωνίδη, γλύπτρια, προσωπογράφος.

Σπύρος Π. Γαούτσης, υποψήφιος διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, γραμματέας της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Κερκύρας, υπεύθυνος σύνταξης του δελτίου *Συνάντηση*.

Νικόλαος Κοσκινάς, φιλόλογος, διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ Ί ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Αικατερίνη Δεμέτη, αρχαιολόγος, διευθύντρια του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.

Παρασκευή Κοψιδά-Βρεττού, σχολική σύμβουλος φιλολόγων, διδάκτωρ Κοινωνικής Λαογραφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Δώρα Μέντη, διδάσκουσα του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ηλίας Τουμασάτος, εκπαιδευτικός, διδάκτωρ Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ Ί ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Πρόεδρος

Κωνσταντίνος Λιτοβόλης, φιλόλογος, συγγραφέας, μέλος του Δ.Σ. της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών.

Μέλη

Παναγιώτης Βουώνης, επιχειρηματίας.

Πάυλος Μεταλληνός, επιχειρηματίας.

ΧΟΡΗΓΟΙ

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΩΝΑΣΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΔΗΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
Ε.Ο.Τ. – ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
«Φ. ΒΡΥΩΝΗ Α.Ε. ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ»

ΕΥΓΕΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, ΠΑΞΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΠΟΝΤΙΩΝ ΝΗΣΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΙΑΤΡΟΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ «ΜΑΝΤΖΑΡΟΣ»
ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΕΡΚΥΡΑΣ «ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ»

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

CORFU CHANNEL TV
START MEDIA TV
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ*
ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ *ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΝΕΑ*

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ: Η ομάδα του κυρίου Κωνσταντίνου Οικονόμου, επίκουρου καθηγητή του Τμήματος Πληροφορικής του Ιονίου Πανεπιστημίου, η οποία πρόσφερε αφιλοκερδώς τις τεχνικές υπηρεσίες της.

ΗΧΗΤΙΚΗ ΚΑΛΥΨΗ αιθουσών και μαγνητοφωνήσεις στρογγυλών τραπέζων: Μουσικός Οίκος Φ. Βρυώνη Α.Ε., ο οποίος πρόσφερε αφιλοκερδώς την ηχητική κάλυψη.

ΙΣΤΟΧΩΡΟΣ Γ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΠΑΝΙΟΝΙΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ειδικά για το Γ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο δημιουργήθηκε ιστοχώρος, με ιστορικής φύσεως υλικό γύρω από τον θεσμό και το πνεύμα που τον διέπει, για την ιστορία και τη λειτουργία της διοργανώτριας Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών, για τους εκδοθέντες τόμους των κατά καιρούς διεξαχθέντων Πανονίων Συνεδρίων. Από πλευράς της οργάνωσης, υπάρχει στον ιστοχώρο (που είναι επισκέψιμος και θα αναρτηθούν σ' αυτόν σε PDF σταδιακά μετά την έντυπη εμφάνισή τους και τα περιεχόμενα των *Πρακτικών*), το Πρόγραμμα του συνεδρίου, ο κατάλογος των συνέδρων, οι χώροι διεξαγωγής του, οι επιτροπές που ανέλαβαν τη διοργάνωση, οι προγραμματισθείσες πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, οι χορηγοί και υποστηρικτές, καθώς και πληροφορίες για τη μετακίνηση, τη διαμονή και θέματα πρακτικής φύσεως των συνέδρων· επίσης, γίνεται ενημέρωση, μετά την πραγματοποίηση του συνεδρίου, σχετικά με τις ανακοινώσεις και τα εκδοθησόμενα *Πρακτικά*.

Συγγραφείς των κειμένων του ιστοχώρου:

Περικλής Παγκράτης, «Το πνεύμα των Πανονίων Συνεδρίων».

Δημήτρης Κονιδάρης – Λουκιανός Ζαμίτ, «Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, εξήντα τρία χρόνια».

Βασίλης Λέτσιος, «Τα Πανόνια Συνέδρια: σύντομη ιστορική αναδρομή από το 1914 έως το 2014».

Θεοδόσης Πυλαρινός, «Οι τόμοι των *Πρακτικών* των Πανονίων Συνεδρίων».

Συγκέντρωση και επιμέλεια κειμένων και σπάνιου φωτογραφικού υλικού του ιστοχώρου:

Θεοδόσης Πυλαρινός.

Καλλιτεχνικός σχεδιασμός:

Κλάουντια Μπέττχερ, Ε.Τ.Ε.Π. Ιονίου Πανεπιστημίου.

Ανάπτυξη εφαρμογής:

Ανδρέας Γιαννακουλόπουλος, λέκτορας Ιονίου Πανεπιστημίου και Άρης Λαμπρογεώργος.

Οργάνωση παραγωγής:

Ρουμπίνη Οικονομίδου.

ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

1. Στα αμφιθέατρα και στις αίθουσες των συνεδριών

1) Βασιλική Παπαγεωργίου, 2) Ιάσων Κατσένης, 3) Ελένη Κατσαρού, 4) Δέσποινα Δαμιανού, 5) Μαρία Παπαμήτρου, 6) Μαρία Κωνσταντινίδη, 7) Στυλιανή Μπεκρή, 8) Βασιλική Νικηφορίδου, 9) Δήμητρα Κετετζούδη, 10) Ιωσήφ Λιάσκος, 11) Αλέξανδρος Σερέτης, 12) Κωνσταντίνα Κουτσιούμπα, 13) Βούλα Λούντου, 14) Λαμπρινή Γκεσούλη, 15) Νικολίνα Βούλτσιου, 16) Μιχάλης Νικολαΐδης, 17) Ιωάννης Διαμαντόπουλος, 18) Νάντια Αλμάγκουι, 19) Θεοδώρα Λάζαρη, 20) Μαρία-Σοφία Δεββέ, 21) Κώστας Ντάρας, 22) Χριστίνα Μπρέστα, 23) Γιώργος Πετρόπουλος, 24) Πολυτίμη Ρώσση, 25) Βασιλική Νικάκη, 26) Μπέττυ Μπογδάνου, 27) Όλγα Μαράντου, 28) Τριαντάφυλλος Σαμαράς, 29) Στέφανος Γραμμένος, 30) Στέφανος Στεφανίδης, 31) Ηλίας Τζιμουλάκης, 32) Δέσποινα Φαρμάκη, 33) Διονύσιος Αρβανιτάκης, 34) Νίκος Αρβανιτάκης, 35) Μαγδαληνή Μανωλοπούλου, 36) Κατερίνα Καραγκούννη, 37) Χαρά Οικονομοπούλου, 38) Αθηνά Ζώτου, 39) Σωκράτης Πουλής, 40) Αλέξης Μεθόδιος, 41) Λεμονιά Χαραλαμπίδου, 42) Κατερίνα Χυτά, 43) Δημήτριος Μάμαλος, 44) Ελίζα Δελλάρτα, 45) Σπύρος Ασπιώτης, 46) Ναταλία Βαρδουνιώτη, 47) Χρύσα Παγκράτη, 48) Ηλιοστάλακτη Ανυφαντάκη, 49) Μαίρη Δημητρά, 50) Εύη Κατέχη, 51) Σπύρος Ιωάννου, 52) Γιάννης Κοντός, 53) Σπύρος Γερακάρης, 54) Ιωάννα Πασπάλα, 55) Δημήτριος Κίτσος, 56) Ντόρη Μεταλληνού, 57) Γιάννης Στατήρης, 58) Αλέξανδρος Αηδώνης, 59) Προκόπιος Κουρής, 60) Γεωργία Κουτσούρη.

2. Στην Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών

1) Ειρήνη Μαλαχά, 2) Αθηνά Περούλη, 3) Φωφώ Ζούπα, 4) Εύη Κατσιμίδη, 5) Γεωργία Παπαδοπούλου, 6) Θεοφάνης Κυπριώτης, 7) Χαράλαμπος Μωραΐτης, 8) Στέφανος Μάζης, 9) Αγγελική Μωραΐτη, 10) Δήμητρα Αγγελή, 11) Εύη Ανυφαντή, 12) Βίκη Γατσούλη, 13) Παυλίνα Τσουμάνη, 14) Λούλα Φρεμεντίτη.

ΑΡΧΕΙΑ

Ο ΛΕΥΚΑΔΙΟΣ ΧΕΡΝ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΤΡΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥΣ

Χριστίνα-Γεωργία Κασίνη

Φέτος συμπληρώνονται εκατό δέκα (110) χρόνια από τον θάνατο του Λευκαδίου Χερν. Όμως, η εισήγηση που ακολουθεί δεν έχει επετειακό ή γραμματολογικό χαρακτήρα, ούτε έχει να κάνει με την νεοελληνική πρόσληψη του Λευκαδίου Χερν, αλλά αφορά στην επισήμανση και πραγμάτευση μερών από το έργο του, όπου διασταυρώνονται οι τρεις πολιτισμοί που τον διαπτόισαν: ο ελληνικός, ο ιρλανδικός και ο ιαπωνικός. Παρ' όλ' αυτά, η επιλογή του θέματος, πέραν του ενδιαφέροντος που έχει για τις πολιτισμικές σπουδές, δεν είναι άσχετη με την πρόθεση της τιμητικής αναφοράς στην μνήμη ενός γοητευτικού πολυεθνικού συγγραφέα.

Ο Λευκάδιος Χερν γεννήθηκε το 1850 από μητέρα καταγόμενη από τα Κύθηρα, τη Ρόζα Κασιμάτη, και πατέρα Ιρλανδό, τον Τσαρλς Χερν, ο οποίος υπηρέτούσε τότε στη Λευκάδα ως στρατιωτικός ιατρός στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1818-1863). Ο συγγραφέας γεννήθηκε και βαφτίστηκε στη Λευκάδα και πήρε το όνομα Πατρίκιος-Λευκάδιος. Τα δύο αυτά ονόματα είναι χαρακτηριστικά της καταγωγής των γονέων του· η αφορμή του Λευκάδιος είναι, βέβαια, ευανάγνωστη· το όνομα, όμως Πατρίκιος οφείλεται στην ιρλανδική καταγωγή του πατέρα του, επειδή ο Άγιος Πατρίκιος είναι ο πολιούχος των Ιρλανδών. Μετά από τη μετάθεση του πατέρα του στην Ινδία, εγκαταστάθηκε στο Δουβλίνο μαζί με τη μητέρα του στην ηλικία των δύο χρόνων. Ο αυταρχικός, όμως, χαρακτήρας της γιαιγιάς και η εξασθένηση της αγάπης του Καρόλου για τη Ρόζα οδήγησε στη διάλυση του γάμου. Ο Λευκάδιος από τα πέντε του χρόνια δεν ξαναείδε τη μητέρα του. Μεγάλωσε ουσιαστικά με μια θεία του. Τα εφηβικά χρόνια του στο Δουβλίνο, στη Γαλλία, στην Αγγλία, έγκλειστοι σε διάφορα καθολικά κολέγια, ήταν δύσκολα, και εξαιτίας της έλλειψης γονικής φροντίδας και ένεκα του ατίθασου και γεμάτου καλλιτεχνικές φαντασιώσεις χαρακτήρα του.

Το 1872 μετανάστευσε για καλύτερη τύχη στο Σινσινάτι του Οχάιο, όπου εργάστηκε ως δημοσιογράφος. Εκείνη την εποχή οι φωτογραφίες δεν ήταν συνηθισμένες στις εφημερίδες, γι' αυτό το ρεπορτάζ στηριζόταν στην περιγραφή. Ο Χερν αρεσκόταν να σοκάρει τους αναγνώστες με τις ρεαλιστικές περιγραφές κοινωνικών προβλημάτων, όπως ένας φόνος, η σφαγή ενός ζώου, ο απαγχονισμός ενός εγκληματία, η ζωή των φτωχών στις φτωχογειτονιές, και πιο συγκε-

κριμένα η ζωή των μαύρων στις όχθες του ποταμού Οχάιο. Η επίδραση του αγαπημένου του Ροε είναι φανερή. Κατά τη διαμονή του στο Σινσινάτι, το πιο εντυπωσιακό του άρθρο ως δημοσιογράφου ήταν η περιγραφή της θέας από την κορυφή του Καθεδρικού Ναού του Αγίου Πέτρου.¹ Το 1877 εγκαταστάθηκε στη Νέα Ορλεάνη, όπου παρέμεινε δέκα χρόνια. Η πόλη αυτή του αμερικανικού νότου τον έλκυσε για το λιμάνι της, επειδή εκεί κατέφθαναν πολλά εξωτικά πράγματα. Δούλεψε και πάλι σε εφημερίδα, αλλά αυτή τη φορά έγραφε και για τα νέα βιβλία της γαλλικής λογοτεχνίας, πολλά από τα οποία μετέφραζε ο ίδιος στ' αγγλικά. Μετέφρασε έργα των Gautier, France, Flaubert, Maupassant, Loti, Zola, κ.ά. Διάλεγε ιστορίες τρόμου, όπως το «Μια από τις νύχτες της Κλεοπάτρας», η «Clarimonde» και άλλα. Ο Χερν επηρεάστηκε από έργα του Gautier, τα οποία ήταν γεμάτα από αιρετικές αρετές. Για παράδειγμα, η αρετή ενός βαμπίρ, της Clarimonde, έκανε έναν νεαρό ιερέα να διαλέξει την αγάπη της από τη θρησκεία.

Ο Χερν ήρθε για πρώτη φορά σ' επαφή με τον ιαπωνικό πολιτισμό στο Βρετανικό Μουσείο το 1868, όπου θαύμασε τα ιαπωνικά βουδιστικά αγάλματα. Σε στενότερη επικοινωνία με την Ιαπωνία ήρθε, όταν το 1884 επισκέφθηκε την παγκόσμια έκθεση ζωγραφικής στη Νέα Ορλεάνη. Η επαφή αυτή υπήρξε καθοριστική για το μέλλον του. Ήδη, είχε αρχίσει να διαβάζει βιβλία για την Ιαπωνία και έτσι ερχόταν όλο και πιο κοντά σε αυτήν. Στο μεταξύ έμεινε για δύο χρόνια στη Μαρτινίκα των γαλλικών Αντιλλών, όπου έμαθε να ζει σ' έναν διαφορετικό πολιτισμό. Αυτό ήταν και το κυριότερο βήμα προτού φύγει για την Ιαπωνία. Η θετική του στάση απέναντι στους ξένους πολιτισμούς αλλά και η εμπειρία του κατά τη διαμονή του σε μη δυτικό πολιτισμό, προετοίμασαν ψυχολογικά το ταξίδι του στην Ανατολή. Το βιβλίο του Πάρισιβαλ Λόουελ, *Η ψυχή της Άπω Ανατολής*, τού ξύπνησε το παλιό ενδιαφέρον του για την Ιαπωνία. Όταν, όμως, έφτασε στην Ιαπωνία, η διαφορετικότητα της ζωής εκεί υπήρξε ένα πολιτισμικό σοκ για τον Χερν, παρ' όλο που είχε ήδη ζήσει σε διαφορετικούς από αυτούς που ήξερε πολιτισμούς. Το 1890, μετά από δεκαοκτώ περίπου χρόνια στην Αμερική, έφτασε στην Ιαπωνία. Πρώτη του στάση ήταν το Matsue, η πρωτεύουσα της Ιζούμι, όπου παρακολούθησε μερικούς τελετουργικούς χορούς, όπως ο χορός της Μίκο, της ιέρειας με τις μαντικές ικανότητες, της οποίας τα ευθύγραμμα πόδια χαρακτηρίζει ως τα πόδια «μιας μαρμαρίνης νύμφης». Αργότερα, εγκαταστάθηκε στη Γιοκοχάμα, όπου δίδαξε αγγλική γλώσσα στην μέση εκπαίδευση· έπειτα εργάστηκε στο αυτοκρατορικό Πανεπιστήμιο του Τόκυο ως καθηγητής της αγγλικής λογοτεχνίας. Παντρεύτηκε την καταγόμενη από οικογένεια σαμουράι Σετζούκο Κοϊζούμι, πήρε την ιαπωνική ιθαγένεια, ασπάσθηκε τον

1. Junko, Umemoto (Nikon University), *Lafcadio Hearn as Wanderer*.

βουδισμό και έλαβε το όνομα Γιακούμο Κοϊζούμι. Τα δύσκολα χρόνια της νεανικής αλητείας και της ανέχειας ανήκουν στο παρελθόν. Τώρα είναι πια ώριμος, ευκατάστατος και ευυπόληπτος. Η ευσυνειδησία, η φιλοστοργία και η ανεξίθρησκεία είναι τα χαρακτηριστικά της συμπεριφοράς του στο πανεπιστήμιο. Έκτοτε, επιδόθηκε απερίσπαστος στο συγγραφικό έργο του και στην ακαδημαϊκή διδασκαλία.

Ο Χερν αγάπησε την Ιαπωνία από την πρώτη στιγμή που ήρθε σ' επαφή μαζί της· αφομοίωσε πλήρως τον πολιτισμό της και αφομοιώθηκε με τον ιαπωνικό τρόπο του σκέπτεσθαι. Στην ουσία αισθάνεται ότι «επιστρέφει [...] στη μυστική πατρίδα της ψυχής του».² Μέσα από τα γραπτά του προσπάθησε να αναλύσει το πνεύμα και τον πολιτισμό της χώρας. Μάζευε ιστορίες, μύθους, θρύλους και δεισιδαιμονίες του λαού, ακόμα και αν οι μύθοι αυτοί φάνταζαν αφελείς στα μάτια των δυτικών, για να μπορέσει να κατανοήσει την ιαπωνική νοοτροπία, αλλά και να δείξει στον υπόλοιπο κόσμο, που βρισκόταν εκτός της κλειστής αυτής κοινωνίας, την παγκοσμιότητα της ανθρώπινης υπόστασης. Στο ημερολόγιό του, που δημοσιεύθηκε με τον τίτλο *Ματιές στην παράξενη Ιαπωνία*, ο ίδιος καταγράφει όσα είδε από την πρώτη στιγμή. Όλα του φαίνονται μικροσκοπικά, πανέμορφα, απόκοσμα, μυστηριώδη. Τα ιδεογράμματα, τα οποία σε κάποιους φάνταζαν σαν απλές γραμμές, για τον ίδιο είναι εικόνες, οι οποίες ζούνε, μιλάνε, χειρονομούν. Οι άνθρωποι είναι καλοσυνάτοι, και, αν και σε κοιτάνε με απορία, πάντα θα σου χαμογελάσουν· όπως λέει ο ίδιος, είναι σαν να μεταφέρθηκε στη χώρα των ξωτικών, σαν αυτά που υπάρχουν στα αγγλικά παραμύθια. Οι σελίδες του είναι γεμάτες από τις εντυπώσεις του από τη μαγική αυτή χώρα. Συχνά αναφέρει πως όλες οι κινήσεις στην Ιαπωνία είναι αργές και απαλές, οι φωνές χαμηλές. Στην Ιαπωνία όλα λειτουργούν αρμονικά, το γηγενές με το ξένο, το παλιό με το καινούργιο, συμβιώνουν σε απόλυτη συμφωνία.

Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει την Ιαπωνία είναι μοναδικός. Το ύφος του παραμένει δημοσιογραφικό, αλλά είναι στιγμές που φαίνεται σαν να γράφει για τον εαυτό του, σαν να θέλει να κρατήσει τις εικόνες ζωντανές μέσα του. Οι περιγραφές του είναι τόσο μαγικές, και με τέτοια χάρη, που ακόμα και να μην έχεις ταξιδέψει στην Ιαπωνία, νομίζεις ότι είσαι κι εσύ εκεί και βλέπεις όσα έβλεπε κι εκείνος. Μεταφράζω:

Ο αέρας είναι χλιαρός και ήσυχος· και οι αποστάσεις είναι τυλιγμένες με λεπτή ομίχλη· και σ' αυτόν τον πιο τρυφερό μπλε ουρανό, αυτόν τον ιαπωνικό ουρανό, που μου φαίνεται πιο ψηλός από οποιονδήποτε άλλον έχω δει,

2. Βλ. Κάρολος Μητσάκης, «Ένα σύντομο σχόλιο σε δύο ομόκεντρα κείμενα του Λευκάδιου Χερν», στο βιβλίο: *Μικρά νεοελληνικά ανάλεκτα*, Αθήνα, Εκδόσεις Έλλην, 2001, σ. 162.

*υπάρχουν μόνο, μέρα με τη μέρα, κάποια λιγοστά φασματικά, μεμβρανώδη, διάφανα άσπρα περιπλανώμενα πράγματα: σαν φαντάσματα από σύννεφα που ιππεύουν τον άνεμο.*³

Πολλές από τις ιστορίες που κατέγραψε στην Ιαπωνία έχουν κοινά θέματα με την ελληνική και την ιρλανδική μυθολογία. Θέματα όπως η αγάπη πριν από την πρώτη ματιά, η εξωκοσμική γυναίκα, η μεταμόρφωση, και άλλα πολλά είναι μερικά από τα κοινά στοιχεία που υπάρχουν και στις τρεις μυθολογίες. Μέσα στις ιαπωνικές ιστορίες του διοχετεύονται τα αισθήματά του για την αιώνια γυναίκα, κάτι που έχει ρίζες στην ελληνική και ιρλανδική μυθολογία και πηγάζει από την ανάμνηση της ελληνίδας μητέρας του. Έτσι, οι τρεις πολιτισμοί διασταυρώνονται στους μύθους και τους θρύλους που περιγράφει. Από τις ιστορίες αυτές, ο αναγνώστης παίρνει μια πολύ καλή εικόνα του αρχαίου πολιτισμού της Ιαπωνίας, πριν η περίοδος Meiji καταστρέψει, κατά τη γνώμη του, εκείνον τον πολιτισμό με την επικράτηση του βιομηχανικού μοντέλου. Παρ' όλ' αυτά, στα γραπτά του ενυπάρχουν καλά κρυμμένοι θησαυροί, όπως το πόσο ίδιοι μπορεί να είναι κάποιοι πολιτισμοί, ακόμα και αν φαντάζουν πολύ διαφορετικοί. Πολλά από αυτά που βλέπει τα συνδυάζει με βρετανικούς και ελληνικούς μύθους. Αλλά δεν είναι μόνο η ιρλανδική του καταγωγή που του επιτρέπει τέτοιους συνειρμούς, αλλά και η Ελλάδα και ο αρχαίος πολιτισμός της διασταυρώνονται με τα ιαπωνικά στοιχεία. Σ' ένα από τα ταξίδια του στην ιαπωνική ενδοχώρα, ο Χερν φθάνει στη Matsue, την ονομαζόμενη «Πόλη των θεών», όπου παρακολουθεί το bonodori, έναν νεκρικό τελετουργικό χορό, όπως η danza de la muerte των δυτικών, τον οποίο περιγράφει έτσι. Μεταφράζω:

*Φιγούρες ακροβατούν ανάλαφρα σαν πουλιά – φιγούρες, οι οποίες θυμίζουν κάπως τα ονειρικά σχήματα που κοσμούν κάποια αρχαία αγγεία· αυτές οι χαριτωμένες ιαπωνικές ρόμπες, κολλημένες στα γόνατα, τα υπέροχα φανταστικά και μεγάλα μανίκια που είναι τόσο μακριά, και οι παράξενες πλατιές ζώνες που τις σφίγγουν, μοιάζουν σαν ξεσηκωμένες από τη ζωγραφιά κάποιου Έλληνα ή Ετρούσκου καλλιτέχνη.*⁴

Οι περιγραφές του, όμως, δεν περιορίζονται εδώ. Ο Λευκάδιος δεν μένει μόνο στο τί βλέπει, αλλά και στο τί ακούει, και δεν σταματά ποτέ να αναζητά τα αντίστοιχα στους πολιτισμούς που τον σημάδεψαν, πριν γνωρίσει την Ιαπωνία. Εδώ ο Λευκάδιος συγκρίνει τις μελωδίες της Ευρώπης με αυτές της Άπω Ανατολής. Μεταφράζω:

3. Lafcadio Hearn, *Glimpses of Unfamiliar Japan*, Cover Design by Alex Sruik, U.K. 2012, σ. 117.

4. Lafcadio Hearn, *Glimpses of Unfamiliar Japan*, ό.π., σ. 128.

Οι μελωδίες της Ευρώπης μάς ξυπνάνε συναισθήματα, για τα οποία μπορούμε να μιλήσουμε· αισθήσεις οικείες, όπως η μητρική μας γλώσσα, κληρονομημένες απ' όλες τις προηγούμενες γενιές. Αλλά πώς να εξηγήσεις τη συγκίνηση που γεννά ένα πρωτόγονο άσμα, κάτι τόσο άμοιαστο με τις δυτικές μελωδίες, – που δεν είναι καν δυνατόν να καταγράψεις σε αυτούς τους τόνους με τα ιδεογραφήματα της δικής μας μουσικής γλώσσας; Και αυτή η συγκίνηση τί είναι; Δεν ξέρω, αλλά το νιώθω να είναι κάτι εντελώς παλαιότερο από μένα – κάτι όχι από έναν τόπο ή χρόνο, αλλά ζωντανό σε κάθε κοινή χαρά ή πόνο της ύπαρξης, κάτω από τον οικουμενικό ήλιο.⁵

Μέσα από τις παρατηρήσεις του, τα ταξίδια του και τις λέξεις του, ο Χερν μεταφέρει εικόνες από έναν άλλο κόσμο, πολύ διαφορετικό από αυτόν που μέχρι τότε γνώριζε ο δυτικός πολιτισμός. Οι άνθρωποι, η γλώσσα, τα έθιμα και ο τρόπος ζωής είναι πολύ διαφορετικά, αλλά ο στόχος του είναι να δείξει πως δεν έχει σημασία ποιος είσαι ή από πού προέρχεσαι αλλά ότι όλοι μας είμαστε το ίδιο. Όλοι βλέπουμε τον ίδιο ήλιο, τον ίδιο ουρανό και κάτω απ' όλα αυτά οι πολιτισμοί έρχονται κοντά και συνυπάρχουν.

Ο Χερν έγραψε πολλά έργα (περιγραφές, μυθιστορήματα, αναμνήσεις, διασκευές θρύλων, πανεπιστημιακά μαθήματα, άρθρα, επιστολές, κ.λπ.) στην αγγλική. Το έργο του διακρίνεται σε δύο θεματικές ενότητες, που αντιστοιχούν στις δύο μεγάλες περιόδους της ζωής του. Η πρώτη περιλαμβάνει τα χρόνια της Ιρλανδίας και της Αμερικής, η δεύτερη την ιαπωνική περίοδο έως τον θάνατό του (1890-1904). Το έργο του κατά την πρώτη περίοδο βασίζεται κυρίως σε στοιχεία περιπέτειας, φτώχειας και εξαθλίωσης, έχει αστυνομικό χαρακτήρα και είναι επηρεασμένο από τον Edgar Allan Poe· το έργο της ιαπωνικής θητείας του είναι διαποτισμένο από τους θρύλους, το πνεύμα, και τον πολιτισμό της τρίτης πατρίδας του.

Ο Χερν είναι ελάχιστα γνωστός στην Ελλάδα. Η δημοτικότητά του ήταν μεγαλύτερη στις αρχές του εικοστού αιώνα, όταν η Ιαπωνία ήταν ακόμη άγνωστη στον υπόλοιπο κόσμο. Γι' αυτό, ανάλογα με το μέγεθος και την αξία του, είναι λίγα όσα γράφτηκαν για και μεταφράστηκαν από το έργο του.⁶ Το ίδιο

5. Lafcadio Hearn, *Glimpses of Unfamiliar Japan*, ό.π., σ. 132.

6. Σημαντικότερα είναι δύο άρθρα του Παλαμά και του Τέλλου Άγρα: Βλ. W = Κωστής Παλαμάς, «Ο Λευκάδιος», εφ. *Εμπρός*, 25, 28 Ιουλ. 1918 - Τ. Άγρας, «Χερν (Hearn), Λευκάδιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΔ', σ. 572-573. Από τα ολίγα μεταπολεμικά δημοσιεύματα το σημαντικότερο είναι η «Εισαγωγή» του Σωτήρη Χαλικιά στο βιβλίο: Λευκαδίου Χερν, *Κείμενα από την Ιαπωνία*, [Ανθολογία], εισαγωγή-μετάφραση, Αθήνα, Ίνδικτος, 2008 [α' έκδοση 1997, β' έκδοση 2003], σ. 7-74· βιβλιογραφία (εργογραφία και φιλολογία) βλ. στις σ. 371-379. Βλ. επίσης, Ιω. Κασσιμάτης, *Λευκάδιος Χερν*, Αθήνα, Μαυρίδης, 2000, και *Ο Άλλος Λευκάδιος Χερν*, εισαγωγή-επιλογή-παρουσίαση κειμέ-

συμβαίνει και σήμερα ανά τον κόσμο, με εξαίρεση την Ιαπωνία· εκεί ο Χερν είναι γνωστός με το ιαπωνικό του όνομα Yakumo Koizumi· κατέχει μια εξαιρετική θέση στην ιαπωνική συνείδηση, αφού θεωρείται ως ο αυθεντικότερος ερμηνευτής της ψυχής και του πολιτισμού της χώρας, και κατατάσσεται ανάμεσα τους εθνικούς συγγραφείς της Ιαπωνίας. Ο πολιτισμός της απώτατης αυτής χώρας, που συγχίζει το ιδεώδες του λεπτοφυούς με το πνευματικό ιδεώδες, τον ιδεαλισμό με την παιγνιώδη ηδυπάθεια, και την περιφρόνηση της ζωής με την περιφρόνηση του θανάτου, αποδόθηκε, όσον αφορά στο ύφος του, από τον Λευκάδιο Χερν με γλώσσα αρχονούφαντη, με την οποία επενδύει τους αρχαίους ιαπωνικούς θρύλους.⁷

Αν θέλαμε να δώσουμε έναν γενικό χαρακτηρισμό στο έργο του, θα λέγαμε ότι συνδυάζει το μυστικιστικό, το συμβολιστικό και το κλασικιστικό στοιχείο. Στο μυστικισμό, στο φανταστικό και στο συμβολιστικό τον ωθούν το ιρλανδικό αίμα του και η ιαπωνική του αφομοίωση, στην ισορροπημένη δομή, στη στρωγυλιότητα των περιόδων, και στην κλασική ρητορική οργάνωση του λόγου τον έλκουν οι ελληνικές του ρίζες.

νων – μετάφραση – συμπλήρωση σημειώσεων Κλαίρη Β. Παπαπαύλου, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2002.

Από τα έργα του Χερν μεταφράστηκαν και εξεδόθησαν αυτοτελώς:

- Λευκάδιος Χερν, *Καϊντάν. Ιαπωνικές ιστορίες και παράδοξα πράγματα*, μετ. Βάσος Α. Ηλιόπουλος, Αθήνα, Ζηκάκης, 1922.
- Λευκάδιος Χερν, *Όλεθρος, Ιστόρημα βγαλμένο από τους θρύλους της Άπω Ανατολής*, διασκευή, Πέτρου Π. Καλονάρου, Αθήνα, 1945.
- Λευκάδιος Χερν, *Ιαπωνικοί θρύλοι*, απόδοσις Μαριάννας Νικητοπούλου, σχέδια Ηλέκτρας Αραποστάθη, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, [1980].
- Λευκάδιος Χερν, *Η χώρα των χρυσανθέμων*, Αθήνα, Κέδρος, 1998.
- Λευκάδιος Χερν, *Το αγόρι που ζωγράφιζε γάτες και άλλες ιστορίες*, μετάφραση Δώρα Βουκελάτου, εικονογράφηση Μελίνα Δεσφινιώτου, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2000.

7. Τέλλος Άγρας, «Χερν (Hearn), Λευκάδιος», ό.π. (σημ. 6), σ. 573.

Περίληψη / Summary

Η εισήγηση αφορά στην πραγμάτευση μερών από το έργο του Χερν, όπου διασταυρώνονται οι τρεις πολιτισμοί που τον διαπότισαν: ο ελληνικός, ο ιρλανδικός και ο ιαπωνικός. Από αυτά φαίνεται ότι στον μυστικισμό, στο φανταστικό και στο συμβολιστικό, τον ωθούν το ιρλανδικό αίμα του και η ιαπωνική του αφομοίωση, στην ισορροπημένη δομή, στη στρογγυλότητα των περιόδων, και στην κλασική ρητορική οργάνωση του λόγου που τον έλκουν οι ελληνικές του ρίζες.

This essay concerns the discussion of parts of Hearn's work, where the three civilizations, Greek, Irish and Japanese, that made him who he is, intersect. Through these we understand that he is pulled to the mysticism, the fantastic and the symbolic elements because of his Irish bloodline and his Japanese assimilation. At the same time, he is drawn into the balanced structure, the roundness of his sentences and the classic rhetorical organization of his speech through his Greek roots.

Λευκάδιος Χερν (1850-1904).

ΑΡΧΕΙΑ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΩΝ ΔΥΟ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Σπύρος Χρ. Καρύδης

Ο τίτλος της ανακοίνωσης παραπέμπει σε μια ιδιαίτερη κατηγορία αρχείων, εκείνα δηλαδή που παρήχθησαν από τις θρησκευτικές αδελφότητες που δραστηριοποιήθηκαν στον ιόνιο χῶρο, μαρτυρημένα από τον 15ο αιώνα έως και την Ένωση τῶν νησιῶν με τὴν Ἑλλάδα, καὶ διαλύθηκαν στὴ συνέχεια σταδιακά έως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰώνα. Στὸν γενικὸ αὐτὸν ὅρο περιλαμβάνονται τόσο οἱ ὀρθόδοξες ὅσο καὶ οἱ λατινικὲς ἀδελφότητες.¹ Πρόκειται γιὰ δύο μορφὲς θρησκευτικῆς συσσωμάτωσης με κοινὰ χαρακτηριστικὰ ὡς πρὸς τὴ διοίκηση, ἀλλὰ με πολλές διαφορὲς ὡς πρὸς τοὺς σκοποὺς τους καὶ τὸν τρόπο ἑνταξίῃς τους στὸ σῶμα τῆς τοπικῆς ἐκκλησίας.

Οἱ λατινικὲς ἀδελφότητες εἶναι συσσωματώσεις λαϊκῶν ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν τόνωση τῆς εὐσέβειας καὶ στὴν καλλιέργεια τῆς φιλανθρωπίας, ἐντάσσονται δὲ ὡς ξεχωριστὲς πραγματικότητες στὸ ὑπάρχον ἐνοριακὸ πλέγμα καὶ συχνὰ ἀξιοποιοῦν τοὺς ἐνοριακοὺς καὶ μοναστηριακοὺς ναοὺς γιὰ τὶς συγκεντρώσεις καὶ τὶς λατρευτικὲς τοὺς πράξεις, ἕως ὅτου ἀποκτήσουν δικό τους λατρευτικὸ χῶρο.

Οἱ ὀρθόδοξες ἀδελφότητες στὸν χῶρο τοῦ Ἰονίου εἶναι στὴν οὐσία τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συσσωμάτωσης τῶν κατόχων κλητορικῶν δικαιωμάτων σὲ ἕναν ναὸ ἢ μονὴ καὶ ἀποβλέπουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴ φροντίδα τοῦ συναδελφικοῦ τους ναοῦ. Οἱ διαχειριζόμενοι ἀπὸ αὐτὲς ναοὶ εἶναι ἐνταγμένοι στὸ ἐνοριακὸ πλέγμα τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ ἀποτελοῦν τὸν κορμὸ τῆς ἐνοριακῆς τῆς ὀργάνωσης, ἢ ὅποια στηριζόταν στὴ μακρὰ περίοδο τῆς βενετοκρατίας, στὸ ταφικὸ διακρίωμα.

Γιὰ τὶς πρῶτες, τὶς λατινικὲς, τὰ πράγματα εἶναι σαφῆ ἀναφορικὰ με τὴν ἀρχεϊακή τους ὀργάνωση καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν ἀρχείων τους, ἀφοῦ πρόκει-

1. Γιὰ τὶς ἀδελφότητες βλ. ἐνδεικτικὰ Σπ. Καρύδης, «Λατινικὲς ἀδελφότητες λαϊκῶν στὴν Κέρκυρα στὰ χρόνια τῆς Ἑνετοκρατίας (1386-1797)», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 68 (1990-1991), σ. 219-284. – Ὁ ἴδιος, *Ὀρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα 15ος-19ος αἰ.*, Ἀθήνα 2004. – Ἀγγελικὴ Πανοπούλου, *Συντεχνίες καὶ θρησκευτικὲς ἀδελφότητες στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ἀθήνα-Βενετία 2012. – Ἡ ἴδια, «Οἱ λατινικὲς θρησκευτικὲς ἀδελφότητες τῶν Κυκλάδων», *Τὸ Δουκάτο τοῦ Αἰγαίου*, Πρακτικὰ ἐπιστημονικῆς συνάντησης (Νάξος - Ἀθήνα 2007), ἐπιμέλεια: Ν.Γ. Μοσχονάς, Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανοῦδη, Ἀθήνα (Ε.Ι.Ε.-Ι.Β.Ε.) 2009, σ. 283-307.

ται για συσσωματώσεις σαφώς διακρινόμενες στο σώμα της τοπικής ἐκκλησίας. Ἀντίθετα, στίς ὀρθόδοξες ἀδελφότητες, ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς συγκρότησής τους, ἡ ἄρρηκτη σχέση τους μὲ συγκεκριμένο ναὸ καὶ ἡ ἔνταξη τοῦ ναοῦ στὸ ἐνοριακὸ πλέγμα, δημιουργοῦν δυσκολίες στὴ διάκριση τῶν ἀρχείων τους. Περιοριζόμενος στὴν Κέρκυρα, ἀπὸ ὅπου προέρχονται τὰ δύο παραδείγματα, τὰ ἀρχεῖα τῶν ὀρθόδοξων ἀδελφοτήτων δὲν διακρίνονται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ναῶν, ἀφοῦ ἡ κύρια δραστηριότητα τῶν ἀδελφοτήτων ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ναός. Ἐπομένως στὰ ἀρχεῖα τῶν ἀδελφοτήτων περιλαμβάνονταν, πέρα ἀπὸ τὰ βιβλία μὲ τὰ πρακτικὰ τῶν συνελεύσεων, τὰ βιβλία μὲ τὴν οἰκονομικὴ καὶ περιουσιακὴ διαχείριση τοῦ ναοῦ, οἱ ἀναγραφὰς περιουσίας, καθὼς ἐπίσης τὰ κατὰστιχα μὲ τὶς δοσοληψίες, τὶς εἰσπράξεις καὶ τὰ βάρη τόσο τοῦ ναοῦ καὶ τῆς περιουσίας του, ὅσο καὶ τῶν περιουσιακῶν ἐκείνων στοιχείων ποὺ εἶχαν κληροδοτηθεῖ γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῶν ἐκάστοτε ἐφημερίων. Ἐπιπλέον περιλαμβάνονταν τὰ διαχειριστικὰ βιβλία ποὺ ἀνοίχθηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, σὲ ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν μὲ τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση τῶν ναῶν πολιτικῶν διαταγμάτων. Στὰ παραπάνω θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ βιβλία τῶν ληξιαρχικῶν πράξεων, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ἀνοίχθηκαν στοὺς ναοὺς σὲ ἐφαρμογὴ σχετικῶν διαταγμάτων, κατὰ τὴν περίοδο τῆς βενετικῆς κατοχῆς καὶ τῶν ξένων κυριαρχιῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, καὶ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ὀρθὴ τήρηση καὶ ἐνημέρωσή τους ἀπὸ τοὺς ἐκάστοτε ἐφημερίους εἶχαν, σὲ ἐπίπεδο ναοῦ, τὰ μέλη τῶν διοικουσῶν ἐπιτροπῶν τῶν ναῶν.²

Γιὰ τὶς ἀδελφότητες τῶν ἀστικῶν κέντρων, ἡ τήρηση ἀρχείων καθοριζόταν ἀπὸ τοὺς ἰδιαιτέρους κανονισμοὺς τῆς κάθε ἀδελφότητος, καὶ προϋπέθετε τὴν ὕπαρξη τοῦ ἀξιώματος τοῦ γραμματικοῦ ἢ σκριβάνου στὴ διοικούσα ἐπιτροπὴ, ἂν καὶ τὸ κύριο βάρος τῆς τήρησης καὶ τῆς διαφύλαξης τῶν ἐγγράφων καὶ τῶν βιβλίων εἶχαν οἱ ἐκάστοτε πριόρηδες. Σὲ κάθε περίπτωση, ἡ ὕπαρξη ἀρχείου σχετίζεται μὲ τὴν παρουσία ἐπαρκῶς γραμματισμένων μελῶν, τὰ ὁποῖα μπορούσαν νὰ τηρήσουν πρακτικὰ καὶ νὰ ἐνημερώσουν βιβλία.³ Ἡ ἀναζήτηση ἀρχείων στίς ἀδελφότητες τῶν χωριῶν, μᾶλλον μοιάζει μὲ ματαιοπονία. Ἐκεῖ τὸν κύριο λόγο γιὰ τὴ σύνταξη τῶν πράξεων καὶ τὴν τήρηση τῶν πρακτικῶν τῶν συνάξεων εἶχε ὁ νοτάριος, ὁ ὁποῖος τὰ περιλάμβανε, δίκην πράξεων, στὰ κατὰστιχὰ του. Ἡ ἀδυναμία τήρησης βιβλίων καὶ κατ' ἐπέκταση ἀρχείων φαίνεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῶν διαχειριστικῶν βιβλίων ποὺ ἀνοίχθηκαν μὲ ἐντολὴ τῶν πο-

2. Γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὰ διαχειριστικὰ καὶ ληξιαρχικὰ βιβλία διατάγματα, βλ. Σπ. Καρύδης, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα 15ος-19ος αἰ., ἔ.π., σ. 588 καὶ 594 ἐξῆς.*

3. Γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὸν χώρο τῆς Κέρκυρας κατὰ τὴ βενετικὴ περίοδο βλ. Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεῖα καὶ δάσκαλοι στὴ βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αἰ.),* Ἀθήνα 2003.

λιτικών αρχών από την τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα και έξης, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων, τουλάχιστον στην Κέρκυρα, όπου έχει διασωθεί μεγάλο μέρος τους, είναι ουσιαστικά έγγραφα, με εξαίρεση τα πρώτα φύλλα, τα οποία γράφτηκαν με το άνοιγμα των βιβλίων και περιλαμβάνουν το σχετικό με το άνοιγμα διάταγμα και την πρώτη αναγραφή των περιουσιακών, κυρίως των κινητών, στοιχείων των ναών.

Σημαντικό μέρος των αρχείων των αδελφοτήτων και των ναών τους, όπως περιγράφτηκαν προηγουμένως, βρίσκεται σήμερα στους φακέλους δύο αρχαικών σειρών που φυλάσσονται στα Γ.Α.Κ.-'Αρχεία Νομού Κερκύρας. Πρόκειται για τις σειρές «'Εγγραφα 'Εκκλησιών» και «Ληξιαρχικές Πράξεις 'Εκκλησιών», ή ταξινόμηση των οποίων είναι ανά ναό. Στην πρώτη περιλαμβάνεται μεγάλος αριθμός από τα διαχειριστικά βιβλία που άνοιχθηκαν τον 18ο αιώνα και παραδόθηκαν στην αρμόδια με τον έλεγχο της διαχείρισης κρατική υπηρεσία (Μαγιστράτο των 'Ιερών Τόπων), μετά προφανώς την αλλαγή τους, σε εφαρμογή του 'Εκκλησιαστικού Κανονισμού του 1811. Στην ίδια σειρά, στους φακέλους όρισμένων ναών της πόλης, περιέχονται επίσης βιβλία διαχειριστικά από τον 16ο αιώνα και έξης καθώς και βιβλία με πρακτικά των συνάξεων των αδελφοτήτων τους. Στη δεύτερη σειρά συγκεντρώθηκαν τα σωζόμενα από τα μέσα του 17ου αιώνα έως και τα μέσα του 19ου αιώνα ληξιαρχικά βιβλία. Το αρχαικό υλικό των φακέλων των δύο αυτών σειρών έχει σε μεγάλη έκταση μελετηθεί, αφού αποτελεί τη μοναδική πηγή άμεσης πληροφόρησης για τους ναούς και τις μονές, και οδηγό για τη διερεύνηση του τεράστιου σε όγκο νοταρικού αρχείου.⁴

Πέρα από αυτά, αρχαικό υλικό έχει διασωθεί στους ναούς, ουσιαστικά άφθμενο στην τύχη του, με εξαίρεση λιγοστούς κώδικες ναών, οι οποίοι για διάφορους λόγους ξεχώρισαν και σώζονται σήμερα σε καλή κατάσταση, όπως για παράδειγμα ο κώδικας του άλλοτε συντεχνιακού ναού του 'Αγίου Ελευθερίου,⁵ ο κώδικας της Παναγίας των Ξένων⁶ και το Κτηματολόγιο της άλλοτε συναδελφικής Μονής Παλαιοκαστρίτσας, το οποίο εκτίθεται στο μουσείο της.⁷

4. 'Εξαιρετικής σημασίας για τους ναούς και τις μονές, αλλά και για σειρά θεμάτων που σχετίζονται με τη δραστηριότητα κτητόρων και αδελφών, αποτελεί για τον 19ο αιώνα ή αρχαική σειρά «'Αρχείο Θρησκείας», στην οποία έχουν συγκεντρωθεί τα έγγραφα της λειτουργίας της ομώνυμης κρατικής υπηρεσίας που είχε ως αρμοδιότητα τον έλεγχο των ναών και μονών.

5. Βλ. έκδοση του κώδικα, Σπ. Καρύδης, *Ο κώδικας του 'Ιεροῦ ναοῦ 'Αγίου 'Ελευθερίου Κέρκυρας*, Κέρκυρα 2007.

6. Ο κώδικας έχει μεταγραφεί σε συνεργασία με τον Τάσο Παπαϊωάννου και προγραμματίζεται η έκδοσή του σύντομα.

7. 'Αντίστοιχα δείγματα μπορεί να δει κανείς και να μελετήσει στα 'Αρχεία της Ζακύνθου και της Κεφαλονιάς για τους ναούς και τις αδελφότητες των δύο νησιών.

Ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ναῶν παρουσιάζονται ἐδῶν συνοπτικά δύο παραδείγματα, ξεχωριστοῦ ἐνδιαφέροντος, γιὰ διαφορετικούς λόγους, τὸ καθέναν. Πρόκειται γιὰ τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀδελφοτήτων τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Σπηλαιώτισσας, τοῦ σημερινοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Κέρκυρας, καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη Πρόδρομου καὶ Ἁγίας Παρασκευῆς, στὸ κέντρο τῆς παλαιᾶς πόλης, γνωστοῦ παλαιότερα μὲ τὴν ἐπωνυμία «στὶς στέρνες». Τὰ ἀρχεῖα αὐτὰ σήμερα φυλάσσονται στοὺς ὁμώνυμους ναοὺς, καὶ περιλαμβάνουν κατὰστιχα μὲ πρακτικὰ τῶν συνάξεων τῶν ἀδελφοτήτων, διαχειριστικὰ βιβλία, ληξιαρχικὰ βιβλία βαπτίσεων, γάμων καὶ θανάτων, καθὼς καὶ φακέλους μὲ ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν τῇ λειτουργίᾳ τους μετὰ τὴν Ἑνωσι.⁸

Τὸ ἀρχεῖο τῆς Σπηλαιώτισσας

Τὸ παλαιὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ τῆς Σπηλαιώτισσας περιλαμβάνει 29 κατὰστιχα ποὺ ἀφοροῦν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1528 ἕως τὸ 1861. Ἡ σημασία του εἶναι νομίζω προφανής. Ἰδιαιτέρα τὰ κατὰστιχα ποὺ καλύπτουν τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας, ἀφοῦ πέρα ἀπὸ τὴν ἀποτύπωση τῆς δραστηριότητος τῆς ἀδελφότητος, παρέχουν πλούσιο προσωπογραφικὸ ὕλικὸ καὶ γενικότερα ἀποτυπώνουν τὴν κερκυραϊκὴ κοινωνία τῆς περιόδου ποὺ ἀναφέρονται.

Ὅκτὼ κατὰστιχα περιέχουν πρακτικὰ τῶν συνάξεων τῆς ἀδελφότητος καὶ ἀποδόσεις λογαριασμῶν τῶν ἀπερχομένων κυβερνητῶν, τὰ ὁποῖα καλύπτουν, μὲ κενὰ, τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1562 ἕως τὸ 1834. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ σημερινὴ εἰκόνα τοῦ ἀρχείου, στὸ τμήμα τουλάχιστον τῶν καταστίχων μὲ τὰ πρακτικὰ τῆς ἀδελφότητος, ἀνταποκρίνεται ἐν μέρει σὲ ἐκείνη τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνα, χωρὶς ἰδιαίτερες ἀπώλειες. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις τῶν ἐτικετῶν ποὺ ἔξέχουν στὸ κάτω μέρος τῶν ἐξωφύλλων ὅπου ἀναγράφεται τὸ περιεχόμενον τῶν καταστίχων καὶ ἡ αὐξουσα ἀρίθμησης τους γιὰ τὰ πέντε πρῶτα βιβλία. Λεῖπει τὸ τρίτο στὴ σειρά βιβλίο, τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποῖου σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶναι γνωστὸ χάρις στὰ ἀντίγραφα ποὺ σώζονται στὸ σημερινὸ κατὰστιχο ἀρ. 3.

Τὰ τρία παλαιότερα κατὰστιχα, αὐτὰ τοῦ 16ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰῶνα, δὲν παρουσιάζουν ἐνότητα θεματικῇ. Πρόκειται στὴν πραγματικότητα γιὰ κώδικες ποικίλης ὕλης μὲ καταλόγους ἀδελφῶν καὶ ἀναγραφή τῶν οἰκονομικῶν τους ὑποχρεώσεων ἐναντι τοῦ ναοῦ, μὲ παραδόσεις καὶ παραλαβὲς κινητῶν πραγμάτων, ἔσοδα καὶ ἔξοδα, ἀντίγραφα πράξεων, πρακτικὰ συνάξεων τῆς ἀδελ-

8. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τῶν ἀρχείων τῶν δύο ναῶν περιλαμβάνεται στὴ μελέτη: Σπ. Καρύδης, «Τὰ χαρτιά τῆς ἐκκλησίας». *Ἀρχεῖα κερκυραϊκῶν συναδελφικῶν ναῶν. Α' Ὑ. Θεοτόκος Σπηλαιώτισσα & Ἅγιος Βλάσιος – Β' Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος & Ἅγία Παρασκευή, Ἀθήνα, Ἐνάλιος, 2016.*

φύοτητας για την έκλογη έφημερίου ή κυβερνητών ή τη λήψη αποφάσεων. Η ιδιαιτερότητα των καταστίχων αυτών φαίνεται και στη μεγάλη χρονική έκταση που καλύπτουν οι έγγραφές τους είτε στην πρωτότυπη μορφή τους (στοιχείο που υποδηλώνει τη μακρόχρονη χρήση τους αλλά και την άδιαφορία των γραμματικών για τη χρονική ακολουθία των τηρούμενων πράξεων) είτε σε αντίγραφα. Χαρακτηριστικό είναι το κατάστιχο αρ. 1, ή ύλη του οποίου ξεκινά το 1562 και κλείνει το 1721.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το τρίτο κατάστιχο, το οποίο συγκροτήθηκε από τη συρραφή διφύλλων διαφόρων μεγεθών και χρονικών περιόδων, πολλά από τα οποία, άχρηστα προφανώς, προέρχονταν από το προσωπικό αρχείο του Δομνίκου Μαρκώνη, γραμματικού και κυβερνήτη της αδελφότητας στο τέλος του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα, τα οποία χρησιμοποίησε ο ίδιος ως πρόχειρα για την τήρηση σημειώσεων και αντιγράφων από τα κατάστιχα της εκκλησίας, με στόχο πιθανόν να συγκροτήσει τον κώδικα που φέρει το όνομά του (Μαρκώνη) και για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

Τα υπόλοιπα κατάστιχα αφορούν την περιουσία του ναού και τη διαχείρισή του. Έχουν καταγραφεί:

1. Δύο αντίγραφα της αναγραφής των ακινήτων περιουσιακών στοιχείων του ναού, που έγινε το διάστημα 1744-1745 από τον νοτάριο Σπυρίδωνα Άνδρώνη (κατάστιχα αρ. 6 και 14).
2. Εύρετήριο και αναγραφές των κινήτων πραγμάτων του ναού των ετών 1826-1853.
3. Κατάστιχα εκτιμήσεων των εισοδημάτων του ναού των ετών 1797-1809.
4. Κατάστιχο εσόδων του έφημερίου των ετών 1786-1802.
5. Διαχειριστικά κατάστιχα των πακτωτών της περιουσίας του ναού των ετών 1778-1807.
6. Κατάστιχα της οικονομικής διαχείρισης, των βαρών, των εσόδων και των εξόδων του ναού των ετών 1611-1844. Τα περισσότερα από τα κατάστιχα αποτελούνται από φύλλα διπλωμένα στη μέση κατά μήκος (ένδεικτικά αρ. 26-29). Άλλα ανταποκρίνονται στις προδιαγραφές της αρμόδιας με τον έλεγχο κρατικής υπηρεσίας, όπως τα καθημερινά εσόδων εξόδων των ετών 1836-1844, τα οποία περιλαμβάνουν επιπλέον αντίγραφα της αλληλογραφίας της αδελφότητας με το Μαγιστράτο της Θρησκείας (αρ. 17 και 18).
7. Τρία Βιβλία Ταμείου (Libri Cassa), με καταγραφές των εσόδων και των εξόδων των ετών 1826-1861. Πρόκειται για έντυπα βιβλία τα οποία ανοίχθηκαν για πρώτη φορά το 1824 με διαταγή του γενικού διαχειριστή W. Robinson και τα οποία παρείχε στους ναούς ή αρμόδια κρατική υπηρεσία για συμπλήρωση. Στα βιβλία προτάσσεται έντυπο φύλλο με τον τίτλο «Όδηγία

διὰ τοὺς Κυβερνήτας. Πῶς γὰ κρατοῦν τὸ Βιβλίον λεγόμενον *Κάσσα*) (κατάστιχα ἀρ. 11, 12, 13).

Ἡ ἄξια ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

- α. Τὸ βιβλίον τῶν μνημάτων τοῦ ναοῦ τοῦ ἔτους 1745 (ἀρ. 19). Πρόκειται γιὰ βιβλίον μεγάλων διαστάσεων ἐπενδυμένο μὲ περιγαμηνή, χωρισμένο σὲ 174 μερίδες (τρεῖς ἀνὰ σελίδα), στὶς ὁποῖες ἀναγράφονται οἱ κάτοχοι τῶν μνημάτων καὶ οἱ ἐκάστοτε μεταβιβάσεις τοῦ ταφικοῦ δικαιώματος.
- β. Τὸ κατάστιχο ἀρ. 9, γνωστὸ στὴν ἀδελφότητα ὡς «Βιβλίον Μαρκόνη – Libro Marconi», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ 474 φύλλα. Περιλαμβάνει εὐρετήριο τῶν ἀγαθῶν τῆς ἐκκλησίας, ἀφιερώσεις ἀγαθῶν μὲ περιγραφὴ τῶν συμβολαίων καὶ τὴν τύχην τῶν δωρημάτων, ἀντίγραφα νοταρικῶν πράξεων καὶ ἀποφάσεων τῆς ἀδελφότητος ἀπὸ τὸ 1528 ἕως τὸ 1705. Τὸ κατάστιχο καταρτίστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, πιθανότατα ὁλοκληρώθηκε τὸ 1708, ἀπὸ τὸν τότε κυβερνήτη Δομίνικο Μαρκόνη. Στὸ τέλος, σὲ συρραμμένη δέσμη, ὑπάρχουν τὰ πρωτότυπα 88 αποφάσεων ποὺ κατατέθηκαν πρὸς ψήφισήν στίς συνελεύσεις τῆς ἀδελφότητος ἀπὸ τὸ 1663 ἕως τὸ 1743. Ἡ σημασία τοῦ καταστίχου τόσο γιὰ τὴν ἀδελφότητα ὅσο καὶ γενικότερα γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα εἶναι προφανής, ἀφοῦ διασώζει σὲ ἀντίγραφα ἔγγραφα, τὰ πρωτότυπα τῶν ὁποίων εἴτε ἔχουν χαθεῖ εἴτε σώζονται ἐξαιρετικὰ φθαρμένα στὰ παλαιότερα βιβλία τῆς ἀδελφότητος.

Ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει τὸ δερματόδετο κατάστιχο ἀρ. 10, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ 1.130 φύλλα. Πρόκειται γιὰ κατάστιχο μὲ 21 συρραμμένες δέσμες ἐγγράφων καὶ ἀφορᾷ τὴ διεκδίκηση τῶν δικαιωμάτων τῆς ἐκκλησίας στὴν περιουσία ποὺ τῆς κληροδότησε ὁ Γεώργιος Πανδῆς.⁹ Στὶς δέσμες ὑπάρχουν ἀποφάσεις τῆς τοπικῆς βενετικῆς διοίκησης, ἀναγραφὰς τῆς περιουσίας Πανδῆ, ἀντίγραφα συμβολαίων τῆς περιουσίας Πανδῆ ἀπὸ τὸ 1552 καὶ ἐξῆς. Ὁ φάκελος καταρτίστηκε μετὰ τὸ 1673, ἔτος θανάτου τῶν τελευταίων δικαιοῦχων ἐπικαρπωτῶν τῆς περιουσίας, ὅποτε οἱ ἀδελφὲς τοῦ Γεωργίου Πανδῆ, Σταματέλα καὶ Μαριέττα, διεκδίκησαν μέρος ἀπὸ τὴν περιουσία. Τὸ κληροδότημα Πανδῆ ἔχει ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ συνδέεται μὲ τὴν ἵδρυση καὶ λειτουργίαν πτωχοκομείου («σπιτάλι»),¹⁰ τὴ φροντίδα τοῦ ὁποίου εἶχε ἡ ἀδελφότητα τῆς Σπηλαιώτισσας.

9. Γιὰ τὴν οἰκογένειαν Πανδῆ βλ. Γ. Παγκράτης, «Ἐπιχειρηματικότητα καὶ κοινωνικοπολιτικὴ ἰσχὺς στὰ βενετοκρατούμενα ἰόνια νησιά: μιὰ μελέτη περίπτωσης ἀπὸ τὴν Κέρκυρα (1585-1615)», *Ἴονιος Λόγος* 4 (2013), 227-255, ὅπου παρουσιάζεται ἡ ἀποτυχημένη προσπάθεια τῆς οἰκογένειας Πανδῆ νὰ ἐνταχθεῖ στὸ συμβούλιο τῆς πόλεως τῆς Κέρκυρας.

10. Γι' αὐτὸ βλ. Σπ. Καρύδης, *Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα 15ος-19ος αἰ.*, ὁ.π., σ. 664-666.

Ἡ γλώσσα τῶν καταστίχων εἶναι ἡ ἐλληνικὴ καὶ ἡ ἰταλική. Ἡ κατάσταση τῶν περισσοτέρων εἶναι μέτρια ἕως κακὴ, τὰ φύλλα τοὺς εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα σαρακοφωγώμενα ἢ διαβρωμένα ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ χρῆζουν ἄμεσης συντήρησης. Ἡ στάχωση τῶν καταστίχων, ὅπου περιέχονται τὰ πρακτικὰ τῶν συνεδριάσεων τῆς ἀδελφότητος, ἡ ἀναγραφὴ τῆς περιουσίας καὶ τὸ Βιβλίον Μαρκόνη εἶναι μὲ δέρμα χρώματος μαύρου, μὲ ἐξώφυλλα διακοσμημένα μὲ ἔκτυπες τριπλὲς γραμμὲς ποὺ σχηματίζουν τετράγωνο καὶ τὸ τέμνουν στὴ μέση, ὀριζόντια, κάθετα καὶ διαγώνια.

Τὸ σωζόμενο ἀρχεῖο τῆς ἀδελφότητος καὶ τοῦ συναδελφικοῦ ναοῦ δὲν περιρίζεται μόνον στὰ κατάστιχα ποὺ καταγράφηκαν στὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ. Σὲ αὐτὸ ἀνήκουν ἐπίσης κατάστιχα τὰ ὁποῖα σήμερα φυλάσσονται στὰ Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας καὶ σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές.

Στὰ Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας ὑπάρχουν 10 κατάστιχα καὶ μιὰ δέσμη ἐγγράφων, ποὺ ἀνήκουν στὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ καὶ τῆς ἀδελφότητός του. Στὸν φάκελο 214 τῆς σειρᾶς Ἑγγραφα Ἐκκλησιῶν ὑπάρχουν δύο βιβλία οἰκονομικῆς διαχείρισης ποὺ καλύπτουν τὸ διάστημα 1755-1808. Πρόκειται γιὰ βιβλία τὰ ὁποῖα ἀνοίχθηκαν σὲ ἐφαρμογὴ τοῦ διατάγματος τῆς 17ης Νοεμβρίου 1753 τοῦ γενικοῦ προβλεπτῆ Agostino Sagredo¹¹ καὶ ἀνταποκρίνονται ὡς πρὸς τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο στὶς διατάξεις τοῦ παραπάνω διατάγματος. Στὸν φάκελο ἀρ. 118 τῆς ἀρχεϊκῆς σειρᾶς Ληξιαρχικὲς Πράξεις Ἐκκλησιῶν φυλάσσονται 10 βιβλία, κατάστιχα καὶ σπαράγματα καταστίχων ληξιαρχικῶν πράξεων βάπτισης, γάμου καὶ θανάτων ποὺ καλύπτουν τὸ διάστημα 1646-1844. Στὸν φάκελο ἀρ. 137 τῆς ἀρχεϊκῆς σειρᾶς Ἀρχεῖο Θρησκείας, καὶ χωρὶς καμιά συνάφεια μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ φακέλου, φυλάσσεται δερματόδετο κατάστιχο, τὸ ὁποῖο φέρει μὲ χρυσὰ γράμματα τὸν τίτλο "Libro d' Ordini Nero". Ἀποτελεῖται ἀπὸ 64 φύλλα καὶ περιλαμβάνει νόμους καὶ διατάγματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ λειτουργία τοῦ ναοῦ καὶ τῆς ἀδελφότητος, διατάγματα σχετικὰ μὲ τὴν τήρηση βιβλίου ληξιαρχικῶν πράξεων, πράξεις καὶ ἀποφάσεις τῆς ἀδελφότητος κανονιστικοῦ χαρακτήρα ἀπὸ τὸ 1549 ἕως τὸ 1780. Στὸν φάκελο, τέλος, μὲ τὴν ἀρχεϊκὴ ἔνδειξη Συμβολαιογραφικά, Π.23, ἡ δέσμη ἀρ. 9 περιέχει 34 ἀποδείξεις πληρωμῆς καὶ ἀντίγραφα νοταρικῶν πράξεων τῶν ἐτῶν 1715-1721 ποὺ ἀνήκουν στὴ διαχείριση τοῦ πριόρη τοῦ ναοῦ Χριστόδουλου Γιωργάκη καὶ τοῦ κυβερνήτη Γεωργίου Παλαιοχωρίτη Βρισηνιώτη.

11. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Α. Sagredo καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν ρόλο του στὴν ὀργάνωση τῶν ναῶν καὶ μονῶν καὶ στὸν ἐξορθολογισμό τῆς διαχείρισής τους βλ. Σπ. Καρύδης, Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα 15ος-19ος αἰ., ὁ.π., σ. 610-616. – Ὁ ἴδιος, «Ὁ Γενικὸς Προβλεπτὴς Θαλάσσης Agostino Sagredo (1752-1755) καὶ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου», Πρακτικὰ Ἡ' Διεθνoῦς Πανιωνίου Συνεδρίου, Κόθηρα, 21-25 Μαΐου 2006, τ. ΙΑ, Κόθηρα 2009, σ. 529-530.

Τέλος, σέ ιδιωτική συλλογή φυλάσσονται 12 κατάστιχα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴν περιουσιακὴν κατάστασιν, τὶς οἰκονομικὰς δοσοληψίας, τὰ ἔσοδα καὶ τὰ ἔξοδα τῆς ἀδελφότητος καὶ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸ 1657 ἕως τὸ 1771. Ἀνάμεσα στὰ κατάστιχα αὐτὰ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα «Ταφολόγιον» τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐφημερίους τοῦ ναοῦ τουλάχιστον ἕως τὸ 1809, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες σὲ αὐτὸ σημειώσεις. Πρόκειται γιὰ τὸν δεύτερο τόμο ἐνὸς δίτομου καταστίχου μὲ συνεχόμενη ἀρίθμηση φύλλων, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει τοὺς τάφους ἀρ. 97-172. Σὲ αὐτὸ καταγράφεται ἀνὰ σελίδα ὁ ἀριθμὸς τοῦ τάφου, τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου κατόχου καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κατόχου κατὰ τὸν χρόνον σύνταξης τοῦ καταστίχου. Περιλαμβάνει ἐπίσης ὀνόματα οἰκογενειῶν, ἀδελφῶν, ἐνοριτῶν καὶ ξένων ποὺ μνημονεύονταν στὴν Πρόθεση, ὑποχρεώσεις τοῦ ἐφημερίου, ἀλφαβητικὸ εὑρετήριον τῶν οἰκογενειῶν μὲ ταφικὸ δικαίωμα στὸν ναὸ, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνονται καὶ τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα τῶν κατόχων τάφου τοῦ πρώτου τόμου τοῦ καταστίχου ὁ ὁποῖος λανθάνει.¹²

Τὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ Ἁγίας Παρασκευῆς

Ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ προηγούμενον εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ παλαιοῦ ἀρχείου τοῦ ναοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ Ἁγίας Παρασκευῆς. Ἀπὸ τὴν ταξινομήσιν καὶ τὴν κατάρτισιν τοῦ καταλόγου τοῦ ἀρχείου φάνηκε ὅτι στὴν πραγματικότητά ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα σύνθετον ἀρχεῖον, τὸ ὁποῖον ἔκρυβε μέσα του σπαράγματα ἀρχείων ἄλλων δέκα ναῶν, γιὰ δύο ἀπὸ τοὺς ὁποίους, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω, τὸ ὕλικόν εἶναι πολὺ σημαντικόν. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ἴδιον τὸν ναὸ καὶ τὴν ἀδελφότητά του, στὸ ἀρχεῖον ἐλάχιστα ἔγγραφα ἀφοροῦν τῇ μακραίωνῃ παρουσίᾳ τοῦ ναοῦ καὶ τῇ δραστηριότητι τῆς ἀδελφότητος του,¹³ ἀφοῦ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ περιορίζεται στὸν 19ο καὶ στὸ πρῶτον μισὸ τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ περιλαμβάνει κυρίως δικηγραφίες καὶ ἀποδείξεις ἐξόδων. Σὲ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ βιβλία πρακτικῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου καὶ τῆς ἀδελφότητος τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

12. Ἀνάλογο πρὸς αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ βιβλίον τῶν νεκρῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀντιβουινιώτισσας στὴν πόλιν τῆς Κέρκυρας, τὸ ὁποῖον παρουσίασε ὁ Γ. Πιέρης στὸ παρὸν συνέδριον. Βλ. Γ. Πιέρης, «Τὸ βιβλίον τῶν νεκρῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ὑ. Θ. Κυρίας τῆς Ἀντιβουινιώτισσας στὴν πόλιν τῆς Κέρκυρας», *Γ' Διεθνὲς Πανιώνιον Συνέδριον, Κέρκυρα 30 Ἀπριλίου – 4 Μαΐου 2014, Τὰ Πρακτικά, II. Ἱστορία – Ἐκκλησία – Ἱστορία τῆς Τέχνης*, ἐπιστ. ἐπιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινῆς – Παναγιώτα Τζιβάρη – Σπύρος Χρ. Καρύδης, Κέρκυρα 2016 [*Κερκυραϊκά Χρονικά* Θ' (2016)], σ. 463-470.

13. Γιὰ τὸν ναὸ βλ. Σπ. Καρύδης, *Ὁ ἀστικός χώρος καὶ τὰ ἱερά. Ἡ περίπτωση τῆς Κέρκυρας τὸν 16ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2007, σ. 144-148.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ένότητα «Άλλα ἀρχεῖα», ἡ ὁποία δημιουργήθηκε γιὰ νὰ περιλάβει τὸ ἄσχετο μὲ τὸν ναὸ καὶ τὴν ἀδελφότητα ὑλικό. Ἐδῶ ἐντάσσονται κατὰστικὰ καὶ δέσμες λυτῶν ἐγγράφων ποὺ ἀφοροῦν τῇ Μονῇ Παλαιοκαστρίτσας καὶ τοὺς ἀκόλουθους ναοὺς τῆς πόλης καὶ τοῦ προαστείου τῆς Γαρίτσας: Ἁγιος Ἀντώνιος πόλεως, Ἁγία Τριάς Γαρίτσας, Ἁγιος Βασίλειος καὶ Ἁγιος Στέφανος πόλεως, Ἁγιος Νικόλαος καὶ Ἁγιος Λάζαρος πόλεως, Ἁγιος Νικόλαος τῶν Ξένων Γαρίτσας, Ὑ.Θ. Ἀντιβουνιώτισσα πόλεως, Ὑ.Θ. Κρεμαστή πόλεως, Ὑ.Θ. Ὑψηλὴ καὶ Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων πόλεως, Ὑπαπαντὴ πόλεως. Ὅρισμένες ἀπὸ τίς δέσμες ἐγγράφων, ὡς πρὸς τὴ σήμανση τῶν φύλλων ποὺ καλύπτουν τὰ ἐγγράφα, τὴν ἐσωτερικὴ διάταξη καὶ τὴ θεματικὴ ὁμοιάζουν μὲ τίς ἀντίστοιχες δέσμες (filze, filzette) ποὺ περιλαμβάνονται στοὺς φακέλους τῆς ἀρχιεπικῆς σειρᾶς «Ἐγγράφα Ἐκκλησιῶν» τῶν Ἀρχιεπικῶν Νομοῦ τῆς Κέρκυρας. Ἄλλα ἐγγράφα, καὶ κυρίως κατὰστικὰ φαίνεται νὰ ἔχουν μετακινήθῃ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀντίστοιχων ναῶν. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ ἀρχιεπικὸ αὐτὸ ὑλικὸ ἐντάχθηκε στὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἶναι ἄγνωστος.

Ἀπὸ τὸ ἀρχιεπικὸ αὐτὸ ὑλικό, ἐπισημαίνεται ἡ σημασία τοῦ τμήματος ἐκείνου ποὺ ἀφορᾷ τὸν ναὸ καὶ τὴν ἀδελφότητα τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ἀφοῦ στὸν ναό, σύμφωνα μὲ προφορικὴ δῆλωση τοῦ σημερινοῦ ἐφημερίου του, δὲν σώζονται ἀρχεῖα. Τὸ ἀρχιεπικὸ αὐτὸ ὑλικὸ περιλαμβάνει τρία κατὰστικὰ ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῶν ἐτῶν 1667-1755 καὶ 1879-1903, ἓνα βιβλίον πρακτικῶν τῶν συνεδριάσεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συμβουλίου τοῦ ναοῦ τῶν ἐτῶν 1868-1883 καθὼς καὶ ἄλλο ὑλικὸ διαταγμένο σὲ τέσσερις ὑποφακέλους. Σημαντικὸ εἶναι ἐπίσης τὸ ὑλικὸ ποὺ ἀφορᾷ τὴν Ὑψηλὴ Θεοτόκο, ναὸ τῆς συντεχνίας τῶν ταβερναραίων, στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται ἓνα βιβλίον πρακτικῶν τῶν συνάξεων τῆς ἀδελφότητος τῆς συντεχνίας τῶν ἐτῶν 1801-1815, καὶ δύο δέσμες ἐγγράφων τῆς ἰδίας χρονικῆς περιόδου, τότε δηλαδὴ ποὺ παραχωρήθηκε ὁ ναὸς στὴ συντεχνία καὶ συγχροτήθηκε ἡ ὀρησκευτικὴ τῆς ἀδελφότητος.¹⁴

Τέλος, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθῇ γενικότερα τὸ ενδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν τὰ νεότερα βιβλία καὶ ἐγγράφα ποὺ φυλάσσονται στὸ ἀρχεῖο, ἄσχετα ἀπὸ τὸν ναὸ στὸν ὁποῖο ἀνήκουν, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴν περίοδο μετὰ τὴν Ἑνωσὴ τῆς Ἑπτανήσου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Τὰ τεκμήρια αὐτὰ ἀποτελοῦν πολὺτιμη πηγὴ γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ τρόπου προσαρμογῆς τῶν ἀδελφοτήτων καὶ τῶν ναῶν τοὺς στίς ἀλλαγὰς ποὺ ἐπῆλθαν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀφομοίωση καὶ τὴν ἐπέκταση τῶν νόμων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἐλλαδικὴ ἐκκλησίαν στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου. Πρόκειται γιὰ ἓνα ζήτημα τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμη μελετηθῇ.

14. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Σπ. Καρύδης, Ὁρθόδοξες ἀδελφότητες καὶ συναδελφικοὶ ναοὶ στὴν Κέρκυρα 15ος-19ος αἰ., ὁ.π., σ. 488-491.

Συμπεράσματα – προτάσεις

Ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀδελφοτήτων στὰ Ἰόνια νησιά, λιγοστὰ πράγματα ἔχουν φθάσει ἕως τὶς μέρες μας. Γιὰ τὴν ἀπώλεια ἀρχεῖακοῦ ὕλικου, πέρα ἀπὸ τὶς φυσικὲς καταστροφές¹⁵ καὶ τὴ φθορὰ ποὺ φέρνει ὁ χρόνος, σημαντικὸς παράγοντας εἶναι οἱ ἱστορικὲς τύχες τοῦ κάθε νησιοῦ. Σημειώνω, ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν Κέρκυρα, τὶς καταστροφὲς ποὺ ὑπέστησαν τὰ δημόσια καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἀρχεῖα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τριῶν πολιορκιῶν τῆς πόλης, οἱ ὁποῖες καταγράφονται ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους γιὰ τὴν τήρησή τους στὰ ἀντίγραφα ποὺ μὲ ἐπιμέλεια κατόρθωσαν νὰ συντάξουν μετὰ τὴν καταστροφή.¹⁶ Ἐξίσου σημαντικὸ μερίδιο εὐθύνης ἔχει ὅμως καὶ ὁ ἀνθρώπινος παράγοντας, συνήθως μέσα στὸ πλαίσιο τῆς καλῶς νοούμενης φροντίδας καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν ναό, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀπομάκρυνση καὶ ἐν τέλει στὴν καταστροφή ὕλικου «ἄχρηστου», ὅπως τοῦ φθαρμένου χαρτιοῦ, μὲ τὰ σημάδια τοῦ σαπίσματος, ἢ ἔντονα σαρκοφαγωμένου.

Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν δύο ἀρχείων ποὺ παρουσιάστηκαν σὲ ἀδρὲς γραμμές, ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα ἐπίμονων ἀναζητήσεων στοὺς ναοὺς τῆς πόλης καὶ ἐπανειλημμένων ἐπαφῶν μὲ τοὺς ὑπεύθυνους ἐφημερίους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μόνον οἱ ἐφημέριοι τῶν δύο ναῶν ἀπάντησαν καταφατικὰ στὸ ἐρώτημα τῆς ὑπαρξῆς παλαιοῦ ἀρχείου καὶ δέχθηκαν τὴν πρόταση γιὰ τὴν καταγραφή του. Ἀδυνατῶ νὰ ἀπαντήσω στὸ ἐρώτημα ἂν εἶναι πράγματι τὰ μόνα ποὺ ἔχουν σωθεῖ. Δὲν μπορῶ νὰ τὸ δεχτῶ, δὲν ἔχω ὅμως καὶ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀντίθετο.

Τὸ ἀρχεῖο τοῦ ναοῦ καὶ τῆς ἀδελφότητος τῆς Σηπλιαιώτισσας, ὅπως φάνηκε, σώζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ, παρότι κατακερματισμένο. Ἀντίθετα τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη φαίνεται νὰ ἔχει χαθεῖ στὸ μεγαλύτερο μέρος του, παραμένει ὅμως σημαντικὸ λόγῳ τοῦ πολυσυλλεκτικοῦ του χαρακτήρα. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις διαπιστώνεται ἡ πολυδιάσπαση τῶν ἀρχείων τῶν ναῶν, ἕνα στοιχεῖο τὸ ὁποῖο εἶχε ἤδη ἐπισημανθεῖ κατὰ τὴν παλαιότερη καταγραφή τῶν ἀρχείων δύο περιστατικῶν μοναστηριῶν τῆς Κέρκυρας, τῶν Ἀγίων Θεοδώρων καὶ τῆς μονῆς Πλατυτέρας,¹⁷ στὰ ἀρχεῖα τῶν ὁποίων βρέθηκαν σπαράγματα ἀρχείων κοντινῶν μονῶν καὶ ναῶν. Καὶ μπορεῖ ἐκεῖ οἱ λόγοι, γιὰ τὶς περισσότερες περιπτώσεις νὰ ἦταν προφανεῖς ἢ τουλάχιστον εὐκολὰ ἀνιχνεύσιμοι, λόγῳ τῶν σχέσεων τῶν

15. Ἄς σημειωθεῖ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ ἀπώλεια τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ Ζακύνθου τὸ 1953.

16. Σημειώνω ἐνδεικτικὰ τὴν καταστροφή τῶν βιβλίων τῆς Βλαχέρνας πόλεως στὴν πολιορκία τοῦ 1716, συνέπεια τῆς ὁποίας ἦταν ἡ δημιουργία βιβλίου ἀντιγράφων τὸ 1745 (Α.Ν.Κ., Ἑγγραφα Ἐκκλησιῶν, φάκ. 217, βιβλίο, φ. 1r).

17. Βλ. Σπ. Καρύδης – Παναγιώτα Τζιβάρα, *Ἡ ἱερὰ μονὴ Ἀγίων Θεοδώρων Στρατιᾶς Κέρκυρας. Ἱστορικὴ πορεία – Βιβλιοθήκη – Ἀρχεῖο*, Ἀθήνα 2009, σ. 244-245. – Παναγιώτα Τζιβάρα – Σπ. Καρύδης, *Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Πλατυτέρας Κέρκυρας*, Ἀθήνα 2010, σ. 439-440.

μονῶν μεταξύ τους καὶ τῆς μετατροπῆς ναῶν σὲ μετόχια, μὲ ἀποτέλεσμα τῇ συγχώνευση τῶν ἀρχείων τους, ὅμως στὴν περίπτωση τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τὰ πράγματα δὲν εἶναι τόσο ἀπλά.

Ἡ πολυδιάσπαση τῶν ἀρχείων τῶν ναῶν, καὶ ἡ ὑπαρξὴ τμημάτων τους (κωδίκων καὶ λυτῶν ἐγγράφων) στὰ ἀρχεῖα ἄλλων ναῶν ἢ μονῶν, καθιστᾷ τὴν καταγραφή, τὴν ταξινόμηση καὶ τὴν καταλογογράφηση τῶν ὑπαρχόντων ἀρχείων, ἀμεσης προτεραιότητος, ὥστε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ σωζόμενα τμήματα στὰ Ἀρχεῖα Νομοῦ Κέρκυρας, νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ ψηφιακὴ ἔστω ἀνασυγκρότηση τῶν ἀρχείων ναῶν καὶ ἀδελφοτήτων, ὅπου αὐτὸ εἶναι δυνατόν.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ Ἐκκλησίαι, θεματοφύλακας σήμερα μεγάλου μέρους τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς στοὺς ναοὺς καὶ στὰ μοναστήρια, εἰδικὰ στὴν Κέρκυρα, ἡ ὁποία εἶχε τὴν τύχη νὰ ὑποστεῖ τίς λιγότερες ἀπὸ τὰ ἄλλα ἰόνια νησιὰ καταστροφές, πρέπει νὰ δραστηριοποιηθεῖ καὶ νὰ φροντίσει γιὰ τὴ συγκέντρωση, τὴν καταγραφή, τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀρχιερακοῦ ὑλικοῦ ποὺ φυλάσσεται, ὅσο καὶ ὅπως φυλάσσεται σήμερα, ὥστε ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει νὰ μὴ χαθεῖ. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀρχεῖα στὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦν σήμερα ἓναν χῶρο ἄγνωστο οὐσιαστικὰ στὴν ἔρευνα καὶ τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἐγκατάλειψή τους.¹⁸

Ἐπιπλέον καθίσταται ἀναγκαία ἡ συγκέντρωση ὅλων τῶν παλαιῶν ἀρχείων ναῶν καὶ μονῶν στὸν ἴδιο χῶρο καὶ ἡ δημιουργία ἐνὸς ἐκκλησιαστικοῦ ἀρχείου, στὸ ὁποῖο αὐτὰ θὰ φυλάσσονται ὡς διακριτὲς ἀρχιερακὲς ἐνότητες. Εἶναι ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ σωθοῦν, νὰ συντηρηθοῦν, νὰ ταξινομηθοῦν, νὰ καταλογογραφηθοῦν, νὰ καταστοῦν ἐν τέλει προσιτὰ στοὺς ἐρευνητές. Ἡ διατήρησή τους στοὺς

18. Στὴ γειτονικὴ μας Ἰταλία τὰ ἐνοριακὰ ἀρχεῖα καθὼς καὶ ἐκεῖνα τῶν θρησκευτικῶν συσσωματώσεων ἀποτελοῦν ζητήματα προτεραιότητος, τόσο ἀπὸ πρόσωπα ὅσο καὶ ὀργανισμοὺς, καὶ δημοσιεύονται κατ'ἀλόγους, ἀλλὰ καὶ μελέτες γύρω ἀπὸ αὐτά. Σημειῶνών ἐνδεικτικὰ τὰ ἀκόλουθα: *Archivi e Chiesa locale Studi e Contributi*, Atti del "Corso di archivistica ecclesiastica" Venezia, dicembre 1989-marzo 1990, ἐπιμ. Francesca Cavazzana Romanelli-Isabella Ruol, Venezia, Edizioni Studium Cattolico Veneziano, 1993. – *Archivi ecclesiastici e mondo moderno*, Atti del convegno Padova-Basilica di S.Giustina (5 ottobre 1991), Giunta Regionale del Veneto, Padova 1993. – Daniela Rando, *Archivi di monasteri e conventi l'età medievale*, Treviso 1994. – Francesca Cavazzana Romanelli, *Archivi di monasteri e conventi l'età moderna*, Treviso 1994. – Francesca Sardi – Evelina Zanon, *L'Archivio della Scuola Grande di San Rocco a Venezia, Atlante iconografico a cura dell'Archivio di Stato di Venezia e della Scuola Grande di San Rocco*, Marsilio Editori, Venezia 2007. – Evelina Piera Zanon (cura), *Inventario dell'archivio della Scuola Grande dei Carmini a Venezia*, Filippi Editore, Venezia 2010. – Laura Levantino, *La Scuola Grande di San Giovanni evangelista di Venezia. Inventario dell'archivio antico*, Marsilio, Venezia 2011. – Judith Boschi, *Gli archivi parrocchiali trentini: Produzione documentaria e sedimentazione archivistica (secoli XV-XX)*, Provincia autonoma di Trento, 2011.

ναούς, ή δικαιώνιση δηλαδή τοῦ ὑπάρχοντος κατακερματισμοῦ, αὐξάνει τὶς πιθανότητες ἀπώλειας, ἀλλὰ καὶ τὸν βαθμὸ περαιτέρω φθορᾶς τοῦ ἤδη φθαρμένου ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὴν πολύχρονη ἀδιαφορία ὑλικοῦ. Ἡ αὐτονομία ποὺ χαίρουν ναοὶ καὶ μονές ὡς ΝΠΔΔ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσει πρόκριμα. Ὁφείλουν ὅλοι, νὰ ἀναλάβουν τὶς εὐθύνες τους. Ἡ ἐπίμονη ἄρνηση καὶ ἡ κοντόφθαλμη ἀντίληψη τῆς διατήρησης ἐκείνου ποὺ παρέλαβαν καὶ τῆς παράδοσός του στοὺς διαδόχους, ὁδηγεῖ μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια στὴν ἀπώλειά του.

Περίληψη / Summary

Στὴ μελέτη παρουσιάζονται τὰ ἀρχεῖα δύο ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ὀρθόδοξες θρησκευτικὲς ἀδελφότητες τοῦ κερκυραϊκοῦ χώρου, τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Σπηλαιώτισσας καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Πρόδρομου στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας. Ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα εἶναι ἰδιαίτερη. Στὸ πρῶτο ἔχουν καταγραφεῖ 29 κατάστιχα μὲ πράξεις, ἀποφάσεις καὶ καταγραφὰς ἐσόδων καὶ ἐξόδων ἀπὸ τὸ 1528 ἕως τὸ 1861. Στὸ δεύτερο, τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται ὅχι τόσο στὴν παλαιότητα τοῦ ὑλικοῦ, ὅσο στὸν πολυσυλλεκτικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀρχείου, ἀφοῦ σὲ αὐτὸ σώζονται σπαράγματα ἀρχείων δέκα συναδελφικῶν ναῶν τῆς πόλης καὶ τῶν προαστίων.

This study deals with two archives of the most important Greek Orthodox brotherhoods in the area of Corfu, The *Most Holy Mother of God Spilaiotissa* and *St. John the Baptist*, in Corfu town, both of which possess particular importance for the historian. The first archive contains 29 registers of acts, decisions and records of incomings and outgoings from 1528 to 1861. The interest presented by the second lies not so much in the antiquity of the material as in the miscellaneous nature of the archive, in that it preserves fragments of the archives of ten confraternity churches in Corfu itself and its suburbs.

ΣΥΜΜΙΚΤΟΣ ΖΑΚΥΝΘΙΝΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ (17ος ΑΙΩΝΑΣ)¹

Απόστολος Γ. Κουρουπάκης

Ένας απλός ιδιωτικός χειρόγραφος κώδικας του 17ου αιώνα από τη Ζάκυνθο, ίσως να μη διαθέτει την αίγλη και τη σημαντικότητα ενός δημόσιου ή ακόμα και κάποιου ιδιωτικού εγγράφου ενός σημαντικού προσώπου, παρουσιάζει, ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού ανασύρει από τη λήθη πτυχές του ιδιωτικού βίου και άλλες χρήσιμες τοπικές πληροφορίες. Δυστυχώς, η καταστροφή του ιστορικού αρχείου της Ζακύνθου, τον Αύγουστο του 1953, δίνει άλλη βαρύτητα σε ό,τι ζακυνθινό τεκμήριο έχει διασωθεί: έτσι, οποιοδήποτε αρχαιολογικό υλικό έρχεται να συμπληρώσει τις γνώσεις μας και να προσθέσει πληροφορίες για τη Ζάκυνθο της εποχής, αποτελεί συνεισφορά στην ιστορία του νησιού.

Ο κώδικας Πετρούτσου – Μέγκουλα, όπως συμβατικά τον ονομάσαμε,² προέρχεται από το προσωπικό αρχείο του ομότιμου καθηγητή του Ιονίου Πανεπιστημίου Θεοδόση Πυλαρινού, είναι δερματόδετος με στάχωση τυπική της εποχής, μικρό ιμάντα και ειδική πόρπη για το κλείσιμό του και αποτελείται από 111 φύλλα, με συνολικά 10 τεύχη. Τα φύλλα είναι υδατογραφημένα με διάφορα σχέδια και οι διαστάσεις του είναι 11,5 × 17,2 περίπου εκατοστά. Στον κώδικα υπήρχαν συσταχωμένα έξι επιπλέον φύλλα, καθώς και δύο λυτά έγγραφα. Η πρώτη εγγραφή ανήκει στο έτος 1615 και η τελευταία στο 1705 και η μορφή που παρουσιάζει είναι εκείνη του σημειωματάριου ημερολογιακών καταγραφών.

Ο κώδικας εμπεριέχει ποικίλο υλικό, όπως εμπορικές δραστηριότητες, οικονομικές συναλλαγές και διάφορες προσωπικές καταγραφές των κατά καιρούς ιδιοκτητών του, και τα περιεχόμενά του μπορούν να διαιρεθούν σε πέντε κατηγορίες: Η πρώτη περιλαμβάνει μία χειρόγραφη εμπορική αριθμητική· η δεύτερη χρεωστικές ομολογίες και εμπορικά τιμολόγια ή φατούρες· η τρίτη τις οικονομικές δοσοληψίες των οικογενειών Πετρούτσου και Μέγκουλα· η τέταρτη ποικίλες

1. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον καθηγητή και δάσκαλό μου Θεοδόση Πυλαρινό που μου εμπιστεύθηκε το υλικό του και για τις συνεχείς συμβουλές του, επιστημονικές και όχι μόνο. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στη φίλη και συνάδελφο Καλλιόπη Πιλήλη για την αψιδωλέυτη βοήθειά της.

2. Ο υπό μελέτη κώδικας παρουσιάστηκε ως μεταπτυχιακή εργασία στο πλαίσιο του Προγράμματος μεταπτυχιακών Σπουδών «Μεθοδολογία Κριτικής και Έκδοσης των Ιστορικών Πηγών», με τίτλο *Σύμμικτος ζακυνθινός κώδικας του 17ου αιώνα*.

οικονομικές και δικαιοδικής φύσης εγγραφές διαφόρων προσώπων και η πέμπτη διάφορες άλλες καταχωρίσεις.

Από τις πιο ενδιαφέρουσες και συνάμα ιδιαίτερες πληροφορίες που απαντούν στον κώδικα είναι μία σημείωση αστρονομικού ενδιαφέροντος. Κάποιοι, λοιπόν, εκ των συντακτών του κώδικα ενημερώνει σχετικά με την έκλειψη ηλίου που παρατηρήθηκε στη Ζάκυνθο τον Μάρτιο του 1661. Σημειώνεται, λοιπόν: «1661 μαρτίου 20, ημέρα τετράδι ώρες της σήμερο ως 5, <ε>γ>ινε <έκλ>ηψης του ηλίου απόυ εσκουτίδιασε ω κόσμος, ως κάρτο της ώρας εκάρτησε ηντζέρκα, και το έχομε γραμένο να το θυμόμαστε».³

Η ανωτέρω πληροφορία σχεδόν επιβεβαιώνεται και μέσα από τις καταγραφές της NASA. Σε ειδική ιστοσελίδα της αστροναυτικής υπηρεσίας των ΗΠΑ και της Υδρογραφικής Υπηρεσίας του Ηνωμένου Βασιλείου όπου σημειώνονται όλες οι εκλείψεις ηλίου στον πλανήτη μας, παρατηρούμε ότι στις 16:44 σημειώθηκε όντως έκλειψη ηλίου. Η μόνη διαφορά είναι η ημερομηνία, αφού στον κατάλογο της NASA γίνεται λόγος για 27 Απριλίου 1661.⁴ Βέβαια, και η 20ή και η 27η Απριλίου ήταν ημέρα τετάρτη. Άλλη έκλειψη ηλίου παρατηρήθηκε και στις 30 Μαρτίου, πάλι ημέρα τετάρτη του ίδιου έτους, με ώρα εμφάνισης του φαινομένου την 8:30-9:00 το πρωί. Υπάρχει, επομένως, έντονη αστρονομική δραστηριότητα τη συγκεκριμένη περίοδο, οπότε, ίσως να πρόκειται για λάθος του γραφέα ή για διαφορά ημερολογίου.

Ο πρώτος γραφέας του κώδικα τιτλοφορεί τις σημειώσεις που ακολουθούν στα πρώτα φύλλα ως habaco, άβακα. Αυτός ήταν κάποιος Zuanne και ήταν γιος της χήρας Anzoleta· δηλώνει ότι ήταν ο κάτοχός του το 1614 (το επαναλαμβάνει και στο φύλλο 5v, όπου γράφει, io Zuanne scrisse questo).⁵ Η αρχική χρήση του κώδικα ως άβακα επιβεβαιώνεται, μιας και στα φύλλα 2r έως 14v περιλαμβάνονται πίνακες ισοτιμιών νομισμάτων και ζυγίων, με παραδείγματα για τις βασικές αριθμητικές πράξεις, την απαραίτητη για κάθε έμπορο μέθοδο των τριών και πί-

3. Σύμμικτος Κώδικας, φ. 96r (στο εξής Κώδικας).

4. Οι πληροφορίες ελήφθησαν από: "Eclipse Predictions by Fred Espenak, NASA's GSFC" <http://astro.ukho.gov.uk/eclipse/0111661/index.html>, τελευταία ημερομηνία προσπέλασης ιστοτόπου 26.03.2018 και <http://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEcat5/SE-1699--1600.html>, τελευταία ημερομηνία προσπέλασης ιστοτόπου 26.03.2018.

5. Στον Κώδικα, στο φ. 1r. Σημειώνεται: "*Questo abaco si e [...] di Zua(n)ne de madona Anzoleta vedoa in colere colerera si per sorte el se perde che il lo porta in corte di cavali da Pre Francesco di Pendoli che ge se dara un pugno in tel mostaci. Io Zuane scrisse a di 19 Zener 1614*". Συγχά ο ιδιοκτήτης σημειώνει το όνομά του στο πρώτο φύλλο· πρβλ.: «[...] αυτών τον βιβλίων τον απακον είναι γερολεμιδα λοιζον και τον φιλον και τις τιχis [...]», στο: Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην τουρκοκρατία, χειρόγραφα και έντυπα*, τ. Α' Τα μαθηματικά, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1992, σ. 37.

νακες με διαιρέσεις και πολλαπλασιασμούς. Πιθανόν ο άβακας αυτός να αποτελεί την αντιγραφή μιας ιταλικής λαϊκής εμπορικής αριθμητικής, η οποία να μην είχε μόνο εκπαιδευτική χρησιμότητα αλλά και μία περισσότερο χρηστική λειτουργία. Στη Ζάκυνθο, όπως και σε όλα τα Επτάνησα η χρήση ανάλογων χειρόγραφων εμπορικών εγχειριδίων ήταν ευρέως διαδεδομένη.⁶

Συγκεκριμένα, κάτω από τον τίτλο κάθε πίνακα ακολουθούν παραδείγματα βάσει των κύριων αριθμητικών πράξεων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος, με τον οποίο ο αντιγραφείς υπολογίζει τις αριθμητικές πράξεις, αφού μας παραδίδονται τρόποι υπολογισμού των αρχών του 17ου αιώνα. Η πράξη της διαίρεσης εμφανίζεται με τη μέθοδο "a battello" ή "a galera", λόγω της ομοιότητας του σχήματος της πράξης με μία γαλέρα, τρόπος που θεωρήθηκε ιδιαίτερα απαιτητικός με τον απλούστερο τρόπο, («a danda»), του σημερινού δηλαδή τρόπου διαίρεσης να αντικαθιστά τον «a galera», που χρησιμοποιήθηκε περίπου έως το τέλος του 17ου αιώνα.⁷

* * *

Μέσα από τις καταγραφές του κώδικα τεκμηριώνεται και η καταβολή ενός ειδικού φόρου, του κηρολογίου, "fumatico over ghirologi", που υπήρχε στη Ζάκυνθο, καθώς και στην Κεφαλονιά. Μάλιστα, θεωρήθηκε ότι ο φόρος αυτός ταυτιζόταν με το βυζαντινό καπνικόν.⁸ Στη Ζάκυνθο το κηρολόγιο ήταν ένας έγγειος φόρος επί των οικιών που είχαν καπνοδόχο, δηλαδή ήταν κατοικημένες, σε αντίθεση με την Κεφαλονιά, όπου τον φόρο αυτό κατέβαλλαν όλοι όσοι διατηρούσαν οικία ή κατάστημα, ανεξάρτητα αν το κτίσμα ήταν κατοικημένο ή όχι. Υπάρχει, ωστόσο, και άλλη εκδοχή: ο Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης θεωρεί ότι τα «γυρολόγια», όπως ονομάζει το κηρολόγιο, ήταν τα έσοδα από εκμισθώσεις ακινήτων, τα «divelli», και όχι φόρος επί των οικιών. Με την άποψη αυτή φαίνεται να ταυτίζεται και η Σταματούλα Ζαπάντη, αφού το κηρολόγι στην Κεφαλονιά συμπίπτει

6. Στη Φωσκολιανή Βιβλιοθήκη, η οποία αργότερα ενσωματώθηκε στη δημόσια Βιβλιοθήκη της Ζακύνθου, φυλασσόταν κώδικας του 17ου αι. με κείμενα κυρίως θρησκευτικά, είχε δε αντιγραφεί και κάποιο είδος συνοπτικής αριθμητικής πραγματείας· διαβάζουμε στον κώδικα: «[...] πραγματίας την γκράζουνε ρέγολα δετρέ [...]». Στην ίδια συλλογή υπήρχε ακόμη μία πρακτική αριθμητική του 18ου αι. Βλ. σχετικά Νικόλαος Βέης, «Κατάλογος των ελληνικών χειρογράφων της εν Ζακύνθω Φωσκολιανής Βιβλιοθήκης», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. Θ' (1926), σ. 50 και 59.

7. Raffaella Franchi – Laura Toti Rigatelli, *Introduzione all'aritmetica mercantile del Medioevo e del Rinascimento*, Quattro Venti, Urbino 1982, σ. 47.

8. Mark C. Bartusis, *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York – Oxford 1991, τ. 2, σ. 1105. – Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 2002, τ. Α', σ. 206-208, και τ. Β', σ. 173-175.

συνήθως με το σολδιάτικο, το οποίο έπρεπε να καταβάλλει ο κτήτορας φέουδου που του είχε παραχωρηθεί από το βενετικό δημόσιο (jus patronatum publicum). Στον κώδικα η λέξη κηρολόγιο χρησιμοποιείται και με τις δύο έννοιες: Στις ιταλικές εγγραφές έχει την έννοια του εδαφονομίου. Για παράδειγμα, στην περίπτωση της λατινικής μονής της Santa Maria delle Grazie υποδηλώνεται ότι της καταβλήθηκε το κηρολόγιο και πιθανόν ο γραφέας της μονής να χρησιμοποίησε τον όρο chierologio καταχρηστικά και με την έννοια απλώς του ενοικίου.⁹ Ο Ανδρέας Ανδρεάδης αναφέρει ότι η πληρωμή του σχετικού φόρου γινόταν ανά τριετία· όπως ακριβώς σημειώνεται και στον κώδικα.¹⁰ την πενταετία 1586-1590 ο φόρος αυτός απέφερε στο ταμείο της Ζακύνθου 1.280 χρυσά δουκάτα.¹¹

* * *

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα χρεωστικά σημειώματα, τα σκρίτα, ή ομολογίες· αν και ο αριθμός τους δεν είναι μεγάλος, εν τούτοις μπορούν να μας δώσουν εικόνα για την οικονομική κατάσταση μερίδας κατοίκων της Ζακύνθου στις αρχές του 17ου αιώνα και ίσως μπορούν να συνδεθούν με την ίδρυση του ενεχυροδανειστηρίου, πενήντα χρόνια αργότερα από τις καταγραφές μας. Ο συνεχής δανεισμός, άλλωστε, των νοικοκυριών της Ζακύνθου επιβάρυνε τον προϋπολογισμό τους, με αποτέλεσμα την όξυνση των αντιθέσεων στη ζακυνθινή κοινωνία. Στον κώδικα γίνεται αναφορά στον τόκο που έπρεπε να καταβληθεί, όταν η πληρωμή του κεφαλαίου καθυστερούσε. Δυστυχώς, δεν αναφέρεται το επιτόκιο που οι δανειστές απαιτούσαν από τους χρεοφειλέτες τους. Η δημιουργία του ενεχυροδανειστηρίου, λίγο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα (το 1670) προσπάθησε ακριβώς να προφυλάξει τους κατοίκους από τους δανειστές χρημάτων, οι οποίοι πλούτιζαν με αθέμιτο τρόπο.¹² Σε αυτές τις εγγραφές, όπως ήδη αναφέρθηκε, συχνά αναφέ-

9. Για το κηρολόγιο βλ. Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επάννησος*, τύποις Φοίνικος, εν Αθήναις 1934, σ. 177-178. – Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 117-118, σημ. 304 και 310, σ. 215-217 και σ. 221. – Κώδικας, φ. 84ν, "[...] il chiereloio che paga ogni an(n)o [...]. [...] il chierelogio di doi anate [...]".

10. Στον Κώδικα καταγράφηκε η πληρωμή του κηρολογίου για τις τριετίες 1660-1662, 1653-1655, 1662-1664, για μία οικία και ένα κατάστημα.

11. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600)*, Δημοσιεύματα 1, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1985, σ. 99-100.

12. Το ενεχυροδανειστήριο της Ζακύνθου ιδρύθηκε με το διάταγμα της 20ής Δεκεμβρίου 1670. Βλ. G. Pojago, *Le leggi municipali*, Tipografia del Governo, Corfù 1848, τ. 2, σ. 338-339. – Κώδικας, φ. 19ν, «[...] ος καθος γραφη ει ομολογηα [...]». Βλ., ενδεικτικά, Δημήτριος Σ. Γκίνης, «Περίγραμμα μεταβυζαντινού δικαίου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντι-*

ρεται «να πληροση και το καπινο που ληπουνε τοσο καιρο», «να δοση και αυτος τοσα γροσηα που ληπουνε τοσο καιρο», «και καμαι να πληροθης τανα ειντερεσα ος καθος γραφη ει ομολογηα». Σε αρκετές περιπτώσεις το ποσό συμπληρώνεται σε είδος, κυρίως με τσεκούρια και κερί.¹³

Ενδιαφέρον έχουν τα εμπορικά τιμολόγια που καταγράφονται στον κώδικα, αφού από αυτά μπορούμε να πάρουμε μία ιδέα για το τι εισαγόταν κυρίως στη Ζάκυνθο από τη Βενετία, αλλά και τα διάφορα έξοδα, τα οποία υποχρεούνταν να καταβάλλουν οι έμποροι κατά τη φόρτωση από το λιμάνι. Δειγματοληπτικά θα αναφερθούμε σε μία κατηγορία αγαθών που αναφέρονται στα τιμολόγια, και συγκεκριμένα στα υφάσματα. Καταγράφεται ποικιλία από είδη ένδυσης και άλλα συναφή προϊόντα όλων των τύπων, όπως: σκαλτσούνια, τσαπράζια, γούνες, κουμπιά, κορδέλες, φέσια, καπέλα, με αξιολογότερη αναφορά στο ιδιαίτερα ακριβό καπέλο μέτζο βίγιο αλλά και υφάσματα, όπως τα δίμιτα, η ορμεζίνα, οι περπετουάλες, τα φιορέτα, το καμπρί ή και ωμό μετάξι ή μεταξωτό μπιρσίμι.¹⁴

Το κερί είναι από τα προϊόντα, στα οποία γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στον κώδικα, όχι μόνο επειδή παρουσιάζεται στα τιμολόγια ως ένα από τα εισαγόμενα είδη, αλλά και επειδή καταβάλλεται ως αντίτιμο μισθώματος ή και ως συμπλήρωμά του. Στους καταλόγους του κώδικα παρατηρείται ότι εισάγονταν στη Ζάκυνθο και υλικά για την κατασκευή κεριών, βαμβακερό νήμα και καλούπια, καθώς και η πρώτη ύλη, δηλαδή το ίδιο το κερί (ίσως με την αναφορά μόνο της λέ-

ρών Σπουδών, Δειμών, Τιμητική προσφορά τω καθηγητή Νικολάω Β. Τωμαδάκη, τ. 39-40 (1972-1973), σ. 234.

13. Για το προστύχιο βλ., ενδεικτικά, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Το Monte di Pietà του Χάνδακα (1613 – μέσα 17ου αιώνα). Συμβολή στην κοινωνική και οικονομική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», στο: *Παρουσία: Επιστημονικό Περιοδικό του Συλλόγου Ε.Δ.Π. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, 2, Αθήνα 1987, σ. 41 και 163. – Δημήτρης Αρβανίτικης, *Οι αναφορές των βενετών προβλεπτών της Ζακύνθου (16ος-18ος αι.)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Graecolatinitas Nostra. Πηγές, αρ. 2., Βενετία 2000, σ. 192, 486-488.

14. Για τη βιοτεχνική παραγωγή της Ζακύνθου εκείνη την περίοδο βλ. Κωνσταντίνος Πανίτσας, «Συνοπτική ιστορική και οικονομική διερεύνηση της βιομηχανικής και βιοτεχνικής ανάπτυξης της Ζακύνθου από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Παπιονίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, Αθήνα 2001, τ. Β', σ. 635-647. Για την ενδυμασία στη Ζάκυνθο βλ. Κατερίνα Δεμέτη, «Οι ζακυνθινές τοπικές ενδυμασίες», στο: *Ζάκυνθος – Απουλία, Ήθη, Έθιμα, Μουσική, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ζακύνθου, Ζάκυνθος*, 2001, σ. 20-27. – Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση (1864-1910). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενόδυματος*, Ίδρυμα Αγελικής Χατζημιχάλη, Αθήνα 2003. Βλ. και τα σχέδια του Δ. Καλλυβωκά, που περιείχε ο κατεστραμμένος σήμερα κώδικας του Δ. Βαρβιάνη «Χρονικά». Βλ. Ντίνος Κονόμος, «Χρονικά Ζακύνθου Δ. Βαρβιάνη», *Επτανησιακά Φύλλα*, τχ. 6 (Οκτώβριος 1954), σ. 153-164.

ξης κερί να εννοείται η ακατέργαστη κηρήθρα, ενώ με τη φράση κερί φτιασμένο κίτρινο ή κερί φτιασμένο υποδηλώνεται το κατεργασμένο κερί).¹⁵

* * *

Αναλύοντας τα προσωπογραφικά στοιχεία του κώδικα, καταγράφονται ονομαστικά περισσότερες από τριάντα οικογένειες, μερικές από τις οποίες δεν αναφέρονται καν στο μνημειώδες λεξικό του Λ. Ζώη,¹⁶ αλλά ούτε και σε άλλες εκδεδωμένες πηγές. Άλλες πάλι αναφέρονται στον κώδικά μας είκοσι ή και περισσότερα χρόνια πριν από την καταγραφή τους στην ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία. Οι βασικότερες οικογένειες είναι οι οικογένειες Πετρούτσου και Μέγκουλα. θεωρούμε, άλλωστε, ότι ο κώδικας ανήκε σε μέλος μιας από αυτές τις οικογένειες.¹⁷

Η παρουσία της οικογένειας Πετρούτσου¹⁸ στο νησί μαρτυρείται ήδη από το 1478 και καταγράφεται στον κατάλογο των οικογενειών που απαρτίζουν το Συμβούλιο της πόλης. Το 1513, ο προβλεπτής της Ζακύνθου παραχώρησε σε μέλη της οικογένειας ως *jus patronatum publicum* τον ναό του Αγίου Γεωργίου στη νότια πλευρά της πόλης, στη θέση "stu Ferdericu", πιθανόν σε περιοχή ή τεμάχιο γης κάποιου Φρειδερίκου, σύμφωνα με τον κώδικα της εκκλησίας. Το τοπωνύμιο δεν αναφέρεται στο Λεξικό του Ζώη ούτε επισημαίνεται σε άλλη μελέτη σχετική με τον ναό του Αγίου Γεωργίου του Πετρούτσου.¹⁹

15. Για το κερί βλ. Ανδρεάδης, ό.π., τ. Α', σ. 201-205. Στη Ζάκυνθο παραγόταν ποσότητα κεριού, η οποία δύσκολα επαρκούσε για την εγχώρια παραγωγή: έτσι, εισαγόταν από τη Βενετία η υπόλοιπη αναγκαία ποσότητα. Βλ. Αρβανιτάκης, *Αναφορές*, ό.π., σ. 489-490.

16. Λεωνίδας Χ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α'-Β', εκ του Εθνικού τυπογραφείου, Αθήναι 1963.

17. Στον κώδικα αναφέρονται σε λίγες μόνο εγγραφές και οι οικογένειες Λευκόχειλος και Νερούτσος. Περισσότερα βλ. Απόστολος Κουρουπάκης, *Σύμμικτος ζακυνθινός κώδικας του 17ου αι., ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2009, σ. 54-59 – Λ. Ζώης, *Λεξικόν*, τ. Α', σ. 351, 473.

18. Παναγιώτα Τζιβάρια, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας από το Συμβούλιο των 150*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2009, σ. 366. Για το οικόσημο της οικογένειας βλ. Ιωάννης Τυπάλδος-Λασκαράτος, «Οικόσημα της Ζακύνθου από τον κώδικα 17 της ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τ. 31 (1988), σ. 187. – Δίκαιος Βαγιακάκος, «Μανιάται εις Ζάκυνθον επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων του αρχειοφυλακείου Ζακύνθου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τχ. 6 (1955), σ. 27, σημ. 4. – Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1979, σ. 959. – Ντίνος Κονόμος, «Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1478-1978)», *Εκκλησιαστικά*, Αθήνα 1987, σ. 130, 132, 135.

19. Γ.Α.Κ. – Γ.Α. Νομού Ζακύνθου, *Κώδικας ναού αγίου Γεωργίου του Πετρούτσου*, φ. 6ν [8ν]. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Απόστολος Κουρουπάκης, *Σύμμικτος*, ό.π., σ. 58.

Ο ναός παρέμεινε στην ιδιοκτησία της οικογένειας έως το 1776,²⁰ οπότε και παραχωρήθηκε στους ενορίτες από τον Θωμά Κολλέτη, σύζυγο της τελευταίας απογόνου της οικογένειας Πετρούτσου, Νικολέτας Πετρούτσου του ποτέ Αρσένη. Πρόσωπα της οικογένειας ήταν κοινωνικά ενεργά ως μέλη πρεσβειών στη Βενετία αλλά και από τη συμμετοχή τους σε διάφορες συντεχνίες. Άλλα μέλη της είναι γνωστά ως μάρτυρες σε δικαιοπραξίες σημαντικών προσώπων της τοπικής κοινωνίας. Στα εκατό περίπου χρόνια που καλύπτει ο υπό μελέτη κώδικας παρατηρούμε ότι σε κάθε γενεά υπήρχε και ένας ιερωμένος, γεγονός που φαίνεται φυσιολογικό, αφού η οικογένεια κατείχε τον περικαλλή ναό του Αγίου Γεωργίου του Πετρούτσου στην ομώνυμη συνοικία της πόλης της Ζακύνθου.

Η άλλη βασιική οικογένεια του κώδικα είναι αυτή των Μεγκουλαίων, η οποία εμφανίζεται στη Ζάκυνθο το 1499. Ήταν οικογένεια stradioti, με αρχηγό τον Θεόδωρο Μέγκουλα από τη Ναύπακτο, ο οποίος πιθανόν να αποδέχθηκε το κάλεσμα των Βενετών για τον εποικισμό της Ζακύνθου μετά τις διώξεις που είχε υποστεί ο ντόπιος πληθυσμός από τους Οθωμανούς.²¹ Το 1522 συναντάται και ένας Αλέξανδρος Μέγκουλας, ο οποίος υπέγραψε ως μάρτυρας σε χρεωστικό ομόλογο. Σε κατάλογο με τα οικόσημα ζακυνθινών οικογενειών βρίσκουμε δύο με το παρωνύμιο Μέγκουλας, τις οικογένειες Μπον και Μαρτσέλλου.²² Στο Λεξικό του Λεωνίδα Ζώη καταγράφεται και η οικογένεια Δημητρώπουλου, η οποία είχε, επίσης, το παρωνύμιο Μέγκουλα. Η χρήση παρεπιθέτων ήταν διαδεδομένη συνήθεια των ζακυνθινών οικογενειών. Μπορούμε, συνεπώς, να θεωρήσουμε ότι η οικογένεια Μέγκουλα από νωρίς δημιούργησε νέους κλάδους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η εύρεση του πιστοποιητικού γάμου του Λέοντα Μέγκουλα στο αρχείο της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας. Ο Λέων Μέγκουλας, ο οποίος αναφέρεται πολλάκις στον κώδικα, νυμφεύθηκε τη Σοφία Παλαιολόγου, στις 24 Φεβρουαρίου 1674, η οποία ίσως να ήταν απόγονος της γνωστής οικογένειας του στρατιώτη Θεόδωρου Παλαιολόγου.²³ Μάλιστα, ο Λέων Μέγκουλας καταγράφει τη γέννηση του παιδιού του, σημειώνοντας παράλληλα και το όνομα της συζύγου

20. Λεωνίδας Ζώης, «Ο άγιος Γεώργιος του Πετρούτσου», *Ζακυνθινή Φωνή*, 17.07.1938, σ. 3-4.

21. Κ.Ν. Σάθας, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας* [C.N. Sathas, *Monuments inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*], φωτ. ανατύπωσις Βασ. Ν. Γρηγοριάδης, Αθήνα 1972, τ. V, σ. 17, και Ντίνος Κονόμος, «Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1479-1978)», *Πολιτική ιστορία*, Αθήνα 1981, τ. 3, τχ. 1 (1478-1800), σ. 45. – Δικαίος Βαγιακάκος, «Μελισσηνοί και Κοντόσταβλοι. Εκ Μάνης εις Ζάκυνθον 1509», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, τ. 3 (1950), σ. 159.

22. Ιωάννης Τυπάλδος-Λασκαράτος, «Οικόσημα της Ζακύνθου», *ό.π.*, σ. 172 και 180.

23. Βλ. Αρχείο Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας, *Πρώτο Βιβλίο Γάμων (1599-1701)*, Εκκλησία, 5. Αξιοσημείωτες πράξεις, κατάστιχο 14, φ. 70r. Για τον Θεόδωρο Παλαιολόγο βλ.

του, ταυτίζοντας έτσι με βεβαιότητα το πρόσωπο.²⁴ Μία παρατήρηση που έχει ενδιαφέρον είναι και ύπαρξη του ονόματος κάποιου νοτάριου που δεν είναι γνωστός από τις έως σήμερα δημοσιευθείσες πηγές.²⁵ Πρόκειται για τον Πιερ Βίτο Βόγκα,²⁶ ενώ για άλλα δύο ονόματα ειμάζουμε ότι αφορούν άγνωστους νοταρίους της πόλης της Ζακύνθου, τον Γιάννη Καραβουσιάνο και τον Τζόρτζη Λεμπήνη.

* * *

Άλλες πληροφορίες που αντλούνται από το χειρόγραφο αφορούν στο καθολικό, κατεστραμμένο πλέον, μοναστήρι της Santa Maria delle Grazie,²⁷ πιθανό τόπο ταφής του φλαμανδού ανατόμου Ανδρέα Βεζάλ και του ρωμαίου ρήτορα Κικέρωνα.²⁸ Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία το μοναστήρι ιδρύθηκε περίπου το 1544 και βρισκόταν στον αιγιαλό της Ζακύνθου. Ανήκε στους φραγκισκανούς Ελάσσονες Αδελφούς και κτίστηκε πέριξ του ομώνυμου ναού.²⁹ Στη μονή είχε την έδρα

Μαριάννα Κολυβά, «Θεόδωρος Παλαιολόγος, αρχηγός μισθοφόρων “στρατιωτών” και διερμηνέας στην υπηρεσία της Βενετίας (1452 ει.-1532)», *Θησαυρίσματα*, τ. 10 (1973), σ. 138-163.

24. Κώδικας, φ. 95ν, «[...] πῶς ἡ συμβία μου Σοφία, Παλεολόγον ἔκαμε παιδί ἄρσενικόν».

25. Για τους νοταρίους της Ζακύνθου βλ. κυρίως Φαίδων Μπομπουλίδης, «Νοτάριοι Ζακύνθου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, τ. 8 (1958), σ. 122-133.

26. Θεωρούμε ότι ο Πιερ Βίτο Βόγκα ήταν νοτάριος της πόλης της Ζακύνθου λόγω της αναφοράς στα ἄτι του, στις πράξεις του δηλαδή. Κώδικας, φ. 55ρ, «[...] ος καθος νεε υ γραφη υς τα ατη του σινιορ Πηερωβητη Βωγκα [...]».

27. Απόστολος Κουρουπάκης, «Η μονή της Παναγίας των Χαρίτων (Santa Maria delle Grazie) στη Ζάκυνθο, 16ος-18ος αιώνας», *Περί Ιστορίας*, τ. 7 (2015), σ. 107-118.

28. C. Donald O'Malley, "Andreas Vesalius' Pilgrimage", *Isis*, τ. 45, αρ. 2 (Ιούλιος 1954), σ. 142-144. – George Sarton, "The Death and Burial of Vesalius, and, Incidentally, of Cicero", *Isis*, τ. 45, αρ. 2 (Ιούλιος 1954), σ. 131-137. – Νικόλαος Βαρβινάκης, «Το μέρος της νήσου Ζακύνθου ἔνθα απέθανε και ετάφη ο μέγας ανατόμος Ανδρέας Βεζάλ», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα 1952, σ. 193-196. – André Grasset Saint-Sauver, *Voyage historique, littéraire et pittoresque dans les isles et possessions ci-devant vénitiennes du Levant*, Tavernier, Παρίσι 1799-1800, τ. 3, σ. 246. – Ντίνος Κονόμος, «Ο τάφος του Ανδρέα Βεζάλ στη Ζάκυνθο», *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. 9, τχ. 1 (1976), σ. 119-121. – Baldassarre Maria Remondini, *De Zacynthi antiquitatibus et fortuna commentarius*, apud Dominicum Lovisam, Venetia 1756, σ. 58-69. – Ρουμπίνη Δημοπούλου, *Hugo Favolius: Hodoeporici Byzantini liber III (1563). Γλωσσική και ερμηνευτική εξέταση, διδακτορική διατριβή*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, Αθήνα 2006, σ. 172-178. – Διονύσιος Καλογερόπουλος, «Ο εν Ζακύνθω τάφος του Κικέρωνος», *Παγκεφαλληνιακόν Ημερολόγιον*, εν Αθήναις 1947.

29. D.A. Zakythinios – Chryssa A. Maltezu, "Contributo alla storia dell' Episcopato Latino di Cefalonia e Zante (1412-1664)", *Μνημόσυνο Σοφίας Αρτωνιάδη*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, 6, Βενε-

του και το Santissimo Sacramento, λαϊκή αδελφότητα με σημαντική δράση στο νησί.³⁰

Μερικές σημαντικές πληροφορίες που μας παραδίδει ο κώδικας είναι τα ονόματα των εκεί εγκαταβιούντων μοναχών. Επίσης, μέσω των εγγραφών του μπορεί να φανεί η οικονομική κατάσταση της μονής. Ο επίσκοπος Ζακύνθου Francesco Gozadino δηλώνει ότι οι μοναχοί στηρίζονται στα έσοδα από την ακίνητη περιουσία που διαθέτουν.³¹ Από τις πραγματοποιηθείσες πληρωμές φαίνεται ότι η μονή μίσθωνε μία οικία, έναν ελαιώνα και ένα αμπέλι στην οικογένεια Μέγκουλα, αφού λαμβάνει χρήματα για το σπίτι, επτά λίβρες λάδι και ποσότητα κρασιού ως ετήσιο μίσθωμα. Ο Francesco Gozadino σε έκθεσή του προς τις εκκλησιαστικές αρχές αναφέρεται, μεταξύ άλλων, και στους μοναχούς του μοναστηριού. Ο μοναχός Angelico da Sira, ο οποίος υπηρετούσε στη μονή τριάντα περιόδου χρόνια, θεωρείται άνθρωπος με αρετές και καλός μουσικός. Ο Mattia Bon χαρακτηρίζεται ως φαινομενικά ευγενής και καλλιεργημένος, αλλά στην πραγματικότητα είναι εντελώς άξεστος.

Ο Λεωνίδας Ζώης στο λεξικό του αναφέρει επίσης κάποιον Matteo Bon, κατονικό εφημέριο του ναού της Santa Maria το 1653. Στην αντίστοιχη εγγραφή του κώδικά μας ο μοναχός φέρει τον τίτλο του presidente, δηλαδή του ηγούμενου. Ο Egidio di Candia χαρακτηρίζεται επίσης από τον επίσκοπο ως υποκριτής και αρκετά αναμειγμένος στα κοινά. Για τον μοναχό Paolo Cordoni γνωρίζουμε ότι κατείχε, άγνωστο με ποια ιδιότητα, τον ναό της Αγίας Αικατερίνης

τία 1974, σ. 76-109. – Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Εκκλησία και κράτος στα βενετικά νησιά του Ιονίου Πελάγους. Μαρτυρίες για τη δράση ιταλών φραγκισκανών μισσιοναρίων από τα αρχεία της Propaganda Fide (17^{ος} αιώνας)*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009. – Georg Hofmann, "La Chiesa Cattolica in Grecia (1600-1830)", *Orientalia Christiana Periodica*, τ. 2 (1936).

30. Ν.Γ. Μοσχονάς, «Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά», *Σύμμικτα*, τ. 7 (1987), σ. 193-204.

31. Παναγιώτα Τζιβάρα, «Σχολεία και δάσκαλοι στη Ζάκυνθο στα χρόνια του Λατίνου επισκόπου Francesco Gozadino (1654-1673)», *Παρουσός*, τ. 40 (1998), σ. 252-283, της ίδιας, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας από το Συμβούλιο των 150*, Αθήνα 2009, σ. 366 και Στέφανος Κακλαμάνης, «Σημειώσεις για τον Ζήνωνα», *Ελληνικά*, 62 (2012), σ. 43-104. Παναγιώτα Τζιβάρα, «Σχολεία και δάσκαλοι στη Ζάκυνθο στα χρόνια του Francesco Gozadino», *Παρουσός*, 40 (1998), σ. 275, υποσ. 107, και Α. Ζώης, *Λεξικόν*, τ. Α', σ. 454, του ίδιου, «Κρήτες εν Ζακύνθω», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, τ. Β', Αθήνα 1939, σ. 121 και 131, και Ασπασία Παπαδάκη, «Ο επίσκοπος Χανίων Giorgio Demezzo (1657-1668)», επιμ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Ανθη Χαρίτων*, Ελληνικών Ινστιτούτον Βυζαντινών και μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, αρ. 18, Βενετία 1998, σ. 497-512. Γενικά βλ. Απόστολος Κουρουπάκης, *Σύμμικτος ζακυνθινός*, ό.π., σ. 62-63.

της πόλης της Ζακύνθου, τον οποίο το 1702 διεκδίκησαν οι Ελάσσονες Αδελφοί της Κρήτης, επειδή είχε εγκαταλειφθεί από τους Φραγκισκανούς της Ζακύνθου, λόγω της μετεγκατάστασής τους στη μονή της Santa Maria delle Grazie στον Αιγιαλό. Η περιουσία της μονής δημεύθηκε πολύ αργότερα με διάταγμα της επτανησιακής Γερουσίας (20 Ιανουαρίου 1805) με σκοπό την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών του νησιού, οπότε και η μονή έπαψε να λειτουργεί.³² Ο ναός σύμφωνα με την εφημερίδα *Νέα Εφημερίς* κατεδαφίστηκε μαζί με το κωδωνοστάσιό του το 1893, μετά τον σεισμό εκείνου του έτους.³³

* * *

Στον κώδικα πολύτιμες είναι και οι πληροφορίες που σχετίζονται με τα νομίσματα της εποχής, και κυρίως με αυτά που κυκλοφορούσαν στη Ζάκυνθο τη χρονική περίοδο των καταγραφών του κώδικα. Μελετώντας, λοιπόν, τα αναφερόμενα νομίσματα εξάγονται χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τις εγχρήματες συναλλαγές αλλά και την τρέχουσα νομισματική κυκλοφορία σε λογιστικά ή πραγματικά νομίσματα,³⁴ διαμορφώνοντας συγκεκριμένη εικόνα για τα λογιστικά ή πραγματικά νομίσματα. Στον κώδικα η έννοια του χρήματος δηλώνεται με τη λέξη μονέδα. Η λέξη άσπρα χρησιμοποιείται, επίσης, μετωνυμικά, δηλώνοντας τα χρήματα γενικά. Τα νομίσματα που αναφέρονται περιλαμβάνουν τα περισσότερα από όσα κυκλοφορούσαν στον ευρύτερο ιόνιο χώρο. Καταγράφονται λίρες, γαζέτες, δουκάτα, σολδία, ριάλια Ισπανίας, βενετικά grossi, οθωμανικά άσπρα, τσεκίνια, ουγγρικά φλωρία (ongari).

Το ισχυρό δουκάτο αποτελεί το νόμισμα των μεγάλων συναλλαγών, ενώ, όπως είναι εν πολλοίς φυσικό, τα χαμηλότερης αξίας κέρματα χρησιμοποιούνται για τις καθημερινές συναλλαγές. Σχετικά με τη λίρα, η οποία σε πολλές περιπτώσεις αναφέρεται στις εγγραφές του κώδικα, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι παλαιότερα είχε διατυπωθεί η άποψη ότι και στη Ζάκυνθο είχε κοπεί τοπική λίρα. Ωστόσο, αυτό δεν ισχύει, και απλώς επρόκειτο για το ίδιο νόμισμα, του οποίου η αξία διέφερε από εκείνη της Βενετίας. Η βενετική λίρα αντιστοιχούσε σε 20 σολ-

32. Απόστολος Κουρουπάκης, «Η μονή της Παναγίας των Χαρίτων (Santa Maria delle Grazie) στη Ζάκυνθο τον 19ο αιώνα», *Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας*, αρ. 28, (2012-2015), σ. 173

33. «Χθὲς οἱ σκαπανεῖς κατηδάφισαν τὸν δυτικὸν ναὸν τῆς Santa Maria μετὰ τοῦ κωδωνοστασίου του [...]», *Νέα Εφημερίς*, φ. 102, 12.4.893, σ. 3. – Ντίνος Κονόμος, *Εκκλησιαστικά*, ό.π., σ. 23.

34. Ευτυχία Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένων γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, KNE/EIE, Αθήνα 1996. – Edoardo Martini, *La moneta, vocabolario generale*, Multigrafica editrice, Ρώμη 1977.

δία ή 12 μικρά νομίσματα (*piccoli*).³⁵ Σημαντικό νομισματικό στοιχείο του κώδικα είναι η ακριβής αντιστοιχία του ευρέως κυκλοφορούντος ριαλιού με τη λίρα. Βλέπουμε λοιπόν ότι το 1628 το ισπανικό ριάλι αντιστοιχούσε σε οκτώ λίρες.³⁶ Γενικά διαπιστώνουμε τη γενικευμένη χρήση της λίρας τόσο για τις καθημερινές συναλλαγές όσο και για άλλες οικονομικές δοσοληψίες.

Στον κώδικα το αναφερόμενο δουκάτο είναι το ασημένιο. Μερικά μάλιστα από τα οφειλόμενα ποσά υπολογίζονται σε αργυρά δουκάτα, και παρατηρείται επίσης ο προσδιορισμός σε μία περίπτωση δουκάτα βενέτικα.³⁷ Τη συγκεκριμένη περίοδο (πρώτο τέταρτο 17ου αιώνα περίπου) οι πέντε λίρες αντιστοιχούσαν σε ένα δουκάτο και πρόκειται πιθανόν για το πραγματικό τοπικό,³⁸ διότι το αντίστοιχο βενετικό αντιστοιχούσε με έξι λίρες. Τα *grossi* του νομισματοκοπείου της Βενετίας αντιστοιχούσαν με 32 *piccoli* και τα 24 *grossi* με ένα αργυρό δουκάτο. Στον κώδικα βλέπουμε ότι σε μία περίπτωση γίνεται ξεκάθαρη αναφορά στην επιστροφή του οφειλόμενου ποσού σε *grossi*, σε πραγματικό δηλαδή νόμισμα.³⁹

Πολλές αναφορές έχουμε και στο ριάλι, το οποίο είχε εισχωρήσει δυναμικά στη νομισματική αγορά της Ανατολής. Η Βενετία όριζε τους φόρους της στις περιοχές Ανατολής σε ισπανικά ριάλια. Μέσα από τις εγγραφές του χειρογράφου μας μπορούμε ακριβώς να το διαπιστώσουμε, μιας και οι πληρωμές των μισθίων γίνονται σε ριάλια. Σε τρεις περιπτώσεις δηλώνεται ρητά στον κώδικα ότι η πληρωμή έγινε σε ριάλια Ισπανίας,⁴⁰ σε όλες τις άλλες περιπτώσεις δηλώνεται απλώς η πληρωμή σε ριάλια, χωρίς άλλον γεωγραφικό προσδιορισμό.

Ευρεία χρήση και του άσπρου συναντάμε στον κώδικα, κάτι που οπωσδήποτε δεν μας ξαφνιάζει, λόγω της άμεσης γειτνίασης του νησιού με τις οθωμανικές ακτές της Πελοποννήσου και της εγγύτητας με τις ακτές της Στερεάς Ελλάδας και της Ηπείρου και τις στενούς εμπορικούς δεσμούς των περιοχών αυτών με τη Ζάκυνθο. Τα *tsakinia* και τα *ongari* αναφέρονται μόνο στον πίνακα ισοτιμιών των πρώτων φύλλων του κώδικα, άλλωστε τα χρυσά αυτά νομίσματα δεν κυκλοφορούσαν συχνά. Ένα *ongaro* αντιστοιχούσε με εννέα λίρες και 14 σολδία, και ένα *tsakini* 10 λίρες και 12 σολδία.⁴¹

35. Κώδικας, φ. 2r, "[...] cioè (*piccoli*) 12 fanno un (*soldo*) et (*soldi*) 20 fanno una (*Lira*) [...]".

36. Κώδικας, φ. 21r, «[...] ρηαλή έναμισι στενη L. 12 [...]».

37. Κώδικας, φ. 99v, «[...] εστιλα [...] δονκατα 15 βενετικα».

38. Κώδικας, φ. 26v, «[...] από λίτρες πέντε το δονκάτο [...]». Βλ. Λιάτσα, Φλωριά, ό.π., σ. 130.

39. Κώδικας, φ. 15v, «[...] να τα δοση τόσα γροσια».

40. Αναφέρεται ως ριάλια μεγάλα της Σπάνιας ή *reali di Spagna*.

41. Κώδικας, φ. 9v, «[...] il *cechino* l(*ire*) 10 (*soldi*) 12 [...]» και φ. 10v, «[...] l'*ongaro* lire 9 (*soldi*) 14 [...]».

Πολλά από τα μέτρα της εποχής τα συναντάμε στον κώδικα με τους αντίστοιχους αρχαίους ή άλλους όρους, όπως *anfora*, *bigoncio*, *πήχυς*, *λίτρα*, *ουγγιά*, *βουτζιον*, *miro*, *miara*, *zara* κ.ά. Γενικά, στο βενετικό μετρολόγιο, προς εξυπηρέτηση των αναγκών ζύγισης διαφορετικών προϊόντων υπήρχαν δύο τύποι λίβρας, η ελαφριά και η βαριά, *libbra sottile* / *libbra grossa*. Βασική μονάδα μέτρησης ήταν η λίβρα⁴² και στον πίνακα του κώδικα φαίνεται ότι υποδιαιρείται σε ουγγιές και ξέστες (*sazi*) με 6 ξέστες να αντιστοιχούν σε 1 ουγγιά και οι 12 ουγγιές σε 1 λίβρα.⁴³ Τα άλευρα ζυγίζονταν με στάρα, τετάρτια, κουάρτα ή κάρτα (*quarte*) και λίβρες. Τα 4 κάρτα αντιστοιχούσαν με 1 στάρα και οι 33 λίβρες έδιναν 1 κάρτο.⁴⁴ Για τα υγρά (κρασί, λάδι κ.λπ.) οι μονάδες μέτρησης ανταποκρίνονταν στα διάφορα δοχεία μεταφοράς τους, όπως η άμφορα⁴⁵ (*anfora*), οι καδίσκοι (*secchi*), οι κάδοι (*bigonze*).⁴⁶ Οι 4 λίβρες αντιστοιχούσαν σε 1 *secchio*,⁴⁷ ενώ τα 14 *secchi* σε 1 *bigonzo*, και τα 4 *bigonzi* σε 1 άμφορα. Συναντάμε επίσης όρους, όπως *βατσελι*,⁴⁸ *σταμνί*, *βουτσί*. Το κάθε σταμνί ισοδυναμούσε με 21 περίπου λίτρα,⁴⁹ ενώ το

42. Αρχαίο μέτρο βάρους και επιφάνειας με συνεχή χρήση· βλ. σχετικά *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, επιμ. William Smith, εκδ. Walton, Boston 1859, σ. 706. – Erich Schilbach, *Byzantinische metrologische Quellen*, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 139· του ίδιου, *Byzantinische Metrologie*, C.H. Beck, Munich, 1970, *passim*.

43. Κώδικας, φ. 2ν, "[...] *cioe sazi no 6 fanno un onza, et onze no 12 fanno una lira* [...]".

44. Κώδικας, φ. 3ν, "[...] *cioe stara, quarte e lire, cioe 33 (lire) fanno una q(uar)ta 4 q(uar)te fanno un ster* [...]"· βλ. σχετικά Νίκος Γ. Μοσχονάς, «Ναυτιλιακή δραστηριότητα στο ιόνιο στα τέλη του 17ου αιώνα», *Πρακτικά Στ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, ό.π., Αθήνα 2001, τ. Β', σ. 207, σημ. 30.

45. Α. Ζώης, *Λεξικόν*, τ. Β', σ. 2.

46. Κώδικας, φ. 4ρ, "[...] *anffore, big(onz)a, segi, e lire, 4 lire fanno un segio, 14 segi fanno un bigonzo 4 bigonzi fanno un anffora* [...]".

47. Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Coi Tipi de Andrea Santini e Figlio, Venezia 1829, σ. 567. – Δημ. Α. Πετρόπουλος, «Συμβολή εις την έρευναν των λαϊκών μέτρων και σταθμών», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τ. Ζ' (1952), σ. 84· επίσης, Antonio Maria Triulzi, *Bilancio dei pesi e misure di tutte le piazze mercantili dell' Europa*, Venezia 1803, σ. 144-145. Ένα *secchio* ήταν ίσο με 10,73 λίτρα.

48. Κώδικας, φ. 49ρ, «[...] *εινε για το σταρι βατζέλια εκατο* [...]" και Κώδικας, φ. 94ν, «[...] *στάρι βατζέλι μισόν*». βλ. Δημ. Α. Πετρόπουλος, «Συμβολή...», ό.π., σ. 72-73. το *βατσέλι* ήταν και μέτρο εκτάσεως· βλ. Α. Ζώης, *Λεξικόν*, τ. Β', σ. 78.

49. Κώδικας, φ. 1ν, «[...] *κρασι σταμια νο 20* [...]». βλ. σχετικά Διονύσης Α. Ζήβας, *Προβιομηχανικές αγροτικές εγκαταστάσεις στη Ζάκυνθο*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 2000, σ. 24.

βουτσί περιλάμβανε 45 περίπου σταμνιά.⁵⁰ το πιθάρι, η zara, χωρούσε 46 καρτούτσα. Σε χρήση ήταν και η bozza, δοχείο κατάλληλο για την αποθήκευση και του κρασιού, χωρητικότητας 8 λίβρων ή 4 καρτούτσων.⁵¹

Άλλο δοχείο μέτρησης και αποθήκευσης υγρών ήταν η βαρέλα,⁵² την οποία χρησιμοποιούσαν τόσο για τη μεταφορά κρασιού, όσο και για τη μεταφορά λαδιού και ξιδιού. Στο κείμενο αναφέρεται, «[...] λάδι μπαρελα μία ειτονε ζακιθινεγκες L. 9 προς 55 στενουν L. 49 1/2, [...]», δηλώνοντας την αντιστοιχία που είχε η βενετική βαρέλα σε λίβρες στη Ζάκυνθο. Το λάδι ζυγίζοταν σε miare, miri, secchi, με τις μικρότερες ποσότητες να ζυγίζονται σε λίβρες, με τις αντιστοιχίες τους διαμορφωμένες ως ακολούθως: οι 25 λίβρες αντιστοιχούσαν με 1 secchio, τα 4 secchi με 1 miro, και τα 4 miri με 1 miara.⁵³ Η χονδρική πώληση και μεταφορά του ξιδιού γινόταν με μεγάλα βαρέλια, τα καρτέλα, χωρητικότητας 5-20 σταμνίων.⁵⁴ Η μάρκα αποτελούσε τη βασική μονάδα ζύγισης των πολυτίμων μετάλλων (χρυσού και αργύρου).⁵⁵

Ενδιαφέρον έχουν και τα μέτρα μέτρησης των υφασμάτων. Χρησιμοποιούνται διαφορετικό μήκος στο μέτρο για τα μεταξωτά υφάσματα και διαφορετικό για τα μάλλινα, τα λινά και τα βαμβακερά. Το βασικότερο, βέβαια, μέτρο των υφασμάτων ήταν ο πήχυς, το braccio, το μήκος του οποίου ήταν διαφορετικό

50. Κώδικας, φ. 56ν, «[...] ενα βουτζιον ουζαδο [...]». Α. Ζώης, *Λεξικόν*, τ. Β', σ. 87. Το βουτσί χρησιμοποιείται από τα βυζαντινά χρόνια. Βλ. σχετικά Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, εκδ. Παπαζήσης, τ. Β' τχ. II, Αθήνα 1980, σ. 107.

51. G. Boerio, *ό.π.*, σ. 67, και Α. Ζώης, *Λεξικόν*, τ. Β', σ. 299.

52. Κώδικας, φ. 21ν, «[...] κρασι μπαρελα μια σταμνη 4 [...]». Βλ. σχετικά Α. Ζώης, *Λεξικόν*, τ. Α', σ. 421 και τ. Β', σ. 74.

53. Κώδικας, φ. 4ν, "[...] miara, miri, sechi, e [lire], 25 lire fanno un sechio 4 sechi fa(n) no un miro, 4 miri fanno un miaro [...]". Βλ. και Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, «Το εμπόριον της Βενετίας μετά της ανατολής κατά τον μεσαίωνα επί τη βάσει των εμπορικών καταλόγων του Βαρθ[ολομαίου] Πάξη», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, ανάτυπο, τ. Α' (1938), Αθήνα 1940, σ. 55. – G. Boerio, *ό.π.*, σ. 354. – Salvatore Ciriaco, «L'olio a Venezia in età moderna. I consumi alimentari e gli altri usi», στο: *Alimentazione e nutrizione, secc. XIII-XVIII*, επιμ. S. Cavaciocchi, Le Monnier, Firenze 1997, σ. 308, σημ. 28. Σημειώτεον ότι η miara, αντιστοιχούσε σε χίλιες λίβρες.

54. Κώδικας, φ. 21ν, «[...] ξηδι καρτελο ένα [...]». Πρβλ. και «[...] ένα καρτέλο με τὸ κρασί [...] ντὶ τενοῦτα σταμνίων εἴκοσι ἡντζίτζκα [...]». Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Κρητικά σελίδες», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 9 (1955), σ. 219.

55. Υποδιαιρέσεις της μάρκας ήταν οι ουγγιές, τα καράτια και τα grani. Τα 4 grani ήταν ίσα με 1 καράτι, ενώ τα 36 καράτια έδιναν 1 quarto, τα 4 quarti 1 ουγγιά και, τέλος, οι 8 ουγγιές αντιστοιχούσαν σε 1 μάρκα. Κώδικας, φ. 5r, "[...] cioè marche, onze, quarti, caratti, et grani, 4 grani fa un caratto, 36 caratti fa un quarto, 4 quarti fa un onza, 8 (onze) fa una marcha [...]". βλ. σχετικά Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, «Το εμπόριον», *ό.π.*, σ. 53.

ανάλογα με το προς μέτρηση είδος. Στη μελετώμενη πηγή αναφέρονται δύο διαφορετικά είδη πήχσεως, το *brazo del gorgar de signoria*, και το *brazo de panno de cento* που το χρησιμοποιούσαν για τη μέτρηση των μάλλινων υφασμάτων.⁵⁶ Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στην οτρά. Η αγορά της μεταξωτής κλωστής, του μπιρσιμιού, γινόταν σε οτρές, «[...] *μαβρο μπιρσιμιω που επιρα ωτρες 15* [...]».⁵⁷ Το ωμό μετάξι επίσης ζυγιζόταν σε ουγγιές.⁵⁸

Η εξοικείωση των εμπόρων με τους διάφορους νομισματικούς και μετρολογικούς όρους ήταν απαραίτητη για την ορθή και επιτυχή τους ενασχόληση με το εμπόριο. Έτσι, κατά καιρούς κυκλοφόρησαν ειδικά εγχειρίδια προς βοήθεια ακριβώς όλων εκείνων που κύρια ασχολία τους ήταν το εμπόριο.⁵⁹ Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Νικόλαος Παπαδόπουλος στην *Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία* του (σ. 141-143), «[...] *μάθησις εμπορική είναι το να ιξεύρη [...] ο νέος όσα είναι εις το επιτήδευμά του αναγκαία, και χρήσιμα [...]. Η αριθμητική, η οποία είναι αναγκασιότατη [...] και χωρίς αυτής είναι αδύνατον να συσταθή εμπόριον· δεν εννοώ με τούτο την αφηρημένην υπολογιστικήν, [...] αλλά την πρακτικήν αριθμητικήν [...]*».

* * *

Ένα ακόμη στοιχείο του κώδικα, το οποίο έχει ιδιαίτερη αξία, είναι η γλώσσα του.⁶⁰ οι σημειώσεις του είναι γραμμένες στο ζακυνθινό ιδίωμα και μέσω αυτών μπορούμε να διακρίνουμε αρκετά διαλεκτικά φαινόμενα, άλλα κοινά της μεσαιωνικής ελληνικής και άλλα αμιγώς επτανησιακά. Η απλή δημώδης γλώσσα, όπως είναι φυσικό, κατέχει πρωτεύουσα θέση στον κώδικα και η παρουσία ιδιωματι-

56. Κώδικας, φ. 14ν. «*Panni των εκατό μέτρων*». Βλ. Γ. Πλουμίδης, «Εβραίοι έμποροι της Κρήτης και της Πόλης (1587-1590)», επιμ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Αθήνα Χαρίτων*, Ελληνικόν Ινστιτούτον Βυζαντινών και μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, αρ. 18, Βενετία 1998, σ. 644.

57. Κώδικας, φ. 21r. Ο Νικόλαος Παπαδόπουλος στην *Εμπορική Εγκυκλοπαιδεία* του αναφέρει ότι η τρα (ή οτρά) είναι σύρμα ελατόν· βλ. Νικ. Παπαδόπουλος, ό.π., βιβλίον β', μέρος β', σ. 283.

58. Κώδικας, φ. 21ν, «[...] *εισε μεταξη ωμο οντζες 5* [...]».

59. Στην ελληνική γλώσσα το πρώτο έντυπο εμπορικό εγχειρίδιο έκανε την εμφάνισή του ήδη το 1568· είναι το *Βιβλίον πρόχειρον τοις πάσι περιέχον την τε Πρακτικήν Αριθμητικήν ή μάλλον ειπείν την Λογαριαστικήν...* του Μανουήλ Γλυζούνη και ο πρώτος πίνακας ισοτιμιών τυπώθηκε το 1645 στη Βενετία με τίτλο, *Βιβλιάριον πρόχειρον τοις πάσι περιέχον τους αριθμούς Γραικούς τε, και Ιταλικούς, κατά τρόπον αναδιπλασιασμού*.

60. Οφείλω ιδιαίτερες ευχαριστίες στην ερευνήτρια του κέντρο Ερεύνης νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων της Ακαδημίας Αθηνών Ιώ Μανωλέσσου για τις πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις της σχετικά με το ιδίωμα της Ζακύνθου.

κών λέξεων, όπως το χαρακτηριστικό ρήμα της ζακυνθινή ντοπιολαλιάς περ-βατώ, ή τα τίβατις, πάρεξ, καθετήσιον, χρωματίζουν με ιδιότυπα χρώματα τον κώδικα, ο οποίος γράφτηκε σε καθαρά αστικό περιβάλλον και οι συντάκτες των εγγραφών ανήκαν στον αστικό ιστό. Το καθαρά αγροτικό λεξιλόγιο απουσιάζει. Ενδιαφέρουσα είναι, λοιπόν, η πρόσμιξη φράσεων και λέξεων από διαφορετικά γλωσσικά περιβάλλοντα. Η βυζαντινή νομική ορολογία συνδιαλέγεται με την αντίστοιχη βενετική, δημιουργώντας ενδιαφέροντα λεκτικά σχήματα. Επίσης, οι ξένες φράσεις, όταν δεν αντικαθιστούσαν τις αντίστοιχες ελληνικές, χρησιμοποιούνταν παράλληλα με την αντίστοιχη ελληνική.⁶¹ τέτοιες περιπτώσεις συναντήσαμε αρκετές, καταδεικνύοντας έτσι την επίδραση της ιταλικής γλώσσας στον καθημερινό λόγο και την επιβίωση βυζαντινών τυπικών νομικών εκφράσεων.

Η μελέτη και ο εντοπισμός των ιδιωματικών φαινομένων έχουν σημασία όχι μόνο για την κατανόηση του τοπικού επτανησιακού ιδιώματος αλλά και για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας κατά τη μεσαιωνική και πρώιμη νεοελληνική περίοδο.⁶² Αξίζει να σημειώσουμε ότι ένα από τα πιο σημαντικά γνωρίσματα του ζακυνθινού ιδιώματος, ίσως το πλέον σημαντικό, είναι η απουσία συνιζήσεως, για το οποίο ο κώδικας αυτός δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε την ύπαρξή του, λόγω πλημμελούς τονισμού.⁶³

Τα πιο ενδιαφέροντα από αυτά, τα οποία και συναντιούνται πολλάκις στον κώδικα είναι η μη προεργίνωση των συμπλεγμάτων <μπ> <ντ> <γκ>.⁶⁴ η ηχηροποίηση αρκτικού άηχου συμφώνου υπό την επίδραση προηγούμενου -ν, η κράση [u] + [e] = [o],⁶⁵ η παρέκταση -ε στη γενική πληθυντικού για προφύλαξη του λη-

61. Κώδικας, φ. 56ν, «[...] παρεξ να ινε ιν ομπλιγο [...]». Κώδικας, φ. 54ρ, «[...] ης τα ατι [...]». Κώδικας, φ. 53ρ, «[...] βόλτα κάρτα [...]». Κώδικας, φ. 53ρ, «[...] φεροντε στα λη-πρα [...]». Κώδικας, φ. 59ν, «[...] διχως κανενα προγιουδιτζιο του». Κώδικας, φ. 40ρ, «[...] το παρον ταρετζηβερρον [...]». Κώδικας, φ. 107ν, «[...] το παρον ριτζεβερε».

62. Για το ζακυνθινό ιδίωμα βλ. Ελένη Καραντζόλα και Αναστάσιος Παπαϊωάννου, «Σχέςσεις επτανησιακών και κρητικών διαλέκτων στα αναγεννησιακά-πρώιμα νεοελληνικά κείμενα του 17ου αιώνα: Η περίπτωση της Ευγένας», *Πρακτικά Θ' Πανορίου Συνεδρίου*, Παξοί, 26-30 Μαΐου 2010, επιμ. Αλίκη Νικηφόρου, Εταιρεία Παξινών Μελετών, Παξοί 2014, τ. Β', σ. 127-148. – Εμμανουήλ Κριαράς, «Η γλώσσα των κειμένων της επτανησιακής γραμματείας και η οργάνωση συναφών ερευνών», *Πρακτικά Γ' Πανορίου Συνεδρίου*, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, τ. Β' (1962), σ. 45-49. – Νικόλαος Κοντοσόπουλος, «Επτανησιακά γλωσσολογικά (ανάγκη περιγραφής και συγκριτικής εξέτασής των επτανησιακών ιδιωμάτων)», *Λεξικογραφικόν Δελτίον*, τ. 15 (1985), σ. 61-67, ιδιαίτερα σ. 62-63.

63. Κωνσταντίνος Ν. Γιαννούτσος, «Συμβολή εις την γραμματικήν του ζακυνθίου γλωσσικού ιδιώματος», *Αθηνά*, τ. 25 (1913), σ. 199-205.

64. Διαπιστώνεται από την πολύ συχνή γραφή τέτοιων συμπλεγμάτων με σκέτο <π> <τ> <κ>, όπως πέτε, γένουται, φένοτε, Λουπαρδιάρενας και πολλά ακόμη εντός του κώδικα.

65. Π.χ. μώχη, τόχω. Για το φαινόμενο βλ. Νικόλαος Π. Ανδριώτης, «Η κράση του συ-

κτικού -ν, η ηχηροποίηση αρκτικού άηχου συμφώνου υπό την επίδραση προηγούμενου -ν, π.χ. την μπλερομή, φαινόμενο κανονικό που χαρακτηρίζει το σύνολο των νεοελληνικών διαλέκτων και την κοινή νεοελληνική. Ομοίως κανονικό φαινόμενο όλης της ελληνικής και των διαλέκτων της είναι η ηχηροποίηση του αδύνατου τύπου της προσωπικής αντωνυμίας μετά το μόριο να, π.χ. να ντα πάγω, να ντου δίνει, και αλλού.

Μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε και μορφολογικά φαινόμενα, όπως το αρσενικό άρθρο τις αντί τους, π.χ. τις μπακαλάους, εως τις χιλιους, τις Αγιομαβρίτες· τη γενική ενού αντί ενός, π.χ. ενού μέρου· την αντωνυμία ευτός, ευτούνος· την αποβολή του τελικού -ν, την παρέκταση -ε ρηματικών καταλήξεων για προφύλαξη του ληκτικού -ν, π.χ. ενεστώτα κάνουνε, λείπουνε αόρ. εμείνανε, επήρανε, παρατατ. εχροστούσανε· την παρέκταση -ε στη γενική πληθυντικού για προφύλαξη του ληκτικού -ν, χαρακτηριστική του ιδιώματος της Ζακύνθου, π.χ. αδελφώνε, αδελφιώνε. Ο σχηματισμός του μέλλοντα με το βοηθητικό ρήμα θέλω, είναι γενικευμένος σε όλη την ελληνική γλώσσα κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, και συγκεκριμένα: είτε θέλω + απαρέμφατο, π.χ. θέλει υπογράψει, θέλει το βεβαιώσει, θέλομε υπογράψει, είτε θέλω + υποτακτική με ή χωρίς το μόριο να, π.χ. θέλει να μου δώσει, θέλομε το πονιφικάρομε.⁶⁶

Σε επίπεδο σύνταξης μπορούμε επίσης να παρατηρήσουμε ενδιαφέροντες σχηματισμούς, όπως την εκφορά του έμμεσου αντικειμένου πάντοτε με γενική και ποτέ με αιτιατική, γνώρισμα τόσο των επτανησιακών ιδιωμάτων όσο και της σημερινής κοινής, την επίταξη του αδύνατου τύπου της προσωπικής (κλιτικής) αντωνυμίας, όταν το ρήμα είναι πρώτο στην πρόταση, π.χ. έκαμά του, έδωσέ μου, έχο σου, αλλά πρόταξή του, όταν προηγείται το να ή κάποιος άλλος όρος της πρότασης, π.χ. που σου είπα, να μου στείλεις, να του το πάρω, την σήμερα μου έδωσε. Το γνώρισμα αυτό χαρακτηρίζει όλη την ελληνική γλώσσα κατά τη χρονική αυτή περίοδο.⁶⁷

μπλέγματος ου + ε στην μεσαιωνική και νέα ελληνική», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier I, Institut Français d'Athènes*, Αθήνα 1956, σ. 1-11.

66. Θεόδωρος Μαρκόπουλος, «Γραμματικοποίηση και γλωσσική ποικιλία: ο μέλλοντας στην εποχή της κρητικής "αναγέννησης" (16ος-17ος αι.)», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα, 27. Πρακτικά της Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 6-7 Μαΐου 2006*, INE, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 251-263.

67. Peter Mackridge, «Η θέση του αδύνατου τύπου της προσωπικής αντωνυμίας στη μεσαιωνική δημόδη ελληνική», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα. Πρακτικά της 15ης Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 11-14 Μαΐου 1994*, INE, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 906-929.

* * *

Καταληκτικά, λοιπόν, η μελέτη ιστορικών τεκμηρίων τέτοιου τύπου μπορεί να εμπλουτίσει τις γνώσεις μας σε πολλούς επιμέρους τομείς της ιστορικής επιστήμης. Έχει καταδειχθεί, νομίζουμε, η αξία του παρουσιαζόμενου κώδικα σχετικά με τα προσωπογραφικά στοιχεία που διασώζει, τις νομισματικές και μετρολογικές πληροφορίες που αναφέρει, τα σημαντικά γλωσσικά και λεξιλογικά ευρήματά του, τα οποία σε συνάρτηση με άλλα κείμενα μπορούν να λειτουργήσουν βοηθητικά στην κατανόηση της εξέλιξης της κοινής νεοελληνικής· κυρίως όμως μέσω τέτοιων μικρών ψηφίδων ιστορίας μπορούμε να ανασυνθέσουμε το ευρύτερο ψηφιδωτό και να προχωρήσουμε από τη μικροϊστορία σε ένα γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, αναζητώντας πάντοτε τη μεγαλύτερη εικόνα και τη συμπλήρωση των όποιων κενών έχει επιφέρει η φύση αλλά και ο άνθρωπος.

Περίληψη / Summary

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζεται ένας ιδιωτικός κώδικας του 17ου αιώνα από τη Ζάκυνθο με ιδιαίτερη σημασία λόγω της σπανιότητας των τεκμηρίων από το συγκεκριμένο νησί του ιονίου. Μέσα από τις ιδιωτικές καταγραφές ενός οικογενειακού κώδικα, ημερολογιακού κυρίως χαρακτήρα, αποκαλύπτονται στιγμές της μικροϊστορίας του νησιού, νέα γενεαλογικά και άλλα στοιχεία, καθώς και ενδιαφέροντα ιδιωματικά γλωσσικά φαινόμενα.

In this paper we present a 17th century private manuscript from the island of Zante. This document has a particular value because of the fonts' scarcity from this particular area of the Ionian Islands. Through this manuscript are revealing moments of the micro-history of the island, new genealogical data and other historical details. Moreover in this manuscript interesting vernacular linguistic phenomena can be noticed.

ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΕΠΤΑΝΗΣΙΩΝ
ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΕΞΕΤΑΣΗΣ
ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 17ο ΑΙΩΝΑ

Αλεξάνδρα Μελίτα

Πρόλογος

Μέσα στα αρχεία του Sant' Uffizio της Βενετίας ξεχωριστή θέση καταλαμβάνει η Laura Malipiero. Η Ιερά Εξέταση ξεκίνησε να εξετάζει τα πεπραγμένα της από το 1630 και εξής, μετά από καταγγελία του δεύτερου άντρα της, Francesco Bonomin, εναντίον της για «διγαμία»¹ και συνέχισε να την παρακολουθεί ανοίγοντας άλλη υπόθεση εναντίον της το 1649, για μαγεία (ερωτική και θεραπευτική), το 1654 για μαγεία και διακίνηση απαγορευμένων βιβλίων (*Clavicula Solomonis*), ώσπου στις 16 Δεκέμβρη του 1660, όταν ο *fante* της Ιεράς Εξέτασης, M. Cataneus, έσπασε την πόρτα του σπιτιού της στην calle Larga του S. Giorgio de' Forlani για να τη συλλάβει ξανά, εκείνη στην προσπάθειά της να ξεφύγει, έπεσε, χτύπησε και κατέληξε στη φυλακή τρεις μέρες αργότερα, έχοντας εξομολογηθεί τα αμαρτήματά της και κοινωνήσει.²

Επέλεξα να σας αναφέρω αυτή την υπόθεση ξεκινώντας, διότι είναι μια υπόθεση που δεν συναντάται συχνά στα αρχεία. Έχει αρχή, εξέλιξη και τέλος. Η Laura έχει μητέρα Βενετή, την Isabella Malipiero, νόθα κόρη του βενετού ευγενούς Gianpaolo Malipiero, που είχε ζήσει κάποιο διάστημα στην Κέρκυρα, και πατέρα έναν έλληνα ναυτικό, τον Θοδωρίνο από τη Ρόδο. Λόγω της δεινής οικονομικής κατάστασης, η Laura μεγάλωσε στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων, μέχρι τα δεκατρία της, όταν και παντρεύτηκε τον πρώτο της σύζυγο, Θοδωρίνο από την Άνδρο. Με αφορμή αυτή την υπόθεση μπορούμε να θέσουμε τα παρακάτω ερωτήματα:

1. ASV, SU, B 87, Υπόθεση Laura Malipiero (1630), Μαρτυρία του Francesco Bonomin.

2. ASV, SU, B 104, Υπόθεση Laura Malipiero και F. Romano, *Laura M. strega. Storie di malie e sortilegi nel Seicento*, Roma 1996, βλ. επίσης S. Scully, "Marriage or a career? Witchcraft as an alternative in seventeenth-century Venice", στο *Journal of Social History*, XXVIII (1995), σ. 857-876. – F. Barbierato, *Nella stanza dei circoli: "Clavicula Salomonis" e libri di magia a Venezia nei secoli XVII e XVIII*, Milano 2002, σ. 300-303. – A. Bamji, *Religion and Disease in Venice, c. 1620-1700*, Cambridge PhD, 2007. – Δ. Γιαλαμάς, *Ελληνίδες Μάγισσες στη Βενετία, 16ος-18ος αιώνας*, Αθήνα, 2009, σ. 99-100.

Πρώτ' απ' όλα τι ήταν και πώς λειτουργούσε η Ιερά Εξέταση της Βενετίας, δεύτερον πώς μπορούμε να βρούμε τους Έλληνες που εμφανίζονται εκεί και με ποιες κατηγορίες και τελικά ποια ήταν η καθημερινότητα αυτών των Ελλήνων κατηγορουμένων και ποιες σχέσεις ανέπτυξαν στο βενετικό περιβάλλον.

Η Ιερά Εξέταση

Η ίδρυση της Ιεράς Εξέτασης το 1542 ήταν αποτέλεσμα μιας από τις προσπάθειες της Καθολικής Εκκλησίας να ελέγξει την εξάπλωση των αιρέσεων και να εμπεδώσει την ορθή πίστη. Σε ό,τι αφορά στη Βενετία η δημιουργία της Ιεράς Εξέτασης ήταν αποτέλεσμα πολιτικών συμβιβασμών μεταξύ του Πάπα και των Βενετών, καθώς οι Βενετοί δεν ήθελαν να αφήσουν την Ιερά Εξέταση να δραστηριοποιηθεί στην επικράτειά τους επειδή, από τη μια πολλοί Βενετοί (ευγενείς, έμποροι κ.λπ.) είχαν δείξει ενδιαφέρον για εκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις και νεωτερίζουσες ιδέες, από την άλλη η πόλη είχε πολλούς μη Καθολικούς (Εβραίους, Ορθοδόξους, Μουσουλμάνους) που ήταν πολύ σημαντικοί για το εμπόριο και την οικονομία της και δεν ήθελε να επιτρέψει μια επιθετική πολιτική της Ιεράς Εξέτασης. Τελικά στις 22 Απρίλη 1547, ο Nuncio Giovanni della Casa με διάταγμά του ανακοίνωνε τη δημιουργία ενός νέου δικαστηρίου, των *Tre savii sopra eresia*. Θα εκλέγονταν από τον δόγη, και το κολλέγιο για να βοηθήσουν τον Nuncio, τον πατριάρχη της Βενετίας, και τον ιεροεξεταστή (Φραγκισκανό μέχρι το 1560 και μετά Δομηνικανό) στις διάφορες δίκες. Έτσι η Ιερά Εξέταση στη Βενετία αποτελούνταν από τρεις κληρικούς και τρεις ευγενείς. Ακριβώς επειδή το βενετικό κράτος συμμετείχε στην Ιερά Εξέταση, το 1797, όταν η Βενετία πέρασε υπό γαλλική κυριαρχία, τα αρχεία με τις υποθέσεις της Ιεράς Εξέτασης θεωρήθηκαν «κοσμικά» και αργότερα πέρασαν στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, δεν καταστράφηκαν, ούτε παραμελήθηκαν, όπως έγινε σε άλλες περιοχές.³

Το πρόβλημα με το index, τι εννοούμε όταν λέμε «Έλληνας»

Κάθε ερευνητής ξεκινώντας την προσέγγισή του στα αρχεία της Ιεράς Εξέτασης της Βενετίας συμβουλεύεται το υπάρχον index που είναι ένας χειρόγραφος κατάλογος του 1876, όλων των υποθέσεων που εξετάστηκαν και υπάρχουν στα Αρχεία της Βενετίας, από το 1541 έως το 1794.⁴ Το index αυτό είναι ονομαστικό, χρονολογικό και τοπωνομαστικό. Στον αλφαβητικό κατάλογο καταγράφεται το

3. C. F. Black, *The Italian Inquisition*, New Haven and London, 2009, σ. 31-37.

4. Indice manoscritto, a cura di Giuseppe Giomo, Luigi Pasini, 1876 *Indice onomastico, cronologico e toponomastico dei processi (1541-1794)*.

επίθετο του κατηγορουμένου (αν είναι γνωστό), το όνομα, ο τόπος καταγωγής, η χρονολογία που έγινε η πρώτη καταγγελία στην Ιερά Εξέταση (και αυτό έχει μεγάλη σημασία, διότι μπορεί να περάσουν χρόνια μεταξύ της πρώτης καταγγελίας και της έναρξης εκδίκασης της υπόθεσης), το έγκλημα το οποίο κατηγορείται ότι διαπράττει ο κατηγορούμενος και ο αριθμός της busta στην οποία βρίσκεται η υπόθεση. Σε ορισμένες περιπτώσεις καταγράφεται και η σειρά του φακέλου μέσα στη busta.

Σε ό,τι αφορά στην προσπάθειά μας να βρούμε τις περιπτώσεις των Επτανήσιων που εξετάστηκαν από την Ιερά Εξέταση, αυτό το index μας βάζει εμπόδια. Αυτό γιατί καταγράφεται το όνομα του βασικού κατηγορουμένου, που θα μπορούσε, για παράδειγμα, να είναι Βενετός, οπότε στο index ως τόπο καταγωγής θα έγραφε Venezia, αλλά να έχει συνεργαστεί με Έλληνες, καθώς υπήρχε έντονη η φήμη ότι οι Έλληνες ήξεραν να κάνουν μάγια. Επομένως αν κάποιος δεν διαβάσει την υπόθεση, δεν μπορεί να ανακαλύψει τους Έλληνες που δεν βρίσκονται σε πρώτο πλάνο, αλλά λειτουργούν ως κομπάρσοι. Επίσης πολλών Ελλήνων ο τόπος καταγωγής δίνεται ως Grecia γενικά και δεν συγκεκριμενοποιείται. Επιπλέον, αν κινηθούμε με τη λογική σκέψη να εξετάσουμε το επίθετο Greco/Greca θα δούμε: Greca Catterina - Venezia, Greca Felicità - Venezia, Greca Maddalena-Genova, Greca Rosa - Venezia, Greco Giorgio - Capodistria, Greco Giorgio - Venezia, Gregghetta Isabella - Venezia. Όμως αυτή η καταλογογράφηση είναι λανθασμένη. Η Maddalena Greca στην εξέτασή της αναφέρει όχι μόνο ότι είναι Ελληνίδα (Maddalena Stellopoula), αλλά και ότι είναι Ορθόδοξη (alla greca),⁵ και ο σύζυγός της, Ottavio de Rossi, είναι Γενουάτης.

Επομένως, έχοντας αυτά τα δεδομένα υπόψη μας, υποθέσεις με τόπο καταγωγής τη Ζάκυνθο (Zante) στο index της Ιεράς Εξέτασης είναι του Giacomo, 1587, b.59 εναντίον του οποίου η κατηγορία δεν είναι ευδιάκριτη και του Madricando Nicolò, 1618, b.72, που η κατηγορία απλά γράφει "scisma greco". Αυτό υποδηλώνει ότι ο συγκεκριμένος Nicolò απευθύνθηκε στην Ιερά Εξέταση και ζήτησε να γίνει Καθολικός. Κάτι τέτοιο δεν πρέπει να μας προξενεί εντύπωση, καθώς συνήθως πρόκειται για περιπτώσεις ανθρώπων που στα ταξίδια τους είχαν βιώσει αιχμαλωσία από τους Τούρκους και πιθανώς να είχαν υποχρεωθεί να ασπαστούν τον Μωαμεθανισμό. Με την απελευθέρωσή τους ζήτησαν να τους συγχωρεθεί το αμάρτημα και να τους δεχτεί η Εκκλησία στους κόλπους της.

5. ASV, SU, B 70, Υπόθεση Maddalena Greca (Μαρτυρία 30 Ιουλίου 1615) "constituta Magdalena Stellopula q. Antonii Stelle Veneti dicens. Son bastarda che mia madre si chiamava maria, ho havuto tre mariti greci, et Ottavio é il mio quarto marito che vive alla latina. Int. Che dica se dopo che ha preso Ottavio lei habbia fatto alla franca. Rt. Ottavio sempre ha fatto alla franca et io ho sempre fatto alla greca".

Με την ίδια λογική, υποθέσεις που στο index αναφέρουν ως τρόπο καταγωγής την Κέρκυρα είναι του Doldin Nicoló, 1667, b.114, και η κατηγορία που του απευθύνεται είναι "giudaismo", του Duli don Giovanni, 1689, b.125 και η κατηγορία που του απευθύνεται είναι "seduzione" και της Rossi Samaritana, 1690, b.125 και η κατηγορία που της απευθύνεται είναι "sortilegii". Στην πρώτη περίπτωση είναι ξεκάθαρο ότι καταγγέλθηκε στην Ιερά Εξέταση επειδή προωθούσε εβραϊκές πρακτικές, η δεύτερη είναι κατηγορία κακοποίησης και η τρίτη αφορά μαγικές πρακτικές με κατάχρηση θρησκευτικών συμβόλων, όπως αγιασμένο νερό, αγιασμένο λάδι, κεριά κλπ., με σκοπό τη μαγεία και τη μαντική τέχνη. Γι' αυτό η συγκεκριμένη είχε αποκτήσει πολλούς πελάτες, στους οποίους μοίραζε και φυλλάδια με φράσεις καββαλιστικού περιεχομένου.⁶ Αναφορές στα υπόλοιπα Επτάνησα μέσα στο index δεν υπάρχουν.

Από ανάγνωση άλλων υποθέσεων μαγείας προκύπτουν ωστόσο και άλλες περιπτώσεις, όπου τα Επτάνησα εμφανίζονται με κάποιο τρόπο. Στις 20 Φεβρουαρίου 1617 γίνεται μια καταγγελία στην Ιερά Εξέταση από την Betta Diedo, ευγενικής καταγωγής, η οποία, ύστερα από προτροπή του Πνευματικού της, κατηγορεί την υπηρέτριά της ότι έκανε μάγια στην κόρη της.⁷ Στην εξέλιξη της υπόθεσης η μαγεμένη κόρη της Betta Diedo, Paulina, καταθέτοντας στις 16 Μάη 1618 αναφέρει ότι μια Cipriana greca del Zante μάγεψε τον αδελφό της, ο οποίος έφυγε μαζί της, την ακολούθησε στη Ζάκυνθο και όταν γύρισε έκανε σαν τρελός.⁸ Υποθέσεις που να αφορούν ερωτική μαγεία υπάρχουν πολλές, κυκλοφορούσαν κάρτες *di ben voler* με ξόρκια οι οποίες συνδυάζονταν με την πρακτική του *dar martello*, του να «δέσουν» δηλαδή κάποιον με μάγια.

Το 1627 καταγγέλθηκε στην Ιερά Εξέταση η Rosa Greca, b.84, της οποίας οι γονείς ήταν Ζακυνθινόι, ο Φραγκίσκος Τζώρτζης και η Μαρούλα. Οι κατηγορίες δεν πρέπει να ευσταθούσαν, αλλά φανερώνουν μια εχθρότητα με τους συγγενείς του αποθανόντος άντρα της Joanettus Bogodari, οι οποίοι πριν την Ιερά Εξέταση την είχαν καταγγείλει και στους Esecutori alla Bestemia, συνήθως πρακτική επίσης.⁹ Το 1666 ήταν η σειρά της Marietta Grimani να καταγγελλθεί στην

6. Δ. Γαλαμά, *Ελληνίδες Μάγισσες στη Βενετία, 16ος-18ος αιώνας*, ό.π., σ. 107.

7. ASV, SU, B 72, Υπόθεση Maria relicta q. Ferro (Καταγγελία από τη Betta Diedo, 20 Φεβ. 1617).

8. ASV, SU, B 72, Υπόθεση Maria relicta q. Ferro (Μαρτυρία της Paulina, 16 Μάη 1618) "*Mio fratello Lorenzo [...] era stato strighato da una Cipriana greca del Zante, la quale per quanto hó sentito a dire faceva fare le strigharie da una hebreja, et detto mio fratello era andato al Zante con ella, che poi tornato diventò come mato et fú sforzato ritornar di novo via, facendo delle pazzie per detta Greca chiamandola*".

9. Δ. Γαλαμά, *Ελληνίδες Μάγισσες στη Βενετία, 16ος-18ος αιώνας*, ό.π., σ. 97. Αντίστοιχη υπόθεση σειράς κατηγοριών σε πολλά δικαστήρια είναι και αυτή της Giulia Donini,

Ιερά Εξέταση για "sortilegii". Ήταν κυπριακής καταγωγής, αλλά παντρεμένη με τον Zuanne, ναυτικό από τη Ζάκυνθο, νεκρό από το 1656. Έμενε στο San Giovanni in Bragora, μαζί με τη νύφη της Έλενα από τη Ζάκυνθο. Και η Marietta κατηγορήθηκε για ερωτική μαγεία και της επιβλήθηκε η ποινή της διαπόμπευσης (*berlina*).¹⁰ Μια διαφορετική υπόθεση είναι αυτή εναντίον του Fra Basilio della Barba με καταγωγή από τα Χανιά. Κατηγορήθηκε το 1685, b.124 για «sortilegii ereticali» επειδή τέλεσε το μυστήριο της βάπτισης σε ένα μαγνήτη, για να τον κάνει φυλαχτό. Ήταν για πολλά χρόνια φραγκισκανός μοναχός και είχε ζήσει στο Χάνδακα, την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο. Ακριβώς επειδή ήταν ιερωμένος του επιβλήθηκε η βαριά ποινή της γαλέρας.¹¹

Το 1589 η Lucretia Fabri κατηγορήσε τις Rosa και Catterina Greca από την Κέρκυρα ότι είχαν κάνει «δέσιμο» στο σύζυγό της Francesco για να περνάει την ώρα του μαζί τους. Πέρα από τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα των κατηγοριών, είναι ενδιαφέρον να αναφέρουμε ότι οι δύο Κερκυραίες έμεναν σε δωμάτιο που νοίκιαζαν από την Oliva Candiotta στην ενορία του San Martin, που είναι ενδεικτικό της τάσης των μεταναστών Ελλήνων να μένουν κοντά μεταξύ τους.¹²

Το 1610 και το 1615 κατηγορήθηκε η Maddalena Greca και ο Ottavio de Rossi για μαγικές πρακτικές, ερωτικής και θεραπευτικής μαγείας. Η υπόθεση της Maddalena όμως δεν είναι τόσο απλή. Κατηγορήθηκε αρχικά από κάποια Archangela ότι έχει βιβλίο με μάγια, το οποίο η καταγγέλλουσα είχε δει από το μπαλκόνι της, και κατηγορήσε τόσο τη Maddalena όσο και τον Ottavio ότι αν και λένε ότι θεραπεύουν, στην πραγματικότητα σκοτώνουν τους ανθρώπους.¹³ Ο Giovanni Maria, από το San Moisé, στην κατάθεσή του ανέφερε ότι η Maddalena είχε τσακωθεί με τους signori della Sanità, οι οποίοι της είχαν απαγορεύσει να θεραπεύει και ότι αυτή έκανε τα πάντα ώστε ο σύζυγός της να πάρει την άδεια.¹⁴

βλ. ASV, SU, B70, Υπόθεση Giulia Donini, (7 Ιούνη 1611) μαρτυρία της Giulia Donini, uxor Puli Baldi patroni super Navi Reata mula, de confo Sti Pauli in Domo D. Jois Alvisi Bernardi "Signori si che io hò nemici. Primamente io hò un Antonio Colona, Fante all' Auditor Vecchio, et una Catherina Greca, et Madda, sua madre, con lequali hò lite et l' ho avuto anco per il passato" [...] "mi dettero una querella all' Offo della Biastema, con dir che io havesse sedotto un testimonio à non dire la verità alla Giustitia. Mi che non haveva falsato mi presentai, et mi fecero passar et mi dettero la corda".

10. Ό.π., σ. 103.

11. Ό.π., σ. 107 και ASV, SU, B 124, Υπόθεση του Fra Basilio dalla Barba, 1684

12. Ό.π., σ. 90 και ASV, SU, B 65, 1589

13. ASV, SU, B 70, Υπόθεση Maddalena Greca, (Μαρτυρία της Archangela, 12 Μάρτη 1610).

14. ASV, SU, B 70, Υπόθεση Maddalena Greca (Μαρτυρία του Giovanni Maria, 21 Οκτ. 1610).

Σε έρευνα που έγινε στο σπίτι τους, από τον *fante* της Ιεράς Εξέτασης το 1615 βρέθηκαν μεταξύ άλλων βιβλία ιατρικής και *libri dei secreti* των οποίων την παρουσία δικαιολόγησαν λέγοντας ότι ο Ottavio ήταν γιατρός.¹⁵ Τελικά ο Ottavio καταδικάστηκε σε διετή φυλάκιση και εξορία από τη Βενετία, όμως πέτυχε να του δοθεί η άδεια να έρθει στην Κέρκυρα.¹⁶

Τέλος το 1670, b.115, κατηγορήθηκε η Nicolina από την Κέρκυρα ότι έκανε μαντείες προκειμένου κάποια Domenica να μάθει μυστικά.¹⁷

Συμπεράσματα

Η παρουσία των Επτανησίων στα αρχεία της Ιεράς Εξέτασης της Βενετίας, πέρα από το ενδιαφέρον των πηγών, μπορεί να μας οδηγήσει και σε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα, ιδίως σε ό,τι αφορά στη σχέση τους με την ελληνική κοινότητα και με τους Βενετούς. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453 ορισμένοι κάτοικοι του Βυζαντίου κινήθηκαν προς τις λατινοκρατούμενες περιοχές της Ανατολής και τη Δύση. Στις 28 Νοέμβρη του 1498 οι Έλληνες της Βενετίας ζήτησαν και πήραν άδεια για να φτιάξουν Scuola γύρω από την εκκλησία του S. Biagio, αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο. Το Συμβούλιο των Δέκα δέχτηκε το αίτημα, υπό την προϋπόθεση ότι τα άρρενα μέλη δεν θα ξεπερνούν τα 250. Το 1514 χορηγήθηκε άδεια από τον Πάπα για να χτιστεί εκκλησία, η οποία ξεκίνησε το 1539 και τελείωσε το 1573. Ο 16ος και 17ος αιώνας υπήρξαν αιώνες άνθησης της κοινότητας που έχτισε σχολεία και νοσοκομείο επίσης.¹⁸ Η ελληνική κοινότητα στη Βενετία είχε δυναμική παρουσία και αριθμούσε περί τα 4.000 μέλη σε σύνολο 120.000 κατοίκων.¹⁹ Φαίνεται ωστόσο ότι

15. ASV, SU, B 70, Υπόθεση Maddalena Greca, (10 Μάη 1615) Στην αναφορά του ο *fante* δηλώνει ότι βρήκε τα ακόλουθα βιβλία La scrittura dei Segretti di Sr Timoteo Rosselli in 8°, Segretti d' Isabella Cortese in 8°, Segretti del pesta in 8°, Dioscoride in 16°, La Chirurgia del Fioravanti senza fine.

16. Δ. Γιαλαμά, *Ελληνίδες Μάγισσες στη Βενετία, 16ος-18ος αιώνας*, ό.π., σ. 92.

17. Ό.π., σ. 107.

18. H. Porfyriou, "La Presenza greca: Roma e Venezia tra XV e XVI secolo" στο D. Calabi and P. Lanaro (eds.), *Le città italiana e I luoghi degli stranieri, XIV-XVIII secolo*, Rome, 1998, p. 34.

19. Porfyriou, ό.π. σ. 33, J.G. Ball, *The Greek Community in Venice (1470- 1620)*, PhD Thesis, London, 1985, σ. 135-56 and G.S. Plumidis, "Considerazioni sulla popolazione Greca a Venezia nella seconda metà del '500", *Studi Veneziani*, 14, 1972, σ. 220 και F. Thiriet, "Sur les communautés grecque et albanaise a Venise", στο H.G. Beck - M. Manoussacas - A. Pertusi (eds.), *Venezia. Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (Secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*. V1, Florence, 1977, σ. 219.

υπήρχε ένα κοινωνικό-οικονομικό χάσμα ανάμεσα στους Έλληνες που ζούσαν στη Βενετία. Αν χαρακτηριστικό παράδειγμα ευγενούς ήταν ο καρδινάλιος Βησσαρίων, του οποίου η βιβλιοθήκη αποτέλεσε τη βάση της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, δεν ήταν ωστόσο ο μόνος. Τον ακολούθησαν και πολλοί Έλληνες, η πλειοψηφία των οποίων ανήκε στα κατώτερα στρώματα και εργαζόταν σκληρά για να επιβιώσει, πράγμα που επηρέαζε και τον τρόπο με τον οποίο τους έβλεπαν οι Βενετοί.²⁰

Σχετική έρευνα στα πιστοποιητικά θανάτου των Ελλήνων της Βενετίας στα αρχεία της κοινότητας από τον Πάρδο και τον Πλουμίδη, δείχνει ότι τα μέλη της κοινότητας έκαναν διάφορα επαγγέλματα, σχετιζόμενα και με τον τόπο καταγωγής τους: ήταν χτίστες, ξυλουργοί, δούλευαν στα ναυπηγεία, ενώ ένας μεγάλος αριθμός γυναικών ήταν υπηρέτριες ή παραμάνες, όμως πολλές γυναίκες βασίζονταν και στην οικονομική ενίσχυση της κοινότητας για να επιβιώσουν.²¹ Μερικοί συμπλήρωναν το εισόδημά τους και από τη μαγειεία.

Στη σύνδεση των Ελλήνων με τη μαγειεία στο συλλογικό υποσυνείδητο των Βενετών έπαιξε ρόλο και ο τόπος εγκατάστασής τους. Έμεναν κοντά μεταξύ τους, ή νοίκιαζαν δωμάτια από άλλους Έλληνες, όπως είδαμε στην περίπτωση των Rosa και Catterina Greca οι οποίες νοίκιαζαν δωμάτιο από την Oliva Candiotta, και οι περιοχές που έμεναν ήταν γύρω από το Castello, και το Arsenal.²² Οι περιοχές αυτές όμως ήταν ακρόφημες γενικά, με καυγάδες, κλεψιές, βίαιους θανάτους, και είναι και οι περιοχές που στα αρχεία της Ιεράς Εξέτασης παρουσιάζονται να έχουν τις περισσότερες υποθέσεις σχετικές με τη μαγειεία. Αυτό εξακριβώνεται και από τον τόπο που μένει ο καταγγέλλων και από τον τόπο διαμονής της μάγισσας. Ακόμη και οι κάτοικοι τις θεωρούσαν γειτονιές που μπορεί κάποιος εύκολα να βρει κάποια μάγισσα να τον εξυπηρετήσει.²³ Στην υπόθεση ενα-

20. G. Fedalto, "Le minoranze straniere a Venezia tra politica e legislazione", στο H. G. Beck - M. Manoussacas, A. Pertusi (eds.), *Venezia: Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, 1977, σ. 150, "La condizione, la classe sociale, il mestiere, le garanzie di sostegno allo stato, erano elementi che avevano il loro peso per collocare il 'forestier' entro una particolare prospettiva".

21. Α.Δ. Πάρδος, Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 129 (1498-1530) Α. Άνδρες, *Θησαυρίσματα*, 16, 1979, σ. 294-386 και Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας από το κατάστιχο 129 (1498-1530), Β'. Γυναίκες, *Θησαυρίσματα*, 17, 1980, σ. 149-205 και G.S. Plumidis, "Considerazioni sulla popolazione Greca a Venezia nella seconda metà del '500", *Studi Veneziani*, 14, 1972, σ. 219-26 και J.G. Ball, "Poverty, charity and the Greek community, *Studi Veneziani*, 6, 1982, σ. 141.

22. J.G. Ball, *The Greek community*, σ. 141.

23. R.C. Davis, *Shipbuilders of the Venetian Arsenal. Workers and Workplace in the*

ντίον της Catterina Istriana, του 1591, η Laura, κόρη του ποτέ Laurentis και σύζυγος του Joannis de Albertis καταθέτει ότι «υπήρχε μια γυναίκα που ήθελε να θεραπεύσει τη Menega, τη γυναίκα του Bressan, αλλά την προειδοποίησα να μην πάει σ' αυτή τη γυναίκα, γιατί αυτοί οι Σέρβοι και οι Έλληνες κάνουν διαβολικά πράγματα, όπως έχω ακούσει άλλοι να λένε, αλλά ξέρω ότι αυτή η Catterina είναι μια γριά γυναίκα με άσχημο πρόσωπο».²⁴

Πρέπει όμως εδώ να ξεκαθαρίσουμε ότι οι Έλληνες στη Βενετία βρήκαν ήδη έτοιμο το έδαφος, σε ό,τι αφορά στη μαγεία, απλά πρόσθεσαν στα μάτια των Βενετών την εξωτικότητα της Ανατολής. Οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν ξόρκια για τον έρωτα, για τις ασθένειες, για τα στοιχήματα, για να μάθουν τα μελλούμενα, για να βρουν θησαυρούς και πάει λέγοντας. Έπειτα, ιδίως σε ό,τι αφορά στη θεραπευτική μαγεία, οι θεραπεύτριες δεν ήταν καθόλου περιθωριοποιημένες, αλλά αντίθετα συνεργάζονταν και με νόμιμους επαγγελματίες, όπως οι *speziers* για την προμήθεια φαρμακευτικώνσκευασμάτων, που τα χρησιμοποιούσαν σε συνδυασμό με τα μάγια, και με τους γονδολιέρηδες, οι οποίοι είτε πήγαιναν τους πελάτες στη θεραπεύτρια, είτε πήγαιναν εκείνη στους πελάτες, είτε προσέφεραν έναντι αμοιβής τη γόνδολά τους, για να γίνουν εκεί τα μάγια, μακριά από αδιάκριτα μάτια. Έτσι οι θεραπεύτριες είχαν σταθερότητα στο επάγγελμά τους και στην πελατεία τους. Ούτε οι *speziers*, ούτε οι γονδολιέρηδες φαίνεται να ενοχλούνταν που συνεργάζονταν με μάγισσες. Μάλιστα υπάρχουν στοιχεία που μας δείχνουν ότι έπαιρναν ποσοστό επί της αμοιβής της μάγισσας και η συνεργασία αυτού του είδους ήταν κοινό μυστικό μέσα στη γειτονιά. Όταν οι Ιεροεξεταστές ρώτησαν την Perina πώς ήξερε ότι η Maria Colona ήταν θεραπεύτρια, απάντησε ότι το ήξερε «μέσω των γονδολιέρηδών της, *Sò per via dei suoi balcoroli*».²⁵ Το ίδιο ίσχυε και για την Angela Refiletti, τη διάσημη κύπρια θεραπεύτρια.²⁶ Τόσο οι

Preindustrial City, Baltimore and London, 1991, σ. 109 "Records of the Holy Office indicate that the Arsenal district was one of the regions of the city particularly favoured by cunning women, fortune tellers and folk magicians. [...] Diviners and wise women were so common in the area, according to one witness, that any outsider seeking their services just had to ask among the Greek and Slavic women who always hung around the small campielli behind the San Martino Parish Church, and he would be quickly led to the nearest and most suitable practitioner". (ASV, SU, B 85, Contra Maddalena).

24. ASV, SU, Υπόθεση Catterina Istriana, (22 Ιούνη 1591).

25. ASV, SU, B 90, Υπόθεση Maria Colonna (25 Φεβ. 1638) (11r) μαρτυρία της Perina uxor Pauli Zocholani et an. 28 de parochia Sti Moysis Venetis "Inta. Se essa sappia che la detta Marietta habbia mai medicate persona alcuna. Rt. *Sò per via dei suoi balcoroli; cioè che un suo barcarolo veniva ogni matina à levarla per andar à medicar persone ongendole et sanandole*".

26. ASV, SU, B 95, Υπόθεση Angela Refiletti, 1639.

speziars, όσο και οι γονδολιέρηδες προστάτευαν τις θεραπεύτριες, όταν άκουγαν φήμες ότι επίκεινται καταγγελίες για αυτές στην Ιερά Εξέταση. Ίσως και από φόβο ότι θα μπλέξουν και αυτοί ως συνεργοί με αιρετικούς. Για παράδειγμα ο *spezier* της γειτονιάς προειδοποίησε τη Maria Colona για επικείμενη έρευνα του *fante* της Ιεράς Εξέτασης στο σπίτι της και για πιθανό εκβιασμό από μέρους του, (*perchè mi fu detto dal spicier dal Paladino che sta à San Biasio*).²⁷

Επίλογος

Στην παρουσίασή μου προσπάθησα να δείξω ότι οι αρχαιακές πηγές του Sant' Uffizio έχουν τεράστιο υλικό και λόγω της καταλογογράφησης που έχει γίνει είναι δύσκολο να βρεθούν όλες οι περιπτώσεις Επτανησίων που υπάρχουν. Επιπλέον, ήθελα να δείξω ότι οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στη Βενετία ήταν ευγενείς, που δούλεψαν για να ισχυροποιήσουν την κοινότητα και το κατάφεραν, αλλά ήταν και άνθρωποι του μόχθου. Οι τελευταίοι, λόγω προκαταλήψεων και εμμονής σε στερεότυπα ορισμένες φορές, βρέθηκαν κατηγορούμενοι στην Ιερά Εξέταση. Όμως η όποια ενασχόληση με τη μαγεία εξυπηρετούσε την αντίστοιχη ζήτηση και σε επίπεδο ερωτικής και σε επίπεδο θεραπευτικής μαγείας. Εκείνο που θα έπρεπε να κρατήσουμε είναι ότι υπήρχαν διασυνδέσεις μεταξύ Ελλήνων και Βενετών και επομένως δεν μπορούμε να μιλάμε για ανθρώπους απόλυτα περιθωριοποιημένους, που έκαναν τις πρακτικές τους στα κρυφά. Εξάλλου και η ίδια η ρυμοτομία της Βενετίας αποκλείει αυτή τη δυνατότητα. Οι πρακτικές αυτές θεωρώ ότι ήταν αποδεκτές, ως ένα μέσο επιβίωσης (και αναφορικά με τη θεραπευτική μαγεία ως επάγγελμα). Μόνο όταν είχαμε ανεξήγητους θανάτους, ή απειλές που πραγματοποιούνταν και ο φόβος μεγάλωνε, γινόταν καταγγελία (κυρίως από ανθρώπους της γειτονιάς που ένιωθαν να απειλούνται περισσότερο). Ειδάλλως οι μάγισσες συνέχιζαν τη δραστηριότητά τους και μεταλαμπάδευαν τη γνώση τους, όπως έκαναν και άνθρωποι άλλων επαγγελμάτων.

Οι E. Muir και G. Ruggiero υποστηρίζουν ότι μια πολύ σημαντική πλευρά των περισσότερων εγκλημάτων είναι ο τρόπος που διαμορφώνουν μαρτυρίες συμπεριφορών, όχι απλώς το έγκλημα αυτό καθαυτό, αλλά επίσης οι συμπεριφορές των μαρτύρων, των γειτόνων, της οικογένειας, των υποστηρικτών και των εχθρών και των αρχών που ήταν υπεύθυνες για την αντιμετώπιση αυτών των εγκλημάτων. Οι συμπεριφορές αυτές εκπορεύονται από διάφορα επίπεδα της

27. ASV, SU, B 90, Υπόθεση Maria Colonna (13 Μάρτη 1638) (14r) μαρτυρία της Marietta, από τη φυλακή "*perchè mi fu detto dal spicier dal Paladino che sta à San Biasio, et da Ms Bortolo strazzarol stà alla crosera di S. Zane Bragola, che costoro erano furbi, et che mi volevano mangiar dei soldi*".

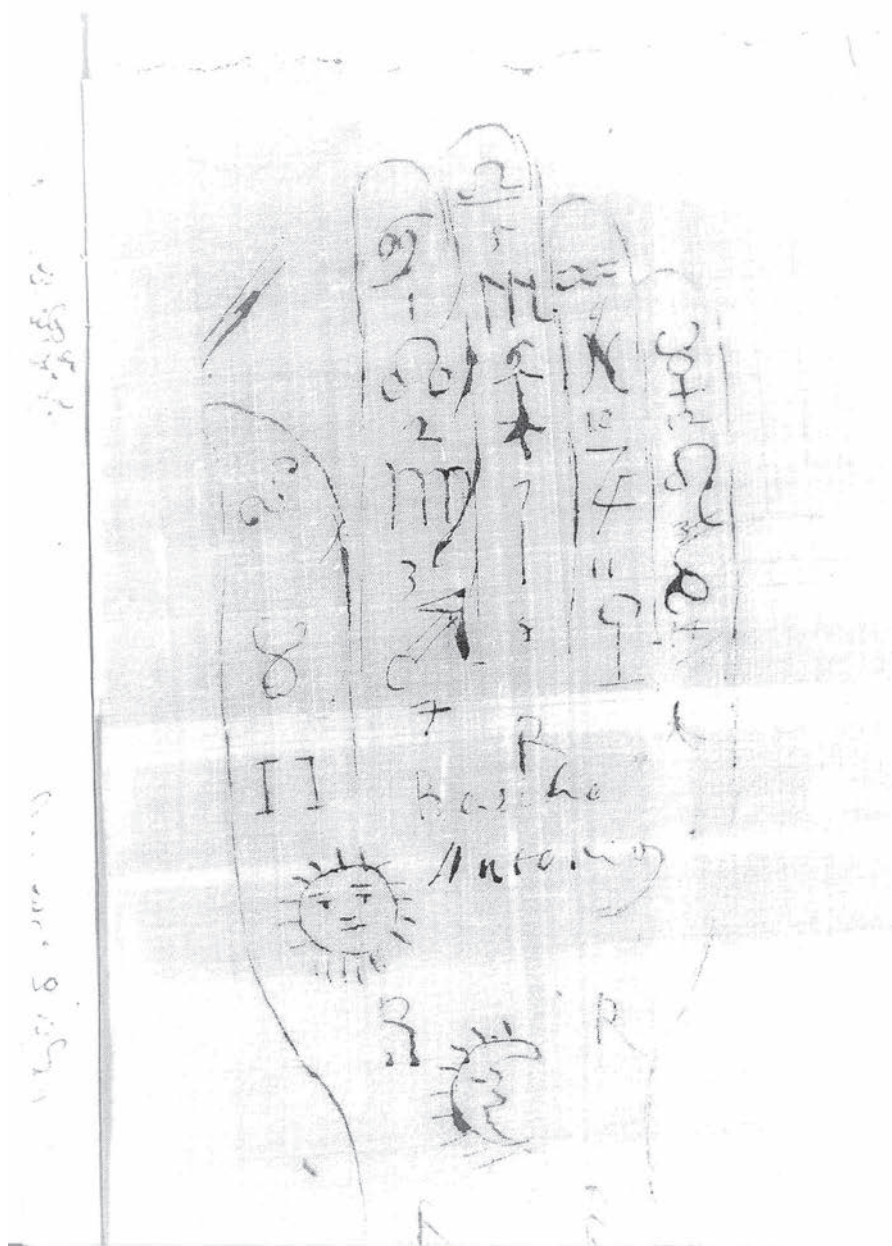
κοινωνίας και είναι αναγκαίο να εξεταστούν πολυπρισματικά.²⁸ Κάτι τέτοιο προσπάθησα να κάνω και εγώ με σκοπό να δείξω ότι οι Έλληνες δεν ήταν περιθωριοποιημένοι, αντίθετα ενσωματώθηκαν στη βενετική κοινωνία και σε επίπεδο ελίτ και σε καθημερινό επίπεδο. Και αυτό είναι φανερό και μέσα από τα αρχεία της Ιεράς Εξέτασης.

Περίληψη / Summary

Ορισμένες περιπτώσεις Επτανησίων που εμφανίζονται ως κατηγορούμενοι ή μάρτυρες στα αρχεία της Ιεράς Εξέτασης της Βενετίας κατά τον 17ο αιώνα. Το είδος των κατηγοριών και ο βαθμός ενσωμάτωσης των Ελλήνων στη Βενετία της εποχής εκείνης.

Some cases regarding people with origin from the Ionian Islands in the archives of the Inquisition (Sant' Uffizio) of Venice. Their role as accused or witnesses and the conclusions we can extract as to the everyday relations between the Venetians and the foreigners.

28. E. Muir and G. Ruggiero, (eds.), *History from Crime*, Baltimore, 1994, σ. 226, "A crucial aspect of most crimes is the way that they create records of behavior, not just the obviously central deeds of perpetrators and victims, but also the behavior of witnesses, neighbors, family, supporters, enemies and the authorities responsible for dealing with crime. Behaviors emanating from various levels of society and viewed from multiple perspectives".

ASV, SU, B 124, Υπόθεση του Fra Basilio della Barba, 1684.

† E † F a † Jesus

Jesus

Christus.

✿ Caterina ✿

Carta di *Ben Voler*, ερωτικής μαγείας.

ΟΙ ΝΕΚΡΟΙ ΤΗΣ ΕΚΡΗΞΗΣ ΤΟΥ 1718 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΜΗΤΡΩΑ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ*

Σπύρος Π. Γαούτσης

Τον Αύγουστο του 1716, μετά τη λύση της τουρκικής πολιορκίας, ντόπιοι και Βενετοί στην Κέρκυρα μετρούν τις πληγές, ανοικοδομούν τα τείχη και ανασυντάσσουν τις δυνάμεις τους. Ένας από τους μεγάλους πρωταγωνιστές εκείνης της περιόδου, ο Andrea Pisani, υπηρετεί ως capitano generale da mar της Γαληνοτάτης και με διάταγμά του την 19η/30η Μαρτίου 1717 καθιερώνει μία νέα δημόσια έκθεση και λιτάνευση του σκηνώματος του Αγίου Σπυρίδωνα, εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του για τη μεσολάβηση του αγίου, στη σωτηρία της πόλης, λίγους μήνες νωρίτερα. Ουσιαστικά επικυρώνει πρόταση που είχαν κάνει, ήδη από την 1η Σεπτεμβρίου 1716, οι σύνδικοι της Κέρκυρας και υπέγραψαν ο βάλιος Nicolò Foscarini και οι σύμβουλοι Francesco Zorzi και Francesco Badoer. Πρόκειται, χρονολογικά, για την τρίτη από τις τέσσερις καθιερωμένες λιτανείες του αγίου, αυτή της 11ης Αυγούστου για τη σωτηρία της πόλεως από τους Οθωμανούς. Ο Pisani διατυπώνει πως το λείψανο του αγίου θα συνοδεύεται «υπό του κλήρου, των δημοσίων παραστατών και των αρχών αυτής της πόλεως, μετά της μεγίστης του λαού ακολουθίας».

Δύο χρόνια μετά, τη νύχτα της 10ης, ξημερώνοντας 11 Νοεμβρίου 1718 μία δυνατή έκρηξη συνταράσσει την πόλη της Κέρκυρας. Όπως αναφέρουν σύγχρονοι χρονικογράφοι, η κακοκαιρία που έπληττε το νησί τις τελευταίες ημέρες είχε ενταθεί και κεραυνοί και αστραπές χτυπούσαν τα φρούρια της Κέρκυρας. «Αστραπαί και βρονταί κατετρόμαζον τα πάντα και φοβική κατελάμβανε τους εγειρομένους του ύπνου». Αργά μέσα στη νύχτα, ένας κεραυνός χτυπά την πυριτιδαποθήκη της καμπάνας στην ακρόπολη του Παλαιού Φρουρίου, ανατινάζοντάς την. Από την έκρηξη σε δύο ακόμα αποθήκες μπαρούτης που περιείχαν σε σύνολο 2.800 βαρέλια πυρίτιδας, υποχώρησε τμήμα του βράχου της ακροπόλεως, καταστρέφοντας δεκάδες ιδιωτικές και δημόσιες κατοικίες. Από την έκρηξη κα-

* Λόγω του περιορισμού των λέξεων, των κειμένων των ανακοινώσεων που κατατίθενται προς δημοσίευση, οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να βρουν το πλήρες κείμενο, τις υποσημειώσεις και κυρίως τη μεταγραφή των καταλόγων των νεκρών που περιγράψαμε, αναζητώντας τον τίτλο ή το συγγραφέα της εργασίας στη διεύθυνση www.academia.edu

τέπεσε ο καθεδρικός ναός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, το μέγαρο του γενικού προνοητή, η Loggia μπροστά από το φρούριο και άλλες στρατιωτικές εγκαταστάσεις, στρατώνες και αποθήκες της βενετικής διοίκησης. Μεγάλες ήταν και οι καταστροφές στην πόλη και στο Μαντράκι, που από τις κατολισθήσεις των τειχών βούλιαζαν ή υπέστησαν σοβαρές ζημιές διάφορα βενετικά πλοιάρια. Ο πανικός που ακολούθησε υπήρξε εύλογος, ανάμεσα στα θύματα ξεχώριζε ο επιφανής γενικός προβλεπτής θαλάσσης ή Classis Imperator, όπως ήταν ο επίσημος τίτλος του Andrea Pisani, οι τραυματίες ανέρχονταν σε δεκάδες και η ανάγκη για την περισυλλογή και ταφή των νεκρών ήταν επιτακτική. Ο Johannes Matthias Von der Schulenburg και ο μέχρι πρότινος proveditore general da mar Antonio Loredan (1715-1718) απουσίαζαν από την Κέρκυρα. Ο πρώτος περιόδευε στη Βενετία, απολαμβάνοντας τις τιμές που του επέφερε η υπεράσπιση της Κέρκυρας και ο δεύτερος συμμετείχε, στην απέναντι στεριά, στη χάραξη των νέων συνόρων με τους Τούρκους, με βάση τους όρους ειρήνης της Συνθήκης του Passarowitz. Τη διοίκηση και χρέη γενικού προνοητή θαλάσσης, για να καλύψει το κενό, αναλαμβάνει ο διορισμένος στις 10 Σεπτεμβρίου, ως έκτακτος προνοητής της αρμάδας, Zorzi Pasqualigo, ο μετέπειτα γενικός προβλεπτής θαλάσσης (1718-1721). «*Πανταχού εβλέποντο άλλων μεν κατατεθρανσμένα τα μέλη, άλλων δε κοπανισμένοι αι κεφαλαί, ετέρων φλογισμένοι αι τριχές, γυμναί αι κόραι, κατεσχισμένοι αι σάρκες, πυρίκανστοι και κατάμαυροι αι μορφαί. Οίος δε ο κοπετός, ο θρήνος, αι οιμωγαί συγγενών φίλων και οικείων τοις απολεσθείσι! Τοσαύτη δε η ορμή της εκτινάξεως ή μάλλον ειπείν η αναστροφή της απείρου εκρήξεως, ώστε συστραφέντα εις δίνην τα ύδατα της πλησίον θαλάσσης, κατέφερον εις τον βυθόν τέσσαρας γαλεότας και μίαν γαλέραν αυτάνδρους, τα δε λοιπά σφόδρα εξημιώθησαν εκ της απελθούσης αναστροφής των υδάτων ή των ύψος αποκρουσθέντων λίθων και είτα μετά δυνατής ορμής καταπεσόντων επ' αυτών. Επέκεινα των 2000 υπολογίζονται οι απολεσθέντες και άπειρος η χρηματική του δημοσίου και των ιδιωτών ζημία. Έκλυνσεν επί πολύ η πόλις Κορυφών το δυστύχημα, εκήδυνσεν εν πάση θλίψει τους νεκρούς, εθεράπευσε και επεμελήθη των διασωθέντων μεν του θανάτου, αλλά δεινώς πασχόντων υπό πληγών και θρανσμάτων. Ουδέν παρέλειψαν οι συμπαθείς και φιλελεήμονες Κερκυραίοι παρέχοντες πλουσιόδωρον και παρήγορον συνδρομήν τοις παθούσιν. Οι σύνδικοι της μεγαλοπρεπούς κοινότητος ώρισαν να χορηγηθώσι τροφαί και καταφύγια, και άπαντες επιλοτιμήθησαν συμπαθέστατα να περιποιηθώσιν αυτούς. Η Γερουσία μαθούσας τας θλιβεράς ειδήσεις, διώρισεν αμέσως συντάξεις και χορηγίας τοις ορφανισθείσιν εκ του δυστυχήματος».*

Στις 22 Νοεμβρίου 1718 ο γενικός προβλεπτής θαλάσσης Zorzi Pasqualigo στέλνει επιστολή προς το Δόγη και τη Γερουσία, αναφέρεται στα συμβάντα και στο θάνατο του Pisani και τους παρουσιάζει έναν πρώτο κατάλογο των θυμά-

των. Έξι ημέρες μετά ξαναστέλνει μία πιο εκτενή αναφορά, διορθώνοντας ασάφειες της πρώτης, ενημερώνει για τις ενέργειές του για την ανοικοδόμηση του φρουρίου, ενώ στέλνει συγχρόνως ένα τοπογραφικό σχεδιάγραμμα με την περιοχή που δέχθηκε το μεγαλύτερο πλήγμα και άλλα συμπληρωματικά έγγραφα. Στις 29 Νοεμβρίου 1718 συντάσσει μία ακόμα επιστολή, μέσα από την οποία αναζητά βοήθεια και περιγράφει, δραματοποιημένη, την κατάσταση που επικρατεί τόσο στο στράτευμα όσο και στην πόλη. Τέλος στις 24 Δεκεμβρίου στέλνει μία τέταρτη επιστολή στην οποία αναφέρει τα έργα αποκατάστασης που πραγματοποιούνται και θέματα που σχετίζονται με την είσπραξη προσόδων και φόρων, την οργάνωση και την καλή λειτουργία της πόλης.

Τα γεγονότα εκείνης της νύχτας, τα οποία ντόπιοι απέδωσαν σε παρέμβαση του Αγίου Σπυρίδωνα, αποτυπώνει 87 χρόνια μετά, ο Αθανάσιος Πάριος στο ανυπόγραφο έργο του *«Ουρανού Κρίσις, ήτοι θαύμα φοικτόν και εξέσιον του θαυματουργικωτάτου θείου Σπυρίδωνος, δι ου τας βουλάς των παρανόμων παπιστών, εματαίωσε, μη συγχωρήσας αυτοίς, να εγείρουν αλτάριον, ήτοι θυσιαστήριον, μέσα εις τον εν Κερκύρα Αγίον του Ναόν, συντεθέν, μετά ιεράς και επιμικείου ακολουθίας, εις αυτό, παρά ζηλωτού τινός αδελφού»*. Ο Πάριος βρέθηκε στην Κέρκυρα το 1760 για να συμπληρώσει τις σπουδές του στο *«Κοινό Φροντιστήριο»* των Νικηφόρου Θεοτόκη και Ιερεμία Καββαδία, και εδώ πρωτοήρθε σε επαφή με την προφορική παράδοση του γεγονότος του 1718. Έχει ενδιαφέρον για τον ερευνητή να εξετάσει, για ποιους πραγματικά λόγους ο Πάριος επιλέγει τη συγκεκριμένη στιγμή να υπενθυμίσει την παλαιά αυτή παράδοση. Στο έργο λοιπόν που συνέταξε, μετά την εισαγωγή του προς *«τους εν Χριστώ μοι αδελφοίς, και τέκνοις της αγιωτάτης μητρός ημών Εκκλησίας της Ανατολικής»*, ενημερώνει για το περιεχόμενο του πονήματός του. Στο κεφάλαιο Α' παρουσιάζει *«την διήγησιν του Θαύματος περιέχον»*, στο κεφάλαιο Β' ερμηνεύει τα γεγονότα *«Ότι ο εμπρησμός της αποθήκης, όντως έργον εστάθη του ουρανού»*, στο κεφάλαιο Γ' δημιουργεί πλέον τη βάση για να αναπτύξει τις θεολογικές και εκκλησιολογικές του διαφορές με τη δυτική εκκλησία *«Ότι η Θανατοουργία αύτη του θείου Σπυρίδωνος είναι κατά αληθειάν, αδέκαστος Κρίσις του Ουρανού, μεταξύ των δύο εκκλησιών, Ανατολικής και Δυτικής»*, ενώ στο κεφάλαιο Δ' *«Επίλογος παραίνεσιν έχων προς τους ομογενείς»*, αναπτύσσει τα επιχειρήματά του. Το υπόλοιπο του βιβλίου συμπληρώνεται με υμνητήριες ακολουθίες προς τον Άγιο Σπυρίδωνα και λίβελους κατά των δογμάτων της δυτικής εκκλησίας. Ο Πάριος διηγείται το χρονικό της έκρηξης, το ερμηνεύει ως θεία παρέμβαση και το επεξηγεί ως εκδίκηση του Αγίου Σπυρίδωνα για τις προσηλυτιστικές επιδιώξεις της καθολικής εκκλησίας στην Κέρκυρα. Το γεγονός, όπως έχει αναπαραχθεί, εμφανίζει τον Pisani να δρομολογεί το 1718, την κατασκευή ενός λατινικού μαρμαρίνου βήματος (altare) μέσα στον ναό του Αγίου Σπυρίδωνα, με σκοπό να τελεί-

ται εκεί καθημερινά, μία ευχαριστήρια λατινική λειτουργία για τη σωτηρία της πόλεως από τους Οθωμανούς δύο χρόνια πριν. Με αφορμή το τελευταίο αυτό γεγονός, ο Pisani, εκπροσωπώντας τους βενετούς ευγενείς είχε αφιερώσει στο ναό του αγίου μία μεγάλη πολύτιμη ασημένια κανδήλα, που διατηρείται έως σήμερα.

Η περίοδος εκείνη προσφέρει πολλά επεισόδια ανάμεσα στους εκπροσώπους των δύο κλήρων, ορθόδοξο και καθολικό, για θέματα που σχετίζονται με τις κοινές τελετές και τις επεμβάσεις στα εσωτερικά της ανατολικής εκκλησίας και η έκπληξη, αλλά και η αντίδραση του μεγάλου πρωτοπαπά Σπυρίδωνος Βούλγαρη και του ορθόδοξου κλήρου μοιάζει δικαιολογημένη. Η παράδοση φέρει τον Άγιο Σπυρίδωνα να εμφανίζεται δύο φορές στον ύπνο του Pisani, προσπαθώντας να τον αποτρέψει από το σχέδιό του. Ο Pisani στην αρχή ταράζεται και φέρεται να σκέφτεται την ακύρωση του εγχειρήματός του, αλλά ο δομινικανός πνευματικός του Φραγκιπιπάνης τον καθησυχάζει λέγοντάς του πως «το όνειρο ήταν έργο του διαβόλου που ήθελε να ματαιώσει ένα θεάρεστο έργο», ζητώντας του να μην υποκύψει σε δεισδιαιμονίες. Ο Pisani αποφασίζει τελικώς να προχωρήσει, διατάσσει τη μεταφορά του υλικού στο ναό, δίνει οδηγίες στους μηχανικούς και στους στρατιώτες για την κατασκευή και το έργο θα ολοκληρώνονταν εάν δεν μεσολαβούσε ο βίαιος θάνατός του. Η ακολουθία αναφέρει πως ο φρουρός της πυριτιδαποθήκης είδε έναν γέρο καλόγερο με έναν αναμμένο πυρσό να τον πλησιάζει. Στο κάλεσμά του για το ποιος είναι έλαβε την απάντηση «εγώ ο Σπυρίδων» και ακολούθησε η μεγάλη έκρηξη που, εκτός των κτιρίων στο φρούριο, γκρέμισε την καντήλα που είχε αφιερώσει ο Pisani στο ναό, ενώ κεραυνός έπεσε και στο αρχοντικό του στη Βενετία, κατακαίγοντας την προσωπογραφία του «χωρίς να πάθη άλλο τι των της οικίας ουδέν κακόν».

Σε χειρόγραφο χρονικό που βρισκόταν παλαιότερα στη βιβλιοθήκη της μονής Υ.Θ. Μυρτιδιωτίσσης στην Κέρκυρα σημειώνονταν «1718 Νοεμβρίου 11, την ημέραν ξημερώνοντας του αγίου μηνά, έπεσεν αστροπέλεκι στην μονιτζηό στο παλεό κάστρο, και επέσανε, λογιάζο δύο και εκάηκε το κάστρο και όλα τα σπήτια και εξεθεμελιόθηκε το κενεραλάτο όλο και εσκοτόθηκε ο καπετάν γκενεράλης πιζάνης, άλοι πολότατοι, και όλη η Τζητανδέλα ανακατογνρίστηκε, και όλα τα σπήτια του Κάστρου, άλα επέσανε και άλλα εκατακρεμίστικανε, και επίγε και φωτιά στον άγιον Σπυρίδωνα και μόνον έκαψε το κανδύλι, όπου εχάρισε ο πιζάνης γκενεράλης, και ήταν θαύμα μέγα, και ο Θεός και ο μέγας σπυρίδων να μη μας δώση άλη πέδευσιν».

Πολλές περιγραφές συμπληρώνουν και εμπλουτίζουν, με γλαφυρότητα, τη διήγηση που διασώζει ο Πάριος. «Ο μεν Ηγεμών ευρέθη νεκρός από δύο δοκάρια, όπου του περιέσφιγγον τον τράχηλον, τρόπον τινά, ωσάν διωρισμένα δια να τελειώσουν το τοιούτον έργον, ο δε θεολόγος ευρέθη έξω από το τειχόκαστρον, μέσα εις το χαντάκι εκείνο εις το οποίον συρρέουσι και στραγγίζουσι οι βρώμες

όλες των αποπάτων του άστεως δια χειρός έχων την αισχύνην της σαρκός του, άξια προσίμια λαβών της μισθαποδοσίας της αρίστης συμβουλής του και της λαμπράς του πολιτείας».

Η σορός του Pisani αφού ταριχεύτηκε, μεταφέρθηκε στο παρεκκλήσιο της Madonna del Carmine στην πύλη του παλαιού φρουρίου, ενώ τα σπλάχνα του, κηδεύτηκαν με μεγάλη επισημότητα, στον καθολικό καθεδρικό ναό του Αγίου Ιακώβου το βράδυ της 28ης Νοεμβρίου 1718. Στην κηδεία δεν είχαν προσκληθεί να συμμετάσχουν εκπρόσωποι του ορθοδόξου κλήρου, παρ' ότi η συμμετοχή τους σε αυτές τις περιπτώσεις ήταν υποχρεωτική, ενώ ακολούθως η σωρός μεταφέρθηκε στη Βενετία και ετάφη στον ναό του Sant' Andrea στο Lido. Στον καθολικό καθεδρικό ναό της Κέρκυρας σώζεται μέχρι σήμερα η επιτύμβια επιγραφή στην οποία επί αρχιερατείας Augustus Antonio Zacco (1706-1723) ανέγραψαν πως ο νεκρός «ανελήφθη μέσα σε σίφουνα από φλόγες, σαν τον Ηλία στους αιθέρες». Μετά τον «πιζάνειο εμπρησμό» η καθολική εκκλησία ματαίωσε την κατασκευή του θυσιαστηρίου και μετέφερε, στην αγία τράπεζα της καθολικής μητρόπολης, την πλάκα που προόριζαν για τον ναό του αγίου.

Μισόν αιώνα μετά, με την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας στα Επτάνησα και με την αποκατάσταση του ορθόδοξου επισκοπικού θρόνου, οι εκκλησιαστικές σχέσεις θα συνεχίσουν, κατά διαστήματα, να ταλανίζονται για θέματα που αφορούσαν τη διατήρηση των προνομίων και οι εκπρόσωποι των δύο δογμάτων θα συνεχίσουν επί μακρόν να εμπλέκονται σε έριδες, κυρίως για τον τίτλο του αρχιεπισκόπου. Αυτό που δεν θα μπορούσαμε πλέον να ισχυριστούμε είναι ο Pisani να έχει λειτουργήσει ηθελημένα ως όργανο της «παπικής πολιτικής», όπως την ερμηνεύει και την καταδικάζει επανειλημμένα ο Πάριος. Η ευλάβειά του Pisani για τον άγιο, θα μπορούσε, πιθανώς, να εντάσσεται σε ένα παιχνίδι εξουσιών μεταξύ ορθοδόξων Κερκυραίων, Ρώμης και Βενετίας και να υποκύπτει στις μεταξύ τους διαπραγματεύσεις. Η επίδειξη όμως αυτής της ευλάβειας, μέσα από την καθιέρωση της λιτανείας ή την αφιέρωση των καντηλιών στο ναό, αλλά και η δημόσια αναγνώριση για την άνωθεν επέμβαση στη λύση της πολιορκίας, σε σημείο τέτοιο που θα μπορούσε να ενοχλήσει τον Schulenburg και τους υπόλοιπους υπερασπιστές της πόλης, που έβλεπαν τον αγώνα τους να υποτιμάται από την πεποίθηση του κόσμου πως πίσω από την τουρκική απόκρουση, βρίσκεται η μεσολάβηση του αγίου, είναι εμφανής και δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί. Άλλωστε η ευλάβειά του αυτή έχει αναγνωρισθεί σε κείμενα σύγχρονών του, ακόμα και του ίδιου του μεγάλου πρωτοπαπά, που αναντίρρητα δυσαρεστήθηκε από την απόφασή του Pisani, για την κατασκευή μέσα στο ναό από «ένα Αλτάρι μαρμάρινον πολύτιμον, διά να λέγεται καθ' εκάστην εκεί μέσα και μία λατινική λειτουργία, και η εξοχότης σου να ακούης λειτουργίαν της γλώσσης σου, όταν εις τους

διωρισμένους καιρούς παρουσιάζης εκεί», όπως τον είχε συμβουλεύσει ο πνευματικός του.

Από το 1718 πάντως μέχρι το 1805 που ο Πάριος αναμοχλεύει και δραματοποιεί αυτήν την παράδοση, η φήμη γύρω από την έκρηξη, που είχε πλέον ατονήσει, θεωρούνταν ουσιαστικά ως «η ανελέητη τιμωρία από τον προστάτη άγιο μίας παράβασης εκ μέρους των αρχών εις βάρος των θρησκευτικών προνομίων του τοπικού πληθυσμού». Ερχόμενος πλέον ο Πάριος μεταθέτει τον ανταγωνισμό από το επίπεδο των προνομίων σε εκείνο «του δόγματος, της παιδείας και εν γένει της κουλτούρας μεταξύ του γραικικού και του λατινικού κλήρου, τα ποίμνια των οποίων δεν εμποδίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας να δημιουργούν σχέσεις πνευματικής κ.α. συγγένειας». Ο Πάριος πριν από δύο αιώνες επέμενε ότι δεν πρόκειται για ένα απλό θάύμα «αλλά κατά αλήθεια μία αδέκαστος του ουρανού κρίσις». Κρίση, κατά τον Πάριο, με την οποία ο ουρανός απέδειξε το ποια από τις δύο εκκλησίες κρατά «απαράσάλευτη την ορθή και αληθινή πίστη, τα θεοπαράδοτα και αποστολικά δόγματα και τις αποστολικές και πατερικές παραδόσεις» και ποια με τις «σχισματικές, αιρετικές, δυσσεβέστατες, παπιστικές, ακάθαρτες κι αναισχυντες καινοτομίες και δοξασίες», δημιούργησε τις μεταξύ τους φιλονικίες, όπως άλλωστε επιβεβαίωσε «ο θανλός ο αναμμένος του Σπυρίδωνος». Ο Πάριος αποτελεί μία ιδιόζουσα περίπτωση την οποία αξίζει κανείς να εξετάσει με βάση τις ιδιαίτερες συνθήκες της εποχής που έζησε. Ο Αθανάσιος ο Πάριος (το επώνυμο της οικογένειάς του ήταν Τούλιος) γεννήθηκε στο χωριό Κώστος της Πάρου το 1721. Το 1745 ταξιδεύει στη Σμύρνη για να συνεχίσει τις σπουδές του, μαθητεύει δίπλα στον Ιερόθεο Δενδρινό και το 1751 εγγράφεται στην Αθωνιάδα Σχολή, όπου και σπουδάζει δίπλα στον Ευγένιο Βούλγαρη και το Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη. Το 1758 αναλαμβάνει τη διεύθυνση της Σχολής του Γένους στη Θεσσαλονίκη και δύο χρόνια μετά αναχωρεί για την Κέρκυρα, εξαιτίας της πανώλης που μαστίζει τη Θεσσαλονίκη. Στην Κέρκυρα ολοκληρώνει τις σπουδές του στο εκπαιδευτήριο του Νικηφόρου Θεοτόκη και το 1770 επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη, αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση της Αθωνιάδας Σχολής. Στο Άγιο Όρος χειροτονείται από το Μακάριο Νοταρά και αναμειγνύεται στο κίνημα των Κολλυβάδων με αποτέλεσμα να αποσχισματισθεί το 1776 και να καταδικαστεί ως αιρετικός. Η αποκατάστασή του θα έρθει το 1781, ενώ στο μεταξύ διακρίνεται για τα δεκάδες συγγράμματα του που καλύπτουν θέματα απολογητικά, βιογραφικά, δογματοκανονικά, ιστοριοδογματικά, λειτουργικά, παιδαγωγικά, ποιητικά, υμνολογικά κ.α., αλλά και τη συνεργασία του με το Νικόδημο Αγιορείτη, για την έκδοση των έργων του Γρηγορίου Παλαμά. Το 1786 εγκαθίσταται στη Χίο, όπου και πεθαίνει στις 24 Ιουνίου 1813. Ο Πάριος αναγνωρίζεται ως ένας ιδιαίτερα ευρυμαθής άνθρωπος που αν και αντιλαμβανόταν τις αλλαγές που έφερνε στην Ελλάδα, ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός, αντιμε-

τωπίζει με απίστευτη δριμύτητα τις προτάσεις που ευαγγελίζονταν οι διαφωτιστές, επιτιθέμενος στις, όπως τις αποκαλούσε, «αιρετικές αυθαιρεσίες τους». Το έργο του πατριάρχη Ιεροσολύμων Άνθιμου (1788-1808) «Πατρική Διδασκαλία» που αποδίδεται στον Πάριο (ή έστω αντανακλά τις θέσεις του) θα επικριθεί σφόδρα μέσα από το ουμανιστικό μανιφέστο του Αδαμάντιου Κοραή «Αδελφική Διδασκαλία» και η διαφορά των δύο λογίων δεν θα αργήσει να αποκτήσει πολιτικές και άλλες προεκτάσεις. Η αντιπαράθεση των δύο διανοούμενων πιθανόν να αντικατοπτρίζει την κατεστημένη ανησυχία της πλειοψηφίας των φαναριωτών, κυρίως μετά τα Ορλωφικά, για τα τουρκικά αντίποινα σε κάθε προσπάθεια εξέγερσης των υποδούλων ελλήνων και ο Πάριος θα κατηγορηθεί για φιλοτουρκισμό και δουλροφροσύνη. Έως σήμερα ο Αθανάσιος ο Πάριος, τον οποίον η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος ενέταξε στο αγιολόγιό της το 1994, αλλά και οι άλλοι Κολλυβάδες πατέρες, έχουν γίνει πεδίο έντονης διαμάχης για το κατά πόσο δίχασαν ιστορικά και πνευματικά το αναγεννώμενο ελληνικό έθνος, διαπνεόμενοι από φανατικές και αντιγνωσιολογικές αντιλήψεις ή κατά πόσο προσπάθησαν να μείνουν πιστοί στην αυθεντικότητα της πατερικής διδασκαλίας και της φιλοκαλικής παράδοσης, αντιτιθέμενοι στη λατινική διείσδυση και σ' αυτό που θεωρούσαν παπικό και προτεσταντικό προσεταιρισμό.

Τα χρόνια μετά την Ένωση κι ενώ ο «πιζάνειος εμπρησμός» μέσα από την «Ουρανού Κρίση», χρησιμοποιείται πια ως επιχείρημα στον ανταγωνισμό των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων, παρατηρείται μία έντονη δραστηριότητα στα εκκλησιαστικά της Κέρκυρας με την ίδρυση καθολικών εκπαιδευτηρίων και συλλόγων, μετάκληση ιερωμένων και μοναχών από τη Γαλλία, τη Μάλτα και την Ιταλία, μετάφραση και κυκλοφορία εντύπων και παπικών εγκυκλίων στην ελληνική, ενώ ξεκινάει ένας δημόσιος διάλογος για την ερμηνεία των δογμάτων των δύο εκκλησιών, ορθόδοξης και καθολικής που, από διάφορους κύκλους, ερμηνεύεται ως προσπάθεια προσέγγισης. Η κινητικότητα αυτή των καθολικών αντιμετωπίζεται με μία μαχητική αρθρογραφία, κυρίως μέσα από τις εφημερίδες *Κώδων* και *Ρήγας Φεραίος* και την πένα του Στέλιου Χρυσομάλλη, του Γεωργίου Μαρκορά και του Ιακώβου Πολυλά.

Στις 13 Μαΐου 1849 γεννιέται στην Κέρκυρα ο Ιωσήφ Σπυρίδων Δε Βιάζης και το 1878 σε ηλικία 29 ετών, εκδίδει ένα φυλλάδιο το οποίο αφιερώνει στον κερκυραίο γυμνασιάρχη Ανδρέα Κεφαλληνό, με την ευκαιρία του γάμου του με τη Μαρία Σταύρου. Στην εργασία του αυτή επιχειρεί να δημοσιεύσει ανέκδοτα έγγραφα σχετικά με την έκρηξη του 1718, χωρίς κάποια αναφορά στην πεποίθηση των κερκυραίων ότι πίσω από την έκρηξη του φρουρίου κρύβονταν η θεοδικία του αγίου. Το εμφανίζει ως τυχαίο γεγονός, απότοκο ακραίων μετεωρολογικών φαινομένων, ενώ ειρωνεύεται τον Πάριο, γράφοντας πως «η έκρηξη υπήρξε η αφορμή που έδωσε το έναυσμα στον κοσμημένο περισσότερο με φανατισμό

παρά με ευλάβεια και υγιές κριτήριο Α. Πάριο, να συνθέσει το πολύ γνωστό ποιηματίδιό του ουρανού κρίσις». Ο Δε Βιάζης βασίζει το έργο του σε ένα ανέκδοτο χρονικό (1703-1723) που είχε εντοπίσει στο αρχείο της καθολικής αρχιεπισκοπής και σήμερα δεν διασώζεται, ενώ αναφέρεται και στο απόσπασμα του βιβλίου θανάτων του Κωδ. 35 της καθολικής μητρόπολης, που πρωτομεταγράψουμε. Περιγράφει τα γεγονότα όπως ήδη τα έχουμε παρουσιάσει και ολοκληρώνει το έργο του με την παράθεση της επιτύμβιας πλάκας του Pisani στον καθολικό καθεδρικό ναό της Κέρκυρας. Χωρίς καμία διάθεση να ερμηνεύσει τα γεγονότα και χωρίς καμία αρνητική εκτίμηση για το ρόλο του Αγίου Σπυρίδωνα, η παράλειψή του –εσκεμμένη ή όχι– να αναφερθεί στον πολιούχο της Κέρκυρας, έδωσε την αφορμή να κατηγορηθεί πως αμφισβητεί την παρέμβαση του αγίου και να πέσει θύμα προπηλακίσεων και ξυλοδαρμού, από μία ομάδα υποκινούμενων (κατ' αυτόν), έθερμων συμπολιτών του.

Η «επιστολιμαία απάντησις» του παλαιού του δασκάλου του αρχιμανδρίτη Αρσενίου Πανδή ήταν δριμύτατη. Κάνοντας μία αναδρομή στην παρουσία του λειψάνου του Αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα και στα γεγονότα του 1718 ασκεί σκληρή κριτική στον Δε Βιάζη, αμφισβητώντας τα κίνητρά του. Παρά τη σύστασή του όμως πως «σπέρματα λοιπόν ζιζανίων» υπάρχουν και νυν, αρεσκόμενα να διαταράττωσι την προχωρούσαν ομόνοια των εν Κερκύρα ορθοδόξων και Λατίνων, και ευρίσκουσι κατάλληλα εις τους σκοπούς αυτών όργανα, αλλ' εγώ προτρέπω τους συνετούς αμφοτέρων των μερών, να μη φανατίζονται, αλλά να προβαίνωσιν εις την αμοιβαίαν ευαγγελικήν αγάπην, ήτις διδάσκει, αγαπών και τους εχθρούς», η παραίνεση του Πανδή, μάλλον αντίθετα αποτελέσματα έφερε και ο Δε Βιάζης, ανησυχώντας για την ασφάλειά του καταφεύγει μεταμφιεσμένος, στη Ζάκυνθο, όπου ζούσαν συγγενείς της μητέρας του και δεν θα επιστρέψει ποτέ στη γενέτειρά του. Λίγες ημέρες πριν φύγει για τη Ζάκυνθο στέλνει μία επιστολή στον ιστορικό Παναγιώτη Χιώτη, εκφράζοντας την πικρία, αλλά και την οργή του για τη στάση των συμπατριωτών του. Αντίθετη πάντως άποψη φέρεται να έχει ένας άλλος δάσκαλός του, ο συγγραφέας της ιστορίας της εκκλησίας της Κέρκυρας, Σπυρίδων Παπαγεώργιος. Ο Δε Βιάζης πάντως στη Ζάκυνθο θα τιμηθεί και θα αναδειχθεί σε έναν από τους σπουδαιότερους ιστοριοδίφες της εποχής του, καταλείποντας 650 περίπου πρωτότυπες φιλολογικές και ιστορικές μελέτες, σε διάφορες εφημερίδες και περιοδικά, συντελώντας εκτός των άλλων στην ίδρυση και οργάνωση της περίφημης Φωσκολιανής Βιβλιοθήκης Ζακύνθου. Τριάντα χρόνια μετά ο Σπυρίδων Δε Βιάζης, βιογραφώντας τον Αρσένιο Πανδή θα γράψει: «Ο Πανδής παρεγγώρισε, δυστυχώς, τον σκοπόν του νεανικού εκείνου έργου, μαθητού του, τον οποίον καλώς εγνώριζεν, έδωκεν –επαναλαμβάνομεν δυστυχώς– σημασίαν την οποίαν το ατυχές εκείνον φυλλάδιον δεν έχει και

ερμηνείαν όλως διάφορον, διότι ο σκοπός της δημοσιεύσεως των εγγράφων ήτο απλούστατα ιστορικός».

Το 1970 το Ιερό Προσκύνημα του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος, με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Πολυκάρπου Βαγενά, εκδίδει στην Αθήνα έναν συλλογικό τόμο για την επέτειο της συμπληρώσεως 17 αιώνων από της γεννήσεως του Αγίου Σπυρίδωνος. Πρόκειται για μία τολμηρή, εκείνη την περίοδο, έκδοση στην οποία ξεχωρίζουν τα κείμενα του μητροπολίτη Χίου Χρυσοστόμου και του Γεράσιμου Χυτήρη που αναφέρονται στη λαϊκή ευλάβεια και στις εκτροπές που εκείνη μπορεί να δημιουργήσει. Εκεί με ενδεικτική αναφορά στην έκρηξη του 1718, εξετάζεται η ακλόνητη πεποίθηση των κερκυραίων ότι η αμφισβήτηση των θαυματουργικών ιδιοτήτων του σκηνώματος του αγίου, ήταν ικανή να οδηγήσει ακόμα και σε έκτροπα, μία λαϊκή πεποίθηση που διασώθηκε έως τις μέρες μας μέσα από το δίστιχο της εποχής:

*Δε σου το 'παμε, Πιζάνι
με τον άγιο μνη τα βάνεις;"*

ή ακόμη από την κατάρρα

να σε κάψει ο άγιος, σαν τον Πιζάνι.

Τόσο ο Pisani όσο και ο Δε Βιάζης κρίθηκαν και καταδικάστηκαν για τις σκέψεις, τις πράξεις και τις παραλείψεις τους, οι οποίες, μοιραία, απέκτησαν διαχρονικά μεγαλύτερη σημασία από τις δεκάδες των νεκρών που άφησε πίσω της η έκρηξη του 1718. Για τους νεκρούς αυτούς έχουν δοθεί στο παρελθόν πολλές εκτιμήσεις, ανεβάζοντας τους από 155 έως και 3.000. Τα μητρώα νεκρών που παρουσιάζουμε, τόσο από την παλαιά καθολική μητρόπολη του φρουρίου, όσο από τη νέα, το «Ντόμο», αλλά και οι πενιχρές αναφορές σε νεκρούς στα βιβλία θανόντων των ελληνικών ναών της πόλης και του κάστρου, μας οδηγούν πλέον σήμερα, σε ασφαλέστερα αριθμητικά μεγέθη.

Στη μεταγραφή των δύο καταλόγων που ακολουθεί αποφύγαμε την παρατήρηση, σύγκριση και ανάλυση δημογραφικών μεγεθών, γνωρίζουμε όμως πως την ίδια περίοδο, ο λατινικός πληθυσμός, σύμφωνα με στοιχεία που άντλησε ο Hofmann, από τις Relazione του αρχιεπισκόπου Augusto Zacco, 8 Σεπτεμβρίου 1709 και 1 Οκτωβρίου 1720, ανάγεται χωρίς τους στρατιώτες, σε 900 άτομα το 1709 και σε 500 το 1720.

Στον κώδικά 33 αναφέρονται ονομαστικά 68 νεκροί επί συνόλου 151, οι οποίοι ετάφησαν στο φρούριο και σε όλες τις καθολικές εκκλησίες της πόλης. Στον κωδ. 35, προφανώς αυτόν που είχε υπόψη του και ο Δε Βιάζης, καταγράφονται 508 νεκροί και 380 τραυματίες, που αποτελούν ουσιαστικά το σύνολο των νεκρών που περισυλλέγησαν και ετάφησαν μετά την έκρηξη. Στον κωδ. 35 επα-

ναλαμβάνονται τα 68 ονόματά του πρώτου καταλόγου, ενώ και στους δύο κώδικες οι καταγραφές αποτελούν τμήμα των επίσημων μητρώων θανάτων του παλαιού και του νέου καθεδρικού ναού των καθολικών, του ναού δηλαδή των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο φρούριο και του Αγίου Ιακώβου στο μπόργκο. Είναι γραμμένες από διαφορετικό χέρι, σε λεπτό χαρτί υποκίτρινου χρώματος και το μελάνι είναι χρώματος καστανού. Η στάχωση των δύο μητρώων, συγκρατείται ελάχιστα από λεπτό σπάγκο και τα εξώφυλλα έχουν εκπέσει. Η κατάσταση διατήρησης των μητρώων δεν είναι καλή, καθώς υγρασία, σαράκι, αλλά και υψηλή θερμοκρασία έχουν προσβάλλει αρκετά τους σημεία, παραπέμποντας στην ολοκληρωτική καταστροφή του υπολοίπου αρχείου και της βιβλιοθήκης της καθολικής αρχιεπισκοπής Κερκύρας και του καθολικού καθεδρικού της ναού, τη νύχτα της 13ης Σεπτεμβρίου 1943 από το βομβαρδισμό της πόλης από τους γερμανούς. Στην καταγραφή του κωδ. 35 αναφέρονται ιδιαίτερα, αν και δεν διευκρινίζεται ο λόγος, 28 νεκροί και 16 τραυματίες, που ανήκαν στο ορθόδοξο δόγμα, ανάμεσά τους ο ιεροδιάκονος Μιχαήλ και ο αδελφός του Τζώρτζης, γιοί του παπα - Κωνσταντίνου Σκορδύλλη, με το ποσοστό των νεκρών που δεν ήταν στρατιώτες, αλλά οι σύζυγοί, τα παιδιά και το υπηρετικό τους προσωπικό, να ξεπερνά το 30%.

Ανάμεσα στους νεκρούς ξεχωρίζουν τα ονόματα των Andrea Pisani και Michiel Frangipani για τους οποίους έχει γίνει εκτεταμένη αναφορά, ο Castellano Carlo Zorzi, ο εξοχώτατος Zannetto Morosini, οι καπιτάνοι Iveovich, Galliotini, Baccher, Lugoni και Zanfin, ο κονσιλιέρε Marco Bon και όλη η οικογένειά του, ο κκντσελιέρε Paulo Lavina, ο maggiore Andrea Scutari, ο capo bombista Leonardo Zampieri, ο δραγουμάνος και ο αρχίατρος του Pisani, Giovanni Battista Tarsia και Giovanni Battista Miani, καθώς και 89 νεκροί και 224 τραυματίες από τις μπαστάρδες, γαλέρες και γαλεόττες του προβλεπτή και των καπιτάνων Vetturi, Riva, Muazzo, Capello, Badoer, Donà, Magno, Minotto, Bon, Petrovich, Combattovich, Drasgovich, Buechia, Iveovich, Nina κ.ο.κ.

«Θαύμα φρικτόν του θαυματουργικωτάτου Σπυρίδωνος» γράφει ο Πάριος, αλλά εδώ υπάρχει μία αντίφαση. Ένα «θαύμα» δεν μπορεί να είναι ποτέ «φρικτό». Ένα θαύμα φέρνει συνήθως ελπίδα και ζωή και για όσους ευλαβούνται πραγματικά τον Άγιο Σπυρίδωνα και κλίνουν ευλαβικά μπροστά στο σκήνωμά του, δεν είναι δυνατό να θεωρείται ο άγιος εμπνευστής και αυτουργός σε ξεκαθαρίσματα λογαριασμών, αλλά ένα καταφύγιο παρηγοριάς κι ένα λιμάνι αστείρευτης αγάπης. Ίσως και μόνο για το λόγο αυτό σήμερα, η ένταξη ή η επανένταξη του «θαύματος» αυτού, τρεις αιώνες μετά, στο ιδιαίτερο εορτολόγιο κάποιων εκκλησιαστικών επαρχιών, να προκαλεί προβληματισμό και θυμηδία.

Περίληψη / Summary

Η θεομηνία που έπληξε την πόλη της Κέρκυρας το Νοέμβριο του 1718 και η έκρηξη της πυριτιδαποθήκης του Παλαιού Φρουρίου άφησαν πίσω τους δεκάδες νεκρούς και πληγωμένη την οχύρωση της πόλης. Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια αποτύπωση των μαρτυριών που αφορούν την παράδοση που δημιουργήθηκε για θεία παρέμβαση του Αγίου Σπυρίδωνα λόγω της ανάμιξης των δυτικών στα εκκλησιαστικά ζητήματα της Κέρκυρας και έχει διατηρηθεί μέχρι σήμερα ως «πιζάνειος εμπρησμός». Με τη μεταγραφή των ανέκδοτων μητρώων θανάτων από το αρχείο της καθολικής αρχιεπισκοπής Κερκύρας, προσφέρεται πλέον ένας ασφαλής αριθμός των νεκρών εκείνης την ημέρας.

The disaster that struck the city of Corfu in November 1718 and the explosion of the gun powder storage of the Old Fortress left behind dozens of dead and caused damage to the city's fortifications. This paper attempts to record the testimonies on the tradition created for divine intervention of St. Spyridon due to interference of the Catholics in the ecclesiastical issues of Corfu and is known to this day as "Pizaneios arson." The transcription of the unpublished records of deaths from archives of the Catholic Archdiocese of Corfu, provides an accurate number of the people killed on that day.

Αναπαράσταση του Αγίου Σπυρίδωνα και της εκρήξεως του 1718, (Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών).

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΑΡΓΟΣΤΟΛΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1728-1757 ΣΤΙΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΝΟΤΑΡΙΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΑΛΑΤΗ

Διονύσιος Γ. Γαρμπής

Ο Αναστάσιος Γαλάτης είναι ένας από τους νοταρίους, που ασκούν το επιτήδευμα στο Αργοστόλι κατά την εποχή που η πόλη γίνεται πρωτεύουσα της Κεφαλονιάς (1757). Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κεφαλληνίας, στη σειρά Νοταριακό Αρχείο, απόκειται, με αύξοντα αριθμό 371, ένα βιβλίο με συμβόλαια του νοταρίου των ετών 1728-1757. Η παρούσα μελέτη έχει σκοπό να παρουσιάσει τα στοιχεία για την κοινωνία του Αργοστολίου και, κατ' επέκταση, για τη συγκρότηση της πόλης, σε αυτήν την κομβική στιγμή της ιστορίας της, που αντλούνται από το αναφερόμενο νοταριακό κείμενο. Πρόκειται για χειρόγραφο κώδικα, με τα συνήθη για τους κώδικες του συγκεκριμένου είδους της συγκεκριμένης εποχής χαρακτηριστικά.¹ Αποτελείται από 137 συνολικά φύλλα, με την πρώτη νοταριακή εγγραφή να φέρει ημερομηνία 10.04.1728 και την τελευταία 23.04.1757. Ως ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου νοταριακού κώδικα, θα πρέπει να σημειώσουμε την άραδο μεγάλου χρονικού διαστήματος μεταξύ των εγγραφών, που κάποιες φορές φτάνει τους 15 ή τους 25 ή τους 40 μήνες, γεγονός που μπορεί να υποδηλώνει ότι ο νοτάριος δεν ασκούσε το επιτήδευμα συστηματικά ή ότι δεν το ασκούσε για βιοπορισμό ή ότι για μεγάλα χρονικά διαστήματα κατοικούσε αλλού.

Οι 176 νοταριακές πράξεις, που εμπεριέχονται στον κώδικα, κατανέμονται θεματολογικά κατά τα αναμενόμενα για τους νοταριακούς κώδικες της εποχής: πωλήσεις ακινήτων, διαθήκες, προικοσύμφωνα, δάνεια κ.λπ. Μερικές από τις πράξεις αυτές είναι αρκετά εκτενείς, καθώς συμπεριλαμβάνουν την λόγο προς λόγο καταχώρηση των σχετικών με την εκάστοτε περίπτωση παλαιότερων εγγράφων.

Η μεγάλη πλειοψηφία των νοταριακών πράξεων συντάσσεται στην έδρα του νοταρίου, στο Αργοστόλι.

1. Λόγω των περιορισμών χώρου παραλείπουμε την λεπτομερέστερη περιγραφή του χειρογράφου. Επίσης, περιορίζουμε στο ελάχιστο τις παραπομπές μας, παραλείποντας τις συνήθειες στην επτανησιακή ιστοριογραφία βιβλιογραφικές αναφορές.

Οι άνθρωποι που αναφέρονται στο κείμενο

Το πλήθος των προσώπων που αναφέρονται ονομαστικά στο κείμενο ανέρχεται σε αριθμό μεταξύ των 918 και 837.² Εξ' αυτών τα 55 δεν βρίσκονται στη ζωή, κατά το χρόνο σύνταξης του νοταριακού κώδικα. Στο σύνολο των αναφερομένων 837 προσώπων οι 765 είναι άνδρες και οι 72 γυναίκες.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση εκφράζεται στο κείμενο με τους τίτλους ευγενείας και τους πρόσθετους χαρακτηρισμούς που συνοδεύουν τα ονόματα των ανθρώπων. Έτσι έχουμε τις ακόλουθες περιπτώσεις:

- Κόντες (ευγενής *sr* κόντες ή εκλαμπρότατος *sr* κόντες ή περίβλεπτος *sr* κόντες). Τίτλος ευγενείας που φέρουν συνολικά 13 άτομα (οκτώ μέλη της οικογένειας Δελλαδέτζιμα, ένας Καρούσος, ένας Μεταξάς, ένας Μονφεράτος, ένας Χωραφάς και ένα ακόμη άτομο, που αναφέρεται μόνο με το βαπτιστικό όνομα, Αλιβίζης), ποσοστό 1,5% στο σύνολο των αναφερόμενων προσώπων.³

- «Σινιόρ (S')»: Με τον τίτλο αυτό χαρακτηρίζονται 265 άτομα. Εξ' αυτών τα 19 αναφέρονται ως ευγενείς σινιόρι (Βαλσαμάκης 1, Δελλαδέτζιμας 1, Ινκίστρος 1, Καρούσος 1, Μεταξάς 1, Μηλιαρέσης 2, Μπαρδέζε 3, οι δύο αναφέρονται ως άρχοντες σινιόρι, Πίλικας 2, Πινιατόρος 4, Πιργιώνης 1, Σολομός 1, Χωραφάς 1) και άλλα 11 αποκαλούνται εκλαμπρότατοι σινιόρι. (Άννινος 1, Μεταξάδες 3, Πινιατόροι 5, Τρέκας 1, εκλαμπρότατος δοτόρος, και Ασάνης 1, περίβλεπτος δοτόρος). Οι υπόλοιποι αναφερόμενοι ως σινιόρι, φέρουν τα εξής επώνυμα: Αγγελάτος, Αλιμπράντες, Άννινος, Βαλσαμάκης, Βινιέρης, Βολτέρας, Βοντιλάνης, Βουτζινάς, Βρυώνης, Γεράκης, Δελλαδέτζιμας, Δεόρτζης, Δεσίλας, Δεφαράνας, Δρακονταειδής, Ζερβός, Ινκίστρος, Ινκλέσης, Κακουράτος, Καμπιτζής, Καραντινός, Καρδάκης, Καρούσος, Κατάνης, Κατζαΐτης, Κεφαλάς, Κιντιλίνης, Κλαδάς, Κομποθέκρας, Κουλουμπής, Κουρκουμέλης, Κρασσάς, Κυπριώτης, Λιβαδάς, Λιβαθινόπουλος, Λούζης, Μαγουλάς, Μακρής, Μαλάκης, Μαρτζέλος, Μελισσινός, Μέντορος, Μεταξάς, Μηλιαρέσης, Μηνιάτης, Μινκάδος, Μοντεσάντος, Μοροζίνης (εξοχότατος προτζεσόρος προβλεπτής *Sr Πέτρος Μοροζίνης*), Μοσχόπουλος, Μουσούρης, Μπλέσσας ή Πλέσσας, Μπολίνι (*Sr αφέντης πρεβεδούρος Σαϊτάνος Μπολίνι*), Μυλωνάς, Πεκατόρος, Πελεγρής, Περλινκής, Πίλικας, Πινιατόρος, Πυλαρινός, Ραζής, Σάρλος, Σβορόνος, Σολομός, Στελιανέσης, Τζετζέλης (Τσιτσέλης), Τζιμάρας, Τζιτζιλιάνος, Τουργιάνος, Τραυλός,

2. Οι ταυτοπροσωπίες δεν διευκρινίζονται πάντα με βεβαιότητα. Οι περαιτέρω υπολογισμοί μας γίνονται επί γενικού συνόλου 837 προσώπων.

3. Επί συνόλου 711 ατόμων. Στοιχεία για την κοινωνική θέση δεν προκύπτουν από το κείμενο για τα άτομα που μόνο υπογράφουν ως μάρτυρες.

Τρίκαρδος, Τυπάλδος, Φουκάς, Χαρβούρης ή Χαρπούρης, Χέλμης, Χοϊδάς, Χωραφάς.

– «Μισέρ»: Αγγελάτος, Αναπλιώτης, Αντύπας, Αρσένης, Βάλαχος, Βαντόρος, Βασιλάτος, Βασιλόπουλος, Βενάρδος, Βλάχος, Βουτζινάς, Βυζάντης, Γαλάτης, Γιωργόπουλος, Γρίλης, Διακρούσης, Ινκλέσης, Καγκάδης, Κακουράτος, Κακούρης, Καλλιγιάς, Καραντινός, Κατερέλος, Κομητόπουλος, Κομποθέκρας, Κοντομίχαλος, Κορνέλος, Κουτουβίνος, Κουτροκόης, Κρούσος, Λαμπίρης, Λευκόκοιλος, Λουβέρδος, Λυκιαρδόπουλος, Λυκούδης, Μακρής, Μαλάχης, Μανέντης, Μαντζαβίνος, Μαρκεσίνης, Μαρκέτος, Μαρκόπουλος, Ματαράγκας, Μενάγιας, Μέντορος, Μέλιτας ή Μελίτης, Μεταξάς, Μηλιαρέσης, Μοθωνιός, Μονόπολης, Μοσχονάς, Μουσούρης, Μωραΐτης, Νοδάρος, Παλημέρης, Παπαδάτος, Περδίκης, Πετρίτζης, Πινιατόρος, Πιργιώνης, Ποδηματάς Πόργιαρης, Πολίτζης, Πυλαρινός, Ραζής, Ρένεσης, Σαμικός, Σάρλος, Σβορόνος, Σιμάτος, Σιμιτέκολος, Σοφίλακτος, Σταμένης, Στελιανέσης, Στραβαλετράς, Τραυλός, Φαρακλός, Φαραντούρης, Φερεντίνος, Φουκάς, Χέλμης. Σύνολο 142.

Τεχνίτες, που προσφωνούνται με το πρόθεμα «μαστρο-» αναφέρονται 8. Οι 5 είναι χτίστες, ο 1 μαρκαχός.

Χωρίς τίτλο ευγενείας ή άλλο χαρακτηρισμό αναφέρονται 212 άτομα (ελάχιστοι από αυτούς προσφωνούνται «κυρ-»). Οι 14 από αυτούς είναι νοτάριοι. Στον αριθμό αυτό δεν συμπεριλαμβάνουμε 170 άτομα, που υπογράφουν ως μάρτυρες, χωρίς να αναφέρουν κάποια ιδιότητά τους.

Αναφέρονται επίσης 81 ιερωμένοι: 55 ιερείς, 6 ιερομόναχοι, 7 ιεροδιάκονοι, 3 μοναχοί, 1 αποκαλείται παπάς πνευματικός, 1 λογιώτατος παπάς και 8 ευλαβέστατοι παπάδες. Η διάκριση αυτή στο χαρακτηρισμό φαίνεται να έχει την βάση της στην κοινωνική προέλευση των προσώπων. Οι ιερείς αυτοί φαίνεται να ανήκουν στο Ορθόδοξο Δόγμα, καθώς τίποτε δεν συνηγορεί περί του αντιθέτου. Οι 60 από αυτούς υπογράφουν επανειλημμένα ως μάρτυρες στις νοταρικές πράξεις.

Οι άνθρωποι που ζουν στο Αργοστόλι

Στο Αργοστόλι και στην ευρύτερη περιοχή που περιλαμβάνει την Κρασιά και τη Λάσση, σύμφωνα με το κείμενο, έχουν βεβαιωμένη παρουσία με ιδιόκτητη ακίνητη περιουσία (σπίτια κ.λπ.) οι εξής 54 οικογένειες:

Άννινος, Αρσένης, Βαλλιάνος, Βασιλάτος από τη Σάμη (Σαμικός), Βλάχος, Βουτζινάς, Γαλάτης, Γουλελιός, Γρίλης, Δελλαδέτζίμας, Δρακονταειδής, Δεντρινός, Δεσίλας, Ζερβός, Κακουρέ(ά)τος, Καμπίτζης, Καραντινός, Καρύδης, Καριώτης, Κασαντρινός, Κατεβάτης, Κομποθέκρας, Κοντομίχαλος, Κουλουμπής, Κουτουβίνος, Κρασσάς, Λαμπίρης, Λιβαθινόπουλος, Μαγουλάς, Μα-

λάκης, Μελισσινός, Μενάγιας, Μεταξάς, Μόρος, Μοσχονάς, Νερατζίνης, Νοδάρος, Πίλικας, Ραζής, Πινιατόρος, Πλέσσας, Προκόπης, Σάρλος, Σολομός, Σοφίλακτος, Τζιμάρας, Τζιτζιλιάνας, Τουργιάνος, Τραυλός, Τυπάλδος, Φαρακλός, Φουκάς, Χαρβούρης, Χοϊδός.

Από τις οικογένειες αυτές, οι 39 συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο των ευγενών, που απαρτίζουν του Συμβούλιο της Κοινότητας της Κεφαλονιάς το έτος 1799.⁴ Οι 19 οικογένειες έχουν κατοικία ή ιδιοκτησία γης στο Αργοστόλι για τουλάχιστον ένα αιώνα, καθώς τις έχουμε επισημάνει σε μελέτη⁵ αναφερόμενη στα έτη 1635-1642. Επί πλέον αυτών, άλλες 30 οικογένειες, που στα 1635-1642 κατοικούν ή έχουν ιδιοκτησία στο Αργοστόλι, αναφέρονται και στο νοταριακό κώδικα που μελετάμε, χωρίς όμως η εγκατάστασή τους στην συγκεκριμένη περιοχή να διευκρινίζεται απόλυτα.

Σχέσεις συγγενείας ή φιλίας προκύπτουν από το νοταριακό κείμενο. Τέτοιες σχέσεις συνδέουν μέλη των οικογενειών Δελλαδέτζιμα, Μαλάκη, Μεταξά και Μαντζαβίνου.⁶

Οικονομία

Αναφέρονται ισοτιμίες νομισμάτων: 1 δουκάτο = $\frac{3}{5}$ του ρεαλίου.⁷ 1 ρεάλι = 10 λίτρες. Το χρυσό τζεκίνι σε μια περίπτωση ισοδυναμεί με 8,33 δουκάτα, σε άλλη περίπτωση με 5 ρεάλια και 25 άσπρα (= 8,8 δουκάτα) και, σε άλλες δύο περιπτώσεις, σε 8 δουκάτα.⁸ Τα χρυσά τζεκίνια ζητείται να είναι ρούσπιδα (ακριβοβαρή). Τα δουκάτα, σε όλες τις περιπτώσεις, είναι δουκάτα του τόπου μας από λίτρες 6 το ένα.

Ως μονάδες μέτρησης αναφέρονται για επιφάνειες γαιών τα βατζέλια και τα ταγάρια, για οικόπεδα και σπίνια οι τετραγωνικές οργυιές (κουάδρες οριές), για λάδι η παλιάτζα, για σταφίδα η λίτρα, για σιτάρι η λίτρα και η κάρτα (1 κάρτα

4. Ζαρίδη Κατερίνα Φ., *To Libro d' Oro της Κεφαλονιάς του έτους 1799*, έκδ. Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2014.

5. Γαρμπής Διονύσιος Γ., «Στοιχεία για την κοινωνία του Αργοστολίου κατά τα έτη 1635-1642 στις πράξεις του νοταρίου Ραφαήλ Πινιατόρου», στο βιβλίο: *Συνέδριο Ιστορίας «Από το Κάστρο Αγίου Γεωργίου στο Αργοστόλι (1757-2007). Η βενετική κυριαρχία στην Κεφαλονιά (1500-1797)»*, Αργοστόλι 27-30 Σεπτεμβρίου 2007, (Πρακτικά συνεδρίου), τ. Β, έκδοση Δήμου Αργοστολίου, Αργοστόλι 2010, σ. 66-134.

6. Πράξεις 94, 121, 129, 158.

7. Πράξεις 11, 13, 172. Στην πράξη 14 η ισοτιμία είναι διαφορετική: 5 ρεάλια = 8 δουκάτα.

8. Πράξεις 19, 35, 111, 119.

= 40 λίτρες), για βαμβάκι οι λίτρες (αναφέρονται και μπάλες), για μούστο και κρασί το σέκιο και το σταμνί (1 σταμνί = 3 σέκια), για ασήμι η ουγκιά (ογγιά).

Καταχωρούνται στο πρωτόκολλο του νοταρίου δάνεια στα οποία το διάφορο έχει συμφωνηθεί ως ποσοστό επί του κεφαλαίου, 10% τον χρόνο (7% σε μία περίπτωση). Οι συμφωνίες δανεισμού, που συνάπτονται ενώπιον του νοταρίου, είναι δύο τύπων: δάνεια με καταβολή πάχτου και δάνεια με παραχώρηση περιουσίας γόδις-γόδο.

Στην πρώτη περίπτωση ο δανειολήπτης συμφωνεί να καταβάλει στο δανειοδότη με τη μορφή πάχτου συγκεκριμένη ποσότητα γεωργικού προϊόντος, μία φορά το χρόνο κατά τον μήνα της συγκομιδής, για όσο χρόνο κρατά τα χρήματα. Μόλις επιστραφούν τα χρήματα παύει και η υποχρέωση καταβολής του πάχτου. Ως πάχτα καταβάλλονται ποσότητες λαδιού, σταφίδας, σιταριού, βαμβακιού, μούστου και κρασιού. Τα δανειζόμενα ποσά που αναφέρονται, κυμαίνονται από 5 δουκάτα μέχρι 168 ρεάλια, ενώ κάποιες φορές οι καθυστερήσεις καταβολής των πάχτων οδηγούν σε δραματική αύξηση του χρέους, που διευθετείται είτε με πληρωμή της διαφοράς και ανανέωση της συμφωνίας, είτε με την απώλεια περιουσι- ακών στοιχείων του δανειολήπτη.

Μερικές φορές, οι δανειακές υποχρεώσεις μεταβιβάζονται ή μεταφέρονται σε επόμενες γενιές και διευθετούνται πολλά χρόνια μετά την σύναψή τους, από τους απογόνους των αρχικώς συμβαλλομένων. Κάποιες φορές αυτή η διευθέτηση των δανείων τελείται υπό την εμπλοκή ή την απειλή εμπλοκής της Δικαιοσύνης. Παλαιά δάνεια καταχωρούνται από τη Διοίκηση στο *Λίμπρο της Αντζιανιτάς*.⁹

Στην περίπτωση γόδις-γόδο, πραγματοποιείται δανεισμός χρημάτων με αντάλλαγμα την προσωρινή παραχώρηση ακίνητης περιουσίας. Μόλις επιστραφούν τα χρήματα, αποδεδειγμένα το περιουσιακό στοιχείο που έχει παραχωρηθεί και που εντωμεταξύ εκμεταλλεύεται ο δανειοδότης.

Κινητά αντικείμενα ως ενέχυρα αναφέρονται σε μία περίπτωση.

Απασχόληση

α. Συμφωνίες καλλιέργειας

Καλλιεργούνται αμπέλια (αναφέρεται στο κείμενο κοζανίτης, ρομπόλα, μαυροδάφνη και μοσχάτο), σταφίδες, σιτάρι, λάδι και βαμβάκι. Συμφωνίες καλλιέργειας στο νοταριακό κείμενο έχουμε σε 17 περιπτώσεις, από τις οποίες οι 9 είναι συμφωνίες εμφύτευσης αμπελιών ή σταφίδας, οι 2 αφορούν την ανανέωση παλιών αμπελιών που έχουν υποστεί σοβαρές ζημιές από κατολίσθηση ή από κα-

9. Πράξεις 36, 39.

κές δούλεψες, 4 αποτελούν συμφωνίες καλλιέργειας παλιών αμπελιών και 2 είναι συμφωνίες καλλιέργειας χωραφιών. Τα κτήματα εντοπίζονται σε περιοχές κοντά στο Αργοστόλι, (Σπήλια, Προκοπάτα, Αλαφώνα) ή μακριά από αυτό (Πόρος, Παλική). Συνήθως, ο ιδιοκτήτης της γης είναι κάτοικος Αργοστολίου και φέρει τον τίτλο *σιόρ*, ο δε καλλιεργητής κατοικεί κοντά στο κτήμα που καλλιεργεί. Ο καλλιεργητής φέρει τον χαρακτηρισμό *μισέρ*¹⁰ ή δεν αναφέρεται με χαρακτηρισμό ευγενείας.

Οι συμφωνίες ποικίλουν ως προς το περιεχόμενο: η παραγωγή συμφωνείται να μοιράζεται *μισακή* (μισή ο καλλιεργητής και μισή ο ιδιοκτήτης), *αναπεντής* (2/5 ο καλλιεργητής και 3/5 ο ιδιοκτήτης), ή *τριτάριχη* (1/3 ο καλλιεργητής, 2/3 ο ιδιοκτήτης), ή 1/4 στον καλλιεργητή και 3/4 στον ιδιοκτήτη.¹¹ Γενικά, στις συμφωνίες εμφύτευσης νέων αμπελιών, όπου προβλέπεται πολύς κόπος για την διαμόρφωση του κτήματος ενώ δεν αναμένεται άμεση καρποφορία, το μερίδιο του καλλιεργητή στην παραγωγή συμφωνείται μεγαλύτερο (η παραγωγή *μισακή*). Στις περιπτώσεις όμως των αναπτυγμένων αμπελιών, οι δουλειές που απαιτούνται είναι λιγότερες και οι απολαβές πιο άμεσες, γι' αυτό και συμφωνούνται χαμηλότερες. Σε μερικές περιπτώσεις, για τις αρχικές εργασίες (περίφραξη με λιθίες, διαμόρφωση του εδάφους, εμφύτευση), χορηγείται ένα έξτρα χρηματικό ποσό από τον ιδιοκτήτη στον καλλιεργητή.¹² Σε μια άλλη περίπτωση, συμφωνείται να δίδει για *μπατίκι* ο καλλιεργητής στον ιδιοκτήτη μια πουλακίδα κάθε Αύγουστο *εορίος*.¹³

Γενικά, δεν φαίνεται να εφαρμόζεται σταθερά κάποιος συγκεκριμένος τύπος συμφωνίας καλλιέργειας, αλλά υπερισχύουν διάφορες κατά περίπτωση ιδιαιτερότητες και εκτιμήσεις. Σταθερή στα κείμενα αυτά είναι η αναφορά στην υποχρέωση του καλλιεργητή να *ανακράζει* τον ιδιοκτήτη κάθε φορά σε καιρό κλάδου και τρύγου, ή στο αλώνι για τη σταφίδα, να *παραστέκει* να παίρνει το μερτικό του. Τα κτήματα και η νομή των καλλιεργειών τίθενται υπό την κυριότητα των καλλιεργητών και της κληρονομοδιαδοχής τους, για να τα κανουν ο τι θελουν και *βουλonte*, ο δε ιδιοκτήτης συμφωνεί να τους υποστηρίξει σε κάθε ενδεχόμενη αμφισβήτηση. Πάντοτε όμως, υπό την προϋπόθεση ότι οι καλλιέργεια θα γίνεται *κατα τιν τάξιν τις γεοροσίνις*, διαφορετικά, εάν δηλαδή διαπιστωθούν *κακες δούλεψες*, ο ιδιοκτήτης μπορεί να πάρει πίσω την καλλιέργεια και να την δώσει σε άλλον.

10. Πράξεις 16, 22, 38, 75, 93 κ.α.

11. Η τελευταία περίπτωση στην πράξη 77, *αναπεντής* στην πράξη 15, *τριτάριχο* στην 33, σε όλες τις άλλες πράξεις που αφορούν καλλιέργειες, *μισακή*.

12. Πράξεις 22, 75, 93, 141.

13. Πράξη 175.

β. *Νοτάριοι, τεχνίτες κ.ά.*

Αναφέρονται στο κείμενο τα ονόματα 26 δημοσίων νοταρίων. Ο Λεκατζάς παπά Νικόλας, του οποίου αναφέρεται *γραφή* με ημερομηνία 31.03.1720, δεν είναι γνωστός από το καταλογογραφημένο νοταριακό υλικό. Το ίδιο ισχύει πιθανότατα¹⁴ και για τον Μινκάρδο Στεφανή, του οποίου αναφέρεται εγγραφή με ημερομηνία 13.01.1757. Για άλλους τρεις από τους αναφερόμενους νοταρίους διαπιστώνεται δραστηριότητα εκτός των χρονικών ορίων που καλύπτει το σωζόμενο τμήμα του έργου τους: Δεσίλας Αντρέας (εγγραφή έτους 1714), Δεσίλας Γιώργος (νοταριακές πράξεις των ετών 1721 και 1744) και Δεφαράνας Αντώνης (η εγγραφή με ημερομηνία 1727 Μαρτίου 24). Είναι γνωστό ότι σημαντικό μέρος του αρχαιακού υλικού των παλαιότερων εποχών έχει για διάφορους λόγους απωλεσθεί.¹⁵

Αναφέρονται ονόματα τεχνιτών: είναι χτίστες, μαραγκοί, χρυσικοί και αδιευκρίνιστης ειδικότητας. Αναφέρεται ένας ανεμόμυλος στην Παλική, ένα ελαιοτριβείο στα Τζουκαλάτα, δύο κοπέλες και ένα ακόμη άτομο (κοπέλι), που εργάζονται ως οικιακοί βοηθοί.

Πωλήσεις περιουσιακών στοιχείων

Αντικείμενο συμφωνιών πώλησης μπορεί να είναι η γη χωραφιών, αμπελιών και σταφιδαμπέλων ή οι καλλιέργειες (αμπέλια, σταφίδες ή ελαιόδεντρα) ως αυτοτελή περιουσιακά στοιχεία. Τα ελαιόδεντρα αποτελούν εντελώς ανεξάρτητα από τον χώρο στον οποίο ευρίσκονται αγαθά και μεταβιβάζονται σαν να ήταν κινητά περιουσιακά στοιχεία. Η πώληση όμως, ανεξάρτητα από τη γη, των κλημάτων και της νομής ενός αμπελιού ή μιας σταφιδαμπέλου υπονοεί πάντα μια συμφωνία καλλιέργειας, που καθορίζει αναλογικά το δικαίωμα του ιδιοκτήτη γης και του ιδιοκτήτη των κλημάτων στην παραγωγή,¹⁶ έστω κι αν συχνά παραλείπεται η μνεία της συμφωνίας καλλιέργειας κατά την πώληση των κλημάτων.¹⁷ Μετα-

14. Υπάρχει νοτάριος Μινκάρδος Στέφανος, που δραστηριοποιείται στο Αργοστόλι κατά τα έτη 1724-1742.

15. Γαρμπής Διονύσιος Γ., «Νοτάριοι Ελειού-Πρόννων», στο βιβλίο: *Πρακτικά Συνεδρίων για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Λαογραφία της περιοχής Πρόννων, Πόρος Κεφαλονιάς*, 8-11 Σεπτεμβρίου 2005, Πόρος-Κεφαλονιά, 2007, σ. 177-215. Για την περιοχή Ελειού-Πρόννων της Κεφαλονιάς και για την εποχή που μελετάμε, έχει υπολογισθεί ότι έχουν παντελώς απωλεσθεί τα κατάλοιπα τουλάχιστον του 10% των δημοσίων νοταρίων.

16. Πράξεις 7, 53, 69, 81, 95, 103, 115, 159, 167.

17. Στις αναφερόμενες στην προηγούμενη υποσημείωση 9 πράξεις, μνεία συμφωνίας καλλιέργειας υπάρχει μόνο στις 4 (πράξεις 69, 95, 103, 115).

βιβάζονται ακόμη οικόπεδα και σπίτια, καθώς και άλλες εγκαταστάσεις (ελαιοτριβείο). Συμφωνίες για πωλήσεις κινητών περιουσιακών στοιχείων ή ζώων δεν βρίσκουμε στο νοταριακό κείμενο που μελετάμε.

Η τυπική διαδικασία της πώλησης προβλέπει εκτίμηση της αξίας του προς πώληση ακινήτου από δύο έμπειρους εκτιμητές. Πιο σύνθετη είναι η εκτίμηση της αξίας σπιτιών, όπου οι συνολική τιμή προκύπτει από επί μέρους εκτιμήσεις στοιχείων του χώρου και των περιγυρών, του κυρίως κτίσματος και της ξυλοκατασκευής (στέγης και μεσότοιχων).¹⁸ Οι τιμές που ισχύουν αυτήν την εποχή είναι οι παρακάτω:

Για χωράφια από 10 έως και 34 δουκάτα ανά βατσέλι, για αμπέλια (γη) από 30-70 δουκάτα ανά βατσέλι, για αμπέλια συμπεριλαμβανομένης της καλλιέργειας (γη και κλήματα) 50 έως 65 δουκάτα ανά βατσέλι, στα ίδια επίπεδα και η σταφίδα. Σε δύο περιπτώσεις η τιμή γης και κλημάτων, ανέρχεται στα 140 δουκάτα ανά βατσέλι.¹⁹ Η τιμή πώλησης της αμπελοκαλλιέργειας κυμαίνεται γύρω στα 10-20 δουκάτα ανά βατσέλι, ενώ η τιμή των ελαιοδέντρων είναι 4-10 δουκάτα ανά ρίζα. Μισό ελαιοτριβείο πωλείται 7 τσεκίνια χρυσά (χωρίς το κτίσμα). Οικόπεδο στο Αργοστόλι, που αναφέρεται να έχει έκταση 20 οργυιές, εκτιμάται 750 δουκάτα (37,5 δουκάτα ανά οργυιά),²⁰ σε άλλες όμως περιπτώσεις που αναφέρονται αναλυτικά οι διαστάσεις υπολογίζουμε την τιμή της τετραγωνικής οργυιάς από 0,75 έως 5,5 δουκάτα. Σε μία περίπτωση η ίδια έκταση οικοπέδου, 58 τετραγωνικές οργυιές, εκτιμάται επανειλημμένως τρεις φορές: στην πρώτη 170, στη δεύτερη 220 και στην τρίτη 319 δουκάτα (2,9, 3,7, 5,5 δουκάτα ανά τετραγωνική οργυιά, αντίστοιχα).²¹ Ένας σπίτι στο Αργοστόλι εκτιμάται συνολικά 800 τζεκίνια (6.666 δουκάτα και 4 λίτρες). Ένα άλλο δουκάτα 3.647 και μισό (τζεκίνια 456 παρά μισό δουκάτο). Άλλο ένα, με διαστάσεις 3,5 × 15 οργυιές, εκτιμάται 453 δουκάτα.²²

Αναφέρονται και αξίες κινητών αγαθών: Ένα άμπιτο τιμάται 83 ρεάλια, ένα ζευγάρι σκουλαρίκια ισοδυναμεί με 4 ½ χρυσά τζεκίνια, ένα άλλο ζευγάρι σκουλαρίκια κοστίζει 10 δουκάτα, ένας λαιμός μαργαριτράρι αξίζει 2 τζεκίνια, ένα δακτυλίδι 5 δουκάτα.²³

18. Πράξεις 109 και 119.

19. Πράξεις 35 και 159.

20. Πράξη 4.

21. Πράξη 36. Στην ίδια πράξη τεμάχιο γης με διαστάσεις οργυιές 7X12 αναφέρεται ως έκτασης 21 τετραγωνικών οργυιών.

22. Πράξεις 19, 119, 39.

23. Πράξεις 83, 117, 47, 117, 47.

Η θρησκευτική ζωή

Αναφέρονται στο νοταριακό κείμενο τα εξής μοναστήρια: Του Αγίου Ανδρέα από την Καλαπιδιά, της Παναγίας από τα Γεριά, της Παναγίας από τα Μιατάτα (Μηνιατάτα), της Παναγίας από τα Σίσια, Σάντα Μαρίας από την Πλάκα, Υπεραγίας Θεοτόκου εις τους Βαρδιάνους, και οι ναοί: Αγίας Κυριακής στα Προκοπάτα, Αγίας Παρασκευής στο Αργοστόλι, Αγίου Γερασίμου στο Αργοστόλι (οικογενειακή των Δελλαδέτζιμα), Αγίου Γεωργίου στα Σπήλια, Αγίου Γεωργίου στο Αργοστόλι, Αγίου Νικολάου στα Κομποθεκράτα, Αγίου Νικολάου στη Λαγκάδα, Αγίου Νικολάου στα Χρυσικάτα, Αγίου Νικολάου των Λατίνων, Αρχαγγέλων στα Μπονικάτα στα Σπαρτιά, Παντοκράτορας στο Αργοστόλι, Αγίου Σπυρίδωνος στο Αργοστόλι, Ευαγγελίστρας ή Υπεραγίας Θεοτόκου στο Φουσάτο στο Αργοστόλι, Μεγάλου Ταξιάρχου στο Αργοστόλι, Σωτήρος στο Αργοστόλι, Υπεραγίας Θεοτόκου στα Σπήλια, Υπεραγίας Θεοτόκου στις Μηνίες (ονομαζόμενη Μαγκάνα), Υπεραγίας Θεοτόκου στου Φαραντούρη (περιοχή Σάμης).

Για μερικούς από τους παραπάνω ναούς συναντώνται ονόματα εφημερίων ή επιτρόπων, που για λογαριασμό των ναών υπογράφουν συμφωνίες. Οι ναοί αναφέρονται συνήθως ως ιδιοκτήτες γης, ως δικαιούχοι πάχτων, ως κεντρικά σημεία συνοικιών (κοντράδα Αγίας Παρασκευής, κοντράδα Αγίου Γεωργίου), ως αποδέκτες χορηγιών σε διαθήκες, ως χώροι δημοσίευσης των διαθηκών και ως τόποι ταφής.

Αναφέρονται ονόματα ιερέων, ιερομονάχων, ιεροδιακόνων και μοναχών. Οι ιερείς, συχνότερα ως μάρτυρες στις νοταριακές πράξεις ή ως αποδέκτες χορηγιών για μνημόσυνα. Από τους αναφερόμενους ιερείς οι 54 υπογράφουν ως μάρτυρες σε 94 συνολικά νοταριακές πράξεις.

Αναφέρεται ηγούμενος του μοναστηριού του Αγίου Ανδρέα Καλαπιδιάς ο παροσιότατος και παριερότατος Ιωαννίκιος Γιαννουλάτος.

Ένας ιερέας και δύο μοναχοί είναι μέλη της οικογένειας Δελλαδέτζιμα.

Ως εκδηλώσεις θρησκευτικής συμπεριφοράς των ανθρώπων, επισημαίνουμε την στερεότυπη αναφορά στα θεία, κατά την σύνταξη διαθηκών και προικοσυμφώνων, την επιλογή τόπου ταφής σε συγκεκριμένες εκκλησίες, τις χορηγίες σε ναούς και ιερείς για μνημόσυνα, την χρήση του όρκου, κατά την εκτίμηση περιουσιακών στοιχείων αλλά και σε άλλες περιστάσεις.

Ο μισέρ Γιάννης Μεταξάς, χρυσικός που κατοικεί στα Φαρακλάτα, είναι Εβραίος που έχει βαπτισθεί Χριστιανός.

Γυναικεία παρουσία – Οικογένεια

Καθώς είπαμε, 72 από τα πρόσωπα που αναφέρονται στο νοταριακό κείμενο είναι γυναίκες. Προσδιορίζονται σε σχέση με τους άρρενες της οικογένειας ως σύζυγοι, ως χήρες, ως μητέρες και ως θυγατέρες και σπάνια αναφέρονται ως αυτοτελείς παρουσίες. Συμμετέχουν στις συμβάσεις, είτε διαχειριζόμενες την περιουσία τους, προικιά κατά βάση, ως χήρες ελεύθερες, είτε συνοδεύουν τα παιδιά τους σε δανεισμό χρημάτων, διευθέτηση περιουσιακών διαφορών και άλλες συμφωνίες. Σε δύο περιπτώσεις αναφέρεται υπαρχή βαδίας ή βαδιμονίου.²⁴ Επικαρπούνται την περιουσία του συζύγου τους μετά τον θάνατό του, δικαιούμενες, σύμφωνα με τη διαθήκη του, τον σεβασμό και την υποταγή των παιδιών τους, μάλιστα επί ποινή αποκλήρωσης που σε μια περίπτωση επιβάλλεται.²⁵ Επίσης, υπαγορεύουν διαθήκες και αναφέρονται σε προικοσύμφωνα. Αναφέρονται επίσης ως καλλιεργήτριες γης, να δουλεύουν ορισμένα κτήματα,²⁶ και ως υπηρέτριες.

Από τις περιπτώσεις καταγραφής προίκας που συναντάμε, διαπιστώνονται σημαντικές διαφορές στις οικονομικές δυνατότητες των οικογενειών.

Σημειώνουμε τρία παραδείγματα, αποκαλυπτικά των προσεγγίσεων σε ζητήματα κληρονομιάς σε σχέση με το φύλο των παιδιών:

Ο σιορ Φραγκίσκος Σάρλος δεν κάνει διάκριση ανάμεσα στο αρσενικό και το θηλυκό του παιδί, κατά την σύνταξη της διαθήκης του. Δηλώνει ότι επιθυμεί να παίρνει πασα ενα το σοστό του και φαίνεται να μοιράζει ακριβοδίκαια. Λαμβάνει πρόνοια για αλληλοκληρονομιά των παιδιών του, σε περίπτωση που κάποιο πεθάνει χωρίς απογόνους. Λαμβάνει επίσης πρόνοια για γάμο του θηλυκού παιδιού και σπουδές του αρσενικού. Ο μισέρ Βιτσέντζος Κομποθέκρας επίσης δεν κάνει διάκριση στα παιδιά του και ορίζει να μοιρασθεί η γη του, μετά το θάνατο της γυναίκας του, στον γιό του, στη θυγατέρα του και στον προγονό του. Αντιθέτως ο μισέρ Αναστάσης Στελιανέσης δεν αφήνει την περιουσία του στο μοναδικό του παιδί, που είναι θηλυκό, αλλά το μεγαλύτερο μέρος της το μοιράζει στους ανιψιούς του.²⁷

24. Έγγραφο εγγύηση επιστροφής των προικίων σε περίπτωση θανάτου ή διαζυγίου. Πράξεις 7 και 92.

25. Πράξη 158. Η σιόρα Αγγελίκα, χήρα ποτέ σιόρ Ιωάννη Μαλάκη, αφήνει κληρονόμους τα δύο από τα τρία της παιδιά. Ο άλλος της γιος έχει πάρει το μερίδιό του και αν είναι τίποτις περισσότερο τότε προβάει κατά την διαθήκη του ανδρός της επιδιτις κε περισιες βολες τις εχασε το ρεσπετο κε δεν αφισε ποτε του το βιτζιο του τζιογον. Στη διαθήκη του σιόρ Ιωάννη Μαλάκη (πράξη 97), έχει ήδη καταγραφεί η απαξιωτική εκτίμηση ότι τα δύο από τα τρία παιδιά είναι κακά αγγιά!

26. Πράξεις 63, 64, 78, 173.

27. Πράξεις 18, 70 και 40, αντίστοιχα.

Διοίκηση – Δικαιοσύνη

Αναφέρονται ονόματα υψηλών προσώπων της διοίκησης: *εξοχότατος Κορδέγιν, εκλαμπρότατος σιόρ Γιάννης Μεταξάς, κυβερναδούρος Θιακιού, εξωχότατος προτζεσόρος σιόρ Πέτρος Μοροζίνης, αφέντης πρεβεδούρος σιόρ Σαϊτάνος Μπολίνι.*

Καταγράφεται μια συμφωνία για την κάλυψη της θέσης του *μονετζιονέρι* στο κάστρο της Άσου.²⁸ Η κάλυψη της θέσης γίνεται με εκλογή μεταξύ προσώπων που καταθέτουν χρηματικές εγγυήσεις. Για τη θέση ενδιαφέρεται ο σιόρ Στέλιος Βρυώνης, επειδή όμως χρειάζονται δύο υποψήφιοι, βάζει υποψηφιότητα και ο εξάδελφός του σιόρ Γιάννης. Ο πατέρας του σιόρ Στέλιου πληρώνει την εγγύηση του γιου και την κόντρα-εγγύηση του ανιψιού του, αφού τα παιδιά δεν έχουν δικά τους χρήματα, και τα δύο εξαδέλφια συμφωνούν ότι *τιν πάγαν οπου δινι ο Πρεντσιπες να ιχαν τι διαμιραζουν ιστιν μεσι.*

Μαρτυρούνται στο νοταριακό κείμενο αρκετές προσφυγές στην Δικαιοσύνη για την επίλυση ιδιωτικών περιουσιακών διαφορών. Για κάποιες υποθέσεις έχουμε αποφάσεις του *Εξοχότατου Περγιμέντου*. Δύο υποθέσεις φθάνουν, αναζητώντας δίκαιες λύσεις, μέχρι το *εξοχότατο Κολέγιο των Δώδεκα* στη Βενετία.²⁹

Εκπαίδευση

Δεν υπάρχουν πληροφορίες για εκπαιδευτική διαδικασία. Μνεία της ανάγκης για μόρφωση γίνεται σε δύο περιπτώσεις διαθηκών, όπου αναφέρεται, για δύο ανήλικα παιδιά, η *χρεία από εξοδα κε σχολία.*

Από τους 225 άνδρες που έχουν υποχρέωση υπογραφής στον νοταριακό κώδικα, λόγω του ρόλου τους στις συμφωνίες που καταχωρούνται (πωλητές, εκτιμητές, δανειολήπτες κ.λπ.), υπογράφουν οι 94, ποσοστό 42%. Κάποιοι υπογράφουν μόνο στα ιταλικά και κάποιοι άλλοτε ιταλικά και άλλοτε ελληνικά. Για τους χαρακτηριζόμενους ως σιόρ η αναλογία αυτών που υπογράφουν είναι 59 στους

28. Πράξη 74. Πρόκειται για υπεύθυνο επί των πυρομαχικών. Aguiló i Fuster Marià, *Diccionari Aguiló*, v. 5, Barcelona, Institut d' Estudis Catalans, 1924, p.176, Ανδρέας Ανδρ. Μιχ., *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τ. Α, εν Αθήναις 1914, ανατύπωση Βιβλιοπωλείου Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1994, σ. 352-353, Πλουμίδης Σ. Γεώργιος, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας*, τ. 3, Ιωάννινα 1992, σ. 62 κ.α.

29. Πράξεις 90, 171.

68 (87%), για τους μισέρ 21 στους 78 (27%), για τους χωρίς τίτλο ευγενείας 12 στους 72 (17%) και για τους τεχνίτες μαστρο- 2 στους 7.

Οι γυναίκες δεν γνωρίζουν γραφή. Από το σύνολο των 72 γυναικών που τα ονόματά τους αναφέρονται στο νοταριακό κείμενο, μόνο 2 υπογράφουν, η σιόρα (Α)πολωνία Χοϊδαινα και η αρχόντισσα σιόρα Αναστασοῦλα Μιχαλίτση.

Αναφέρονται 7 δοτόροι: Ο περίβλεπτος σιόρ δοτόρος Γιώργος Ασάνης, ο ποτέ σιόρ Σπυρίδων Κατζαίτης, ο εκλαμπρότατος σιόρ δοτόρος Νικολός Τρέκας, ο σιόρ δοτόρος Διατζίντος Τυπάλδος, ο σιόρ δοτόρος Πέτρος Χοϊδάς του ποτέ σιόρ Δανέλη, και ο σιόρ δοτόρος Τζουάνες ή Ιωάννης Χωραφάς του ποτέ σιόρ δοτόρου Αθανάση, εγγονός του ποτέ παπά Σπύρου Πετρινική. Οι Τρέκας και Χοϊδάς είναι γνωστοί από τη βιβλιογραφία ως γιατροί.

Συζήτηση – συμπεράσματα

Πέραν των επιμέρους ζητημάτων που αναπτύξαμε έχουμε να κάνουμε και τις εξής γενικές παρατηρήσεις:

- Α) Από τους τόπους κατοικίας των ανθρώπων, που προσέρχονται στο νοτάριο για να τακτοποιήσουν υποθέσεις τους, μπορεί να γενικευθεί η εκτίμηση ότι η πόλη του Αργοστολίου, κατά το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε, λειτουργεί ως κέντρο που εξυπηρετεί τις ανάγκες μιας ευρύτερης περιοχής με πιο κοντινούς και πιο απομακρυσμένους οικισμούς. Η συχνότητα παρουσίας στο νοταριακό κατάρστιχο κατοίκων από άλλες περιοχές του νησιού μειώνεται προοδευτικά όσο αυξάνει η απόστασή τους από την έδρα του νοταρίου.
- Β) Η πόλη του Αργοστολίου κατά το χρονικό διάστημα που εξετάζουμε λειτουργεί ως αστικό κέντρο με ευάριθμη (κατά απόλυτους αριθμούς) άρχουσα τάξη.
- Γ) Η κοινωνική διαστρωμάτωση που απεικονίζεται στο νοταριακό κείμενο δεν μπορεί να είναι η πραγματική για το σύνολο της πόλης, καθώς απέχει από τα δεδομένα της βιβλιογραφίας. Ο νοτάριος καταγράφει, ως επί το πλείστον, συμφωνίες που συνάπτουν συγκεκριμένες αρχοντικές οικογένειες (Δελλαδέτζίμα, Μαλάχη κ.ά.).

Περίληψη / Summary

Ο Αναστάσιος Γαλάτης υπήρξε δημόσιος νοτάριος στο Αργοστόλι, κατά το χρόνο που η πόλη ορίσθηκε πρωτεύουσα της Κεφαλονιάς. Πληροφορίες για τους ανθρώπους (κοινωνική θέση, οικονομική και θρησκευτική ζωή, απασχόληση κ.λπ.) προερχόμενες από τον κώδικα του νοταρίου που έχει σωθεί, παρουσιάζονται με αυτήν την εισήγηση.

Anastasios Galatis was a public notary in Argostoli when the city became the capitol of Kefalonia. Information about the citizens (social status, religion, financial standing, occupation e.c.t.), taken from his survived codex, are included in this study.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ
ΣΤΙΣ ΝΟΤΑΡΙΑΚΕΣ ΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΑΛΑΤΗ

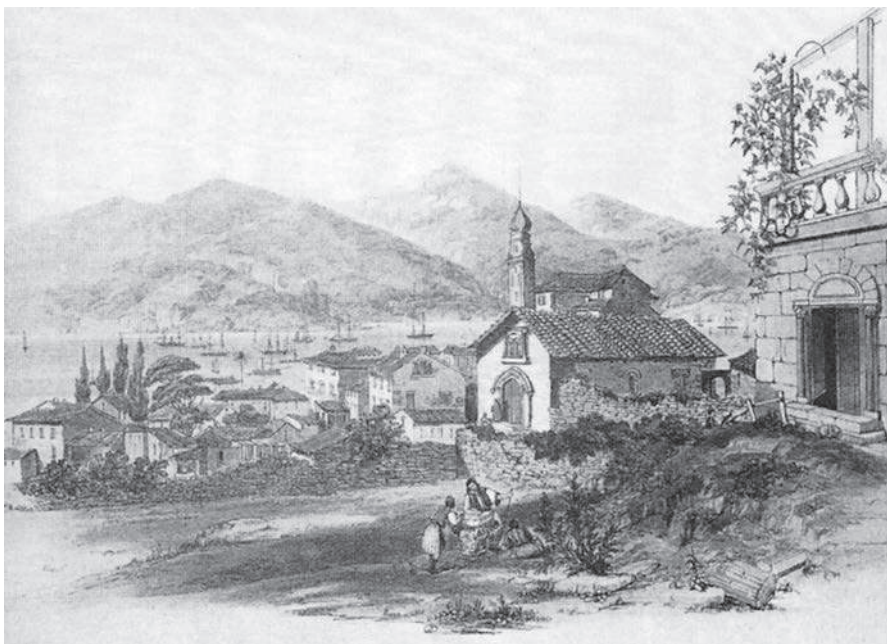
- Αγγελάτος 40, 117, 144.
 Αλεξανδράτος 34.
 Αλιμπράντες 110, 172.
 Αναπλιώτης 81.
 Ανκελέτος 16.
 Άννινος 19, 89, 110, 114, 169.
 Αντύπας 5, 26, 104, 146.
 Αραβαντινός 48.
 Αρσενάδος 53.
 Αρσένης 63, 72, 155, 175.
 Ασάνης 18.
 Ατουαλδοφίν 73.
 Αφανογιώργης 115.
 Βαλεντής 21.
 Βαλιέρης 169.
 Βαλλιάνος 39, 110, 129.
 Βαλσαμάκης 61, 128.
 Βάλσαμος 43, 170.
 Βαντόρος 7.
 Βαρδαραμάτος 115.
 Βασιλάτος Σαμικός 161.
 Βασιλόπουλος 92.
 Βενάρδος 45.
 Βενέτος 28, 56, 64, 65, 71, 73.
 Βερεγίνης 074.
 Βινιέρης 119.
 Βλαστός 18, 60, 134, 166, 176.
 Βλάχος 15, 31, 39, 40, 41, 54, 59, 63, 71, 78, 118, 160.
 Βολτέρας 58.
 Βοντιλάνης 169.
 Βουτζινάς 18, 28, 48, 53, 55, 58, 60, 61, 66, 72, 74, 7580, 83, 88, 92, 93, 95, 96, 97100, 106, 107, 110, 113, 116, 118, 122, 123, 126, 138, 145, 152, 158, 166, 172, 175.
 Γαλάτης 18, 28, 35, 36, 57, 63, 112, 120, 122, 131, 140, 150, 153.
 Γαμπριελάκης 24.
 Γαργαλιώτης 69.
 Γαρμπής 138.
 Γεράκης 55, 165.
 Γιανιτζής 89.
 Γιανουλάς 100.
 Γιανουλάτος 40, 42, 70, 72, 73, 127, 155, 163, 170.
 Γιωργάνος 115.
 Γιωργόπουλος 78, 84.
 Γοργορίνης 119.
 Γουελιός 27, 28.
 Γρέλης 13, 32, 78.
 Δαμοδός 20.
 Δαμουλιάνος 118.
 Δαρχής 82.
 Δελλαδέτζιμας 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 11, 14, 19, 21, 24, 25, 26, 29, 45, 48, 60, 66, 82, 88, 94, 97, 98, 106, 107, 114, 116, 120, 121, 125, 126, 129, 136, 143, 150, 152, 153, 158, 171, 172.
 Δελλαπόρτας 48, 96.
 Δεντρινός 18.
 Δεόρτζης 137.
 Δεσίλας 12, 27, 28, 30, 35, 36, 40, 57, 83, 102, 109, 118, 139, 143, 154, 159, 162, 168, 169, 192.
 Δεστούννης 79.
 Δευτερός 148.
 Δεφαράνας 10, 15, 35, 60, 79, 106, 109, 117.
 Δημησιάνος 137.
 Διακρούσης 138.
 Διβαρχής 55, 124.
 Δρακονταειδής 15, 18, 22, 47, 80, 81.
 Δρακόπουλος 43.
 Επιστοπόπουλος 13.
 Ερνέστος 49.
 Ζαπάντης 115.
 Ζερβός 44, 83, 102, 103, 119, 148.
 Ινκίστρος 85, 86, 87, 95, 113, 139, 144, 146, 149, 157, 169, 173.
 Καβαδίας Σπύρος 57.
 Καβουζιώνης 94.
 Καγκάδης 64, 70.
 Κακαβός 40.
 Κακούρης 147.
 Κακουράτος 5, 17, 20 (Κακουρέτος), 35, 39,

- 96, 100, 102, 103, 116, 120, 131, 135, 152, 159.
 Καλλιγιάς 172.
 Καλογηράκης 43.
 Καμπίτζης 4, 118.
 Κασουσίνικο 137.
 Καραβιάς 6.
 Καραντινός 69, 111, 112, 114, 138, 172.
 Καρδάκης 126, 131.
 Καριώτης 4.
 Καρούσος 43, 45, 75, 79, 85, 110.
 Καρσάος 172.
 Καρύδης 17, 19, 137, 145, 159, 163.
 Κασσαντρινός 27.
 Κατάνης 7, 20, 22, 40, 58, 74, 92, 96, 114, 126, 127, 137, 140, 147, 149, 150, 159, 161, 167, 172, 174.
 Κατεβάτης 114.
 Κατερέλος 81, 108.
 Κατζαίτης 2, 90, 132, 154, 168, 169.
 Κάτζιαλος 153.
 Καψολόνκης 92.
 Κεραμισιάνος 118.
 Κεφαλάς 88, 119.
 Κιντιλίνης 105.
 Κλαδάς 54, 72.
 Κοκόλης 79, 135.
 Κομητόπουλος 17, 35, 64.
 Κομποθέκρας 18, 41, 53, 57, 59, 61, 62, 64, 68, 70, 73, 83, 84, 91, 104, 105, 109, 135, 140, 143, 156, 170.
 Κονδεγίν 65.
 Κονταράκης 64.
 Κοντομίχαλος 127.
 Κορνέλος 22, 77, 133, 157.
 Κουβαλιάς 91.
 Κουβιέλος 64, 109.
 Κουερνίνο 109.
 Κουλουμπής 19, 25, 26, 29, 36, 39, 42, 64.
 Κουρκουμέλης 113.
 Κουρούλης 46.
 Κουτουβίνος 166.
 Κουτροκόης 115.
 Κρασσάς 4, 44, 46, 49, 64, 95, 113, 119, 137, 139.
 Κρούσος 19, 21, 25, 35, 89.
 Κυπριώτης 154, 168, 169.
 Λαζαράκης 145.
 Λαμπίρης 6, 14, 24, 37, 39, 45, 47, 50, 60, 89, 118 (Τζανκαμίλης), 122, 123.
 Λάσκαρης 63, 74, 77, 90, 163.
 Λεκατζάς 92.
 Λευκόκοιλος 119.
 Λιβαδάς 112.
 Λιβαθινόπουλος 4, 39, 71, 77, 118, 171.
 Λιβαθινός 92.
 Λιόκης 141.
 Λιτζέρης 9.
 Λιχούδης 19, 59.
 Λογοθέτης 154, 168, 169.
 Λόντος 6, 11, 21, 26, 48, 98, 107, 125, 158.
 Λουβέρδος 141, 174.
 Λουβερντής 43.
 Λούζης 46, 55, 162.
 Λουκέρης 33.
 Λουκής 127.
 Λουρδός 18.
 Λυκιαρδόπουλος 18, 39, 51, 140, 167.
 Λυκούδης 80, 116, 120, 121, 126, 150.
 Μαγουλάς 73, 87, 113.
 Μαζαράκης 18, 20, 36.
 Μακρής 33, 66, 92, 126.
 Μαλάκης 6, 7, 17, 30, 36, 39, 45, 60, 82, 89, 93, 95, 97, 98, 100, 107, 108, 113, 116, 118, 119, 120, 131, 139, 146, 147, 148, 150, 158.
 Μανέντης 135.
 Μάνεσης 90, 96.
 Μαντζαβίνος 25, 26, 94, 96.
 Μαρινάκης 7.
 Μαρκεσίνης 136.
 Μαρκέτος 1, 169.
 Μαρκόπουλος 48.
 Μαρτζέλος 6, 21, 37, 128, 138, 167, 169.
 Μαστρογιάννης 143.
 Ματαράγκας 5.
 Μαυρίκης 18, 111, 112, 129.
 Μαυρογιάννης 92, 148, 165.
 Μαυροειδής 5, 8, 109.
 Μαυροκέφαλος 92.
 Μελισσινός 2, 3, 4, 8, 19, 25, 45, 79, 118, 126, 129, 131, 171.
 Μενάγιας 6, 114, 129.

- Μέντορος 30, 123, 166, 173, 174.
 Μελέτης 137 (Φραγκάτος).
 Μέλιτας 87, 109, 117, 157.
 Μεταξάς 19, 31, 36, 51, 72, 76, 82, 91, 92, 95, 98, 113, 114, 115, 118, 121, 129, 131, 132, 140, 143, 147, 148, 158, 159, 167, 170, 172.
 Μηλιαρέσης 4, 19, 28, 36, 40, 115, 122, 123, 125, 152, 153.
 Μηλιάτης 13, 39, 48, 59, 83, 119, 129.
 Μινκάρδος 174.
 Μιχαλίτσης 139.
 Μιχαλιτζιάνος 105.
 Μοθωνίος 57, 103.
 Μονόπολης 44.
 Μοντεσάντος 40.
 Μονφεράτος 61.
 Μοροζίνης 90.
 Μόρος 19.
 Μοσχονάς 91, 103, 120.
 Μοσχόπουλος 108.
 Μουσούλης 110.
 Μουσούρης 64, 70, 91, 105, 111, 112, 117, 135, 157, 161.
 Μπαλεβάμι 39.
 Μπαρδέζε 137, 141, 154, 168, 169, 173, 175.
 Μπαρπάτης 172.
 Μπλέσσας 78, 84, 105, 124, 140.
 Μπέτσης 129.
 Μπολίνι 30.
 Μπον 50.
 Μπονίκος 121.
 Μπούρμπαχης 93, 165.
 Μπρουνάτος 45.
 Μπρούσος 14.
 Μυλωνάς 17.
 Μωραΐτης 145.
 Νοδάρος 134.
 Ξανθόπουλος 49, 54, 84, 86, 91, 98, 136, 155, 167, 169.
 Παλιμέρης 16, 39.
 Πανάς 137.
 Πανταζής 17.
 Παντελεΐς 72.
 Παπαδάτος 35 (Σκουκέρης), 55.
 Παργινός 87.
 Παρπάτης 70.
 Πασκάλης 108.
 Πεκατόρος 29, 43, 76.
 Πελεγρής 22, 37, 39, 51, 53, 64, 76, 140.
 Περάτης 155.
 Περδίκης 7, 21, 38, 39.
 Περιστιάνος 132, 172.
 Περλινκός 88, 90.
 Πέτσης 45.
 Πετρίτσης 32.
 Πεφάνης 163.
 Πίλιας 18, 27, 28, 30, 32, 34, 36, 37, 46, 50, 51, 58, 65, 86, 89, 1, 92, 119, 129, 136, 141, 145.
 Πινιατόρος 10, 12, 13, 15, 16, 18, 31, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 47, 58, 69, 75, 81, 85, 8691, 93, 96, 100, 109, 112, 122, 128, 131, 134, 137, 142, 143, 144, 145, 149, 155, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 169, 170, 176.
 Πιόγονος 68.
 Πιργιώνης 79, 81.
 Πιρνερός 118.
 Πιτσαμάνος 169.
 Πλέσσας 57.
 Ποδηματάς Πόριαρης 78.
 Πολάκης 34, 150.
 Πολίτης 19.
 Πόργιαρης 78, 84.
 Προκόπης 118, 134.
 Πρωτομάστορας 53, 135.
 Πυλαρινός 18, 36, 169.
 Ραζής 2, 3, 7, 8, 9 (Βορδαράμδος), 12, 15, 16, 18, 19, 24, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 4250, 51, 55, 63, 69, 71, 89, 91, 94, 105, 108, 109, 111, 118, 123, 124, 132, 134, 136, 144, 149, 153, 154, 155 και 159 (Παπαδάτος), 160, 161, 165, 168, 169.
 Ραυτόπουλος 29, 40.
 Ρένεσης 102, 103.
 Σαμικός 75.
 Σάρλος 18, 132.
 Σβορόνος 19, 22, 70, 86, 110, 111, 112, 117, 133.
 Σεργός 54, 84, 103, 137, 155, 167, 169.
 Σεργός 118.

Σιμάτος 21.	Τρίκαρδος 95.
Σιμιτέκολος 37, 75, 93, 122.	Τρουγιάνος 129.
Σκιαδάς 8, 25, 66, 90, 116, 120, 121, 129, 152, 171.	Τυπάλδος 4, 96, 119.
Σκλήβος 122.	Φαρακλός 7, 11, 24, 34, 45, 50, 57, 66, 103, 150.
Σκληρός 43.	Φαραντούρης 148.
Σολομός 39, 49, 68, 69, 91, 103, 110, 112, 124, 132, 135, 147, 173, 175.	Φερεντίνος 29.
Σοφίλακτος 30, 39.	Φουερίνι 35.
Σπανός 120.	Φουκάς 4, 28, 36, 39, 40, 44 60, 63, 69, 75, 102, 111, 124, 134 & 138 (Φωκάς), 160, 161, 162.
Σταμένης 59 (Στραβαλετράς), 143.	Φραγκαίοι 89.
Στελιανέσης 14, 35, 40, 41 118, 154, 165, 168, 169.	Φωσκάρδης 149.
Στραβαλετράς 55.	Χαλιυιάς 1, 2, 29.
Συνοδινός 94.	Χαλιόπουλος 159.
Ταλιαφέρρος 81.	Χαράκτης 104.
Ταραζής 69.	Χαρβούρης 7, 17.
Ταρχής 53.	Χέλμης 46, 70, 135, 137, 156, 160.
Τζάνκης 12, 119.	Χερεράς 80.
Τζιμάρας 7, 29, 65, 96, 104, 128, 140, 159, 162.	Χοϊδάς 55, 56.
Τζίτζελης 119.	Χρυσικός 134, 144, 167.
Τζίτζιλιάνος 5, 30, 33, 35, 56, 84, 96, 109, 141.	Χωραφάς 3, 18, 32, 58, 68, 69, 78, 81, 88, 90, 95, 108, 110, 113, 118, 119, 127, 128, 136, 175.
Τουργιάνος 105, 118, 172.	
Τραυλός 9, 11, 40, 53, 62, 72 (Μπονεφάντες), 76, 118, 137, 170.	
Τρέκας 126.	

Αντιστοιχία νοταριακών πράξεων και φύλλων του χειρογράφου: 1-2 σε *φ1r*, 3 σε *φ1v*, 4 *φ1v*, 5 *φ2r*, 6 *φ3r*, 7 *3r*, 8 *3v*, 9 *4r*, 10 *4r*, 11 *4v*, 12 *5r*, 13 *5r*, 14 *5v*, 15 *6r*, 16 *6v*, 17 *6v*, 18 *7r*, 19 *9r*, 20 *10v*, 21 *11r*, 22 *11v*, 23 *12r*, 24 *13r*, 25 *13v*, 26 *14r*, 27 *14v*, 28 *6r*, 29 *17r*, 30 *17v*, 31 *18r*, 32 *19r*, 33 *19r*, 34 *19v*, 35 *20r*, 36 *21v*, 37 *23r*, 38 *23r*, 39 *24r*, 40 *25r*, 41 *26v*, 42 *26v*, 43 *27r*, 44 *28r*, 45 *28v*, 46 *29r*, 47 *29v*, 48 *30r*, 49 *30v*, 50 *31r*, 51 *31v*, 52 *32r*, 53 *32r*, 54 *33r*, 55 *34r*, 56 *35r*, 57 *35v*, 58 *36r*, 59 *36v*, 60 *37v*, 61 *38v*, 62 *39r*, 63 *39v*, 64 *40r*, 65 *40v*, 66 *41v*, 67 *42r*, 68 *45r*, 69 *45v*, 70 *46v*, 71 *47v*, 72 *48r*, 73 *49r*, 74 *49v*, 75 *50v*, 76 *51v*, 77 *52r*, 78 *53r*, 79 *54r*, 80 *54v*, 81 *55r*, 82 *56r*, 83 *56r*, 84 *57r*, 85 *59r*, 86 *59v*, 87 *60r*, 88 *60v*, 89 *61r*, 90 *62v*, 91 *63v*, 92 *64v*, 93 *66v*, 94 *67v*, 95 *68r*, 96 *68v*, 97 *70r*, 98-99 *71r*, 100 *71r*, 101 *71v*, 102 *72r*, 103 *72v*, 104 *73r*, 105 *73v*, 106 *74r*, 107 *75r*, 108 *75r*, 109 *76v*, 110 *79v*, 111 *81r*, 112 *82r*, 113 *84r*, 114 *84v*, 115 *85r*, 116 *86v*, 117 *86v*, 118 *88r*, 119 *89v*, 120 *92v*, 121 *93v*, 122 *94r*, 123 *95r*, 124 *95v*, 125 *96v*, 126 *96v*, 127 *98r*, 128 *99r*, 129 *99v*, 130 *101r*, 131 *101r*, 132 *102r*, 133 *102v*, 134 *102v*, 135 *103v*, 136 *105r*, 137 *105v*, 138 *108v*, 139 *109v*, 140 *110v*, 141 *111v*, 142 *112r*, 143 *112v*, 144 *113v*, 145 *114r*, 146 *115v*, 147 *115v*, 148 *116v*, 149 *117r*, 150 *118r*, 151 *118v*, 152 *118v*, 153 *119v*, 154 *119v*, 155 *120v*, 156 *121v*, 157 *121v*, 158 *122r*, 159 *123r*, 160 *124v*, 161 *125v*, 162 *125r*, 163 *126v*, 164 *127r*, 165 *127v*, 166 *128v*, 167 *129r*, 168 *129v*, 169 *130v*, 170 *133r*, 171 *133v*, 172 *134r*, 173 *135v*, 174 *136r*, 175 *φ136v*, 176 *φ137r*.

Το Αργοστόλι της Κεφαλονιάς.

ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΛΒΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Andi Rembeci

Η παρούσα συμβολή σκοπό έχει να παρουσιάσει συνοπτικά και με βάση τα σχετικά πλούσια αρχειακά έγγραφα που φυλάσσονται στα Κεντρικά Αρχεία του Αλβανικού Κράτους (στη συνέχεια ΚΑΑΚ),¹ την ανάπτυξη οικονομικών και εμπορικών σχέσεων μεταξύ βορειοδυτικής Αλβανίας και δυτικής Ελλάδας (με επίκεντρο ειδικά τα Ιόνια νησιά και την Κέρκυρα) και το εύρος των σχέσεων αυτών κατά το 19ο αιώνα. Εν συνεχεία επιχειρείται μια σύντομη παρουσίαση των σχετικών αρχειακών πηγών, που προέρχονται κυρίως από τα οικογενειακά αρχεία εμπόρων της βορειοδυτικής Αλβανίας που στεγάζονται σήμερα στα ΚΑΑΚ.

Ο ύστερος 18ος και το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα ήταν μια εξαιρετικά σημαντική περίοδος για την οικονομική ανάπτυξη της Αλβανίας κυρίως στον τομέα του εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου.² Στο εξωτερικό και εσωτερικό εμπόριο, η πόλη της Σκόδρας, κέντρο του ομώνυμου βιλαετίου, ευρισκόμενη στο βορειοδυτικό άκρο της άνω Αλβανίας, κατείχε τα εμπορικά πρωτεία συγκριτικά με άλλα αλβανικά κέντρα.³ Ευρισκόμενη στις όχθες μιας μεγάλης λίμνης και σε απόσταση μόνο 28 χλμ. από το Αδριατικό πέλαγος, η πόλη επικοινωνούσε με τα αδριατικά παράλια μέσω του Μπούνα ποταμού, ο οποίος επέτρεπε την μετακίνηση καραβιών στην ενδοχώρα ακόμη και έως την αγορά της πόλης. Στις αρχές του 19ου αιώνα, η πόλη και το βιλαέτι της Σκόδρας, υπό την κυριαρχία της οικογένειας Μπουσάτι, σημειώνουν μια αξιόλογη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Η Κέρκυρα, λόγω της θέσης της, πάντοτε αποτελούσε εμπορικό κόμβο. Δέ-

1. Για το περιεχόμενο και την ιστοριογραφική σημασία αρχειακών εγγράφων που διαφυλάσσονται στα ΚΑΑΚ και σχετίζονται με οικονομικές και εμπορικές δραστηριότητες της πόλης της Σκόδρας βλ. K. Nuro, "Arkivat e firmave tregtare shkodrane-Burime të rëndësishme për historiografinë e sotme shqiptare", στο βιβλίο: *Seminari i Parë Ndërkombëtar "Shkodra në shekuj"*, Σκόδρα 1994, σ. 119-124.

2. Γ.Λ. Άρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1994, σ. 31-91.

3. Για μια γενική εικόνα για τη Σκόδρα του 19ου αι. και τη εμπορική της δραστηριότητα βλ. G. von Hahn, *Albanische Studien*, Jena 1854, (σε αλβανική μτφ. Τίρανα 2007), σ. 135-163.

σποζε στα δύο πελάγη, το Αδριατικό και το Ιόνιο, ενώ ήταν γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ Αλβανίας, Ηπείρου και της ενδότερης βαλκανικής. Επομένως το νησί αυτό του Ιονίου, αποτελούσε σημαντικό και αναπόφευκτο σταθμό για την διεξαγωγή του εμπορίου μεταξύ εμπορικών οίκων της βορειοδυτικής Αλβανίας με άλλες δυτικές και ανατολικές χώρες που διασταυρώνονται στα Ιόνια νησιά.

Αλβανοί έμποροι αλλά και οι ισχυρές εμπορικές οικογένειες συμμετείχαν συστηματικά στις αγορές και τα πανηγύρια της βαλκανικής και σταδιακά έγιναν μεταφορείς ενός εξωτερικού εμπορίου που ήταν στενά συνδεδεμένο με τη Δαλματία, τα κράτη της βόρειας, κεντρικής και νότιας Αδριατικής, τα νησιά του Ιονίου και με ευρωπαϊκές χώρες.⁴ Η οικονομική αυτή δραστηριότητα, είχε δημιουργήσει ήδη από τον 18ο αιώνα μια ισχυρή τάξη εμπόρων με μεγάλες οικογενειακές εμπορικές εταιρείες, η κύρια απασχόληση των οποίων ήταν συνδεδεμένη με εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων προς άλλες χώρες. Για την ομαλή λειτουργία αυτού του εμπορίου, πολλές αλβανικές εμπορικές εταιρείες είχαν ενισχύσει την παρουσία τους στις βαλκανικές αγορές (στη Βιτώλια-Μοναστήρι, Σόφια, Βουκουρέστι, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη κ.λπ.) και σε διάφορα μέρη της Ευρώπης (Λονδίνο, Μιλάνο, Βενετία, Τεργέστη, Βιέννη, Ραγούζα, Κέρκυρα κ.λπ.) με την εγκατάσταση εμπορικών οίκων, που διαδραμάτιζαν σημαντικό και ενίοτε καθοριστικό ρόλο στην διεξαγωγή του εμπορίου καθ' όλη την διάρκεια του 19ου αιώνα. Σήμερα στα ΚΑΑΚ διαφυλάσσονται πολλά έγγραφα, που αφορούν στις εν λόγω αλβανικές εμπορικές εταιρείες, εκ των οποίων ξεχωρίζουν εκείνα της Σκόδρας και συγκεκριμένα εκείνα με την επωνυμία «Τσόμπο-Μπιάνκι», «Πέμα» και «Σούμα». Κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα οι εταιρείες αυτές κατείχαν το μονοπώλιο του εσωτερικού και εξωτερικού εμπορίου στον αλβανικό χώρο. Επίσης, αυτές ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις και με ελληνικές περιοχές και ειδικά με τα Ιόνια νησιά και την Κέρκυρα πολλές φορές ως διαμετακομιστικό κόμβο ανάμεσα βορειότερων παραλιακών και ενδοχώριων περιοχών (όπως, π.χ. Αυλώνα, Δυρράχιο, Σκόδρα, Βεράτι, Μοσχόπολη κ.λπ.) και νοτιότερων ελληνικών περιοχών.

Η προώθηση και ανάπτυξη αυτών των σχέσεων έλαβε χώρα σε μια περίοδο, όταν οι διεθνείς αλλαγές που σημειώθηκαν σε ευρωπαϊκές χώρες –Γαλλία, Αυστρία, Αγγλία, Ρωσία– έφεραν ως επακόλουθο μια ταχεία άνοδο των εξαγωγών προς τις βαλκανικές αγορές, αντικαθιστώντας τις μεσαιωνικές δημοκρατίες όπως τη Βενετία, Αγκώνα και Ραγούζα. Από τα τέλη του 18ου αιώνα (1797), η Γαλλία, αφού έθεσε τέρμα με τη Συνθήκη του Κάμπο Φόρμιο (Campo Formio) στην μέχρι τότε Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, περιέλαβε το μεγάλυ-

4. F. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 1, Παρίσι 1826, σ. 370· βλ. επίσης Γ. Α. Αρς, *Η Αλβανία και η Ηπειρος*, 6.π. σ. 55.

τερο μέρος των εδαφών της, μεταξύ των οποίων τις βενετικές κτήσεις στο Ιόνιο και τα Επτάνησα.⁵ Επίσης, η Γαλλία κατέλαβε και τις πρώην αυστριακές κτήσεις στη Δαλματία που εκτεινονταν έως το Αντιβάριον, το έσχατο όριο του πασαλίκιού της Σκόδρας, υπό τους Μπουσατλήδες.⁶ Το γεγονός αυτό συνέβαλε καθοριστικά στην εγκατάσταση στην Σκόδρα και γενικά στα βορειοδυτικά παράλια της Αλβανίας ενός ευρέως δικτύου εμπορικών οίκων και προξενικών αρχών, που έδωσαν ώθηση και συνέδεσαν πιο εντατικά τις εμπορικές και οικονομικές σχέσεις της πόλης της Σκόδρας και ολόκληρου του βιλαετίου της Σκόδρας με τα Επτάνησα και ειδικά με την Κέρκυρα ως τελικό προσορισμό ή διαμετακομιστικό εμπορικό σταθμό. Επίσης, η αποδυνάμωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν ένας άλλος παράγοντας που επιτάχυνε τη διεξόδυση και επέκταση ισχυρών κρατών στις αγορές της βαλκανικής. Αφενός, η Ρωσία αποκτούσε συνεχώς εδαφικά οφέλη και πολιτική δύναμη έναντι της οθωμανικής αυτοκρατορίας, κυρίως μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774), τη Συνθήκη Ειρήνης της Αδριανούπολης (1829) και τον κριμαϊκό πόλεμο (1853-56). Αφετέρου, η οικονομική διεξόδυση της Αυστρίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας προωθεί ευρωπαϊκά κεφάλαια εντός της αυτοκρατορίας και ισχυροποιεί τις εγκαταστάσεις των απεσταλμένων και διπλωματικών τους αρχών στο εσωτερικό της οθωμανικής επικράτειας.⁷

Εκτός της Βενετίας και Τεργέστης, που κατείχαν την πρωτοκαθεδρία στο εμπόριο με την Αλβανία, από τα αρχαιακά έγγραφα των ΚΑΑΚ αλλά και άλλων πηγών προκύπτει πως η βορειοδυτική Αλβανία διεξήγαγε εμπορικές συναλλαγές και με λιμάνια της νότιας Δαλματίας, των Ιονίων νήσων (Κέρκυρας, Κεφαλληνίας, Ζάκυνθου), της Μάλτας, της Κωνσταντινούπολης, της Αλεξάνδρειας, της Νεάπολης κ.ά.⁸ Στα πλαίσια του εμπορίου με τις βορειοδυτικές ελληνικές περιοχές, οι εμπορικές εταιρείες της Σκόδρας ακολουθούσαν αφενός τις θα-

5. *Historia e Popullit Shqiptar*, τ. 1, έκδ. Akademia e Shkencave-Instituti i Historisë, σ. 642, 651. – P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le levant au XVIIIe siècle*, Paris 1991, σ. 441. Για την παρουσία της Βενετίας στον Ιόνιο χώρο τον 18ο και 19ο αιώνα βλ. Ε. Αγγελολάκη-Τσουγκαράκη, «Η παρουσία της Βενετίας στον Ιόνιο χώρο τον 18ο και 19ο αιώνα και η αποτίμησή της στα περιηγητικά κείμενα», στο Διεθνές Συνέδριο: *Η Αδριατική: Συγκλίσεις και αποκλίσεις (18ος-19ος αι.)*, Κέρκυρα 29-30 Απριλίου 2010 (Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti), Βενετία-Αθήνα 2011, σ. 97-122.

6. Z. Shkodra, *La ville Albanaise durant la renaissance nationale*, έκδ. Akademia e Shkencave-Instituti i Historisë, σ. 242-243.

7. Z. Shkodra, *La ville Albanaise*, ό.π., σ. 244-245.

8. E. Lear, *Journals of a landscape painter in Albania*, Illiria ec., εκδ. London R. Bentley, London 1851, σ. 384.

λάσσιες εμπορικές οδούς, έχοντας ως προορισμό ή ως σημαντικό διαμετακομιστικό σταθμό την Κέρκυρα ή και άλλα νησιά του Ιονίου, αφετέρου μέσω του οδικού δικτύου, που εντατικοποιείται κυρίως μετά την εγκατάσταση και οργάνωση του σιδηροδρομικού δικτύου το 1873 στο βαλκανικό χώρο που συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με τα Σκόπια και ένα χρόνο αργότερα (1874) επεκτάθηκε στη Μιτροβίτσα.⁹ Σύμφωνα με την έκθεση του Γαλλικού Προξενείου στη Σκόδρα, προκύπτει πώς κατά τον 19ο αιώνα και συγκεκριμένα το 1869, έτος που σημειώνεται και το απόγειο της αλβανικής εμπορικής ανάπτυξης μέσω θαλάσσης, η έκταση των εμπορικών συναλλαγών της Σκόδρας με βορειοδυτικές ελληνικές περιοχές και τα Ιόνια νησιά κατατάσσεται τέταρτη σε όγκο συναλλαγών συγκριτικά με άλλες χώρες. Οι εμπορικές αυτές συναλλαγές ανέρχονταν στο σύνολο σε 86.958 φράγκα: εκ των οποίων 46.305 φράγκα από τις εισαγωγές εκ της Ελλάδας και 40.000 φράγκα από τις εξαγωγές προς την Ελλάδα.

Το ναυτιλιακό εμπόριο της Σκόδρας το 1869 (σε φράγκα).¹⁰

Αρ.	Χώρα	Έτος 1869		
		Σύνολο	Εισαγωγή	Εξαγωγή
1	Αυστρία	9.339.165	5.822.527	3.516.638
2	Ιταλία	1.245.545	935.620	309.925
3	οθωμανική αυτοκ.	768.818	617.300	151.518
4	Ελλάδα	86.958	46.305	40.653
5	Τυνησία	42.350	23.350	19.000
6	Μάλτα (Αγγλία)	53.950	10.300	43.650
7	Γαλλία	12.800	12.800	—
Σύνολο		11.549.586	7.468.202	4.081.384

Όσον αφορά στην ποσότητα και είδος των εμπορευμάτων, στην προαναφερθείσα έκθεση του Γαλλικού Προξενείου στη Σκόδρα παρατηρούμε πως για το ίδιο έτος τα κύρια εισαγωγικά εμπορεύματα από ελληνικά πλοία, από ή μέσω των Ιονίων νήσων ήταν ο καφές (2.065 φράγκα), τα υφάσματα (6.340 φράγκα) και άλλα απροσδιόριστα εμπορεύματα που ανέρχονταν σε 37.900 φράγκα. Κατά το δεύ-

9. M. Jackson – J. Lampe, *Balkan Economic History, 1550-1950*, Μπλούμινγκτον 1982, σ. 211. Βλ. επίσης, K. Prifti, “Données sur la condition socio-économique de l’Albanie dans les années 90 du XIXe siècle”, *Studime Historike* τχ. 2 (1983), σ. 99-124.

10. Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (AMAEF), Γαλλικό Προξενείο στη Σκόδρα, γαλλική προξενική έκθεση του 1870. Βλ. επίσης Z. Shkodra, *La ville Albanaise*, ό.π., σ. 253.

ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΑΛΒΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΤΑΝΗΣΩΝ

τερο ήμισυ του 19ου αιώνα στα εμπορεύματα αυτά θα προστεθούν και το σαπούνι, οι ξηροί καρποί κ.λπ.¹¹

Όσον αφορά δε στα εξαγωγικά εμπορεύματα, όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα,¹² το ίδιο έτος η Σκόδρα προμήθευε τα Ιόνια νησιά ή μέσω αυτών τις ελληνικές περιοχές με μαλλί (20.058 φράγκα), με κατεργασμένο δέρμα (9.145 φράγκα), με μετάξι και σπόρους μεταξοσκωλήκων (5.895 φράγκα) και άλλα εμπορεύματα που ανέρχονταν σε 5.585 φράγκα.

Χώρα	Έτος 1869 – ΕΙΣΑΓΩΓΗ (σε φράγκα)		
	ΚΑΦΕΣ	ΜΑΛΛΙΝΟ ΥΦΑΣΜΑ	ΆΛΛΑ ΕΙΔΗ
Ελλάδα	2.065	6.340	37.900

Χώρα	Έτος 1869 – ΕΞΑΓΩΓΗ (σε φράγκα)			
	ΜΑΛΛΙ	ΚΑΤΕΡΓΑΣΜΕΝΟ ΔΕΡΜΑ	ΜΕΤΑΞΙ ΚΑΙ ΣΠΟΡΟΥΣ ΜΕΤΑΞΟΣΚΩΛΙΚΑΣ	ΆΛΛΑ ΕΙΔΗ
Ελλάδα	20.058	9.145	5.895	5.585

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η παραγωγή και η διακίνηση του μάλλινου υφάσματος, όπως παρατηρείται και στα προαναφερθέντα δεδομένα, αποτέλεσε το όχημα για την ένταξη των ορεινών οικισμών στο ευρύτερο οικονομικό σύστημα της Αδριατικής.¹³ Θα αναφερθώ ενδεικτικά στην περίπτωση της οικογένεια Δουρούτη από τους Καλλαρύτες της Ηπείρου. Οι Καλλαρύτες ανήκουν στο σύμπλεγμα των ορεινών κοινοτήτων, οι οποίες από τη Ζαγορά του Πηλίου,

11. Βλ. τις σχετικές αλληλογραφίες μεταξύ των εμπορικών οίκων Τσόμπα κ.ά. της Σκόδρας και τους εμπορικούς εκπροσώπους τους στη Κέρκυρα κ.λπ. ΚΑΑΚ, F. 81: φάκ. 138, φάκ. 139, φφ. 1-11. F. 86: φάκ. 71, φ. 1. F. 88: φάκ. 10/2, φ. 78, φάκ. 10/5, φφ. 152-156, 160-173, 179-183, 186-189, 191, φάκ. 10/16, φ. 57, φάκ. 12/3, φφ. 174-183, 186-194, 196-205, 207-216, 219-225, 227-229, 231-234, 237-254, 256-263, 265-271, 273-274, 276, 278-280, 283-304, 306-313, 315-319, 321-326, 329, 331-337, φάκ. 51, φφ. 24-42. F. 93: φάκ. 89, φ. 1-18. Βλ. επίσης Z. Shkodra, *La ville Albanaise*, ό.π., σ. 259.

12. Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (AMAEF), Γαλλικό Προξενείο στη Σκόδρα, Γαλλική προξενική έκθεση του 1870. Βλ. επίσης Z. Shkodra, *La ville Albanaise*, ό.π., σ. 254-255.

13. Z. Shkodra, *La ville Albanaise*, ό.π., σ. 260-273. Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, "Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α' μισό του 19ου αι.: το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής", στο βιβλίο: *Το Μεταξουργείο της Αθήνας* (επιμ. Χριστίνα Αγριαντωνη, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου), Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1995, σ. 18.

τη Σαμαρίνα της Πίνδου έως τη Σκόδρα της Αλβανίας ασχολούνταν με την οικοτεχνική παραγωγή του μάλλινου υφάσματος.¹⁴ Ο εμπορικός οίκος Δουρούτη δραστηριοποιήθηκε το πρώτο μισό του 19ου αιώνα και με το διαμετακομιστικό εμπόριο του μάλλινου υφάσματος και του μαλλιού που συγκέντρωναν στην Κέρκυρα από τη Λευκάδα, την Κεφαλονιά, την Πρέβεζα και την Αλβανία για εξαγωγή στην Αγκώνα.¹⁵ Επίσης, παρόμοια παραγωγική δραστηριότητα σημειώνεται και στη Σκόδρα, όπου, όπως παρατηρεί ο Leake, η παραγωγή άσπρου μάλλινου υφάσματος ήταν καλύτερη παραλλαγή του μαύρου, που έφτιαχναν σε όλα τα ορεινά μέρη της βόρειας Ελλάδας.¹⁶

Οι εξαγωγές της πόλεως της Σκόδρας δεν περιορίζονταν μόνο σε προϊόντα εγχώριας παραγωγής του πασαλικιού της Σκόδρας, αλλά επεκτείνονταν και στη διακίνηση προϊόντων, που προμήθευαν οι πολυάριθμοι μετακινούμενοι εμπορικοί πράκτορες ή εμπορικοί οίκοι σε αγορές και εμπορικά πανηγύρια της βαλκανικής για λογαριασμό των μεγαλεμπόρων της Σκόδρας.¹⁷ Αυτοί, αποστέλλοντας εκεί ευρωπαϊκά προϊόντα, αγόραζαν ταυτόχρονα εγχώρια προϊόντα όπως μαλλί, δέρματα ζώων, μετάξι, κερί κ.λπ., που αποτελούσαν και τα κύρια εμπορεύματα του διαμετακομιστικού τους εμπορίου. Κατά τον γάλλο πρόξενο G. Wiet, οι αγορές του Κόσοβου και εκείνες της πεδιάδας του Ντουκαγκίνι ή της Μετόχιας το 1865 εισήγαγαν εμπορεύματα από την Αγγλία, τη Γαλλία, την Αυστρία αλλά και τα Ιόνια, καθώς και ιταλικά εμπορεύματα που προέρχονταν από την Κέρκυρα και τα νησιά του Ιονίου. Τα εμπορεύματα αυτά είχαν ως προορισμό την πόλη της Σκό-

14. Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α' μισό του 19ου αι.: το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής», ό.π., σ. 17-41.

15. Μαρία-Χριστίνα Χατζηιωάννου, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α' μισό του 19ου αι.: το σύστημα ανταλλαγών της Αδριατικής», ό.π., σ. 25-29.

16. Ο Leake σημειώνει πως στη Σκόδρα η παραγωγή άσπρου μάλλινου υφάσματος ήταν καλύτερη παραλλαγή του μαύρου, που έφτιαχναν σε όλα τα ορεινά μέρη της βόρειας Ελλάδας. W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 1, London 1835, σ. 45. Βλ. επίσης και G. von Hahn, *Albanische Studien*, Jena 1854, (σε αλβανική μτφρ.), Τίρανα 2007, σ. 154-155.

17. Βλ. τις αλληλογραφίες των εμπορικών οίκων Coba (αργότερα Coba-Bianki), Pema, Suma κ.λπ. της Σκόδρας με τους εμπορικούς τους πράκτορες: KAAK, *Coba* F. 81. φάκ. 44, φφ. 1-5· φάκ. 55, φφ. 1-4· φάκ. 64, φφ. 1-22· φάκ. 65, φφ. 1-34· φάκ. 66· φάκ. 67, φφ. 1-34· φάκ. 68, φφ. 1-5· φάκ. 100· φάκ. 114, φφ. 1-38· φάκ. 115, φφ. 1-37· φάκ. 138· φάκ. 139, φφ. 1-11. KAAK, *Pema* F. 86, φάκ. 8, φ. 1· φάκ. 22, φφ. 1-3· φάκ. 23, φφ. 1-10· φάκ. 25, φφ. 1-8· φάκ. 25, φφ. 1-8· φάκ. 60, φ. 1· φάκ. 61, φφ. 1-3· φάκ. 71, φ. 1· φάκ. 78, φφ. 1-7. KAAK, *Suma* F. 89, φάκ. 4, φφ. 1-9· φάκ. 7, φφ. 1-2· φάκ. 8, φφ. 1-2· φάκ. 41, φφ. 1-2· φάκ. 66· φάκ. 85, φφ. 1-5· φάκ. 86, φφ. 1-17· φάκ. 89, φφ. 1-25· φάκ. 90, φφ. 1-8· φάκ. 91, φφ. 1-12· φάκ. 92, φφ. 1-6· φάκ. 96, φφ. 1-57· φάκ. 97, φφ. 1-8· φάκ. 98, φφ. 1-28· φάκ. 97, φφ. 1-8· φάκ. 98, φφ. 1-28· φάκ. 99, φφ. 1-53· φάκ. 100, φφ. 1-2· φάκ. 101, φφ. 1-2· φάκ. 111, φφ. 1-22· φάκ. 112, φφ. 1-17· φάκ. 113, φφ. 1-6· φάκ. 126, φφ. 1-2.

δρας και της Θεσσαλονίκης, απ' όπου μεταφέρονταν με ζώα προς διάφορες κατευθύνσεις.¹⁸

Για τη λειτουργία του σημαντικού αυτού διαμετακομιστικού εμπορίου, εντός και εκτός της πόλεως της Σκόδρας καθώς και σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας και κυρίως στην Κέρκυρα, οι σκοδράνοι έμποροι, αλλά και έλληνες έμποροι από την Κέρκυρα, τα Ιόνια νησιά και άλλες παραλιακές και ενδοχώριες ελλαδικές περιοχές, είχαν ήδη από τον 18ο και καθ' όλο τον 19ο αιώνα τα δικά τους εμπορικά πρακτορεία ή εμπορικούς οίκους. Εκτός αυτού, διέθεταν και εμπορικούς πράκτορες διεσπαρμένους σ' αυτές τις περιοχές με τους οποίους επικοινωνούσαν συστηματικά.¹⁹ Θα περιοριστώ εδώ να αναφέρω ενδεικτικά δύο περιπτώσεις που αναδύονται από τα αρχαιολογικά έγγραφα των ΚΑΑΚ. Η πρώτη αφορά σ' ένα συμβόλαιο υπογεγραμμένο παρουσία δημοσίου συμβολαιογράφου το 1817 στη Βαλέτα (Μάλτα) μεταξύ ενός εμπόρου ονόματι Γεωργίου Σάκουλα Sacula από τη Κέρκυρα και του πλοίαρχου (capitano) Salvatore Camilleri, ο οποίος θα μετέφερε με το αγγλικής σημαίας πλοίο Virginia αλάτι από τη Τρίπολη (Barbarie) στο Τραπάνι (Σικελία) και μέσω της Κέρκυρας στο Αντιβάριον, το λιμάνι του οποίου ήταν υπό τη δικαιοδοσία του βεζίρη της Σκόδρας. Στη παρούσα συμφωνία συμμετείχαν ο Κωνσταντίνος Ιωάννης Βούδας από την Άρτα με τη ιδιότητα του εγγυητή, ο Νικόλαος Λέλης από τα Ιωάννινα και ο Γεώργιος Δαμιανός από τη Πρέβεζα με την ιδιότητα του μάρτυρος.²⁰ Η μη πραγματοποίηση της συμφωνίας αυτής λόγω του απρόσμενου θανάτου του capitano Camilleri,²¹ υποχρεώνει το 1819 τον εγγυητή Κωνσταντίνο Βούδα να εξουσιοδοτήσει ενώπιον του κερκυραίου συμβολαιογράφου Βιντσέντσου Καλογέρη, τον αδελφό του Λουκά για να εντοπίσει και να κατάρχει την περιουσία του capetano Camilleri.²² Ωστόσο, την άνοιξη του 1819 τον δύστυχο πλοίαρχο καταγγέλλει και ο πρόξενος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στη Μάλτα.²³ Όλα τα παραπάνω έγγραφα του κερκυραίου συμβολαιογράφου Βιντσέντσου Καλογέρη φέρουν την υπογραφή του regente Antonio Lefcochile (Αντώνιο Λευκόκοιλο), του γραμματέα αυτού Giovanni Casimati (Ιωάννης Κασιμάτη) καθώς και του επιθεωρητή της Εκτελε-

18. Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (AMAEF), *Rapport Commercial sur le Pachalik de Prisrend*, Scutari, le 18 sept. 1866. Βλ. επίσης Ζ. Shkodra, *La ville Albanaise*, ό.π., σ. 279.

19. Βλ. υποσημ. 17.

20. ΚΑΑΚ, F. 143, φάκ. 20, φ. 1.

21. ΚΑΑΚ, F. 89, φάκ. 4, φφ. 1-9.

22. ΚΑΑΚ, F. 89, φάκ. 8, φφ. 1-2.

23. ΚΑΑΚ, F. 89, φάκ. 4.

στικής Αστυνομίας της Κέρκυρας (Polizia Executiva di Corfu)²⁴ και βρίσκονταν στα χέρια του Nikolla Suma, εκπροσώπου μιας εκ των μεγαλύτερων εμπορικών οικογενειών της Σκόδρας που εκτελούσε ταυτόχρονα και τα καθήκοντα αντιπροξένου της Βρετανίας στη Σκόδρα.

Η δεύτερη περίπτωση σχετίζεται με μια αλληλογραφία που λαμβάνει χώρα τον Μάρτιο του 1825 μεταξύ της εμπορικής οικογένειας της Σκόδρας «Σούμα», εκπροσωπούμενης από τον Nikolla Suma, του κερκυραίου δημοσίου εμπορικού πράκτορα στο Δυρράχιο, Δημητρίου Ζέρβα, του εμπορικού πράκτορα του Nikolla Suma, Αντώνιο Μήδα, και του συνταγματάρχη (colonel) N. Robinsom από την Υπηρεσία Δημοσίων Εσόδων της Κέρκυρας. Στη αλληλογραφία αυτή γίνεται λόγος για προβλήματα στην εξαγωγή ξυλείας προς την Κέρκυρα για λογαριασμό του βεζίρη της Σκόδρας.²⁵

Όπως γίνεται αντιληπτό η ανά χειρας ανακοίνωση αποτελεί ένα μόνο μικρό δείγμα του τεράστιου αρχειακού πλούτου που απόκειται ανέκδοτο στα ΚΑΑΚ Αλβανίας (αλλά και στα Γ.Α.Κ. Κέρκυρας) και ευελπιστούμε να αποτελέσει το έναυσμα για μια μελλοντική πιο εμπεριστατωμένη μελέτη των εμπορικών και όχι μόνο σχέσεων ανάμεσα στους δύο λαούς.

Περίληψη / Summary

Τα Κεντρικά Αρχεία του Αλβανικού Κράτους (Arkivi Qendror Shtetëror i Shqipërisë) περιλαμβάνουν πολύτιμα στοιχεία για την οικονομική και εμπορική δραστηριότητα της πόλεως της Σκόδρας, (κέντρο του ομώνυμου πασαλίκιου (1757-1831) και γενικά της βόρειας Αλβανίας με τη Κέρκυρα και, γενικά, τα Επτάνησα κατά τους τελευταίους αιώνες της τουρκοκρατίας. Επομένως παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον για την ιστορία της Ελλάδος και της Αλβανίας και, ειδικότερα, για την οικονομική ιστορία των πόλεων αυτών.

Η μελέτη μας βασίζεται κυρίως στις αρχειακές πηγές των αλβανικών αρχείων που μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει αξιόλογη ερευνητική προσπάθεια. Σκοπός της είναι να παρουσιάζει εν πρώτοις τις σχετικές ιστορικές πηγές και εν συνεχεία να διερευνήσει και να σχολιάσει σε μία πρώτη προσέγγιση τις εμπορικές συναλλαγές και την κίνηση της πόλεως της Σκόδρας με την Κέρκυρα και τα Επτάνησα κατά τον 19ο αιώνα. προτιθέμεθα να συνεχίσουμε την αρχειακή έρευνα για το ίδιο θέμα προσκομίζοντας τις μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Η ανά χειρας

24. ΚΑΑΚ, F. 143, φάκ. 20, φ. 1; F. 89, φάκ. 8, φφ. 1-2.

25. ΚΑΑΚ F. 89, φάκ. 29, φφ. 1-2.

ανακοίνωση αποτελεί ένα μόνο μικρό δείγμα του τεράστιου αρχειακού πλούτου που απόκειται ανέκδοτο στα ΚΑΑΚ Αλβανίας και ευελπιστούμε να αποτελέσει το έναυσμα για μια μελλοντική πιο εμπειριστατωμένη μελέτη των εμπορικών και όχι μόνο σχέσεων ανάμεσα στους δύο λαούς.

The Central State Archive of Albania (Arkivi Qendror Shtetëror i Shqipërisë) houses precious documents regarding the economical and merchant activity of the city of Shkodra, which was the center of the pasalik with the same name (1757-1831), and, in general, of the North Albania with Corfu and the Seven Islands during the last centuries of the Ottoman Empire. Therefore these documents are of great interest for the history of Greece and Albania and, in particular, for the history of economy of the aforementioned cities.

This paper relies generally on the documentary sources of the Albanian archive, which, up to nowadays, have not been evaluated, nor studied properly. The goal of this paper is to make a first presentation of the relative historical sources and, later, to investigate and interpret from a first approach the merchant exchanges and relations of the city of Shkodra with Corfu and the Seven Islands during the 19th century, with the intention to continue our research at the archives on the same subject, covering the period until the end of the 19th century. This paper is only a small extract of the huge archival wealth that is found at the Central State Archive of Albania, remaining unpublished. We hope that this contribution will encourage an elaborated study in the future concerning the merchandise, but not only, relations between our countries.

Christophorus Weigel, χαλκογραφία επιζωγραφισμένη (1706-1720).

ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ: ΚΥΘΗΡΑ 1821-1926. ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ

Αννίτα Π. Παναρέτου

Το επώνυμο Πανάρετος, βυζαντινής προέλευσης (με καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη ή την Τραπεζούντα), ανιχνεύεται στα Κύθηρα από το 1586. Υπάρχουν ενδείξεις ότι τα μέλη της οικογένειας (ή των οικογενειών) πέρασαν στα Κύθηρα από την αντικρινή Πελοπόννησο, ύστερα από σύντομη παραμονή στον Μυστρά.¹

Εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Ποταμού, όπου και τους συναντούμε έκτοτε συσπειρωμένους στη νοτιοδυτική πλευρά της κωμόπολης, στη συνοικία που ονομάστηκε Παναρετιάνικα, και γύρω από τον ενοριακό, κατ' ουσίαν όμως οικογενειακό ναό των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού.

Ο ναός αναφέρεται πρώτη φορά ως ενορία στην απογραφή του 1724. Ο χρόνος κτίσης του δεν είναι γνωστός, υφίστατο όμως τουλάχιστον 35 χρόνια νωρίτερα, όπως τεκμαίρεται από κωδίκελλο του 1690. Όπως προκύπτει κυρίως από την τήρηση των ληξιαρχικών βιβλίων του ναού, από το 1762 έως το 1915 οι ιερείς που εφημέρευαν ήταν όλοι Πανάρετοι, με μερικά μόνο σύντομα διαλείμματα στα 1845-1846 και 1856-1859, ενώ η ιερατική παράδοση της οικογένειας επιβεβαιώνεται και από προγενέστερες αναφορές σε ιερείς μέλη της, η παλαιότερη από τις οποίες ανάγεται στα 1650.²

Δεν εκπλήσσει έτσι το γεγονός ότι ιερείς ενέχονται στο σύνολο του σωζόμενου αρχείου, που μπορεί να χωριστεί αδρά σε 2 τμήματα:

Το ένα απαρτίζεται από 45 συμβόλαια αγοραπωλησίας ακινήτων, κυρίως γης.

Το δεύτερο τμήμα, που αποτελεί το αντικείμενο αυτής της ανακοίνωσης, συνίσταται από 33 έγγραφα, στην πλειονότητά τους ιερατικού περιεχομένου, ενώ περιλαμβάνονται και έγγραφα της εκάστοτε πολιτικής Διοίκησης του νησιού, άμεσα σχετιζόμενα με την ιερατική ιδιότητα των αποδεκτών τους.

Η παρουσίαση είναι επιλεκτική για λόγους οικονομίας χώρου και περιορίζεται σε έγγραφα που για διαφόρους λόγους θεωρήθηκαν σημαντικότερα και πιο ενδιαφέροντα.

1. Δικαίος Βαγιακάκος, *Κοινά γλωσσικά φαινόμενα της διαλέκτου της Μάνης μετά της διαλέκτου της Ζακύνθου και των Κυθήρων*, τ. 9 (1988), σ. 180.

2. *San Cosmà a Panaretianika Potamò. Ta Ληξιαρχικά βιβλία 1762-1864*, μεταγραφή, επεξεργασία, σχολιασμός Καρολίνα Ασλάνη, Αθήνα 2010.

Η αδιάλειπτη (αν και όχι πυκνή) ροή τους μας επιτρέπει μια στοιχειώδη ανασύσταση της κοινωνικής και εκκλησιαστικής εικόνας των Κυθήρων, στη σκιά της ιστορίας και στον απόηχο γεγονότων και καταστάσεων, μακριά από τα κέντρα λήψης των αποφάσεων.

Προτού όμως καταπιαστώ μαζί τους, οφείλω μια αναφορά στο παλαιότερο κατάλοιπο του αρχείου, που είναι ένας χειρόγραφος Νομοκάνοντας του 1821, τον οποίο ξεκίνησε να αναγράφει –όπως ο ίδιος αναφέρει– στις 3 Οκτωβρίου ο ιερέας Κοσμάς Πανάρετος, γιος του ιερέως Παναγιώτη Πανάρετου, ασφαλώς στα αγγλοκρατούμενα Κύθηρα, ενώ απέναντι, στον Μοριά, φούντωνε η επανάσταση. Στο ίδιο χειρόγραφο, ύστερα από πολλές άγραφες σελίδες, υπάρχει ένα ακόμα κείμενο, αντιγεγραμμένο το 1890 από τον Θεόδωρο Πανάρετο, γιο του ιερέως Παναγιώτη Πανάρετου: «Τον αββά Μακαρίου του αιγυπτίου διήγησης καλή και οφέλημος μετά του αγγέλου [...]».³

Εικοσιεννέα χρόνια αργότερα, στις 16 Οκτωβρίου του 1850 και στο πρώτο από τα εκκλησιαστικού περιεχομένου έγγραφα του αρχείου, διαβάζουμε πως ο Προκόπιος αρχιεπίσκοπος Κυθήρων (επί αγγλικής προστασίας και έως το 1877 η επισκοπή Κυθήρων είχε προαχθεί σε αρχιεπισκοπή) γνωστοποιεί ότι το «γέννημα και θρέμμα της παρούσης Νήσον και ημετέρας Επαρχίας Σταυριανός Πανάρετος του Μηνά, τη χάριτι και δωρεά του παναγίου και Τελετουργικού Πνεύματος, κεχειροτόνησται κατά βαθμόν παρά της ημών ταπεινότητος ιερέως. Έξεστιν ουν αυτώ ιερουργείν άπαντα απολύτως τα τω βαθμώ του ιερέως ανήκοντα».

Με το γράμμα αυτό εκ του αρχιεπισκοπικού οφφικίου ξεκινά η αφηγηματική διαδοχή των εγγράφων, η οποία μας φέρνει έως την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα.

Ο Σταυριανός Πανάρετος του Μηνά ενέχεται και στο επόμενο έγγραφο, της 27ης Ιουνίου 1859, που μας δίνει μια ιδέα για τον ναό των Αγίων Αναργύρων:

Ευγένιος ελέω Θεού Αρχιεπίσκοπος Κυθήρων
Πανοσιώτατοι Επίτροποι της ημετέρας Επαρχίας, Ευλαβέστατοι Ιερείς,
οσιώτατοι Ιερομόναχοι, Σεβασμιώτατοι Πνευματικοί Πατέρες, και λοιποί
πάντες Ευλογημένοι χριστιανοί, οι κατοικούντες την Νήσον ταύτην, χάρις εή
υμίν από θεού παντοκράτορος, παρ' ημών δε Ευχή και Ευλογία.

Ο θεός και Ιερός Ναός επ' ονόματι των Αγίων Αναργύρων εις τον Ποταμόν, ανεκαινίσθη ήδη εκ θεμελίων. Θείω δε ζήλω κοινοῦμενος ο αιδεσιμώτατος εν Ιερέυσι παπά Σταυριανός Πανάρετος ητίσαιο την εμὴν άδειαν εξελθεῖν αιτήσαι την συνδρομήν και βοήθειαν των φιλελεημόνων χριστιανών των

3. Οφείλονται ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Δημήτρη Αποστολόπουλο, που διεξήλθε και σχολίασε το κακογραμμένο και σε πολλά σημεία φθαρμένο χειρόγραφο.

κατοικούντων την Νήσον ταύτην όπως έκαστως δεχθή τον άνωθεν Ιερέα ιλαρό όματι και συνδράμη το όσον δύναται προς ανακαίνισιν και αποπαιράτωσιν των αναγκαίων του θείου εκείνου Ναού ων βέβαιος ότι εναντώ αενάως το όνομα αυτού θέλει μνημονεύεσθαι, και ότι θέλει έξη τον μισθόν μυριοπλασίονα παρά του μισθαποδότου θεού, ου η χάρις και το άπειρον Έλεος και η ευχή και ευλογία της ημών ταπεινότητος εή μετά πάντων υμών.

Το 1874 αποδείχθηκε μια καλή χρονιά για τον παπά Σταυριανό. Στις 2 Μαρτίου ο Ευγένιος Μχαιριώτης, αρχιεπίσκοπος Κυθήρων

Καθίστησιν Αρχιερατικών Επίτροπον της Περιχής Ποταμού τον ευλαβέστατον εν ιερέσι Σταυριανόν Πανάρετον, επιτρέπων αυτό φέρειν επιγονάτιον ως ενδεικτικόν του αξιώματος τούτου.

Εντέλλεται ονν αυτό μεν αναδειχθήναι τα του αξιώματος τούτου καθήκοντα τοις δε Ιερέυσι και λαϊκοίς προσαγορεύειν και σέβεσθαι αυτόν ως τοιούτον.

Ενώ λίγο νωρίτερα, στις 18 Ιανουαρίου, ο Ευγένιος Μχαιριώτης χειροτονεί «κατά τας Εκκλησιαστικές διατυπώσεις Πρεσβύτερον τον Διάκονον Παραγιώτην Πανάρετον του Ιερέως Σταυριανού», γεννημένο στα 1840.

Υστερα από τέσσερα χρόνια, η σκυτάλη, τόσο στο τιμόνι της οικογένειας του ιερέα Σταυριανού Πανάρετου (όπως φαίνεται στο έγγραφο της διαθήκης του, παρκατάω), όσο και της διακονίας στον ιερό ναό των Αγίων Αναργύρων, περνά στον γιο του, ιερέα Παναγιώτη, που είναι το δεσπόζον πρόσωπο των υπόλοιπων εγγράφων του αρχείου.

Μπορούμε έτσι να διεξέλθουμε τα έγγραφα εύκολα και με χρονολογική σειρά, φωτίζοντας ταυτόχρονα το ίδιο το πρόσωπο και τον μακρό βίο του, αλλά και τα εκκλησιαστικά και κοινωνικά τεκταινόμενα στα Κύθηρα μιας εξηκονταπενταετίας, η οποία έγινε μάρτυρας των αποφασιστικών μεταβολών που επέφερε η τούτιση της τύχης του νησιού με τις τύχες του ελληνικού βασιλείου.

Εν ποταμώ πρωτενούση του Δήμου Ποταμίων της Επαρχίας Κυθήρων σήμερον την εικοστήν δευτέραν 22 Φεβρουαρίου ημέραν Τετάρτην και ώραν εννάτην προ μεσημβρίας του χιλιοστού οκτακοσιοστού εβδομηκοστού ογδόου 1878 έτους εις την οικίαν του Σταβριανού Ιερέως Παναρέτου ποτέ Μηρά εις Ποταμόν συνοικία Παναρετιάνικα, εγώ ο Συμβολαιογράφος Ποταμίων κάτοικος Ποταμού εδρεόν προσορινώς αυτόθι, Γεώργιος Μασέλλος ποτέ Δημητρίον προσκληθείς παρά τον Παναγιώτον ιερέως Παναρέτον τον Ιερέως Σταβριανού εφημερίον των Αγίων Αναργύρων κατοίκον Ποταμού κατοικούντος εν τη ενορία των Αγίων Αναργύρων και εκκλησιαζόμενον εις τον αυτόν Ιερόν Ναόν ίνα μεταβώ εις την οικίαν του γνωστού μοι Σταβριανού Ιερέως Παναρέτου ποτέ Μηρά εις Ποταμόν εν τη ενορία Αγίων Αναργύρων και συντάξω την διαθήκην του Σταβριανού Ιερέως Παναρέτου ποτέ Μηρά, μετέβην αυτόθι περί

ώραν εννάτην προ μεσημβρίας μετά των μαρτύρων Χαράλάμπους Καφάνη ποτέ Κοσμά ράπτον, Νικολάου Κορωναίου του Ιερέως Γεωργίου μάγαιρα και Παναγιώτη Κορωναίου ποτέ Αθανασίου κτηματογεωργού, απάντων κατοίκων Ποταμού πολιτών ελλήνων ενγλήκων δημοτών Ποταμιών εκκλησιαζόμενων του πρώτου εις τον Ναόν της Αγίας Τριάδος εις Ποταμόν και κατοίκου εις την ενορίαν του αυτού ιερού Ναού, των δε δύο τελευταίων εκκλησιαζομένων εις τον Ναόν του Αγίου Ιωάννου του Πρωδρόμου εις Ποταμόν και κατοικούντων εις την ενορίαν του αυτού Ιερού Ναού απάντων χριστιανών ορθοδόξων του Ανατολικού δόγματος γνωστών μοιν και γνωριζόντων τον Διαθέτην Σταβριανόν Ιερέα Πανάρετον και γνωστών αυτώ ασχέτων πάσης εξαιρουμένης συγγενείας προς αλλήλους προς εμέ και προς τον Διαθέτην, μη υπαγομένων εις ουδεμίαν εξαίρεσιν και ευρήκα τον ειρημένον Σταυριανόν Ιερέα Πανάρετον άνευ εφημερίας κάτοικον Ποταμού δημότην Ποταμιών Χριστιανόν Ορθόδοξον του Ανατολικού δόγματος εκκλησιαζόμενον εις τον Ιερόν Ναόν Αγίων Αναργύρων κι ενορίτην του αυτού Ιερού ναού γνωστών μοι νοσούντα εν τω αρχιζώω δωματίω του πρώτου ορόφου (πατόματος) της ειρημένης οικίας. Τον ηρώτησα ενώπιον των ειρημένων μαρτύρων εάν μ' εκάλεσεν αυτός και τι επιθυμεί μοι απεκριθή ευθύς ότι μεκάλεσε διά να τω συντάξω την Διαθήκην διότι νοσών ίσως επικινδύνως επιθυμεί να διαθέση την περιουσίαν τον. Θεωρών ότι μοι ομιλεί σπουδαίως και εν σώαις φρεσί, παρήγγειλα και εξήλθον του δωματίου οι λοιποί παρόντες και ούτως έπειτα εκλείδωσα την θύραν κι έμεινα μετά του διαθέτου και των μαρτύρων τους οποίους όρκισα επί του Ιερού Εναγγελίου κατά τον νόμον, ότι θα τηρήσουν μυστικόν παν ό,τι ακούσωσι παρά τον Διαθέτον μέχρις αποβιώσεως αυτού. Μετά ταύτα εκάλεσα τον Διαθέτην Σταβριανόν Ιερέα Πανάρετον ποτέ Μηνά να ομιλήση και να δηλώση σαφώς την τελευταίαν αυτού θέλησιν. Ο Σταβριανός Ιερέυς Πανάρετος ομίλησεν αυτολεξεί και κατ' έννοιαν ακριβώς τα εξής. Η τελευταία θέλησίς μου περί της μετά θάνατον διαθέσεως της περιουσίας μου είναι αύτη. Πρώτον. Εγκαθιστώ διά κληρονόμον μου τον υιόν μου Παναγιώτην Ιερέα και θέλω να καταστή αντός μετά τον θάνατόν μου τέλειος κύριος και κάτοχος εκ τρίτον και αδιαιρέτον όλης της περιουσίας μου οποία δήποτε, όση δήποτε και όπον δήποτε αν ευρεθή μετά τον θάνατόν μου. Δεύτερον. Αφήνω την σύζυγόν μου Μαρίαν να κατοική εις ταύτην την οικίαν μου έως ότου ζη και να πορέβεται με όλα τα μόμπιλα οπού υπάρχουν μέσα και μετά τον θάνατόν της να μείνη αυτή η οικία ως ευρίσκεται ανώγειον και κατώγειον τον εγκόνον μου τον Σταυρήν να διδη δε ο υιός μου ο Παπάς της αυτής σύζυγον μου Μαρίας δέκα μονζούρια καρπό είκοσι οκάδες λάδι τρία μέτρα κρασί τον χρόνον και ό,τι άλλο ισόδημα ή φρούτα συνάξει ο υιός μου Παναγιώτης Ιερέυς από την περιουσίαν μου, και διά το προικίον της οπού έχω πουλημένα της αφήνω το χωράφιόν μου εις Καθαράδες ως ευρίσκεται καθώς και το χωράφιόν μου εις Μεστίδη και το περιβόλι εις Δριμόνα να τα καλλιεργεί ο ο υιός μου ο παπάς και να πέρνη το ισόδημά των η σύζυγός μου Μαρία έως ότου ζη, το χωράφιον οπού ηγόρασα από τον Δημήτριον

Ζαντιώτη ποτέ Σταμάτη ήτοι το αμπέλι, θέλω να είναι του Γαμβρού μου του Ζαχαρή διότι ήτον τα χρήματα ιδικά του, αφίνω της θυγατρός μου Ρέλιας εις τα Μαραγκιάνικα λεγόμενον Περιβολάκι ως εβρίσκεται με κλήματα και δύο ελιές, αφίνω της εγκόνης μου Σταυρούλας ποτέ Νικολάου Παναρέτου υιού μου, να της δίδη ο υιός μου Παναγιώτης Ιερεύς ό,τι τον διατάτω ήτοι το ξάμπελόν μου εις θέσιν Λαριγκούνια Καθαράδες το οποίον έχω αποκτημένον από τον Δημήτριον Πασπαλά, το κλειστόν μου εις Κουφάρικα Κροτήρη όπου έχω αποκτημένον από τον Νικόλαον Πανάρετον ποτέ Ιωάννου, το χωράφιον εις Κουφάρικα εις την κάτω βρύση οπού έχω αγορασμένον από τον Θεόδωρον Μουλόν τρία σκαλιά ως εβρίσκονται, το περιβόλι μου εις του γεώργακα οπού τον έχω αγορασμένον από τον Κοντολέον ως εβρίσκεται με τα δένδρα του. Το χωράφιόν μου εις Κουφάρικα Μαραγκιάνικα μετά τον δάσους ονομαζόμενον άσπηρη σνικά, τις δύο σκάλες το χωράφι μου εις Κουφάρικα από το περιβόλι και απάνω, έως τον δρόμον ως ευρίσκεται και από τον δρόμον αποπάνω το αμπελάκι οπού έχω καμωμένο με το χωράφι και σπητάκι ως ευρίσκεται καθώς και δραχμάς μετρητάς πεντακοσίας 500 αυτά όλα θέλω να τα δώση της αυτής εγκόνης μου Σταυρούλας ο υιός μου Παναγιώτης όταν έλθη εις νόμιμον ηλικίαν, να την διατηρή δε τούτος ο υιός μου ο Παπάς από θροφήν και ενδυμασίαν έως να έλθη εις νόμιμον ηλικίαν, όσα δε περισεύσουν από αυτά οπού της αφίνω δηλαδή από τας νομιάς να της τα κάνη φορέματα. Υποχρεώνω τον αυτόν υιόν μου τον Παπά να δώση της Σταυριανής θυγατρός του παναγιώτη καβιέρη οπού την είχα υπηρέτριαν δραχμάς πενήντα 50. Τον υποχρεώνω δε να δώση και τον ανεψιού μου του Ηρακλή δραχμάς εκατόν πενήντα επειδή ηργάζετο εις το σπήτι μου επί πολλά έτη. Αφίνω της νύμφης μου της Παπαδίας το αμπέλι εις την Παλεοβονκολέαν με την [...] ως εβρίσκεται. Ξεκαθαρίζει δε ο διαθέτης ότι τα όσα αφίνει της εγγόνης του Σταβρουύλας αν ζήση έως να έλθη εις νόμιμον ηλικίαν και υπανδρευθή να τα πέρνη από τον κληρονόμον μου Παναγιώτην Ιερέα, άλλως και αποθάνη να μένονν τον αυτού υιού μου Παναγιώτη Ιερέως.

Αύτη είναι η τελευταία θέλησής μου και ουδέν άλλο έχω να προσθέσω ειμή ότι εξαιτούμαι συγγνώμην των αμαρτημάτων μου ως καλός Χριστιανός παρά θεού και ανθρώπων το δε αμαρτωλόν μου σώμα θέλω να το ενταφιάσουν εις τον ναόν των Αγίων Αναργύρων οπού θέλω μου κάμουν και τα διορισμένα μου μνημόσυνα και συναπαντήματά μου. Θέλω δε να μου κάμει ο γιός μου ο Παπάς δέκα σαραντάρια όπον θέλει, να κάμει δε και της μητέρας τον άλλα τέσσαρα όπον θέλει και αυτά [...] διά μίαν φοράν. Αφού ετελείωσεν ο διαθέτης Σταβριανός Ιερεύς Πανάρετος τον ηρώτησα αν έχη τι άλλο να προσθέση και μοι απεκριθή όχι ή μη [:] πάσα άλλη διαθήκη ήθελε ευρεθή προ της παρούσης να είναι άκυρος. Τον υπέμνησα πάλιν αν θέλει να αφιερώση τι εις Ιερούς ναούς ή αγαθοεργά καταστήματα ή διά τον εθνικόν στόλον και μοι απεκριθή όχι. Όθεν προς απόδειξιν τούτων όλων συνέταξα αθωρεί την παρούσαν διαθήκην ενώπιον του διαθέτου και των μαρτύρων εν τω κεκλεισμένω ως είρηται δωματίω και εκάλεσα τον διαθέτην και τους μάρτυρας να πρωσέξωσιν εις την ανάγνω-

σιν αυτής. Την ανέγνωσα δε ευκρινώς εις επήκοον πάντων, μεθ' ο παρέδωσα την διαθήκην εις τον διαθέτην και τους μάρτυρας διά να την παρατηρήσωσι και την αναγνώσωσι και αυτοί την έλαβον άπαντες, την παρετήρησαν και την ανέγνωσαν έκαστος και είπον ότι έχει καλλώς και την υπέγραψαν μετ' εμού και του διαθέτου ως ανωτέρω. Μετα τας υπογραφάς δε, θέλει αρχίσω και τελειώσω χωρίς καμμίαν διακοπήν και χωρίς να εισέλθη άλλος ή εξέλθει τις εξ ημών του δωματίου τούτου και το διορισμένον αντίγραφον διά την γραμματείαν του επαρχίου κατά τον νόμον.

Στις 7 Νοεμβρίου 1875 ο επισκοπικός επίτροπος του Δήμου Μονεμβασίας ειδοποιεί τον Παναγιώτη Πανάρετο ότι, ύστερα από αίτημα των κατοίκων της κοινότητας Τοπαλτίου και με σχετική απόφαση του αρχιεπισκόπου Μονεμβασίας και Σπάρτης, αποκαθίσταται τακτικός εφημέριος της κοινότητας. Το ενδιαφέρον έγκειται στην απουσία αναφοράς σε επίσκοπο Κυθήρων, καθώς και στο ερώτημα που προκύπτει κατά πόσον ο παπα Παναγιώτης αποσπάστηκε και έζησε μόνιμα για κάποιο διάστημα στο Τοπάλτι της αντικρινής Λακωνίας ή μήπως εξυπηρετούσε ταυτόχρονα δύο ενορίες, πράγμα που θα αποτελούσε άθλο, δεδομένης της μόνιμης προβληματικής συγκοινωνιακής σύνδεσης των Κυθήρων με την Πελοπόννησο, η οποία συχνά εξελίσσεται σε οδύσσεια, ακόμα και σήμερα. Πάντως, ο παπα Παναγιώτης θα εφημέρευσε στη Λακωνία, όπως εμμέσως συνάγεται από ένα έγγραφο κανονικής συμμαρτυρίας της 7ης Φεβρουαρίου 1886, όπου, ως πνευματικός πατέρας του Αντωνίου Σαραντίτη, εκ Φαρακλού Δήμου Βοιών (στην ίδια περιοχή με την κοινότητα Τοπαλτίου) μαρτυρεί ότι ο πνευματικός του υιός, που ζήτησε να λάβει το μέγα αξίωμα της ιερωσύνης, είναι κατάλληλος προς τούτο.

Στις 26 Μαΐου 1882, σε εγκύκλιο που απευθύνεται «προς άπαντας τους Ιερείς της Επαρχίας»,

Ο επίσκοπος Κυθήρων Κωνσταντίνος

Ενδιαφερόμενος τα μάλιστα περί της ευκοσμίας και ευταξίας του κλήρου, κρίνει καθήκον αυτού ιερόν ν' αποταθή προς τους ευλαβεστάτους ιερείς εν τη πεποιθήσει ότι και αυτοί ούτοι αισθάνονται τα αυτά, καθ' όσον αφορά εις την αξιοπρέπειαν αυτού του κλήρου. Τούτου ένεκα, ευαγγελικώς παραινεί και συμβουλεύει όπως και η πολιτεία και η συμπεριφορά των ευλαβεστάτων ιερέων ωσιν εν αρμονία προς τας διακελεύσεις των ιερών Κανόνων της Αγίας Του Χριστού Ορθοδόξου εκκλησίας και του προορισμού του κλήρου εν τη κοινωνία.

Επειδή δε οφείλουσιν οι λειτουργοί της εκκλησίας να ήναι υπογραμμοί των λαϊκών υπό πάσαν έποψιν, ανακαλεί εις την μνήμην των ιερέων τους Ιερούς Κανόνας και πατρικώς ρουθετεί άπαντας και προτρέπει ίνα παντί σθένει αποσοβώσι παν ό,τι ήδύνατο να επενέγκει μομφήν τινα εις τον ιερατικόν αυτών χαρακτήρα εν γένει.

Εντεύθεν ορμώμενος εφίστησιν την προσοχήν του ευαγούς κλήρου περί την εκπλήρωσιν των ιερών αυτού καθηκόντων και ειδικώτερον επιβάλλει τοις ιερεύσιν άπασιν ίνα μη εμπλέκωνται ταις του βίου πραγματείαις, αλλά τουλάχιστον οφείλουσιν δε ν' απομακρύνωνται των δημοσίων συναθροίσεων και των τόπων εκείνων ένθα αναφέρονται λογομαχίαι και έριδες, οίον Καφφενείων, οινωπωλείων και των προσομοίων, μετά δε της δεούσης κοσμιότητος και να φαίνονται και να διάγωσι κατά πάσαν περίπτωσιν, σεμνοί, ειρηνικοί φιλάδελφοι και οδηγοί του Χριστεπωνύμου λαού. Τούτων ούτως εχόντων, επάναγκες αποβαίνει να δεικνύονται τοιούτοι οποιούς απαιτεί η άμωμος αγία ημών εκκλησία και απέχωσι παρασάγγας όλους της πολιτικής τύρβης και οιασδήποτε αναμίξεως αυτών εις κοσμικά πράγματα και εις εκλογικά και κομματικά αντικείμενα. Αείποτε δε επιδιώκοντες την ειρήνην, την εν Χριστώ αγάπην και την προς άπαντας ανεξαιρέτως αδελφικήν σύμπνοιαν, ικανοποιούσι και την Αγίαν ημών ορθόδοξον εκκλησίαν και την πολιτικήν κοινωνίαν και την φιλότιμον πατρίδα και πράγματι ανταποκρίνονται εις τας ευχάς της Ανωτάτης, σεπτής εκκλησιαστικής αρχής της Ιεράς Συνόδου και τας προσδοκίας της σεβαστής βασιλικής Κυβερνήσεως.

Η παρούσα αναγνωσθήσεται επ' εκκλησίαις και κοινοποιηθήσεται τοις ιερεύσιν της επαρχίας Κυθήρων.

Είναι προφανές ότι είχαν σημειωθεί ευάριθμα κρούσματα παρεκτροπής στις τάξεις του κυθηραϊκού κλήρου. Και, όπως φαίνεται, δέκα μήνες αργότερα, η κατάσταση δεν είχε εξομαλυνθεί πλήρως. Στις 26 Μαρτίου 1883 ο Κυθήρων Κωνσταντίνος απευθύνεται «προς τον Ευλαβέστατον Παναγιώτην Ιερέα Πανάρετον»:

Διά του παρόντος ενταλτηρίου διορίζεσθε επίτροπος ημών ίνα επαγρυπνήτε εις την συμπεριφοράν των εν τη περιοχή υμών κληρικών, φυλάττοντες τα δίκαια του επισκοπικού θρόνου και προϊστάμενοι κατά τας εκκλησιαστικές τελετάς. Προσκαλούνται δε οι Ιερείς της περιοχής Ποταμού να αναγνωρίσωσιν υμάς ως τοιούτον, έχοντα εν ταυτώ την προεδρίαν εις Πανηγύρεις, κηδείας, βαπτίσεις και Γάμους.

Παν δε συμβαίον εν τη Υμετέρα περιοχή μεταξύ ιερέων και λαϊκών, θέλετε ειδοποιεί την Εκκλησίαν άνευ αναβολής χρόνον.

Την ίδια χρονιά, στις 14 Μαΐου, ο επίσκοπος Κυθήρων Κωνσταντίνος αποφασίζει:

Αποβλέποντες εις τας πνευματικές ανάγκας των εν Χριστώ τω Θεώ Αγαπητών μοι τέκνων της κόμης Ποταμού, και υπ' όψει έχοντες τα προσόντα του Αιδεσιμωτάτου Πρεσβυτέρου Παναγιώτου Πανάρετου, ημετέρου Επισκοπικού Επιτρόπου, ανατίθεμεν αυτόν το της πνευματικής πατρότητος λειτουργήμα. Όθεν παρέχομεν αυτώ την άδειαν προσδέχεσθαι τους επ' εξομολογήσει προσερχομένους και τα βάθη των καρδιών αυτών ερευνώντα και ανακρίνοντα, λύνειν και δεσμεύν όσα λύσεως και δεσμού τυγχάνουσιν άζια, ως τοιούτον συνι-

στώμεν αὐτόν τοις ευλαβεστάτοις χριστιανοῖς τῆς κώμης ταύτης, καὶ ἐσμέν βέβαιοι ὅτι τῇ ἀντιλήψει τῆς θείας χάριτος διαπρέψει εἰς τὸ πνευματικόν τούτου στάδιον πρὸς δόξαν τοῦ ἀρχιεπομένου τῆς Ἀγίας Ἐκκλησίας τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Στο αρχεῖο διασώζονται πέντε ἄδειες γάμου. Μία ἀπὸ αὐτές συνοδεύεται ἀπὸ ἐνδιαφέρον ὑπηρεσιακὸ σημείωμα πρὸς τὸν παπὰ Παναγιώτη. Στὸ τέλος τῆς σελίδας ὁ ἐπίσκοπος Κυθήρων Κωνσταντῖνος προσθέτει ὑστερόγραφο, ἀπὸ το ὁποῖο προκύπτει ὅτι ὑπῆρχε καὶ κάποια προσωπικὴ φιλία μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν.

Ὁ Κυθήρων Κωνσταντῖνος

Πρὸς τὸν Ἐπισκοπικὸν Ἐπίτροπον τῆς περιφερείας Ποταμοῦ

Εσώκλειστον ἔχεις ἄδειαν γάμου διὰ τὸν Μηνᾶν Τρυφίλην Γυιο τοῦ ἱερέως Γεωργίου μετὰ τῆς Κεράνης θυγατρὸς τοῦ ποτὲ Ἀναστασίου Σουρή, ἐπειδὴ δὲ δὲν ἔχω ἀνὰ χεῖρας εἰμὴ τὸ ποιστοποιητικὸν τοῦ ἱερέως Παναγιώτου Γεωργά, καὶ ἐπειδὴ δυνατόν νὰ ἀναφανῇ ἐκ τῆς σχετικῆς προκηρῦξεως συγγένεια, τούτου ἐνεκα ὅταν ἐξετάσης καὶ πληροφορηθῇς ἐν συνειδήσει ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδενὸς εἶδους συγγένεια μεταξὺ τῶν μελλονύμφων, τότε δίδεις τὴν ἐσώκλειστον ἄδειαν ἵνα τελεστή ὁ γάμος, καὶ περιμένω τὴν ἐπιούτου πληροφορίαν σου.

[καὶ ἀπὸ κάτω, ἰδιοχείρως]:

Πάτερ Παναγιώτη Πανάρετε,

Σε ἀσπάζομαι φιλικώτατα καὶ Σε εὐχαριστῶ διὰ τὰ ἰδικά σου δώρα καὶ κηρία καὶ εὐχαριστῶ καὶ τοὺς ἄλλους ἱερεῖς. Τὰς εὐχὰς μου εἰς τὴν κυρίαν παπαδίαν καὶ τέκνα Σας.

Ἐν Κυθήροις τῇ 25 Ἀπριλίου 1884.

Ὁ φίλος Σου καὶ εὐχέτης στὸν θεόν

Ὁ Κυθήρων Κωνσταντῖνος

Παρακάλεσον τοὺς Ἁγίους Ἀναγύρους διὰ τὴν υγείαν τοῦ ἐν Ἀγγλία ἀσθενούντος ἀνεψιού μου Νικολάου.

Ὁ αὐτός.

Περνάμε στὸν ἐκοστὸ αἰῶνα: ὁ Κωνσταντῖνος Στρατούλης –πρώτος μητροπολίτης Κυθήρων ποὺ ἐξελέγη ἀπὸ τὴν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ὁ τελευταῖος γιὰ τὸν 19ο αἰῶνα–, Λευκάδιος τὴν καταγωγή, διδάκτωρ τῆς Θεολογίας, διευθυντὴς τοῦ Λυκείου Ζακύνθου, ἐφημέριος στὸν ναὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τοῦ Λίβερπουλ, πολὺγλωσσος καὶ πολυγرافότατος, ἔχει ἀποβιώσει ἀπὸ τὸ 1892 καὶ ἡ ἐπισκοπικὴ ἐδρα τῶν Κυθήρων χηρεύει ἕως τὸ 1901.

Τὴν 1η Νοεμβρίου 1902 ὁ νέος ἐπίσκοπος Κυθήρων Εὐθύμιος ἀπευθύνεται με ἐπιστολὴ τοῦ «πρὸς τὸν αἰδεσιμώτατον κύριον Παναγιώτην Πανάρετον, ἐφημέριον τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀναγύρων καὶ ἐπισκοπικὸν ἐπίτροπον τοῦ Δήμου Ποταμίων»:

Η ταπεινότης ημών εκτιμώσα τας αρετάς σου και τας πολυχρονίους εις την Εκκλησία και την Επισκοπὴν υπηρεσίας σου, προχειρίζεται σοι διὰ τῆς χάριτος του παναγίου και τελεταρχικού Πνεύματος οικονόμον τῆς καθ' ἡμᾶς αγιωτάτης Επισκοπῆς, και εντέλλεται σοι ἵνα προηγήσαι των ἄλλων ιερῶν εν πάσαις ταις ιεραῖς τελεταῖς.

Ἐχει δε δι' ἐλπίδος ὅτι, τιμὼν ὅπερ σήμερον λαμβάνεις ἐκκλησιαστικὸν ὀφφίκιον, τὴν αὐτὴν θέλεις δείξει πρὸς τὰ ἐκκλησιαστικά σου καθήκοντα ἐν- λάβειαν και κατὰ τὸν ἐφεξῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς σου διακονίας χρόνον, και θέλεις καταστή καλὸς οικονόμος των μυστηρίων τῆς ἐκκλησίας, παρέχων σε- αὐτὸν τύπον και υπογραμμὸν ἐναρέτου βίου και σεμνῆς πολιτείας.

Διὸ δίδωμί σοι τὸ παρὸν ἐνυπόγραφον και ἐνσφράγιστον ἀρχιερατικὸν γράμμα πρὸς ἐπικύρωσιν μεν τῆς ἐν τῷ ναῷ των Ἁγίων Ἀναργύρων γενομέ- νης χειροθεσίας, πρὸς ἐνδειξιν δε πατρικῆς ἐννοίας τε και ἀγάπης, και εὐχεταί σοι πνευματικὴν προκοπὴν και ψυχικὴν σωτηρίαν.

Με τὴν ἐξάιρεση, στis 3 Ἀπριλίῳ 1907, μιᾶς ἐπιστολῆς με τὴν ὁποία ὁ ἐπίσκο- πος Κυθήρων Εὐθύμιος προειδοποιεῖ. «Να ποιήσετε δε γνωστὸν εἰς τὸν ἐφημέ- ριον [τοῦ ναοῦ τοῦ Ὁσίου Θεοδώρου, προστάτῃ των Κυθήρων] ὅτι, ἐάν ὑπακούσῃ εἰς εἰσηγήσεις ἄλλων και μεταφέρῃ τὴν ἀγίαν εἰκόνα εἰς Ποταμόν, θα τιμωρηθεῖ αὐστηρῶς, και τούτο ἔστω πρὸς γνῶσιν και οδηγίαν του»· τὰ ὑπόλοιπα ἐγγράφα δεν ἔχουν σχέση με τὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ με τὴν πολιτικὴ διοίκηση.⁴

Πρὸ των ἐπικειμένων δημοτικῶν ἐκλογῶν, ἐντυπῇ ἐγκύκλιος τοῦ νομάρχῃ Λακωνικῆς, τῆς 1ης Δεκεμβρίου 1906 – ἡ ὁποία ὀφείλε να θυροκολληθεῖ και στis ἐκκλησίες –, δίνει ἀναλυτικὲς οδηγίες για τis ἐργασίες ἀναθεώρησης των ὀριστι- κῶν και ἰσχυόντων ἤδη ἐκλογικῶν καταλόγων των ἐχόντων τὸ δικαίωμα τοῦ ψη- φοφορεῖν.

Ἄλλῃ, χειρόγραφῃ ἐγκύκλιος, τοῦ δημάρχου Ποταμίων, στis 15 Ἰουνίου 1907, ἀνακοινώνει διατάξεις για τὴ διεξαγωγὴ των δημοτικῶν ἐκλογῶν τοῦ 1907 (ἀρχὴ και πέρας τῆς ψηφοφορίας, ἐκλογικὰ τμήματα και χωριά που περιλαμβάνονται σε καθένα τμήμα) και γνωστοποιεῖ τὸν ἀριθμὸ των αἰρετῶν ἀρχόντων και κατὰ-

4. Αἰξίζει μιᾶ μνεία στὴν ἐνδοξὴ προῖστορία τῆς ἐλληνικῆς γραφειοκρατίας: τὴν 1η Νο- εμβρίου τοῦ 1905, σε πιστοποιητικὸ που ζήτησε ὁ παπᾶ Παναγιώτης και ὅπου βεβαιώνεται ὅτι ὁ γιος τοῦ Εὐμανουὴλ Πανάρετος εἶναι Ἕλλην υπήκοος, γεννημένος στὸν Ποταμὸ Κυθήρων και ἐγγεγραμμένος στὸ μητρώο των ἀρρένων, ὑπάρχει ἐπικύρωση τοῦ γνησίου τῆς υπογρα- φῆς τοῦ δημάρχου Μ. Μεγαλοκονόμου, ἀπὸ τὸν νομάρχῃ Λακωνικῆς Γ. Παπαγεωργόπουλο. Στὴ συνέχεια ἐπικυρώνεται τὸ γνήσιο τῆς υπογραφῆς ΚΑΙ τοῦ Νομάρχῃ Λακωνικῆς ἀπὸ τὸν γενικὸ γραμματέα τοῦ Υπουργείου Εσωτερικῶν. Και, γαλλιστί, ἐπικυρώνεται ΚΑΙ ἡ υπο- γραφὴ τοῦ γενικοῦ γραμματέα τοῦ Υπουργείου Εσωτερικῶν, ἀπὸ τμηματάρχῃ τοῦ Υπουρ- γείου Εξωτερικῶν.

λογο όλων των υποψηφίων για το αξίωμα του δημάρχου και των δημοτικών συμβούλων.

Και ένα έγγραφο της 4ης Μαρτίου 1917 υπενθυμίζει μια πτυχή της κυθη-ραϊκής ιστορίας, όταν το νησί προσχώρησε στο βενιζελικό κίνημα και αποτέλεσε για λίγους μήνες αυτόνομη περιοχή με δική της διοίκηση.

Το έγγραφο φέρει σφραγίδα της Αυτονόμου Διοικήσεως Κυθήρων, και αριθμό πρωτοκόλλου 12.

Αυτόνομος Διοίκησις Κυθήρων

Προς

Τους Αιδεσιμωτάτους Ιερείς Παναγιώτην Πανάρετον οικονόμον, Νικόλαον Κασιμάτην υπομηματογράφον, Κυριάκον Χλαμπέαν, Ενάγγελον Κοϊθαρήν και Αντώνιον Πεντόπουλον Σκλάβον.

Ανακοινούμεν Υμίν, ότι διά του από 4 Μαρτίου ε.ε. Διατάγματος του κ. Διοικητού της αυτόνομου νήσου Κυθήρων διωρίσθη Πρόεδρος της Επισκοπικής Επιτροπής Κυθήρων ο Παναγιώτης Πανάρετος οικονόμος οι δε λοιποί μέλη αυτής και έδρα της Επισκοπικής Επιτροπής ωρίσθη ο Ποταμός.

Παρακαλείσθε όπως αναλάβητε τα καθήκοντά σας, ο δε Πρόεδρος όπως παραλάβη το αρχείο της Επισκοπής παρά τον τέως Πρόεδρον.

Εν Ποταμώ των Κυθήρων τη 4 Μαρτίου 1917.

*Ο γενικός Γραμματεύς της Αυτονόμου
Α.(;) Πασπαλάς*

Τέλος, στις 5 Ιανουαρίου 1919,

Ο Πρόεδρος της κοινότητος Ποταμού προς τον Παναγιώτην Πανάρετον, οικονόμον.

Ανακοινούμεν υμίν ότι διά της υπ' αριθ. 3892 ε.ε. τηλεγραφικής διαταγής του κ. Νομάρχου Αργολιδοκορινθίας διωρίσθητε μέλος Επιτροπής περιθάλψεως προσφύγων προς διεξαγωγήν πάσης υπηρεσίας αφορώσης τους ενταύθα πρόσφυγας.

Εν Ποταμώ τη 5 Ιανουαρίου 1919

Ο Πρόεδρος Βρετός Πανάρετος

Ένα αίτημα του ιερέα Παναγιώτη Πανάρετου, στις 28 Οκτωβρίου 1926, να παντρεύσει κάποιο ζευγάρι ως εφημέριος του Ιερού Ναού Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου του χωριού Τριφυλλιάνικα, μαρτυρεί αφενός ότι στην προχωρημένη ηλικία των 86 ετών εξακολουθεί να ιερούργει, αφετέρου ότι εξυπηρετούσε (και) την ενορία του χωριού Τριφυλλιάνικα, πολύ κοντά στον Ποταμό και στον ναό των Αγίων Αναργύρων.

Ο πρόσφατος εντοπισμός της διαθήκης του μεταθέτει κατά 2 χρόνια το χρονικό εύρος του αρχείου.

Στις 16 Δεκεμβρίου του 1928, ο παπα Παναγιώτης καλεί στην οικία του

τον συμβολαιογραφούντα ειρηνοδίκη Κυθήρων Χρήστο Παπαπάνο, για να συντάξει, ενώπιον μαρτύρων, τη διαθήκη του. Την διόλου ευκαταφρόνητη περιουσία του αφήνει εξ ολοκλήρου στους 3 γιους και στις τέσσερις θυγατέρες του. Σημειώνει ο συμβολαιογράφος: «*Επί τη υπομνήσει μου δε αν θέλη να προσθέση και άλλο τι ή αν σκοπή να διαθέση υπέρ φιλανθρωπικών Καταστημάτων ή του Εθνικού Στόλου ή του Ταμείου Αμύνης ή της αεροπορικής Αμύνης, ούτος δε ο διαθέτης μοι απήντησεν όχι*». Η διαθήκη υπογράφηκε από όλους τους νομίμως παριστάμενους, «*πλην του διαθέτου Παναγιώτου Σταυρή Παναρέτου ιερέως, γιγνώσκοντος μεν γράμματα, αλλά αδυνατούντος να υπογράψει, λόγω παθήσεως των χειρών του, προσβληθείς εξ ημιπληγείας*».

Λίγο αργότερα, το 1929, ο Παναγιώτης Σταυρή Πανάρετος πέθανε. Ετάφη στον περίβολο του Ιερού Ναού των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού.

Στην μαρμάρινη πλάκα διαβάζουμε χαραγμένο έναν από τους Μακαρισμούς της Αποκάλυψης του Ιωάννη: «*Μακάριοι οι νεκροί οι εν Κυρίω αποθνήσκοντες. Ναι, λέγει το Πνεύμα, ίνα αναπαύωνται εκ των κόπων αυτών, τα δε έργα αυτών ακολουθεί μετ' αυτών*».

Περίληψη / Summary

Από τον 18ο αιώνα, η οικογένεια Πανάρετου προσέφερε στον ενοριακό, ουσιαστικά όμως οικογενειακό ναό των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού (στη συνοικία Παναρετιάνικα της κωμόπολης του Ποταμού) όλους σχεδόν τους εφημέριους του. Το σωζόμενο οικογενειακό αρχείο περιλαμβάνει έγγραφα και επιστολές, που φωτίζουν πτυχές της εκκλησιαστικής και κοινωνικής ιστορίας των Κυθήρων.

The Panaretos family has offered the parochial –but in fact family– church of the Saints Kosmas and Damianos almost all of its chaplains, since the 18th century. The family archive includes documents and letters illuminating aspects of the history of the church and the society in the island of Kythera.

*1^η Cosmà, a Panare
tiana Potamio*

ΤΑ ΛΗΞΙΑΡΧΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

1762-1864

Μεταγραφή - Επεξεργασία -

Σχολιασμός

ΚΑΡΟΛΙΝΑ ΑΣΛΑΝΗ

Πρόλογος

Αννίτα Π. Παναρέτου

ΑΘΗΝΑ 2010

ΟΙ ΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΔΟΚΙΜΕΣ ΕΝΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ. ΤΑ ΑΓΝΩΣΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΒΕΡΓΩΤΗ

Αντιγόνη Χριστοφοράτου

Ο Παναγιώτης Βεργωτής αποτελεί ξεχωριστή παρουσία στη χορεία των κεφαλήνων λογίων του 19ου αιώνα, με πλούσιο συγγραφικό, εκπαιδευτικό και λογοτεχνικό έργο, μεγάλο μέρος του οποίου έχει μείνει αδημοσίευτο.¹ Ο Βεργωτής ανέλαβε ποικίλες πνευματικές δραστηριότητες και άφησε πλούσιο έργο, δείγμα της γενιάς των επτανήσιων λογίων που ενηλικιώθηκαν κατά τα χρόνια της Ένωσης και αντί να φύγουν ελκνύμενοι από το αθηναϊκό κέντρο, επέλεξαν να παραμείνουν στη γενέτειρά τους, όπου η πνευματική ζωή είχε αρχίσει έως το πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα, με εξαίρεση την Κέρκυρα να ξεθωιάζει.

Ανάμεσα στην πληθώρα των συγγραμμάτων του, σημαντικές ήταν οι μελέτες του για φιλοσοφικά, παιδαγωγικά, γλωσσολογικά και φιλολογικά θέματα. Επηρεασμένος από την επτανησιακή στροφή στο λαογραφικό παρελθόν, συγκέντρωνε λέξεις της λαϊκής γλώσσας, δημοτικά τραγούδια και συνθέματα, ενώ παράλληλα μελετούσε την ιστορία ξένων γλωσσών με αποτέλεσμα την απόκτηση γνώσεων της γλωσσολογικής επιστήμης. Με κομβικό σημείο τη μετάφραση, την ενασχόληση με την πολιτική φιλοσοφία, το αισθητικό και κριτικό δοκίμιο, τις μελέτες γλωσσολογικού-φιλολογικού περιεχομένου, ο Βεργωτής καταπιείστηκε με ποικίλα λογοτεχνικά είδη και θέματα.

Αξιόλογη και μάλλον άγνωστη μέχρι τώρα στους πολλούς είναι η σχέση του με την ποίηση. Η πρώτη αναφορά στην ποιητική του ενασχόληση έγινε από τον Γεώργιο Αλυσανδράτο, που δημοσίευσε εμπειριστατωμένη μελέτη στην οποία επιχειρεί ενδελεχή καταγραφή του έργου του.² Πέρα από τις λοιπές δημοσιευμένες στα έντυπα της εποχής συνθέσεις του Βεργωτή, οι οποίες δεν θα αποτελέσουν αντικείμενο εξέτασης της παρούσας εργασίας, ιδιαίτερα σημαντικές είναι αυτές

1. Για το έργο του Βεργωτή βλ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά σύμμικτα*, τ. Α', τύποις Παρασκευά Λεώνη, εν Αθήναις 1904, σ. 55-59. – Γ.Ν. Μοσχόπουλος, *Ιδιωτικά Αρχεία-Συλλογές*, Α. Το αρχείο του Παν. Βεργωτή (1841-1916) Β. Συλλογή Δημ. Σ. Λουκάτου, Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1997, σ. 7-44.

2. Γ.Γ. Αλυσανδράτος, «Παναγιώτης Βεργωτής (1841-1916), Σύντομη Βιογραφία και δημοσιεύματά του», στο βιβλίο: *Μελέτες για την ιστορία και τον χώρο των νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης*, (επιμ. Η. Μπεριάτος), Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Αργοστόλι Νοεμ. 1997, σ. 11-66.

που βρίσκονται συγκεντρωμένες στο Αργοστόλι, στα Αρχεία Νομού Κεφαλληνίας, συγκεκριμένα στο Αρχείο Παναγιώτη Βεργωτή. Τα χειρόγραφα ποιήματα του Βεργωτή περιέχονται κατά βάσει στον φάκελο 11, που θα παρουσιαστεί εδώ περιληπτικά, και υποδιαιρείται σε τρεις υποφακέλους: 1. Άνθη και Αγκάθια. Στιχουργήματα. Αχρονολόγητο. 2. Οπτασία. Ποιητικά και γλωσσικά αμαρτήματα νεανικά. Αχρονολόγητο. 3. Αυτά φύλλα, 3 ποιήματα: «Ανοιξι», "The kiss dear maid" 7.12.1860 και τα «Καπονάκια».³

Στη συλλογή «Άνθη και Αγκάθια» τα δώδεκα πρώτα συνθέματα που είναι αριθμημένα με κόκκινο μελάνι χρονολογούνται, όπως υποσημειώνεται, από το 1863 έως το 1866, ενώ ακολουθούν κάποια άλλα χωρίς αριθμηση χρονολογούμενα από το 1865 έως το 1868.

Όσον αφορά τη χρονολόγηση του «Οπτασία. Ποιητικά και γλωσσικά αμαρτήματα νεανικά», στην τελευταία σελίδα του ίδιου του χειρόγραφου βιβλίου αναγράφονται τρεις χρονολογίες. Αρχικά με τον ίδιο γραφικό χαρακτήρα και το ίδιο μελάνι, κάτω από το τέλος του μακροσκελούς συνθέματος αναφέρεται το έτος 1861. Έπειτα με διαφορετικό μελάνι και μικρότερη γραμματοσειρά σημειώνεται «Αντιγράφη 29 Μάρτ. 1867» και λίγο παρακάτω «22 Ιουλίου 1870». Τέλος, από τα Αυτά φύλλα μόνο το "The kiss dear maid" φέρει ένδειξη χρονολόγησης, «τη 7 Δεκεμβρίου 1860». Σημαντικό είναι ότι σχεδόν όλα τα συνθέματα γράφονται στη δεκαετία του 1960, όταν ο Βεργωτής βρισκόταν σε νεαρή δηλαδή ηλικία.

Σκοπός της παρούσης εργασίας δεν είναι μια αναλυτική παρουσίαση των ποιητικών αυτών έργων του Βεργωτή, αλλά κάποιες επιγραμματικές παρατηρήσεις, στις οποίες επιχειρούμε να διατρέξουμε με συντομία το περιεχόμενο, για να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα που προκύπτουν από μια πρώτη ανάγνωση.

1. Άνθη και Αγκάθια. Στιχουργήματα

Η πρώτη συλλογή του Βεργωτή «Άνθη και Αγκάθια. Στιχουργήματα», περιέχεται σε ένα δερματόδετο βιβλίο διαστάσεων 11,5 x 15,5 εκ. με 214 γραμμένες σελίδες (κολοβό). Στο δερματόδετο αυτό χειρόγραφο βιβλίο, υπάρχουν σε πολλά σημεία δυσανάγνωστες σημειώσεις. Ο πειραματισμός στη γλώσσα είναι εμφανής καθώς ο Βεργωτής αναμειγνύει τύπους της δημοτικής με την καθαρεύουσα, πράγμα που δεν επιτρέπει να γίνει διακριτό ένα προσωπικό ύφος. Οι ιδιόχειρες σημειώσεις του δίπλα από τους στίχους στο κείμενο, επιβεβαιώνουν ότι βρισκόταν σε μια διαρκή αναζήτηση και ότι τα έργα αυτά ίσως ήταν ακόμη ποιητικές απόπειρες.

3. Βλ. Γ.Ν. Μοσχόπουλος, *Ιδιωτικά Αρχεία-Συλλογές*, ό.π., σ. 28.

Στην πρώτη σελίδα της ποιητικής συλλογής, ο Βεργωτής μοιάζει αναποφάσιστος να επιλέξει τίτλο. Αυτό γίνεται φανερό από τις 3 διαφορετικές γραφές στη σελίδα. Στην πρώτη, κανονική γραφή με μαύρο μελάνι, ο Βεργωτής δίνει τον τίτλο «Άνθη και Αγκάθια», ενώ με κόκκινο μελάνι, ίσως ως εναλλακτικό, τον τίτλο «Στιχουργήματα». Μάλιστα, κάτω από τη δεύτερη γραφή διακρίνονται τα αρχικά του ονόματός του, Π.Β. με κόκκινο επίσης μελάνι. Κάτω από τους «υποψήφιους» αυτούς τίτλους με μικρότερη γραμματοσειρά σημειώνει τις φράσεις: «Πτίλα και πτερά. Πτερυγίσματα. Επεα πτερόεντα». Και πάλι όμως, αναποφάσιστος σημειώνει με ένα τρίτο είδος γραφής, με μαύρο μολύβι αυτή τη φορά στα αγγλικά: "words, words, words (Shaksp.)", στίχος από την τραγωδία «Άμλετ» του άγγλου συγγραφέα Σαίξπηρ. Από ένα εξώφυλλο ελαχίστων λέξεων αποκομίζουμε την αίσθηση σοβαρότητας και επιμέλειας με την οποία δούλευε ο Βεργωτής τα ποιήματά του, πράγμα που επιβεβαιώνεται από το ατελές και τις διπλές γραφές των συνθεμάτων που ακολουθούν.

Οι τίτλοι των επιμέρους αριθμημένων κεφαλαίων είναι ενδεικτικοί της αντίστοιχης θεματολογίας, η οποία κυρίως σχετίζεται με ρομαντικά πρότυπα της εποχής. Υπάρχουν επίσης θέματα που αφορούν στις επιλογές του σχετικά με τη μετάφραση και τη στιχουργία. Επιπλέον, διαφαίνονται οι διαπροσωπικές του σχέσεις με διακεκριμένα πρόσωπα της εποχής, όπως τον διαπρεπή χειρουργό οφθαλμολόγο Φωτεινό Πανά, με τον οποίο είχε αναπτύξει φιλικές σχέσεις, και τον φίλο του, γνωστό ποιητή Μικέλη Άβλιχο.

Ιδιομορφία παρουσιάζεται στον τρόπο με τον οποίο ο Βεργωτής χρησιμοποιεί τα τονικά σημεία και τη στίξη. Ο Βεργωτής συχνά αφήνει χωρίς τόνους λέξεις ή φράσεις. Για παράδειγμα η λέξη «Επεα» του εξωφύλλου δεν έχει τόνο και πνεύμα. Από την άλλη, τονίζει τη λέξη «πτερά» με βαρεία παρ' όλο που ακολουθεί τελεία. Ο Βεργωτής, δεινός φιλόλογος και δημοτικιστής είναι αδύνατο να θεωρήσουμε ότι κάνει λάθη από άγνοια ή αμέλεια. Το γεγονός ότι η συλλογή είναι σε μεγάλο μέρος ακατάστατη, προφανώς οφείλεται στο ότι έγραφε με βιασύνη και γρήγορη γραφή. Σε αυτό συνηγορούν κάποιοι τύποι συντομογραφίες όπως η λέξη Shaksp., είτε η κατ' εξακολούθηση χρήση του «κ'», που ισοδυναμεί με το και. Από την άλλη, ίσως επρόκειτο για την πρώτη γραφή των ποιημάτων του, τα οποία θα υπέβαλε σε εξονυχιστική επεξεργασία εφόσον αποφάσιζε να τα εκδώσει. Κατά μια άλλη εκδοχή ίσως κάτι τέτοιο να μην το είχε ακόμη αποφασίσει καθώς δοκίμαζε σε μια περίοδο πειραματισμού τις ικανότητές του στην ποίηση και τη στιχουργική. Για το λόγο αυτό ίσως άφησε κάπως αφρόντιστο τον τονισμό και τη στίξη, προκειμένου να εμβαθύνει στην επεξεργασία του στίχου τον οποίο δούλευε και ξαναδούλευε με πολλαπλές γραφές, σημειώσεις, διορθώσεις και διαγραφές. Παρκακάτω θα σχολιαστούν σύντομα τα αριθμημένα με κόκκινο μελάνι δώδεκα πρώτα συνθέματα της συλλογής.

Πριν την αρχή του συνθέματος «Οπτασία», υπάρχουν εισαγωγικές σημειώσεις του Βεργωτή, στις οποίες με χιούμορ παρακινεί τον αναγνώστη να μην αρχίσει την ανάγνωση των συνθεμάτων του εάν έχει πριν διαβάσει ποιήματα του Ουγκώ και του Πινδάρου, όπως ακριβώς όταν κάποιος έχει φάει γλυκό δεν πρέπει έπειτα να δοκιμάσει κάτι πικρό. Με την παρατήρηση αυτή ο Βεργωτής δείχνει τη φιλοπαίγμονα διάθεσή του και την ανασφάλεια, αν όχι μετριοφροσύνη, που τον διέκρινε, μπροστά στην ποιητική αξία του Πινδάρου και του Ουγκώ. Προφανώς επιθυμεί να προλάβει τυχόν δυσμενή σχόλια των αναγνωστών, τους οποίους θέλει να προϊδεάσει ώστε να δείξουν μεγαλύτερη επιείκεια στην κριτική που θα ασκούσαν.

Το σύνθεμα «Οπτασία», που αποτελείται από 17 τετράστιχες στροφές με σταυρωτή ομοιοκαταληξία, ο Βεργωτής εκκινεί με μια αίσθηση γαλήνης και χαράς που χαρακτηρίζει τη νεότητα. Παρομοιάζοντας τον εαυτό του με ναύτη που ρίχνεται με χαρά και ανυπομονησία στο ταξίδι της ζωής, περιγράφει το πρώτο σκίρτημα της καρδιάς του μπροστά στον απριλιάτικο έρωτα. Ο νέος συνεπαρμένος από το πρωτόγνωρο αίσθημα εγκαταλείπει τα επίγεια και πετά στα ουράνια. Ακολουθώντας και λατρεύοντας τον «άγγελο-έρωτα» σαν άλλο Θεό, πλανάται καθώς αυτός δεν έχει αληθινή υπόσταση. Έτσι ο ερωτευμένος νέος, θρηνεί μόνος πια αναπολώντας τη γαλήνη των παρελθόντων ημερών.

Ο Βεργωτής καταπιάνεται με ρομαντικά θέματα νεανικών, ανομολόγητων και χαμένων ερώτων, ανθέων που δρέπει ο θάνατος. Η ρομαντικής υφής εικονοποιία (προδοσίες, μάρμαρα και μνήματα) προσιδιάζει στο το νεαρό της ηλικίας του την εποχή της συγγραφής (1864). Η παρουσία του θεϊκού στοιχείου είναι διόχυτη, ενώ η απαισιοδοξία κυριαρχεί στο τέλος του ποιήματος:

[...]

3.

Νεότης μου ερράντιζε τα μέλη μου τα νέα.

Ω αναμνήσεις ηδονών!

Είχα το στήθος μου θερμόν,

τα όμματα ωραία.

4.

Γλυκεία ήτον άνοιξις, ημέραις Απριλίου,

ήνθιζαν ρόδα στους αγρούς,

κ' εις της καρδιάς τους μυχούς

έρωτος άνθος θείον.

[...]

7.

Ήτον ο πρώτος έρως μου στην πρώτην ηλικίαν!
Ερήμωσεν ο ουρανός
από χαράν, κ' εγώ θνητός
την είχα στην καρδίαν.

8.

Επίστευσα πως του Θεού η τόση ευσπλαχνία
χερουβίμ έλαβε μορφήν,
και ήλθε κάτω εις την γην
όλη αγνή και θεία.

9.

Και μ' έλεγε, «τα πταίσματα σου έπλυνεν ο Έρως,
ο Έρως σου ο φλογερός,
μας προσκαλεί ο Ουρανός
τώρα εις εν του μέρους.»

10.

Κ' εγώ –το βαρύ πταίσμα μου ομολογώ κ' κλαίω–
στιγμήν τον πλάστην λησμονώ,
το χερουβίμ μου προσκυνώ,
λατρείας δάκρυα χέω.⁴
[...]

Αντίστοιχα, στο δεύτερο κεφάλαιο, «Αποχαιρετισμός», διακρίνουμε τον ίδιο ελεγχόμενο συναισθηματισμό και τη γλυκύτητα που χαρακτηρίζει τη γραφή του Βεργωτή ο οποίος αποχαιρετά, καθώς επιβεβαιώνει η αφιέρωση του στιχουργήματος, το φίλο του Μιχάλη Άβλιχο «αναχωρούντα διά Τεργέστην». Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η φιλική σχέση που αποκαλύπτεται στο ποίημα αυτό ανάμεσα στους δύο σχεδόν συνομηλίκους Ληξουριώτες, το Μιχέλη Άβλιχο (1844-1917) και τον Παναγιώτη Βεργωτή (1841-1916). Στο «κατευόδιο» αυτό ποίημα ο Βεργωτής θλιμμένος από την αναχώρηση του φίλου του, του εύχεται υγεία και καλή τύχη υποσχόμενος ότι θα κρατά πάντα ζωντανή την ανάμνησή του. Ίσως στους στίχους του διαφαίνεται κάποιο παράπονο καθώς ο ίδιος δεν είχε τη δυνατότητα να σπουδάσει αλλά έμενε περιορισμένος στη στερημένη από τις πνευματικές εξελίξεις της Ευρώπης και Αθήνας, Κεφαλονιά.

4. Παναγιώτης Βεργωτής, «Οπτασία», Άνθη και Αγκάθια. Στιχουργήματα. Αχρονολόγητο. Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Κεφαλληνίας, ΑΠΒ, φ. 11, υποφ.1.

1.

ὦ Μιχαήλ υγίαινε!
Ἡ ἀργυρά γαλήνη
να ἐξαπλωθῇ στον δρόμον σου
κι ὁ ἄνεμος να γίνη
αύρα τερπνή, χλιαρά!

2.

Στην ξένη γη τὰ ρόδα της
να σου χαρίζ' ἡ υγεία,
τὰς τερπνοτάτας ὥρας της
γελώσα ευδαιμονία,
καὶ δώρα ἡ Αθηνά.⁵
[...]

Ἡ ρομαντικὴ διάθεση τοῦ νεαροῦ Βεργωτῆ διακρίνεται στο στιχουργημα «Συμπόσιον», στο οποίο κυριαρχεῖ ἡ ἀγάπη. Ἡ θεματικὴ στροφή πρὸς τὴν ομορφιά τῆς φύσης εἶναι διάχυτη. Επίσης, ἐμφανὲς εἶναι ἡ μουσικότητα καὶ ἡ μελωδικότητα τοῦ ποιήματος, ποὺ μελοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαο Τζαννῆ, καθὼς πληροφορεῖ ὁ Βεργωτῆς στὶς ιδιόχειρες σημειώσεις τοῦ μετὰ τὸ τέλος τοῦ συνθέματος:

1.

Θεῖε Ἄγγελε, εἰς τὰ Ουράνια
ἐπαράτησες τὰς μελωδίας,
κ' ἦλθες κ' ἐσπείρες τὰς εὐτυχίας
στὴν ὠραία λιβαθώ;

2.

Τ' ἀνέμου ἀφησες τὰ δυο φτερούγια
καὶ τὸ πέταμα με μίας ἀρνήθης;
Μάυρο φόρεμα κι' ὠραῖο ἐνδύθης
κι' ὠνομάσθης Μαριγώ.

3.

Ρόδα σου ἔδωκεν ὁ κάμπος ὄψι,
τὴ φωνούλα σου γλυκὴ ἀηδόνι,
καὶ τὸν ἔρωτα ἴσως τρυγόνι
μᾶτια βέλη ὁ κυνηγός.

5. Παναγιώτης Βεργωτῆς, «Αποχαιρετισμός», Ἀνθή καὶ Αγκάθια. Στιχουργήματα, ὁ.π..

4.

Νύχτα ήτανε μαυρ' η ψυχή μου,
και στη νύχτα μου σ' ήσουν σελήνη
και παρ'άδεισος με μιας εγίνη
η ψυχή μου και ουρανός.⁶

Στο επόμενο σύνθεμα «Θάνατος κόρης» επικρατούν οι λυρικές εικόνες, καθώς και η χρήση ρομαντικών μοτίβων, με κυρίαρχο τον θάνατο της νεαρής και όμορφης κόρης μέσα σε ένα ειδυλλιακό περιβάλλον. Το πώς ακριβώς πεθαίνει στο κείμενο η νεαρή κόρη, ποιος εκφωνεί τον λόγο του θανάτου της, σε ποιο λογοτεχνικό ιδίωμα, με ποιους γραμματολογικούς και αφηγηματολογικούς όρους, διατυπώνεται μαζί με κοινωνικές-ανθρωπολογικές συνάψεις. Η παρουσία του θανάτου είναι καθοριστική, πέρα από τα όρια της αναπαραγωγής του σημαντικότερου ίσως κοινού τύπου της λογοτεχνίας. Ιδιαίτερα προσφιλής θεματικά και φορτισμένη συγκινησιακά η αναπαράσταση του νεανικού θανάτου, πηγάζει από τον μυστικισμό και τον πρωτογονισμό, τη νοσταλγία της χαμένης αθωότητας ως εκφάνσεις του ρομαντισμού.

Στο ποίημα «Αποχαιρετισμός του Ληξουριού» η γλώσσα μεταστρέφεται σε λαϊκή, καθημερινή, προσεγγίζοντας τη ντοπιολαλιά του Ληξουρίου, ενώ το ύφος γίνεται νοσταλγικό και αλλού κωμικό, περιπαικτικό. Ο Βεργωτής παρόλο που παρουσιάζει το Ληξούρι ελκυστικό και όμορφο, με γραφικούς ανθρώπινους χαράκτρες και ποικίλες κοινωνικές εκδηλώσεις, μετακινείται στην πρωτεύουσα του νησιού, το Αργοστόλι.

Στο «Δοκίμιον Στιχηράς μεταφράσεως της Ιλιάδος» ο Βεργωτής επιχειρεί μια έμμετρη μετάφραση αποσπάσματος του ομηρικού έπους. Όπως είναι αναμενόμενο η γλώσσα είναι αρχαιοπρεπής, κατά το αρχαιοελληνικό πρότυπο, και το ύφος υψηλό και μεγαλοπρεπές. Ο 19ος αιώνας είναι ένας κατεξοχήν αιώνας μεταφράσεων και μεταφραστών, είναι μια εποχή που κάθε συζήτηση για τη γλώσσα, την κριτική, την εθνική λογοτεχνία, τα λογοτεχνικά είδη και ήθη, περνάει από τις μεταφράσεις. Κάθε λογοτέχνης είναι και μεταφραστής, συχνά μάλιστα κυρίως μεταφραστής. Ο Βεργωτής ανήκει στο λόγιο μεταφραστικό πεδίο, στο οποίο συμμετέχουν (και διαγωνίζονται) ώριμοι καθηγητές, πολιτικοί, διπλωμάτες, έμποροι, δάσκαλοι, με συγκεκριμένη μεταφραστική στρατηγική ως προς τη γλώσσα και την πιστότητα.

Μεγαλοπρεπές ύφος υιοθετείται και στο μακροσκελές σύνθεμα δραματικής υφής «Ακτίς φωτός χιών και φλόξ» που πραγματεύεται το αδιέξοδο του ανθρώπου μπροστά στην ανυπέρβλητη δύναμη του έρωτα, της φύσης και του θανάτου.

6. Παναγιώτης Βεργωτής, «Συμπόσιον», Άνθη και Αγκάθια. Στιχουργήματα, ό.π..

Οι κοινωνικές επαφές του Βεργωτή διαφαίνονται στο σύνθεμα «Εἰς τὸν Φωτεινὸν Πανάν, Ὑφηγητὴν τῆς ἐν Παρισίοις Ἰατρικῆς σχολῆς κ[αὶ] χειρουργοῦ τοῦ Νοσοκομείου τῆς Loureine», το οποίο αποτελεί εγκώμιο στον Πανά, καθώς επαινεί την επιστημονική αρτιότητα και το ἦθος του. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στο αρχαίο ελληνικό παρελθόν και σε προσωπικότητες οι οποίες διέπρεψαν στο χώρο των επιστημών, ενώ εξυμνείται η λαμπρότητα τῆς Ελλάδας ἀλλὰ καὶ τῆς Γαλλίας, στὴν οποία ο Πανάς διαμένει.

Στο σύνθεμα «Αἰνίγμα» ο Βεργωτῆς περιγράφει με αυτοσαρκασμὸ ἀλλὰ καὶ φαιδρὸ τρόπο χαρακτηριστικὰ τοῦ εαυτοῦ του. Με τις στερεότυπες εκφράσεις που γράφεται ἓνα αἰνίγμα, περιγράφει τὴν ἐξωτερικὴ του εμφάνιση, τις συνήθειές του, τὰ πράγματα που του προκαλοῦν ἐνδιαφέρον.

Το ποίημα «Εἰς τὸν Θ(Δ)άνδην» ἀφηγείται τὴν ἐκδίωξη τοῦ Δάντη ἀπ' τὴ γενέτειρά του Φλωρεντία καὶ τὴ μετακίνησή του σε ἄλλες ἰταλικές πόλεις, ὅπου ολοκλήρωσε καὶ τὸ ἔργο του τὴ «Θεία Κωμωδία», ἡ οποία ἀπετέλεσε μεταφραστικό στόχο τοῦ Βεργωτή.⁷ Ο Βεργωτῆς ἀναφέρεται ὑποτιμητικὰ στὴν ἐξορία καὶ τις περιπέτειες τοῦ Δάντη, οἱ οποίες, καθὼς ἀναφέρει, δὲν ἀποτέλεσαν ἐμπόδιο, καθὼς ὁ ἴδιος μεγαλουργῆσε καὶ τὸ ὄνομά του ἔμεινε ἀθάνατο στὴν ἱστορία.

Μια ἀκόμη μεταφραστικὴ προσπάθεια ἀπὸ τὰ ἀγγλικά, ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸ ἔργο «Ρωμαῖος καὶ Ιουλιέττα» τοῦ Σαίξπηρ ἀποτελεῖ τὸ ἐπόμενο ομώνυμο σύνθεμα, πρᾶγμα που ἀποδεικνύει τὸ συστηματικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Βεργωτή γιὰ τὴ μεταφραστικὴ πρακτικὴ καὶ θεωρία ἡ οποία μετὰ τὴν περίοδο τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ συνδέεται με τὰ τότε φλέγοντα ζητήματα τῆς ἐθνικῆς γλώσσας καὶ παιδείας.⁸ Ἡ ὑπόθεση τοῦ Ρωμαίου καὶ τῆς Ιουλιέτας, τοῦ ἀπαγορευμένου ἔρωτα καὶ τῶν συνεπειῶν τοῦ ἀποτελεῖ τὴν πιο διάσημη καὶ συγκινητικὴ ἱστορία. Ο Βεργωτῆς ἀναλαμβάνει τὸ δύσκολο ἐγχείρημα νὰ ὁδηγήσει τὸν ἀναγνώστη τρεῖς αἰῶνες πίσω, χωρὶς νὰ ἀλλοιώσει τὴ φυσιογνωμία τοῦ κειμένου, καὶ ἔρχεται ἀντιμέτωπος με τὴ συναρπαστικὴ περιπέτεια μεταφορὰς τοῦ ἔργου στὴ γλώσσα μας διατηρώντας τὴ διαχρονικὴ του ἀξία.

Στὴν τελευταία ἀριθμημένη σύνθεσή του «Ἀνθη καὶ Ἀγκάθια» τιτλοφορούμενη «Ὁμοιοκαταληξία ἐπιβεβλημένη ὑπὸ τοῦ φίλου Μιχαήλ Ἀβλίου», παρατίθενται πολὺτιμες αὐτοβιογραφικὲς πληροφορίες. Οἱ δύο λόγιοι πέρασαν τὴ ζωὴ τους διαμένοντας στὴν Κεφαλονιά, με τὴ διαφορά ὅτι ὁ Ἀβλίου ταξίδεψε ἀπὸ τὰ εἴκοσι χρόνια τοῦ στὴν Ἑυρώπη καὶ στὴν Ἀθήνα ὥστε ὅταν ἐπέστρεψε στὸ νησί

7. Λεπτομέρειες γιὰ τὴ σειρά δημοσιεύσεων που εἶχε προκαλέσει ἡ μετάφραση τῆς *Κόλασης* τοῦ Βεργωτή βλ. Γεώργιος Γ. Αλυσανδράτος, «Ὁ Παναγιώτης Βεργωτῆς καὶ ἡ «Κόλαση» τοῦ Δάντη», ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία*, τχ. 78 (1965), σ. 115-126.

8. Ἄννα Ταμπάκη, «Νεοελληνικὲς μεταφράσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ: ευρυχωρία καὶ ὅρια τῆς λογοτεχνίας», *Δια-κειμένα* τ.χ. 2 (2000), σ. 7-24.

σε ηλικία 34 ετών είχε γεμάτες τις ιδεολογικές, κοινωνικο-πολιτικές του αποσκευές. Ο Βεργωτής από την άλλη αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας και την κοινωνική ανάταξη, όμως προσανατολισμένης κυρίως στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας της Κεφαλονιάς το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα:

[...]

Πλην θα με ίδης φεύγοντα μακράν Κεφαλληνία
και τότε μόνον θα φανής στα κύματα γλυκεία
ω Μιχαήλε τότ' ελθέ να πάμε στη Νεάπολι
γιατί εις την Κεφαλονιά εμείναμε παράπολυ.⁹

Στο αυτοβιογραφικό αυτό ποίημα, φαίνεται ξεκάθαρα η αγάπη του νεαρού Βεργωτή για την ποίηση, την οποία παρ' όλ' αυτά αισθάνεται ότι δεν μπορεί να υπηρετήσει επαρκώς. Επίσης, διακρίνεται η ανασφάλειά του, καθώς ασκεί την αυτοκριτική του για το ποιητικό του ταλέντο θυμίζοντάς μας ανάλογες στιγμές των Μπάμπη Άννινου, Ανδρέα Λασκαράτου, Μιχέλη Άβλιχου. Παράλληλα συγκρίνει το ταλέντο του με αυτό του φίλου του Άβλιχου, ο οποίος θεωρεί ότι έχει επιτύχει το σκοπό του, την κατάκτηση της ποιητικής τέχνης. Επιπλέον, εμφανής είναι η διάθεση του Βεργωτή να φύγει από την Κεφαλονιά καθώς η μακρόχρονη διαμονή στο νησί φαίνεται να τον έχει κουράσει.

Έτσι η επιλογή του εικοσάχρονου Άβλιχου να φύγει αρχικά για την Ιταλία, φαντάζει ιδανική, τη στιγμή που ο ίδιος ο Βεργωτής έχει εγκλωβιστεί στον κλειστό κύκλο της Κεφαλονιάς που προσπαθούσε να διατηρήσει αγωνιωδώς την οικονομική και πνευματική της ανέλιξη. Η ευρωπαϊκή πόλη του 19ου παρουσιάζεται ελκυστική. Οι μετανάστες διακατέχονται από τους ίδιους πόθους, τα ίδια όνειρα, τις ίδιες προσδοκίες, τις ίδιες αναζητήσεις.

Το σύνθεμα παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς αποκαλύπτει τις καταβολές και τις επιδράσεις δύο σημαντικότητας λογοτεχνών στην Κεφαλονιά τα χρόνια μετά την Ένωση. Οι δύο συνομήλικοι φίλοι φαίνεται να έχουν τις ίδιες λογοτεχνικές ανησυχίες. Ο Βεργωτής γνωρίζουμε ότι δεν κατόρθωσε να ακολουθήσει πανεπιστημιακή μόρφωση, ο Άβλιχος αντίθετα σε ηλικία 19 ετών, τον Οκτώβριο του 1863 όπως πληροφορούμαστε από την ημερομηνία στο τέλος του ποιήματος, έφυγε στην Ευρώπη για πανεπιστημιακές σπουδές. Όταν ο πολυταξιδεμένος Άβλιχος επέστρεψε στο νησί είχε γεμάτες τις ιδεολογικές, κοινωνικο-πολιτικές του αποσκευές. Ο Βεργωτής από την άλλη αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη της εκπαιδευτικής δραστηριότητας και την κοινωνική ανάταξη, όμως προ-

9. Παναγιώτης Βεργωτής, «Ομοιοκαταληξίαι επιβεβλημένα υπό του φίλου Μιχαήλ Αβλίχου», Άνθη και Αγκάθια. Στιχουργήματα, 6.π..

σνατολισμένης κυρίως στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας της Κεφαλονιάς στα τέλη του 19ου αιώνα.

2. *Οπτασία. Ποιητικά και γλωσσικά αμαρτήματα νεανικά*

Στον δεύτερο υποφάκελο περιλαμβάνεται το τιτλοφορούμενο «Οπτασία. Ποιητικά και γλωσσικά αμαρτήματα νεανικά»,¹⁰ ένα μακροσκελές σύνθεμα 131 σελίδων, εκ των οποίων οι αριστερές περιέχουν χειρόγραφα σχόλια και σημειώσεις, ενώ οι δεξιές το σώμα του ποιήματος με πολλές ιδιόχειρες διορθώσεις. Το ποίημα είναι ρομαντικής υφής, γεμάτο από φυσικές και μεταφυσικές εικόνες, που το καθιστούν «σκοτεινό» σε αρκετά σημεία, θυμίζοντάς μας ανάλογα σολωμικά συνθέματα, ενώ η φύση και η επίδρασή της πάνω στα όντα είναι κυρίαρχη. Γενικά το έργο του είναι διαποτισμένο από τις ιδέες του Σολωμού, την αγάπη για την πατρίδα, τη φύση, το μυστηριακό στοιχείο, ενώ ομοιότητες υπάρχουν στη χρήση της δημοτικής γλώσσας, το μέτρο, το λεξιλόγιο και σε πολλές εκφράσεις που αντλούνται ολόκληρες από το σολωμικό έργο. Το κεντρικό πρόσωπο του συνθέματος, εμπνεόμενο από το φυσικό περιβάλλον αισθάνεται αδυναμία να αποδώσει την ομορφιά της με το ποιητικό του ταλέντο, θεωρώντας πως τα φτερά της τέχνης του είναι «μικρά και αγύμναστα»:

1.

Στου βίου μου τα πρόθυρα
ενώ επεριπλανάμουν
ένα λιβάδι απάντησα
και εις αυτό εισερχόμουν
σκιρτών και χαρωπός.
[...]

3.

Όσον τα ωραία σου χρώματα
ω χρώμα της μελόνης
να μεταφέρεις λάμποντα
εις το χαρτί, δεν φθάνεις
τόσην ποτέ τιμήν.

10. Παναγιώτης Βεργωτής, «Οπτασία. Ποιητικά και γλωσσικά αμαρτήματα νεανικά», Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Κεφαλληνίας, ΑΠΒ, φ. 11, υποφ. 2.

4.

Πλην τα μικρά και αγύμναστα
 πτερὰ μου τώρα εκτείνω
 κ' εις της ποιήσεως άφοβα
 τον ουρανόν τ' αφήνω
 τον μέγαν, και πλατύν.
 [...]

Στο ποίημα περιγράφονται οι ώρες τρυφής στη φύση όπου κυριαρχεί η ευτυχία, η ανεμελιά και η αθωότητα της εφηβείας, κοντά στην Αγλαΐα, τη Θάλεια και την Ευφροσύνη. Οι σκληρές δοκιμασίες του, που δεν αρμόζουν στο νεαρό της ηλικίας του έκαναν την καρδιά του σκληρή, ανάληπτη μπροστά στις συγκυρίες της τύχης. Η έξοδος του ήρωα από την απελπισία και τον πόνο ήταν επίπονη και παρουσιάζεται ως άνοδος στους ουρανούς όπου βρίσκεται εκστατικός, με την ψυχή γεμάτη γαλήνη. Εκεί σπάνιες, απόκοσμες μελωδίες κατακλύζουν την ψυχή του, άφατα οράματα μαγεύουν τις αισθήσεις του καθώς αντικρίζει τον Έρωτα ως αγγελική γυναικεία μορφή. Μαγεμένος κυριεύεται από τον Έρωτα, του οποίου τη δύναμη εγκωμιάζει, ενώ συγχρόνως αισθάνεται φόβο μήπως τον χάσει. Ο πρωταγωνιστής συνειδητοποιεί ότι οι αισθήσεις του ασθενούν και ότι βρίσκεται παραδομένος στην αγκαλιά του Μορφέα. Αντιλαμβανόμενος ότι πρόκειται για όνειρο και εβρισκόμενος σε κρημνώδη και αφιλόξενη γη θρηνεί για την απώλεια της ονειρώδους ευτυχίας που είχε κάποτε γευτεί.

3. Αυτά φύλλα

Σε λυτά χειρόγραφα φύλλα, στον υποφάκελο 11.3 σώζονται τρία ποιήματα. Στο ποίημα «Άνοιξι»,¹¹ δίνεται μια λυρική περιγραφή του φυσικού τοπίου, όταν αυτό ενδύεται από τις μυρωδιές και τα χρώματα της καρποφόρας εποχής. Η δύναμη και η καθαρότητα της δημοτικής γλώσσας έρχεται να συμπληρώσει την απλότητα των εκφραστικών μέσων. Πρόκειται για αντιγραφή του ομότιτλου ποιήματος του Ιωάννη Βηλαρά, του οποίου η θέση ανάμεσα στους δημοτικιστές του ελληνικού Διαφωτισμού που μάχονται για την επικράτηση της φυσικής γλώσσας είναι σημαντική, πράγμα που υποδηλώνει και τις λογοτεχνικές καταβολές του Βεργώτη.¹² Οι γλωσσικές και γραμματικές αντιλήψεις του αποτυπώνονται

11. Παναγιώτης Βεργώτης, «Άνοιξι», Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Κεφαλληνίας, ΑΠΒ, ό.π., φ. 11, υποφ. 3.

12. «Άνηξι», στο βιβλίο: Άπαντα Ιωάννου Βηλαρά ήτοι ποιήματα και πεζά τινά, Εκ του Τυπογραφείου ο Παρνασσός Σεργίου Χ. Ραφτάνη, Εν Ζακύνθω 1871, σ. 27-28.

στα χαριτωμένα λυρικά του ποιήματα. Μην ξεχνάμε ότι το προδρομικό έργο του Βηλαρά, όπως και του Χριστόπουλου αποτέλεσαν και τη φιλολογική προπαρσκευή του Σολωμού, που με τη σειρά του επέδρασε βαθιά στο γλωσσο-παιδαγωγικό έργο του Βεργωτή.

Το επόμενο ποίημα με χρονολογία 7 Δεκεμβρίου 1860 τιτλοφορείται στην αγγλική "The kiss dear maid".¹³ Πρόκειται για κάποιου τύπου διασκευή στα ελληνικά του μελοποιημένου συνθέματος "On parting" του λόρδου Βύρωνα (1788-1824), ενός από τους μεγαλύτερους ποιητές του περασμένου αιώνα.¹⁴ Το περιεχόμενο είναι ερωτικό, ρομαντικό καθώς οι δύο νέοι πρέπει να αποχωριστούν, ενώ η γλώσσα στρέφεται σε αρχαιοπρεπή μορφή.

Το τρίτο ποίημα, «Τα καπονάκια»,¹⁵ γραμμένο σε χαρτί μιλιμετρέ, είναι αχρονολόγητο. Ο τίτλος αναφέρεται στο αρσενικό πουλερικό που έχει ευνουχισθεί χειρουργικά πριν φθάσει στη σεξουαλική ωριμότητα και έχει σφαχτεί σε ελάχιστη ηλικία τεσσάρων περίπου μηνών. Το περιεχόμενο του είναι σαφώς μεταφορικό, καθώς πραγματεύεται με τρόπο σκωπτικό και με πολιτικές προεκτάσεις, τη μοίρα των πολιτών που δεν μπορούν να λάβουν μόνοι τις αποφάσεις τους, αλλά είναι δέσμιοι της εκάστοτε ξενικής πολιτικής προστασίας.

Η μικρή αυτή συγκομιδή διάσπαρτων ποιημάτων θα αποτελέσει λίγο πολύ το σύνολο της ποιητικής παραγωγής του Βεργωτή. Τα περισσότερα συνθέματα έμειναν ανολοκλήρωτα, αδημοσίευτα με τις χειρόγραφες σημειώσεις να αποδεικνύουν πόσο σοβαρά ελάμβανε το θέμα της σύνθεσης προχωρώντας συνεχώς σε διορθώσεις και βελτιώσεις. Η αντίληψη του για τον εξαιρετικό βαθμό δυσκολίας της ποίησης και η συγκρατημένη πίστη στις ποιητικές δυνατότητές του, που εκφράζεται συχνά στα συνθέματά του, εξηγεί γιατί ένας σημαντικότητας λόγιος, που καταπιείστηκε με ποικίλα θέματα, μεγάλο μεταφραστικό γλωσσικό και εκπαιδευτικό έργο, άφησε τα περισσότερα συνθέματά του αδημοσίευτα.

Αν και η ποίηση του Βεργωτή διακρίνεται από προσποιητή ανεμελιά και άλλοτε από επιτηδευμένη εκζήτηση, επιτυγχάνει να παγιώσει σε μεγάλο βαθμό μια μορφή δημοτικής κοινής, ανανεώνοντας τη δημοτική παράδοση και αξιοποιώντας ένα πλούσιο γλωσσικό υλικό στον έντεχνο ποιητικό λόγο. Σημαντικό είναι ότι στα έργα του Βεργωτή αναδεικνύεται ο ρόλος της γλώσσας στη διαμόρ-

13. Παναγιώτης Βεργωτής, "The kiss dear maid", ό.π..

14. George Gordon, Lord Byron, "On parting", *The Works of Lord Byron*. A new, revised and enlarged edition, with illustrations. Poetry. Vol. III. Edited by Ernest Hartley Coleridge, John Murray, London 1900. Επίσης online στο Project Gutenberg στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.gutenberg.org/files/21811/21811-h/21811-h.htm#Page_23.

15. Παναγιώτης Βεργωτής, «Τα Καπονάκια», ό.π.. Βλ. τις ιδιόχειρες σημειώσεις του Βεργωτή στο κάτω μέρος του ποιήματος.

φωση εθνικής ιδεολογίας, ο ρόλος της γλωσσικής αγωγής και της εκπαίδευσης ως μέσου άσκησης εθνικής πολιτικής καθώς και η κοινωνιογλωσσική πραγματικότητα της εποχής. Ο ίδιος στηρίζει τη γλώσσα ως βασική αξία του πολιτισμού. Από την εξέταση των πηγών ανακύπτει, επιπλέον, ένα βασικό λογοτεχνικό στοιχείο, που είναι η κοινωνική και πολιτική διάσταση, η οποία διαφαίνεται μέσα στο έργο του κεφαλονίτη λογίου. Η ιδεολογία του Βεργωτή, όπως αυτή αποτυπώνεται στην ποίησή του, παρ' ότι οργανωμένη και λειτουργική δε μπόρεσε να έχει άμεσο αντίκτυπο. Η γλωσσική πραγματικότητα και η διαμόρφωση των ανανεωτικών δυνάμεων στα Επτάνησα στο τέλος του 19ου αιώνα, θα επιβεβαίωνε την πρόταση του Βεργωτή. Έπρεπε όμως πρώτα να συμβούν οι κατάλληλες ζυμώσεις που θα οδηγούσαν προς αυτή την κατεύθυνση.

Ανεκτίμητο υλικό πραγματολογικό, ιστορικό και λαογραφικό, ανιχνεύεται σε στίχους του Βεργωτή και συνθέτει ένα πολύτιμο υλικό για τη ζωή και τις αντιλήψεις της τοπικής κοινωνίας της Κεφαλονιάς του 19ου αιώνα καθώς παρουσιάζει στοιχεία από την καθημερινή ζωή του αγροτικού και αστικού πληθυσμού του νησιού. Πέρα από αυτά, φιλοσοφικές, γλωσσολογικές και λογοτεχνικές αντιλήψεις διαφαίνονται μέσω της πρόσληψης του έργου του.

Ο Βεργωτής έγραψε ποίηση χωρίς πρόθεση να κολακέψει ή να κάνει υποδείξεις. Δεν τιμήθηκε με τίτλους, αλλά προσέγγισε με στοργή την οικειότητα της καθημερινότητας. Και είναι ευτύχημα που υπάρχουν κείμενα ποιητικά που ο αναγνώστης μπορεί να τα απολαύσει χωρίς δυσκολία ανακαλύπτοντας τα μυστικά τους, καθώς ο Βεργωτής υπηρέτησε με συνέπεια τον ποιητικό λόγο. Οι στίχοι του γραμμένοι στο μέτρο του προσιτού, με την άριστη εκείνη ευγένεια και εσωτερικότητα, λειτουργούν με τρόπο λυτρωτικό. Τα ποιήματα του υποστηρίζουν την ελευθερία, το όνειρο και τον έρωτα. Είναι ποιήματα που μας καθιστούν συλλειτουργούς στην ποιητική διαδικασία και καλύπτουν τους ιδεολογικούς και αισθηματικούς μας χώρους εκφράζοντας την πίστη στη ζωή και την αξιοπρέπεια.

Οι ελάχιστονες λογοτέχνες, όπως ο Κεφαλονίτης Βεργωτής, καθώς αντανakλούν την επίδραση παλαιότερων ή και σύγχρονών τους αξιόλογων λογοτεχνών, όπως του Μικέλη Άβλιχου, του Διονυσίου Σολωμού, του Ιωάννη Βηλαρά, του λόρδου Βύρωνα, γίνονται οι διάμεσοι ανάμεσα στα έργα εκείνων και τους αναγνώστες. Η μελέτη του έργου τους κρίνεται απαραίτητη για την κατανόηση των αλληλεπιδράσεων και των επιρροών που διαμόρφωσαν τις λογοτεχνικές τάσεις του 19ου αιώνα. Μπορεί η πρωτοτυπία και η καλλιτεχνική αξία τους να μην είναι ιδιαίτερα σημαντική, όμως η μελέτη του έργου τους δίνει καθαρότερες μαρτυρίες για τη διερεύνηση του ιδεολογικού κλίματος και των πνευματικών ζυμώσεων της εποχής. Προσωπικότητες σαν του Βεργωτή, επιβάλλονται στον καιρό τους με τη δύναμη του λόγου, την επιθυμία για ανανέωση. Πραγματικά ο Βερ-

γωτής, υπήρξε από τους πιο ενεργητικούς λόγιους των Επτανήσων· δυστυχώς αν και προδρομικό, το έργο του έχει δημοσιευθεί κατά το ήμισυ.

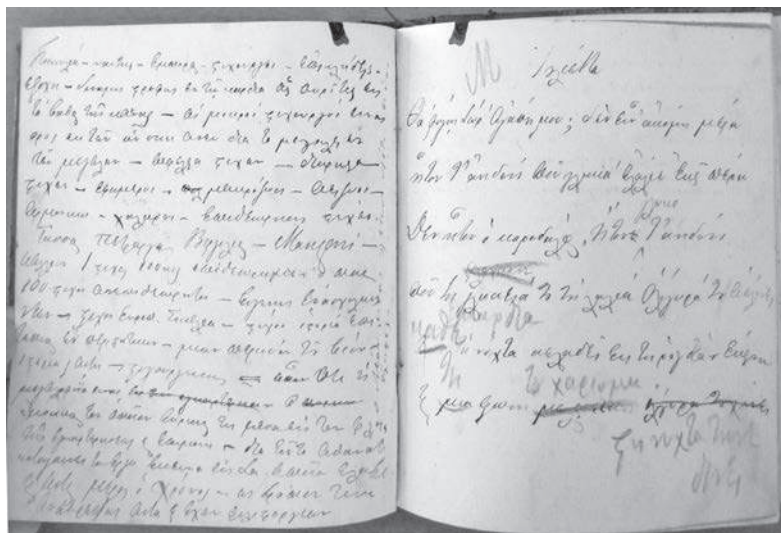
Περίληψη / Summary

Ο Παναγιώτης Βεργωτής αποτελεί σημαντικό κεφαλονίτη λογοτέχνη, λόγιο και παιδαγωγό του 19ου αιώνα, με πλούσιο έργο. Σκοπός της παρούσας εισήγησης είναι μια πρώτη, περιληπτική παρουσίαση αδημοσίευτων έως τώρα, άγνωστων στο μεγαλύτερο μέρος τους ποιητικών του συνθέσεων, οι οποίες έχουν εντοπιστεί σε χειρόγραφα χαρτόδετα βιβλία και άλλες σε λυτά φύλλα.

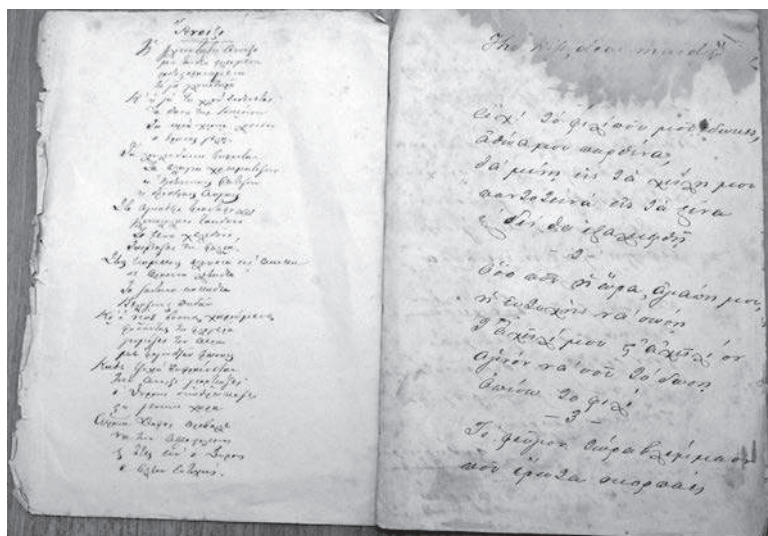
Panagiotis Vergotis is a prominent Kefalonian literary figure, scholar and pedagogue of the 19th century, with rich literary work. This presentation aims to illustrate briefly his so far unpublished and mostly unknown poetical compositions, which have been found in the form of handwritten, paperback books or written on sheets of paper.

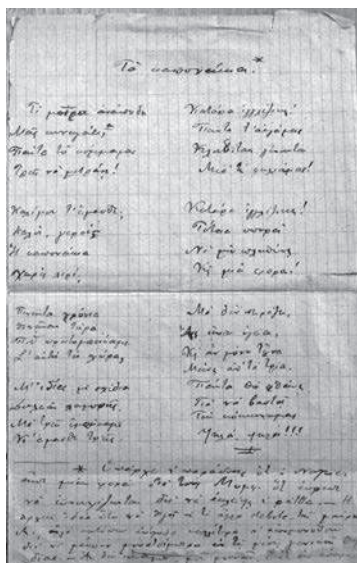
Παναγιώτης Βεργωτής, «Άνθη και Αγκάθια. Στιχουργήματα».
Γ.Α.Κ., Αργοστόλι. ΑΠΒ, φ. 11, υποφ. 1.

Παναγιώτης Βεργωτής, «Ρωμαιοί και Ιουλιέττα», «Άνθη και Αγκάθια. Στιχουργήματα».
Γ.Α.Κ., Αργοστόλι. ΑΠΒ, φ. 11, υποφ. 1.

Παναγιώτης Βεργωτής, «Άνοιξι», "The kiss dear maid", Αυτά φύλλα, Γ.Α.Κ., Αργοστόλι. ΑΠΒ, φ. 11, υποφ. 3.

Παναγιώτης Βεργωτής, «Καπονάκιον», Αυτά φύλλα, Γ.Α.Κ., Αργοστόλι. ΑΠΒ, φ. 11, υποφ. 3.

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ Κ. ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ (1938-2011) ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΟΛΩΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΖΑΚΥΝΘΙΩΝ

Αικατερίνη Δεμέτη

Το ότι η έννοια «αρχειακή μονάδα» είναι τελείως αντίθετη με την έννοια της «συλλογής», αφού τα τεκμήρια εναποτίθενται στα αρχεία, όπως τα γεωλογικά στρώματα, δηλαδή βαθμιαία και σταθερά, ενώ η συλλογή ενός ιδιώτη, μιας βιβλιοθήκης, ενός μουσείου, συγκροτείται εκ των υστέρων, τυχαία, από πωλήσεις, δωρεές ή κληροδοτήματα, σύμφωνα με ορισμένα κατ' ανάγκην υποκειμενικά κριτήρια, και για να ικανοποιήσει ορισμένες προτιμήσεις, είναι κοινή παραδοχή.¹

Ως «Αρχείο», σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει η κ. Μ. Κολυβά, στο: *Αρχειονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων. Ιστορική αναδρομή*, Αθήνα 2009, «ορίζεται το αθέραιο οργανικό σύνολο των ανθρώπινα συσσωρευομένων και συνυφαισθημένων εγγράφων πράξεων, εγγράφων, μαρτυριών και τεκμηρίων, ανεξαρτήτως βαρύτητας και συνεπειών και αδιακρίτως χρονολογίας, σχήματος και ύλης (ως υποστρώματος εγγραφής), δια των οποίων αναπτύχθηκε ή/και ακόμα αναπτύσσεται η πρακτική δραστηριότητα (καθορισμένη από τη διακαινή φύση και ικανότητα και σύμφωνη με την ιδιότητα) ενός φυσικού ή νομικού προσώπου στο πλαίσιο των δικαιοδοσιών και αρμοδιοτήτων του».²

Υπάρχουν όμως και οι εξαιρέσεις.

Για τη Ζάκυνθο ειδικότερα, που το μωσαϊκό της διεργαγής ανεπανόρθωτα στην τρομερή καταστροφή του Αυγούστου του 1953, το να ψάχνει κανείς για τις ψηφίδες, που θα ανασυνθέσουν το σκορπισμένο παζλ της ιστορικής μνήμης, είναι ένα έργο που όσοι το έχουν κατά καιρούς επωμιστεί, καταλαβαίνουν πόσο δύσκολο και επίπονο είναι.

Γι' αυτό και για το σωματείο με την επωνυμία «Μουσείον Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων», που εκ του ιδρυτικού του Καταστατικού (1968) έχει ως σκοπό «τη διατήρηση, ενίσχυση και διάδοση του εθνικού, πνευματικού και καλ-

1. Robert-Henri Bautier, «Τα Αρχεία», στο *Encyclopedie de la Pleiade. Ιστορία και Μέθοδοί της*, τ. Γ' (Διεύθυνση Charles Samaran), μετάφραση Παναγιώτη Αναστόπουλου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σ. 213.

2. Μαρίαννα Κολυβά, *Αρχειονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων. Ιστορική αναδρομή*, εκδ. Πατάκη 2009, σ. 18.

λιτεχνικού αισθήματος, που χαρακτηρίζει όχι μόνο τους επιφανείς της Ζακύνθου άνδρες, αλλά και τον Ζακυνθινό λαό όλων των τάξεων», και τον οποίο θέλει να επιτελέσει:

1. με την ανέγερση κατάλληλου κτιρίου στη Ζάκυνθο,
2. με την συγκέντρωση στο κτίριο αυτό και την έκθεση αντικειμένων κάθε μορφής, καλλιτεχνικής, ιστορικής, λαογραφικής, που μαρτυρούν την ακμή και τον πολιτισμό της Ζακύνθου,
3. με τον καταρτισμό ειδικού αρχείου εγγράφων και χειρογράφων του Σολωμού και άλλων επιφανών της Ζακύνθου τέκνων και ειδικής βιβλιοθήκης προς μελέτη του βίου και της εποχής των οπωσδήποτε διακριθέντων Ζακυνθίων και
4. με άλλα μέσα, τα οποία το Σωματείο ήθελε κρίνει πρόσφορα προς τον σκοπό του»³

το να ισχυριστεί κανείς ότι, τα «ειδικά αρχεία» που περιλαμβάνει στη συλλογή του, αφού δεν απορρέουν κατά κάποιον τρόπο αυτόματα από τις καθημερινές δραστηριότητες μιας δημόσιας διοίκησης, ενός θρησκευτικού ιδρύματος, μιας βιομηχανικής ή εμπορικής επιχείρησης, μιας οικογένειας ή ενός ιδιώτη, δεν είναι αρχεία, αφού δεν πληρούν τις προϋποθέσεις που αναφέραμε παραπάνω για να χαρακτηριστούν ως τέτοια, είναι άστοχο.

Άλλωστε ο νέος ρόλος των αρχείων στις μέρες μας είναι η όσο γίνεται μεγαλύτερη συγκέντρωση του δυναμικού των τεκμηρίων του έθνους προς όφελος του κοινού, αλλά και των ιστορικών μελετών.⁴ Οι αρχειοθέτες έχουν τώρα μια άλλη φιλοδοξία: ο όγκος των τεκμηρίων που συγκεντρώνουν να μη χρησιμεύει μόνο στον ειδικευμένο ιστορικό, αλλά να μπορεί να αξιοποιηθεί για να καλλιεργήσει το ενδιαφέρον του μαθητικού κόσμου για την ιστορία και να προσφέρει στο ευρύτερο κοινό ιστορική μόρφωση.⁵

Με αυτή την έννοια και το Μουσείο δεν περιορίζεται στον εντοπισμό και την περισυλλογή μεμονωμένων στοιχείων, ούτε στην στείρα μουσειακή παρουσίασή τους, αλλά καταξιώνεται με τη γενναιόδωρη προσφορά του συγκεντρωθέντος υλικού στις γνωστικές ανάγκες ενός διψασμένου χώρου, και γίνεται ένας ώριμος συλλέκτης, ο οποίος εκθέτει τη συλλογή του, και μας βοηθά να δούμε από μία άλλη οπτική το ρόλο που τα μικρά περιφερειακά μουσεία μπορούν να διαδραματίσουν την εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Άλλωστε το κύριο χαρακτηριστικό του συλλέκτη δεν είναι πρώτα από όλα να αγαπά και να θαυμάζει, να γνωρίζει και να αναγνωρίζει, και κατόπιν να ανα-

3. Καταστατικό Μ.Σ. & Ε.Ζ., *Αρχείο Μουσείου Σολωμού & Επιφανών Ζακυνθίων*.

4. Robert-Henri Bautier, *ό.π.*, σ. 268.

5. Robert-Henri Bautier, *ό.π.*, σ. 266.

ζητά τρόπους προσέγγισης του υλικού του, για να το αναδείξει και έτσι να το διασώσει, και όλα αυτά, έχοντας την απαιτούμενη φαντασία, ώστε πίσω από το αντικείμενο να μπορεί να δει ζωντανή την ιστορία του και, συνολικότερα, την εποχή του;⁶

Η ερώτηση είναι ρητορική, αλλά η απάντηση δεν έρχεται τόσο εύκολα όσο θα μπορούσε κάποιος να τη διατυπώσει. Και αυτό δεν έγκειται στο γεγονός ότι το Μουσείο και κάθε μικρό περιφερειακό Μουσείο «δεν αγαπά» και «δεν θέλει». Έγκειται κυρίως στο ότι «δεν μπορεί». Και δεν μπορεί γιατί δεν έχει την απαιτούμενη στήριξη για να το πράξει.

Η περίπτωση του «ειδικού αρχείου» του ερευνητή, λογίου και εκδότη της μετασεισμικής Ζακύνθου, Γιάννη Κ. Χρυσικόπουλου (10.11.1938-09.03.2011), τα κατάλοιπα της βιβλιοθήκης του οποίου περιήλθαν τον Μάιο του 2012 στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, από τα αδέρφια του, Αντωνία Χρυσικοπούλου-Στάβαρη και Γενναίο Κ. Χρυσικόπουλο, είναι ένα τυπικό παράδειγμα.

Η πρώτη πρόχειρη καταγραφή που πραγματοποιήθηκε με τη μορφή «πρωτοκόλλου παραδόσεως - παραλαβής», προκειμένου να μεταφερθεί το εν λόγω αρχείο από το σπίτι του θανόντος στο μουσείο και έγινε το Μάιο και τον Ιούνιο του 2012, ανέδειξε μικρούς θησαυρούς, που κάθε άλλο μπορούν να μείνουν απαρατήρητοι και απαιτούν οικονομικούς πόρους για να αξιοποιηθούν.

Για να έρθουμε όμως πιο κοντά στο «ειδικό» αυτό αρχείο, θα πρέπει να πούμε λίγα λόγια για τον δημιουργό του.

Ο Γιάννης Χρυσικόπουλος, αποτέλεσε μια ξεχωριστή προσωπικότητα της μετασεισμικής Ζακύνθου, που χαρακτηριζόταν από το πάθος για κάθε τι σχετικό με την ιστορία της.

Ενεργός πολιτιστικός παράγοντας, δημοσιογράφος, ανταποκριτής και συνεργάτης εφημερίδων και ραδιοσταθμών, εκδότης, συντάκτης διαφόρων κειμένων, βιβλιοπώλης, εξέδιδε την 15μερη εφημερίδα *Μέλλον* και αργότερα *Το Μέλλον* (22 Μαΐου 1963- 12 Ιουνίου 1966, αριθμ. 1-91), διηύθυνε τις ομώνυμες εκδόσεις («Βιβλιοθήκη Ζακυνθινών Μελετών»), εξέδιδε το βραχύβιο τριμηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό *Η Λύρα* (Μάρτιος & Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1970, αριθμ. 1 και 2-3), ενώ προχώρησε σε αρκετές εκλαϊκευμένες εκδόσεις για τον Παν. Δοξάρá, τον Σπ. Δε Βιάζη, τον Δημ. Γουζέλη, τον Ανδρ. Κάλβο, τον Ανδρ. Μαρτζώκη, τον Νικ. Κουτούζη, τον Άγγ. Σουμάκη, τον Διον. Σολωμό, το Διον.

6. Κατερίνα Δεμέτη, «Τα χειρόγραφα του Γρηγορίου Ξενοπούλου από τη Δωρεά Σταματίου Δέγληρη στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων. Αφορμή για κάποιες σκέψεις γύρω από το ρόλο του συλλέκτη σήμερα», στο *Φιόρα Τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό*, έκδ. Επιτροπή Πρωτοβουλίας για την έκδοση Τιμητικού Τόμου, Ζάκυνθος 2009, σ. 302.

Ρώμα, τον Γρ. Ξενόπουλο, τον Ούγο Φώσκολο και άλλες φωτισμένες μορφές της επτανησιακής ιστορίας.⁷

Η αγάπη του για το λαϊκό πολιτισμό, τον έκανε να ασχοληθεί ιδιαίτερα με τις «ομιλίες», αυτό το ιδιαίτερο είδος λαϊκού θεάτρου, αλλά και να συγκεντρώσει υλικό για την έκδοση μιας ζακυνθινής σατιρικής Ανθολογίας, με κείμενα πεζά και ποιητικά. Η σατιρική αυτή Ανθολογία είδε το φως μετά τον θάνατό του από τον Δήμο Ζακύνθου, σε επιμέλεια Διονύση Σέρρα.⁸

Αν αναπαριστούσαμε την ιστορική διαδρομή της Ζακύνθου σε μια ευθεία γραμμή που ξεκινά από τα βάθη της προϊστορίας και καταλήγει στα πιο έντονα πολιτικά γεγονότα των ημερών που διαδραματίζονταν σε αυτήν, όταν άφηνε την τελευταία του πνοή, στις 9 Μαρτίου 2011, θα μπορούσαμε ανεπιφύλακτα να διατυπώσουμε την άποψη ότι ο Χρυσικόπουλος, μπορεί να τοποθετήσει σε όλη αυτή τη μακριά γραμμή, αναθήματα. Γιατί μόνο με την λέξη αυτή, θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει τα τεκμήρια που εντοπίσαμε στο αρχείο του.

Με διάθεση λατρευτική, ο Χρυσικόπουλος, είχε συγκεντρώσει ένα υλικό τόσο σπάνιο και δυσεύρετο, για τις σημαντικότερες εκφάνσεις της ζακυνθινής ζωής και τις μορφές που πρωταγωνίστησαν σε αυτή, στη διάρκεια των αιώνων, που η έκπληξη ήταν το κύριο συναίσθημα που μας κατέκλυζε κάθε φορά που ανασύραμε ένα μικρό θησαυρό από το αρχείο του. Και φυσικά το υλικό αυτό ήταν αταξινόμητο ή «αταξινομημένο» με τον τρόπο που εκείνος ήθελε, για να είναι χρηστικό στις εκδόσεις, τις συγγραφές και στη μελέτη του.

Κατάσταση – περιγραφή αρχείου – τρόπος ταξινόμησης

Τα περισσότερα τεκμήρια ήταν μέσα σε χάρτινα χρωματιστά ντοσιέ (χρώματος κίτρινο, μπλε, πορτοκαλί, κόκκινο, μωβ, πράσινο) με λάστιχο, διαστάσεων 35 x 24 εκ. Στο εξώφυλλο των ντοσιέ υπάρχει συνήθως ένα λευκό αυτοκόλλητο με έναν αριθμό, που ακολουθεί μία αρίθμηση που ξεκινάει να γίνεται άξουσα, αλλά κάποια στιγμή χάνεται η ακολουθία των αριθμών. Συχνά υπάρχει μία συνθηματική σημείωση στο εξώφυλλο, όπως για παράδειγμα ο φάκελος που περιέχει έγγραφα που αφορούν τον εθνικό ποιητή έχει έξω από το ντοσιέ, πάνω σε αυτοκόλλητο «Δ.Σ.β». ή συχνά υπάρχει και μία δεύτερη σημείωση προσδιοριστική, όπως για παράδειγμα ο φάκελος με τον αριθμό 35 έχει δεύτερο αυτοκόλλητο που αναγράφει ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ /Π. KAPPEP/ ΜΟΥΣΙΚΑ.

7. <http://imerazante.gr/2011/05/05/25749>

8. Διονύσης Σέρρας (Συμπλήρωση – Διορθώσεις – Πρόλογος), *Σατιρική Ανθολογία Ζακύνθου*. Ιδέα – Επιλογή – Επιμέλεια Γιάννης Κ. Χρυσικόπουλος (1938-2011), εκδ. Δήμος Ζακυνθίων 2013.

Μέσα στα ντοσιέ το υλικό ήταν διάσπαρτο είτε μέσα σε ζελατίνες είτε σε αυτοσχέδιους χάρτινους φακέλους, ανοιγμένους, προερχόμενους από άλλη χρήση, είτε μέσα σε σακούλες μικρού μεγέθους. Συχνά υπάρχει ιδιόχειρη σημείωση του Χρυσικόπουλου, που αφορά την ένδειξη της έκδοσης για την οποία προορίζονται τα τεκμήρια, με σημειώσεις για την εκτύπωσή της. Πολλά τεκμήρια έχουν φωτοτυπηθεί και έτσι στο ντοσιέ βρίσκονται από δύο φορές: μία στο πρωτότυπο και μία δεύτερη σε φωτοαντίγραφο.

Γενικά τα τεκμήρια είναι σε κακή κατάσταση. Πολλά έχουν φθορές στις διπλώσεις και στα άκρα του κιτρινισμένου (οξειδωμένου) και κακής ποιότητας χαρτιού. Άλλα είναι σχισμένα ή έχουν προσβληθεί από την υγρασία και τα έντομα και το μελάνι στα περισσότερα είναι ξεθωριασμένο.

Ο γραφικός χαρακτήρας των τεκμηρίων δεν είναι πάντα ευανάγνωστος ούτε η γραφή σταθερή. Επειδή είναι γραμμένα σε διαφορετικές εποχές ή θα έλεγα καλύτερα αιώνες, η γραφή και η καλλιγραφία αλλάζει, ενώ συναντάμε κείμενα γραμμένα στην ελληνική, την ιταλική, τη γαλλική και σε άλλες γλώσσες. Πολλά φέρουν χρονολόγηση και σφραγίδα, ενώ άλλα είναι αχρονολόγητα και ανυπόγραφα.

Το σημαντικότερο: όσο και αν έχει ερευνηθεί το αρχείο του Γιάννη Χρυσικόπουλου δεν υπάρχει ένδειξη της προέλευσης αυτών των εγγράφων. Πολλά είναι σφραγισμένα με την προσωπική του σφραγίδα: ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΣ/ΖΑΚΥΝΘΟΣ.

Σε αυτή τώρα έχει προστεθεί η σφραγίδα: ΔΩΡΕΑ / ΚΛΗΡΟΝΟΜΩΝ / ΓΙΑΝΝΗ Κ. ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ / ΠΡΟΣ Μ.Σ. & Ε.Ζ.

Γενικά η αρχειοθέτηση που ακολουθεί η καταγραφή του μουσειακού υλικού του Μ.Σ. & Ε.Ζ. ακολουθεί εκείνη του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος. Δηλαδή κάθε αντικείμενο του μουσείου έχει έναν τριμερή αριθμό, που αποτελεί την ταυτότητά του. Το πρώτο μέρος αποτελεί το έτος εισαγωγής του στη συλλογή του μουσείου, ο δεύτερος αριθμός την κατηγορία στην οποία ανήκει το αντικείμενο και ο τρίτος την σειρά του με αύξουσα αρίθμηση στην συγκεκριμένη κατηγορία. Όταν λέμε ότι αυτό είναι το Μ.Σ. 1978.7.244, εννοούμε ότι το έργο ήρθε στο Μουσείο Σολωμού το έτος 1978, ανήκει στην έβδομη κατηγορία, που είναι η ζωγραφική και είναι ο διακοσμοστός τεσσαρακοστός τέταρτος πίνακας που μπήκε στο Μουσείο.

Τα έγγραφα ανήκουν στην κατηγορία 5. Έτσι αναφορικά με τα τεκμήρια του αρχείου Χρυσικόπουλου η ταυτότητά τους έχει καθοριστεί ως εξής: Μ.Σ. 2012.5. και τον αύξοντα αριθμό στο αρχείο του Μουσείου.

Τα έγγραφα μετά την ταξινόμησή τους, αφού φωτογραφήθηκαν καθώς επίσης φωτογραφήθηκε και το ντοσιέ προέλευσης από το οποίο βγήκαν, τοποθετήθηκαν σε αντιόξεινους φακέλους. Το πλήθος των τεκμηρίων που περιέχονται σε

κάθε φάκελο, καθώς επίσης και το περιεχόμενό του σημειώνεται στο εξώφυλλο κάθε φακέλου. (ΦΑΚ 1, ΦΑΚ 2 κ.λπ.).

Περιεχόμενο αρχείου

Πρόκειται για μονόφυλλα, δίφυλλα, ή πολυσέλιδα χειρόγραφα, διπλωμένα και συρραμμένα δίφυλλα σε τετράδιο, που περιέχουν περισσότερα από ένα κείμενα ή κείμενα σε χαρτί ημίκλαστο, γραμμένο recto – verso ή μόνο στο ένα φύλλο. Επίσης παλαιές εκδόσεις, χωρίς σφραγίδα που να υποδεικνύουν την πιθανή τους προέλευση και παλαιά βιβλία και περιοδικά.

Φαίνεται ότι κατά κανόνα τα τεκμήρια του «αρχείου Χρυσικόπουλου» δεν προορίζονταν για να ικανοποιήσουν την περιέργεια του κοινού, αλλά για δική του χρήση.

Ενδεικτικά αναφέρουμε :

1. Ενότητα «Παλαιά Βιβλία»

Εκτός ντοσιέ τα:

- Geographie Universelle, 1778
- Ακολουθία του Αγίου Διονυσίου, 1844
- Διον. Γρυπάρη, Λυρικά Ερωτικά ποιήματα, 1849
- Τζέιμς Φένιμορ Κούπερ, Ο τελευταίος των Μοϊκανών, 1865
- Σπ. Μαρίνου, Μετεωρολογική άποψις της Κέρκυρας, 1889
- Α. Μαρτζώκη, Πατρός Καρδία, 1893
- Στ. Μαρτζώκη, Νέα Ποιήματα, 1906
- Γ. Ξενόπουλου, Η Μητρική, 1918
- Γ. Ξενόπουλου, Η Λάουρα, 1921
- Κ. Καροφύλα, Ο Θερβάντες εις την Ελλάδα, 1927
- Σπ. Μελά, Το χαλασμένο σπίτι, 1924
- Ανδ. Ανδρεάδου, Η επτανησιακή δημόσια οικονομία, Κέρκυρα 1936
- Δ. Καλογερόπουλου, Ο εν Ζακύνθω τάφος του Κικέρωνος, 1947

Από πορτοκαλί ντοσιέ, αρ. 18 το «Το όνειρο του Δειλινού»: Κωστής Ι. Μπαστουνόπουλος, Αθήνα 1920 (ο μετέπειτα Κωστής Μπαστιάς)

2. Ενότητα «Περιοδικά»

- Φασιστικό περιοδικό Ζακύνθου "Il Littorio"
- Τεύχη της «Εύας Νικήτριας» 1921, 1922, 1923, σε άσπρο φάκελο με τον αρ. 33
- Σε ντοσιέ αυτοσχέδιο με τον αρ. 9, δεκαεπτά τεύχη των «ΜΟΥΣΩΝ»

3. Ενότητα «Ομιλίες»

Λόγος Μητροπολίτη Νικολάου Κοκκίνη (1791-1867) για τον Άγιο Διονύσιο, από κίτρινο ντοσιέ, αρ. 19

4. Ενότητα «Κώδικες»

Μ.Σ. 2012.5.26: Κώδικας Αγίας Μαρίνας Φαγιά, 1838, σε θήκη από έκδοση της εφ. ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, με τον αρ. 7

5. Ενότητα «Αυτοτελή Αρχεία»

Μ.Σ.2012.5.30: από μπλε ντοσιέ, αρ. 2: **Αρχείο Π. Χιώτη.** Περιλαμβάνει πέντε σώματα:

A. 24 φύλλα αλληλογραφίας, 1860

B. 34 λυτά φύλλα

Γ. Επιστολές προς τον Χιώτη

Δ. Επιστολές από τον Χιώτη

E. 3 επικήδριοι του Χιώτη (Κοκκίνη, Φλαμπουριάρη...)

ΣΤ. Το δίπλωμα προς τον Χιώτη της «Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας»

Z. Χειρόγραφο της Γενικής Ιστορίας του Χιώτη

Μ.Σ. 2012.5.32: από κίτρινο ντοσιέ, αρ. 1 **Αρχείο Λεωνίδα Χ. Ζώη** Περιλαμβάνει έξι σώματα:

A. A-B: Επιστολές προς το Ζώη (Αντωνέλλος)

B. Επιστολές προς το Ζώη μέσα σε φάκελο με επένδυση

Γ. Επιστολές προς το Ζώη μέσα σε φάκελο

Δ. Καρτ-ποστάλ από οικογενειακούς φίλους

E. Πρωτόλεια υπό Α.Χ. Ζώη, 1887

ΣΤ. Σε φάκελο με το όνομα «ΙΟΝΙΟΣ ΗΧΩ» χειρόγραφες επιστολές προς τον Ζώη

6. Ενότητα «Χειρόγραφα Τετράδια»

Μ.Σ. 2012.5.27: Χειρόγραφο Τετράδιο στο εξώφυλλο: «Βιβλίον Διαχειρίσεως Διαθήκης Άννης... Σωμερίτη... Γεώργιος Καρβελάς και Παύλος Μερκάτης», από κόκκινο ντοσιέ, αρ. 20.

7. Ενότητα «Δημόσια Έγγραφα»

- **Μ.Σ. 2012.5.28:** 17 Λυτά φύλλα μέσα στα οποία υπάρχουν άδειες ναυτολόγησης πλοίων για τη Ζάκυνθο, 1720, από κίτρινο ντοσιέ, αρ. 19

- **Μ.Σ. 2012.5.33:** Εκλογικός κατάλογος δήμου Δήμου Ελατίων 1867, 1866 1877 από μπλε ντοσιέ, αρ. 3

- **Μ.Σ. 2012.5.33:** από μπλε ντοσιέ, αρ. 12: 2 Τοπογραφικά σπιτιού 1839 Ιό-νιο Κράτος Panagiotos Potamitis
8. Ενότητα «Εφημερίδες»
- **Μ.Σ. 2012.5.34:** Εφημερίδες του Ιονίου Κράτους, από μπλε ντοσιέ, αρ. 3
 - **Μ.Σ. 2012.5.41:** Εφημερίδες με δημοσιεύματα για το Σολωμό, από καφέ φάκελο, αρ. 28
 - **Μ.Σ. 2012.5.42:** Αγγελτήριο Μνημόσυνου Λομβάρδου, από πλαστικό πρά-σινο φάκελο, αρ. 24
9. Ενότητα «Φωτογραφίες»
- Διπλωμένες σε λευκό χαρτί ασπρόμαυρες φωτογραφίες από την εκκλησία της Αγίας Μαύρας στο χωριό Μυχαιράδο, η οποία κάηκε το 2005.
10. Ενότητα «Μαρτυρίες»
- Σε πλαστικό κίτρινο φάκελο με τον αρ. 26 Χειρόγραφο με εξιστόρηση των Δε-κεμβριανών του 1945 από τη Χαρίκλεια Ξενοπούλου.
11. Ενότητα «Ταξιδιωτικά»
- **Μ.Σ. 2012.5.39:** Κατάλογος του καφέ «Φλοριάν» στη Βενετία, με επιστολή στον Α.Χ. Ζώη, σε καφέ ντοσιέ, με αρ. 28
 - **Μ.Σ. 2012.5.45:** Καρτ Ποστάλ Α.Χ. Ζώη και 4 μικροί χρφ. σημειωματά-ρια, από κίτρινο ντοσιέ, με αρ. 32
12. Ενότητα «Μελέτες»
- **Μ.Σ. 2012.5.37:** Απομνημονεύματα προς κατάρτιση επτανησιακής ιστο-ρίας, Κ. Λομβάρδου, 1875, σε κίτρινο φάκελο, αρ. 2
13. Ενότητα: «Γκραβούρες»
- **Μ.Σ. 2012.5.35:** Κατάλογος νομισμάτων από διαλυμένο βιβλίο, από πρά-σινο ντοσιέ, αρ. 31
 - **Μ.Σ. 2012.5.44:** 6 γκραβούρες με ενδυμασίες, από χάρτινο λευκό φάκελο, αρ. 25
14. Ενότητα «Επιστολές»
- **Μ.Σ. 2012.5.38:** Επιστολές της Χαρίκλειας και του Στέφανου Ξενοπούλου από άσπρο ντοσιέ, αρ. 27, με την σημείωση: «Ξενόπουλος και θέατρο»
 - **Μ.Σ. 2012.5.46:** Επιστολή της Αδελφότητος Ζακυνθίων Σικάγου, έτος ίδρυσης 1930, από κόκκινο ντοσιέ, αρ. 10

15. Ενότητα «Μουσική»

- Σε πορτοκαλί ντοσιέ με αρ. 2 και τη σημείωση: Παύλος Καρρέρ ΜΟΥΣΙΚΑ: Έξι διαφορετικά τεμάχια από χειρόγραφες παρτιτούρες

16. Ενότητα «Διάφορα»: από μπλε ντοσιέ, αρ. 12: Πρόγραμμα εορτών Αγίου Διονυσίου έτους 1905

Η παραπάνω αναφορά του περιεχομένου του «Αρχείου Γιάννη Χρυσικόπουλου», δεν είναι πλήρης και έγινε για να ελκύσει το ενδιαφέρον για περαιτέρω έρευνα.

Ίσως δεν θα ήταν και τόσο ευχάριστο από το βήμα του σημαντικότερου συνεδρίου του Ιονίου χώρου να διατυπωθεί ακόμη μια φορά η μη οικονομική ενίσχυση φορέων που μοχθούν για τον πολιτισμό.

Άλλωστε ο άθλος της πραγματοποίησης του εν λόγω συνεδρίου, που ευγενικά μας φιλοξενεί, μόνο φιόρα τιμής στους διοργανωτές για τις άοκνες προσπάθειες και την άψογη οργάνωσή του περιποιούν.

Ωστόσο οι αριθμοί μιλούν μόνοι τους:

Το Μ.Σ. & Ε.Ζ. απασχολεί δύο υπαλλήλους, για τη φύλαξη των εκθεμάτων και την πληροφόρηση του κοινού, για τη λειτουργία του αρχείου και της Βιβλιοθήκης του, για τη μελέτη, έρευνα και καταγραφή του αρχειακού και μουσειακού του υλικού.

Καμιά χρηματοδότηση δεν έχει λάβει από την αρχή της χρονιάς μέχρι σήμερα από την επίσημη πολιτεία. Η μοναδική πηγή εσόδων του είναι οι εισφορές των μελών, οι δωρεές εις μνήμην ιδιωτών, καθώς επίσης και τα έσοδα από τα εισιτήρια και το πωλητήριο των επτανησιακών εκδόσεων και ed' s, τα περισσότερα εκδόσεις και παραγωγές του δραστήριου Σωματείου των «Φίλων» του Μουσείου μας.

Δυστυχώς όμως η κίνηση των επισκεπτών λόγω της οικονομικής κρίσης βαίνει διαρκώς μειούμενη. Είναι απογοητευτική μια ματιά στους αριθμούς.

- Κατά το έτος 2009 επισκέφθηκαν το Μουσείο 7.304 επισκέπτες πλήρους εισιτηρίου (4€) και 6.180 επισκέπτες μειωμένου εισιτηρίου (2€).
- Κατά το έτος 2010, 4.991 επισκέπτες πλήρους εισιτηρίου και 4.569 επισκέπτες μειωμένου εισιτηρίου.
- Κατά το έτος 2011, 4.393 επισκέπτες αντιστοίχως ισόποσοι.
- Κατά το έτος 2012, 3.235 επισκέπτες πλήρους εισιτηρίου και 3.137 επισκέπτες μειωμένου εισιτηρίου.
- Κατά το έτος 2013 επισκέφθηκαν το Μουσείο 3.309 επισκέπτες πλήρους εισιτηρίου και 2.907 επισκέπτες μειωμένου εισιτηρίου.⁹

9. Κατερίνα Δεμέτη, *Ο πολιτιστικός τουρισμός ως παράγων ανάπτυξης της τοπικής οι-*

Επίσης το Μουσείο επισκέφτηκαν και πολλά σχολεία, σε ομαδική επίσκεψη, χωρίς αντίτιμο εισόδου, καθώς από την ίδρυση του Μουσείου, η είσοδος των μαθητών στους χώρους του είναι ελεύθερη.

Πώς λοιπόν να γίνει αξιοποίηση του αρχείου του Γιάννη Χρυσικόπουλου και των άλλων πολύτιμων αρχείων που φυλάσσει, όταν κινδυνεύει με αναστολή της λειτουργίας του, λόγω παντελούς μη χρηματοδότησης από το κράτος; Πώς να προγραμματιστούν εκθέσεις με θέμα: εορταστικές επετείους για γεγονότα της γενικής ή της τοπικής ιστορίας, εκατονταετηρίδες ιστορικών προσώπων, αναπαράσταση της ζωής σε περασμένες εποχές, τα οποία μπορούν να ξεπηδήσουν από την σωστή αξιοποίηση του αρχειακού του υλικού;

Είναι ειρωνεία το γεγονός ότι ένα Μουσείο, που σε τόσο δύσκολες περιόδους, καταφέρνει να ελκύει νέο υλικό στις συλλογές του εξ' αιτίας της αγάπης του κόσμου, από πολιτική αδιαφορία, κινδυνεύει να σφραγίσει τις πόρτες του. Και μη νομίζετε ότι κινδυνολογώ. Ήδη στη Ζάκυνθο βιώνουμε το γεγονός της προσωρινής αναστολής της λειτουργίας του Μουσείου Ζακύνθου...

Ας ελπίσουμε ότι το «Αρχείο Χρυσικόπουλου», αναπόσπαστο πια μέλος του Μ.Σ. & Ε.Ζ. θα βρει το δρόμο προς το φως και θα αξιοποιηθεί ανάλογα, και όπως γράφει ο Διονύσης Σέρρας στο ποίημά του για τον Γιάννη Χρυσικόπουλο:¹⁰

Και αν τώρα ταξιδεύεις
μ' άδειο σώμα στο Κενό
(πιο μαύρο από τούτο)

μη θλίβεσαι
μην απορείς
και μην γκρινιάζεις-

Κάποιος πάλι τη Λύρα σου θα βρει
να βιβλιογραφήσει

ευχάριστα το Μέλλον σου
στο Χθες θα μάς γυρνά

και τ' άσπρο λίμπρο του Κουτούζη σου
σαν μια σαΐτα θα ριχτεί
στης σάρκας τον κλαυσίγελω-

κονομίας και ο κίνδυνος από τη συρρίκνυσή του. *Η περίπτωση του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων*. Ανακοίνωση σε Ημερίδα Τ.Ε.Ι. Ιονίων Νήσων για το Θεματικό Τουρισμό, 26.3.2014, στο: http://www.parathemata.com/2014/03/blog-post_27.html

10. <http://www.iskiosiskiou.com/search?q=%CE%A7%CF%81%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%80%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%BF&submit=search>

Εκεί
στη στάση της Ανάληψης
(χωρίς εσέ) να ευστοχήσει.

Περίληψη / Summary

Το ιστορικό της δωρεάς του αρχείου του δημοσιογράφου Γιάννη Χρυσικόπουλου (1938-2011) στο Μουσείο Σολωμού και Επικυρών Ζακυνθίων, η εργασία καταγραφής και αρχειοθέτησής του, και η εξόρυξη πνευματικών θησαυρών από έγγραφα που αφορούν σημαντικές μορφές του Ιονίου χώρου και χάνονται στο βάθος της επτανησιακής ιστορίας.

The record of the donation of the archive of the journalist Giannis Chrisikopoulos (1938-2011) at Museum Solomos and Eminent Zakynthians, the procedure of its register and its filing, and the presentation of spiritual treasures from documents which concern significant figures of Ionian space and which are lost at the depth of the eptanisian history.

Προσωπογραφία Γιάννη Χρυσικόπουλου, σκίτσο με μολύβι,
συλλογή Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.

Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΜΟΥΣΤΟΞΥΔΗ ΜΕ ΤΟΥΣ VINCENZO MONTI ΚΑΙ GIACOMO LEOPARDI

Παύλος Βασίλας

I. Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και ο Vincenzo Monti

Τα πρώτα χρόνια. (1802-1810)

Η σχέση του Ανδρέα Μουστοξύδη (Κέρκυρα, 1785-1860) και του Vincenzo Monti (Αλφονσίνε, 1754-Μιλάνο, 1828) γεννήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Παβίας, όταν ο ικανός, εκλεχτός της εξουσίας ποιητής¹ βρισκόταν στην έδρα της φιλολογίας, που κατείχε από το 1802 μέχρι το 1804, και ο Μουστοξύδης στα έδρανα να παρακολουθεί τα μαθήματά του ως φοιτητής της νομικής. Ο θαυμασμός και η συμπάθεια υπήρξε άμεση και αμοιβαία. Για τις εντυπώσεις του σπουδαστή είναι διαφωτιστική η αλληλογραφία με τον συμπολίτη Μάριο Πιέρι. «Μελετώ και με θέρμη. Έχω κερδίσει την φιλία του Monti. Με προσέχει με ιδιαίτερη αγάπη».²

Στην ίδια επιστολή εμφανίζεται ενήμερος για τα εκδοτικά σχέδια του καθηγητή, ενώ η πληροφόρηση έγινε από τον Monti προσωπικά. Είναι τουλάχιστον αξιοπρόσεχτο πως ένας ποιητής, φιλόλογος και πανεπιστημιακός ο οποίος απολαμβάνει την κορυφή μοιράζεται τις βλέψεις του με έναν δεκαοχτάχρονο φοιτητή. Προφανώς διέκρινε στον Έλληνα και μάλιστα αμέσως έναν σπουδαίο μελε-

1. Συνολικά η κριτική βλέπει στον Monti ένα ταλέντο που με ευελιξία, επαγγελματισμό, εκλεκτικισμό και σιγουριά για το αποτέλεσμα πλάθει για την κάθε περίπτωση ταιριαστούς, εύηχους, γεωμετρικούς, σκηνογραφικούς στίχους που τους αντλεί ιδίως από κλασικές πηγές (Βίβλο, Όμηρο, Βιργίλιο, Dante), με προτίμηση στο θαυμαστό, φτιαγμένους με ακραδικά κατά βάση πρότυπα, όμως νέο τρόπο, το δε περιεχόμενο (συναίσθημα, αξίες, φιλοσοφικότητα κτλ.) να απουσιάζει και παραγγελιοδόχο ή κύριο αποδέκτη κάποιον ισχυρό. Από την άλλη η τέχνη του αναγνωρίστηκε από τους μεγαλύτερους ιταλούς λογοτέχνες της εποχής. Τους Ugo Foscolo, Giacomo Leopardi και Alessandro Manzoni που θαύμαζαν την καλοφτιαγμένη μορφή και μουσικότητά του. Μιλώντας όμως με λόγια του, η ποιητική του Monti βρίσκεται σε μια φράση από ένα δοκίμιο για την μεταφραστικότητα της *Ιλιάδας*. «Κατά κάποιον τρόπο η ποίηση μπορεί να οριστεί ως η *μουσική των ιδεών*». (Vincenzo Monti, "Considerazioni sulla difficoltà di ben tradurre la protasi dell'Iliade", στο: Vincenzo Monti, *Prose critiche e letterarie con note e prefazione di R. Fornaciari, Barbera*, Firenze 1896, σ. 84).

2. *Lettere di illustri italiani a Mario Pieri*, pubblicate per cura di David Montuori, Felice Le Monier, Firenze 1863, σ. 167.

τητή και –όπως αποδείχθηκε– έναν άριστο βοηθό. Ακόμη ο Μουστοξύδης σχημάτισε ακριβή εικόνα για τον χαρακτήρα και τη διδασκαλία του Monti. Περιγράφει και τα δύο σε άλλο γράμμα στον Πιέρι. «*Η φυσιογνωμία του είναι ο καθρέφτης της εξαιρετικής ψυχής. Αυθόρμητος, ειλικρινής, ανθρώπινος [...]*».³ Όσο για τη μέθοδο διδασκαλίας την εκθέτει αναλυτικά δείχνοντας εντυπωσιασμένος. Γενικότερα φανερώνει ότι ο Monti τον είχε κερδίσει συνολικά.

Παρόμοια θετικές οι σκέψεις του Monti. Αρχές Σεπτεμβρίου 1805 ο Μουστοξύδης επέστρεψε στην Κέρκυρα μέσω της Αδριατικής με μια μικρή μπρατσέρα ως διδάκτωρ της νομικής. Με γράμμα ο Monti εξέφραζε θλίψη για τον αποχωρισμό, που γινότανε μεγαλύτερη επειδή δεν τον αποχαιρέτισε. Στον φάκελο τού είχε επιστολή προς τον Cesarotti, τον οποίον μην μπορώντας να συναντήσει ο ίδιος, ο Μουστοξύδης φανερά συγκινημένος την μετέγραψε στον Πιέρι για να την παραδώσει εκείνος, αλλά και για να αποδείξει ότι: «*L'amitié di un grand home est un bienfait du ciel*».⁴ Στη συστατική επιστολή ο Monti τονίζει τη μεγάλη του αδυναμία στον υπέροχο Έλληνα, όπως τον αποκαλεί και λέει πως είναι, ότι πολυτιμότερο έχει στον κόσμο, ενώ τον χαρακτηρίζει *alter ego*.

Η απουσία του Μουστοξύδη δυνάμωσε την αγάπη του. Αυτό δείχνουν επιστολές που στέλνει από την Νάπολη στη Φλωρεντία, όπου βρισκόταν ο Μουστοξύδης μετά την επιστροφή στην Ιταλία. «*Σας σκεφτόμουν χιλιάδες φορές και δεν είναι καιρός που η καρδιά μου προανήγγειλε τον γυρισμό σας στην Ιταλία*».⁵ Στο τέλος της επιστολής γραμμένη στις 2 Μαρτίου 1808 εκφράζει την επιθυμία να τον είχε στη Νάπολη και να επέστρεφαν μαζί στο Μιλάνο στην ίδια άμαξα. Μετά τη συνάντηση (ο Monti άφησε την Νάπολη στις 2 Μαΐου 1808 και γύρισε στο Μιλάνο) ο Μουστοξύδης τέλος του 1808, αρχές του επόμενου έτους έφυγε για το Παρίσι και τον Αύγουστο του 1809 ήτανε πάλι με τον Monti στο Μιλάνο. Για το ταξίδι στην γαλλική πρωτεύουσα, ο Monti με τις μακροχρόνιες διασυνδέσεις σε πνευματικό και πολιτικό επίπεδο, την ιδιότητα ιστοριογράφου του «Ιταλικού Βασιλείου» και την αίγλη αυτοκρατορικού ποιητή είχε μεριμνήσει για την υποδοχή του Μουστοξύδη στο κέντρο διοίκησης της ναπολεόντειας Ευρώπης. Η συστατική επιστολή που ο Μουστοξύδης είχε τώρα μαζί προορίζονταν για τον Vincenzo Cristini, ο γραμματέας της κυβέρνησης στο Παρίσι. Αφού ανέφερε ότι πρόκειται για έναν αξιολάτρευτο, αξιόλογο νέο, φημισμένο γνώστη της ιταλικής, ελληνικής, λατινικής λογοτεχνίας και προστατευόμενο του αυτοκράτορα της Ρωσίας Αλέξανδρου, ο Monti έγραφε στον Cristini να μεσολαβήσει για την από-

3. Ό.π., σ. 170.

4. Ό.π.

5. Vincenzo Monti, *Opere, Epistolario*, tom. VI, Giovanni Resnati, Milano 1842, σ. 141.

κτησή του από το «Ιταλικό Βασίλειο», καθώς και συνιστούσε ελπίδα της Γενικής Διεύθυνσης Σπουδών και θα τιμούσε την κυβέρνηση.

Η μετάφραση της Ιλιάδας του 1812 από τον Monti και ο Μουστοξύδης

Η πιο γνωστή και συνάμα σημαντική συνεργασία αναπτύχθηκε την διετία 1810-1812 κατά τη μετάφραση της *Ιλιάδας* από τον Monti, που τον απασχόλησε μία εικοσαετία. Από το 1806 έως την τελευταία έκδοση του 1825, πριν από την οποία υπήρξαν άλλες τρεις το 1810, 1812, 1820. Γνώρισε εξαιρετική επιτυχία και πέρασε στην ιστορία ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του νεοκλασικισμού από τον οποίο και υπαγορεύτηκε, αποκτώντας πέρα από μεταφραστική, λογοτεχνική αξία. Η μετάφραση της *Ιλιάδας* διατηρούσε για τον Monti ξεχωριστή σημασία. Στις επιστολές συχνά δυσανασχετεί με τα βάρη ως αυλικός ποιητής εξαιτίας των οποίων αναγκάζεται να τη διακόψει, ενώ ανακουφίζεται όταν επιστρέφει σε αυτήν. Γράφει ο Valmigli: «Οι εγκωμιαστικοί στίχοι τού είχαν γίνει μερικές φορές τελειότεροι, όμως πάντα πιο συνηθισμένοι και ξένοι. Το εγχείρημα μιας ιταλικής *Ιλιάδας* τον τραβούσε σαν μια περιπέτεια, η πιο συγκλονιστική της ζωής του».⁶ Όσο για την μεταφραστική θεωρία αρχή και τέλος δεν είναι η γλώσσα προέλευσής μα προορισμός. «Κάθε γλώσσα έχει την δική της ζωντάνια και όταν έναν μεταφραστή δεν τον ευχαριστεί να μεταφέρει στο δικό του ιδίωμα το συναίσθημα του συγγραφέα και να το ντύσει με χρώματα που του παρέχει η γλώσσα του μα προτιμά να αφήσει την ίδια εμφάνιση, ο μεταφραστής θα είναι πάντα κακός».⁷ Έτσι, παρότι δεν γνώριζε αρχαιοελληνικά ολοκλήρωσε το εγχείρημα σε ιταλικές και λατινικές μεταφράσεις, εμπνέοντας στον Ugo Foscolo ένα επίγραμμα: «Αυτός είναι ο καβαλιέρε Βιντσέντζο Μόντι / τρανός μεταφραστής των μεταφραστών του Ομήρου».⁸ Ο Monti ήξερε το κενό. Για να το καλύψει δημιούργησε ένα επιτελείο από φίλους ελληνιστές. Μεταξύ τους, ο Μουστοξύδης.

Παρατηρήσεις του κερκυραίου φιλόλογου βρίσκονται στο *Prose varie del cavalier Andrea Mustoxidi corcirese con aggiunta di alcuni versi*, Nicolo Bettoni, Milano 1821. Να υπογραμμιστεί, ότι ο Μουστοξύδης συνδυάζεται συνήθως

6. Vincenzo Monti, *Opere*, a cura di Manara Valmigli & Carlo Muscetta, Riccardo Ricciardi, Milano-Napoli, σ. 44.

7. Επιστολή στον Clementino Varretti, Πώμη 1780. Vincenzo Monti, *Opere*, ό.π., σ. 1094.

8. Ugo Foscolo, *Poesie*, intr. e note di Guido Bezzola, Bur poesia, Milano 2001, σ. 403.

Οι επικριτικοί, φημισμένοι στίχοι δεν εκφράζουν πλήρως την άποψη του Foscolo, καθώς ο ελληνοϊταλός ποιητής, κριτικός και φιλόλογος το 1809 ένα χρόνο πριν το δίστιχο και ρήξη μαζί του αναγνώριζε στον Monti, πως παρόλο που δεν ήξερε ελληνικά η μετάφρασή του ήταν ό,τι καλύτερο έως τότε. Ugo Foscolo, *Prose e poesie ordinate da Luigi Carrer e corredate della vita dell'autore*, Gondoliere, Venezia 1842, σ. 139.

με τη μετάφραση του 1812, αλλά επιμελήθηκε επίσης την πρώτη, ενώ ο Monti τού ζητούσε νέες παρατηρήσεις για την κάθε φορά καινούργια έκδοση. Τέλος οι διορθώσεις ήταν πολύ περισσότερες απ' ό,τι στον παραπάνω τόμο και που αφορούν στις τρεις πρώτες ραψωδίες για τη μετάφραση του 1812. Είναι όμως αρκετές για να φανεί η συνάφεια με τα κριτήρια του Monti και για να διαφανεί κατά πόσο έφτασαν στο τυπογραφείο. Το γενικό συμπέρασμα είναι, πως ο Monti απέρριψε περισσότερες από αυτές που υιοθέτησε. Ακριβή εικόνα έδωσε ο Piero Treves που έλεγε σχολαστικά μία-μία τις διορθώσεις.⁹ Μιλώντας με αριθμούς απέρριψε εξήντα δύο, επηρεάστηκε από σαράντα τρεις και έλαβε σοβαρά υπόψη είκοσι μία. Εκείνες που αποδέχτηκε ή τον επηρέασαν σχετίζονται κυρίως με μυθολογικά στοιχεία και κραυγαλέες αναντιστοιχίες. Για όσες απέρριψε ή ακολούθησε ελάχιστα η εξήγηση βρίσκεται στα διαφορετικά κριτήρια.

Ο Μουστοξύδης έπραξε ως φιλόλογος-ιστορικός. Γι' αυτό τις διορθώσεις τις διέπει υπακοή στο κείμενο, στην εποχή και ακρίβεια στο περιεχόμενο, ενώ ο Monti επέλεξε με τη σκέψη στο καλλιτεχνικό αποτέλεσμα. Διατήρησε επίσης μια προτίμηση, τόσο για τη σύγχρονη γλώσσα και εποχή, όσο και για τη ρωμαϊκή σε βάρος της ομηρικής, καθώς και μία προτεραιότητα στην ποιητική γλώσσα με αδιαφορία, αν όχι ενόχληση, για την τεχνική ακρίβεια. Υπάρχουν ακόμη αυθαίρετες προσθήκες –ειδικά επιθέτων– και μία έλξη για τον εντυπωσιασμό της υπερβολής. Στοιχεία που ο Κερκυραίος υπογράμμιζε για να απαλειφτούν, δίχως όμως συνήθως να εισακούεται.

Μερικά παραδείγματα. Ο Monti για τις περικνημίδες (Α 17) χρησιμοποιεί το «κόθορνοι», τα υποδήματα στις τραγωδίες της κλασικής εποχής. Ο διορθωτής παρότι εξηγεί λεπτομερώς τη διαφορά, ο μεταφραστής εμμένει στον αναχρονισμό. Ο Απόλλωνας (Α 46) κρατώντας τόξο κατεβαίνει από την κατοικία των αθανάτων με ορμή και θυμό. Ο Monti για τον ήχο από τα βέλη στη φαρέτρα θέλησε το "tintinnio", «τιτίνισμα». Μια ονοματοποιία νεοκλασικιστικού γούστου που πλησιάζει τα όρια της καρικατούρας για έναν μαινόμενο ολύμπιο. Και εδώ εμφανίζεται η παρατήρηση του Επτανήσιου, ο οποίος πρότεινε λέξεις πιο επιβλητικές και λογικές, όπως "clangore" (κλαγγή), που μεταφράζει επίσης πιστά το «ἐκλαγγᾶν» του Ομήρου. Η επιμονή του Μουστοξύδη για συμφωνία με την εποχή έχει να κάνει και με τα πολιτισμικά στοιχεία στα οποία έδινε μεγάλη σημασία. Έτσι, ενώ ο Monti χρησιμοποιεί το σιτάρι στις τελετουργίες, ο έλληνας φιλόλογος αφού τονίζει την αναγκαιότητα για ιστορική ακρίβεια σε αυτά τα θέματα αναφέρει, ότι στα ομηρικά χρόνια και ως παλαιότερο χρησιμοποιούνταν το κριθάρι, ενώ ο σίτος

9. Piero Treves, *Lo studio dell' antichità classica nell' ottocento*, tom I, La nuova storia, Einaudi, Torino 1976, σ. 74-102.

ήρθε μετέπειτα και ανάγει στις θυσίες στην ρωμαϊκή εποχή. Το ίδιο στην επόμενη ραψωδία (B 362), όταν ο Monti μεταφράζει το «φύλα», (φυλές) με το «κουρίες», (Π 477) από την αρχαία Ρώμη. Ενώ τα τελευταία δύο παραδείγματα εντάσσονται στην προσπάθεια του Ιταλού για έναν εκρωμαϊσμό της *Ιλιάδας*, το παρακάτω συνδέεται με τον γλωσσικό της εκσυγχρονισμό. Η Θέτιδα (A 415-18) κλαίει για την κατάσταση του γιου της, μα περισσότερο για το τέλος του. Ο Monti αναφέρεται στην κακιά μοίρα του Αχιλλέα λέγοντας πως γεννήθηκε κάτω από «άδικο άστρο», ("iniqua stella"), έκφραση οικεία στη σύγχρονη εποχή που όμως –επισημαίνει ο Μουστοξύδης– δεν συμβαδίζει με τις αντιλήψεις της ομηρικής. Τέλος καλό παράδειγμα για την προτίμηση στο ποιητικό αντί της ορολογίας είναι ο «σιρόκος» (ΠΙ 12) του Monti στη θέση του «Νότος» (Γ 10) του Ομήρου.

Ένας άλλος λόγος για την περιορισμένη αποδοχή των διορθώσεων αποτέλεσαν οι παρατηρήσεις του Ennio Quirino Visconti. Ο φημισμένος και αδιαμφισβήτητος στην εποχή του μελετητής του αρχαίου κόσμου, που ο Monti γνώρισε στα χρόνια της Ρώμης και από τον οποίο δέχτηκε συμβουλές και υποστήριξη, γι' αυτό τον ονόμαζε δάσκαλο. Ο Monti προέβη στις διορθώσεις πρώτα βάσει των παρατηρήσεών του και κατόπιν των υπολοίπων, γεγονός που καταγράφει με ευθύτητα στο σημείωμα στον αναγνώστη.¹⁰

Για την προτεραιότητα ο Μουστοξύδης εκφράζει πίκρα με επιστολή στον Πιέρι όταν αναφέρει πως, οι ογκωδέστατες διορθώσεις του δεν βρήκαν αρμόζουσα μεταχείριση, διότι ο Monti αποφάσισε υπολογίζοντας την φήμη των προσώπων και όχι όσα όφειλε στον καθένα.¹¹

Από την 2η έκδοση της Ιλιάδας έως τον θάνατο του Monti. (1812-1828)

Παρόλες τις προηγούμενες απογοητεύσεις και κυρίως τη ρήξη του Μουστοξύδη με τον Monti από την ακύρωση των γάμων του Επτανήσιου με την κόρη του Ιταλού, Costanza, η φιλία συνεχίστηκε έως το τέλος. Μερικές περιπτώσεις. Το 1812 ο Μουστοξύδης έκανε την μεγάλη του ανακάλυψη όταν στην Λαυρεντιανή και Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη βρήκε από έναν κώδικα με ολόκληρο τον «Περί Αντιδόσεως» λόγο του Ισοκράτη, που μέχρι τότε ήταν γνωστός με πολλά κενά.¹² Ένα χρόνο μετά τον μετέφρασε και δημοσίευσε στα ιταλικά, (*sullo scambio*,

10. «Ο επιφανής Luigi Lamberti, τον οποίον οι πρωτότυπες παρατηρήσεις στην *Ιλιάδα* θα δουν σύντομα το φως και ο διαπρεπής Κερκυραίος Μουστοξύδης –και άλλοι ακόμη– μου ήταν γενναίοδωροι με χρήσιμες διευκρινήσεις. Μα πάνω απ' όλους συνέβαλε ο μεγαλύτερος φωστήρας της ιταλικής γνώσης, Ennio Quirino Visconti». Omero, *Iliade*, traduzione del cav. Vincenzo Monti, dalla Stamperia Reale, Milano 1812.

11. *Lettere di illustri italiani a Mario Pieri*, ό.π., σ. 184.

12. Pasquale Massimo Pinto, *Per la storia del testo di Isocrate*, Dedalo, Bari 2003, σ. 12.

Destefanis, Milano),¹³ κερδίζοντας την καταξίωση. Ο Monti επαινεί την επιτυχία και υποδεικνύει στον γαμπρό του Giulio Perticari να γράψει θετικά λόγια για την έκδοση. Το 1817 διαβάζοντας το «Βίος του Αισχύλου»¹⁴ ο Monti αναφέρει ότι η γραφίδα του Έλληνα είναι γεμάτη από χάρη και ευγένεια ύφους, και παρότι ξένος λίγοι μπορούν να συγκριθούν μαζί του στον χειρισμό της ιταλικής. Από το 1820 ο Μουστοξύδης δημοσίευε κατά διαστήματα το έργο που σύμφωνα με τον Τυπάλδο άπλωσε την φήμη του σε όλη την Ευρώπη.¹⁵ Την ιταλική μετάφραση με πλούσια σχόλια των εννέα βιβλίων του Ηρόδοτου. Ο Monti υποσχόταν να προστατέψει δυναμικά την έκδοση από τις επιθέσεις που δέχτηκε στον πρώτο από τους πέντε τόμους της. Σαν τελευταίο παράδειγμα και σύμφωνα με τα στοιχεία που έδινε ο Μουστοξύδης στον Αιμίλιο Τυπάλδο για την βιογραφία του από τον κουνιάδο, το γεγονός ότι, ο Monti για να κρατήσει τον Έλληνα στην Ιταλία τού ανέφερε την προοπτική να ανακηρυχτεί καθηγητής στην Παβία.¹⁶

Αλλά και από τη μεριά του Μουστοξύδη η παροχή βοήθειας υπήρξε ακατάπαυστη. Η σπουδαιότερη περίπτωση πέρα της *Ιλιάδας* είναι το "Proposta di alcune correzioni ed aggiunte al vocabolario della Crusca", (1817-26). Οι εξάτομες προτάσεις του Monti διορθώσεων και προσθηκών για το νέο Λεξικό της "Crusca". Η σημασία της συμβολής αυξάνει από τις εθνικές προεκτάσεις, γι' αυτό και το δοκίμιο του Monti: «Για μια εθνική γλώσσα», όπου έθεσε μία ρητορική ερώτηση. «*Το πνεύμα που από την πρώτη στιγμή της γέννησης ενέπνευσε το λεξικό, ήταν εθνικό ή τοπικό, φλωρεντινό ή ιταλικό;*».¹⁷

Στη συνέχεια αναγνωρίζει την ανωτερότητα του φλωρεντινού ιδιώματος το οποίο διαποτίζει το λεξικό. Όμως, με ακαταμάχητο σύμμαχο τον Dante, κεραινοβολεί την «*ευγενή δικτατορία*»¹⁸ της Crusca που επιβάλλει μια τοπική διάλεκτο ως εθνική. Τελική πρόταση του Monti ήταν μια (γραπτή) γλώσσα που να

13. Το έργο συνόδευαν δύο του επιστολές. Η μία προς τον μητροπολίτη Ιγνάτιο της Ουγγροβλαχίας, που τότε βρισκόταν στη Βιέννη και στον οποίον ο Μουστοξύδης αφιερώνει τον «Ισοκράτη» του, και η άλλη στον Κοραή. Και στις δύο καίει η φλόγα για την ελευθερία και την αναγέννηση της Ελλάδας. Andrea Mustoxidi, *Prose varie con aggiunta di alcuni versi*, Nicolo Bettoni, Milano 1821, σ. 165-73.

14. Η εργασία αυτή του Μουστοξύδη δημοσιεύτηκε ως μέρος στο τεύχος VIII του συνολικότερου έργου, *Vite e ritratti di cento uomini illustri*, Padova, Bettoni.

15. Emilio Tipaldo, "Biografia-Andrea Cav. Mustoxidi", *Il gondoliere*, n. 19, 5 Marzo 1836, 75-6, σ. 76.

16. Επιστολή του Αιμίλιου Τυπάλδου, Βενετία, 21.06.1831. (Αντρέας Μουστοξύδης & Αιμίλιος Τυπάλδος. *Αλληλογραφία 1822-1860*, επιμ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, Μουσείο Μπενάκη Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 190).

17. Vincenzo Monti, *Per una lingua nazionale*, στο: *Opere*, ό.π., σ. 1068.

18. Ό.π..

απλώνεται σε όλο το σώμα της Ιταλίας, με κεφάλι μεν τα φλωρεντινά, αλλά με άκρα που να ενώνουν και τα τέσσερα σημεία της χώρας. Ο Monti τον Οκτώβριο του 1817 όταν οργάνωνε το υλικό έγραψε στον Μουστοξύδη, πως τον θέλει μαζί σε αυτή τη σταυροφορία ενάντια στο συνέδριο της Crusea και ότι μία μόνο διόρθωσή του στα τόσα λάθη του λεξικού είναι σημαντική και θα μπορέσει να την χρησιμοποιήσει για όπλο, υποδεικνύοντας τι ακριβώς χρειάζονταν.¹⁹ Ο Μουστοξύδης το αντιλήφθηκε και ανταποκρίθηκε με δύο επιστολές. Στην δεύτερη αναφέρεται διεξοδικά στο λήμμα «Θεόφραστος» και σε μια σειρά από άλλα που χρίζουν διόρθωση, κυρίως λόγω ασάφειας. Η πρώτη κλείνει με ένα χωρίο από το «Αθηναίων πολιτεία» (που ο Μουστοξύδης απέδωσε στον Ξενοφώντα) για το κριτικό-θεωρητικό οπλοστάσιο του Monti για το οποίο σημειώνει, ότι η Αθήνα έφτασε στην τελειοποίηση της γλώσσας επειδή σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ελλάδα συνέλεξε λέξεις από διάφορες διαλέκτους, ακόμη και ξένων και δεν περιορίστηκε στην αττική. Ο Monti ενθουσιάστηκε, λέγοντας πως το χωρίο είναι καταπληκτικό για τις ανάγκες του. Όσο για τον Μουστοξύδη, στο υστερόγραφο της πρώτης επιστολής υποδηλώνει τα συναισθήματα προς τον Ιταλό. «*Εν τω μεταξύ να είστε καλά και να με αγαπάτε*».²⁰ Γι' αυτό ύστερα από είκοσι έξι χρόνια φιλίας και συνεργασίας ο Monti λίγο πριν πεθάνει αποζήτησε τον «*μικρό Πλούταρχο*»²¹ όπως τον έλεγε από την Παβία και εξέφρασε πόνο που δεν τον είχε κοντά. Όμως ο Μουστοξύδης ήταν εκεί όταν ο καθηγητής και φίλος έκλεινε τα μάτια.²² Ο δε Monti παρουσίασε τη σχέση τους σε τέσσερις στίχους. «*Εσένα που γιο ονόμασα όταν το εντυχές / σου θεϊκό πνεύμα έβγαζε τα πρώτα άνθη, / και που γιο πιότερο από φίλο ακόμα σε λέει / η καρδιά πιστή στην αρχική της ιδέα*».²³

II. Ο Ανδρέας Μουστοξύδης και ο Giacomo Leopardi

Οι προσδοκίες και η τύχη μιας αφιέρωσης

Και από έναν μεταφραστή του Ομήρου σε έναν ομηρικό ποιητή σε θεωρία και πράξη. Τον Giacomo Leopardi (Πεκανάτι, 1798-Νάπολη, 1837). Αρχικά να ειπωθεί πως, το παιδί θαύμα της αρχαιογνωσίας, ο λυρικός επιστολογράφος που ερευνά τον πόνο του και συγκινεί, ο υποστηρικτής αιώνιων συστημάτων μα και

19. Vincenzo Monti, *Opere, Epistolario*, ό.π., σ. 162.

20. Andrea Mustoxidi, *Prose varie con aggiunta di alcuni versi*, ό.π., σ. 267.

21. Vincenzo Monti, *Opere, Epistolario*, ό.π., σ. 165.

22. «*Θα σου πω εγώ πώς πέθανε [ο Monti]. Ξέρεις ότι ήμουν παρών*». Επιστολή στον Αιμίλιο Τυπάλδο, Μάιος 1836. (Αντρέας Μουστοξύδης & Αιμίλιος Τυπάλδος. *Αλληλογραφία 1822-1860*, ό.π., σ. 353).

23. Vincenzo Monti, «Al cav. Andrea Mustoxidi», πηγή: <http://www.bibliotecaitaliana.it/>

της αμφιβολίας, ο ποιητικός φιλόσοφος των "Operette morali" με το αρχαιοελληνικό ύφος και πεσιμισμό και ιδίως ο φιλοσοφικός ποιητής των "Canti", όπου διαδραματίζεται η νιότη και ο θάνατός της, τόσο της ανθρωπότητας όσο και του ίδιου, ήταν δεκατρία χρόνια νεώτερος του Μουστοξύδη. Αποδείχτηκαν όμως καθοριστικά διότι, όταν ο Giacomo γεμάτος γνώσεις μα άγνωστος σχεδίαζε πώς θα κατακτήσει τη δόξα με την φιλολογία και μετάφραση ο Μουστοξύδης ήταν καταξιωμένος με το έργο του και ο Leopardi το μελετούσε²⁴ με θαυμασμό, ενώ ο Έλληνας δεν ήξερε καν την ύπαρξη του φιλόδοξου έφηβου Ιταλού.

Γι' αυτό το 1815 ο Leopardi τού αφιέρωσε το "Saggio sopra gli errori popolari degli antichi" (*Δοκίμιο για τις λαϊκές πλάνες των αρχαίων*), που εκδόθηκε μεταθανάτια. Να σημειωθεί, ότι έως τώρα που γράφονται ετούτες οι γραμμές το κείμενο της αφιέρωσης αποτελεί την μοναδική γνωστή μαρτυρία που συνδέει άμεσα τον Μουστοξύδη με τον Leopardi, ενώ δεν έχουν δοθεί λεπτομέρειες γύρω από τη σχέση τους. Επιπλέον εμφανίζεται επίσης η αντίληψη ότι είχαν αναπτύξει φιλίες.²⁵

Το δοκίμιο παρουσιάζει τις δεισιδαιμονίες και εσφαλμένες πεποιθήσεις των αρχαίων. Από εκείνες για τους θεούς και τις βροντές έως της γης και των φυσικών φαινομένων. Και από τα όνειρα και τα άστρα ως τους πυγμαίους, τους γίγαντες και το φτέρνισμα. Η αφιέρωση έχει στοιχεία του δοκιμίου, π.χ. φροντισμένη γλώσσα και λογιολατρισμός. Αυτό που όμως ξεχωρίζει είναι η επιθυμία να συνδεθεί με τον Μουστοξύδη με αρμό την αγάπη στους αρχαίους. Ο δεκαεπτάχρονος μεριμνά ακόμη να σκιαγραφήσει τον εαυτό του. «Δεν γνωρίζω το παρουσιαστικό σας, παρά μόνο και όσο μου είναι δυνατό το πνεύμα σας. Είναι λίγος καιρός που το θαυμάζω. Θα ήθελα να το αγαπήσω. Επιζητώ την φιλία σας δίχως τις κοινότητες φιλοφρονήσεις τις οποίες απεχθάνομαι, σίγουρος ότι δεν θα προσβληθείτε γιατί η απέχθεια γεννιέται από εκτίμηση. Οι κλίσεις μου μοιάζουν πολύ με τις δικές σας [...] Εκστασιάζομαι όποτε διαβάζω τα έργα των αγαπημένων σας Ελλήνων».²⁶

Όπως συμβαίνει σε αυτές τις περιπτώσεις ο Leopardi ως νέος, φιλόδοξος

24. Εκτός του «Περί Αντιδόσεως» γνώριζε φιλολογικές του εργασίες όπως τα μέρη από τον *Φυσιολόγο* που ο Μουστοξύδης δημοσίευσε (με πληροφορίες μάλλον του Leopardi) με τον Σχινά και το λόγο του Πλήθων για το θάνατο της αυτοκρατορίσσας Παλαιολογίνας, δημοσιευμένος με τον ίδιο συνεργάτη. Giacomo Leopardi, *Zibaldone*, Grandi Tascabili Economici Newton, Roma 2001, σ. 941, 561, 876.

25. Anna Rinaldin, "MUSTOXIDI, Andrea", *treccani.it › Dizionario Biografico*, Vol. 77 (2012).

26. Giacomo Leopardi, *Scritti letterari*, a cura di Giovanni Mestica, vol. I, Monier, Firenze 1899, σ. 75.

και άσημος αφιέρωσε στον Μουστοξύδη την εργασία προκειμένου ο πετυχημένος Έλληνας να τον προσέξει. Από ένα όμως γράμμα στον Giordani τρία χρόνια μετά αποδεικνύεται πως η προσπάθεια δεν είχε κανένα αποτέλεσμα. Ο Leopardi παρέμενε στην αφάνεια για τον Μουστοξύδη και όχι μόνο. Στην επαύριον μάλιστα της έκδοσης των ωδών που ανοίγουν την γενική ποιητική του συλλογή, *Canti*. Το "All'Italia" και το "Sopra il monumento di Dante", που συνέθεσε το 1818 και τύπωσε με δικά του έξοδα αρχές του επόμενου έτους. Στην επιστολή δηλώνει ότι δεν έχει σχέσεις με συγγραφείς και πως είναι αδαής στον τρόπο πώλησης. Για να διαθέσει τα τριακόσια αντίτυπα που κατείχε σκέφτηκε να τα προσφέρει σε φίλους φίλων του, τους οποίους δεν γνώριζε προσωπικά. Ανάμεσά τους ο Μουστοξύδης.²⁷ Η κατάσταση με τον Leopardi να ρωτά για τον Μουστοξύδη δίχως να τον έχει γνωρίσει διατηρήθηκε έως την αναχώρηση του Κερκυραίου. Με γράμμα ο Βιεσιέ ενημέρωνε για το πού βρίσκονται συγκεκριμένα πρόσωπα ύστερα από ερώτηση του Leopardi. Η τελευταία πληροφορία αφορούσε στον Επτανήσιο. «Ο Μουστοξύδης αναχώρησε για την Ελλάδα στο κάλεσμα του Καποδίστρια».²⁸ Η επιβεβαίωση (που αρκεί από μόνη), ότι παρόλο τον ζήλο του ο Leopardi δεν επικοινωνήσε ποτέ με τον Κερκυραίο υπάρχει στην αλληλογραφία του Μουστοξύδη με τον βιογράφο του.

Από το καλοκαίρι του 1845 ο Αιμίλιος Τυπάλδος μολονότι ζούσε στη Βενετία ζητούσε επίμονα από τον Μουστοξύδη, που ήτανε στην Κέρκυρα, να παραλάβει και να του στείλει τα έργα του Leopardi για να αποφευχθούν τα εμπόδια λογοκρισίας από την οποία διώκονταν ο Ιταλός. Σε μία από τις επιστολές (ως παρένθεση σε άλλα πολύ σπουδαιότερα για τον ίδιο) ο Μουστοξύδης έγγραφε. «Θα ήμουν μάλιστα περίεργος να δω το έργο του Leopardi που μου αφιέρωσε. Δεν τον γνώρισα ποτέ ούτε από κοντά ούτε με αλληλογραφία».²⁹ Συνεπώς ο Μουστοξύδης πέρα του ότι δεν γνώρισε τον Leopardi, δεν είχε διαβάσει το δοκίμιο. Ούτε όμως και την αφιέρωση. Πράγματι ο Τυπάλδος την μετέγραψε και του την έστειλε για να την δει.

27. Επιστολή στον Pietro Giordani - Piacenza, Recanati 14.12.1818. Giacomo Leopardi, *Epistolario*, a cura di Franco Brioschi e Patrizia Landi, Bollati Boringhieri, Torino 1998, σ. 225. Στην απάντηση ο Giordani αναφέρει, ότι άκουσε πως ο Μουστοξύδης βρίσκεται στην Βιέννη. (ό.π., σ. 232).

28. Ό.π., σ. 1686.

29. Αντρέας Μουστοξύδης & Αιμίλιος Τυπάλδος. *Αλληλογραφία 1822-1860*, ό.π., σ. 665. Όντως στην αλληλογραφία του Leopardi δεν υπάρχει μεταξύ τους επιστολή. (Giacomo Leopardi, *Epistolario*, ό.π.). Το ίδιο για τα μέχρι τώρα αρχεία του Μουστοξύδη που έχουν διερευνηθεί. (Βλ. κατάλογο επιστολών του Μουστοξύδη από το Μουσείο Μπενάκη που παραθέτει ο Αρβανιτάκης. Αντρέας Μουστοξύδης & Αιμίλιος Τυπάλδος. *Αλληλογραφία 1822-1860*, ό.π.).

Για μια καλύτερη απεικόνιση της (απούσας) σχέσης να αναφερθεί, πως αν και δεν γνωρίστηκαν είχαν κοινούς φίλους, συνεργάτες και γενικά πνευματικό κύκλο. Λίγα παραδείγματα. Από την αρχή της αλληλογραφίας με τον Leopardi το 1817 ο Giordani διέδιδε ενθουσιασμένος τον ταλαντούχο νέο από το Ρεκκάνατι. Ένα χρόνο μετά με μια σεμνή, πατριωτική επιστολή στην οποία υποβόσκει απογοήτευση για τη σύγχρονη, αντιηρωική Ιταλία ο Leopardi αφιέρωσε στον Monti το "All'Italia" και το "Sopra il monumento di Dante". Εκείνος εκπληκτος ονόμασε τα ποιήματα «αληθινές ιταλικές ωδές».³⁰ Δέκα χρόνια κατόπιν ο Leopardi είχε αποκτήσει φήμη φιλόλογου και ποιητή, ενώ το 1827 η κυκλοφορία των *Operette morali* στο Μιλάνο (έστω υπό τον πάταγο της πρώτης έκδοσης του *Promessi sposi* στην ίδια χρονιά και πόλη) ακούστηκε και σχολιάστηκε. Συνεπώς ο Μουστοξύδης θα άκουγε για τον Leopardi, όμως δεν έδειξε ενδιαφέρον. Ένας χαμένος, λαμπρός κρίκος στα ελληνικά και ιταλικά γράμματα.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση ερευνά την σχέση του Ανδρέα Μουστοξύδη με τους Vincenzo Monti και Giacomo Leopardi. Για τον Monti και τον Μουστοξύδη αναδεικνύεται η μακρόχρονη αλληλοβοήθεια στον φιλογολικό τομέα και η στενή, σταθερή φίλια. Όσο για τον Leopardi φωτίζεται το μονόπλευρο ενδιαφέρον του για τον Μουστοξύδη και αποδεικνύεται για πρώτη φορά η απουσία κάθε προσωπικής τους επικοινωνίας.

This paper deals with the various kinds of relationship among Andreas Moustoxides, Vincenzo Monti and Giacomo Leopardi. Regarding to the relationship between Mustoxides and Monti, we can say that they helped each other for a long time in the philological field and that they were very good friends. Unlike Monti, Leopardi was characterized by a steer interest about Mustoxides and it was revealed for a first time the absence of their communication.

30. Επιστολή του Vincenzo Monti, 20/ 02/ 1819, Giacomo Leopardi, *Epistolario*, ό.π., σ. 263.

ISABELLA TEOTOCHI ALBRIZZI – UGO FOSCOLO:
Η ΣΧΕΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΔΥΟ ΕΠΤΑΝΗΣΙΩΝ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥΣ

Μαρία Σγουροΐδου

A. 1795-1804

Κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα ανταλλάχθηκαν τέσσερις επιστολές. Ο νεαρός Foscolo θα εξομολογηθεί στον φίλο του Gaetano Fomasini: «πιστεύετε πως είμαι ερωτευμένος και για αυτό μελαγχολικός. Αλλά ο έρωτας με διαφεντεύει και βασιλεύει πάνω μου, όχι όπως κάποιος φιλόδοξος τύραννος, αλλά συναισθηματικός όπως ένας τρυφερός πατέρας και αθώος όπως ο πιο γλυκός από τους φίλους μου. Αγαπάω, αλλά ευχαριστιέμαι με μια μόνο ματιά...».¹ Οι παραπάνω χαρακτηρισμοί θα μπορούσαν να εκφράζουν αυτό το μητρικό συναίσθημα που η Ισαβέλλα θα είχε από την αρχή δείξει στον Ugo. Εκείνος, σχεδόν παιδί, δεν θα είχε τολμήσει να ελπίζει τίποτα περισσότερο από μια ματιά της γυναίκας που την κύκλωναν τόσο θαυμαστές. Τη συστολή του προδίδει με τον πλέον εκφραστικό τρόπο το biglietto που διασώζεται ως εναρκτήριο της μακροχρόνιας αλληλογραφίας τους: «Επιθυμώ να έχω νέα σας [...]. Απόψε δεν θα έρθω από εσάς γιατί υπάρχουν ενοχλητικές εκκρεμότητες που με καλούν αλλού. Αύριο στη συνηθισμένη ώρα θα έρθω να σας δω. Σας έχω πάντα σμιλεμένη στην καρδιά και στα μάτια [...]. Ο φίλος σας».²

Η επιστολή απευθύνεται στην Isabella Teotochi Marin. Δεν υπάρχει ημερομηνία, ενώ ο Carli θεωρεί βέβαιο ότι έχει γραφτεί πριν από την 8η Ιουλίου του 1795, όταν η Isabella εγκαταλείπει τον Marin έχοντας επιτέλους πετύχει την ακύρωση του γάμου της.

Η επόμενη επιστολή που της απευθύνει χρονολογείται επτά έτη μετά και ταξιδεύει στη Βενετία από το Μιλάνο δια χειρός της τότε ερωμένης του Antonietta Fagnani Arese. Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται ότι ο Foscolo διατηρεί ακόμη κάποια πικρία για τον κρυφό δεύτερο γάμο της φίλης του με τον Iseppo Albrizzi, συναίσθημα όμως, που φροντίζει να καλύπτει με ιδιαίτερη ευγένεια και λεπτότατη ειρωνεία: «Η κοντέσα Arese θα σας φέρει αυτό το γράμμα μου. Θα σας πω

1. Ugo Foscolo, *Epistolario*, a cura di P. Carli, v. I, Le Monnier, Firenze 1949, pp. 11-12.

2. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 13.

ότι η φίλη μου είναι ωραία, ότι έχει ύψιστη ευφροσύνη, είναι πάρα πολύ καλλιεργημένη όσον αφορά την εκπαίδευσή της, έχει καρδιά αγγγελική [...], θα τη γνωρίσετε. Και αν αυτή η σύντομη παραμονή της στη Βενετία δεν θα σας άφηνε το χρόνο, εγώ θα σας κάνω μια πλήρη σύσταση και έναν ειλικρινή έπαινο, λέγοντάς σας ότι αυτή σας μοιάζει».³

Από το 1795, έχουν μεσολαβήσει μια πληθώρα γεγονότων, που έχουν μεταβάλλει τη ζωή του Foscolo: η κατάρρευση του πολιτικού ιδεώδους του με τη Συνθήκη του Campo Formio, ο άτυχος έρωτάς του για την Roncioni το 1800, η αυτοκτονία του αδελφού του το 1801.⁴

Ο Foscolo, δεν ήταν πλέον ο νεαρός που είχε προσελκύσει το πατρικό ενδιαφέρον του Cesarotti στο σαλόνι της Isabella πριν από μια επταετία. Ήταν ενεργός στρατιωτικός και άντρας στην ακμή του, με εμπειρίες ζωής που τον σημάδεψαν αλλά και γνωστός λογοτέχνης. Έχει εκδόσει ήδη τις *Τελευταίες Επιστολές του Ιακώβου Όρτις* (1801), μια σειρά ερωτικών σονέτων που συνέθεσε από το 1797 έως το 1801 και την σπουδαία *Ωδή στην Λουίζα Παλλαβιτσίνι που Έπεσε από το Άλογο* (1799-1800).

Πού θα μπορούσε να εντοπιστεί η παρουσία της Albrizzi στην έντονη λογοτεχνική δραστηριότητά του; Με μια πρώτη ματιά **λάμπει δια της απουσίας της**. Ωστόσο, τίποτα δεν είναι όπως φαίνεται. Κατά τον Chiarini, υπήρχε ένα σονέτο που ο ποιητής είχε ίσως συνθέσει για την αναχώρηση της Isabella πριν από τον Νοέμβριο του 1797. Το σονέτο παρατίθεται με πλήρη σχολιασμό από τον Sansoni.⁵

Δεν θα έπρεπε να παραβλέπεται το γεγονός ότι ο Foscolo δεν είχε αντιληφθεί τις μυστικές συνεννοήσεις της Isabella με τον κόντε Albrizzi και όταν συνέβη αυτό αναζήτησε παρηγοριά στη μοναξιά και στην ηρεμία των Ευγάνειων Λόφων. Αλλά μάταια, γιατί στο φίλο του Tommaso Olivi από την Chioggia έγραφε στις 8/9 εκείνης της χρονιάς: «*χτές μονάχα έφτασαν τα γράμματά σου για να κάνουν λιγότερο πένθιμη τη μοναξιά με την οποία εγώ τραβώ τις μέρες μου απομονωμένος και σκοτεινός. Οι ατυχίες με κατέβαλλαν: οι εικόνες της ευχαρίστησης χλώμασαν και φθίνουν μέχρι και οι ελπίδες [...]. Όλα είναι αμφιβολία και πόνο. Ούτε με παρηγορεί η σιγουριά της φιλίας λίγων ανθρώπων*».⁶ Παρουσιάζεται με αυτά τα λόγια ο Jacopo Ortis. Αν η Pickler δανείζει το όνομά της στην Teresa, κεντρική ηρωίδα του επιστολικού μυθιστορήματος, και η Roncioni τα χαρακτηρι-
ριστικά, τι διαθέτει η Albrizzi;

3. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 140.

4. Ugo Foscolo, *Poesie*, introduzione e note di G. Bezzola, BUR, Milano 2000, pp.8-10.

5. Ugo Foscolo, *Poesie e Prose Scelte*, a cura di F. Biondillo, Mondadori, Verona 1968, pp. 78-79.

6. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 33-34.

Όσοι έχουν αναγνώσει το μυθιστόρημα, θυμούνται βέβαια την σκηνή της απόπειρας αποπλάνησης, όπου ο νεαρός Jacopo, ερωτευμένος ήδη με την Teresa, αποκρούει με αρκετή αμηχανία και περισσή λεπτότητα την απροκάλυπτη ερωτική επίθεση της συζύγου του Marin.⁷ Πράγματι, ο Foscolo εκδίδοντας το έργο του, δίνει στην Isabella έναν ιδιαίτερο ρόλο, αυτόν της αχαλίνωτης γυναίκας, θεωρώντας ότι έτσι της άξιζε.⁸ Άρα την περίοδο που ο Foscolo προσχωρούσε στο ρεύμα του ρομαντισμού, εξαργυρώνει και λογοτεχνικά τον πόνο που του προκαλεί η Albrizzi τόσο σε ποιητικό λόγο όσο και σε πρόζα με το εν λόγω κεφάλαιο του μυθιστορηματός του. Στο τρίτο από τα γράμματα αυτής της περιόδου που της αποστέλλει, το κλίμα μοιάζει να έχει αποκατασταθεί: αφενός της αφιερώνει ένα δίστιχο από το σονέτο του "Alla Musa", αφετέρου, της ζητά να εγχειρίσει το ένα αντίγραφο του *Ortis* στον Ippolito Pindemonte έπειτα από μια ευμενή κριτική που έγραψε η Isabella για το βιβλίο. Η τελευταία επιστολή της περιόδου αυτής θα σταλεί στην Albrizzi στις 3 Μαΐου του 1804. Εκείνος ετοιμάζεται να αναχωρήσει για τις Valenciennes, έχοντας πλέον οριστικά διακόψει κάθε επαφή με την Arese. Ζητά από την Isabella να διατηρήσει την ανάμνησή του όπως ήταν την τελευταία φορά που τον είδε και της δωρίζει το τελευταίο πόνημά του, την *Κόμη της Βερενίκης*: «λάβετε το βιβλίο μου, όχι ως έργο δικό μου αλλά ως δώρο μου».⁹

Η συγκεκριμένη χρονική περίοδος ίσως να παρουσιάζεται ελλιπής σε πηγές επιστολικού τύπου, που μας παρέχουν περαιτέρω στοιχεία για την εξέλιξη της σχέσης τους και τις αντανακλάσεις της στο έργο του Foscolo. Ωστόσο, ακριβώς η έλλειψή τους –και μάλιστα σε συνδυασμό με τα παραπάνω– είναι πιθανώς το κλειδί ώστε να προσδιοριστεί ο ρόλος της τόσο ξεχωριστής αυτής γυναίκας στις πνευματικές δραστηριότητες του ποιητή. Καθώς είδαμε κατά το πρώιμο στάδιο της ποιητικής του παραγωγής εκφράζει μεν τα ιδεώδη του 1700 αλλά συνειδητοποιεί και την κρίση στην οποία έχει περιέλθει η ιδεολογία την οποία ασπάζεται και την αδυναμία του φιλοσοφικού συστήματός του 18ου αιώνα να δώσει απαντήσεις σε αγωνιώδη προβλήματα της ζωής. Οδηγείται έτσι στον πεσιμισμό και στην κατάρρευση, οπτική που έχει αντίκτυπο στον τρόπο θεώρησης της ζωής του, της πολιτικής, του έρωτα. Μέσα από την πραγματικότητα των ακυρωμένων ονείρων, προκύπτουν ταυτόχρονα η τιτανική αντίδραση του *Ortis* και η ατμόσφαιρα της αυτολύπησης των σονέτων. Τα αρνητικά βιώματα προσφέρουν αυτοβιογραφικό υλικό τόσο στους στίχους όσο και στη δόμηση της μυθιστορίας. Ο δημιουργός μετουσιώνει και μεταβολίζει την προσωπική πικρία σε τέχνη. Στο πλαίσιο αυτό, ο πόνος που εισπράττει από την συμπεριφορά της Isabella εκδηλώ-

7. Ugo Foscolo, *Opere*, a cura di F. Gavazzeni, v. II, Einaudi, Torino 1995, pp. 27-29.

8. Ugo Foscolo, *Opere*, ό.π., σ. 27-29.

9. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 198-199.

νετται τόσο ποιητικά όσο και πεζογραφικά. Όμως το πνεύμα του ποιητή δεν μπορεί να δεχτεί την αρνητική κατάληξη των ιδανικών του. Ένα τουλάχιστον από αυτά, η Ομορφιά στην κλασική της σύλληψη (αρμονία, ισορροπία, διαύγεια) λειτουρρεί ως παραμυθία για τον Άνθρωπο. Στον Ποιητή, εναπόκειται το καθήκον να την καταστήσει αιώνια. Ο πόνος από ατομικούς προσλαμβάνει πανανθρώπινη διάσταση. Με εφελτήριο αυτό το δεδομένο θα προσπαθήσει στη συνέχεια να υιοθετήσει μια διαφορετική στάση στο Καλό και στο Κακό της ζωής: αποστασιοποιημένη και ειρωνική. Και είναι η εποχή των *Sepolcri*, η τετραετία 1804-1808.

B. 1804-1808

Και η συγκεκριμένη περίοδος θα είναι καθοριστικής σημασίας για τη σχέση τους. Σαράντα επιστολές στο μισό χρονικό διάστημα από την προηγούμενη περίοδο και εξίσου σημαντικά γεγονότα, όπως για παράδειγμα η επανασύνδεσή τους. Βέβαια, η αναθέρμανση της σχέσης τους δεν θα διαρκέσει πολύ. Είναι άνοιξη του 1806, ο Ugo βρίσκεται στην Βενετία. Διαβάζουμε: «θα σε δω κατά τις τρεις –ίσως και νωρίτερα [...]. Σε περίπτωση που δεν βρίσκεσαι στο σπίτι θα σε περιμένω»¹⁰ ή «επιστρέφω σπίτι δίχως να σας ξαναδώ. Σας άφησα για λίγα λεπτά και ο δαίμονας με κράτησε μισή ώρα. Εσείς στο μεταξύ εξαφανιστήκατε; Τριγύρισα πάνω-κάτω αλλά μάταια. Ή σας έκρυψε το πλήθος ή εγκαταλείψατε το σαλόνι πριν από την συνηθισμένη ώρα. Κάθισα στην ίδια καρέκλα. Οι δικές σας ήταν άδειες και με ξεγελούσαν ότι θα επιστρέφατε»¹¹ και «Σας ξαστελλώ τις Τελευταίες Επιστολές και σας παρακαλώ να τις διαφυλάξετε με θρησκευτική ευλάβεια [...] ίσως να γράψω καλύτερα ως Δημιουργός αλλά ο Άνθρωπος δεν θα 'γραψε ποτέ όπως σ' εκείνο το βιβλίο. Και εγώ επιθυμώ να σας είναι αγαπητό περισσότερο για την ψυχή παρά για την ευφύια [...]. Η πίκρα μου θα γλυκαίνει από τη σκέψη ότι έχετε τουλάχιστον την σκιά του φτωχού Foscolo και τα πιο ακριβά μνημεία της νιότης του. Και γω στο μεταξύ θα διατηρήσω πάντα ως ιερό κειμήλιο της καρδιάς μου τα γλυκά συναισθήματα που της εμπνεύσατε».¹² Εδώ δεν πρόκειται για υπαινιγμό αλλά για καθαρή δήλωση. Αν εξαιρέσει κανείς την επόμενη επιστολή που έχει αισθηματικό περιεχόμενο, το σύνολο των επιστολών που ακολουθεί, θα εστιάζει σε φιλολογικά ζητήματα, προβλήματα εκδοτικά που αφορούν έργα και των δυο, αποδεικνύοντας ότι η τωρινή ερωτική τους ιστορία ελάχιστα κοινά στοιχεία είχε με την νεανική περιπέτεια που είχαν ζήσει πριν από μια δεκαετία.

10. Ugo Foscolo, *Epistolario*, a cura di P. Carli, v. II, Le Monnier, Firenze 1952, pp.102-103.

11. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 103.

12. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 104.

Το συναίσθημα κάνει εμφανή την παρουσία του με λεπτότητα, μέσα από τον τρυφερό τρόπο με τον οποίο της απευθύνεται εκείνος στις επιστολές αλλά κυρίως, όταν της γράφει φράσεις αγάπης στα ελληνικά. Διαβάζουμε στο τέλος της μακροσκελέστατης επιστολής της 16ης-17ης Ιουνίου 1806 την καταληκτική φράση γραμμένη με λατινικούς χαρακτήρες: "Addio, addio kardia mu"¹³ ή "Addio, addio psihi mu kai agapi mu"¹⁴ δεκαπέντε μέρες μετά, καθώς και "cai seli su ipo opos se agapao me olin mu tin psihi mu",¹⁵ όπως επίσης "cai ego se agapao poli, sebbene voi den me agapas tipotes".¹⁶

Τέλος Ιουλίου ο Foscolo θα αναχωρήσει για το Milano, ενώ τον Δεκέμβριο θα επισκεφθεί την Brescia όπου θα γνωρίσει και θα συνδεθεί ερωτικά με την Marzia Martinengo Cesaresco.¹⁷ Ο ερωτισμός εξασθενεί φανερά στον τρόπο έκφρασής του εφόσον ο συναίσθηματικός του κόσμος ανέκαθεν αντικατοπτριζόταν στα γραπτά του. Ήδη από την επιστολή 391 με ημερομηνία 24 Νοεμβρίου 1806 η αλλαγή του κλίματος που μέχρι τότε επικρατούσε γίνεται αισθητή από την προσφώνηση, καθώς την αποκαλεί: "mia gentile Amica",¹⁸ ενώ κάνει μια σύντομη μνεία στον Soranzo με τον οποίο η Isabella είχε ξεκινήσει προφανώς επαφές. Επίσης χαρακτηριστικό είναι, ότι ο ποιητής της γράφει: «έτσι πέρασαν για μένα αυτοί οι πέντε μήνες ζωής από τότε που δεν σε βλέπω και πάντοτε, όχι δίχως να καλλιεργείται η ελπίδα να βρίσκομαι μαζί σου και να σου είμαι αγαπητός. Και δεν έχει απωλεσθεί εντελώς. Αλλά όλα αλλάζουν εκεί κάτω –και εσείς ίσως».¹⁹ Άξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι δεν της απευθύνει πλέον ούτε μια λέξη ελληνική καθώς παύει να ισχύει ο προσωπικός τους κώδικας επικοινωνίας –η χρήση της μητρικής τους γλώσσας– που μόνο οι δύο Επτανήσιοι ήσαν σε θέση να ερμηνεύσουν. Στις επιστολές που ακολουθούν ο Foscolo υιοθετεί πλέον την προσφώνηση "mia gentile Isabella",²⁰ ενώ στη συνέχεια εστιάζει στο ζήτημα της διόρθωσης των κειμένων προς έκδοση που της στέλνει: «προκειμένου να μπορέσετε να κρίνετε με τον Ippolito τις προθέσεις μου σας αποστέλλω το πρόχειρο του πρώτου μέρους [...]. Φροντίστε ώστε να το διαβάσετε εσείς και ο Ippolito μόνο [...]. Η έκδοση του Πειράματος θα περιλαμβάνει τέσσερεις τύπους χαρτιού – αυτός

13. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 116.

14. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 121.

15. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 129.

16. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 132.

17. Arturo Marpicati, *Lettere Inedite di Ugo Foscolo a Marzia Martinengo*, Le Monnier, Firenze 1939.

18. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 146.

19. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 152.

20. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 161.

που βλέπετε είναι ο μικρότερος και ο λιγότερο λεπτός».²¹ Όπως παρατηρούμε, ζητά ευθέως και επίσημα από την Isabella Teotochi Albrizzi αλλά και τον κορυφαίο εισηγητή της Ταφικής Ποίησης στην Ιταλία Ippolito Pindemonte, να ελέγξουν τα πρώτα τυπογραφικά, όπως επίσης να προβούν και σε κριτική ανάλυση του έργου. Έστω και αν το ερωτικό στοιχείο έχει εκλείψει, η εμπιστοσύνη με την οποία περιβάλλει την Isabella δεν εκλείπει. Και εάν έχει απωλεσθεί η δυνατότητα με τη λήξη του ρομάντζου τους, να της αφιερώσει κάποια ποιητική σύνθεση, τώρα που διανύει τη χρυσή περίοδο της ωριμότητάς του, δεν την αποκλείει καθόλου από τη λογοτεχνική του δραστηριότητα, αφού της στέλνει να διαβάσει τα έργα του προτού να εκδοθούν. Και επιπλέον ζητά την άποψή της ως συγγραφέα. Πέραν δηλαδή του ότι την εμπιστεύεται, έχει και την πεποίθηση πως το κριτήριό της είναι σωστό και έτσι βασίζεται στη γνώμη της. Είναι ένας νέος ρόλος για την Isabella που δεν τον ανέλαβε ποτέ καμία άλλη από τις Μούσες του. Η αντίδραση της Albrizzi όταν μαθαίνει την σχέση του με τη Marzia Martinengo Cesaresco θα είναι ψυχρή –πληροφορία που αντλούμε και πάλι από ένα γράμμα που θα της στείλει την τελευταία μέρα του Φλεβάρη του 1807: «και εσείς Isabella αγαπάτε με, γιατί εγώ σας αγαπώ πάντοτε με περισσότερη θέρμη και τρυφερότητα. Τι θα γινόταν με μένα εάν εσείς οι λίγοι με εγκαταλείπατε; Μα γιατί μου γράφετε μόλις δυο ψυχρές γραμμές; Κάθε γράμμα σας είναι δίκταμο για την καρδιά μου».²² Τα παραπάνω λόγια είναι μια έκκληση στα φιλικά της συναισθήματα. Ο συνδεσμός τους βαθύς, τρυφερός είναι σχέση ζωής, ενώ φαίνεται πως είναι πλέον πολυτιμότερος από μια ερωτική περιπέτεια. Μια τέτοια σχέση μπορεί να είναι πολυδιάστατη. Έτσι όταν ο Ippolito και η Isabella ολοκληρώνουν τις διορθώσεις, ο Foscolo θα εκδηλώσει την καλή του διάθεση σε μια προσπάθεια να ανταποδώσει: «πείτε παρακαλώ στον δημιουργό ότι ο πνευματικός κόσμος περιμένει με αγωνία την έκδοση του ποιήματος Για εκείνον τον λαμπρό προσκυνητή που τόσο / πολέμησε πρώτα με τους Τρώες και μετά με την θάλασσα. Και εσείς που έχετε τόσο εξουσία στις *ευγενικές ψυχές* ωθείστε τον να προχωρήσει με όλες του τις δυνάμεις. Εάν η Isabella σταθεί επάξια θα έχει από εμένα ένα τραγούδι, *si quid mea carmina possunt*».²³ Ίσως να φαίνεται κάτι τέτοιο ειπωμένο με ύφος πειραχτικό, ωστόσο δεν υπερβάλλει όταν αναφέρεται στην επιρροή την οποία η Isabella εξασκεί στις ευγενικές ψυχές. Και αν η πρόθεσή του, να αφιερώσει μια σύνθεση προς τιμήν της, είχε ως στόχο να υμνήσει τη σοφία και το πνεύμα της κατά κύριο λόγο, υπαγορευόταν από κίνητρα φιλικά και εκδήλωνε την ευγνωμοσύνη του, αυτό σήμαινε πως εξακολουθούσε να τον εμπνέει και ήξερε να διατηρεί το ενδια-

21. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 174.

22. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 179.

23. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 292.

φέρων και την προσοχή του, ως άνθρωπος επίσης και όχι μόνο ως γυναίκα. Αλλά και η επιφύλαξή του δεν υποδηλώνει την πολυπλοκότητα του ρόλου της; Σε κάθε περίπτωση ήταν μια ιδέα που δεν την εγκατέλειψε. Ένα μήνα περίπου μετά, ενώ ασχολούνταν με την επιμέλεια των απομνημονευμάτων του Raimondo Montecuccoli²⁴ – πόνημα λαμπρό που θα του εξασφάλιζε την έδρα της ρητορικής στο πανεπιστήμιο της Pavia, θα της γράψει: «Ευγενική φίλη, απαντώ βιαστικά γιατί είμαι δεσμευμένος από τον Montecuccoli μου. Στο τέλος του Απριλίου, εάν είμαι ζωντανός θα επιστρέψω στις γλυκές Μούσες – γλυκές και άγιες για μένα που δεν τις έχω μολύνει ποτέ. Τότε θα τραγουδήσω για την Isabella. Αλλά δεν θα σας ζωγραφίσω όπως σας ειπώθηκε. Γιατί εγώ δεν έχω πινέλλο τόσο λεπτειλίεπτο. Ούτε γνωρίζω πώς κατεβαίνει στο κεφάλι άλλων να μου αποδίδουν αυτό που δεν έχω πει ούτε σκεφτεί ποτέ».²⁵ Ο Foscolo ήταν πρωτευόντως ποιητής και όχι κριτικός ιστορίας ή επιμελητής κειμένων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν ήταν ικανός να ανταπεξέλθει σε κάτι τέτοιο αν χρειαζόταν. Και χρειαζόταν αυτή τη θέση στο πανεπιστήμιο της Pavia, άρα για το συγκεκριμένο λόγο πίεσε τον εαυτό του να ασχοληθεί επί σειρά μηνών με αυτό το έργο. Όμως η σύνθεση, η Ποίηση κυρίως και η μελέτη της Λογοτεχνίας γενικότερα, του έλειπαν σημαντικά. Η ιδέα να συνθέσει για την Isabella εξακολουθεί να υπάρχει και γίνεται εντονότερη, αγριίζει τα όρια του αναγκαίου, ακριβώς επειδή ασχολείται την περίοδο αυτή με κάτι που δεν τον καλύπτει τόσο απόλυτα όσο η Ποίηση. Τα λόγια του για όσους του αποδίδουν άδικα ευθύνες, απευθύνονται σε αυτούς που τον κατηγορούν για το χλευαστικό επίγραμμα ενάντια στον Cesarotti. Η επιλογή της συγκεκριμένης λέξης – ζωγραφίζω – κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται στα *Ritratti* (Πορträιτα), έργο της Albrizzi, και ο Foscolo θέλησε να της διευκρινήσει με αυτό τον λεπτό τρόπο ότι δεν επρόκειτο, αν συνέθετε για αυτήν να αναφερθεί στην συγγραφέα, αλλά στον άνθρωπο, την Isabella ως άτομο με προσωπικότητα. Τελικά το ποίημα αυτό δεν γεννήθηκε ποτέ. Έπειτα, από την έκδοση των *Τάφων*, ο Foscolo ασχολήθηκε με μεταφράσεις και αναλυτικού τύπου προσεγγίσεις των κλασικών κειμένων. Το φιλοσοφικό του σύστημα ολοένα εξελίσσεται. Στα επόμενα χρόνια θα προσπαθήσει να ταυτιστεί με ένα νέο πρόσωπο τον Didimo Chierico που με την ειρωνική συμπεριφορά του διασφαλίζει αποστάσεις ασφαλείας από τις κακίες της ζωής και την ανθρώπινη αντιφατικότητα.²⁶ Ο λογοτέχνης επιλέγει μια άλλη κατεύθυνση, αυτή του πικρού χιούμορ, που συνοδεύεται από την ανάγκη να ξεφύγει από την απελπισμένη κατάσταση του *Ortis*.

24. Ugo Foscolo, *Poesie*, ό.π., σ. 8-10.

25. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 321.

26. A. Giudice, G. Bruni, *Problemi e Scrittori della Letteratura Italiana*, Paravia, Roma 1973, p. 60.

Γ. 1809 έως 1813

Τριάντα έξι (36) συνολικά επιστολές που ανταλλάσσουν ο Ugo και η Isabella περιγράφουν τη διάσταση που προσλαμβάνει πλέον η σχέση τους: εκείνος αποφασίζει να εγκαταλείψει οριστικά τη στρατιωτική καριέρα με εκείνη να επιδοκιμάζει ανεπιφύλακτα: «*Ας είναι ευλογημένα αυτά τα γλυκύτατα λόγια σας που φίλησα και ξαναφίλησα και που άνοιξαν την καρδιά μου η οποία είχε κλείσει*».²⁷ Στη συνέχεια θα αναφερθεί στο θέμα της επαγγελματικής του αποκατάστασης για να καταλήξει να κάνει μια εύστοχη και τεκμηριωμένη φιλολογική κριτική στους σημαντικότερους εκπροσώπους της Ταφικής Ποίησης. Εκτενής θα είναι ο διάλογος που θα ανοίξει στη συνέχεια μεταξύ τους, και στις αρχές του Μάη του 1809, ο Foscolo θα της στείλει ένα κείμενο που περιλαμβάνει αναφορές από την ιταλική λογοτεχνία (Dante, Petrarca, Tasso, Trissino, Gravina, Pindemonte, Monti, Cesarotti), την ευρωπαϊκή (Pope) και στην Τέχνη, εμπειριστατωμένο, όσο ένα κριτικό δοκίμιο συγκριτολογικού περιεχομένου.²⁸ Παρά την εικοσαετία που τους χωρίζει είναι εμφανής η διανοητική έλξη που ασκεί ο ένας στον άλλον, ιδιαίτερα την εποχή που συνομιλούν επί ίσοις όροις: ως δύο ώριμες προσωπικότητες και καταξιωμένοι δημιουργοί παράλληλα. Στην Isabella ο ποιητής θα αποκαλύψει πρώτα τα σχέδιά του: «*Εκδίδω ένα μυθιστόρημα με τον τρόπο του Swift του Sterne, τον Λον Κιχώτη, των διαλόγων του Πλάτωνα – γενικά δεν γνωρίζω ούτε εγώ με τον τρόπο ποίου ακριβώς. Αλλά πραγματεύεται για τους τρελλούς της Λογοτεχνίας όπως ο Swift πραγματεύτηκε για τους φιλοσόφους, ο Sterne για τους ταξιδιώτες, ο Θεοβάντες για περιπλανώμενους ιππότες, ο Πλάτωνας για τους σοφιστές. Σε δέκα ημέρες θα έχετε καμιά εξηνταριά σελίδες [...]*».²⁹ Κατόπιν, σε απάντησή της, διαβάζουμε: «*Ακούω ότι έχετε γράψει μια τραγωδία και εφόσον πιστεύω πως είστε ψυχή δυνατή και θερμή όσο χρειάζεται για αυτό το υψηλότατο είδος σύνθεσης, επιθυμώ πολύ να τη δω [...]* Μου λένε όμως πως η τραγωδία σας είναι δίχως έρωτα.».³⁰ Το έργο που έγραφε τότε ο Foscolo είναι ο *Αϊάντας*³¹ που θα καταλήξει σε μια από τις παταγώδεις θεατρικές αποτυχίες του καιρού της. Στη συνέχεια θα τον συμβουλεύσει να ασχοληθεί με ένα θέμα που θα εστιάζει στον έρωτα. Έτσι θα προκύψει η *Ricciarda*³² όπου το κέντρο βάρους πέφτει στο συναίσθημα και η υπόθεση εξελίσσεται στον Μεσαίωνα. Θα είναι «μια

27. Ugo Foscolo, *Epistolario*, a cura di P. Carli, v. III, Le Monnier, Firenze 1953, pp. 136.

28. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 163-166.

29. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 388.

30. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 512-513.

31. Ugo Foscolo, *Opere*, a cura di F. Gavazzoni, v. I, Einaudi, Torino 1995, pp. 236-301.

32. Ugo Foscolo, *Opere*, ό.π., σ. 306-355.

νέα τραγωδία όλη αγάπη».³³ Το μεγαλύτερο ωστόσο ενδιαφέρον στην εν λόγω επιστολή συγκεντρώνει η τελευταία παράγραφος: «*Addio mio caro Ortis – να είστε υγιής, ευτυχής και να μην κάνετε έτσι ώστε η λησμονιά να γίνει χειρότερη από την απόσταση*».³⁴ Υπογράφει δε ως “Isabella vostra”. Είναι αυτός ένας ευθύς όσο και κομψός τρόπος υπενθύμισης από την οξυδερκή κριτικό, ότι ο Foscolo ήταν και θα εξακολουθούσε να είναι ένας ρομαντικός που θα αυτοβιογραφεί; Ή ήταν τελικά ένα είδος κώδικα που τίθεται σε λειτουργία δεδομένης της σχέσης τους, η οποία μετακυλίστηκε από τη ζωή στη λογοτεχνία; Μια άμεση αναφορά στο παρελθόν που εξακολουθεί να στοιχειώνει το παρόν του; Η Μαριέττα Γιαννοπούλου πάντως ισχυρίζεται ότι, «*Η αγάπη του για αυτήν βάσταξε ως το τέλος της ζωής του, τριάντα ολόκληρα χρόνια. Και δεν έπαψε ποτέ να της γράφει και να ζητάει να του πει αναλυτικά τη γνώμη της για το κάθε τι που δημοσίευε. Ό,τι και να τον έλεγε το παραδεχόταν για ορθό. Είχε στην κρίση της εμπιστοσύνη*».³⁵ Αυτή η άποψη έχει βάση αν αναγνώσει κανείς τις τρεις από τις επιστολές που της αποστέλλει μέσα στο 1813: «*O Sterne δεν έχει βγει ακόμη, τυπώνεται στην Pisa [...] – Η Ελένη σας δεν μου δόθηκε ποτέ, ξέρω ότι έχει εκδοθεί αλλά γνωρίζω ότι δεν πωλείται έτσι δεν μου φάνηκε σωστό να τη ζητήσω. Στο Milano έστειλα για έγκριση τη Ricciarda μου. [...] Έκλαψα και ξαναέκλαψα πάντοτε αντιγράφοντάς την. Θα δείτε ζωγραφισμένη τη φυσική ήρωική αγάπη, την θρησκεία μιας αληθινής γυναικείας καρδιάς και την ύψιστη αρετή μιας άδικα διωκόμενης κόρης από τον πατέρα*».³⁶ Ή «*θα έρθω στα πόδια σας και θα σας παρουσιάσω επίσης τη φτωχή μου Ricciarda και ένα Τραγούδι σχετικό με τις Χάριτες που σκοπεύω να αφιερώσω στον θεικό γλύπτη τους*».³⁷ Την περίοδο εκείνη αλληλογραφεί με τις Maddalena Bignami, την κοντέσσα D' Albany, την Quirina Mocenni Magiotti. Για την καθεμία εζ' αυτών υιοθετεί συγκεκριμένο ύφος: τυπικό, ευγενικό, επαγγελματικό, κοσμικό ή τρυφερό. Με τις επιστολές που απευθύνονται στην Isabella ο κανόνας αυτός δεν ισχύει. Όχι, όταν παράλληλα με τις λογοτεχνικές κρίσεις ή τις διορθώσεις διαβάζουμε: «*αντιλαμβάνομαι ότι ως νόμιμος κληρονόμος του Δον Κιχώτη θα ήμουν πάντοτε αδύναμος απέναντί σας. Και η αδύνατη μελαγχολική μορφή μου θα έχανε την ισορροπία της στο πρώτο χτύπημα*»³⁸ και «*θα μιλώ χαμηλόφωνα μαζί σας αγαπημένη μου φίλη, και θα αυτο-*

33. Ugo Foscolo, *Epistolario*, a cura di P. Carli, v. IV, Le Monnier, Firenze 1954, p. 68.

34. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 68.

35. Μαριέττα Γιαννοπούλου, *Ισαβέλλα Θεοτόκη: Η Μεγάλη Εμπνεύστρια*, Εστία, Αθήνα 1959, σ. 80.

36. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 271.

37. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 324.

38. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 10.

κατηγορούμαι αιώνια και σκληρά, ότι δεν απόλαυσα τη συντροφιά σας, όσο εγώ ίσως θα μπορούσα. Και σε αυτό το ίσως, που μόνο εγώ θα μπορούσα να εξηγήσω βρίσκω κάποια άφηση».³⁹

Η Isabella λοιπόν, λειτούργησε αρχικά ως μητρική φιγούρα που καθοδηγούσε τον ποιητή, στη συνέχεια υπήρξε σημείο αναφοράς ως η Πρώτη Αγάπη και κατόπιν παγιώθηκε ως συνάδελφος-διανοούμενη, φίλη, διορθώτρια, κριτικός και εξομολόγος του. Τόσο εκ των πραγμάτων όσο και από τη φύση της βλέπει κανείς πως ήταν αδύνατον να περιοριστεί σε ένα ρόλο –πόσο μάλλον, όταν όλα συνηγορούν ώστε να συνδυάζει πολλούς. Κατά συνέπεια θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια σύντροφο του πνεύματος, η οποία κατέληξε να είναι συνοδοιπόρος του Foscolo και συμβάδισε μαζί του για μια ολόκληρη ζωή. Οι δύο τους συγχρονίζονται απόλυτα: φτάνουν στο σημείο να δημιουργούν έχοντας ως πηγή έμπνευσης τον ίδιο καλλιτέχνη, τον Antonio Canova. Κριτικό δοκίμιο ως εκπρόσωπος του 18ου αιώνα εκείνη, ποίηση νεοκλασική που διανθίζεται από ρομαντικές πινελιές εκείνος. Άρα η εξελικτική πορεία της σχέσης τους, που πέρασε από διάφορα επίπεδα, καθορίζει την παρουσία της όχι μόνον στη λογοτεχνική του παραγωγή αλλά και στη ζωή του. Γιατί με την Isabella δεν συνέβη ό,τι με τις άλλες: της αφιέρωσε περισσότερα από ένα έργα ποιητικά και πεζά, δίχως να σταματήσει να διατηρεί επαφή μαζί της, ακόμη και αφού την απαθανατίζει λογοτεχνικά, κάτι που παρατηρείται ότι συμβαίνει με τις υπόλοιπες κυρίες που συνδέθηκε. Γιατί το συναίσθημα που τον έδεσε μαζί της τελικά δεν ήταν αναλώσιμο βραχύβιο ερωτικό πάθος αλλά Αγάπη που έθεσε τη βάση για μια σχέση ζωής...

Περίληψη / Summary

Η Isabella Teotochi Albrizzi ήταν μια από τις πιο σταθερές γυναικείες παρουσίες στη ζωή του Ugo Foscolo μέχρι το τέλος της ζωής του. Στην παρούσα μελέτη διερευνούμε την επίδραση που άσκησε στη διανοητική ανάπτυξή του μέσα από μια μεγάλη αλληλογραφία μεταξύ τους που διήρκεσε περισσότερο από δύο δεκαετίες.

Isabella Teotochi Albrizzi was one of the most stable feminine companionship of Ugo Foscolo until the end of his life. In the present study we investigate the influence she exercised on his intellectual development through a considerable correspondence between them that last more than two decades.

39. Ugo Foscolo, *Epistolario*, ό.π., σ. 14-15.

ΤΟ ΑΝΕΚΔΟΤΟ COPIA LETTERE ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ
PANAGIN CICELLI ΤΟΥ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ
(1786-1816)

Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη

Πριν από χρόνια ο λόγιος παλαιοβιβλιοπώλης Νότης Καραβίας, που ε γνώριζε τα ερευνητικά ενδιαφέροντα μου εκείνη την εποχή, μου ανέφερε ότι είχε ένα νοταρικό κώδικα από την Κεφαλονιά. Από μια σύντομη εξέταση του περιεχομένου του, είχε τη γνώμη, ότι περιέχει στοιχεία που θα με ενδιέφεραν. Είχε την καλωσύνη να μου δανείσει τον κώδικα. Όταν άρχισα να τον μελετώ, και διαπίστωσα τα πλούσια στοιχεία που περιείχε, όπως καλά γνωρίζουν όσοι ασχολούνται με νοταριακά, μου προκάλεσε τη γνωστή εξάρτηση. Δεν μπόρεσα να τον αποχωριστώ και τον αγόρασα. Συγχρόνως αγόρασα και ένα μικρότερο κώδικα, ένα Copia Lettere του εμπορικού οίκου της ίδιας οικογένειας, που δραστηριοποιήθηκε με επιτυχία στο Ληξούρι.

Η αλληλογραφία του κώδικα που θα σας παρουσιάσω, καλύπτει το διάστημα από τον Σεπτέμβριο του 1786 έως τον Σεπτέμβριο του 1804 και από τον Αύγουστο του 1814 έως τον Δεκέμβριο του 1816.

Η εμπορική αλληλογραφία, όπως επισημαίνουν οι ειδικοί, αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την οικονομική ιστορία.

Η οικονομική ιστορία δεν είναι η ειδικότης μου. Έτσι αποφάσισα να δώ το Copia Lettere από μια άλλη πλευρά. Μέσα από τις επιστολές, που κύριο θέμα τους είναι το εμπόριο της σταφίδας, του κρασιού και άλλων προϊόντων που εξάγονται, και παραγγελίες για προϊόντα που εισάγουν, ε γνώρισα σιγά σιγά και τους ανθρώπους. Παρακολούθησα τις σχέσεις μεταξύ τους και αντιδράσεις τους, το χαρακτήρα και τα αιθήματά τους. Την αγάπη και τη φροντίδα από τον πατέρα τους και τις σχέσεις μεταξύ των μελών. Τις σχέσεις με τους πελάτες τους, που είναι συνήθως τα ίδια πρόσωπα, τη διακίνηση των μελών της οικογένειας και τις οικογενειακές περιπέτειες. Επίσης πληροφορίες για γεγονότα από την γνωστή ετήσια καλοκαιρινή εμποροπανήγυρη της Σινιγκάλιας στις όχθες του ποταμού Misa, στην Αδριατική, όπου συγκεντρώνονταν οι έμποροι από το Levante και κυρίως Έλληνες Επτανήσιοι, πρώτοι στη συμμετοχή οι Κεφαλονίτες. Εμπορεύονταν κυρίως μαλλιά και τυριά κυρίως πελοποννησιακά προϊόντα, και γύριζαν στις πατρίδες τους φέρνοντας κυρίως υφάσματα και διάφορα άλλα σχετικά.

Επειδή, από τον οικογενειακό κώδικα που προανέφερα, είχα συγκεντρώσει

ενδιαφέροντα στοιχεία για την οικογένεια και πολλά από τα μέλη της μου ήταν ήδη γνωστά, ήταν ευκολότερο να τους παρακολουθήσω μέσα από την αλληλογραφία. και να σκιαγραφίσω όποιον από αυτούς ήταν δυνατό. Θα ασχοληθώ με την μικροϊστορία τους.

Ο Κώδικας.

Ο κώδικας είναι χάρτινος, διαστάσεων 31 × 23, πρόχειρα σταχωμένος με γκριζό χάρτινο κάλυμμα. Ο τίλος:

1786
Copia Lettere
P.C.

(Στο εξώφυλλο επίσης το ακόλουθο σημείωμα, από μεταγενέστερο χέρι:)

*Ἀντίγραφον ἐπιστολῶν
Ἐπωνυμία
Panagin Cicelli
Ληξούριον Κεφαλληνίας
Ἀρχόμενον 4 Σεπτεμβρίου 1786
Τελειῶνον 8 Σεπτεμβρίου 1800
Προσθήκη: 7 σελίδων ἀπὸ 24 Αὐγούστου 1801, ἕως 6 Σεπτεμβρίου 1804,
καὶ 2 σελίδων ἀλληλογραφίας Κων. Τζιτζέλη π(οτε) Πανα(γῆ)
12 Αὐγούστου 1814*

10/ 8/1901 13 Δεκεμ. 1816
Π.Γ.Τ.

Ο Π.Γ.Τ., που γράφει στο εξώφυλλο το μεταγενέστερο σημείωμα, όπως προέκυψε από την έρευνα, είναι ο Παναγής Τσιτσέλης του Γερασίμου (1835-1918), δισεγγονός του Παναγή από το γιο του Αναστάσιο τον γιατρό, για τους οποίους θα μιλήσω παρακάτω. Ήταν ο τελευταίος κτήτορας των κωδίκων που απέκτησα. Εργάστηκε αρχικά στο γραφείο του μοναδικού άγγλου σταφιδεμπόρου στο Αργοστόλι, Saunders. Αργότερα πήγε στη Μασσαλία, όπου εξελίχτηκε σε σημαντικό έμπορο και πλοικτήτη. Γύρω στο 1900 γύρισε στο Ληξούρι. Έχει αφήσει εκεί δείγματα της προσφοράς του στον τόπο του, ώστε να αποκαλείται («ο φιλογενής»).

Έχω την εντύπωση, ότι τότε απέκτησε τα χειρόγραφα. Ο Παναγής, έχει διατρέξει τον κώδικα και έχει αφήσει μέσα σχετικές σημειώσεις του καθώς και ευρετήριο ονομάτων, των καπετάνιων και των πελατών του εμπορικού οίκου.

Τα Περιεχόμενα

φ. 1r: Lettera 4 Settebre 1786 S.N.

φ. 51v: Lettera 8 Settebre 1800

φ. 52r: Lettera 24 Agosto 1801

φ. 55v: Lettera Settebre 1804

φ. 56r: Lettera 12 Agosto 1814-4 Giugno 1816

φ. 55v: Lettera 20 Agosto 1814-13 Xbre 1816

φ.56v: Σημείωση από χ. Παναγή Γ Τσιτσέλη (κτήτορα)

Ευρέθησαν κομμένα εξ φύλλα εις το τέλος του βιβλίου τούτου, κατά το φαινόμενον ἄγραφα.

Προσθέτω εις αὐτά τὰ ἐξαγόμενα τῆς ἀναγνώσεως αὐτοῦ ὑπ' ἐμοῦ

Π.Γ.Τσιτσέλη ληξάσεως 13/26 Ἀὐγ. 1902.

Τὰ φύλλα εὑρεθέντα ἀριθμημένα ἀπὸ τοῦ 1ου ἕως τοῦ 6ου ἐξηκολούθησα ἀριθμήσας ἀπὸ τοῦ 7ου μέχρι τοῦ 51ου.

Ο Παναγής.

Κεντρική μορφή του πρώτου μέρους της αλληλογραφίας (1786-1790) είναι ο πατέρας, ο Παναγής Τσιτσέλης, γιός του Αναστασίου και αδελφός του Φραγκίσκου. Είναι ο ιδρυτής του εμπορικού οίκου του Ληξουρίου, με την επωνυμία Panagin Cicelli. Ήταν έγγαμος, σύζυγός του ήταν η Ελένη Μοσχοπούλου, αδελφή των γνωστών λογίων διδασκάλων Αντωνίου και Μιχαήλ. Είχαν αποκτήσει έξι παιδιά: τον δοτόρο Αναστάσιο, τον Δημήτριο, τον Νικόλαο και τον Κωνσταντίνο, καθώς και δύο κόρες, την Αικατερίνη Κατζαίτη και την Παρασκευή Αντύπα. Είχε συνεργάτες τους γιους του.

Η οικογένεια του αδελφού του Φραγκίσκου είχε ιδρύσει άλλον εμπορικό οίκο στη Βενετία, με την επωνυμία Francisco Cicelli e figli. Οι δύο οικογένειες είχαν στενές οικογενειακές και επαγγελματικές σχέσεις και επικοινωνία, ο θείος και τα εξάδελφια τους.

Ο Παναγής έχει συντάξει και αποστέλλει στη Βενετία 74 επιστολές, τον μεγαλύτερο αριθμό από αυτές, κάθε χρόνο τον μήνα Σεπτέμβριο. Αυτή η αναλογία διατηρείται σε ολόκληρο τον κώδικα και δικαιολογείται ασφαλώς από το βασικό προϊόν που εμπορεύονται και διακινούν, τη σταφίδα: η unapassa, ή moschati, κρασί, λίγο μέλι και όχι συχνά, μετάξι. Ο Σεπτέμβριος είναι ο μήνας που η σταφίδα είναι έτοιμη για το εμπόριο. Μέσα από τις επιστολές παρακολουθούμε την επικοινωνία με γνωστούς πράκτορες του εμπορικού οίκου, τα προβλήματα που συχνά προκύπτουν, όταν οι βροχές, μεγάλος εχθρός, όχι σπάνιος, έβλαπταν τους καρπούς και έπεφταν οι τιμές. Εποχές με καλή σοδειά αλλά και άλλες που δημι-

ουργούν οικονομικά προβλήματα σοβαρά, καθυστερήσεις των εξοφλήσεων των εμπορευμάτων ή προκύπτει ανάγκη δανεισμού.

Ο Παναγής Τσιτσέλης μέσα από την αλληλογραφία του δίνει την εντύπωση ενός έξυπνου και ευγενικού ανθρώπου. Η επικοινωνία του με τους πράκτορές του είναι άψογη. Δεν δημιουργεί προβλήματα. Κλείνει τα γράμματά του πάντοτε στέλνοντας χαιρετισμούς του σε όλους τους ανθρώπους του, συχνά στέλνει έξτρα δώρα γλυκίσματα και στέλνει επίσης πάντοτε τους χαιρετισμούς των παιδιών του. Τα τέσσερα κεφαλαία γράμματα που κλείνουν όλες τις επιστολές είναι τα αρχικά γράμματα από την έκφραση σεβασμού, V(i) B(acchio L(e) (Mani)

Όπως προκύπτει από τις επιστολές του, έχει ταξιδέψει στη *fiera* της Σινιγκάλια¹ και τα τρία χρόνια της εμφάνισέως του στο *Copia Lettere* (1786-1789). Γράφει τον Ιούλιο του 1788 στα ελληνικά προς τον *ιγαπημένον Signor: Νικολή Κατζαίτη* στη Ζάκυνθο.

Θα ήθελα, με την ευκαρία αυτή, να αναφερθώ στη γλώσσα των επιστολών.

Το 99% είναι στα ιταλικά, διαφορετικοί οι γραφείς, (δεν έχω αναγνωρίσει το χέρι του Παναγής). Μαρτυρούν ότι ο συντάκτης τους γνωρίζει καλά τη γλώσσα, είναι μορφωμένος άνθρωπος, ενώ τα ελληνικά είναι ανορθόγραφα και ανάμικτα με ιταλικές εκφράσεις.

Παρουσιάζω παρακάτω μερικά αποσπάσματα από επιστολές, που έχω επισημάνει και μας βοηθούν να σχηματίσουμε μια πιο συγκεκριμένη εικόνα για τον Παναγή και τον χαρακτήρα του. Η επιστολή αρχίζει:

Δεν ιξευρο πως ; Τι πρώτα να σου ιπό και να σου φανερόσο όπου έμελε να γράφω μία ενδομάδα και να ιμε κι ισιχος, μα βάνο αρχήν ότι ι αναποδιά του φίλου μας Καστρίβα έκαμε μία ταραχή εις τη φιέρα ο οπίος ίνε εδω παρών εις τι φιέρα όπου τόσα δισορδινα μας επροξένισεν [...] Με τους κρεδιτόρου σας απέρασα και απερνό όπος καλίτερα ιμπόρεσα και ιμπορέσο. Πρότον σας λέγω πως για τον Γιουσεπε Αντονιο Ατζάρι και πεδί του, όταν ακουσαν πως δεν έστιλες να πλερόσις αφρίζαν οσάν τους σκίλους και άρχισαν να φονάζουν να φοβερίζουν για προτέστα και άλα και βλέποντας το πολι κακό, τους ισιχασα και τοιυς επλέροσα δια να μιν κάνουν μεγαλίτερι σαλσα και εδο από τη νοτα οπου σας πεβο οκλουσα βλέπετε [...] ετούτους όλους τους έχο εος το παρον ισιχους μα εφες ι Ροσετι ιθελαν να προτεσταρουν τιν καμπιάλε [...] Οθεν αδελφέ κιταξε σε τι ιμπένια εμπίκα και [...] μονον πριν του κερου ναν τα μπάσιτε εκεί, οπου, με ταυτα τελειόνοντας την ιποθεσιν, θέλι σας γράφω.

Ο Παναγής προσπάθησε να κατευνάση τις ταραχές και τα δισόρητινα και να τους

1. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Αησιμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: Το Πανηγύρι της Senigallia (18ος-αρχές 19ου αιώνα)*, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1989. σ. 45 και passim.

ησυχάσει, αφού τους επλέρωσε από δικά του και με διάφορους συνδυασμούς. Και όταν κατάλαβε ότι ήθελαν να προτεστάρουν την καμπιάλε: έπεσε με το σπαθί! Δεν γνωρίζω αν έκφραση έπεσα με το σπαθί, απεικονίζει την πραγματικότητα ή λέγεται μεταφορικά!

Ένα άλλο γράμμα, κι αυτό ελληνικά, απευθυνόμενο σε γνωστό έμπορο της Πάτρας, Επτανήσιο, τον τίμιον Ιωάννη Ματζαβίνο.

20 Ιανουαρίου 1788. Παλιὰ Πάτρα, Πρὸς τον τίμιον Ιωάννη Ματζαβίνο.

Κεφ(αλονιά), 26 Ιανουαρ. 1788

Με τον γρηισμό εδῶ του Πατρός Παναγή Πεκυτόρου, ὁ ὁποῖός μου ομολόγησε ταῖς χάρες ὅπου έλαβε ἀπὸ την αφ(εντιά):ας αὐτός μου ἦπε, ὅτι αγαπούσετε να εκάναμε αναμεσόνμας κάποιαν συντροφίαν εἰς πραγμάτειες Βενετίας και Σιγγκάλιας δια να έχουν αυτές να πουληθοῦν ἀπὸ την αφ(εντιά) σας δια λογαριασμόν της Συντροφίας [...] εγὼ βέβαια μήτε καλλήτερον συντροφίαν ἡμπορούσα να επιθυμίσω, ἦτε ἐδιωχνα το κέρδος, ὁμος δεν ἡμπορῶ να έχω να κάμω περισσότερον [...] εγὼ πέρνω την υπόσχεσιν να έχω να ταῖς προβεδέρο ἀλλὰ γιὰ μόνον λογαριασμόν ἐδικὸν σας και με τα κάτωθεν πάντα (Συμβάσεις)

Αναφέρει με λεπτομέρεια τις συμβάσεις, και καταλήγει:

όντας λοιπόν η αφεντιά σας συντρέχετε και ευχαρηστηητε εἰς ὅτι σας γράφω θέλει μου το φανερώσετε με γραφήν σας. και επειδή τα περιστατικά του κόσμου δεν μας δύνουν τελείαν την ἐλπίδα, ὅτι να καλοσυνέφουν και να αναπανθουν ἡ σύνχισες ὅπου τρέχουν αναμεταξή τα βασίλια, πρέπει δια το εφέτος να λάβετε υπομονήν, και εἰς ἄλλον κερὸν θέλει πάντοτε εἶμε έτοιμος να σας δουλεύω, ὄντας λάβουν τέλος η ακαταστασίες. Τοῦτο εἶναι ἐκεῖνο ὁποῦ ἡμπορῶ να σας γράφω, δια να σας φανερώσω την ευχαρήστησιν μου εἰς ταῖς δούλεφές σας. Μνέσκω με ὅλλην την αγάπην... V.B.L.M.

Τα περιστατικά του κόσμου, στα οποία αναφέρεται. προφανώς εἶναι γεγονότα του β' ρωσοτουρκικού πολέμου, 1787-1791.

Στις 12 Σεπτεμβρίου του 1788, προς τον ηγαπημένο του φίλο Signr Καλ-λίνικο Μεταξά, στη Ζάκυνθο.

(Αναφέρεται σε μιὰ παρτίδα βαρελιών με σολομό).

Εἰς ἀπόκρισιν της ηγαπημένης σας της 6 Αυγούστου, δοσμένη εἰς τας 6. το εχάρικα κατὰ πολλά δια ταῖς καλέσας νγίαις. Ευχαριστῶ δια τα ροδάκινα...

Βλέπο έδο το τι μου γράφετε διὰ τα 9 βαρέλια σολομά, παρτίδα ἀπὸ τα 23, ὅπου εδῶ μου περέδωσε ο Κορ Βούλοβικ: πως να μην τα δοσο ολιγότερο ἀπο τα γρ:α 30, ἡ ἀλλέως να τα παραδόσο του ἄνωθεν Μακρή. Η ἀργιτα της ἀποκρισέως σας, ὅπου προχθές μόνο ἔλαβα, / το αρίβο τοῦ σολουμού ἀπὸ Λι-βόρνο, / και η έξοδα που έπρεπε να ικονοτράρω, δια να συγγυρίσω τα αὐτὰ βα-ρέλια, / με παρακίνησαν και τα έδωσα τοῦ μπακαλιδόνε ἀπὸ γρ:α 28 [...] και

τα άλλα 14, από γρ:α 36, ος σας έγραφα. Όντας λοιπόν ο αὐτοῦ Νικοκύρης δεν ευχαριστηθῆ, θέλει εγώ πλεόσσο από εδικόν μου γρ:α 18 το περισσότερο έως τα γρ:α 30. Και ιδού όπου κάτωθεν ρεγγιστράω τον λογαριασμόν με την ομπλι-
γασιόν μου για το παγκαμέντο..

Εἰς ένα Sakí καλλά ραμένο και μαρκάδο P.C. έβαλα ένα βατζέλι αμύ-
γδαλα, τα οποία θέλει λάβετε με το παρόν καϊκι όπου σας πεβο την παρόν
μου, και το κοφινάκι όπου μας εφραβορίζετε τα ροδάκινα, γεμάτο γλυκά δια τα
αρχοντόπουλα. Και τα αμύγδαλα θέλει τα γοδέρετε δια αγάπιν μου... Όλο του
σπιτιου μου σας ακριβοχερετοῦν και με όλη την αγάπη σεμνοῦμε.

Το παραπάνω γράμμα δεν το επέλεξα τυχαία. Είναι το τελευταίο γράμμα του
πριν από το ακόλουθο θλιβερό περιστατικό, το *lutuoso accidente accaduto in Si-
nigaglia*.

Κατά τη διάρκεια του πανηγυριού, τον Αύγουστο του 1789 ο Παναγής
ασθένησε ξαφνικά, του επήλθε *colpo apopletico* (εγκεφαλικό επεισόδιο) που του
παρέλυσε ολόκληρη την αριστερή πλευρά. Μεταφέρθηκε στην πατρίδα του, όπου,
εκκλινάρησε δέκα κουραστικούς μήνες, κατά τη διάρκεια των οποίων δεν σταμά-
τησε να διευθύνει και να ρυθμίζει τη λειτουργία της επιχείρησής του, να επικοι-
νωνεί με πυκνή αλληλογραφία με τους πράκτορες του στη Βενετία και να τους εκ-
φράζει μαζί με τις ευχαριστίες του για το ενδιαφέρον τους για την υγεία του, και
την παράκληση να εμπιστευούνται τα παιδιά του, που θα συνεχίσουν την Φίρμα,
ακολουθώντας τη συνέπεια και τις αρχές του. Τους πληροφορεί για την κατά-
στασή του και ευχαριστεί εκείνους που του έχουν ήδη εκδηλώσει το ενδιαφέρον
τους και τη συμπάθεια τους, όπως για παράδειγμα σε έναν πράκτορα του, για τον
οποίο τρέφει ιδιαίτερη εκτίμηση, τον *sior Giov. Van Aufgarden*, γράφει

(Μεταφράζω:)

Για τη λύπη σας, για το θλιβερό συμβάν που μου συνέβη στη Σινιγάλια,
σας ευχαριστώ από καρδιάς. Ξαναγύρισα στην πατρίδα, ωστόσο η κατάστασή
μου δεν παρουσιάζει καμία βελτίωση παρά τη βοήθεια με όλα τα φάρμακα.

Και σε επιστολή της 15 Σεπτεμβρίου 1789, σημειώνει: «Η κακοτυχία μου δεν
επέτρεψε αυτή τη χρονιά να φτιάξουμε γλυκίσματα, συνηθισμένη ένδειξη της φι-
λίας μας! Ερχόμενος προς τα εκεί το ερχόμενο χειμώνα κάποιος από τα παιδιά
μου, τότε θα μπορέσει να κάμει το καθήκον τους. Ο Θεός να μου δώσει δύναμη
και υπομονή».

Δυστυχώς αυτή τη χρονιά και η σοδεία είχε προβλήματα. Τον Σεπτέμβριο
του 1789 γράφει στον *van Aufgarden* τα άσχημα νέα και ανησυχεί για τις οικο-
νομικές συνέπειες. Οι πολλές βροχές έβλαψαν τη σταφίδα, έβρεξε και στη Ζά-
κυνθο και στην Πελοπόννησο.

Το τελευταίο γράμμα του, το απευθύνει προς τους πράκτορές του. Φαίνεται

ότι έχει πολύ χειροτερέψει η υγεία του. Είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό της αγωνίας του για το μέλλον της επιχείρησής και για τα παιδιά του. Το κοινοποιεί σε 12 συνεργάτες του, σε διάφορες πόλεις της Ιταλίας.

Επιστολή γραμμένη προς τους κυρίους *Lepori e Compagnia* στην *Ancona* (*per uso Milano*) (Μεταφράζω)

27 Φεβρουαρίου 1789/0, S.N. M.V. Από την Κεφαλονιά μέσω Βενετίας.

Το αγιάτρευτο κακό που με κτύπησε στο περασμένο Πανηγύρι της Σινγκάλια, και μου έφερε τη μεγαλύτερη διάλυση στην υγεία μου, επηρέασε πολύ την δυνατότητα μου να ασχοληθώ με τις υποθέσεις μου.

Παραμένω ανίκανος να κινηθώ και να ασχοληθώ με όσα έχω να εισπράξω και ούτε είμαι σε θέση να κάμω τις σχετικές ενέργειες, για να προωθήσω τις υποθέσεις που είναι σε εκκρεμότητα, όπως, δόξα τω Θεώ, έκανα ως τώρα. Η συνεχής ανάγκη να έχω κάποιον δίπλα μου, για να με ανακουφίζει από τα δεινά που τώρα συνοδεύουν την αρρώστια μου, είναι μια από τις χειρότερες αιτίες στεναχώριας μου, γιατί το κατάστημά μου παραμένει χωρίς τους συμπαραστάτες μου, κι έτσι και μικρή πώληση των ειδών που εσείς άλλοτε παίρνατε, δεν μπορεί να πουληθεί. Αντάμει για εκείνους στους οποίους, με μεγάλο μου πόνο, αυτή τη χρονιά δεν θα παρουσαστώ τόσο συνεπής. Όπως συνηθίζω. Έτοιμος για μία γενική ικανοποίηση όσων σας οφείλω, ζητώ την ευεξία σας και μια προσήκουσα προθεσμία, όπου μέσω αυτής και να εισπράξω μπορώ, και να πουλήσω το μεγαλύτερο μέρος αυτών που παραμένουν απούλητα. Με αυτό το σκοπό καθιστώ πληρεξούσιο τον γιο μου, τον οποίο σας στέλνω. Τον παραδίδω στην ευγένεια σας. Είναι πρόθυμος να ακολουθήσει τις οδηγίες που θα του δώσετε. Με γνωρίζετε πάντοτε συνεπή, σας γνωρίζω πρόθυμους να με κατανοήσετε. Η παρούσα κατάστασή μου αξίζει την ευγένειά σας, και να είστε βέβαιοι ότι θα αναγνωριστούν από εμένα οι φροντίδες σας για τον γιό και επίτροπό μου. Στη Βενετία που θα έλθει, θα τον περιβάλετε, θέλω και ελπίζω, με τα αισθήματα που επιθυμώ, γιατί θα κερδίσετε την εμπιστοσύνη του και θα συνδεθεί μαζί σας με πλήρη αφοσίωση.

Ο Παναγής, έφυγε στις 16 Ιουνίου 1790. Ο νοτάριος Τρέκκας σημειώνει στον κώδικα του, την ίδια ημέρα του θανάτου του: «Έσω τον Ναού του Αγίου Νικολάου των Μηριατάδων εδηλοποίησα την διαθήκην του Μακαρίτου Παναγή Τζητζέλη γραμμένη εις τούτο μου το πρωτόκολλο εις φ. 130, την αυτήν ημέραν της θανάτου επάνω του λειψάνου του, πολλών ιερών και λαϊκών παρόντων και ακουόντων, και του αυτού υπογεγραμμένου εφημερίου».

Το πρώτο γράμμα των παιδιών του με την αναγγελία του θανάτου του προς στο Gio. Van Aufgarden στις 27 Αυγούστου του 1790.

Σας ανακοινώνουμε την ολέθρια είδηση του θανάτου του καλού μας πατέρα. που συνέβη στις 16 του περασμένου Ιουνίου. Εμείς συνεχίζοντας την επωνυ-

μία του, υποσχόμαστε να ικανοποιήσουμε τις συμφωνίες τόσο τις δικές του, όσο και του αδελφού μας Δημητρίου.

Το διάστημα που ήταν άρρωστος ο Παναγής και για δύο τρία χρόνια αργότερα, οι βροχές είχαν βλάψει πολύ τα προϊόντα, ιδίως την σταφίδα και οι εξαγωγές παρυσιάζουν προβλήματα.

Ο Παναγής έφυγε αλλά άφησε κάτι ακόμη, τη διαθήκη του.

Πρόκειται για ένα κείμενο 7 σελίδων που φωτίζει την προσωπικότητά του. Το διαπερνά η σύνεση, η στοργή και η έννοιά του για την οικογένεια και το μέλλον της εταιρείας. Ζωηρή η επιθυμία του να κρατήσουν την εταιρεία ενωμένοι και αγαπημένοι. Διατυπώνει τις εντολές του με την έκφραση *voglio e comando*.

Όταν πρέπει να βγει στις αγορές ή φέρμα, για το οποίο ο κατάλληλος και ικανότερος είναι ο Δημήτριος, να βρίσκεται στο Ληξούρι ο δρ. Αναστάσιος.

Επειδή ο γιος του Κωνσταντίνος είναι ανήλικος, ώσπου να ενηλικιωθεί και να γίνει 25 ετών, και τότε θα πάρει αυτά που του αναλογούν, να έχει την κηδεμονία του ο δρ. Αναστάσιος και να βοηθούν γι αυτό εξ' ίσου τα αδέρφια του, και να τον παρακολουθούν, ώστε να δαπανά για τη διαβίωση και τις σπουδές του, ανάλογα με την κοινωνική τάξη της οικογενείας μας. Για την *signiora moglie* του, τη γυναίκα του, επιθυμεί με όλη την καρδιά του να συνεχίσουν οι γιοι του να της προσφέρουν κάθε δυνατή συμπαράσταση, υπακοή και σεβασμό. Για την καλή συμβίωση και αφοσίωσή της, οφείλουν να της προσφέρουν τα έξοδα της διαβίωσης της. Στο σπίτι της να κρατήσει το δωμάτιο της, και μπορεί να περνάει όταν θέλει, το καλοκαίρι της στο εξοχικό τους. Αν προκύψει κάποιος λόγος, που ο Θεός μη το δώσει, και θελήσει να ζήσει μόνη της, τους καθοδηγεί πώς θα ρυθμίσουν το ζήτημα της επιστροφής της προίκας της. Εδώ την αποκαλεί *mia consorte*! Στις θυγατέρες του και τα παιδιά τους αφήνει την ευχή του, έχουν πάρει την προίκα τους. Ορίζει την προίκα που θα δώσουν στη υπηρέτριά του Μηλιά που τόσα χρόνια τους υπηρετεί. Παρακαλεί τον αδελφό του Φραγκίσκο και τα παιδιά του να συνεχίσουν να αγαπούν τα παιδιά του και αυτά να κάνουν το ίδιο.

Ο Δημήτριος.

Ο Δημήτριος διηύθυνε την επιχείρηση με επιτυχία, με τη συμπαράσταση των αδελφών του. Στην τακτική αλληλογραφία του, που καλύπτει τα χρόνια 1790, τον θάνατο του πατέρα τους, και 1805 τον δικό του θάνατο, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία, αναφέρεται στη φόρτωση των προϊόντων, στις τιμές, στην καταστροφή της σταφίδας από τη βροχή, κυρίως τα χρόνια 1794, 1796, 1797, 1799 και 1800 και την ανάλογη πτώση των τιμών και την παράκληση προς τους πράκτορες να προσπαθήσουν να επιτύχουν όσο γίνεται καλύτερες τιμές. Αξίζει

να αναφέρουμε εδώ και πληροφορίες του για την κατάσταση στο νησί επί Επτανήσου Πολιτείας. Τον πολυτάρχο Αύγουστο του 1800 και 1801, τις εξεγέρσεις των χωρικών και τις αυτονομιστικές τάσεις του Αηζουρίου.

Γράφει: «Ζούμε σε μιὰ ολέθρια αναρχία, και κινδυνεύουμε. Δεηλάτησαν δύο σπίτια ευγενών και συνεχίζουν να απειλούν. Δεν είμαστε βέβαιοι πως και οι δικοί μας Villani δεν θα ακολουθήσουν το κακό παράδειγμα των άλλων».

Από την αλληλογραφία επίσης έχουμε πληροφορίες για επιδημία πανώλης τον Απρίλο του 1791 στην Πάτρα και σε ολόκληρη την Πελοπόννησο και σεισμό στη Ζάκυνθο τον Δεκέμβριο του 1791.

Ο Δημήτριος είναι ένας ευαίσθητος άνθρωπος και αγαπά πολύ τα αδέρφια του. Στα γράμματα που τους στέλνει από τη Βενετία τους ρωτάει, πριν απ' όλα, για την υγεία τους, που όπως γράφει, αυτό τον ενδιαφέρει πριν από τα κρασιά και τη σταφίδα.

Έχω την πληροφορία ότι, όταν αρρώστησε και πέθανε ο αδελφός τους Νικόλαος, τον Νοέμβριο του 1797, ο Δημήτριος «και ίσως εκ του αυτού θανάτου επελθούσαν δυνατήν υποχονδρίαν μετέβη εις την Ζακύνθον δια να αναλάβει και ανέλαβεν».

Παλαιότερα έχω δημοσιεύσει τη διαθήκη του,² που έκαμε τον Μάιο του 1805, από την όποια προκύπτουν τα εξής:

Ο Δημήτρης δεν παντρεύτηκε. Ζούσε στο σπίτι-παλάτι με τα αδέρφια του. Αφήνει γενικούς κληρονόμους τα αδέρφια του. Στον αδελφό του Κωνσταντή αφήνει το μερίδιό του στο σπίτι-παλάτι και δίνει ακριβείς οδηγίες πώς να γίνει η μοιρασιά ανάμεσα σ' αυτόν και τον δοτόρο Αναστάσιο, μοιράζει και τα υποστατικά και τα κτήματά του και στους δύο, με τα ανάλογα βάρη και υποχρεώσεις. Φροντίζει πολύ την Πολόνια, τη γυναίκα που την είχε κοντά του όλα τα χρόνια και τονίζει, το χρέος που έχει προς αυτήν την ειρημένη γυναίκα δια την τόσο καλή δούλεψη που έλαβε από αυτήν και «ως καλύτερα τους είναι γνωστά [στους δικούς του] τα πάντα όλα, δια τούτο την κρεμό εις τον λαιμόν της μητέρας μου και του αδελφού Κωνσταντή και της γυναίκας του [...] για να περάσει καλά γεράματα». Παρακάτω νομίζω λύνεται η απορία για την υπερβολική φροντίδα. Αναφέρει τον φυσικό γιο του Κυπριανό-Ζήσιμο, και ζητάει από τους αδελφούς του, αν έλθει στη Κεφαλονιά και είναι άνθρωπος ήσυχος, χριστιανός και γαλαντόμος, να τον βοηθήσουν. Του αφήνει ένα σεβαστό ποσό και εκφράζει την επιθυμία να του δίνουν ένα ποσό κάθε χρόνο οι δύο αδελφοί. Αρκετά αργότερα πληροφορούμεθα ότι συνέχιζαν να τον φροντίζουν, ο Κωνσταντής και ο δοτόρος.

2. Δύο χειρόγραφοι κώδικες της οικογένειας Τσιτσέλη από την Κεφαλονιά. Αφιέρωμα στον Γιώργο Αλυσανδράτο, *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 8(1997) 73-84. Βλ. Β. Μπόμπου Σταμάτη, *Ιστορικής έρευνας αποτελέσματα*, Αθήνα 2002, σ. 490-491

Ο Δημήτριος πέθανε τον Ιούλιο του 1805. Το τελευταίο γράμμα του στον κώδικα είναι τον Σεπτέμβριο του 1804.

Το επόμενο γράμμα στον κώδικα έχει χρονολογία Αύγουστος 1814, μια δεκαετία αργότερα. Το τελευταίο είναι της 13ης Δεκεμβρίου 1816. Γράφονται σε διαφορετικό τύπο, περισσότερο οργανωμένο, από έμπειρο χέρι. Ο κτήτορας Π.Τσιτσέλης θεωρεί ότι γράφει ο Κωνσταντίνος.

Ο Αναστάσιος.

Ο πρωτότοκος Αναστάσιος σπούδασε στην Πάδοβα γιατρός. Δεν έχω στοιχεία για το χρονικό διάστημα των σπουδών του. Γνωρίζουμε ότι πήρε το δίπλωμά του το 1780.³ Σύμφωνα με την επιθυμία του πατέρα τους στη διαθήκη του, οφείλει να αντικαθιστά τον αδελφό του Δημήτριο στην επιχείρηση, όταν εκείνος ταξιδεύει στη Βενετία. Πράγματι εντοπίζεται στην Κεφαλονιά, όταν λείπει ο Δημήτριος. Αναφέρεται στον κατάλογο των συγκλητικών το 1803 και το 1806, καθώς και μεταξύ των γιατρών που πέρασαν στη Ελλάδα και άσκησαν εκεί το επάγγελμα. Εντοπίζεται στην Ύδρα, τις Σπέτσες και τη Λειβαδιά, όπου νυμφεύτηκε την Ευθυμία Μπεγιάζη, και αργότερα στο Λεωνίδιο. Εμφανίζεται συχνά και στην Κεφαλονιά, όπου φαίνεται ότι είναι εγκαταστημένη η οικογένειά του το 1830. Το 1826 εξοφλεί δάνειο που το 1812 είχε πάρει από τον εξάδελφό του Ιωάννη, 138 τζεκίνια χρυσά και τάληρα κολωνάτα 165, παραχωρώντας του κτηματική περιουσία του. Το 1832 εξοφλεί και το υπόλοιπο δάνειο προς τον ίδιο εξάδελφο Ιωάννη, παραχωρώντας και άλλα 5 κτήματα.

Τον Ιανουάριο του 1837 πουλάει το μερίδιό του στον αδελφό του Κωνσταντή, το μισό σπίτι-παλάτι της οικογένειας στη συνοικία των Μηνιατάδων (το είχε αγοράσει και επεκτείνει ο προπάππος τους Αναστάσιος). Κατά την αναζήτηση στοιχείων για τον δοτόρο Αναστάσιο, οδηγήθηκα σε μία άγνωστη έως τώρα πληροφορία. Το 1799 ο άγγλος περιηγητής John Tweddell⁴ βρισκόταν

3. Βλ. Γεράσιμος Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς*. Θεσσαλονίκη 2007. σ. 191-192

4. Βασική πηγή για την περίπτωση Τουντέλ, είναι ένα βιβλίο που εκδόθηκε το 1816, από τον αδελφό του τον αιδεσιμότατο Ρόμπερτ Τουντέλ με τίτλο: *The remains of John Tweddell... Being a Selection of his Correspondance... an of their Extraordinary disappearance. Preceded by a biographical Memoir of the deceased...* [225 από τις σελίδες του είναι αφιερωμένες... κατά του λόρδου Έλγιν. ...] London 1816. Βλ. την άμυνα του Έλγιν στο εκτενές γράμμα προς τον εκδότη του Edinburgh Revue, αρ. 50, 1815 σ. 277. Βλ.: Theodor Vrettos, *Υπόθεση Έλγιν. Το χρονικό της αφαγής των μεγαλυτέρων θυσανρών της αρχαιότητος*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 1997, σημ. 194: *Τα κίνητρα του Φωβέλ δεν ήταν ανιδιοτελή. Σκόβοντας τον τάφο του Τουντέλ, ήλπιζε να ανακαλύψει τον τάφο του Θησέα* (Σ.Σ.) Βλ επίσης:

στην Αθήνα. Σε μιά από τις περιηγήσεις του τον Ιούλιο, έπαθε εγκεφαλικό. Ο φίλος του Fauvel, ο γνωστός γάλλος πρεσβευτής και ζωγράφος, κάλεσε τον κεφαλονίτη γιατρό Αναστάσιο Τσιτσέλη. Δυστυχώς η περίπτωσή του ήταν απελπιστική και σε δύο ημέρες πέθανε. Το όνομα του γιατρού αναφέρεται και σε άλλες βιογραφίες του Tweddell. Έως τώρα δεν ήταν γνωστό ότι ο Αναστάσιος άσκησε επάγγελμα και στην Αθήνα.

Ο Κωνσταντίνος.

Ο μικρότερος γιος του Παναγή ήταν ο Κωνσταντίνος. Στη διαθήκη του ο Παναγής αναφέρει, ότι ήταν ανήλικος. Μετά τον θάνατο του Νικολάου, που ο Δημήτριος βρέθηκε στη Βενετία, επέστρεψε για το γεγονός, *συναποκομίζων* και τον Κωνσταντίνο 18 ετών τότε. Το πιθανότερο είναι ότι εσπούδαζε εκεί. Στη Βενετία άλλωστε ζούσαν τα εξαδέλφια του, αλλά και από τη γενιά της μητέρας του, οι Μοσχόπουλοι ήταν ενωρίς εγκατεστημένοι στην Βενετία, και τότε βρισκόταν εκεί και ο γνωστός λόγιος διδάσκαλος Μιχαήλ, αδελφός της μητέρας του, που αργότερα έζησε στο Αηζούρι, όπου δίδαξε και πέθανε στο σπίτι τους. Η μητέρα τους στη διαθήκη της ευνοεί ιδιαίτερα τον Κωνσταντίνο, γιατί λέει, ότι γι' αυτόν δεν εξόδεψε ο πατέρας του, όσα για τα άλλα αδέλφια του. Γυναίκα του ήταν η Χρυσάνθη Ιγγυλέση και γιος του ο Γεράσιμος. Ο Κωνσταντίνος φαίνεται ότι πρόκοψε. Αναφέρεται ότι έχει κάποια επιχείριση, χωρίς να διευκρινίζεται. Το 1834 και 1839 είναι μέλος του εκλεκτορικού σώματος της συγκλήτου. Τον Ιανουάριο του 1837, αγοράζει από τον αδελφό του δοτόρο Αναστάσιο το μερίδιό του από το μεγάλο σπίτι-παλάτι της οικογένειας. Η διαδικασία της πώλησης, καταγράφεται σε νοταριακή πράξη 23 σελίδων, και το ποσό, που ύστερα από εκτίμηση, πληρώνεται στον Αναστάσιο, είναι 1899 κολονάτα και όβολα 91. Ο Κωνσταντίνος έχει πεθάνει πριν από το 1850.

Η Μικροϊστορία, η μικροαναλυτική εξέταση των πηγών, εμβαθύνει στη μελέτη όψεων της Κοινωνικής Ιστορίας, προβάλλει, παραμελημένα από την Γενική ιστορία πεδία, όπως τα συναισθήματα και τα βιώματα των ατόμων.⁵

Επομένως, *mutatis mutandis*, η μικροϊστορία ενός οικογενειακού εμπορικού οίκου της Κεφαλονιάς τον 18ο-19ο αι., που εμπορεύεται κυρίως σταφίδα και

Edinburg Review, No L, London 1816. Letter to the editor of the *Edinburgh Review* on the subject of an article in No L. of that Journal on the "remains of John Tewddell" of Thomas Bruce Earl of Elgin. σ. 1-41.

5. Βλ. Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου, *Οικογενειακή στρατηγική και εμπορικός ανταγωνισμός. Ο Οίκος Γερούση τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2003, σ. 10.

κρασί από Ληξούρι προς τη Βενετία, μέσα από την εμπορική αλληλογραφία του, προσφέρει, νομίζω, εκτός από την οικονομική, και στην κοινωνική Ιστορία.

Περίληψη / Résumé

Το χειρόγραφο *Copia Lettere* - Αντίγραφο επιστολών του εμπορικού οίκου με την επωνυμία *Panagin Cicelli*, και έδρα του το Ληξούρι της Κεφαλονιάς (1786-1816), είναι το αντικείμενο της ανακοινώσεώς μου. Η εμπορική αλληλογραφία αποτελεί πάντοτε ενδιαφέρουσα πηγή πληροφοριών για την οικονομική ιστορία. Εδώ αντιμετωπίζεται από μία άλλη άποψη. Μέσα από τις επιστολές, ε γνώρισα τους ανθρώπους. Τον χαρακτήρα τους, τα αισθήματά τους, τις οικογενειακές τους περιπέτειες. Έτσι αποφάσισα να ασχοληθώ με την *μικροϊστορία* τους, η οποία εμβαθύνει στη μελέτη της *Κοινωνικής* ιστορίας και προβάλλει παραμελημένα από την *Γενική Ιστορία* πεδιά, όπως τα συναισθήματα και τα βιώματα των ατόμων.

Le manuscrit de “*Copia Lettere*” de la maison de commerce *Panagin Cicelli* à Lixouri en Céphalonie, qui remonte à la période 1786-1816, consiste l’objet de notre communication. La correspondance commerciale constitue une importante source de renseignements pour l’histoire économique, cependant, le “*Copia Lettere*” est abordé ici d’un autre point de vue; à travers leurs lettres, j’ai connu les êtres humains: leur caractère, leurs sentiments, leurs aventures familiales. Je me suis occupée de leur *microhistoire*, qui “propose de délaisser l’étude des masses ou des classes, pour s’ intéresser aux individus”.

ΦΩΣΚΟΛΙΑΝΑ ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ:
ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΑ ΔΕ ΒΙΑΖΗ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ DOMENICO BIANCHINI

Θεοδόσης Πυλαρινός – Παναγιώτα Τζιβάρια

Η αλληλογραφία¹ του Σπυρίδωνα Δε Βιάζη (1849-1927)² με τον Domenico Bianchini (1835-1919),³ αρχίζει στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1881 και εί-

1. Η αλληλογραφία απόκειται στην Biblioteca di Storia Moderna e Contemporanea, Collezione foscoliana, Fondo Bianchini, ms. VI, 17-45 (Lettere di S. De Biasi), στη Ρώμη.

2. Αποδίδουμε σε ελεύθερη μετάφραση το λήμμα για τον Δε Βιάζη του Βιογραφικού λεξικού του De Gubernatis. Και από τη θέση αυτή ευχαριστούμε τον Απόστολο Κουρουπάκη για τη βοήθειά του κατά την έρευνα και αναζήτηση των ιταλικών πηγών: Δε Βιάζης (Σπυρίδων-Ιωσήφ): συγγραφέας ιταλόελληνας, καθηγητής της αρχαίας και νέας ελληνικής γλώσσας, της γαλλικής και της ιταλικής στη Ζάκυνθο. Γεννήθηκε την πρώτη Μαΐου 1844 στην Κέρκυρα από πατέρα Ιταλό. Δεκαπενταετής μόλις, μετέφρασε στα ελληνικά τον Φιλάρκνυρο του Μολιέρου. Όταν τελείωσε τις εγκύκλιες σπουδές του, στράφηκε στη μουσική, τη βυζαντινή ζωγραφική και το σχέδιο, αλλά για λίγο, αφού επέστρεψε στις αγαπημένες του σπουδές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η δημοσίευση των εγγράφων σχετικά με το συμβάν της Κέρκυρας το 1718, που αυτός έφερε στο φως [...], τον υποχρέωσαν να εγκαταλείψει το νησί, αφού οι Έλληνες υποστηρίζουν ότι ο άγιος Σπυρίδων προκάλεσε αυτή την καταστροφή για να τιμωρήσει τον Ανδρέα Πιζάνη και τους καθολικούς, που ήθελαν να οικοδομήσουν δικό τους αλτάριο στην εκκλησία ενός ελληνορθόδοξου αγίου, του αγίου Σπυρίδωνα. Όντας καθολικός ο Βιάζης και έχοντας τολμήσει να αμφισβητήσει το θαύμα, αποδίδοντάς το σε ατύχημα, οδήγησε τον ιερομόναχο Α. Πανδή στη δημοσίευση φυλλαδίων για να επιβεβαιώσει την τέλεσή του, ορισμένοι δε Έλληνες ιερείς ξεσήκωσαν μέρος του πληθυσμού της Κέρκυρας, με αποτέλεσμα να υποστεί ο Βιάζης δημόσια επίθεση, εξαιτίας της οποίας άφησε το γενέθλιο νησί για να μεταβεί και να ζήσει στη Ζάκυνθο. Ο Βιάζης είναι εξαιρετικός συνδετικός κρίκος μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας, γνώστης πολλών γλωσσών και φιλολογιών. Ασχολούμενος με αρκετούς επιφανείς σύγχρονούς του συγγραφείς, συλλέγει όσα στοιχεία είναι δυνατό, για να τους κάνει γνωστούς και να εκτιμηθούν στην Ελλάδα. Παρά το νεαρό της ηλικίας του υπάρχουν ήδη πολλά έργα του, δημοσιευμένες κριτικές, ιστορικά και φιλολογικά κείμενα, το *Vite* του Maffeo Veniero, ποιητή και αρχιεπισκόπου Κέρκυρας και τον Giorgio Marcoran, καθώς και μία μετάφραση στα ελληνικά των Διονυσίων Κάτωνα. Έγραψε το *Vite di tutti i Corciresi chiari di Letteratura, Belle arti, Politica dal 1453 fino a noi* (1877), δημοσίευσε αρκετά ιταλικά και ελληνικά έγγραφα σχετικά με την κερκυραϊκή ιστορία και αυτό το έτος δημοσίευσε στην Κέρκυρα με προλεγόμενα πλήρη έκδοση με τα ιταλικά ποιήματα του Διονυσίου Σολωμού. Αυτή την εποχή συγγράφει στην ιταλική μία περιζήτητη ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας από τον μεσαίωνα ως τις μέρες μας (Conte Angelo De Gubernatis, *Dizionario biografico degli scrittori contemporanei*, τ. 1, Firenze 1879, σ. 352).

3. Ο Domenico Bianchini γεννήθηκε στη Νάπολη, υπηρέτησε για πολλά χρόνια στο δι-

ναι πολυετής, γεγονός που αποτυπώνει επί μία συνεχή ενδεκαετία στη Ζάκυνθο τη συστηματική ενασχόληση του Δε Βιάζη με τη ζωή και το έργο του Ούγου Φώσκολου (1778-1827). Ειδικότερα, αναδεικνύει τα αποτελέσματα της εργασίας του, που συνοψίζονται: α) στη συγγραφή διάφορων μελετών για τη ζωή του, έπειτα από επίπονη έρευνα σε διάφορα αρχεία, κατεξοχήν στο «Αρκίβιο», δηλαδή στο Αρχαιοφυλακείο της Ζακύνθου, και β) στην ίδρυση της Φωσκολιανής Βιβλιοθήκης στη Ζάκυνθο,⁴ έργο οφειλόμενο στις ακάματες προσπάθειες του ζακυνθινοκορφιάτη λογίου και ερευνητή. Η δημιουργία της Βιβλιοθήκης αυτής αποτέλεσε το τελικό αίτιο συστηματικής εργασίας, αφού κατόρθωσε να πείσει σταδιακά τους δημοτικούς άρχοντες της Ζακύνθου και επί δημαρχίας Λουκά Καρρέρ⁵ να αγοραστεί και επισκευαστεί το πατρικό σπίτι του Φώσκολου, και να στεγαστεί εκεί η προς τιμήν του Φωσκολιανή Βιβλιοθήκη, που σε σύντομο διάστημα εμπλουτίστηκε με βιβλία και άλλο φωσκολικού ενδιαφέροντος υλικό. Έγιναν δωρεές από Ζακύνθιους που είχαν συγγενικές ή άλλες σχέσεις με την οικογένεια του ποιητή, αλλά και από ξένους, κυρίως ιταλούς μελετητές του έργου του, χάρη στις γνωριμίες και την πίστη του Δε Βιάζη στον σκοπό του.

Η προσφορά του Δε Βιάζη δεν συνίσταται μόνο στα αποτελέσματα αυτά. Με φλογερό νεανικό ενδιαφέρον, από τότε που ζούσε στη γενέτειρά του Κέρκυρα, είχε ασχοληθεί, ερευνώντας στο αρχαιοφυλακείο, με την αναδίφηση και τη μελέτη άγνωστου αρχαικού υλικού γύρω από τη ζωή του Φώσκολου. Μετά την κυκλοφορία του φυλλαδίου του, το οποίο αναφερόταν στο γεγονός της έκρηξης που συνέβη στο Παλαιό Φρούριο της Κέρκυρας τον Νοέμβριο του 1718, στη θη-

πλωματικό σώμα και πέθανε στη Ρώμη. Το όνομά του συνδέθηκε με τον Φώσκολο. Έργα του: *Lettere inedite di Ugo Foscolo*, Torino 1873, *Lettere inedite di Ugo Foscolo a Sigismondo Trechi*, Parigi 1875 κ.ά. (βλ. το λήμμα του Mario Scotti, *Dizionario biografico degli Italiani*, τ. 10, Roma 1968, σ. 184-185).

4. *Κανονισμός της Δημοτικής Φωσκολιανής Βιβλιοθήκης μετά προοιμίου και Παραομήματος υπό Σπυρίδωνος Δε Βιάζη εφόρου αυτής*. Εν Ζακύνθω 1890, Τυπογραφείον «Ο Φώσκολος» Σ. Καψοκεφάλου. Ο Βιάζης καταγράφει στον Κανονισμό το ιστορικό της ιδρύσεως, από το 1866 που αγοράστηκε από τον δήμο η οικία του Φώσκολου. «Μετά την αγοράν», γράφει (σ. 4-5), «ο Άρχων του Δήμου, μετά πολλής προνοίας λογιζόμενος περί της καταλληλότητας ενχορηγίας αυτής, απεφάσισε να είνε έδρα δημοτικής Φωσκολιανής Βιβλιοθήκης και παρὰ ειδήμονος να ερμηνεύονται τα αθάνατα του Φωσκόλου έργα».

5. Ο Καρρέρ απαγόρευσε στον έμπορο Παχυγιάννη, κάτοχο της οικίας του Φώσκολου, να την κατεδαφίσει, προκειμένου να κτίσει νέα οικία. Στις 25 Ιουνίου 1886, το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε την αγορά της. Το 1888 ο Καρρέρ αποφάσισε να μεταβληθεί σε Δημοτική Φωσκολιανή Βιβλιοθήκη και με έγγραφο της 02.01.1889 ανέθεσε στον Δε Βιάζη την ίδρυσή της. Τον ίδιο μήνα θα συντάξει αυτός τον Κανονισμό της. Βλ. Σ. Δε Βιάζης, «Ο Φώσκολος και η Ζάκυνθος», εφ. Ζακύνθου *Νέος Αιών*, φ. 34 (1892), σ. 5-6, όπου και σχέδιο της οικίας.

τεία του capitano generale Andrea Pisani και στη θαυματουργή παρέμβαση του Αγίου Σπυρίδωνος, και μετά από την επικριτική απάντηση του ιερομόναχου Αρσενίου Πανδή, η οποία ξεσήκωσε εναντίον του την κοινή γνώμη,⁶ μετέβη στη Ζάκυνθο, τόπο καταγωγής της μητέρας του, υπό άκρως δυσμενείς συνθήκες, όπου ασχολήθηκε αμέσως με τον Φώσκολο. Βρέθηκε κατά ευτυχή σύμπτωση στην πλούσια πηγή του Αρχιεπισκοπικού της Ζακύνθου,⁷ όπου υπήρχε άγνωστο υλικό, απρόσμενο δώρο για τον γεννημένο αυτόν ερευνητή, από το οποίο και ανέσυρε συνεχώς νέα ανέκδοτα στοιχεία για την οικογένεια, τα νεανικά χρόνια, τα περιουσιακά στοιχεία, την παιδεία, τις ενασχολήσεις και τις συναναστροφές του Φώσκολου. Το υλικό αυτό διασταυρωνόταν και κυρίως πολλαπλασιαζόταν από προφορικές πηγές, οι οποίες κατηύθυναν τον Δε Βιάζη στην ανακάλυψη εγγράφων από ιδιωτικά αρχεία. Έτσι, συγκέντρωσε πλούσια στοιχεία, άλλα από τα οποία δημοσίευσε ο ίδιος σε εργασίες του, ο κύκλος των οποίων διευρυνόταν ανάλογα με τα εκάστοτε νέα ευρήματα, και άλλα τα έθετε ανιδιοτελώς στη διάθεση ιταλών φωσκολιστών, που τα αξιοποίησαν αναλόγως.⁸

Οι γνωριμίες και οι συνεργασίες αυτές, που διήρκεσαν με συνεχή νέα ανοίγματα όσο και η αλληλογραφία των δύο ανδρών, άνω των δέκα ετών, αποκαλύπτουν τον συντονισμένο και επίμονο τρόπο εργασίας του Δε Βιάζη, τη φιλοπονία και φιλεργία του, την ερευνητική τιμιότητα και το πάθος για την ανεύρεση του

6. Το γνωστό φυλλάδιο του Δε Βιάζη, *Alcuni documenti intorno l'accidentale catastrofe, avvenuta nell'isola di Corfu nell'anno 1718, pubblicati per le faustissime nozze Cefalino-Stavro*, Corfu 1878, το ακολούθησε η Επιστολιμαία απάντησις προς τον Κόριον Σ.Γ.Υ. Δε-Βιάζη... υπό Αρσενίου ιερ. Πανδή, εν Κερκύρα 1878. Ο Πανδής αναφέρει (σ. 11-12) ότι ο Βιάζης δεν λειτούργησε ως όργανο κάποιου κύκλου, αλλά ανοήτως. Απευθύνεται δε προς αυτόν ως εξής: «[...] ούτε όργανον έγεινας σπείρας των ενταύθα κατά παντός σεβαστού θρησκευτικώς αντιφερομένων, ούτε των εν προκειμένω αντιφρονούντων και επιθυμούντων ν' ανορθώσωσιν την καταπεπτωκυίαν έριδα, την διαμάχην, τον φανατισμόν, α προ τινων ετών διεχώριζον αλλήλων τους αυτούς χριστιανούς, ομογενείς συμπολίτας, και οικογενείς, λατίνους και Ορθοδόξους, αλλ' ότι εξ απειρισκεψίας, κουφονοίας ή δοκησιοσοφίας παρασυρθείς, εποίησας το έργον, μη σκεφθείς περί των ενδεχομένων αποτελεσμάτων».

7. Στην επιστολή της 26.12.1884 φαίνεται πόσο αξιοποίησε και τι διέσωσε από το Αρχείο της Ζακύνθου. Για τη μελέτη του ζακυνθινού αρχειακού υλικού από τον Δε Βιάζη βλ. Παναγιώτα Τζιβάρα, *Βενετοκρατούμενη Ζάκυνθος 1588-1594. Η νομή και η διαχείριση της εξουσίας από το Συμβούλιο των 150*, Αθήνα 2009, σ. 25.

8. Στην επιστολή της 02.01.1882 ο Δε Βιάζης μεταφέρει τις γνώσεις του, αποτέλεσμα των ερευνών του στη Ζάκυνθο, άγνωστα στοιχεία για τους Ιταλούς, διορθώνοντας τον καθηγητή Perosino, εκδότη των επιστολών του Φώσκολου. Η προσφορά του οφείλεται κυρίως στη γνώση της ελληνικής, χάρη στην οποία επέφερε διορθώσεις σε λανθασμένες αποδόσεις των ιταλών ερευνητών. Βλ., π.χ., όσα αναφέρει για τα ελληνικά της μητέρας του Φώσκολου, τα οποία υπερασπίζεται στην επιστολή της 21.01.1885.

υλικού, μετουσιώθηκαν δε σε λατρεία προς τον Φώσκολο. Ο Δε Βιάζης, σημειωτέον, αποτελεί τον πρώτο Έλληνα λόγιο που ασχολήθηκε τόσο συστηματικά και παραγωγικά με τη γενεαλογική και βιογραφική πλευρά του μεγάλου ελληνοϊταλού ποιητή, αισθανόμενος, όπως διαφαίνεται από τις επιστολές, πνευματική συγγένεια μ' αυτόν, την οποία συνέσφιγγαν η Ζάκυνθος και η Κέρκυρα αφενός και η Ιταλία αφετέρου. Συχνά αναφέρεται εγκωμιαστικά στην Ιταλία,⁹ με την οποία τον συνέδεαν δεσμοί,¹⁰ ενώ το έργο του αναδίδει επτανησιακό άρωμα. Η συγγραφή των μελετών του, άλλων στην ιταλική και άλλων στην ελληνική, αποτυπώνουν τον διπλό αυτόν δεσμό, σε σημείο που να λειτουργεί γεφυρωτικά ανάμεσα στους δύο λαούς με κοινό ίνδαλμα και εμπνευστή τον Φώσκολο, που μοίρασε τη ζωή και τη λατρεία του στην Ιταλία και την Ελλάδα.

Η αλληλογραφία είναι γραμμένη στην ιταλική γλώσσα και το σώμα που μελετήσαμε, είναι μονομερές, αφού πρόκειται μόνο για τις διασωθείσες επιστολές του Δε Βιάζη προς τον Bianchini. Το αναγκαστικό αίτιο αυτής βρίσκεται στην προσπάθειά του να αντλήσει πληροφορίες από ιταλικές πηγές, για να τις αξιοποιήσει σε εργασίες του για τον Φώσκολο, η δε επικοινωνία με τον Bianchini,¹¹ επιτεύχθηκε με τη μεσολάβηση του ζακύνθιου κόμη Μεσσαλά, προξένου της Ιτα-

9. Η σχέση με την Ιταλία εδράζεται στην ιταλική παιδεία του, στην ευεργετική πολιτιστική επενέργεια του ιταλισμού στους Επτανήσιους. Ο Δε Βιάζης, Ιταλός από την πλευρά του πατέρα, υπερηφανεύεται για την καταγωγή του αυτή, συνδέθηκε δε ομοιοπαθητικά με τον Ελληνοϊταλό Φώσκολο.

10. Βλ. επιστολή της 16.09.1881: «[...] Λατρεύω τον Φώσκολο όχι μόνο για τη μεγαλοφυΐα του αλλά και για την αγάπη που έτρεφε για την ωραία μας Ιταλία. Εγώ είμαι Έλληνας ή καλύτερα γεννημένος στην Κέρκυρα από Ιταλό πατέρα. Είμαστε πολύ φίλοι των Ιταλών και ακόμα και την υπηκοότητα την ιταλική κρατάμε αλλά οι περισσότεροι από συμφέρον έγιναν Έλληνες υπήκοοι. Είναι αλήθεια πως δεν μπορώ να αναλάβω θέση στο Δημόσιο αλλά τι πειράζει; Μον φτάνει που είμαι Ιταλός. Είναι αλήθεια πως δεν με έχει ανάγκη η Ιταλία, εφόσον δεν θα μπορούσα να της είμαι χρήσιμος». Ο Δε Βιάζης στο πρόσωπο του Φώσκολου βλέπει τον εαυτό του, μισό Έλληνα, μισό Ιταλό. Άλλοτε εκφράζεται διθυραμβικά για την Ιταλία, άλλοτε αναφέρεται θερμά για ελληνικά θέματα, όπως στην περίπτωση της μητέρας του Φώσκολου: «[...] Αυτό που σας είπαν σχετικά με τα ελληνικά του Φώσκολου δεν είναι αλήθεια, δεν είναι διάλεκτος ζακυνθινή και δεν έκανε καλά ο Traversi να βλασφημεί τόσο τα ελληνικά που έγραφε η μητέρα του Ούγου» (επιστολή της 21.01.1885). Υπήρξε, μάλιστα, θερμός υπερασπιστής της ελληνικής καταγωγής του Φώσκολου, όταν αντιτάχθηκε στα υποστηριχθέντα από τον καθηγητή Mitrovič περί δαλματικής καταγωγής του, στο έργο του, *Dei parenti di Ugo Foscolo. Lettera al prof. Bartolomeo Mitrovič*.

11. Μετά την επικοινωνία τους, αμέσως στη δεύτερη επιστολή και αφού ανταποκρίθηκε ο Bianchini, στέλνοντάς το βιβλίο του Corso, ο Δε Βιάζης τον βομβαρδίζει με ερωτήσεις γενεαλογικού χαρακτήρα για τον Φώσκολο, για τις οποίες, όπως φαίνεται από την τρίτη επιστολή (14.10.1881), αποκομίζει πληροφορίες.

λίας στη Ζάκυνθο, στη βοήθεια του οποίου προσέφυγε, προκειμένου να προσεγγίσει τον Bianchini, λάτρη και μελετητή του Φώσκολου, που είχε σχηματίσει μοναδικό αρχείο σχετικό με τη ζωή και το έργο του ποιητή. Το τέλος είναι κάπως απότομο, στην 29η, χρονολόγητη επιστολή: χρονολόγητη λόγω ταχύτητας, πιθανώς, μη έχοντας μεγάλη χρονική διαφορά από την προτελευταία, της 10.02.1892, όπως εξάγεται από το περιεχόμενό της.

Η αλληλογραφία, χάρη στην οποία εξασφάλισε ο Δε Βιάζης άφθονο υλικό από την πλούσια ιταλική βιβλιογραφία, είτε μέσω συμβουλών είτε μέσω αποστολών βιβλίων εκ μέρους του Bianchini, έχει ενδιαφέρον τόσο για τις πηγές του Δε Βιάζη, όσο και για την ενημέρωση της ελληνικής φωσκολικής βιβλιογραφίας και τον τρόπο που εμπλουτίστηκε σε καιρούς, κατά τους οποίους πρώτος, πράγματι, ο Δε Βιάζης ασχολήθηκε με τον Φώσκοιο. Έτσι, παρελκύνουν ονόματα ιταλών κυρίως καθηγητών, ερευνητών και συγγραφέων, τις εργασίες των οποίων, παλαιότερες ή σύγχρονες, έπρεπε ο έλληνας μελετητής να συμβουλευτεί. Το βεληνεκές τους διανοιγόταν συνεχώς, όσο ο ίδιος ανακάλυπτε νέες πτυχές της ζωής του Φώσκολου από την έρευνά του στη Ζάκυνθο. Μάλιστα, η θεαματική αυτή διπλάτυνση αποτέλεσε παράγοντα ανασταλτικό και ενίοτε κωλυτικό των δημοσιεύσεων των εργασιών του Δε Βιάζη που μετά από πολλές αναβολές δημοσίευε τα κείμενα του, ώστε να καταστούν πιο τεκμηριωμένα.

Στο πρώτο γράμμα εμφανίζεται ότι έχει έτοιμη ήδη μελέτη για τον Φώσκοιο, πέραν δε των ερωτήσεων, η διαλεύκανση των οποίων τον υποκίνησε να αλληλογραφήσει, υπάρχει και άλλος λόγος, επιθυμία του εκφρασθείς σε πολλές επιστολές, να δημοσιευτεί αυτή, ακολούθως δε και άλλα έργα του, στην Ιταλία, λόγω της ενασχόλησης των εκεί λογίων με τον Φώσκοιο,¹² ώστε να διαδοθούν οι εργασίες του σε χώρο προσφορότερο για τις φωσκολικές σπουδές.¹³ Επανερχεται, λοιπόν, επανειλημμένως στο θέμα της εκτύπωσης στη Ρώμη¹⁴ και προσπαθεί να αποσπάσει θετικές απαντήσεις από τον Bianchini.¹⁵

Στο επιστολικό σώμα, εκτός από τους ιταλούς μελετητές του φωσκολικού

12. Στη 2η 29.09.1881 και 3η 14.10.1881 επιστολή ο Δε Βιάζης διατυπώνει συνεχείς ερωτήσεις και δηλώνει στον Bianchini ότι έχει έτοιμη εργασία για τον Φώσκοιο, αναφέρει δε χαρακτηριστικά ότι την αφιερώνει στον καθηγητή De Gubernatis και θα ήθελε να εκδοθεί στην Ιταλία, αναφερόμενος σε συγκεκριμένες πόλεις, τη Φλωρεντία, την Μπολόνια ή τη Ρώμη, διότι υπήρχαν ειδικοί στην ποίηση του Φώσκολου, που θα έβλεπαν το μελέτημα προ της εκτυπώσεώς του.

13. Επιστολή της 17.04.1883.

14. Επιστολή της 11.11.1884.

15. Επιστολή της 11.11.1884. Στην επιστολή της 03.05.1882 διαφαίνεται μια τέτοια εκδοχή, αλλά παρατηρεί κανείς ότι, ενώ συνεχώς κάνει λόγο για τύπωμα, αναφέρεται και σε συνέχεια των ερευνών του.

έργου, συναντώνται και ονόματα Ελλήνων που με διάφορους τρόπους αποτελούν πληροφοριοδότες του Βιάζη, όπως των Σωμερίτη και Λεονταράκη, χρησιμότητων για την άντληση πληροφοριών που αφορούσαν στον χαρακτήρα και τη διαμόρφωση του ποιητή παιδιόθεν, στην επαγγελματική σταδιοδρομία που τον προόριζαν, στη φιλόνητο συμπεριφορά του.¹⁶ Ο Δε Βιάζης έχει μελετήσει επίσης έγγραφα του προσολωμικού Μαρτελάου,¹⁷ δασκάλου του ποιητή, και επιστολές και έγγραφα των οικογενειών Ρώμα και Γαλβάνη.

Εκτός από τον Φώσκολο αξιόλογες είναι οι πληροφορίες που αφορούν στον ίδιο τον Δε Βιάζη, προσωπικές μαρτυρίες αυτές, ψηφίδες συμπλήρωσης ή αποκατάστασης του βιογραφικού-εργογραφικού πορτρέτου του· σημαντικότερη αυτή της Ιστορίας της λογοτεχνίας,¹⁸ που έχει αρχίσει προ της αλληλογραφίας και συνεχίζει να μνημονεύει καθ' όλη τη διάρκειά της, για την οποία δεν έχουμε από αλλού μαρτυρίες αν περατώθηκε ή ποια υπήρξε η τύχη της.

Στις επιστολές του Δε Βιάζη αποτυπώνεται πολύ παραστατικά ο ψυχικός του κόσμος: Είναι μετριοπαθής, αφανάτιστος, αγχώδης και υποχωρητικός, με ανομολόγητη αλλά υπόρρητα διαφανόμενη πικρία για τη σχετικά πρόσφατη συμπεριφορά των συμπατριωτών του, που τον ανάγκασαν σε αυτοεξορία. Ως προς τα επίκτητα γνωρίσματα, είναι πειθαρχημένος, εργατικός,¹⁹ αν όχι εργασιομανής,²⁰ φιλέρουνος, ασχολούμενος με πάθος με ό,τι καταπιάνεται, αναβλητικός

16. Γνωστή είναι η στάση του Φώσκολου απέναντι στους Εβραίους του γκέτο της Ζακύνθου, για τους οποίους ήθελε να καταργηθούν οι πύλες εισόδου, ώστε να μην είναι κοινωνικά περιθωριοποιημένοι (επιστολή της 22.02.1882). Ο Δε Βιάζης έχει γράψει για τους Εβραίους της Ζακύνθου «Η εβραϊκή κοινότης Ζακύνθου επί Ενετοκρατίας», *Παρθασός* 14 (1892), σ. 624-637, 652-670, 723-735.

17. Επιστολή της 20.01.1889. Δεν είναι μόνο η άντληση υλικού για την περίπτωση που εξετάζουμε, αλλά και η επιβεβαίωση της εγκυρότητας των μελετών του για τους προσολωμικούς, για τους οποίους δεν διαθέτουμε πλέον τις πηγές που εκείνος ευτύχησε να συμβουλευτεί.

18. Η ιστορία αυτή αναφέρεται από την πρώτη επιστολή: «Εγώ αρκετό καιρό μελετώ για να συνθέσω μία Ιστορία της μοντέρνας ελληνικής λογοτεχνίας, στην ιταλική γλώσσα, όπως θα έχετε ίσως δει στο Βιογραφικό λεξικό του καθηγητή *De Gubernatis*», και επανέρχεται, π.χ. στις επιστολές της 03.01.1884 και 11.11.1884.

19. Βλ. επιστολή της 09.05.1883: «Τρία χρόνια εργάζομαι για τον *Foscolo*, δεν αφήνω αρχείο, έγγραφα ιδιωτών, τα χρησιμοποιώ όλα. Ρωτάω τους συγγενείς του, με μια κουβέντα ανακάτεψα όλη τη Ζακύνθο. Πολλοί απορούν πώς εγώ ένας ξένος κατάφερα να βρω πράγματα άγνωστα σε όλους εδώ, γιατί δεν αγαπάνε να εργάζονται και να μελετούν, όπως έκανα εγώ, δεν έχουν την υπομονή να περνούν ολόκληρες μέρες ανάμεσα σε παλιά χειρόγραφα, μέσα στη σκόνη των αρχείων».

20. Στην επιστολή της 03.01.1884, γράφει: «Δεν είμαι ράθυμος αλλά έχω τόσες και τόσες υποχρεώσεις, γράφω σχεδόν σε όλα τα ελληνικά περιοδικά, γράφω την Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και εκείνη των Ιταλών στα Ιόνια νησιά, πράγματα που κλέβουν χρόνο,

λόγω τελειομανίας, αυστηρά κριτικός και δίκαια κατακριτικός,²¹ βιαστικός πάντοτε, δείγμα της ακάματης εργασίας και της παραγωγικότητάς του, που τον κάνουν να μετρά με φειδώ τον χρόνο· υπομονετικός²² και επίμονος, κάποτε εκφράζει παράπονα για παραγνώριση του έργου του. Τελικά, τόσο από το πλήθος των εργασιών του όσο και από τα πρακτικά αποτελέσματα αυτών, με αποκορύφωμα την ίδρυση της Φωσκολιανής Βιβλιοθήκης, αποδεικνύεται πρακτικός και ιδιαίτερα αποτελεσματικός.

Το ιστορικό της αγοράς της οικίας του Φώσκολου αρχίζει στα μέσα περίπου της αλληλογραφίας²³ με τη μνεία του ενδιαφέροντος που επέδειξε ο δήμαρχος Ζακύνθου. Στην από 01.12.1887 επιστολή αναφέρεται η επίσημη εκδήλωση αυτού του ενδιαφέροντος με την έγκριση ποσού για επισκευές. «Σας γράφω μία καλή είδηση», γράφει στον Bianchini. «Ο δήμαρχος και οι κοινοτικοί σύμβουλοι ενέκριναν ένα μεγάλο ποσό χρημάτων για την επισκευή του σπιτιού του Φώσκολου, η στέγη του οποίου από καιρό ήταν σε πολύ κακό χάλι, όπως επίσης το πάτωμα του δωματίου, όπου γεννήθηκε ο μεγάλος συμπατριώτης. Οι γιορτές θα γίνουν τον Ιούνιο ή Ιούλιο. Έδωσα για τόπωμα ένα βιβλιαράκι με τίτλο "Ανέκδοτα φωσκολιανά", το οποίο θα δημοσιευτεί τη μέρα των γιορτών. Δημοσιεύω, τιδήποτε βρίσκεται ανέκδοτο από το Αρχείο της Ζακύνθου και αφορά τον Φώσκολο». Οι γιορτές, σύμφωνα με άλλη επιστολή, ετοιμάζονται με επισημότητα. Γράφει: «Σας μεταφέρω άλλη καλή είδηση. Χθες το Δημαρχείο αποφάσισε να ονομαστεί όλη η Πλατεία Ρούγα,²⁴ όπου βρίσκεται το ταπεινό αλλά ένδοξο σπίτι "Οδός Φώσκολου". Όπως βλέπετε, εδώ βαίνουν όλα καλώς. Ο Ούγος από μέρα σε μέρα δέχεται τιμές. Όπως φαίνεται, οι γιορτές μας θα είναι λαμπρότατες, τώρα μάλιστα που ο δήμαρχος Καρρέρ²⁵ έχει όλη την καλή θέληση. Θα επιθυμούσα οι γιορτές να ήταν πραγματικά ιταλοελληνικές, να βρεθεί στη Ζάκυνθο επίσης ο ιτα-

γιατί πρέπει να αναδιφώ πάντα στα αρχεία, καθώς δεν μου αρέσει να λέω ψέματα. Επιπλέον είμαι υποχρεωμένος να διδάσκω φιλολογία, για να κερδίσω χρήματα –είμαι βλέπετε υποχρεωμένος να εργάζομαι, γιατί δεν είμαι πλούσιος».

21. Βλ. επιστολή της 03.05.1882.

22. Βλ. επιστολή της 24.07.1883, στην οποία εμφανίζεται η επίμονη αναζήτησή του για το πιστοποιητικό του χρίσματος του Φώσκολου.

23. Στην επιστολή της 13.04.1886.

24. Κατά τους Βενετούς Strada Larga. Για την «Κάτου Μερία τση Πλατείας Ρούγας» ή Strada Pietà ή οδός Φώσκολου βλ. Ντίνος Κονόμος, Ζάκυνθος (πεντακόσια χρόνια) 1478-1978, τ. Α', Καστρολόφος και Αιγιάλός, Αθήνα 1979, σ. 197-198.

25. Για τον Καρρέρ ως δήμαρχο και πολιτικό βλ. Ντίνος Κονόμος, Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια (1478-1978), τ. 3, Πολιτική ιστορία, τχ. Δ' (1864-1978), Αθήνα 1986, σ. 61, 72, 74, 85, 90.

λός πρεσβευτής της Αθήνας και ο πρόξενος της Κέρκυρας». ²⁶ Οι γιορτές αναβλήθηκαν το 1888, ²⁷ για να πραγματοποιηθούν έναν χρόνο αργότερα, επιτυχώς. Το σπίτι του ποιητή μετατράπηκε σε βιβλιοθήκη. Διευθυντής της Φωσκολιανής Βιβλιοθήκης ο Δε Βιάζης, ο οποίος στη συνέχεια θα αφιερωθεί στον εμπλουτισμό της – οι παρακλήσεις του για αποστολή βιβλίων στον Bianchini είναι συνεχείς. Η Βιβλιοθήκη θα αριθμεί πολύ σύντομα 1.000 τόμους, μεταξύ αυτών και σπάνια έργα. ²⁸ Ο Βιάζης φρόντισε και για την έκδοση του *Κανονισμού* που προηγήθηκε της είδησης των εγκαινίων, στα οποία εκφωνήθηκαν επίσημοι λόγοι. ²⁹

Οι επιστολές είναι χρήσιμες για τον τρόπο εργασίας, το ερευνητικό πάθος και τη σοβαρότητα, με την οποία αντιμετώπιζε τα υπό εξέταση αντικείμενα ο πολυγραφότατος αυτός λόγιος. Από το περιεχόμενο εξάγεται η επιστημονική ευσυνειδησία και η αγωνία του για τη διαπίστωση της αλήθειας. Τεκμήριο απροσχημάτιστο οι επιστολές ως είδος, διότι κινούνται εν κρυπτώ και, το κυριότερο, χωρίς την αίσθηση του εν εξελίξει αποτελέσματος, αποδεικνύουν την ειλικρίνεια, την ευθύτητα και την εντιμότητα του Βιάζη ως ερευνητή, η αξία του οποίου έχει κάποιες φορές αμφισβητηθεί, ³⁰ αλλά και ως ανθρώπου, γεγονός που συντελεί στην αξιολόγηση του έργου του ως πηγής για την Επτανησιακή Σχολή.

Παράδειγμα του τρόπου εργασίας του είναι όσα αναφέρονται στο σκεπτικό, στην επιμονή κατά την εξέλιξη μικρών ή μεγαλύτερων εργασιών του, που καταγράφονται στις επιστολές ή πώς αντιμετωπίζει τις εργασίες άλλων σε σχέση

26. Επιστολή της 20.12.1887. Στην επιστολή της 29.04.1888 γράφει: «[...] τα δικά μας πάνε προς το παρόν καλά. Οι φωσκολιανές γιορτές θα είναι πράγματι ιταλοελληνικές. Το σπίτι του Ugo μεταμορφώθηκε σε "Δημόσια Φωσκολιανή Βιβλιοθήκη". Τα έργα του Foscolo, ό,τι αφορά τον ποιητή, λογοτεχνικά έργα, όλα θα τα τοποθετήσουμε στο λαμπρό οίκημα. Ο βιβλιοθηκάριος της Φωσκολιανής είμαι εγώ».

27. Επιστολή της 20.01.1889.

28. Επιστολή της 20.01.1889.

29. Επιστολή της 10.02.1892.

30. Ο Λορέντζος Μαβίλης σε γράμμα του (9 Δεκεμβρίου 1905) προς τον νεαρό κεκυραίο λόγιο Νίκο Βαρότση, όπου θεωρεί ήσσονος σημασίας την έκδοση του σολωμικού έργου από τον Κωστή Παλαμά, γράφει: «[...] Όσα έγραψαν ο Στάης ο Κυθήριος και ο Ντεμπιάζης δεν τα εδιάβασα, μόνον ακουστά τάχω. Ο δεύτερος, αν κρίνη κανείς από κάτω ανέκδοτα που έβαλε σε κυκλοφορία σαν τάχα τον Σολωμού, είναι κάθε άλλο παρά αρμόδιος για να μας φωτίσει στο ζήτημα που τόσο μας ενδιαφέρει. Ο Παλαμάς στην έκδοσή του που εδημοσιεύτηκε στη Βιβλιοθήκη Μαρασλή δεν είναι πολύ καλύτερος [από τον Δε Βιάζη]. Καλός ποιητής αλλά μέτριος κριτικός και το χειρότερο, ευκολόπιστος τόσο που πιστεύει και το Ντεμπιάζη. Μεγάλη οπισθοδρόμηση! [...]». Βλ. Περικλής Παγκράτης, «Η πρόσληψη των "Προλεγομένων" και "Ευρισκομένων" όπως την κρίνει ο Μαβίλης», *Πόρφυρας*, τχ. 84-85, Γενάρης-Μάρτης 1998, σ. 232. Ο Παλαμάς, πάντως, έχει εκφραστεί εγκωμιαστικά για τον Δε Βιάζη. Βλ. *Απαντα*, τ. 13, Μπίρης, σ. 285, «Οράτιος», και τ. 12, σ. 490 και 492, «Τσακασιάνος».

με τις υπό πραγμάτευση δικές του. Το βιβλίο του Μίτροβιτς, π.χ., *Ο Φώσκολος στο Σπάλατο*, θα καθυστερήσει τον Βιάτση³¹ και μόνο στην από 28.05.1883 επιστολή, μετά από αναστολές και αμφιβολίες θα αναφέρει τίτλο της σχετικής εργασίας, «Η νεότης του Φώσκολου», και θα προσδιορίσει για πού προορίζει αντίτυπά της.³² Η εργασία αυτή, για να δείξουμε το αλυσιδωτό των φωσκολικών μελετών του, του διάνοιξε προοπτικές, ώστε να ετοιμάσει στη συνέχεια μεγάλη βιογραφία του Φώσκολου στα ελληνικά. Παράλληλα, συνεργάζεται και βοηθά τον καθηγητή Antona, για τον οποίο μεταγράφει έγγραφα.

Άλλη μελέτη του στο στάδιο της προετοιμασίας εμφανίζεται στην επιστολή της 10.02.1885, με τίτλο «I primi amori di Ugo Foscolo», ενώ στην από 10.03.1885 γίνεται αναφορά σε γραμμένο μάλλον κείμενο με τίτλο «Gioventù di Ugo».³³ Ο Βιάτσης στο εξεταζόμενο διάστημα κατόρθωσε να συνεργαστεί με διάφορα λογοτεχνικά ή επιστημονικά φύλλα της Ιταλίας και να στείλει ανέκδοτο υλικό, αντλημένο από ζακυνθινά οικογενειακά αρχεία, όπως των οικογενειών Ρώμα και Κονόμου, κουμπάρου της οικογένειας Φώσκολου,³⁴ καθώς και της οικογένειας Γαλβάνη, που είχε στην κατοχή της σονέτα του Φώσκολου.³⁵ Πολύτιμος υπήρξε, επίσης, συμπληρώνοντας την ιταλική βιβλιογραφία του Gori με αβιβλιογράφητες ελληνικές εργασίες.³⁶

Για την εργασία του, με τον τίτλο «Documenti», μαθαίνουμε στην επιστολή της 20.01.1889, ενώ για το άρθρο, «Ο Ούγος Φώσκολος και τα Ιόνια νησιά», στην από 01.12.1889. «[...] Έχω και ένα άλλο έτοιμο, «Ο Ούγος Φώσκολος και η ελληνική επανάσταση». Εργάζομαι γύρω από τον Ούγο συνέχεια, πάντα βρίσκω κάτι στο Αρχείο, αλλά είναι αδύνατο να βρω τον χρόνο που αναχώρησε από τη Ζάκυνθο μετά τον θάνατο του πατέρα του, ελπίζω όμως να το βρω», γράφει στην ίδια επιστολή.

Παρά τις οικονομικές ανάγκες και τις βιοποριστικές δυσκολίες, ο Δε Βιάτσης αποτελεί ηρωική μορφή λογίου, αφιερωμένου με πίστη στο έργο του. Η εγκυρό-

31. Βλ. επιστολές της 19.02.1883 και 11.11.1884.

32. Βλ. επιστολές της 17.04.1883 και 11.11.1884. Πράγματι, στέλνει αντίτυπα στον Bianchini και φροντίζει να πραγματοποιηθούν δημοσιεύσεις σε περιοδικά, ώστε να γίνει γνωστή η εργασία στην Ιταλία.

33. Σε επιστολή της 01.12.1887 δίνεται η είδηση ότι η μελέτη παρέμενε ακόμη άτυπωτη: «[...] «*La gioventù di Ugo*» μένει ακόμα ανέκδοτη γιατί συνεχώς μαθαίνω καινούργια πράγματα». Επιστολή της 01.03.1890: «[...] το βιβλιαράκι μου για την νεανική ηλικία του Foscolo πολύ σύντομα θα το στείλω στον φίλο Traversi για να το τυπώσει».

34. Π.χ. στη *Domenica Letteraria*, όπου τυπώθηκε το επεισόδιο περί Κωλέτη και Αλή. Βλ. επιστολές της 10.02.1885 και 18.04.1885.

35. Βλ. επιστολές της 18.04.1885 και 13.04.1886.

36. Βλ. επιστολή της 13.04.1886.

τητα των μελετών του, κρίνοντας με τα επιστημονικά δεδομένα και τα μέσα της εποχής του, δεν είναι αμελητέα, τη στιγμή ειδικότερα που μέσα από τα γραπτά του σώθηκαν πολύτιμες πληροφορίες του αρχείου της Ζακύνθου, το οποίο καταστράφηκε στη σεισμοπυρκαχιά του 1953. Παράλληλα, για να είμαστε αντικειμενικοί, ενώ πλεονεκτεί στο αναδιφητικό και ερευνητικό πεδίο, δεν έχει ίδιες επιδόσεις στο εκδοτικό και κριτικό. Υπερτερεί στο ζήτημα της αξιοποίησης των ιταλόγλωσσων πηγών και υστερεί στη φιλολογική ποιότητα, όπως την ανήγαγαν σε περιωπή ο Ιάκωβος Πολυλάς ως κριτικός και οι εκπρόσωποι της Σχολής της Κέρκυρας. Ο Βιάζης συμπαράταχθηκε με τους εκπροσώπους της Ζακυνθίας λεγόμενης Σχολής, η οποία εστίασε στη νεανική ποίηση της πρώτης περιόδου του Σολωμού, ακολουθώντας μετά την Ένωση το συγκρητιστικό πνεύμα που την έφερε λογοτεχνικά και γλωσσικά πλησιέστερα στην Αθήνα.³⁷ Η φιλολογική διαδρομή του, με άλλα λόγια, δεν επηρεάστηκε από τις φιλολογικές επιδόσεις της ιδιαίτερης πατρίδας του, αλλά στοιχίστηκε με τα δεδομένα της Ζακύνθου, στην οποία έζησε ολόκληρο τον βίο του και την τίμησε δεόντως.

Περαινόντας, καταχωρίζουμε ως δείγμα, σε ελεύθερη μετάφραση στα ελληνικά, την πρώτη επιστολή του Βιάζη, που γράφτηκε στις 16.09.1881:³⁸

Αξιότιμε κύριε,

Ο κόντες Μεσσαλάς μου ανέγνωσε χθες την ευγενή επιστολή σας και, για να πω την αλήθεια, η παραμυθία μου υπήρξε μεγάλη, βλέποντας ότι και εσείς ασχολείστε με φωσκολικές υποθέσεις και λατρεύετε τον μεγάλο ελληνοϊταλό.

Εγώ από αρκετό καιρό μελετώ, για να συνθέσω μία Ιστορία της Μοντέρνας Ελληνικής Λογοτεχνίας, στην ιταλική γλώσσα, όπως θα έχετε ίσως δει στο *Βιογραφικό λεξικό* του καθηγητή De Gubernatis. Για να γράψει κανείς την εν λόγω Ιστορία είναι ανάγκη να μελετήσει όχι μόνο παλαιά βιβλία, αλλά να εργάζεται επίσης στα αρχεία, εφόσον, για να πω την αλήθεια, είμαι ο πρώτος που θα δημοσιεύσω μία αληθινή Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Εκείνες του Ρίζου και του Ραγκαβή είναι γελοίες και του Σάθα, όλο ανακριβείς βιογραφικές ενθυμήσεις. Εργαζόμενος, λοιπόν, στα αρχεία, βρήκα πολλά μικρά πράγματα γύρω από την οικογένεια του Φώσκολου, και ερχόμενος στη Ζάκυνθο, πολλά ανέκδοτα στοιχεία για τη νεότητά του Ούγου.

37. Θεοδόσης Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, σ. 13-18, 109 κ.εξ., 194, 212.

38. Τα κείμενα των επιστολών του Δε Βιάζη προς τον Bianchini, σε νεοελληνική απόδοση, δημοσιεύτηκαν μετά την ανακοίνωση στο I Πανινόνιο Συνέδριο. Βλ. Θεοδόσης Πυλαρινός – Παναγιώτα Τζιβάρα, «Κάθε πληροφορία για τον Φώσκολο θα είναι ένας πραγματικός θησαυρός». Οι επιστολές του Σπυρίδωνα Δε Βιάζη προς τον Domenico Bianchini» *Κεφαλληνικά Χρονικά* 15 (2014), σ. 175-223.

Οι λόγοι, για τους οποίους δεν δημοσίευσα ακόμη την εργασία μου για τον Φώσκολο είναι δύο: α) Ένας φίλος μου και οικείος των οικείων του Φώσκολου μου είπε πως έχει έγγραφα της οικογένειάς, τα οποία θα μου δώσει, και ίσως ψαρέψω κάποια είδηση. β) Επιθυμώ πολύ να αναγνώσω τις *Rivelazioni storiche intorno Foscolo* (Ιστορικές αποκαλύψεις για τον Φώσκολο) του Lodovico Corio. Έχω γράψει, αλλά δεν μου τις έχουν στείλει. Έγραψα στον ίδιο τον συγγραφέα στο Μιλάνο, αλλά φαίνεται πως ο λαμπρός αυτός συγγραφέας δεν συνηθίζει να απαντά!!! Αν εσείς μπορούσατε να μου τις προμηθεύσετε, θα σας ήμουν πάρα πολύ ευγνώμων. Δεν έχω δει ποτέ τον De Castro, λέει κάτι για την οικογένεια και την νεότητα του Φώσκολου; Για μένα θα είναι μεγάλη τιμή, αν με συναριθμήσετε στους φίλους σας και όταν μου γράψετε, θα είναι για μένα χαρά και κάθε πληροφορία που θα μου δώσετε για τον Φώσκολο, είναι ένας πραγματικός θησαυρός.

Μπορείτε να μου αποστείλετε οποιαδήποτε πληροφορία και εγώ ενσωματώνοντάς την στην εργασία μου, όχι μόνο θα αναφέρω το όνομά σας, αλλά και στην Εισαγωγή θα σας αποδώσω τις οφειλόμενες ευχαριστίες.

Αυτές τις μέρες πουλήθηκε σε δημόσιο πλειστηριασμό το σπίτι του Φώσκολου αντί 5.000 δραχμών!! Να το γνωστοποιήσετε αυτό στην Ιταλία. Δημοσιεύοντας τα εκδεδωμένα και ανέκδοτα ποιήματα του Σολωμού, αναφερόμενος σε σημείωση στο σπίτι του Φώσκολου και γνωρίζοντας πόσο λίγο νοιάζονται οι Ζακυνθινοί για το σπίτι του μεγάλου συμπολίτη τους, έλεγα πως θα ήταν καλύτερα να το αγοράζαν οι Ιταλοί, παρακάλεσα μάλιστα έναν φίλο Ιταλό να διαδώσει την ιδέα μου· δεν ξέρω αν το έπραξε.

Λατρεύω τον Φώσκολο όχι μόνο για τη μεγαλοφυΐα του αλλά και την αγάπη που έτρεφε για την ωραία μας Ιταλία. Εγώ είμαι Έλληνας ή καλύτερα γεννημένος στην Κέρκυρα από Ιταλό πατέρα. Είμαστε πολύ φίλοι των Ιταλών και ακόμη και την υπηκοότητα την ιταλική κρατάμε, αλλά οι περισσότεροι από συμφορον έγιναν έλληνες υπήκοοι. Είναι αλήθεια πως δεν μπορώ να αναλάβω θέση στο Δημόσιο, αλλά τι πειράζει; Μου φτάνει που είμαι Ιταλός. Είναι γεγονός πως δεν με έχει ανάγκη η Ιταλία, εφόσον δεν θα μπορούσα να της είμαι χρήσιμος.

Μόλις τελειώσω την Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας θα την αφιερώσω στον καλό μας άρχοντα, ο οποίος σύμφωνα με όσα πιστεύω, είναι άξιο παιδί του γαλαντόμου βασιλιά.

Δεχθείτε την αφοσίωση και την αγάπη μου,

Ο ευπειθέστατος δούλος σας

Σ. Δε Βιάζης

[Σας γράφω] βιαστικά, [ζητώ] συγγνώμη, γιατί φτάνει το βαπόρι.

Περίληψη / Summary

Στην ανακοίνωση γίνεται παρουσίαση των επιστολών που έστειλε ο ζακύνθιος λόγιος Σπυρίδων Δε Βιάζης στον ιταλό συγγραφέα Domenico Bianchini. Και οι δύο άνδρες ασχολήθηκαν συστηματικά με τη ζωή και το έργο του ποιητή Ούγου Φώσκολου.

The subject of this presentation is the epistles which were sent by the Zakynthian scholar Spyridon De Biasi to the Italian writer Domenico Bianchini. Both men studied in a systematic way the life and literary work of the poet Ugo Foscolo.

αρ. 133 (ωτίρες)

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ
ΦΩΣΚΟΛΙΑΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΜΕΤΑ ΠΡΟΟΙΜΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ

ΥΠΟ

ΣΠΗΡΙΑΔΩΝΟΣ ΔΕ ΒΙΑΖΗ

ΕΦΟΡΟΥ ΑΥΤΗΣ

«Τίποτε' ἔσχον Πανεπιστήμιον
σήμερον μία Βιβλιοθήκη.»
Carlyle.

16571

ΕΝ ΖΑΚΥΝΘΩ

Τυπογραφείον α' Ο ΦΩΣΚΟΛΟΣΣ

Σ. Καφοκεράλου

1890

Ο Κανονισμός της Δημοτικής Φωσκολιανής Βιβλιοθήκης, που συνέταξε ο Δε Βιάζης, με αφιέρωση στον Γιάννη Ψυχάρη.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΛΕΩΝΙΔΑ Χ. ΖΩΗ ΣΤΟΝ ΗΛΙΑ
Α. ΤΣΙΤΣΕΛΗ. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΔΥΟ
ΔΙΑΚΕΚΡΙΜΕΝΩΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΩΝ

Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος - Διονύσια Ν. Παπαδάτου

Ο Σπυρίδων Π. Λάμπρος σε ανακοίνωσή του στο Α' Πανιώνιο Συνέδριο στην Κέρκυρα, τον Μάιο του 1914, κάνει μνεία των διακεκριμένων επτανησίων ιστοριογράφων που συνιστούν, κατά την άποψή του, την «Ιστορική Σχολή της Επτανήσου» και υπογραμμίζει με ιδιαίτερη έμφαση τον δεσπόζοντα ρόλο αυτών των ιστοριογράφων στη μελέτη του Ιονίου χώρου και στη σύνθεση της επτανησιακής ιστορίας.¹

Οι επισημάνσεις του Σπυρίδωνα Λάμπρου, αλλά, και βεβαίως, οι μεταγενέστερες ερευνητικές αναζητήσεις καταγράφουν μια σφύζουσα δραστηριότητα προς την κατεύθυνση αυτή, που αναπτύσσεται σ' ολόκληρο τον επτανησιακό χώρο.²

Μέσα στο πλήθος των επισημαινόμενων επτανησίων λογίων αυτής της περιόδου (19ος-πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα) υπάρχουν, οπωσδήποτε, εκείνοι οι ιστοριογράφοι που εγγλωβίζονται στα στενά όρια του χώρου καταγωγής τους και που μελετούν κυρίως θέματα τοπικής ιστορίας, λαογραφίας και γλωσσολογίας, και που χαρακτηρίζονται από μια σχολαστική αντιμετώπιση των εκάστοτε θεμάτων, προκύπτουσα, βεβαίως, από τον περιορισμένο τοπικό χαρακτήρα, με συνέπεια να παραμένουν στην υπηρεσία της μικροϊστορίας.³

1. Σπ. Π. Λάμπρος, «Η ιστορική Σχολή της Επτανήσου», *Πρακτικά του εν Κερκύρα Πρώτου Πανιωνίου Συνεδρίου* (20-22 Μαΐου 1914 και αι εν αυτώ ανακοινώσεις), εν Αθήναις 1915, σ. 299-324.

2. Βλ. επιλεκτικά, Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, Ηλία Α. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Γ', *Γλωσσικά – Λαογραφικά* (από τα Κατάλοιπα του συγγραφέα), Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, Αν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών. Γενική επιμέλεια, οργάνωση - σύνθεση της ύλης των Καταλοίπων, Εισαγωγή-ιστορικό πλαίσιο, Περιγραφή των Καταλοίπων. Τα τοπικά Γλωσσάρια. Το έργο του Ηλία Α. Τσιτσέλη. Η έκδοση του τόμου. Βιβλιογραφία - Ευρετήρια. Προλογίζει Γεώργιος Γ. Αλισανδράτος, Αθήνα 2003, σ. 21-26, στις σημειώσεις των εν λόγω σελίδων, όπου σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και νεότερη μελέτη Νικόλαου Ξ. Καρπούζη, «Η ευρωπαϊκή Ιστοριογραφία και η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 14, Αφιέρωμα στη μνήμη της ζωγράφου Ντιάννας Αντωνακάτου, Αργοστόλι 2013, σ. 431-456.

3. Ιωάννης Π. Λοβέρδος Κωστής, *Ιστορία της νήσου Κεφαλληνίας, Δοκίμιον συγ-*

Υπάρχουν, ωστόσο, κι εκείνοι –και είναι οι περισσότεροι– που, με την παιδευτική υποδομή τους και με την ευχέρεια κατά τη χρήση μιας ευρύτερης επιστημονικής –ελλαδικής και ευρωπαϊκής– βιβλιογραφίας, συνθέτουν και φέρουν στο φως της δημοσιότητας έργα ευρύτερης δυναμικής. Εντελώς, ενδεικτικά, αφού, ήδη είναι γνωστοί στους ειδικούς, κυρίως, επτανησιολόγους: Ερμάννος Λούντζης, Παναγιώτης Χιώτης, Γεώργιος Βερύκιος, Γεράσιμος Μαυρογιάννης. Σ' αυτή τη προικισμένη κατηγορία ανήκουν, βεβαίως, και οι υπό μελέτη διακεκριμένοι ιστοριογράφοι, ο αποστολέας των επιστολών Ζακύνθιος Λεωνίδα Χ. Ζώης και ο αποδέκτης αυτών Κεφαλονίτης Ηλίας Α. Τσιτσέλης, που, ενώ ασχολούνται με θέματα της ιδιαίτερης πατρίδας τους, κατορθώνουν να ξεπεράσουν τα όρια της τοπικής ιστορίας και να συνδεθούν με τον ευρύτερο επτανησιακό και γενικότερα ελλαδικό χώρο.

Οι εννέα επιστολές του Λεωνίδα Ζώη, που απεστάλησαν στον Ηλία Τσιτσέλη, φυλάσσονται σήμερα στο Αρχείο (Κατάλοιπα) του δευτέρου, στο Ληξούρι, στον ειδικό φάκελο «Αλληλογραφία», που περιέχει πλέον των 500 εγγράφων της κατηγορίας αυτής, τα οποία συνιστούν, κατά τον επιμελητή και εκδότη του τρίτου τόμου των *Κεφαλληνιακών Συμμίκτων* του Τσιτσέλη καθηγητή Γεώργιο Μοσχόπουλο, ένα corpus επιστολών μέσα στο οποίο επισημαίνονται μεγάλα ονόματα λογίων της εποχής του κεφαλονίτη ιστοριοδίφη.⁴ Πρόκειται, πράγματι, για ένα corpus αξιόλογου αρχειακού υλικού, που υπογραμμίζει την υψηλή πνευματική οντότητα του αποδέκτη των επιστολών του Λεωνίδα Ζώη, για τις οποίες γίνεται εδώ λόγος. Ιστοριογράφοι, λαογράφοι, γλωσσολόγοι, Έλληνες (συχνότατα Επτανησιοί) και ξένοι αλληλογραφούν με τον Ηλία Τσιτσέλη και παρέχουν σε αυτόν ή αντιστρόφως ζητούν από τον ίδιο ποικίλου χαρακτήρα επιστημονικές πληροφορίες. Μέσα στο πλήθος των εν λόγω επιστολών δεσπόζουν γνωστά ονόματα λογίων του ελλαδικού και εξωελλαδικού χώρου. Σημειώνουμε ενδεικτικά: ο γνωστός και πολυγραφότατος λογοτέχνης Χαράλαμπος (Μπάμπης) Άννινος, για τον οποίο διδακτορική διατριβή συνέθεσε πρόσφατα ο θεατρολό-

γραφέν ιταλίστι. Εξελληνισθέν υπό Παύλον Κωνσταντίνου Γρατσιατόν και δια πολλών σημειώσεων πλουτισθέν. Εκδίδεται επιμελεία Γερασίου Α. Λοβέρδου Κωστή, εν Κεφαλληνία 1888. – Ευστάθιος Λιβιεράτος, *Ιστορία της νήσου Κεφαλληνίας*, Πειραιάς 1988. – Ιωσήφ Παρτζ, *Κεφαλληνία και Ιθάκη, Γεωγραφική μονογραφία*, εξελληνισθείσα υπό Α.Α. Παπανδρέου, εν Αθήναις (και φωτοαν. με προλεγόμενα - ευρετήρια Γεωργίου Ν. Μοσχόπουλου, από το βιβλιοπωλείο Διον. Νότη Καραβία, Αθήνα MCMLXXXII).

4. Αρχείο του Ηλία Α. Τσιτσέλη, στο Ληξούρι, στην οικία του εγγονού τού ιστοριοδίφη, συνεπώνυμου του, Ηλία Α. Τσιτσέλη, Φακ. Ι, υποφάκ. Α΄ και Ε΄. Πρβλ. και Γ.Ν. Μοσχόπουλος, «Το Αρχείο του Ηλία Α. Τσιτσέλη», *Πρακτικά Δ΄ Παιονίου Συνεδρίου*, τ. Α΄, Κέρκυρα 1980, σ. 280-292.

γος Ηλίας Τουμασάτος,⁵ ο πατέρας της ελληνικής λαογραφίας, καθηγητής Νικόλαος Πολίτης,⁶ οι ποιητές Δημήτριος Βασιλειάδης και Κωνσταντίνος Σκόκος, οι ιστοριογράφοι με τον ευρύτερο χαρακτήρα λόγιοι Λαυρέντιος Βροκίνης, Σπυρίδων Βλαντής, Μανουήλ Γεδεών, Σπυρίδων Δε Βιάζης, Ανδρέας Ιδρωμένος, Κώστας Καιροφύλας, Ιωάννης Λάμπρος, Ανδρέας Ξηρουχάκης, Σπυρίδων Παπαγεώργιος, Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής,⁷ Παναγιώτης Χιώτης,⁸ Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, ο πολύς Ανδρέας Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ο γνωστότατος γάλλος βιβλιογράφος Emil Legrand και ο ιταλός συγγραφέας Innocenzo Da Modugno, και, βεβαίως, ο Λεωνίδας Ζώης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι δυο ιστοριογράφοι (ο αποστολέας και ο αποδέκτης των επιστολών μας) μέσα στα έργα τους βρίσκουν την ευκαιρία να δημοσιεύσουν σύντομο αυτοβιογραφικό τους – σύνηθες εξάλλου φαινόμενο της εποχής. Ο πρώτος, ο Λεωνίδας Ζώης, παραθέτει πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του στο πλαίσιο του πρώτου τόμου του περίφημου *Λεξικού* του, *Ιστορικού και Λαογραφικού της Ζακύνθου*,⁹ ο ίδιος εξάλλου δημοσιεύει πλήρη κατάλογο των ως τότε έργων του στον πρώτο τόμο (1951) των *Νεοελληνικών* του

5. Ηλίας Τουμασάτος, *Χαράλαμπος (Μπάμπης) Άννιος (1852-1934). Ένας Επτανήσιος στην Αθήνα*, διδακτορική διατριβή, εγκριθείσα από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο στην Κέρκυρα, 2014. Βλ. και Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, «Δύο επιστολές του Μπάμπη Άννιου στον Ηλία Α. Τσιτσέλη (1900-1902)», *Ενκαρπίας Έπαινος*, αφιέρωμα στον καθηγητή Παναγιώτη Α. Μαστροδημήτρη, φιλολογική επιμέλεια: Γεώργιος Ανδρειωμένος, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2007, σ. 609- 619.

6. Την έκδοση των επιστολών του Νικολάου Πολίτη προς τον Ηλία Α. Τσιτσέλη, βλ. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, «Οκτώ ανέκδοτες επιστολές του πατέρα της Λαογραφίας, καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικολάου Πολίτη προς τον ιστοριοδίφη Ηλία Α. Τσιτσέλη (1901- 1910), φυλασσόμενες στο Αρχείο του δευτέρου», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 14, Αργοστόλι 2013, σ. 113-137.

7. Επιστολές του Ραγκαβή προς τον Τσιτσέλη εξέδωσε η φιλόλογος Ανθούλα Γαλιτσάτου, «Δύο επιστολές του Ευγένιου Ρίζου-Ραγκαβή στον Ηλία Τσιτσέλη (1906-1907)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 11 (2006- 2008), Αφιέρωμα στον Γεράσιμο Η. Πεντόγαλο, Αργοστόλι 2008, σ. 409-420.

8. Επιστολές του Παν. Χιώτη έχουν δημοσιεύσει: α) Η Μαρία Αθήνη, «Μια ανέκδοτη επιστολή του Παναγιώτη Χιώτη προς τη Γερουσία της Ιονίου Κυβερνήσεως», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 2, Αργοστόλι 1999, σ. 441- 444 και β) Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, «Μια ανέκδοτη επιστολή του λογίου Π. Χιώτη στον Η. Τσιτσέλη κι ένα συνημμένο επιστολικό δελτάριο για την καύτιση ενός χειρογράφου του βενετού λογίου J. Morelli», *Επτανήσια Φύλλα*, τ. ΙΖ', Παράρτημα αφιερωμένο στα 100 χρόνια από τον θάνατο του Π. Χιώτη (Ζάκυνθος, Φθινόπωρο, Χειμώνας) 1996, σ. 271-276. Επίσης βλ. και Γεωργίου Πλουμίδη, «Προλεγόμενα» Π. Χιώτου, *Ιστορικά Απομνημονεύματα*, τ. Α', εκδόσεις Διονυσίου Καραβία, Αθήνα 1978.

9. Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', Ιστορικών - Βιογραφικών, Αθήνα 1963, σ. 217.

Φαίδωνος Μπουμπουλίδου, πέντε δηλαδή χρόνια πριν από τον θάνατό του (πέθανε το 1956).¹⁰

Ο αποδέκτης των επιστολών, ο Κεφαλονίτης Ηλίας Τσιτσέλης, αυτοβιογραφείται στον πρώτο τόμο των *Κεφαλληνιακών Συμμίκτων* του (1904),¹¹ ενώ περισσότερο ενημερωτικό βιογραφικό του, που έμεινε ανέκδοτο στο Αρχείο του, δημοσιεύθηκε το 2003 στο πλαίσιο της έκδοσης του πολυσέλιδου τρίτου τόμου του Τσιτσέλη που, όπως ήδη αναφέραμε, συνέθεσε και επιμελήθηκε ο Γιώργος Μοσχόπουλος.¹²

Οι εννέα επιστολές του Λεωνίδα Ζώη προς τον Ηλία Τσιτσέλη αποκαλύπτουν και φέρουν στη δημοσιότητα, πέρα από τις στενές πνευματικές και φιλικές σχέσεις ανάμεσα στους δυο σύγχρονους λογίους της Επτανήσου: α) την επιστημονική επαφή και των δύο με διακεκριμένες προσωπικότητες της εποχής τους, όπως λ.χ. είναι ο Παναγιώτης Χιώτης, ο Μανουήλ Γεδεών, ο Δημήτριος Καμπούρογλου, ο Παν. Ζαρλέντης, ο Σπυρίδων Δε Βιάζης, ο Σπυρίδων Παπαγεωργίος, ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Κεραμεύς, κ.ά., β) Πληροφορίες για πνευματικές προσωπικότητες (κυρίως Επτανήσιων) αλλά και ξένων: για τον Δημήτριο Γουζέλη και το βιβλίο του *Κρίσις του Πάριδος*, που τυπώθηκε στην Τεργέστη το 1817, για τον γνωστό κεφαλονίτη ιερωμένο μητροπολίτη Φιλαδελφείας στη Βενετία Μελέτιο Τυπάλδο, για τους επίσης γνωστούς και διακεκριμένους κεφαλλήνες ιερωμένους και δασκάλους, διαπρέψαντες κυρίως στη Ρωσία, Ιωαννίκιο και Σοφρώνιο τους Λειχούδες, για τον ποιητή Ιούλιο Τυπάλδο και επιστολή του προς τον Λεωνίδα Ζώη, γραμμένη ιταλιστί και, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, «περισπούδαστος», για τον Κερκυραίο Αντώνιο Καπαδόκα, δραστήριο πολιτικό και επιτετραμμένο της Επτανήσου Πολιτείας στο Παρίσι «παρά τω υπάτω Ναπολέοντι Βοναπάρτη», όπως ο ίδιος ο Ζώης πληροφορεί σε επιστολή του, όπου περιλαμβάνει επιστολή του Χιώτη με την εν λόγω πληροφορία, για τον ιταλό λόγιο Βικέντιο Νανούτση, χρηματίσαντα δάσκαλο ελληνικών και λατινικών, και διευθυντή σχολείων στην Κέρκυρα, στη Λευκάδα και στην Ιθάκη, και συνθέτη ποιημάτων στην ελληνική και στην ιταλική γλώσσα, οι ειδήσεις για τον οποίο στην επιστολή του Ζώη είναι πάμπολλες και που μεταξύ των οποίων ιδιαίτερα επισημαίνεται ποίημά του Νανούτση αφιερωμένο στη γέννηση του υιού του

10. Λεωνίδας Χ. Ζώης, «Αναγραφή Δημοσιευμάτων 1875-1951», *Νεοελληνικά*, περιοδικόν Σύγγραμμα εκδιδόμενον προνοία και επιμελεία Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, τόμος πρώτος, Παράρτημα, Αθήνα 1951, σ. Ι-XXVIII, όπου η αναγραφή των δημοσιευμάτων χωρισμένη σε ενότητες κατά κατηγορία, με πρόλογο και φωτογραφία του συγγραφέα.

11. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Α', Αθήνα 1904, σ. 872-873.

12. Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, Ηλίας Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Γ', *Γλωσσικά – Λογογραφικά*, ό.π., σ. 42-44, στη σημείωση 2 των ιδίων σελίδων.

γνωστού Κεφαλλήνος Δημητρίου Κοργιαλένιου, γ) Πληροφορίες για το Ιστορικό Αρχείο της Ζακύνθου, στο οποίο ο Λεωνίδας Ζώης χρημάτισε διευθυντής και το οποίο, ως γνωστόν, καταστράφηκε (και κάηκε) κατά τους σεισμούς του 1953 που έπληξαν τα νησιά Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Ιθάκη, αλλά και για το Αρχείο της Καθολικής Μητροπόλεως της Ζακύνθου, δ) Πληροφορίες για τα επιστημονικά περιοδικά της εποχής εκείνης *Αι Μούσαι Ζακύνθου*, *Αρμονία*, *Αρε Ιονία*, το οποίο, μάλιστα, είχε φιλοτεχνήσει, κατά τις πληροφορίες της επιστολής, ο Βικέντιος Νανούτσης, που αναφέραμε παραπάνω, με προτροπή του λόρδου Βύρωνα, ε) Πολλές και ενδιαφέρουσες ειδήσεις για τη γνωστή οικογένεια Ρώμα στη Ζάκυνθο, που έχει προσφέρει, ως γνωστόν, αξιόλογους πνευματικούς ανθρώπους, θεράποντες της λογοτεχνίας και της πολιτικής, στ) Ορισμένες πληροφορίες για μονές και ναούς της Ζακύνθου, ζ) Ορισμένες, επίσης, πληροφορίες για επιγραφές σωζόμενες στο κάστρο του Αγίου Γεωργίου στην Κεφαλονιά, στην παλαιά πρωτεύουσα του νησιού, και άλλες ακόμη ήσσονος σημασίας ειδήσεις, που είναι ωστόσο χρήσιμες για την τοπική (επτανησιακή) ιστορία.

Στενές και πνευματικά γόνιμες, λοιπόν, προκύπτουν οι σχέσεις των δυο αυτών λογίων των γειτονικών νησιών Ζακύνθου και Κεφαλονιάς μέσα από τις εν λόγω εννέα επιστολές του Λεωνίδα Ζώη. Ο τελευταίος, σε πολλά σημεία των επιστολών του, αποτυπώνει προσωπικά του προβλήματα για τη συμπεριφορά των Ζακυνθίων απέναντί του, γεγονός που υπογραμμίζει τον θερμό σύνδεσμό του με τον συνάδελφό του ιστοριοδίφη της Κεφαλονιάς. Ένα απόσπασμα επιστολής του εντελώς ενδεικτικά: «*Ανέγνωσα την φιλικήν σου και απαντώ εν ολίγοις, διότι και τι να σοι γράφω, αφού είναι τοιούτος ο κλήρος των πτωχών της διανοίας εργατών; Πίστευσον φίλτατέ μου, συνάδελφε και φίλε, πάντες οι ενταύθα αριστοκράται διατηρούσιν αρχαίας οικογενειακάς βιβλιοθήκας, πάντες διατηρούσιν εν αυτοίς διάφορα ιστορικά έγγραφα και κειμήλια, και εν τούτοις, ενώ πολλάκις εξήτησα να ιδώ αυτάς, ενώ, ως γνωστόν, ασχολούμαι εις την Ιστορίαν της πατρίδος μου, ουδέποτε ηξιώθην να τύχω της ευμενείας των αριστοκρατών μας*».

Ωστόσο εκείνο το κοινό χαρακτηριστικό που αναδεικνύεται μέσα από τα έργα των δύο εν λόγω επτανησίων ιστοριογράφων (και που βεβαίως επιπολάζει και στις εννέα επιστολές του Ζώη προς τον Τσιτσέλη) και που, οπωσδήποτε, τους εντάσσει στην ευρύτερη ελληνική λογιосύνη της εποχής, είναι το γεγονός ότι υποκινούμενοι από τον ίδιο λόγο ασχολούνται και οι δύο κυρίως και με πάθος με τη λαογραφία και τη γλωσσολογία: συνθέτουν και οι δύο, πέρα από τα λεξικά βιογραφικού χαρακτήρα (Τσιτσέλης, Α' τόμος των *Συμμίκτων* του, Ζώης, το βιογραφικό *Λεξικό* του), έργα λαογραφικού και γλωσσολογικού περιεχομένου υπό τύπον επίσης λεξικού (Τσιτσέλης, τρίτος τόμος *Κεφαλληνιακών Συμμίκτων*, Ζώης, ο ένας τόμος του ως άνω λεξικού του, με τον υπότιτλο *Λαογραφικών*).

Αυτές ακριβώς οι βιογραφικές και κατεξοχήν οι λαογραφικές και οι γλωσσ-

σολογικές υπό τύπον λεξικών συνθέσεις παραπέμπουν σε ένα κοινό στόχο και έχουν έναν κοινό παρονομαστή: τη βεβαιωμένη εμπλοκή και των δύο ανδρών στις μεγάλες πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές ανησυχίες του έθνους και στον προσανατολισμό τους προς τις υψηλές εθνικές αναζητήσεις και στους εθνικούς οραματισμούς, στο πλαίσιο, πάντοτε, των γνωστών της εποχής βαλκανικών γεωγραφικών ανακατατάξεων.¹³ Είναι και οι δύο, γείτονες γεωγραφικά, ιστοριογράφοι, ο αποστολέας και ο αποδέκτης των επιστολών, με τις λεξικογραφικές συνθέσεις τους, κυρίως λαογραφικού και γλωσσικού χαρακτήρα, προσανατολισμένοι, κατά κοινή μεταξύ τους συνείδηση, σε ό,τι ακριβώς ο Σπυρίδων Λάμπρος εντοπίζει στον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο, που «επεδίωξε να εύρη τεκμήρια του ενιαίου ελληνικού βίου εν τη αθανάτω δια των αιώνων συνεχεία της ελληνικής γλώσσας, εν τη αδιασπάρτω αλύσει των εθνικών παραδόσεων, εν τη συνειδήσει του άδοτος ελληνικού λαού».¹⁴

Περίληψη / Summary

Οι επιστολές φυλάσσονται στο Αρχείο του Τσιτσέλη στο Ληξούρι και είναι έως τώρα ανέκδοτες. Εμπεριέχουν αξιόλογες πληροφορίες για την ιστορία της Επτανήσου και καταγράφουν έλληνες και ξένους λογίους της εποχής που ανταλλάσσουν πληροφορίες επιστημονικού χαρακτήρα με τον αποστολέα και τον αποδέκτη των επιστολών. Κεντρικός πυρήνας της εν λόγω αλληλογραφίας είναι τα εθνικά ζητήματα της χώρας και η αγωνία για την πιστοποίηση της ιστορικής συνέχειας του Έθνους. Οι εν λόγω επιστολές θα εκδοθούν προσεχώς στο πλαίσιο ειδικού τόμου που ετοιμάζεται για τον Γεώργιο Μοσχόπουλο.

The letters of correspondence are kept at the Archives of Ilias Tsitselis in Lixouri and haven't been published until now. The letters include valuable information about the history of the Ionian Islands, as well as documentation on Greek and foreign scholars of that era, who exchange scientific information with their recipient. The central core and thematic of the aforementioned correspondence is related to key national issues and a concern in regards to the safeguard of the historical continuity of the Nation.

13. Βλ. κυρίως Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, Ηλία Α. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Γ', ό.π., σ. 30-58, όπου και πλουσιότετη βιβλιογραφία σχετική με την εποχή και τα τότε προβλήματα (εθνικά κ.λπ.) της Ελλάδος.

14. Σπ. Λάμπρος, «Η Ιστορική Σχολή της Επτανήσου», ό.π., σ. 319.

32 ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. ΒΑΡΒΙΑΝΗ
ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΛΕΩΝΙΔΑ Χ. ΖΩΗ (1952-1956)

Γιώργος Φιορεντίνος

Η συμπλήρωση εξήντα χρόνων από τη σεισμοπυρκαγιά του 1953, που κατὰ στρεψε ολοκληρωτικά τη Ζάκυνθο, λειτούργησε επετειακά τον περασμένο Αύγουστο και πυροδότησε εκδηλώσεις μνήμης, εκφρασμένες σε ομιλίες, αναφορές, συναυλίες, εκδόσεις, εκθέσεις φωτογραφιών.

Παρακολουθώντας πολλές από αυτές και κάτω από την πίεση της συγκίνησης, που το ξαναζωντάνεμα τραγικών γεγονότων δημιουργεί, «φωτογράφησα» τον χώρο από όπου θα αντλούσα το θέμα της σημερινής ανακοίνωσης. Συγκυριακά, ο φίλος μου ποιητής και λόγιος Διονύσης Σέρρας, τέως εκδότης των *Επτανησιακών Φύλλων*, μου εμπιστεύτηκε για έρευνα 32 επιστολές του ζακυνθινού φαρμακοποιού, ερευνητή, συγγραφέα και ζακυνθινολόγης Νίκου Βαρβιάνη προς τον γνωστό ιστοριοδίφη και λεξικογράφο της Ζακύνθου Λεωνίδα Ζώη, από το αρχείο του Νίκου Γρυπάρη,¹ ζακυνθινού λόγιου, ποιητή, δημοσιογράφου και εκδότη εφημερίδων και περιοδικών, η σύζυγος του οποίου, Ευριδίκη Ν. Γρυπάρη, μετά

1. Εργοβιογραφικά στοιχεία για τον Ν. Γρυπάρη, βλ.

- α) Λ.Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', Αθήνα, 1963, σ. 141 (Βιογραφία Ν. Βαρβιάνη)
- β) Ανδρέας Καραντώνης, «Νίκου Γρυπάρη Λυρικές Παραλλαγές», *Νέα Εστία*, 100 (1976) τχ. 1177 σ. 967-968,
- γ) Θ.Ξ (Θεόδωρος Ξύδης), «Νίκος Γρυπάρης», *Νέα Εστία*, 100 (1976) τχ. 1180, σ. 1168-1169,
- δ) Α.Π. (Ανδρέας Πλατυμέσης), «Νικ. Ι. Γρυπάρης», εφ. *Πρόοδος της Ζακύνθου*, αρ. φ. 154/1599/14.08.1976, σ. 2,
- ε) Σπ. Αλ. Καββαδίας, Ν. Γρυπάρης. «Νεοελληνικά Φιλολογικά Παραλείποντα», εφ. *Ελεύθερη Φωνή Ζακύνθου* αρ. φ. 159/31.12.1977, σ. 2
- στ) Εφ. *Ημέρα στη Ζάκυνθο*, αρ. φ. 452/13.08.1996 (τετρασέλιδο αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Γρυπάρη, επιμέλεια: Διονύσης Σέρρας),
- ζ) Διον. Σέρρας, «Νίκος Γρυπάρης (1913- 1976)», *Επτανησιακά Φύλλα*, ΙΖ' (1996), τχ. 4-5, σ. 404-410,
- η) Διον. Σέρρας, «Μνήμη Νίκου Γρυπάρη (1913-1976)», *Νέα Εστία*, 141 (1997), τχ. 1672, σ. 346-347,
- θ) *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΣΤ', τχ. 3-4, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2006, σ. 607-672 (Αφιέρωμα).

από το θάνατό του, δώρησε στο περιοδικό *Επτανησιακά Φύλλα*. Δύο από τις επιστολές, με ημερομηνίες 30.12.1954 και 01.11.1955, προερχόμενες από τα κατάλοιπα του Λ.Χ. Ζώη, δημοσιεύτηκαν από τον ποιητή-λογοτέχνη Διονύση Σέρρα στην εφ. *Ημέρα Ζακύνθου*, αρ. φ. 3816/27.07.2000, σε απλή παρουσίαση, με αφορμή τη συμπλήρωση 57 χρόνων από την καταστροφή του 1953.

Οι επιστολές αυτές ακολούθησαν την κληρονομική διαδρομή του αρχείου του Λεωνίδα Ζώη, μετά το θάνατό του, από τον υιό του Παναγιώτη στον έτερο αδελφό Χαράλαμπο, και το κομμάτι του αρχείου, που περιείχε και τις επιστολές αυτές, παραδόθηκε από τον Χαράλαμπο για έρευνα και αξιολόγηση στον Νίκο Γρυπάρη, ο ξαφνικός θάνατος του οποίου άφησε ανολοκλήρωτη αυτή την προσπάθεια.

Οι 32 επιστολές του Νίκου Βαρβιάνη καλύπτουν χρονικά το διάστημα από 23 Νοεμβρίου 1952 έως 12 Ιουνίου 1956, χρόνια τραγωδίας για τη Ζάκυνθο, αλλά και ελπίδας για την αναγέννησή της και την ανασυγκρότησή της, και έρχονται να δηλώσουν και να φωτίσουν πολύπλευρα μια μακρόχρονη φιλική σχέση και επικοινωνία ανάμεσα σε δύο αλληλοεκτιμώμενες μορφές της Ζακύνθου, με καθολική αναγνώριση και πολυσχιδή δράση, αλλά και να ακτινογραφήσουν μια κοινωνία και τις λογικές που επικράτησαν για τη συνέχειά της.

Ο αποδέκτης των επιστολών, Λεωνίδας Χ. Ζώης,² τη χρονική εκείνη περίοδο ζει στην Αθήνα. Γεννημένος το 1865 στη Ζάκυνθο, υπήρξε ένας από τους τελευταίους εκπροσώπους της ιστορικής σχολής της Ζακύνθου και η προσφορά του στην αποκατάσταση και διαφώτιση σημαντικών στοιχείων του μεσαιωνικού και νεώτερου ζακυνθινού περιβάλλοντος είναι αντάξια της λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής παράδοσης του νησιού.

Μέχρι το θάνατό του, στις 17 Δεκέμβρη του 1956, σε ηλικία 91 ετών, ο

2. Βιοεργογραφικά στοιχεία για τον Λ.Χ. Ζώη:

- α) Σταύρου Χ. Σκοτχετέα, «Ο Λεωνίδας Ζώης και το έργο του», *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΣΤ', 3-4, σ. 315-318, Ζάκυνθος, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2006.
- β) Δημ. Μάργαρης, «Το έργο του Ζώη», *Νέα Εστία*, 8 (1930), τχ. 85, σ. 759-761.
- γ) Νίκου Βέη, «Λεωνίδας Ζώης», *Επτανησιακά Γράμματα Α* (1947), τχ. 7, σ. 93-94.
- δ) Διονυσίου Γιακουμή: «Λεωνίδας Ζώης», εφ. *Προοδευτική*, αρ. φ. 305, Ζάκυνθος 21.12.1956, σ. 2-3.
- ε) Εφ. *Ηχώ της Ζακύνθου*, αρ. φ. 24, Αθήνα 22.12.1956, σ. 1-4 (τιμητικό αφιέρωμα στον Λ.Χ. Ζώη με διάφορα για τον θάνατό του, το έργο και τη μορφή του, κείμενα των Δημ. Σ. Κορρατόπουλου, Κ. Καιροφύλα, Δ. Ρώμα, Μαρ. Σιγούρου, Δημ. Δουκάτου, Ντ. Κονόμου, Ερμ. Λούντζη, Χρ. Γ. Ευαγγελάτου, Κ. Τριανταφύλλου κ.ά.
- στ) Διον. Γιακουμής, «Αίγα γύρω από το Λεωνίδα Ζώη», εφ. *Η Αλήθεια*, αρ. φ. 446, Ζάκυνθος 24.12.1956.
- ζ) Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, «Λεωνίδας Ζώης», *Νέα Εστία*, 61 (1957), τχ. 708, σ. 61-62.

Ζώης δεν άφησε ούτε μια μέρα χωρίς έρευνα και αναδίφηση εγγράφων, αφού, όπως γράφτηκε από τον Ντίνο Κονόμο,³ «στο Αρχαιοφυλακείο Ζακύνθου ανακάλυψε το σκοπό της ζωής».

Πέρα από τις εκατοντάδες ιστορικές, φιλολογικές και καλλιτεχνικές μελέτες του, το πλήθος των άρθρων του σε ελληνικά και ξένα περιοδικά, υπήρξε ο συγγραφέας του μοναδικού στο είδος του τετράτομου λεξικού ιστορικού και φιλολογικού της Ζακύνθου, καθώς και της ιστορίας της Ζακύνθου.

Αποστολέας ο Νίκος Α. Βαρβιάνης,⁴ Γεννημένος το 1898 στη Ζάκυνθο, τριάντα τρία χρόνια νεότερος του Ζώη, σπούδασε φαρμακευτική και χημεία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, από το οποίο αποφοίτησε με άριστα. Υπηρέτησε ως σημαιοφόρος του Βασιλικού Ναυτικού στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη Μικρασιατική καταστροφή μετέφερε τραυματίες και πρόσφυγες. Όταν απολύθηκε, το 1922, παρέλαβε το οικογενειακό φαρμακείο, το οποίο λειτουργούσε από το 1835, και ίδρυσε πρότυπο χημικο-μικροβιολογικό εργαστήριο, λόγω ειδικότητάς.

Σε νεαρή ηλικία εκλέχτηκε Σεβάσμιος της Αγγλικής Τεκτονικής Στοάς «Αστήρ της Ανατολής» στη Ζάκυνθο, ανακαίνισε το ίδρυμα της Στοάς και το Μουσείο Σολωμού και επιμελήθηκε τα χειρόγραφα του Εθνικού ποιητή που φυλάσσονταν εκεί.

Κατά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, όταν οι τέκτονες καταδιώχτηκαν από τους ιταλούς φασίστες, διέσωσε και έκρυψε τα αρχεία της Στοάς και τα χειρόγραφα του Σολωμού, τα οποία επίμονα ζητούσαν οι κατακτητές, με αποτέλεσμα να φυλακιστεί για την άρνησή του να τα παραδώσει.

Μετά την αποφυλάκισή του, πρόσφερε τις υπηρεσίες του στην κατασκοπεία, βοηθώντας στη φυγάδευση αξιωματικών στη Μέση Ανατολή.

Στα Δεκεμβριανά του 1944 συνελήφθη ως συνεργαζόμενος με την αγγλική στρατιωτική αποστολή και φυλακίστηκε μέχρι τη Συμφωνία της Βάρκιζας.

Τιμήθηκε για τις υπηρεσίες του στη Στοά με το διακριτικό αγγλικό τεκτονικό παράσημο του Υπερποντίου. Ίδρυσε το Πολεμικό Μουσείο της Ιταλικής και Γερμανικής Κατοχής και αναδημιούργησε τη Φιλαρμονική Ζακύνθου. Εργάστηκε σε κοινωφελείς επιτροπές για την αναδιοργάνωση των πάντων στον Δήμο Ζακυνθίων και για τις υπηρεσίες του αυτές του προσφέρθηκε από την ελληνική κυβέρνηση το αξίωμα του αριστίνοδην δημάρχου, αλλά δεν το αποδέχτηκε.

Ασχολήθηκε με τον πνευματικό τομέα, έκανε πρωτότυπες μελέτες και διαλέξεις για τοπικά θέματα, ιδιαίτερα για θέματα που σχετίζονταν με την επι-

3. Ν. Κονόμου, ομιλία για τη ζωή και το έργο του Α. Ζώη, περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. Γ', 3, 1957.

4. Α.Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, ό.π., σ. 76-78.

στήμη που σπούδασε, αλλά ασχολήθηκε και με τους Φιλικούς και με το μουσουργό Παύλο Καρρέρ και με τον βέλγο ανατόμο Ανδρέα Βεζάλ, που πέθανε και τάφηκε στη Ζάκυνθο. Η μελέτη του «Ο Ανδρέας Βεζάλ και η ανατομία» έγινε αφορμή να οριστεί το συνέδριο της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Αθηνών τον Μάη του 1954 στη Ζάκυνθο, με συμμετοχή πολλών ξένων πανεπιστημίων, για να πανηγυριστούν τα 400 χρόνια από το θάνατο του Βεζάλ, συνέδριο που ματαίωσε η τραγωδία της Ζακύνθου τον Αύγουστο του 1953.

Αξιολημμένη υπήρξε η προσφορά του τις μέρες των καταστρεπτικών σεισμών του 1953 στους τραυματίες. Διέσωσε τα πολύτιμα χειρόγραφα του Σολωμού από το καίόμενο Μουσείο, αλλά και πλείστα ιστορικά κειμήλια, τιμηθείς γι' αυτό από την Ακαδημία Αθηνών, παρουσία του βασιλέως, και παρασημοφορηθείς για την προσφορά του.

Μια ζωή που άρχισε το 1898, διήγνησε μια αποδοτική τροχιά και τελείωσε το 1980.

Οι 32 επιστολές του Ν.Α. Βαρβιάνη προς τον Α.Χ. Ζώη είναι πρωτότυπες, ανέκδοτες, χειρόγραφες και δυσανάγνωστες. Οι 27 επιστολές είναι γραμμένες σε αρίθωτο υποκίτρινο χαρτί (28,4 × 21,4 εκ.), ενώ οι 5 σε συνήθη επιστολική καρτελίνα, συνταγμένες με τον προσωπικό τρόπο (στη γλώσσα, στη σύνταξη και την έκφραση του) του αποστολέα.

Οι επιστολές αυτές μας αποκαλύπτουν μια άξια προσωπικότητα ενός εκπροσώπου του φαρμακευτικού συλλόγου με επίδοση στα γράμματα (συγγραφική, συλλεκτική), με κύρος και επιρροή σημαντική.

Φιλομαθής, πνευματώδης, καλλιεργημένος και δραστήριος έχαιρε εκτίμησης και σεβασμού για την ποικιλία των ενδιαφερόντων του. Διέσωσε, συναρμολόγησε και ταξινόμησε πλείστα αντικείμενα, σημάδια μνήμης ενός πολιτισμού που χάθηκε για πάντα και δεν είναι τυχαίο ότι στα τραγικά για τη Ζάκυνθο χρόνια ήταν ένας από αυτούς που ήρθαν σε επαφή με κρατικούς αξιωματούχους (υπουργούς, γενικούς γραμματείς, νομάρχες), αλλά και σημαντικούς πνευματικούς ανθρώπους, όπως ο Μανώλης Χατζηδάκης, ο Λίνος Πολίτης, ο Λεωνίδας Ζώης κ.ά.

Η επιστολογραφία του επιβεβαιώνει όσα στοιχεία γνωρίζουμε από διάφορες πηγές για τον άνθρωπο και ιστοριοδίφη Λεωνίδα Ζώη, υμνούν το εύστροφο πνεύμα και τη σοφία του, τις γνώσεις και την ευρυμάθειά του, τις συνήθειες και τις γνωριμίες του, τα ενδιαφέροντά και τη νοοτροπία του.

Οι επιστολές αυτές είναι όλες γραμμένες στη Ζάκυνθο και οι περισσότερες είναι απαντήσεις σε γράμματα του Λεωνίδα Ζώη που είχαν σταλεί αντίστοιχα.

Το περιεχόμενο των επιστολών αναφέρεται σε

- απάντηση στις επιστολές του Α.Χ. Ζώη
- στην έκφραση ευχαριστιών για κάποια εξυπηρέτηση σε απλά προσωπικά ζητήματα.

- στην πνευματική κίνηση του νησιού, εκδηλώσεις και εκδόσεις εφημερίδων και περιοδικών.
- σε δραστηριότητες και ενδιαφέροντα του ίδιου αλλά και του αποδέκτη.
- σε λογικές που επιβλήθηκαν στα δύσκολα εκείνα χρόνια και σε προσωπικές μάχες του αποστολέα για τη ματαίωσή τους.
- στη μεγάλη εκτίμηση και αγάπη προς το σημαντικότερο φίλο του και στο κενό που άφησε πίσω της η εγκατάστασή του στην Αθήνα.
- στην απεριόριστη, συγκινητική αγάπη για το νησί του και στο σπαραγμό του για την καταστροφή του.
- στα οράματά του για την ανοικοδόμηση και την αποκατάσταση της λατρευτής του πατρίδας.

Μόνιμος κάτοικος του νησιού και γνώστης προσώπων και πραγμάτων της εποχής και της ζωής στη Ζάκυνθο, με τις αντιθέσεις, τις συγκρούσεις και τις υπονομεύσεις που σε όλες τις κοινωνίες, και ιδιαίτερα τις μικρές, δημιουργούνται, λόγω συμφερόντων και φιλοδοξιών, αλλά και ενεργός πολίτης ο ίδιος προσωπικά και γεμάτος από πολυποίκιλα ενδιαφέροντα, δραστηριοποιείται στον εξωεπαγγελματικό του χώρο, ξοδεύοντας ολόκληρο τον ελεύθερο χρόνο του στην υπηρετήση όλων των πτυχών αυτού που γενικά ονομάζουμε «πολιτισμός» και ιδιαίτερα σ' όλες τις παραμέτρους του ζακυνθινού πνεύματος, που με τη λογοτεχνία και την ποίηση, τη ζωγραφική, την αρχιτεκτονική, τη λαογραφία, την έρευνα, την καθημερινή «συνάντησή» με τη φύση και τα ιδιόμορφα «αντίετα» της κοινωνίας του νησιού του, μαγεύτηκε ο νους και η ψυχή του χτίζοντας μέσα στις επιστολές του έναν ανδριάντα ζακυνθινολατριάς και άσβηστης μνήμης. Και βρήκε τον πιο κατάλληλο και διαθέσιμο για την εποχή του τρόπο και τον πιο γλυκό, τρυφερό αλλά και ματωμένο δρόμο επικοινωνίας, την αλληλογραφία, με την οποία μπορείς να αφήσεις το μυαλό και την καρδιά να μιλήσει για όλα εκείνα τα μικρά και τα μεγάλα που αγαπάς και λατρεύεις, και να τα πει σ' έναν αποδέκτη-δέκτη και κοινωνό, σύμβολο και φάρο όλων όσων τον γοήτευαν, τον παράσερναν και τον «παράδερναν», τον Λεωνίδα Ζώη.

Οι 32 επιστολές κατανέμονται ανισομερώς:

- Πέντε (5) γράφονται το 1952, από 15.11.1952 έως 24.12.1952
- Επτά (7) το 1953, από 10.01.1953 έως 27.06.1953
- Εννιά (9) το 1954, από 07.04.1954 έως 30.12.1954
- Οχτώ (8) το 1955, από 17.01.1955 έως 01.12.1955
- Και τρεις (3) το 1956, από 05.01.1956 έως 12.06.1956.

Οι πέντε επιστολές του 1952 γράφονται στο τελευταίο δίμηνο του έτους, με ημερομηνίες 15.11.1952, 23.11.1952, 30.11.1952, 14.12.1952, 24.12.1952 και το περιεχόμενό τους αναφέρεται σε ευχαριστίες για τα γράμματα που στέλνει ο Λεωνίδας Ζώης, σε πληροφορίες για εφημερίδες και περιοδικά, που κυκλοφο-

ρούν την περίοδο εκείνη, τα οποία και του αποστέλλει στην Αθήνα, τον ενημερώνει για τις συναντήσεις του με πνευματικές προσωπικότητες της Ζάκυνθου και του στέλνει τις ευχές του για τα Χριστούγεννα και το Νέο Έτος.

Οι επτά επιστολές του 1953 έχουν ημερομηνίες: 10.01.1953, 01.02.1953, 24.02.1953, 22.03.1953, 09.05.1953, 01.06.1953 και 27.06.1953, δηλαδή η επιστολογραφία σταματά 46 ημέρες πριν από τους καταστρεπτικούς σεισμούς.

Στις παραπάνω επιστολές ο Νίκος Βαρβιάνης πληροφορεί τον Λεωνίδα Ζώη για το ταξίδι του Μανώλη Χατζηδάκη στη Ζάκυνθο, με σκοπό την επιδιόρθωση των εικόνων της Φανερωμένης και την ανάγκη να μεταφερθούν για συντήρηση στην Εθνική Πινακοθήκη. Για την αντίδραση των εκκλησιαστικών και κάποιων πνευματικών κύκλων στην απόφαση αυτή. Τον ενημερώνει για την εργασία του με θέμα τον βέλγο ανατόμο Ανδρέα Βεζάλ και το συνέδριο της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας, που πρόκειται να πραγματοποιηθεί στη Ζάκυνθο, για να εορταστούν τα 400 χρόνια από τον θάνατο του Βεζάλ, για τις επιτροπές και τις προετοιμασίες που γίνονται για την επιτυχή διεξαγωγή του συνεδρίου.

Ύστερα από σιωπή εννέα μηνών, λόγω της σεισμικής καταστροφής του Αυγούστου του 1953, ακολουθούν εννέα επιστολές γραμμένες μέσα στο 1954, με ημερομηνίες 07.04.1954, 28.04.1954, 19.05.1954, 10.07.1954, 23.07.1954, 29.10.1954, 11.11.1954, 11.12.1954 και 30.12.1954.

Στις επιστολές αυτές εκφράζεται ο σπαραγμός του για την εξαφάνιση της ιστορικής πολιτείας, η μεγάλη για τη Ζάκυνθο και για όλους έλλειψη της παρουσίας του Λεωνίδα Ζώη σ' αυτές τις τραγικές για την ιδιαίτερη πατρίδα στιγμές, η αγανάκτησή του για την αδιαφορία και την άγνοια των αρμοδίων, το καταστρεπτικό αποτέλεσμα της ατυχούς απόφασης να μη σταλούν οι εικόνες της εκκλησίας της Φανερωμένης στην Αθήνα για συντήρηση, με αποτέλεσμα να καταστραφούν από τη σεισμοπυρκαγιά και ο προσωπικός αγώνας που έδωσε ο ίδιος για τη διάσωση και φύλαξη πολλών πολιτιστικών θησαυρών. Τον ενημερώνει, επίσης, για την επικοινωνία του με τον καθηγητή Λίνο Πολίτη και τη συνεργασία τους για την προετοιμασία του εορτασμού των 100 χρόνων από τον θάνατο του Εθνικού ποιητή και, μέσα από τα δάκρυα της ερειπωμένης πολιτείας, εκφράζει την ελπίδα για την αναγέννησή της.

Γράφει στην επιστολή της 07.04.1954: «[...] πάντα βρισκόμαστε με την ελπίδα, τη χαρά πως πλησιάζει ο καιρός να σε δούμε μαζί μας, να μας δώσεις κουράγιο, τα φώτα σου, το πνεύμα σου, πάλι να μας βοηθήσεις, να σηκωθούμε λιγάκι από την κατάπτωση που βρισκόμαστε [...] ένα διαπιστώνω μεταξύ μας, διότι δεν πρέπει να το λέμε, η Ζάκυνθος έσβησε, αυτή που ξέραμε τη Ζάκυνθο.». Και πιο κάτω: «[...] δεν βρίσκομεν κατανόηση, βοήθεια, παρά αδιαφορία και αμάθεια παντού γύρω μας. Μόνον η φύσις αδιάφορος, προχωρεί επιτέλους για την άνοιξη το δρόμο της [...]». Και συμπληρώνει στην επιστολή της 28.04.1954:

«[...] κανένα άλλο πράγμα δεν με συνεκίνησε όσο η εικόνα των λιτανειών αυτών μέσα στα ερείπια, η κατάνυξη του κόσμου που βουβός, με σκυμμένο το κεφάλι ακολουθούσε [...] βαδίζοντας και αυτός μέσα στο Γολγοθά του [...]».

Οι οχτώ (8) επιστολές του 1955 έχουν ημερομηνίες γραφής 17.01.1955, 27.01.1955, 08.02.1955, 11.03.1955, 22.05.1955, 17.06.1955, 08.10.1955 και 01.12.1955.

Μέσα στις επιστολές αυτές παρακολουθούμε τις προσπάθειες για την ανοικοδόμηση διαφόρων μνημείων και εκκλησιών, για τους αγώνες τους προσωπικούς του αποστολέα για τη διατήρηση της πολιτιστικής φυσιογνωμίας της πόλης και την παρουσία χορηγών για το σκοπό αυτό.

Οι τελευταίες τρεις (3) επιστολές του 1956 με ημερομηνίες 05.01.1956, 05.03.1956 και 12.06.1956 κινούνται στα ίδια περίπου θέματα με τις προηγούμενες, με ξεχωριστή αναφορά στην αφιερωματική εκπομπή του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών για τα 90 χρόνια ζωής και δημιουργίας του Λ. Ζώη, καθώς και στην παράκληση αποστολής πληροφοριών για διάφορα πνευματικά θέματα.

Από την περιληπτική έκθεση του περιεχομένου των επιστολών γίνεται αντιληπτό το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι γραφές του Νίκου Βαρβιάνη προς τον εκτιμώμενο συμπατριώτη και φίλο του, αφού ο κόσμος του επιστολογράφου ξετυλίγεται αβίαστα και απροσχημάτιστα, αποκαλύπτοντας έναν απίστευτα μεγάλο χώρο ενδιαφερόντων.

Ο Βαρβιάνης στις επιστολές αυτές, με ευγένεια και σεβασμό προς τον αποδέκτη, εκφράζει όλη την κλίμακα των αισθημάτων και συναισθημάτων που τρέφει για τον απόντα «συνομιλητή» του και μπορεί με ευκολία ο αναγνώστης τους να παρακολουθήσει τις αποχρώσεις και τις μεταλλάξεις ενός εσωτερικού κόσμου, που δονείται από εκτίμηση, υπερηφάνεια, χαρά, ικανοποίηση, απογοήτευση, πίκρα, θυμό και νοσταλγία για όσα γίνονται, για όσα χάθηκαν και για όσα αφήνονται στην τύχη τους, μέσα από τις προσφωνήσεις και τις αποφωνήσεις του προς τον ξεχωριστό αποδέκτη, σκιαγραφώντας τις προσωπικότητες δύο «συνομιλητών» και αποτιμώντας μια φιλία, στηριγμένη στην αλληλοεκτίμηση και την αλληλοαποδοχή. Όλα όσα περιγράφει, εξομολογείται ή καταγγέλλει λειτουργούν ως θερμόμετρο της συναισθηματικής κατάστασης στην οποία βρίσκεται κάθε φορά, εξαιτίας αυτών που συμβαίνουν, καλών ή κακών. Και βοηθούν να διαπιστώσεις πως συμπεριφορές και λογικές και επιλογές των ανθρώπων, που βρίσκονταν στο προσκήνιο πριν από εξήντα χρόνια, δε διαφέρουν από αντίστοιχες των σημερινών, παρά το χρόνο που μεσολάβησε και τα μαθήματα που έπρεπε να παρθούν.

Η εναλλαγή των συναισθημάτων «διαβάζεται» στις φορτισμένες συναισθηματικά λέξεις και στα ρηματικά πρόσωπα, που, ανάλογα με το γεγονός που τον δονεί, χρησιμοποιεί. Ενδεικτικά, προσφωνεί τον Λεωνίδα Ζώη:

– Σεβαστέ μας και αγαπητέ μας κύριε Ζώη

- Αγαπητέ μας και σεβαστέ μας φίλε
- Σεβαστέ μας και αξέχαστε φίλε
- Αγαπητέ μας κύριε Ζώη
- Αγαπητέ μου και αξέχαστε φίλε

Και στις μετασεισμικές επιστολές:

- Σεβαστέ μου, πολυαγαπημένε μου αδελφέ και πατέρα
- Αγαπητέ μου, σεβαστέ μου φίλε, πόσο σε αναζητώ πάντα
- Σεβαστέ μου και πολύτιμε φίλε
- Σεβαστέ μας και αγαπητότατε φίλε.

Αξιοσημείωτο είναι ότι σε όλες τις επιστολές τελειώνει με την αποφώνηση «Σε φιλώ Νίκος» κορυφώνοντας τη συναισθηματική του δόνηση και ζεσταίνοντας με αγάπη και εκτίμηση τις άψυχες, κίτρινες σελίδες των επιστολών, με εκφράσεις όπως:

- «[...] με το πνεύμα σας, με την πένα σας δίνετε στα καμένα αυτά απομεινάρια της αγαπημένης μας πολιτείας διαρκή ζωή.» (30.12.1954)
- «[...] πόσο χρειαζόσαι της δυστυχισμένης γλυκιάς μας πατρίδας, της μεγάλης μας αγάπης.» (29.10.1954)
- «[...] Δεν περνά μέρα χωρίς να σας θυμηθώ, το μυαλό μου πάει συνέχεια στα περασμένα, στα αξέχαστα [...]» (10.07.1954)

Αξιοσημείωτη είναι και η αναφορά σε πρόσωπα της ζακυνθινής κοινωνίας, αλλά και του ευρύτερου ελληνικού χώρου, με τα οποία οι δύο πνευματικοί εργάτες συνεργάζονταν και επικοινωνούσαν ή είχαν φιλική σχέση, στα πρόσωπα των οποίων έτρεφαν εμπιστοσύνη και εκτίμηση, όπως ο Μαρίνος Σιγούρος, η Κατινούλα η Παρπαρία της Βιβλιοθήκης, ο Μπουλαντζάς του Ιστορικού Αρχείου, ο Γιάννης Κουντούρης, ο Νιόνιος Γρώππας, ο ιατρός Γεώργιος Μοθωναίος, ο Διονύσης Ρώμας, ο Διονύσης Ζήβας, ο Γιαννάκης Λούντζης, ο Τόλμποτ Κεφαλληνός, ο Ντίνος Κονόμος, ο Μίμης Μάργαρης, ο Φωκίων Λογοθέτης, ο Μανώλης Χατζηδάκης και ο Λίνος Πολίτης, καθώς και η αναφορά σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής που μονοπωλούσαν την πνευματική κίνηση, όπως ο *Φιλόπατρις*, η *Αλήθεια*, οι *Αλκυονίδες*, η *Ηχώ της Ζακύνθου*, η *Ημέρα των Πατρών*.

Τελευταίο θέμα, που συνεργάζεται με τα προηγούμενα και αποτελεί προϋπόθεσή τους, αιτία και αφορμή τους, είναι η ζακυνθινολατρία του, η απέραντη και ανιδιοτελής αγάπη του για τη Ζάκυνθο, που ανιχνεύεται στη νοσταλγία του για την τραγουδισμένη, χαμένη πολιτεία, στην πίκρα για την αδιαφορία των αρμοδίων, στην απελπισία του για τον εκφυλισμό του κοινωνικού της ιστού. Από αυτή

την αγάπη πηγάζει ο αγώνας και η αυτοθυσία να σώσει ό,τι προλαβαίνει και μπορεί από την καταστρεπτική φωτιά.

Γράφει ο Διονύσιος Ρώμας⁵ στον πρόλογο του λευκώματος-βιβλίου του Νίκου Βαρβιάνη *Η Ζάκυνθος*: «[...] από τον κατακλυσμό του 1953, από τα κονρέλια της θεατρικής μας αυλαίας ως τα χειρόγραφα του εθνικού ποιητή και από τα κεφαλοκόλωνα του φωσκολιανού ναού της Θάλειας ως τα μαδημένα στεφάνια της "πεντηκονταετηρίδος" του Σολωμού –όλα σημαντικά και ασήμαντα– στραφτελίζανε στα μάτια του σαν τις χρυσές μάσκες που ξέθαψε ο Σλήμιαν στις Μυκήνες! Μ' άπειρη λαχτάρα και με κίνδυνο της ζωής του, ο σύγχρονος τούτος Νώε, τα απόσπασε ένα, ένα μέσα από τα ερείπια, για να τα διαφυλάξει προσωρινά στην εξοχική του κιβωτό. Εκεί μ' αμέτρητη στοργή τα ξεσκόνισε, τα έπλυνε, τα σκούπισε, τα κατάγραψε, τα φωτογράφησε [...].»

Από αυτή την αγάπη και στοργή για τα ζακυνθινά «όσια και ιερά» τρέχουν τα δάκρυά του πάνω στα χαλάσματα, αυτή είναι που τροφοδοτεί και την πολεμική του για όλους εκείνους που αγνοούν την ιστορία, την κουλτούρα και την αισθητική των ανθρώπων και αδιαφορούν ή επιβάλλουν τη λογική της ισοπέδωσης των πάντων.

Η συναισθηματική του φόρτιση κορυφώνεται στον τρόπο που κλείνει την επιστολή με ημερομηνία 27.10.1955, με τη λειτουργία της μνήμης στην επανάληψη της φράσης «[...] μόνο θυμάμαι και θυμάμαι, θυμάμαι [...]», αντηχώντας τους πένθιμους στίχους που έγραψε για τη Ζάκυνθο ο Edgar Allan Poe, σε ελεύθερη μετάφραση του ίδιου του Ν. Βαρβιάνη.⁶

Πόσες ομορφιές, που δεν είναι πλέον,
πόσα όνειρα ελπίδων σβησμένα!
Πόσες οπτασίες, που δεν είναι πλέον
πάνω στο ακρογιάλι σου!

Το βιβλίο του Νίκου Βαρβιάνη *«Η Ζάκυνθος, άλλοτε και τώρα»*, με μορφή πολυσέλιδου λευκώματος πλήρους φωτογραφιών και με σχετικό υπομνηματισμό, που εκδόθηκε από το Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων, στην Αθήνα το 1977, είναι η άσβηστη μνήμη της «Φλωρεντίας της Ελλάδας».

Συνολικά, οι επιστολές του Νίκου Βαρβιάνη προς τον Λεωνίδα Ζώη, γραμμένες ανάμεσα στο 1952 και 1956, μας μεταφέρουν σε μια πνιγμένη στα δάκρυα εποχή για τη Ζάκυνθο, για την ιστορία, τον πολιτισμό και την κοινωνία της, και μας τοποθετούν χωροχρονικά και ψυχοπνευματικά μέσα στο νοσταλγικό κόσμο ενός αθεράπευτου ζακυνθινού διασώστη, συλλέκτη και αναστηλωτή και μας κά-

5. Ν. Βαρβιάνη, *Η Ζάκυνθος*, Αθήνα 1977.

6. Ν. Βαρβιάνη, *Η Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 13.

νουν γνωστές τις απόψεις και τις εντυπώσεις ενός ευαίσθητου δέκτη, μας ενημερώνουν για τους στόχους και τις τάσεις ανθρώπων που βρίσκονταν τότε σε κυβερνητικές ή διοικητικές θέσεις ή κατείχαν διάφορα αξιώματα, μας δίνουν πληροφορίες για συγγράμματα και μελέτες και για θέματα γύρω από την ιστορία και τη λογοτεχνία, την κοινωνία και την πολιτική ζωή, ανασταίνοντας μια άγνωστη για τους νεότερους πολιτεία και φωτίζοντας βιοσωματικά ελαττώματα της φυλής μας που ακόμα και σε δύσκολες για την επιβίωση της πατρίδας στιγμές δεν μας εγκαταλείπουν.

Μια απέραντη πομπή από ζακυνθινά τοπία, ανατολές και ηλιοβασιλέματα, λιτανείες και πανηγύρια, ύμνους, αρέκιες, εικόνες και πρόσωπα, ο Σολωμός, ο Ρώμας, ο Ξενόπουλος, ο Ζώης, ο Σιγούρος, ο Καιροφύλας, πηγαινοέρχονται στην αλληλογραφία των δύο αυτών ξεχωριστών ζακυνθινών.

Η ανακοίνωση για τις 32 επιστολές του Νίκου Βαρβιάνη προς τον Λεωνίδα Ζώη κατατίθεται με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 60 χρόνων από την τραγωδία του 1953, σαν τιμητική αναγνώριση της μεγάλης του προσφοράς και σαν ερέθισμα για μια μεγαλύτερη ολοκληρωμένη και οφειλόμενη τιμή από τη ζακυνθινή πολιτεία.

Περίληψη / Summary

Οι επιστολές του Νικολάου Βαρβιάνη προς τον Λεωνίδα Ζώη, γραμμένες ένα χρόνο πριν από τους καταστρεπτικούς σεισμούς της Ζακύνθου και δύο χρόνια μετά την καταστροφή του 1953 αναφέρονται σε γεγονότα, δραστηριότητες και πολιτιστικά δρώμενα του νησιού, αλλά και λογικές που κυριάρχησαν την εποχή εκείνη, φωτίζοντας μια κοινωνία που χάθηκε ανεπιστρεπτί.

The letters of Nikolaos Varvianis to Leonidas Zois, written a year before the destructive earthquakes in Zakynthos and two years after the destruction of 1953 refer to facts, activities and cultural events in the island as well as practices of those times shedding light to a society that is irrevocably lost.

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΓΡΥΠΑΡΗ ΚΑΙ ΤΟΥ PIERRE DE BROCHE ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΝΤΙΝΟ ΚΟΝΟΜΟ

π. Παναγιώτης Καποδίστριας

Οι επιστολές που ανακοινώνονται από αυτήν εδώ τη θέση είναι συνολικά δεκαεννέα (19) κι έχουν αποσταλεί όλες προς τον ζακύνθιο ιστοριοδίφη και ιστορικό Ντίνο Κονόμο (1918-1990),¹ πρώτο εκδότη του περιώνυμου και μνημειώδους περιοδικού *Επτανησιακά Φύλλα*.² Είναι γραμμένες από δύο αξιομνημόνευτους αποστολείς: από τον ζακύνθιο δημοσιογράφο, ποιητή και δοκιμιογράφο Νίκο Γρυπάρη (1913-1976) και τον γάλλο ελληνιστή Pierre de Broche (Πιερ ντε Μπρος).

Όλες τις επιστολές είχε την ευγενική καλοσύνη να μας εμπιστευτεί για μελέτη και παρουσίαση ο ζακύνθιος φιλόλογος, ποιητής και εκδότης της δεύτερης εποχής του περιοδικού *Επτανησιακά Φύλλα*, αγαπητός δε φίλος Διονύσης Σέρρας.³ Οι επιστολές προέρχονται από τα κατάλοιπα του Αρχείου Ντίνου Κονόμου,

1. Για τον Ντίνο Κονόμο, βλ. επιλεκτικά: α) Διονύση Σέρρα, *Ντίνος Κονόμος. Η μορφή του – το έργο του. Κείμενα για την 50χρονη προσφορά του*, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 1986, β) Του ίδιου, *Φύλλα τιμής για τον Ντίνο Κονόμο. Αφιέρωμα στη μνήμη του*, έκδ. Ένωσης Ζακυνθίων Αθηνάς, Αθήνα 1991, γ) Το αναθηματικό φυλλάδιο «Μνήμη Ντίνου Κονόμου», έκδ. εφημ. *Ο Τύπος της Ζακύνθου*, Ζάκυνθος 1990 (κείμενα των: Παναγιώτη Βλαχόπουλου, Σπύρου Καββαδία, Σπύρου Καμπιώτη, π. Παν. Καποδίστρια, Γ. Κόκλα-Παπαδάτου, Νίκου Λούντζη, Νικ. Ν. Μαρούδα, Τερέζας Μυλωνά, Αγγελικής Ξενοφού, Μαρίας Ρουσέα, Διονύση Σέρρα και Διονύση Φλεμοτόμου), το οποίο κυκλοφορήθηκε κατά την ημέρα της κηδείας του, δ) ολόκληρο το τεύχος της νέας εποχής (επί Διονύση Σέρρα) του περιοδικού *Επτανησιακά Φύλλα*, 17 (Χειμώνας 1995) 3-54, ε) εκτεταμένο αφιέρωμα για τα 10 χρόνια από τον θάνατο Κονόμου, *Επτανησιακά Φύλλα* 20 (Χειμώνας 2000) 721-968. Αυτοβιογραφικά στοιχεία του υπάρχουν, εξάλλου, στα: α) Ντίνου Κονόμου, *Οχτάβα έργων και ημερών 1945-1976*, Αθήνα 1977, β) Του ίδιου, *Ο πατέρας μου κι εγώ*, Αθήνα 1973 και γ) *Ταξίδια της μοναξιάς μου* (τετράδιο πρώτο), Αθήνα 1985.

2. Το περιοδικό *Επτανησιακά Φύλλα* εξέδωσε ανελλιπώς από τον Χειμώνα του 1995 (τόμο ΙΖ'), μέχρι και το Φθινόπωρο - Χειμώνα του 2009 (τόμο ΚΘ') ο φιλόλογος, ποιητής και μελετητής Διονύσης Σέρρας. Βλ. σχετικά την εκτίμησή μας στο: Πρωτοπρεσβυτέρου Παναγιώτη Καποδίστρια, [Το κορυφαίο γεγονός της μετασεισμικής πεντηκονταετίας], *Το έλεος του χρόνου. Το σημαντικότερο γεγονός και πρόσωπο της μετασεισμικής Ζακύνθου (1954-2004)*. Γράφουν 42 επώνυμοι Ζακυνθιοί, έκδ. εφημ. *Ημέρα στη Ζάκυνθο* (Έντυπο), Ζάκυνθος 2004, σ. 24.

3. Ο Διονύσης Σέρρας γεννήθηκε το 1947 στη Ζάκυνθο, όπου ζει μόνιμα και ακατάπανστα δημιουργεί. Σπούδασε Ελληνική Φιλολογία στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστή-

τα οποία παρέδωσε στον Σέρρα, για την με κάθε πρόσφορο τρόπο αξιοποίησή τους, ο ανεψιός του ιστοριοδίφης Άγγελος Κονόμος, μέσα στο 1991, ένα χρόνο δηλαδή μετά την εκδημία Κονόμου, το 1990. Σημειωτέον ότι το κύριο corpus του Αρχείου Κονόμου παραδόθηκε τότε από τον Άγγελο στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου, επίσης για αξιοποίηση και φύλαξη εντέλει.

Α'

Ποιος είναι ο Νίκος Γρυπάρης;⁴ Πρώτος από τα επτά παιδιά του δικηγόρου Ιωάννη και της Αγγελικής Γρυπάρη, γεννήθηκε στις 13 Απριλίου 1913 στην πόλη της Ζακύνθου. Ποιητής, αρθρογράφος εφημερίδων και περιοδικών, εξέδωσε την εφημερίδα *Δημοκρατία* το 1935 (έξι μόλις φύλλων), το φιλολογικό-λογοτεχνικό περιοδικό *Το Ξεκίνημα* (13 τεύχη, 1937-1938), την α' ποιητική συλλογή *Σκόρπια Φύλλα* (1938), την β' –ομότιτλη με την πρώτη– ποιητική συλλογή *Σκόρπια Φύλλα* (1940), την εφημερίδα *Ζακυνθινά Νέα* (26 φύλλων, 1943-1944), εξόριστος στη Μακρόνησο το 1944, γραμματέας του βραβευμένου συγγραφέα και βουλευτή Διονύση Ρώμα, εκδότης της εφημερίδας *Ταχυδρόμος της Ζακύνθου* (538 φύλλων, 1958-1970), υπήρξε και ανταποκριτής αθηναϊκών εφημερίδων, ενώ το 1975 εκδόθηκε η ποιητική συλλογή του *Λυρικές παραλλαγές*. Απεβίωσε την 1η Αυγούστου 1976. Μετά τον θάνατό του, το 1977, η σύζυγός του φρόντισε να εκδώσει το βιβλίο του *Νεοελληνικά φιλολογικά παραλειπόμενα*. Πολύ αργότερα, το 2001, ο Δήμος Ζακυνθίων, με φιλολογική-εκδοτική επιμέλεια του Διονύση Σέρρα, εξέδωσε το ύστατο βιβλίο του Γρυπάρη, με τίτλο *«Ανέκδοτα γράμματα του Γρηγορίου Ξενοπούλου στον Λεωνίδα Χ. Ζώνη»*.⁵

Οι προερχόμενες από τον Γρυπάρη προς Κονόμον επιστολές είναι δώδεκα και καλύπτουν δηλαδή το ουδόλως ευκαταφρόνητο διάστημα δεκαεννέα ετών, ως εξής:

μιο Αθηνών και κατά το χρονικό διάστημα 1974-2003 υπηρέτησε στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Από το 1978 έχει εκδώσει πολλές ποιητικές συλλογές, μελετήματα, βιβλιογραφικές εργασίες και ανθολογίες. Κείμενά του έχουν κατά καιρούς δημοσιευτεί σε λογοτεχνικά και διαδικτυακά περιοδικά, σε διάφορα έντυπα και άλλες εκδόσεις, ενώ από το 1995 έως το 2009 ανέλαβε στοργικά και συνέχισε με υποδειγματική αυταπάρνηση την έκδοση του ζακυνθινού περιοδικού *Επτανησιακά Φύλλα*.

4. Βλ. συνοπτική ανατίεση της βιοεργογραφίας του Νίκου Γρυπάρη από ένα φίλο του: Σαράντη Αντίοχου, «Μνήμη Νίκου Γρυπάρη. Λυρικός και ζακυνθινολάτρης», *Επτανησιακά Φύλλα* 26 (2006) 607-618.

5. Βλ. Μια σύνοψη των έργων του Νίκου Γρυπάρη, βλ. στο: Δ(ιονύση) Σ(έρρα), «Έργα του Νίκου Γρυπάρη», ό.π., σ. 619 εξ.

- η 1η της 5ης Ιανουαρίου 1955,
- η 2η της 16ης Ιανουαρίου 1958,
- η 3η της 22ας Ιανουαρίου 1958,
- η 4η της 27ης Μαρτίου 1960,
- η 5η της 28ης Ιουνίου 1960,
- η 6η της 23ης Σεπτεμβρίου 1960,
- η 7η της Πρωτοχρονιάς 1962,
- η 8η της 5ης Οκτωβρίου 1962,
- η 9η της 17ης Μαρτίου 1963,
- η 10η της 23ης Νοεμβρίου 1967,
- η 11η της 14ης Φεβρουαρίου 1973 και
- η 12η της 28ης Φεβρουαρίου 1974.

Καθώς σώζονται όλοι σχεδόν οι φάκελοι των ανωτέρω επιστολών, διαπιστώνουμε ότι σε τέσσερις περιπτώσεις χρησιμοποιεί προσωπικούς επιστολικούς φακέλους του, σε τέσσερις άλλες περιπτώσεις χρησιμοποιεί φακέλους του Διονυσίου Αλεξ. Ρώμα⁶ – βουλευτή Ζακύνθου (στο εν Ζακύνθω γραφείο του οποίου εργαζόταν τότε ως γραμματέας) και σε μία περίπτωση φάκελο του *Ταχυδρόμου*, δηλαδή της εφημερίδας, που εξέδιδε.

Στα κείμενα όλων των επιστολών απευθύνεται στον Κονόμο φιλικά και σεβαστικά, έχοντας να κάνει μ' έναν ήδη καταξιωμένον άνθρωπο των τοπικών Γραμμάτων, ο οποίος εργάζεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων! Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις χαιρετίζει στο τέλος τον πατέρα του Κονόμου Αναστάσιο, ο οποίος, καθώς προχωρά στην ηλικία, ζει πλέον μακριά από τη σεισμόπληκτη γενέτειρά του, στην Αθήνα με τον γιο του.

Πολύ συχνά εκφράζει τις σκέψεις και τα όνειρά του. Σκέπτεται κατ' αρχήν να εκδώσει εφημερίδα με τίτλο *Η Ανοικοδόμησις*,⁷ με μοναδικό στόχο τη συμβολή στη μετασεισμική ανοικοδόμηση της Ζακύνθου. Ζητά να μεσιτεύσει ο

6. Για τον Διονύσιο Ρώμα (1906-1981), κατά βάσιν σπουδαίο και πολυβραβευμένο πεζογράφο, αλλά και πολιτικό, βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λογογραφικών Ζακύνθου*, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1963, τ. 1 (*Ιστορικών – Βιογραφικών*), 571 εξ. Συνοπτική βιοεργογραφία του βλ. στον ιστότοπο *βιβλιονet*, εδώ: http://www.biblionet.gr/author/19736/%CE%94%CE%B9%CE%BF%CE%BD%CF%8D%CF%83%CE%B7%CF%82_%CE%A1%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%82 [ανάκτηση: 11.9.2014]. Βλ. εξάλλου το μεγάλο αφιέρωμα στον Ρώμα του περιοδικού *Επτανησιακά Φύλλα* 21 (2001) 3-229, είκοσι χρόνια από τον θάνατό του, με καίρια κείμενα των: Διονύση Σέρρα, Τάσου Αθανασιάδη, Γιάννη Δεμέτη, Κατερίνας Δεμέτη, Διονύση Ν. Μουσμότη, Γιάννη Καιροφύλα, Νίκια Λούντζη, Μαρίας Ρουσέα, Λορέντζου Μερκάτη και Γιάννη Πομόνη-Τζαγκλαρά.

7. Δεν προκύπτει από πουθενά ότι κυκλοφορήθηκε ποτέ μια τέτοια εφημερίδα.

εν Αθήναις φίλος, ώστε να πληροφορηθεί πόσο θα κοστίσει το εγχείρημα τούτο, γράφοντας χαρακτηριστικά:

[...] Όμως, Ντίνου μου, όπως καταλαβαίνεις, είναι ένα έργο αυτό που δεν το σηκώνουν μονάχα οι δικοί μου ώμοι. Είναι απαραίτητη η συμπαράστασή σου και η συνεργασία σου. Αν και συ νομίζεις ότι η έκδοση μιας τέτοιας εφημερίδας θα εξυπηρετήσει τον ιερό σκοπό της Ζακύνθου, ο οποίος [σκοπός] σήμερα στερείται δημοσιογραφικού οργάνου αντικειμενικού και απηλλαγμένου προσωπικών επιδιώξεων και κομματικών ανασκοπών [...], σπεύσε αμέσως να δεις πόσο μπορεί να κοστίζει αυτή η εφημερίδα, γράψε μου τις απόψεις σου και πώς θέλεις να αναμειχθείς στην έκδοση αυτή. Όμως, μην αργοπορήσεις την απάντησή σου. [...].⁸

Εκθειάζει τον πνευματικό μόχθο του Κονόμου στα *Επτανησιακά Φύλλα*, ενώ δεν παραλείπει να αντιτεθεί –δίχως να αναλύει τη στάση του– σε άρθρο του Ρώμα περί βενετοκρατίας και Σολωμού. Νοιώθει ότι ζει μακριά από το κέντρο, όπου εξελίσσονται τα πνευματικά πράγματα του τόπου και εις επέρωσιν τούτου αναφέρει ότι ακόμη δεν είδε τα *Ζακυνθινά* του Ρώμα. Ζητά να του στείλει ο Ντίνος ένα τεύχος από το Γαλλικό Ινστιτούτο, αλλά και πληροφορίες περί των υπαρχουσών μεταφράσεων της τραγωδίας «Θηραμένης» του Ανδρέα Κάλβου, ώστε να απαντήσει σχετικά στη Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου,⁹ η οποία ισχυριζόταν ότι ουδόλως έχει μεταφρασθεί.¹⁰

Αλλού διεκτραγωδεί την «κακοδαιμονία» της Ζακύνθου και το επικρατούν οικονομικό κλίμα: η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* δεν πουλά καν 100 φύλλα.¹¹ Παράλληλα πληροφορούμαστε ότι ο ίδιος ο Γρυπάρης προωθεί τα βιβλία Κονόμου στη Ζάκυνθο και τον πληροφορεί για την κίνησή τους αναλυτικά. Σε δυο άλλες επι-

8. Πρβλ. Ντίνου Κονόμου, *Ο πατέρας μου κι εγώ*, Αθήνα 1973.

9. Για τη ζωή και το έργο της λογίας Ζακυνθινιάς Μαριέττας Γιαννοπούλου-Μινώτου (1900-1962), βλ. το αναθηματικό τεύχος, που κυκλοφορήθηκε από το περιοδικό *Επτανησιακά Φύλλα* 22 (2002) 194-591, με κείμενα των: Διονύση Σέρρα, Διονύση-Αγγέλου Μινώτου, Δημητρίου Σ. Πελεκάση, Μιλτιάδη Μαλακάση, Ανδρέα Βιαγκίνη, Κωστή Παλαμά, Αγγέλου Σημηριώτη, Σπύρου Μαρίνου, Λούλας Βάλβη-Μυλωνά, Νίκια Λούντζη, Μαριέττας Δ. Μινώτου-Παπαδημητρίου, Διονύση Ν. Μουσμώτη, Ευγενίας Κεφαλληνιάου, Πιερρίνας Κοριατοπούλου-Αγγέλη, Δημητρίου Σ. Λουκάτου, Σπύρου Αλ. Καββαδία, Τερέζας Μυλωνά, Κατερίνας Δερέτη και π. Παναγιώτη Καποδίστρια.

10. Σχετικά με τις εκδόσεις και τις μεταφράσεις της τραγωδίας «Θηραμένης» του Κάλβου, βλ. Γεωργίας Κόκλα-Παπαδάτου, «Εισαγωγή» [στην έκδοση του «Θηραμένης», σε μετάφραση Μινώτου του 1960], *Δελτίο της Οργανωτικής Επιτροπής για το Έτος Κάλβου, Ζάκυνθος*, Απρίλης-Μάης 1992, τχ. 4-5, 135 εξ.

11. Σημειωτέον ότι η εφημερίδα *Ταχυδρόμος της Ζακύνθου* κυκλοφόρησε από τις 18 Οκτωβρίου 1958 έως τις 19 Νοεμβρίου 1970, ήτοι εν συνόλω 538 φύλλα.

στολές αποστέλλει στον φίλο του τέσσερα ποιήματα, ώστε να τα δώσει εκείνος προς δημοσίευση στη *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* του Μαυρίδη, ενώ ταυτόχρονα ζητά από τον Κονόμο επιφυλλίδες για τον *Ταχυδρόμο* του.

Από τα τρία αυτά χειρόγραφα ποιήματα –χάριν παρενθέσεως– μεταφέρουμε εδώ μερικούς ενδεικτικούς στίχους.

Από το ποίημα «Ζακυνθινοί περίπατοι»:¹²

I

Πέρα και γύρω θάλασσα, γαλάζια θάλασσα πλατειά
κι' όπον περάσεις θάν' ανθός κι' όπον σταθείς λουλούδι
κι' ως ξευγαρώνει η χρυσανγή με το μελίσσι της εληάς
στίχος στα χείλη υψώνεται και γίνεται τραγούδι.

II

Η θάλασσα ακυμάτιστη γλυκανασαίνει στο γιαλό
και στο λιμάνι ακινητούν δεμένα τα καϊκια
κι' όπως διαβαίνει η λιγερή με βήμα αιθέρινο, απαλό
χίλια τραγούδια ερωτικά τονίζουν τα χαλίκια.

IV

Στην πολιτεία π' εγίνηκε τάφος της ίδιας της χαράς
περνάει σελήνη εκστατική, βουβή και πονεμένη.
Πένθος παντού και χαλασμός. Και δεν κρατά: στη γειτονιά
της ρεξεντάς λιγοθυμά κι' ακίνητη απομένει!

V

Στον κλώνο της μπουγαρινιάς ο ρεμβασμός ανθίζει
της κόρης π' άγνωστη περνά και χάνεται στο δρόμο.
Μοσκοβολάς άνθος λευκό και στ' άρωμά σου σμίγει
της κόρης η γλυκειά ματιά με τον δικό μου τρόμο.

Ολόκληρο το ποίημα, με τίτλο «Ποιητής»:¹³

Είμαι ποιητής. Δεν γράφω στίχους
μα σφιχτοδένω το φεγγάρι
με των αντίλαλων τους ήχους
και με της άνοιξης τη χάρη.

12. Δημοσιεύτηκε ολόκληρο στην ποιητική συλλογή του: *Αυτικές παραλλαγές*, Αθήνα 1975, σσ. 40-44, υπό τον οριστικό τίτλο «Της Ζάκυνθος και του Έρωτα».

13. Δημοσιεύτηκε ό.π., σ. 29, υπό τον οριστικό τίτλο «Είμαι ποιητής».

*Δεν γράφω στίχους· μα στο κύμα
καθώς πάει κι' έρχεται κι' αφρίζει
σ' ένα ρυθμό και σε μια ρίμα
κάτι μεγάλο εντός μου χτίζει.*

*Με τα πευκιά, τις αγριομέντες
στον λόγγου την ανθοπλημμύρα
τονίζω φιλικές κουβέντες
στη χαμηλή δική μου λύρα.*

*Κι' όταν το φως –χρυσάφι– τρέχει
στα περιβόλια και στις ρούγες·
κι' όταν –μαράζι– βρέχει, βρέχει...
με τις δικές μου τις φτερούγες*

*Πετώ και ψάχνω και γυρεύω
της ομορφιάς την ηλιαχτίδα.
Δεν γράφω στίχους μα πλανεύω
με τους ρυθμούς μου την ελπίδα.*

Από το ποίημα «Μούσα»:¹⁴

*Μούσα σε θέλω ανάλαφρη: φτερό πουλιού κι' ανέμου
ερωτική εκμυστήρευση στα φύλλα της ιτιάς·
γαλήνια, υπάκουη, ταπεινή, κρίνο τ' αγρού και –Θεέ μου–
ρόγος κλεφτής ματιάς.*

*Να νοιώθω τα σκιρτήματα και τις απλές κουβέντες
που θα μου λες στο σύθαμπο της έναστρης βραδνάς.
Οι πόθοι σου προσκυνητές να φτάνουν κι' όχι αφέντες
στη μέθη της καρδιάς.*

Ολόκληρο το ποίημα «Εικόνα»:¹⁵

*Στο καλντερίμι το στενό το σούρπο πάει και σβήνει
στην αγκαλιά της όμορφης που καρτερεί στη γοίτσια.
Το περιβόλι ερώτησε –ρέμβη ξανθιά– η σελήνη
που δένει τα τριαντάφυλλα σ' ερωτική καντροίλια.*

*Ωρα γλυκειά κι' ο λογισμός ακίνητος σαστίζει.
Πίκρα δεν σφίγγει την καρδιά, χαρά δεν την τρομάζει.
Στο καλντερίμι το στενό μασιά γλυσίνα ανθίζει
και γνέφει στο παράθυρο που η αγάπη αναστενάζει.*

14. Δημοσιεύτηκε ολόκληρο ό.π., σ. 12 εξ., υπό τον οριστικό τίτλο «Εκμυστήρευση».

15. Δημοσιεύτηκε ό.π., σ. 23, υπό τον ίδιο τίτλο.

Καθώς περνούν τα χρόνια ο Γρυπάρης εκμυστηρεύεται στον Κονόμο το σχέδιό του να εκδώσει ένα ζακυνθινό φιλολογικό περιοδικό πανελλαδικής κυκλοφορίας, με τίτλο *Φιλολογικά Χρονικά Ζακύνθου*, υποβάλλει μάλιστα στην κρίση και την πείρα του συνομιλητή του τις τεχνικές προδιαγραφές του ονείρου του αναλυτικά, όπως ο ίδιος τις σκέπτεται.¹⁶

Σε άλλες περιπτώσεις γίνονται κάποιες αξιοπρόσεκτες αναφορές στον Σπυρίδωνα Δε Βιάζη,¹⁷ στον Μαρίνο Σιγούρο,¹⁸ στους Γιάννη¹⁹ και Αντώνιο²⁰ Μαρτινέγκο και άλλες σημαντικές ή λιγότερο σημαντικές προσωπικότητες.

Στην προτελευταία επιστολή μιλά για το όνειρο της έκδοσης μιας επιπλέον ποιητικής συλλογής του με τα κατά καιρούς στιχουργήματά του. Είναι Φλεβάρης του 1973, τρία χρόνια πριν από τον θάνατό του και δύο πριν από την έκδοση του ποιητικού του, με τίτλο *Λυρικές παραλλαγές*, όπως αναφέρθηκε στην αρχή. Αξίζει να παρακολουθήσουμε ένα μικρό απόσπασμα της εξομολόγησής του προς τον εν Αθήναις φίλο του:

[...] Είναι και κάτι άλλο που μόνο σ' εμένα το εμπιστεύομαι γιατί μόνον εσύ μπορείς να καταλάβεις τι θέλω να πω: Ένας δισταγμός, ένας φόβος με κατέχει μήπως τα ποιήματά μου δεν είναι καλά, μήπως δε λέω τίποτα, μήπως οι στίχοι μου είναι εντελώς άχρηστοι! Δε θάθελα, έπειτα από τόσα χρόνια σιωπής, να φανώ χωρίς καμιά ανανέωση. Όπως αντιλαμβάνεσαι δεν υπάρχει ούτε και το πανσίπονο του... μέλλοντος στην ηλικία που είμαι, για έσχατη παρηγόρια. Να τι με κάνει ακόμη να σκέφτομαι αν πρέπει, αν θα κάμω καλά να τολμήσω την έκδοση του βιβλίου. Βέβαια όταν σήμερα ενθαρρύνονται με βραβεία «λόγιου» τύπου Βαρβιάνη,²¹ υπολογίζω στην επιείκεια της κριτικής! Μα είναι σωστή μια τέτοια σκέψη; Ασφαλώς όχι. Έτσι έφτασα στην ηλικία που είμαι γράφοντας μόνο για τον εαυτό μου. Κι έτσι λογαριάζω να πεθάνω. [...].²²

16. Ούτε και αυτή η εκδοτική προσπάθειά του μάς προκύπτει να ευδοκίμησε.

17. Για τον Σπύρο Δε Βιάζη, βλ. Λεωνίδα Χ. Ζώη, *ό.π.*, 147 εξ.

18. Για τον Μαρίνο Σιγούρο, βλ. *ό.π.*, σ. 588.

19. Για τον Ιωάννη Μαρτινέγκο, βλ. *ό.π.*, σ. 403 εξ.

20. Για τον Αντώνιο Μαρτινέγκο, βλ. *ό.π.*, σ. 403. Πρβλ. Ντίνου Κονόμου, *Ο Μαρτινέγκος – μυθιστορηματική βιογραφία*, Αθήνα 1976.

21. Εδώ, εμμέσως πλην σαφώς, ο Γρυπάρης αμφισβητεί την εν γένει προσφορά στη Ζακύνθο του φαρμακοποιού, λογίου και ερευνητή Νικολάου Βαρβιάνη, υιού Αντωνίου (1898-1980), ο οποίος το 1953 βραβεύτηκε από την Ακαδημία Αθηνών με χαλκό παράσημο, επειδή –σύμφωνα με το σχετικό σκεπτικό– διέσωσε με αυτοθυσία μεσ' από τα ερείπια των σεισμών του '53 έργα τέχνης και κειμήλια, κυρίως δε τα αυτόγραφα των ποιημάτων του Διονυσίου Σολωμού. Βλ. σχετικά στο: Λεωνίδα Χ. Ζώη, *ό.π.*, σ. 77 εξ. Εάν υποκορύπτεται και κάποια άλλη προσωπική αντιπαλότητα, όπως υποψιαζόμαστε, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε.

22. Όπως προαναφέρθηκε, η ποιητική συλλογή *Λυρικές παραλλαγές* κυκλοφορήθηκε

Β'

Ο Pierre de Broche (Πιερ ντε Μπρος) γεννήθηκε το 1940 στο Carpentras της Γαλλίας και ήταν διπλωματούχος στις διακοσμητικές τέχνες, καθηγητής αρχιτεκτονικής στο Πανεπιστήμιο της Μασσαλίας όταν συνάντησε τον διάσημο δημιουργό κόμικς Ζαν Μαρτάν,²³ κατά τη διάρκεια μιας έκθεσης για τον Αλίξ,²⁴ στα τέλη της δεκαετίας του '80. Όντας παθιασμένος με την αρχαιολογία και τα κινούμενα σχέδια, ο ντε Μπρος ήταν ένας από τους αυτοδίδακτους σχεδιαστές (όσον αφορά στα κινούμενα σχέδια) που δούλεψαν με τον Μαρτάν. Αν και υπήρξε προικισμένος με γραφιστικά προσόντα, η έλλειψη ωριμότητάς του στο σχέδιο (χαρακτικές και περιγράμματα) ανάγκασε τον πατέρα του Αλίξ να επενδύσει πολύ περισσότερο απ' ό,τι συνήθως στη δημιουργία των τευχών («Ταξίδια του Οριόν» (μετά Αλίξ). Η *Ελλάδα Ι* και *Η* είναι οι πιο χαρακτηριστικές της τεχνικής του Μαρτάν αυτής της παραγωγής.²⁵ Αυτή η συνεργασία –χωρίς συνέχεια– σταμάτησε με τον θάνατο του Πιερ ντε Μπρος, την Πρωτοχρονιά του 1997.²⁶

από τον Γρυπάρη, ως αυτοέκδοση, στην Αθήνα το 1975, με 112 σελίδες. Περιλαμβάνει δύο ενότητες ποιημάτων. Το πρώτο μέρος φέρει τον τίτλο «Σκρόπια Φύλλα Γ'» και το δεύτερο «Η κλεψύδρα με τις συλλαβές». Προτάσσεται ένα προλογικό σημείωμα του ποιησαντος (σ. 5 εξ.), όπου αναφέρει πώς από τη φορική εμπειρία της σεισμοπυρκαχιάς της Ζακύνθου, τον Αύγουστο του 1953 και την ομοιοκαταληξία της πρώιμης ποιητικής ενασχόλησής του (βλ. τα ποιήματα του α' μέρους), πέρασε στον σύγχρονο τρόπο της στιχοποιίας (βλ. τα ποιήματα του β' μέρους). Και καταλήγει: «Αν πέτυχα και τι πέτυχα στην προσπάθειά μου τούτη, οι αναγνώστες θα κρίνουν. Αρκεί να προβληματιστούν μ' εκείνα που έγραφα κι όχι μ' εκείνα που ο καθένας περίμενε ή επιθυμούσε να βρει στα ποιήματά μου. Αυτός κι ο λόγος που περιέλαβα στις "Αυρικές παραλλαγές" τα παραδοσιακά και τα σύγχρονα. Πιστεύω πως και οι δυο ενότητες μόνο στην τεχνική μορφή διαφέρουν. Στην έμπνευση διατηρούν την ίδια λυρική συνοχή. Έστω κι αν τα πρώτα, τα παραδοσιακά, έχουν γραφτεί τριάντα περίπου χρόνια πριν από τα σύγχρονα».

23. Για τον γάλλο σκιτσογράφο και δημιουργό κόμικς Jacques Martin (1921-2010), βλ. στη Βικιπαίδεια: [http://en.wikipedia.org/wiki/Jacques_Martin_\(comics\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Jacques_Martin_(comics)) [ανάκτηση: 11.09.2014].

24. Πρόκειται για δημοφιλή γαλλο-βελγικά κόμικς, δημιουργός των οποίων ήταν ο Jacques Martin. Περισσότερα βλ. στη Βικιπαίδεια: http://en.wikipedia.org/wiki/The_Adventures_of_Alix [ανάκτηση: 11.09.2014].

25. Στην ελληνική έκδοση επισημαίνεται: «Το να ταξιδεύεις με τον Αλίξ σημαίνει να συμμερίζεσαι το πάθος του για την ανακάλυψη, σημαίνει να αναβιώνεις την ιστορία της Αρχαιότητας, σαν μια μεγάλη περιπέτεια του σήμερα. Σημαίνει ακόμα να εξερευνάς, μέσα από εικόνες δυνατές και αληθινές, τοποθεσίες και μνημεία, πόλεις και ύπαιθρο. να συναντάς ανθρώπους στο χώρο τους, έτσι όπως ζούσαν στην Αθήνα, τη Ρώμη ή το Καρνάκ, πριν από χιλιάδες χρόνια».

26. Πηγή των βιογραφικών στοιχείων: <http://www.bedetheque.com/auteur-5976-BD-De-Broche-Pierre.html> (ανάκτηση: 28.2.2014).

Οι από τον ντε Μπρος προς Κονόμον επιστολές είναι επτά και καλύπτουν το μεγάλο διάστημα δεκαεννιά ετών, ως εξής:

- η 1η της 12ης Δεκεμβρίου 1969,
- η 2η της 1ης Οκτωβρίου 1983,
- η 3η της 20ής Ιανουαρίου 1984,
- η 4η της 5ης Μαρτίου 1984,
- η 5η της 17ης Απριλίου 1984,
- η 6η της 29ης Δεκεμβρίου 1984 και
- η 7η της 10ης Ιανουαρίου 1988.

Στο πλαίσιο των περί την Ελλάδα ενδιαφερόντων του, ο γάλλος αυτός ελληνιστής απευθύνεται, τον Δεκέμβριο του 1969, προς τον ζακύνθιο ιστοριοδίφη, τον οποίο –ως τεκμαίρεται από τα κείμενα των επιστολών– έχει γνωρίσει από τα *Επτανησιακά Φύλλα*, τα εναποκείμενα στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Εξ-εν-Προβάνς. Αξίζει να μεταφέρουμε εδώ μια μικρή αποστροφή, επισημαίνοντας ότι τα ελληνικά του είναι σχετικώς καλά, ενώ πολύ συχνά προδίδεται –όπως είναι λογικό– ότι η ελληνική δεν είναι η μητρική γλώσσα του: «[...] νομίζω πως είσθε ένας από τους σπάνιους ειδικούς που απασχολήθηκαν με τα Επτανησιακά Νησιά και, παραπάνω, έχετε το βαθύ διαπεραστικό βλέμμα που ξεχώρισε αμέσως τη σημασία της πρωτοποριακής Τέχνης της Επτανήσου και του Σολωμού του κύκλου, κι έπειτα του Πολυλά, αρχηγού και υπερασπιστή του Σολωμικού γλωσσικού ιδανικού [...]». Θεωρεί τον Οκτάβιο Μερλιέ²⁷ «μελετοκώρη» του [sic], ζητώντας μάλιστα συγγνώμη για τη λογοπλασία αυτή και ζητά συνεργασία από τον Κονόμο, που είναι βιβλιοφύλαξ της Βουλής, για άντληση πληροφοριών για τον Τερτσέτη και τον Πολυλά, για μελέτη, την οποία του έχει εμπιστευθεί ο Μερλιέ να κάνει.

Από την δεύτερη επιστολή (αυτήν του Οκτωβρίου 1983) πληροφορούμαστε ότι το Πάσχα του 1971 είχαν προσωπική συνάντηση ο ντε Μπρος με τον Κονόμο και συζήτησαν για τον Πολυλά, ενώ μνημονεύει άρθρα του ίδιου του ντε Μπρος σε δελτία της *Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*. Παράλληλα πληροφορούμαστε ότι ενεγράφη επίσημα στη Σορβόννη για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής, με το θέμα «Ιάκωβος Πολυλάς, δημοσιογράφος και πολιτικός». Για τις ανάγκες της εργασίας αυτής αναζητά εργογραφία του Πολυλά ανά τις βιβλιοθήκες των Αθηνών και της Ζακύνθου.

27. Για τον Οκτάβιο Μερλιέ (1897-1976), βλ. ενδεικτικά το σχετικό λήμμα της *Βικιπαίδεια*, εδώ: http://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%BA%CF%84%CE%AC%CE%B2%CE%B9%CE%BF%CF%82_%CE%9C%CE%B5%CF%81%CE%BB%CE%B9%CE%AD [ανάκτηση: 11.09.2014].

Στις επόμενες επιστολές αναζητά περαιτέρω στοιχεία για τον Πολυλά, αποστέλλει τη διεύθυνση και το τηλέφωνο του γάλλου σολωμιστή Λουί Κουτέλ²⁸ [*"Bastide du Piquet 13640 – LA ROQUE D'ANTHERON (τηλ. (42) 28.42.94)"*], που μάλλον έχει ζητήσει να του βρει ο Κονόμος, τον δε Δεκέμβριο του 1984 εκφράζει ευγνωμόνως την παραδοχή: «Χάρη σ' εσάς προχώρησα στη μελέτη μου για τον Πολυλά και θα το θυμάμαι πάντα [...]». Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι η εν λόγω διατριβή, με τον γαλλικό τίτλο "Jacques Polyas, journaliste et homme politique: biographie et étude de l'oeuvre", ολοκληρώθηκε το 1988. Την διεύθυνση της εκπόνησης της διατριβής είχε ο γάλλος ελληνιστής καθηγητής της Σορβόνης Henrie Tonnet (γεν. 1942).²⁹

Η τελευταία σωζόμενη προς Κονόμον επιστολή ντε Μπρος είναι των πρώτων ημερών του 1988 και αναφέρεται τόσο σε μια τελευταία λεπτομέρεια επί της διατριβής ντε Μπρος περί Πολυλά, όσο και στην διασαλευθείσα ήδη υγεία του Κονόμου, καταλήγει δε ως ευχετήρια για το νέο έτος 1988. Δείγματος χάριν, την αντιγράφουμε ολόκληρη:

Αγαπητέ Κ. Κονόμε,

Ευχαριστώ πολύ για την απάντησή σας σχετική με την ημερομηνία του γράμματός του Πολυλά: 1862 ή 1863. Δεν την άλλαξα λοιπόν στο κείμενο της διατριβής μου, πριν να διαπιστώσω την αλήθεια, και περιορίστηκα να βάλω κάποια υπαινιγία σε μίαν υποσημείωση.

Ελπίζω ότι έχετε αναρρώσει εντελώς μετά την εγχείριση, και ότι θα έχω την ευχαριστία να σας βλέπω σε πλήρη υγεία, εάν πάω στην Ελλάδα το Πάσχα.

Με αγάπη και ευχές πολλές για το 1988!

Πολύ φιλικά

P. de Broche

10.1.88

28. Για τον Λουί Κουτέλ (1921-28.05.2012), βλ. συνοπτικά στον ιστότοπο *βιβλιονet*, εδώ: http://www.biblionet.gr/author/20544/Louis_Coutelle [ανάκτηση: 11.9.2014]. Για την ανακμήρξή του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στις 29 Φεβρουαρίου 2012, βλ. στο ηλεκτρονικό περιοδικό στον *ίσκιο του Ήσκιου*, εδώ: <http://www.iskiosiskiou.com/2012/05/louis-coutelle.html> [ανάκτηση: 11.09.2014] και για τον θάνατό του, μόλις τρεις μήνες αργότερα, βλ. στο: π. Παναγιώτη Καποδίστρια, «Απεβίωσε ο σολωμιστής Louis Coutelle (1921-2012)», ό.π., εδώ: <http://www.iskiosiskiou.com/2012/06/louis-coutelle-1921-2012.html> [ανάκτηση: 11.09.2014].

29. Για τον Henrie Tonnet, βλ. το σχετικό λήμμα στη *Βικιπαίδεια*, εδώ: http://de.wikipedia.org/wiki/Henri_Tonnet [ανάκτηση: 12.9.2014].

Ένα μόλις μήνα πριν πεθάνει ο ντε Μπρος, συγκεκριμένα το πρωί της Κυριακής, 24ης Νοεμβρίου 1996, είχε αναλάβει να κάνει στην Κέρκυρα επιστημονική ανακοίνωση για ένα θέμα που γνώριζε ήδη πολύ καλά: τον «δημοσιογράφο Πολυλά». ³⁰ Επρόκειτο περί ενός μεγάλου Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Πολυλά, ³¹ το οποίο διοργάνωσε το έγκριτο κερκυραϊκό λογοτεχνικό περιοδικό *Πόρφυρας*, σε συνεργασία με το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, από 22 έως 24 Νοεμβρίου της χρονιάς εκείνης. Ο ίδιος ο ντε Μπρος δεν κατόρθωσε να παραστεί αυτοπροσώπως στην Κέρκυρα. Είχε αποστείλει όμως την εισήγησή του, στον Θεόδωρο Παππά, ³² σπουδαγμένο στη Γαλλία, σήμερα καθηγητή της αρχαίας ελληνικής γραμματικής του Τμήματος Αρχαιολογίας–Βιβλιοθηκονομίας–Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, ο οποίος ανέλαβε να την αναγνώσει προς τους συνέδρους εκ μέρους του δημιουργού της.

Επίλογος

Στον καιρό και στον τόπο των αλληπάλληλων και πηγαينوερχόμενων απειράριθμων e-mails, του inbox ή του chat, η ανάσυρση από την αφάνεια κάποιας –της οποιασδήποτε– αλληλογραφίας από τον περασμένο αιώνα, ίσως να φαντάζει ως μουσειακή ενασχόληση, δεδομένου ότι η γρηγοράδα του περάσματος της γενιάς μας από τον χειρόγραφο τρόπο επικοινωνίας στον ηλεκτρονικό δημιούργησε δυσθεώρητη έως χαώδη απόσταση μεταξύ των δύο εποχών. Εφόσον όμως οι επιστολογράφοι ανήκουν στην περιοχή των λογίων ή ιστορικών του παρελθόντος μας, τότε τα τεκμήρια αποκτούν ξεχωριστή σημασία, απορρέουν μάλιστα γόνιμα συμπεράσματα από την εξονυχιστική μελέτη τους, έστω και αν εκ πρώτης όψεως πρόκειται για ήσσονος αξίας κείμενα.

Όλα τα στοιχεία μιας αλληλογραφίας έχουν εντέλει αφ' εαυτά φωνή –δυνατότερη ή ισχνότερη, αδιάφορο– καθώς διηγούνται ή αθανατίζουν στιγμές, σκηνές και μορφές του ιστορικού χθες μας. Πολλές φορές, εξάλλου, αποτελούν τα μικρά εκείνα λιθάκια, τα εντελώς χρειαζόμενα, με τα οποία χτίζεται το οικοδόμημα της αλήθειας των πραγμάτων τής υπό μελέτην εκάστοτε εποχής.

Οι ανέκδοτες επιστολές, τις οποίες συνοπτικά παρουσιάσαμε στην παρούσα

30. Βλ. Pierre de Broche des Combes, «Ο δημοσιογράφος Πολυλάς», *Πόρφυρας*, τχ. 84-85 (Γενάρης – Μάρτης 1998) 361-378.

31. Βλ. ό.π., σ. 133-446, όπου δημοσιεύονται όλες οι εισηγήσεις του Συνεδρίου.

32. Σημειωτέον ότι και ο ίδιος ο Θεόδωρος Παππάς έκανε και δική του εισήγηση στο εν λόγω Συνέδριο, με θέμα «Ο Ιάκωβος Πολυλάς ως μεταφραστής του Ομήρου», ό.π., σ. 260-274. Όλα όσα αφορούν στην βιοεργογραφία του Παππά, βλ. τον προσωπικό του ιστότοπο, εδώ: <http://thalassa.ionio.gr/staff/thpappas/homepage.html> [ανάκτηση: 12.9.2014].

εργασία (ελπίζουμε μάλιστα να δημοσιευτούν κάποτε ολόκληρες και σχολιασμένες βήμα-βήμα) θεωρούμε ότι αποτελούν κι αυτές τα λείψανα δύο αξιοπρόσεκτων και αξιομνημόνευτων σχέσεων: Του Γρυπάρη με τον Κονόμο και του ντε Μπρος με τον Κονόμο. Στηρίχτηκαν στον πολλάκις εκπεφρασμένο σεβασμό προς τον ζακύνθιο ιστοριοδίφη, από τον οποίον οι νεότεροι αντλούσαν γνώσεις, εμπειρίες, εντέλει καλосύνη σχετικά με τις πνευματικές ενασχολήσεις τους. Εκείνος, πάντοτε καταδεκτικός και ανοικτός προς την έρευνα, όχι μόνον την δική του αλλά και των άλλων, παρείχε το παν δυνατόν προς όλους εκείνους, που ζητούσαν τη συνδρομή του!

Ο Κονόμος, στοιχούμενος σε μια μακρά παράδοση ανθρώπων με ταπεινή μεγαλοσύνη, δεν αρνιόταν ποτέ να συνεισφέρει στην έρευνα του καθενός, όσο μικρός και αμελητέος ενδεχομένως ήταν. Τούτο καταθέτει και ο γράφων από προσωπική πείρα. Παρότι παιδί, μπροστά στον σπουδαίο, καταξιωμένο και ηλικιωμένο ήδη Κονόμο, περί τα τέλη της ζωής του, αντιμετωπιζόμουν ως ίσος προς ίσον. Και αυτό είναι ίδιον των μεγάλων προσωπικοτήτων! Ας είναι όλοι αναπαυμένοι!

Περίληψη / Résumé

Πρόκειται για δεκαεννέα ανέκδοτες επιστολές προς τον ζακύνθιο ιστορικό Ντίνο Κονόμο, πρώτο εκδότη του περιοδικού *Επτανησιακά Φύλλα*. Προέρχονται από δύο αποστολές: τον ζακύνθιο δημοσιογράφο, ποιητή και δοκιμιογράφο Νίκο Γρυπάρη και τον γάλλο ελληνιστή Pierre de Broche. Πάντοτε οι νεότεροι ερευνητές αντλούσαν από τον Κονόμο γνώσεις, εμπειρίες και καλосύνη. Εκείνος, καταδεκτικός και ανοικτός προς την έρευνα, παρείχε ό,τι μπορούσε προς όσους ζητούσαν τη συνδρομή του!

Il s'agit de dix-neuf lettres inédites, destinées à Dinos Konomos qui était historien et premier éditeur de la revue *Eptanisiaka Fylla*, originaire de l'île de Zante. Elles sont rédigées par deux expéditeurs : Nikos Gryparis qui était journaliste, poète et essayiste, originaire de Zante et Pierre de Broche qui était helléniste français. Dinos Konomos transmettait toujours des connaissances, des expériences et de la bienveillance aux jeunes générations de chercheurs. Il était d'un caractère affable et ouvert pour la recherche, en offrant tout ce qui pouvait à tous ceux qui demandait son aide.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ

(ΒΙΒΛΙΑ – ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ – ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ)

Η ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ ΣΤΟ «ΒΙΒΛΙΟ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΥΣ» ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ ΜΠΟΥΟΝΤΕΛΜΟΝΤΙ

Νικόλαος Μαραγκάκης

Από τα πιο δημοφιλή βιβλία στην Ευρώπη από τις αρχές του 15ου αιώνα και για σχεδόν τρεις αιώνες ήταν τα λεγόμενα νησολόγια (*isolaria* στα ιταλικά), που αποτέλεσαν αγαπημένο ανάγνωσμα της αναγεννώμενης Ευρώπης. Το κοινό διψούσε για πληροφορίες σχετικά με τον άγνωστο κόσμο των νησιών, ιδίως της Ανατολής.

Τα νησολόγια είχαν ευρεία κυκλοφορία, ιδίως μετά τη διάδοση της τυπογραφίας, και πολλά έτυχαν επανειλημμένων εκδόσεων. Περιελάμβαναν πολλά γεωγραφικά, ιστορικά, μυθολογικά και λαογραφικά στοιχεία, καθώς και τις ονομασίες των νησιών από την αρχαιότητα έως την εποχή του κάθε συγγραφέα. Μπορεί κανείς να πει ότι αποτελούσαν ένα είδος οδηγού για τους ταξιδιώτες, αλλά και αυτούς που ονειρεύονταν να ταξιδέψουν στον άγνωστο κόσμο της θάλασσας.

Πολλοί νεότεροι συγγραφείς θεωρούν ότι η εισαγωγή του είδους αυτού οφείλεται στον ιταλό ιερέα Χριστόφορο Μπουοντελμόντι, όμως είναι είδος γνωστό στους αρχαίους Έλληνες. Στο Ε' βιβλίο της βιβλιοθήκης του Διόδωρου Σικελιώτη περιλαμβάνεται περιγραφή νησιών εντός της Μεσογείου αλλά και νησιών εκτός αυτής, της Σικελίας, της Μάλτας, της Κορσικής, της Σαρδηνίας, της Νάξου, της Κρήτης, της Ρόδου, των βρετανικών νήσων και πολλών άλλων.¹ Είναι γνωστό επίσης ότι ο Τιμοσθένης ο Ρόδιος,² έγραψε βιβλίο με τίτλο «Περί νήσων», το οποίο όμως χάθηκε.

Ο Μπουοντελμόντι ή Δαλμόντιος κατά τους έλληνες συγγραφείς, γεννήθηκε το 1385 στη Φλωρεντία και πέθανε περί το 1430, πιθανώς στην Κωνσταντινού-

1. Ο ιστορικός Διόδωρος Σικελιώτης γεννήθηκε στο Αργύριο της Σικελίας περί το 80 π.Χ. και πέθανε περί το 20 π.Χ. Έγραψε την «Ιστορική Βιβλιοθήκη», απ' όπου προέρχονται και οι περισσότερες πληροφορίες για τον ίδιο. Για τη ολοκλήρωση του έργου ταξίδευε επί 30 ολόκληρα χρόνια. (Πηγή: Ηλεκτρονική Εγκυκλοπαίδεια Wikipedia).

2. Ο Τιμοσθένης ο Ρόδιος ήταν συγγραφέας και ναύαρχος του Πτολεμαίου Β'. Ήταν επίσης σπουδαίος γεωγράφος και χαρτογράφος. Δημιούργησε το δωδεκάβαθμο ανεμολόγιο. Αναφέρονται ως έργα του τα συγγράμματα «Περίπλους», «Περί λιμένων», «Περί Νήσων» και «Σταδίασμοί». Τα έργα του έχουν χαθεί και σώζονται μόνο αποσπάσματα σε έργα άλλων συγγραφέων. (Βλ. Ηλεκτρονική Εγκυκλοπαίδεια Wikipedia).

πολη. Ήταν γόνος πλούσιας και ισχυρής οικογένειας, που κατείχε μεγάλες εκτάσεις γαιών στην Τοσκάνη, καθώς και πολλά κτήρια. Ταξίδεψε στην Ελλάδα από το 1414 έως το 1422. Αντικειμενικός σκοπός του ταξιδιού ήταν, σύμφωνα με ορισμένους συγγραφείς, η αγορά ελληνικών χειρογράφων, για λογαριασμό του φίλου του Nicolo Nicoli. Μερικά από τα χειρόγραφα, που αγόρασε βρίσκονται σήμερα στη Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας και άλλα στην Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού. Σε ένα από τα χειρόγραφα αυτά σημειώνει ο ίδιος ότι στην Κρήτη σπούδαζε ελληνικές επιστήμες.³

Στον οίκο των Μπουοντελμόντι ανήκε και η Μαρία Μανταλένα, σύζυγος του Λεονάρδου Α΄ του Τόκκου, δούκα της Λευκάδας και κόμη της Κεφαλληνίας. Κατά τον ίδιο τον Μπουοντελμόντι, ο τάφος της βρισκόταν στην πόλη της Ζακύνθου.⁴ Αδελφός της ήταν ο Ισαύ ή Ιάζουλος Μπουοντελμόντι, που διετέλεσε δεσπότης της Ηπείρου.⁵

Ο Μπουοντελμόντι εγκαταστάθηκε στη Ρόδο για περίπου οκτώ χρόνια, απ' όπου, επιχειρούσε ταξίδια στα νησιά του Αιγαίου. Σ' ένα μάλιστα ταξίδι από τη Ρόδο στη Χίο, το πλοίο, που τον μετέφερε εξώκειλε στο μεγαλύτερο από τα πέντε νησιά των Φούρνων, κοντά στην Ικαρία, και λίγο έλειψε να πεθάνει από την πείνα, αφού επί επτά ημέρες παρέμεινε στο ακατοίκητο τότε νησί. Απελπισμένος μπήκε σε μια σπηλιά και χάραξε σ' ένα βράχο την επιγραφή «Εδώ απέθανε ο Χριστόφορος από φοβερή πείνα». Ευτυχώς την έβδομη μέρα κάποιοι ψαράδες, που περνούσαν από εκεί, περισυνέλεξαν τον ημιθανή Χριστόφορο και όσους από το πλήρωμα είχαν επιζήσει.⁶

Είναι γνωστό, ότι για κάποιο διάστημα βρισκόταν στην υπηρεσία του δούκα του αρχιεπελάγου Ιακώβου 1ου του Κρίσπου και του διαδόχου του Ιωάννη του 2ου, αλλά δεν είναι γνωστή η φύση της υπηρεσίας αυτής.⁷ Επέστρεψε στην Ιταλία και το έτος 1424 βρισκόταν στην Ρώμη, όπου μαζί με τον φίλο του Nicolo

3. Βλ. Emile Legrand, *Description des Iles de l' Archipel, par Christophe Buondelmonti, Version Grecque par Un Anonyme*, Paris, 1897, σ. XXIV.

4. Στην περιγραφή της Ζακύνθου σημειώνει: "Ibique ducissa mecum progenie sepulta iacet" (βλ. Gabr. Rud. Ludovicus de Sinner, *Christoph. Buondelmontii, Florentini, Librum Insularum Archipelagi*, Lipsiae et Berolini, 1824, σ. 60).

5. Βλ. Παναγιώτης Αραβαντινός, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τ. 1ος, εν Αθήναις 1856, σ. 149.

6. Βλ. Gab, Rud. Ludovicus de Sinner, *Christoph. Buondelmontii Folendini, Librum Insularum Archipelagi*, ό π. σ. 110.

7. Βλ. Robert Weiss, "Buondelmonti Cristoforo", *Dizionario Biografico degli Italiani*, Vol. 15, 1972 (Πηγή: Διαδίκτυο)

Nicoli και με οδηγό έναν άλλο φλωρεντινό ουμανιστή, τον Poggio Bracciolini, επισκέφθηκε τις αρχαιότητες της πόλης.⁸

Καρπός των ταξιδιών του ήταν η συγγραφή δύο βιβλίων, το ένα αποκλειστικά για την Κρήτη με τίτλο "Descriptio Insulae Cretae" (Περιγραφή της Νήσου Κρήτης) και το άλλο με τον τίτλο "Liber Insularum Archipelagi" (Βιβλίο των Νησιών του Αρχιπελάγους), δηλαδή των νησιών του Αιγαίου πελάγους. Το βιβλίο αυτό περιλαμβάνει περιγραφές των νησιών του Αιγαίου, αλλά και περιγραφές των νησιών του Ιονίου. Επιπλέον περιλαμβάνει περιγραφές της Κωνσταντινούπολης, της χερσονήσου του Άθω, δηλαδή του Αγίου Όρους, καθώς και της χερσονήσου της Καλλίπολης.

Ο Μπουοντελμόντι είναι επίσης συγγραφέας ενός άλλου έργου με τίτλο "Nomen Virorum Illustrium", που περιέχει βιογραφίες επιφανών προσώπων όλων των εποχών, από κτήσεως κόσμου έως το τέλος του 14ου αιώνα. Το βιβλίο αυτό γράφτηκε με εντολή του βασιλιά της Κύπρου Gianno και ολοκληρώθηκε το 1423 στην Ρόδο. Φιλοτέχνησε και ένα μεγάλο χάρτη της Κωνσταντινούπολης, καθώς και μια υδρόγειο σφαίρα, η οποία χάθηκε, απεικονίζεται όμως στην απογραφή της βιβλιοθήκης του προστάτη του καρδινάλιου Orsini.⁹

Το πρώτο κείμενο της περιγραφής της Κρήτης ολοκληρώθηκε το έτος 1417, οπότε και το έστειλε στον φίλο του Nicolo Nicoli. Αργότερα ο συγγραφέας ετοίμασε ένα δεύτερο πιο σύντομο κείμενο και ακολούθησε ένα τρίτο, το οποίο δούλεψε πάνω στο πρώτο, και είναι πιο πλήρες, στην Κωνσταντινούπολη, το έτος 1422. Ένα σύντομο κείμενο της περιγραφής αυτής περιλαμβάνεται και στο «Βιβλίο των Νησιών του Αρχιπελάγους». Το αρχικό κείμενο καθώς και η πρώτη αναθεώρηση δημοσιεύτηκαν από τον Βενετό Φλαμίνιο Κορνέρ στο περίφημο έργο του *Creta Sacra*, vol. I, Venetiis 1755, σ. 1-18 και 77-109. Την περιγραφή της Κρήτης δημοσίευσε και ο Legrand μαζί με την ελληνική μετάφραση της περιγραφής των νησιών του Αρχιπελάγους.¹⁰

Το αρχικό κείμενο του «Βιβλίου των Νησιών του Αρχιπελάγους» στάλθηκε στον καρδινάλιο Giordano Orsini στη Ρώμη, πριν από το έτος 1420, αλλά δεν

8. Βλ. Paolo Cherubini, "Le Isole Ionie negli Itinerary degli Umanisti Italiani", *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανονίου Συνεδρίου*, τ. 1ος, Αργοστόλι 1989, σ. 83.

9. Robert Weiss, "Buondelmonti Cristoforo", *ό.π.*

10. Η αυτοτελής περιγραφή της Κρήτης μαζί με την περιγραφή της νήσου από το «Βιβλίο των Νησιών του Αρχιπελάγους» δημοσιεύτηκε από την Μ.Α. Spitael, με τίτλο, *Cristoforo Buondelmonti, Descriptio Insulae Crete et Liber Insularum, Edition Critica*, Ηράκλειο Κρήτης 1981. Επίσης η αυτοτελής περιγραφή δημοσιεύτηκε από τον Σύλλογο Πολιτιστικής Αναπτύξεως Κρήτης με τίτλο, *Ένας Γύρος της Κρήτης στα 1415, Χριστόφορο Μπουοντελμόντι, Περιγραφή της Νήσου Κρήτης*, με πρόλογο του Στυλιανού Αλεξίου και μετάφραση-εισαγωγή της Μάρθας Αποσκήτη, Ηράκλειο 1983 και επανέκδοση το 1996.

σώθηκε. Υπάρχει όμως ένα πιο εκτεταμένο κείμενο, που συμπληρώθηκε στη Ρόδο το 1420, απ' όπου στάλθηκε επίσης στον ίδιο καρδινάλιο. Ακολούθησε ένα τρίτο κείμενο, συμπληρωμένο από τον ίδιο τον συγγραφέα στην Κωνσταντινούπολη το έτος 1422. Και αυτό αφιερώθηκε στον καρδινάλιο Orsini. Η τελική αναθεώρηση του έργου έγινε το 1430. Το κείμενο αυτό είναι διαφορετικό και περιέχει περισσότερες σημειώσεις αρχαιολογικές, μυθολογικές και φιλοσοφικές, από ό,τι τα προηγούμενα κείμενα.

Η εκτεταμένη έκδοση του έργου βρίσκεται σε χφ. στη βιβλιοθήκη της Ραβέννας, ενώ η αναθεώρηση του 1430 βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού.¹¹ Δύο μεταφράσεις του έργου στην δημόδη ιταλική της εποχής βρίσκονται σε χφ. στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη και μια τρίτη μετάφραση στην βενετική διάλεκτο βρίσκεται σε χφ. στην Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη. Ένα μέρος από την μετάφραση του έργου στα αγγλικά βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο. Τέλος μια μετάφραση του 15ου αιώνα στα ελληνικά βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του ανακτόρου της Κωνσταντινούπολης (top kapi).¹² Τη μετάφραση αυτή εξέδωσε ο Emile Legrand με εισαγωγή και σχόλια στα γαλλικά και με τίτλο *Description des Iles de l' Archipel, par Christophe Buondelmonti, Version Grecque par un Anonyme*, Paris, 1897. Στην έκδοση αυτή περιλαμβάνονται και χάρτες, άλλοι από τους οποίους ήταν αντίγραφα από το χφ., που βρισκόταν στην κατοχή του διευθυντή Ανατολικών Σπουδών M. Charles Schefer, και άλλοι μεταγενέστεροι. Το συντομευμένο κείμενο του 1422 δημοσίευσε ο Gabr. Rud. Ludovicus de Sinner, με βάση χφ. που βρισκόταν στη Βιβλιοθήκη των Παρισίων, με πρόλογο και σχόλια στα λατινικά και με τίτλο *Cristoph. Buondelmontii, Florentini, Librum Insularum Archipelagi*, Lipsiae et Berolini, 1824.

Η γλώσσα και των δύο βιβλίων είναι η λατινική, αλλά με πολλά λάθη στη σύνταξη, καθώς και πολλούς ιταλισμούς και σολοικισμούς. Στο κείμενο περιλαμβάνονται στοιχεία γεωγραφικά, ιστορικά, λαογραφικά και μυθολογικά, αλλά και πολλές ανακρίβειες. Ο γάλλος φιλόλογος Jacobus Palmerius, βαθύς γνώστης της αρχαίας ελληνικής και λατινικής γραμματείας, αναδημοσίευσε αποσπάσματα από τις περιγραφές των νησιών του Ιονίου, στο περίφημο έργο του *Antique Graeciae Descriptio*, για να επισημάνει τις ανακρίβειες, οι οποίες υπάρχουν σ' αυτές, τις οποίες χαρακτηρίζει βαρβαρισμούς (*barbara scripta*).¹³

11. Η αναθεώρηση αυτή, γραμμένη στη δημόδη ιταλική γλώσσα, είναι έργο του ίδιου του Μπονουντελμόντι. (Βλ. Paolo Cherubini, "Le Isole Ionie negli Itinerary degli Umanisti Italiani", ό.π., σ. 81, σημ. 2.

12. Βλ. Robert Weiss, "Buondelmonti Cristoforo", ό.π.

13. Βλ. Jacobus Palmerius, *Graeciae Antiquae Descriptio*, Lugduni Patavorum, 1678, σ. 525.

Η περιγραφή αρχίζει από την Κέρκυρα και τελειώνει στην Αίγινα και συνοδεύεται από αντίστοιχους χάρτες, με σχετικά μεγάλη ακρίβεια, για την εποχή, στις ακτογραμμές και αρκετές λεπτομέρειες στους τόπους κάθε νησιού, ανάλογα με τον αντιγραφέα.

Το «Βιβλίο των Νησιών του Αρχιπελάγους» είχε μεγάλη επίδραση στους μεταγενέστερους συγγραφείς, όπως ο Ντάλλι Σονέττι, ο Μπενεντέτο Μπορντόνε, ο Τομάζο Πορχάκι, ο Πίρι Ρέις, και άλλοι, οι οποίοι αντέγραφαν πολλές φορές αυτούσια κομμάτια ή και κεφάλαια, ώστε πολλά από τα λάθη, που υπάρχουν να διαιωνίζονται.¹⁴ Όμως δεν τυπώθηκε ποτέ. Σήμερα υπάρχουν περί τα 65 χειρόγραφα του έργου σε διάφορες βιβλιοθήκες σ' όλον τον κόσμο και μερικά σε ιδιωτικές συλλογές. Ένα αντίγραφο βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη στην Αθήνα.

Το βιβλίο χωρίζεται σε 82 Κεφάλαια, Τα αρχικά γράμματα κάθε κεφαλαίου σχηματίζουν την ακροστιχίδα CRISTOFORUS BONDELMONT DE FLORENCIA PRESBITER NUNC MISIT CARDINALI IORDANO DE URSINIS MCCCCXX.¹⁵

Έχω υπόψη μου τρία χειρόγραφα του έργου. Το ένα βρίσκεται στο Εθνικό Ναυτικό Μουσείο του Λονδίνου (Γκρήνουϊτς). Το δεύτερο βρίσκεται στην Πανεπιστημιακή-Κρατική Βιβλιοθήκη του Ντύσσελντορφ της Γερμανίας. Ορισμένες σελίδες του χειρογράφου του Λονδίνου υπάρχουν στο διαδίκτυο, στη σελίδα του μουσείου, ενώ ολόκληρο το χειρόγραφο του Ντύσσελντορφ βρίσκεται επίσης στο διαδίκτυο, στη σελίδα της βιβλιοθήκης του πανεπιστημίου. Το τρίτο, όπως προαναφέρθηκε, βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Το κείμενο και στα τρία χειρόγραφα είναι το ίδιο, με μικρές ορθογραφικές διαφορές, και προέρχεται από την αναθεώρηση του 1422. Οι χάρτες είναι πολύ διαφορετικοί. Διαφορετικός επίσης είναι ο χάρτης, που περιλαμβάνεται στην έκδοση του Legrand.

Η Κεφαλονιά κατέχει την πέμπτη θέση στη σειρά των νησιών. Η περιγραφή

14. Ο πιο γνωστός συγγραφέας νησιολογίων εκτός από τον Μουοντελμόντι, είναι οι παρκαάτω κατά χρονολογική σειρά:

1470. Henricus Martelus Germanus, "Insularium" (Συμπληρώθηκε από τον πάπα Πίο τον ΙΙ).

1480. Pietro Bembo, "Gli Asolani".

1485. Bartolomeo dalli Soneti, "Isolario". (Έμμετρο).

1526. Piri Reis, "Kitab-i-Bahriye".

1528. Benedeto Bordone, "Libro de Tute l' Isole del Mondo".

1571. Giovanni Francesco Camocio, "Isole piu famose, Porti, Fortezze..."

1572. Tomaso Porcaci da Castilione, "L' Isole piu Famose del Mondo".

1580. Franco Feretti, "Diporti Notturni, Dialogi Familiari..."

1598. Giuseppe Rosacio, "Viaggio da Venetia, a Constantinopoli..."

1658. Marc Bochini, "L' Archipelogo".

15. Η χρονολογία αυτή είναι η χρονολογία της πρώτης αναθεώρησης του κειμένου.

αρχίζει με την ετυμολογία του ονόματος, που, κατά την άποψή του, παράγεται από τη λέξη κεφαλή, είτε επειδή από μακριά φαινόταν ως κεφαλή ανθρώπου, είτε επειδή κατείχε πρωτεύουσα θέση στα γύρω νησιά, μετά τα τρωικά. Τη χαρκτηρίζει στρογγυλή, με περίμετρο περίπου εκατό μίλια, ορεινή, με πολλά τραχιά όρη. Στο μέσον υψώνεται το όρος Έλατος, όπως ονομαζόταν τότε το όρος Αίνος, χωρίς ποτάμια και πηγές. Παραδόξως αναφέρει ότι στην εποχή του το όρος ονομαζόταν Leo, όνομα όμως, που ανήκε στη νοτιοδυτική περιοχή της Κεφαλονιάς, τον Ελειό, που κατά την περίοδο της ξενικής κυριαρχίας λεγόταν Leo.¹⁶ Στη συνέχεια αναφέρεται στο περίφημο δάσος της κεφαλληνιακής ελάτης και στα ζώα που πλανώνται σ' αυτό, τα οποία, όπως λέει, επειδή δεν βρίσκουν νερό να πίνουν, με ανοιχτό το στόμα ρουφούν τον αέρα του βουνού. Εδώ μεταφέρει το παράδοξο που αναφέρει ο Αριστοτέλης για τις αίγες της Κεφαλονιάς, πιθανότατα από τον Αιλιανό που γράφει ότι, οι αίγες της Κεφαλονιάς δεν πίνουν νερό επί έξι μήνες (*Αίγες δε άρα αι Κεφαλληνίδες ου πίνουσιν μηνών εξ*).¹⁷ Κάνει λόγο επίσης για τα φίδια του δάσους, τα οποία, όπως λέει, αισθανόμενα τη θερμότητα του ανθρώπινου σώματος, κοιμούνται δίπλα στον άνθρωπο, χωρίς να τον βλάπτουν.

Από το όρος Αίνος η περιγραφή συνεχίζεται με αναφορά στη μονή του Αγίου Φραγκίσκου, σήμερα μονή Σισίων, από παραφθορά της λέξης Ασσίζη, την οποία λανθασμένα τοποθετεί στην ανατολική ακτή της Κεφαλονιάς, ενώ αυτή βρίσκεται στη νότια ακτή. Εδώ μας μεταφέρει την παράδοση, που υπάρχει και σήμερα στο νησί, ότι η μονή κτίστηκε από τον ίδιο τον άγιο, πιστεύω όμως ότι αυτό δεν αληθεύει, αφού η εκκλησία της μονής ήταν αφιερωμένη στον ίδιο τον Άγιο Φραγκίσκο,¹⁸ ο οποίος αγιοποιήθηκε από τον πάπα Γρηγόριο τον Θ' στις 16 Ιουλίου του έτους 1228, δύο χρόνια μετά από τον θάνατό του. Την ίδια μέρα τέθηκε ο θεμέλιος λίθος της πρώτης εκκλησίας που ήταν αφιερωμένη στον άγιο. Το πιθανότερο είναι ότι η μονή κτίστηκε από μοναχούς του Τάγματος των φραγκισκανών μοναχών, που ίδρυσε ο Άγιος Φραγκίσκος, των γνωστών εκείνη την εποχή ως φρεμενούρων, από παραφθορά της φράσης *fratres minores* (ελάσσονες αδελφοί).¹⁹

16. Σχετικά με την ονομασία αυτή βλ. Νικόλαος Μαραγκάκης, "Mons Altissimus Leo Dietus", περ. *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 7, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2013, σ. 16-20.

17. Βλ. Νικόλαος Μαραγκάκης, «Αίγες δε άρα αι Κεφαλληνίδες ου Πίνουσιν Μηνών Εξ», περ. *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 6, Απρίλιος-Ιούνιος 2013, σ. 37-40.

18. Στο κείμενο αναγράφεται η πρόταση "Ad orientem vero in litore (Sancti) Frangisci ecclesiam adoramus et (conventum) ab eo aedificatum". Την συμπλήρωση της λέξης conventum προτείνει ο Πάρτς (Βλ. Ιωσήφ Πάρτς, *Κεφαλληνία και Ιθάκη, Γεωγραφική Μονογραφία*, μετάφραση Α.Γ. Παπανδρέου, εν Αθήναις 1892, σ. 140).

19. Πηγή: *Catholic Encyclopedia*, 1913, λήμμα Fransis of Assisi. Βλ. και Κάρολος Χοπφ, Γρατιανός Ζώρζης, *Αυθέντης Λευκάδος*, μετάφραση Ιωάννου Ρωμανού, εν Κερκύρα,

Η διήγηση συνεχίζεται με αναφορά στο γεγονός της κατάκτησης του νησιού από τους Ρωμαίους, που, όπως λέει, ήταν από τις τελευταίες περιοχές, που περιήλθε στη ρωμαϊκή κυριαρχία με παράδοση. Εδώ φαίνεται να αγνοεί ο Μποουντελμόντι το γεγονός της αντίστασης των κατοίκων της Σάμης, την τετράμηνη πολιορκία της πόλης, την παράδοσή της, καθώς και την καταστροφή της και τον ανδραποδισμό όσων κατοίκων είχαν απομείνει ζωντανοί, τον Ιανουάριο του έτους 188 π.Χ.²⁰

Από τη νότια ακτή και τη μονή του Αγίου Φραγκίσκου, η διήγηση μεταφέρεται στο βόρειο άκρο της Κεφαλονιάς στο λιμάνι του Φισκάρδου, το οποίο, πάλι λανθασμένα, τοποθετεί στο δυτικό μέρος του νησιού. Όπως γράφει, πήρε το όνομά του από τον νορμανδό ηγεμόνα, δούκα της Απουλίας, Ροβέρτο Γυισκάρδο, που όπως δέχονται σχεδόν όλοι οι ιστορικοί, πέθανε εκεί το έτος 1085 μ.Χ.²¹

Η συνέχεια της διήγησης προκαλεί προβληματισμό, αφού αναφέρει ότι στο Φισκάρδο βρισκόταν η αρχαία πόλη Πετίλια, όπου έζησε αρκετά χρόνια ο σοφός Χίλων ο Λακεδαιμόνιος. Ως πηγή του σημειώνεται ο Άγιος Επιφάνιος ο Κύπριος, ο οποίος όμως πουθενά στο έργο του δεν αναφέρεται στην Πετίλια ή στον Χίλωνα. Εξάλλου η Πετίλια ή Μακάλλα ήταν πόλη της Ιταλίας, σήμερα Πολύκαστρο, στην περιοχή της Λουκανίας στην Απουλία, την οποία κατά τον Στράβωνα ίδρυσε ο Φιλοκτήτης, μετά την άλωση της Τροίας, διωγμένος από τη γυναίκα του Μελίβοια.²² Η γραφή του ονόματος της πόλης διαφέρει από χειρόγραφο σε χειρόγραφο. Άλλος γράφει Petilia και άλλος Putilia. Ο ανώνυμος έλληνας μεταφραστής του έργου μεταφράζει το όνομα σε Πυθία. Ίσως λοιπόν να πρόκειται περί λάθους των αντιγράφων και να μην είναι το όνομα της πόλης, αλλά της ιέρειας του ναού του Απόλλωνος των Δελφών. Άλλη πιθανότητα είναι το λά-

1870, σ. 15-16 (από τον μεταφραστή προτάσσεται ιστορική πραγματεία περί της φραγκοκρατίας στην Ελλάδα). Η εκκλησία της μονής αρχικά ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Φραγκίσκο και αργότερα αφιερώθηκε στην Παναγία και ήταν γνωστή ως Madona d' Assisi. Για την ιστορία της μονής, βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. 2, σ. 272-289.

20. Βλ. Γεώργιος Σουρής, «Η Σημασία της Κεφαλλονιάς για τα Ελληνιστικά Κράτη και τη Ρώμη», *Κεφαλληνικά Χρονικά*, τ. 1ος, Αργοστόλι, 1976, σ. 119-121.

21. Για το θέμα του τόπου του θανάτου και της ταφής αλλά και της αιτίας του θανάτου, του Ροβέρτου Γυισκάρδου οι πληροφορίες των πηγών είναι εντελώς αντιφατικές. Άλλοι υποστηρίζουν ότι πέθανε στο Φισκάρδο της Κεφαλονιάς και άλλοι ότι πέθανε στην Κασσιόπη της Κέρκυρας. Για την αιτία του θανάτου άλλοι γράφουν ότι τον δηλητηρίασε η σύζυγός του Γαίτα, άλλοι γράφουν ότι πέθανε από φυσικό θάνατο. Για το θέμα αυτό ετοιμάζεται μελέτη από τον γράφοντα.

22. Στράβων, 6, 1, 3. Βλ. και Gio. Andrea Fico, *Notizie Storiche della Patria di S. Zosimo, Pontefice Romano*, in Roma 1760, σ. 37-40. Επίσης βλ. Nicola Corcia, *Storia delle Due Sicilie*, t. 3, Napoli, 1847, σ. 262-266.

θος να οφείλεται στον ίδιο τον Μπουοντελμόντι και το απόσπασμα αυτό να προ-
οριζόταν για την περιγραφή άλλου νησιού, ίσως της Κέρκυρας, όπου γίνεται λό-
γος για τους Δελφούς.

Οπωσδήποτε πάντως δεν υπήρξε ποτέ στο Φισκάρδο πόλη με το όνομα Πε-
τίλια, όπως γράφει και ο Legrand.²³ Το όνομα της πόλης ήταν Πάνορμος. Αναφέ-
ρεται από τον γεωγράφο Αρτεμίδωρο τον Εφέσιο που γράφει: «*Της Κεφαλληνίας*
από Πανόρμου λιμένος προς ανατολήν δώδεκα στάδια εστίν η Ιθάκη, σταδίων
ογδοήκοντα πέντε». Αναφέρεται επίσης από τον ποιητή Αντίπατρο τον Θεσσα-
λονικέα, ο οποίος έγραψε το επίγραμμα: «*Φοίβε Κεφαλλήνων λιμενοσκόπε, θίνα*
Πανόρμου ναίων, τριχέης αντιπύργην Ιθάκης».²⁴ Οι ανασκαφές που διενήργησε
τα τελευταία χρόνια ο προϊστάμενος της ΛΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλα-
σικών Αρχαιοτήτων Ανδρέας Σωτηρίου, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη πόλης στην
περιοχή, τα ερείπια της οποίας ήταν ορατά μέχρι και τον 19ο αιώνα.²⁵

Πριν από το τέλος της περιγραφής της Κεφαλονιάς ο Μπουοντελμόντι ανα-
φέρεται στο ιστορικό γεγονός των πολέμων του Ιουστινιανού για την ανάκτηση
των επαρχιών της δυτικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τα γερμανικά φύλα.
Γράφει για τις πολεμικές επιτυχίες του στρατηγού Βελισάριου, τον οποίο λανθα-
σμένα θεωρεί ανιψιό του αυτοκράτορα και κάνει σύγχυση ανάμεσα στους πολέ-
μους κατά των Βανδάλων της Αφρικής και των Οστρογότθων της Ιταλίας. Στα
γεγονότα αυτά αναφέρεται, γιατί, όπως γράφει, ο βυζαντινός στόλος προσορμί-
στηκε στην Κεφαλονιά, για να αποκαταστήσει τις ζημιές από την καταιγίδα.
Ίσως ο στόλος να ήλθε στην Κεφαλονιά κατά την επιστροφή του, γιατί κατά τη
μετάβαση από τη Μεθώνη, όπου αγκυροβόλησε λίγες μέρες για να ξεκουραστούν
τα πληρώματα και να γίνει προμήθεια φρέσκου ψωμιού, έπλευσε κατευθείαν για
τη Σικελία.²⁶

23. Emile Legrand, *Description des Iles de l' Archipel*, par Christophe Buondelmonti, Version Grecque par un Anonyme, ό.π., σ. XII.

24. Βλ. B.G. Nieburgius, "Constantinus Porphyrogennitus", *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, vol. III, Bonnae, 1811, σ. 425. (Στην έκδοση αυτή περιλαμβάνεται και το κείμενο του Συνέκδημου του Ιεροκλή).

25. Ο βενετός προβλεπτής Κεφαλονιάς (1576-1578) Φραγκίσκος Τιέπολο στην περι-
γραφή της περιοχής, όπου επρόκειτο να ανεγερθεί το φρούριο της Άσσου, επισημαίνει το γε-
γονός ότι στην περιοχή υπάρχουν ερείπια αρχαίας πόλης, της οποίας σωζόταν ένα τμήμα των
τειχών. (Βλ. Κώστας Τσινακάκης, «Για την Ίδρυση του Φρουρίου της Άσσου στην Κεφαλο-
νιά», *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Παριονίου Συνεδρίου*, τ. 1ος, σ. 95). Το τμήμα των τειχών αυ-
τών, περιέγραψε ο Ιωσήφ Πάρτς, που επισκέφτηκε την περιοχή το έτος 1890. (Βλ. Ιωσήφ
Πάρτς, *Κεφαλληνία και Ιθάκη, Γεωγραφική Μονογραφία*, ό.π. σ. 161).

26. 26 Βλ. Thomas Bowdler, *Gibbon's History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, v. IV, London, 1826, σ. 11-12.

Η περιγραφή της Κεφαλονιάς σταματά απότομα, με σύντομη αναφορά στο λιμάνι της Σάμης, απέναντι από την Ιθάκη και το ασφαλέστατο λιμάνι στα νότια του νησιού που το ονομάζει λιμάνι του Αγίου Ισιδώρου. Ασφαλώς πρόκειται για τον σημερινό κόλπο του Αργοστολίου. Η ονομασία αυτή του κόλπου δεν είναι γνωστή από αλλού. Με την ονομασία Άγιος Ισιδωρος, όπως θα δούμε παρακάτω, φέρεται η περιοχή κοντά στο σημερινό ακρωτήριο του Γερογόμπου, στην Παλική, στον χάρτη, που συνοδεύει την περιγραφή.

Όπως προαναφέρθηκε, η περιγραφή του κάθε νησιού συνοδεύεται από χάρτη, στο τέλος του κειμένου. Συνολικά υπάρχουν 79 χάρτες στο βιβλίο. Ο ίδιος ο συγγραφέας γράφει στον πρόλόγο του ότι οι πρωτότυποι χάρτες ήταν έγχρωμοι. Με μαύρο χρώμα απεικονίζονταν τα βουνά, με άσπρο οι πεδιάδες και με πράσινο οι θάλασσες και οι ποταμοί. Δεν γνωρίζουμε αν οι χάρτες σχεδιάστηκαν από τον ίδιο ή αν χρησιμοποίησε τους χάρτες, οι οποίοι ασφαλώς θα υπήρχαν στα πλοία που χρησιμοποίησε για τις μετακινήσεις του. Το γεγονός πάντως ότι είχε κατασκευάσει υδρόγειο σφαίρα σημαίνει ότι είχε τις χαρτογραφικές γνώσεις για να φιλοτεχνήσει τους χάρτες του. Πάντως είναι σημαντικό να τονισθεί, ότι σε μια εποχή, που η δυτική εκκλησία απαγόρευε την αναφορά στη σφαιρικότητα της γης, αλλά και την απεικόνιση μεμονωμένων περιοχών, παρά μόνο ολόκληρου του τότε γνωστού κόσμου, η κατασκευή υδρογείου σφαίρας και χαρτών των νησιών από έναν ιερέα της δυτικής εκκλησίας και η αποδοχή τους από έναν καρδινάλιο, δείχνει ότι ήδη στις αρχές του 15ου αιώνα είχαν υποχωρήσει οι αντιλήψεις που υπαγόρευαν οι σκοπιμότητες της εκκλησίας, και η αναγέννηση της σκέψης και της επιστήμης προχωρούσε αργά μεν, αλλά σταθερά, και μέσα από τους κόλπους της ίδιας της δυτικής εκκλησίας.

Ο χάρτης της Κεφαλονιάς στα χφ. του Λονδίνου, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και της έκδοση του Legrand είναι προσανατολισμένος προς την ανατολή όπως ήταν καθιερωμένο για όλους σχεδόν τους χάρτες της δυτικής Ευρώπης εκείνη την εποχή, επειδή πίστευαν ότι εκεί βρισκόταν ο παράδεισος, σε πολλούς μάλιστα απεικονίζονται και οι πρωτόπλαστοι Αδάμ και Εύα. Ο χάρτης του Ντύσσελτορφ είναι προσανατολισμένος προς βορρά, γεγονός που μπορεί να σημαίνει ότι το χφ. αυτό είναι μεταγενέστερο των άλλων. Μεταξύ τους υπάρχουν διαφορές τόσο στα χρώματα, όσο και στα τοπωνύμια που αναγράφονται. Πιο πλήρης είναι ο χάρτης του χφ. του Λονδίνου, που έχει χρώματα, όπως τα περιγράφει ο Μπουοντελμόντι.²⁷

27. Τον συγκεκριμένο χάρτη παρουσίασε ο καθηγητής Ευάγγελος Λιβιεράτος στην εισήγησή του στο συνέδριο Ιστορίας που οργάνωσε ο τότε Δήμος Αργοστολίου από 27-30 Σεπτεμβρίου 2007, με αφορμή τη συμπλήρωση 250 χρόνων από την μεταφορά της πρωτεύουσας της Κεφαλονιάς από το Κάστρο του Αγίου Γεωργίου στο Αργοστόλι το 1757. (Βλ. Ευάγγε-

Στο κέντρο σχεδόν των τεσσάρων χαρτών εικονίζεται το φρούριο της πρωτεύουσας του νησιού, το σημερινό Κάστρο, που στους χάρτες του Ντύσσελντορφ, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και του βιβλίου του Legrand φέρεται με το όνομα Cephalonia, όπως ήταν το παράλληλο με το Κάστρο του Αγίου Γεωργίου όνομά της. Δίπλα από το φρούριο στους χάρτες του Λονδίνου, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και του βιβλίου του Legrand εικονίζεται ναός με το όνομα Sanct(us) Georgi(us), από τον οποίο βεβαίως πήρε και το όνομα η πρωτεύουσα.

Ο ορεινός όγκος του Αίνου, δεν τοποθετείται με ακρίβεια στους χάρτες και σημειώνεται στον χάρτη του Λονδίνου με τη φράση "mons altissimus Leo dictus" και στους άλλους χάρτες με τη φράση "Leo mons altissimus". Το όνομα Leo, που, όπως προαναφέρθηκε, είναι το ιταλικό όνομα της περιοχής του Ελειού, θεωρήθηκε από τους μεταγενέστερους χαρτογράφους ότι σήμαινε λέων και το μεταφέρουν στους δικούς τους χάρτες ως M(onte) Lione και M(onte) Liont.²⁸

Στους χάρτες του Λονδίνου, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και του βιβλίου του Legrand εικονίζονται οικισμοί, διάσπαρτοι σ' όλο το νησί, αναφέρονται δε ονομαστικά η Σάμη, με το όνομα Samo Portus στους χάρτες του Ντύσσελντορφ, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και του βιβλίου του Legrand, ενώ στον χάρτη του Λονδίνου αναφέρεται ως Samos. Στον χάρτη του Ντύσσελντορφ στη θέση των οικισμών αναγράφεται η λέξη casale. Στη θέση του σημερινού Φισκάρδου δεν αναγράφεται όνομα στον χάρτη του βιβλίου του Legrand, ενώ στους τρεις άλλους αναγράφεται Portus Viscardus. Στην ακτή, στο σημείο, όπου βρίσκεται το σημερινό Φισκάρδο, στον χάρτη του Ντύσσελντορφ αναγράφεται η φράση comitus ant(iqua), ενώ στους άλλους τρεις εικονίζονται ερείπια, χωρίς εικόνες σπιτιών, όπως στους άλλους οικισμούς, γεγονός που σημαίνει ότι την εποχή εκείνη ο οικισμός ήταν ερειπωμένος. Αλλά και στα μεταγενέστερα χρόνια τα ερείπια αυτά

λος Λιβιεράτος «Σχήματα και ονόματα της Κεφαλονιάς, Χαρτογραφικές Απεικονίσεις μέχρι τον 18ο Αιώνα», *Πρακτικά Συνεδρίου Από το Κάστρο στο Αργοστόλι, 1757-2007, Η Βενετική Κυριαρχία στην Κεφαλονιά, 1500-1797*, τ. Β', σ. 166-167). Στην εισήγηση αυτή υπάρχουν μερικές αβλεψίες στην ανάγνωση των τοπωνυμίων. Το όνομα του όρους Αίνος μεταγράφεται ως mons altissimo leo dittus, αντί mons altissimus Leo dictus, το τοπωνύμιο Sanct(us) Sider(us) (Sanctus Isidorus) μεταγράφεται ως cavo Sidero, όπως αναγράφεται σε μεταγενέστερους χάρτες, και το όνομα Pilari μεταφράζεται σε Πύλαρος ως όνομα οικισμού, ενώ είναι σε πτώση γενική, Πυλάρου, που από μόνο του δεν λέει τίποτε, αφού ο αντιγραφέας του χάρτη παρέλειψε να γράψει την λέξη rus, που υπάρχει όμως στον χάρτη, του Legrand. Η λέξη στα λατινικά σημαίνει ύπαιθρος, αγρός, χωριό, οικισμός, αγροικία και αγροπύργιο. Πιθανή μετάφραση της φράσης είναι «οικισμός της Πυλάρου», αφού δίπλα ακριβώς εικονίζονται οικίες, όπου το Πύλαρος είναι το όνομα της περιοχής και όχι του οικισμού.

28. Βλ. Ευάγγελος Λιβιεράτος, Ευάγγελος Λιβιεράτος «Σχήματα και ονόματα της Κεφαλονιάς, Χαρτογραφικές Απεικονίσεις μέχρι τον 18ο Αιώνα», ό.π., σ. 172.

ήταν ορατά όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας του ελληνικού πορτολάνου του κώδικα της Βουλής των Ελλήνων: «*Το Πεσκάροδο ωσάν το εξανοίξεις θωρείς τα χαλάσματα*»,²⁹ καθώς και ο συγγραφέας άλλου ελληνικού πορτολάνου, που γράφει: «*Η μερέα της Κεφαλονιάς, το Πεσκάροδο ωσαν το εξανοίξεις, θωρείς τα χαλάσματα*».³⁰

Στους μεταγενέστερους χάρτες της Κεφαλονιάς του Τομάζο Πορκάκι, του Πέτρου Μπέρτιου και άλλων χαρτογράφων στη θέση του σημερινού Φισκάροδου αναγράφεται η φράση “Petilia Destruta”.

Εκτός από το όνομα της μονής του Αγίου Γεωργίου στην πρωτεύουσα του νησιού, όπου υπάρχει και σκαρίφημα ναού, παρόμοια σκαρίφηματα υπάρχουν στους χάρτες του Λονδίνου, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και του βιβλίου του Legrand για τις μονές του Αγίου Φραγκίσκου και του Αγίου Νικολάου στην περιοχή του σημερινού Πυργιού. Ο χάρτης του Ντύσσελντορφ έχει σκαρίφημα μόνο του ναού του Αγίου Νικολάου. Για τη μονή του Αγίου Φραγκίσκου έγινε λόγος παραπάνω. Για τον Άγιο Νικόλαο, τίποτε δεν είναι γνωστό. Στην περιοχή πάντως σήμερα υπάρχει οικισμός με το όνομα Άγιος Νικόλαος και μικρό εκκλησάκι, κοντά στη λιμανούλα Άβυθος στον Αίνο. Μόνο στον χάρτη του Λονδίνου υπάρχει στην περιοχή του χωριού Μηνιές το σκαρίφημα εκκλησίας με το όνομα Sanct(us) Filipp(us), για την οποία τίποτε δεν είναι γνωστό.

Η αναγραφή των ονομάτων των μονών αυτών εξηγείται ίσως από το γεγονός ότι ο Μπουοντελμόντι κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του αγόραζε από τους μοναχούς χφ., τα οποία έστελνε στον φίλο του Nicolo Nicoli, όπως προαναφέρθηκε. Ίσως πάλι οι ναοί αυτοί να ήταν σημάδια αναγνώρισης του τόπου για τους ναυτικούς, όπως αναφέρονται και στα ειδικά γι’ αυτούς βιβλία, τους πορτολάνους.

Στους τρεις χάρτες, όπου αναφέρονται τα ονόματα των μονών του Αγίου Φραγκίσκου και του Αγίου Νικολάου, υπάρχει επίσης η αναγραφή του ονόματος του Αγίου Ισιδώρου (Sanct(us) Isidor(us) στην περιοχή όπου σήμερα βρίσκεται το φανάρι του Γερογόμπου, χωρίς όμως να υπάρχει σκαρίφημα ναού. Αυτό σημαίνει ότι ήδη στις αρχές του 15ου αιώνα ο ναός αυτός ήταν κατεστραμμένος. Τα ερείπια του ναού αυτού υπήρχαν ακόμη στις αρχές του 16ου αιώνα, όπως γράφει ο τούρκος ναύαρχος Πίρι Ρέις στο βιβλίο του *Kitab-i-Bahriye* (Βιβλίο της Θάλασσας): «*Αυτή την μύτη την λένε Κάβο Σαν Σίδιρο. Πάνω στην μύτη υπάρχει μια κατεστραμμένη εκκλησία*». Στους μεταγενέστερους χάρτες η ονομασία του ακρωτηρίου αναφέρεται ως San Sindro, S. Sidero, Sidero, ακόμα και ως Cap.

29. Βλ. Αγαμέμνων Τσελίκας – Λένα Κορομηλά – Βίκτωρ Μελάς, *Δύο Χειρόγραφοι Ελληνικοί Πορτολάνοι*, Αθήνα, 2003, σ. 76.

30. Βλ. Βασίλης Δημητριάδης, «Η Κεφαλονιά τον 16ο Αιώνα κατά τους Ελληνικούς και Τουρκικούς Πορτολάνους», *Κεφαλλονιακά Χρονικά*, τ. 7, Αργοστόλι, 1998, σ. 97.

Ferro (που στα λατινικά σημαίνει σίδηρο) στον χάρτη του γάλλου υδρογράφου Νικολά Μπελλέν. Το ακρωτήριο αυτό ήταν σημείο αναφοράς για τους ναυτικούς και με βάση αυτό μετρούσαν τις αποστάσεις και τις κατευθύνσεις για τα άλλα νησιά και τα λιμάνια του Ιονίου πελάγους.³¹

Η ακριβής θέση της εκκλησίας, πιθανώς μονής, δεν είναι σήμερα γνωστή, αφού δεν σώζονται ίχνη της. Σώζεται μόνο το όνομά της ως τοπωνύμιο Αη-Σίδερος. Πάντως η θέση της ήταν νοτιότερα από το σημερινό φανάρι του Γερογόμπου, αφού ο Μηλιαράκης γράφει: «*Μεταξύ Αγίου Ισιδώρου και Γερογόμπου υπάρχει έτερον σπήλαιον*».³²

Τέλος, στην είσοδο του κόλπου του Αργοστολίου, και στους τέσσερις χάρτες, εικονίζεται το νησί των Βαρδιάνων (στην πραγματικότητα πρόκειται για δύο νησιά, το ένα πάρα πολύ μικρό) με το όνομα Trapano (Δράπανο). Το αρχαίο όνομα του νησιού, σύμφωνα με τον χάρτη του Ρήγα Φεραίου ήταν Αητώα, ενώ το όνομα Βαρδιάνοι πρέπει να το πήρε ίσως από την φρουρά που υπήρχε εκεί (Guardia) Το όνομα Δράπανος φέρει σήμερα η ανατολική ακτή του κόλπου, απέναντι από το Αργοστόλι, όπου και το νεκροταφείο του Δραπάνου και όπου τότε υπήρχε ναυπηγείο (ταρσανάς).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μετάφραση της περιγραφής της Κεφαλονιάς από το κείμενο της έκδοσης του Sinner.

Τέλος για την Ιθάκη. Τώρα θα αρχίσουμε την περιγραφή της Κεφαλονιάς, η οποία στην αρχαιότητα ονομαζόταν Κεφαλόνουμ και αποτελείται όλη από όρη. Η λέξη κεφαλή στα ελληνικά, σημαίνει κάπουτ στα λατινικά, επειδή στους ναύτες, που έρχονται από τα νότια, φαίνεται ως κεφαλή ανθρώπου· ή επειδή μετά τα τρωικά μέχρι σήμερα υπήρξε επικεφαλής της ηγεμονίας αυτών των νησιών και ο τίτλος της δουκικής αυτής ηγεμονίας αρχίζει απ' αυτήν. Γιατί διάβασα στα αρχαία χρονικά, ότι ο Οδυσσέας υπήρξε ηγεμόνας αυτού του βασιλείου και από την Κεφαλληνία πήρε τον τίτλο.

Το νησί αυτό είναι στρογγυλό και γεμάτο από τραχέα όρη, με περίμετρο εκατό περίπου μίλια. Στο μέσον αυτού ορθώνεται το όρος Έλατος, χωρίς ποτά-

31. Σε ελληνικό πορτολάνο π.χ. διαβάζουμε: «Ο Άγιος Ισιδώρος με την Ζάκυνθον βλέπονται εις την κάρταν του σιρόκου... μίλια ξ'», «Ο κάβος Σα Σίδερος της Κεφαλωνιάς με την Πάργα βλέπονται όστρια τρεμουντάνα». (Βλ. Βασίλης Δημητριάδης, «Η Κεφαλονιά τον 16ο Αιώνα κατά τους Ελληνικούς και Τουρκικούς Πορτολάνους», ό.π. σ. 100).

32. Αντώνιος Μηλιαράκης, *Γεωγραφία Πολιτική, Νέα και Αρχαία του Νομού Κεφαλληνίας*, Καραβία Δ.Ν., Αναστατικές Εκδόσεις, 1997, σ. 76.

μια και πηγές, που σήμερα ονομάζεται Ελειός. Σ' αυτό υψώνεται πλήθος βαλανιδιών και ελάτων σε σχήμα κύκλου, και επιπλέον πολλά ζώα του δάσους περιπλανώμενα, διψασμένα, χωρίς να βρίσκουν πουθενά νερό, με ανοιχτό το στόμα, τον αέρα εκείνο, που πνέει από τα βουνά το καλοκαίρι, λαμβάνουν αντί για νερό. Ερπετά δε και οχιές βρίσκονται εκεί, τα οποία αισθανόμενα τη θερμότητα του ανθρώπου, κοιμούνται δίπλα του, χωρίς να τον βλάπτουν.

Στην ανατολική δε ακτή προσκυνούμε την εκκλησία του [Αγίου] Φραγκίσκου και [την μονή], την οποία ο ίδιος έκτισε, στον κήπο της δε πολλά φρούτα παρήγαγε.

Υπήρξε ακόμη αυτό το νησί, το τελευταίο σχεδόν το οποίο κατέλαβαν [οι Ρωμαίοι], τον καιρό του μακεδονικού πολέμου με παράδοση.

Στην δυτική πλευρά βρίσκεται το λιμάνι του Φισκάρδου, που πήρε το όνομα από τον Ροβέρτο Γυισκάρδο, δούκα της Απουλίας. Εκεί υπήρχε η αρχαία Πετιλία, όπου ο Χίλων, ο Λακεδαιμόνιος φιλόσοφος, έζησε κάμποσα χρόνια, όπως λέει ο Επιφάνιος ο Κύπριος, και τόσο διέφερε κατά το κύρος και την φιλοπονία, ώστε στον νάο του Απόλλωνα έκανε να γραφεί με χρυσά γράμματα το εξής [απόφθεγμα]: «Γνώθι σ' αυτόν». Τόση είναι η δύναμη αυτής της παραίνεσης, όπως γράφει ο Κικέρων, όση σε κανένα άλλον άνθρωπο δεν απονέμεται. Γιατί όταν λέει «γνώθι σ' αυτόν», εννοεί να γνωρίσεις την ψυχή σου. Δεν εννοούσε [να γνωρίσεις] τα μέλη ή την φυή του σώματος, το οποίο είναι εύκολο, αλλά δίδαξε να αναμορφώνουμε τις αμαρτίες της ψυχής και τις ίδιες μας τις πράξεις να μετρούμε· ούτε την ευγένειά μας να αφήνουμε να καταστρέφεται από την αδράνεια ή να καταστρέφεται από την γελοία θρασύτητα.

Αλλά και ο Βελισάριος, ο ανεψιός του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, ήλθε εδώ με τον στόλο του και αποκατέστησε τις ζημιές από την καταιγίδα. Αυτός, όταν άκουσε ότι η Ιταλία άδικα υποδουλώθηκε στους Γότθους, από ευσέβεια κινηθείς, ήλθε με τον στόλο του στην Αφρική και απ' αυτήν και την Σικελία τους εξεδίωξε. Τέλος αφού ήλθε στην Νεάπολη, επειδή οι πύλες δεν ήταν ανοιχτές, την πολιορκήσε ένα ολόκληρο έτος. Όταν την κατέλαβε τους άνδρες, τις γυναίκες, και τα μωρά παιδιά και όσους μέσα σ' αυτήν συνέλαβε, δια πυρός και σιδήρου διεπέρασε. Τέλος, όταν ήλθε εναντίον της Ρώμης οι Γότθοι τράπηκαν σε φυγή.

Απέναντι δε από την Ιθάκη βρίσκεται η Σάμος και προς τον νότο φαίνεται το λιμάνι του Αγίου Ισιδώρου.

Περίληψη / Summary

Ο Χριστόφορος Μπουοντελμόντι ήταν ένας ιταλός μοναχός, που ταξίδεψε στην ελληνικά νησιά στις αρχές του 15ου αιώνα. Είναι συγγραφέας των βιβλίων «Περιγραφή της Νήσου Κρήτης» και «Βιβλίο των Νησιών του Αρχιπελάγους». Στο δεύτερο βιβλίο υπάρχουν περιγραφές και χάρτες των νησιών του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους και μεταξύ αυτών της Κεφαλονιάς.

Christoforo Buondelmonti was an Italian monk, who travelled around greek islands at the beginning of the 15th century. He is the author of the books "Description Insulae Cretae" και "Liber Insularum Archipelagi". There are descriptions and maps of the Aegean and Ionian Islands as well as that of the Island of Kefalonia in the second book.

3. Χάρτης της Κεφαλονιάς από το βιβλίο του Emile Legrand.

4. Ο χάρτης της Κεφαλονιάς από το χφ. της Γενναδείου Βιβλιοθήκης.

Ins de ytacha de cefalonia incipiamus q̄olim cefalonum dicta et simonios
tota cephala grece cap latine q̄apparet nautis ad haustis uenientibz profunda
uelut domus cabit quia t̄p̄re trojanorum usq̄hodie cas domini in insularum istius
hec fuit et titulus ducatus eius ab ea incoatur legi etiam in antiquis croniciis vix
fuit se uice regionis huius et acephalonia titulus ter detrahatur q̄rotunda et in
montibz aspa C. circa h̄c cuius imacio eatus mons erigitur hodie leo sine flumie
scaturiginos aquaruz dicitur in q̄multitudo flagoruz q̄pinorū p̄circutū insurgunt
et q̄plus est siluestra non pauca errantes sine potu 2 nūq̄ aquam inuenientes
ore ap̄to aerem e montibz recipiūt in potu estate illa serpentes et eizibz p̄ae
inueniunt qui calorem sentientes humanum sine lesione dormiūt ab oriente uo
in littore francisci ecclesiaz adoramus et ab eo edificatam q̄mortuo omnia dilcia p̄ducit
fuit etiam in insula hec quasi ultra q̄tempore belimacedonici romani ceperūt in dedi
onem ad occiduius igitur viscardus portus a reberto viscardo domino ap̄pue dictus
apparet in q̄olim pitolia ubi coloniacedemonici p̄ois aliquos annos stetit ut ait
coryp̄anus cyprus et tante extitit autoritatis q̄in austrie q̄intemp̄io ap̄pue
littens aureis bec scribifecit scilicet nosce te ip̄m cuius precepta tanta uis est ut scit
cicero q̄nulli hominis triuatur cū eis dicit nosce te animam tuam intelligit nec
intellexit de memore aut de statuta q̄a est facile sed intellexit cognitos defectus
animi reformemus et q̄actuz m̄is nos met ip̄os metiamur nec inertia sinamus cor
rumpi nouitatem m̄am aut opinionem tume facti audacia ridicula corrumpam Bel
liarius deniq̄ nos iustitiani augusti clase sua hic uenit et eam a procelis re
parauit qui audiens italiam a gothis manifeste subuigatam pietate motus sua ale
in africa deuenit et gothos ab ea q̄trinacria expulit deinde peruente neapolim
quia patefecte porte non fuerūt per armum in osidione stetit q̄capta viros muer
es et in fantulos suos in ea renerit igni ferroq̄aeftruxit deinde usq̄us uenies romas
Gothi fugis anouer cont̄ uo ytacham eamus ē 2 ad meridionem portus sc̄ti ysidori ma
nifestat

5. Το κείμενο της περιγραφής της Κεφαλονιάς από το χφ. της Πανεπιστημιακής-Κρατικής
Βιβλιοθήκης του Ντύσσελτορφ.

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ EDWARD LEAR (1862-1863) ΚΑΙ Ο ΓΙΑΤΡΟΣ ΣΑΝΣΩΝ

Σπύρος Τζουβέλης

Θα σας μιλήσω, μέσα στο σύντομο χρονικό όριο που προβλέπει το πρόγραμμα, για τις καλλιτεχνικές και άλλες δραστηριότητες του διάσημου βρετανού ζωγράφου Edward Lear, κατά τη διάρκεια ενός από τα πολλά του ταξίδια και παραμονές στην Κέρκυρα και ειδικότερα κατά τους μήνες Απρίλιο και Μάιο 1862 στις περιοχές της Παλαιοκαστρίτσας και της Λευκίμμης, όπως προκύπτουν από τις λεπτομερείς σημειώσεις του στο ταξιδιωτικό ημερολόγιό του και την αλληλογραφία του.

Ο Edward Lear υπήρξε κατά γενική αναγνώριση ο σπουδαιότερος και πιο γνωστός ευρωπαϊός ζωγράφος που περιόδευσε και απεικόνισε τα Ιόνια νησιά αλλά και τη λοιπή Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα.

Γεννήθηκε σ' ένα χωριό κοντά στο Λονδίνο το έτος 1812. Ήταν το 20ό παιδί μιας πολυμελούς οικογένειας, που αριθμούσε 21 παιδιά, αν και πολλά από αυτά πέθαναν σε βρεφική ή παιδική ηλικία. Ο πατέρας του, που ήταν χρηματιστής, πτώχευσε όταν ο Edward Lear ήταν 6 ετών. Το γεγονός αυτό έφερε τη διάλυση της οικογένειας. Η μητέρα του, εξαιρετικά καταπονημένη από τις συνεχείς εγκυμοσύνες, αναγκάστηκε να τον παραδώσει στην επιμέλεια της αδελφής του Άννας, μεγαλύτερης του κατά 22 χρόνια, η οποία τον φρόντισε, τον περιποιήθηκε και τον μεγάλωσε σαν αληθινή μητέρα. Ό,τι έγινε μετά το οφείλει σ' αυτή. Η Άννα τού δίδασκε να ζωγραφίζει πουλιά και λουλούδια. Από τα σχέδιά του αυτά, που έμαθε να εκτελεί με εξαιρετική επιμέλεια και δεξιοτεχνία, άρχισε να κερδίζει χρήματα από την ηλικία των 16 ετών. Εξαιτίας της φήμης του ως ζωγράφου πουλιών και λουλουδιών, που είχε αποκτήσει πολύ νωρίς, εξασφάλισε την προστασία του λόρδου Στάνλεϋ, μετέπειτα 13ου κόμη του Ντέρμπυ, προέδρου της Ζωολογικής Εταιρείας, που του παρήγγειλε λεπτομερή σχέδια των παπαγάλων από τον ζωολογικό κήπο του Regent Park στο Λονδίνο, τα οποία συμπεριλήφθηκαν σε σχετική λιθογραφική έκδοση, το έτος 1832. Το έτος 1837, ο κόμης του Ντέρμπυ του παρέσχε τα μέσα για να μεταβεί στην Ιταλία για να ζωγραφίσει, όπου παρέμεινε με ενδιάμεσες διακοπές μέχρι και το έτος 1847. Εν τω μεταξύ το ενδιαφέρον του είχε μετατοπιστεί στην τοπιογραφία με τη χρήση σχεδίου και ακουαρέας, που εκτελούσε εκ του φυσικού, επί τόπου, κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του και εξέδιδε αργότερα σε λευκώματα. Ο Ληρ συνήθιζε, όπως όλοι οι ομότεχνοί του, τα

σχέδια που ζωγράφιζε επί τόπου να τα επεξεργάζεται στη συνέχεια, να τα συμπληρώνει και να τα επιχρωματίζει με επιμέλεια στο ατελιέ του.

Πρέπει να τονισθεί ότι μεγάλη σημασία για τον χαρακτήρα και τον τρόπο ζωής του Edward Lear έχει το γεγονός ότι η υγεία του δεν ήταν καλή. Έπασχε από επιληψία, χρόνια βρογχίτιδα και κατάθλιψη. Τις κρίσεις επιληψίας μπορούσε να τις αποκρύπτει γιατί τον προειδοποιούσαν με τη λεγόμενη «επιληπτική αύρα», και όταν ήταν με άλλους φρόντιζε να αποσύρεται εγκαίρως. Όμως η αρρώστια αυτή ήταν η κύρια αιτία που τον εμπόδιζε να παντρευτεί. Οι κρίσεις βαριάς κατάθλιψης, που επανέρχονταν αρκετά συχνά, τον εξουθενώναν ψυχικά και σωματικά. Παρ' όλα αυτά, με ακατάβλητο θάρρος και επιμονή κατάφερε να ξεπεράσει όλες αυτές τις δυσκολίες, να δημιουργήσει το τεράστιο σε όγκο και ποιότητα έργο του και να ζήσει μέχρι τα 76 του χρόνια. Ο ίδιος γράφει στον φίλο του Chichester Foresgue την 01.03.1963, από την Κέρκυρα:

Η υγεία μου πηγαίνει καλύτερα εδώ και δύο χρόνια. Την πνευματική και σωματική βελτίωσή μου αποδίδω στην εξαιρετικά μεγάλη ποσότητα της εργασίας που εκτέλεσα, καθημερινά σ' ένα οκτάωρο, τόση που και ο ίδιος δεν το πιστεύω [...].

Πράγματι, ο ρυθμός της εργασίας του ήταν αχχώδης, εξαντλητικός. Όπως φαίνεται από τα ημερολόγιά του, ιδίως την εποχή της Κέρκυρας, ξυπνούσε το πρωί πολύ νωρίς, γύρω στις 5 π.μ., και ήταν ικανός την ίδια μέρα να επισκεφθεί περπατώντας διάφορες τοποθεσίες, που απείχαν αρκετές ώρες η μία από την άλλη, και να σχεδιάσει πολλά σχέδια επιτόπου στην κάθε μία από αυτές, πριν γυρίσει αργά το βράδυ στο κατάλυμά του. Συνοδό του είχε έναν Σουλιώτη, τον Γιώργο Κόκκαλη — τον προσέλαβε τον Απρίλη του έτους 1856—, που του παραστάθηκε σαν πιστός υπηρέτης μέχρι τον θάνατό του.

Ο Edward Lear πρωτοήλθε στην Κέρκυρα το 1848, επανήλθε το έτος 1856 και έμεινε, με διακοπές, έως το 1858, και στη συνέχεια έζησε εδώ, κατά τους χειμερινούς μήνες, τα έτη 1861, 1862, 1863 και 1864. Κατά την πρώτη άφιξή του στην Κέρκυρα, στις 14.05.1848, γράφει στην αδελφή του Ανν:

Θα ήθελα να μπορούσα να σου δώσω μian ιδέα για την ομορφιά αυτού του νησιού, είναι στ' αλήθεια ένας παράδεισος. Η κύρια χάρη του είναι η μεγάλη ποικιλία του σκηνικού και το καταπληκτικό πράσινο σε κάθε μέρος του. Τέτοια μεγαλοπρεπή σύνδετρα από ελιές πουθενά αλλού δεν έχω δει. Είναι πραγματικά γιγάντιες. Ο λαός είναι ήσυχος και εξαιρετικά ευγενής [...].

Στις 2 Ιουνίου σημειώνει:

Πάντα θα ξαναθυμάμαι τον καιρό που πέρασα εδώ με τόση ευχαρίστηση. Εξάλλου πραγματικά είναι ένας παράδεισος.

Σήμερα θα ασχοληθούμε ειδικά μ' ένα από τα ταξίδια του Edward Lear στην Κέρκυρα, αυτό που πραγματοποίησε από τον Νοέμβριο του έτους 1861, έως τον Μάιο του 1862. Και τούτο γιατί έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον από πλευράς καλλιτεχνικής. Πολλές από τις εικόνες που φιλοτέχνησε ο Edward Lear κατά τη διάρκεια του είναι από τις καλύτερες του όλου έργου του και γίνεται σχεδόν πάντα αναφορά σ' αυτές, όταν σχολιάζεται η καλλιτεχνική παραγωγή του στα Ιόνια νησιά.

Το αυστριακό ατμόπλοιο "Europa", που ξεκίνησε από την Τεργέστη, έριξε άγκυρα στο λιμάνι της Κέρκυρας το πρωί της 19ης Νοεμβρίου 1861. Ο πιστός του υπηρέτης Γιώργος Κόκκαλης με τον αδελφό του Σπύρο ήρθαν να τον συναντήσουν. Κλείσανε δυο δωμάτια στο ξενοδοχείο Royal Hotel και ο Edward Lear βγήκε αμέσως για εξερεύνηση στην Ανάληψη, τους Καστράδες και τη βίλλα Cortazi, και το απόγευμα στην Άφρα, τα Γουβιά και τον Ποταμό. Τις επόμενες μέρες αφιέρωσε σε περιπάτους, ζωγραφική και συναναστροφές. Στις 15 Δεκεμβρίου νοίκιασε ένα ευρύχωρο ατελιέ στον πρώτο όροφο ενός κτηρίου στην περιοχή Line-Wall. Έχουν ενδιαφέρον τα παράπονά του για την ανυπαρξία ηχομόνωσης στα σπίτια της πόλης. Φαίνεται ότι η έννοια αυτή ήταν τότε άγνωστη. Είναι, λέει, τα σπίτια έτσι χτισμένα ώστε ακούς τα πάντα απ' όλες τις μεριές. Τους χειμερινούς μήνες που ακολουθούν αφιερώνει στην τελειοποίηση των σχεδίων στο εργαστήριο, σε συναναστροφές και σε διαλογισμούς, που καταγράφει στο ημερολόγιό και τα γράμματά του, και σε σύντομες βόλτες, όταν το επιτρέπει ο καιρός.

Και φθάνουμε στις 16 Απριλίου του 1862. Ο Edward Lear έρχεται στην Παλαιοκαστρίτσα και εγκαθίσταται στο μοναστήρι. Ζωγραφίζει, ευθύς μετά από την άφιξή του, τους Λάκωνες και το κάστρο του Saint Angelo (Αγγελόκαστρο). Τις επόμενες μέρες συνεχίζει να σχεδιάζει και να ζωγραφίζει απόψεις της Παλαιοκαστρίτσας, του μοναστηριού και του λιμενίσκου, χαρακτηριστικές του μαγευτικού τοπίου, και σημειώνει:

Η ομορφιά των χρωμάτων και η αντανάκλαση στους βράχους του μοναστηριού και του κόλπου στις πρώτες πρωινές ώρες είναι στ' αλήθεια καταπληκτικές (16.04).

Οι αναμνήσεις της Παλαιοκαστρίτσας, αν θα ζήσω, θα ζήσουν μαζί μου (20.04).

Τα σχέδια και η ζωγραφική, που έκανε ο Edward Lear αυτές τις μέρες στην Παλαιοκαστρίτσα, όπως τα επεξεργάστηκε αργότερα, είναι από τα καλύτερα της καριέρας του. Θα τα προβάλλουμε αργότερα, στο τέλος της ομιλίας.

Θα δούμε ότι ο Edward Lear απεικόνισε τη φύση, τα βράχια, τις σπηλιές και τις αμμουδιές της Παλαιοκαστρίτσας, όπως ήταν τότε στην παρθενική και ειδυλλιακή μορφή τους, πριν από την επέλαση στα μεταγενέστερα χρόνια του

τουρισμού και της «αξιοποίησης» και πριν ξεφυτρώσουν οι ταβέρνες, τα εστιατόρια και τα λοιπά ακαλαίσθητα κτίσματα που κατέλαβαν και αποκλείσανε τον τόπο. Αποτελούν επομένως αυτά τα σχέδια και οι ζωγραφιές του Edward Lear, ανεξάρτητα από την καλλιτεχνική τους αξία, τεκμήρια ανεκτίμητα, για το πώς ήταν η Παλαιοκαστρίτσα στη φυσική της κατάσταση, προτού καταστραφεί από τον πολιτισμό και την ανάπτυξη.

Ύστερα από μερικές μέρες, ακολουθώντας το πρόγραμμα που είχε χαράξει από πριν, ο Edward Lear κατευθύνθηκε προς τη νότια Κέρκυρα, στην περιοχή της Λευκίμμης, όπου φιλοξενήθηκε στο σπίτι του γιατρού Αντωνίου Σανσών (τον αναφέρει στο ημερολόγιό του ως: «Σαμσόνι»). Στο ημερολόγιό του διαβάζουμε σχετικά με την πορεία του:

8 Μαΐου, Λευκίμμη. Ωραία μέρα. Σηκώθηκα στις 4.30. Έκανα τη βαλίτσα μου. Δεν πήρα πολλά πράγματα [...]. Ο καιρός πολύ ξάστερος και ωραίος. Προχωρήσαμε — τα άλογα ξεκουράστηκαν στη Στρογγυλή. Φθάσαμε στο 19ο μίλι και γευματίσαμε πολύ ευχάριστα κοντά στην Αγία Τριάδα. Και τέλος, καταλήξαμε στη Λευκίμμη, γύρω στη 1. Ο γιατρός και η κα Σανσών [Samsoni] καλοσυνάτοι άνθρωποι. Καφές. Περιπάτησα μαζί τους στον ποταμό. Στις 3.30 πήγα στον Άγιο Νικόλαο και στην Αγία Ανάληψη, αλλά δεν μπόρεσα να σχεδιάσω. Γύρισα πίσω, πλάνηκα, περίμενα, έγραφα. Ο γιατρός ερχότανε πού και πού και μου μιλούσε. Στις 7.30 έγινε το δείπνο και ήταν πολύ ευχάριστο και καλό στο σύνολό του, μακαρόνια, μπαμπούνια, παλαμίδα κ.λπ. Μόνο ένα μικρό αγοράκι, 15 μηνών. Ο βοηθός, ιατρός Σαμονήλης [Samuello], έξιπνος, φοίτησε στο Παρίσι και το Λονδίνο. Στις 9 πήγα στο κρεβάτι που ήταν καθαρό.

9 Μαΐου, Λευκίμμη. Κοιμήθηκα καλά. Δεν υπήρχαν ψύλλοι [σημ.: οι ψύλλοι αποτελούσαν φαίνεται τη μάστιγα της εποχής και γι' αυτό ο Edward Lear τους αναφέρει συχνά στο ημερολόγιό του]. Ο Γιώργος [σημ.: ο πιστός Σουλιώτης υπηρέτης του], κοιμήθηκε σε κάποιο προθάλαμο. Σηκώθηκα στις 4.30. Καφές. Ξεκινήσαμε στις 5.30 με τον Γιώργο και ένα οδηγό, τον Δημήτρη. Είχε πυκνή ομίχλη παντού, στις πεδιάδες, στους λόφους. Πρόχειρα μονοπάτια και μέρη επίπεδα, όπως στην έρημο. Άμμος πλάι στο δρόμο, προχώρησα προς τον Αγ. Προκόπιο, γραφικό μοναστήρι, όμορφες ελιές. Λόφοι κοντά στη θάλασσα. Το ακρωτήριο της Λευκίμμης. Γίδες και σκυλιά. Σχεδιάσα. Θaumάσια ρεματιά. Στο μοναστήρι του Αρχονδίου, γύρω στις 9.30. Πανέμορφα σάδεντρα και κυπαρίσσια. Σχεδιάσα πολύ. Ευχάριστη ημέρα. Στις 2, αφού έκανα διάφορα σχέδια, άρχισα να γυρίζω προς το σπίτι. Κατέβηκα το λόφο με ωραία ζιγκ-ζαγκ, στον Άγιο Προκόπιο. Ένα πολύ ωραίο δείγμα αγροτικού ελληνικού μοναστηριού. Έκανα μπάνιο στη θάλασσα και γύρισα στα Μελίκια και την Casa Kori γύρω στις 6. Τούτο το σπίτι καθώς και η οικογένεια, μου θυμίζει τις μέρες που πέρασα στα Abruzzi. Ο γιατρός Σαμονήλης γευματίσε

μαζί μας και η όλη υπόθεση δεν μπορούσε να είναι πιο ευχάριστη — εκτός που με έκαναν να φάω πιο πολύ απ' ό,τι έπρεπε. Έπεσα να κοιμηθώ στις 9.30. Ο γιατρός πηγαίνει στην πόλη αύριο.

10 Μαΐου — Λευκίμμη. Κοιμήθηκα καλά όμως κάποιο βάρος που αισθάνομαι προέρχεται μάλλον από την ατμόσφαιρα [...] Στις 5.30 ξεκινήσαμε [...] περάσαμε εκτάσεις από χλόη και φτέρες, με όμορφες ελιές, χαρακτηριστικά στοιχεία του σκηρικού της Λευκίμμης, και φτάσαμε στον φουντωμένο με κυπαρίσσια λόφο του Αγίου Ταξιάρχη όπου σχεδίασα τρεις και τέσσερες φορές. Τα κυπαρίσσια εδώ είναι αμέτρητα, χιλιάδες μικρά κυπαρίσσια φυτρώνουν παντού. Στις 9.30 πηγαίνουμε στον Άγιο Νικόλαο όπου γευματίζουμε.

Μετά σημειώνει:

Η λιλά σειρά των αλβανικών βουνών με τα λίγα χλωμά αλλά καλοσχεδιασμένα σύννεφα. Ο μπλε ουρανός με την πολύ πιο σκούρα γαλάζια θάλασσα, η μακριά, σχεδόν μπλε κοιλάδα των μακρινών λιόδεντρων, φέρουν μακρινές αναμνήσεις [...] Τι εξαιρετική αντίθεση μεταξύ του γαλάζιου της θάλασσας και του βιολετί των λόφων και το πλούσιο πρασινωπό χρώμα της ωμής σιέννας αυτών των κυπαρισσιών.

Μετά ο Edward Lear ανέβηκε στον λόφο της Ανάληψης από όπου θαύμασε τη θαυμάσια θέα. Γύρισε στο «σπίτι», εννοεί στου Σανσών, στις 6.20.

12 Μαΐου — Λευκίμμη. Σημειώνει, χωρίς σχόλια, στο ημερολόγιό του:

Είναι τα 50κοστά γενέθλιά μου.

Και στη συνέχεια αναφέρει ότι σηκώθηκε στις 4.20. Βγήκε στις 5.15 και ξεκίνησε τις διαδρομές του. Επισκέφθηκε το Σπαρτερό, τη Δραγωτίνα και τον Άγιο Προκόπη, όπου και ζωγράφισε μέχρι τις τρεις, με την αίσθηση ότι έχει ενσωματωθεί απόλυτα μέσα στα στοιχεία της φύσης, τα δέντρα, τα σύννεφα, τη σιωπή... Όμως αυτοί οι καταραμένοι οι ψύλλοι τον βασανίζουν. Γύρισε στις 6 στην Casa Kori (είναι προφανώς το όνομα της κατοικίας του γιατρού Σανσών). Κάθεται στη βεράντα με τον γιατρό και τη γυναίκα του. Παρών και ο γιατρός Σαμοήλης. Γεύμα στις 7.30. Στο κρεβάτι στις 10.15. Και σχολιάζει: «Ευγενικοί, καλοί άνθρωποι».

13 Μαΐου — Λευκίμμη, Χλωμός. Σημειώνει πάλι στο ημερολόγιό του:

Είμαι 50 ετών!

σαν να θέλει να το συνειδητοποιήσει καλά και ο ίδιος. Και συνεχίζει:

Ο ουρανός μάλλον σκεπασμένος. Έδωσα ένα δολλάριο στον γέρο-Σωτήρη και μετά αποχαιρέτησα τον καλό ιατρό Σανσών [Dr. Samsoni], έναν ευγενικό άνθρωπο, που ξει μια σκληρή ζωή δουλεύοντας για το καλό των άλλων.

Ο τρόπος με τον οποίον ολόκληρη η οικογένεια προσαρμόζεται στα δυσάρεστα της Λευκίμμης είναι άκρως αξιέπαινος. Τι μπορώ να τους στείλω; [...] παιγνίδια για το μικρό τους γιο, ο οποίος φοβούμαι μην πεθάνει, όπως και τα άλλα τρία πριν από αυτόν.

Στο σημείο αυτό παρακαλώ να μου επιτραπεί μια παρένθεση, με μια ειδικότερη αναφορά στον γιατρό Αντώνιο Σανσών, που, όπως κατέγραψε ο Edward Lear στο ημερολόγιό του, τον φιλοξένησε τον Μάιο του 1862 στο σπίτι του στη Λευκίμμη. Έχω προσωπικό λόγο να επιμείνω σ' αυτό, γιατί ο γιατρός Αντώνιος Σανσών, υπήρξε προπάππος μου. Είχε σπουδάσει στη Νάπολη της Ιταλίας κι έφερε από εκεί τη σύζυγό του Clorinda di Jenaro-Sanson. Ο τότε μικρός γιος τους, που αναφέρει ο Edward Lear, έζησε μέχρι το 1937 και με το όνομα Σπύρος Σανσών, έγινε κι αυτός ένας διακεκριμένος γιατρός, διευθυντής του νοσοκομείου της Κέρκυρας για πολλά χρόνια. Εγγονή του τελευταίου είναι η Μαρί Σανσών, γυναίκα εξαιρετικής ευγένειας και μόρφωσης, που επιζεί μέχρι σήμερα. Ο γιατρός Αντώνιος Σανσών, μετά την επίσκεψή του Αθήναις απέκτησε κι άλλο γιο, τον Γεώργιο Σανσών, ο οποίος, από τον γάμο του με την Αγγλίδα Μοντ Ρίντελλ, απέκτησε δύο παιδιά, την Κλορίντα (Clorinda) Σανσών, που υπήρξε μητέρα του ομιλούντος, και τον Βόλτερ (Walter) Σανσών, που απέκτησε μια κόρη, τη διάσημη ηθοποιό του μεταπολεμικού ιταλικού κινηματογράφου, αλλά και του ελληνικού, Ύβον Σανσών (στην Ελλάδα έγινε γνωστή από την εμφάνισή της στο πλευρό του Δημήτρη Χορν στην ταινία «Μια ζωή την έχουμε», 1958). Αυτά τα λίγα για την οικογένεια Σανσών και τις μετέπειτα τύχες της.

Λίγες ημέρες αργότερα, την 14.05.1862, ο Edward Lear γυρνά στην πόλη της Κέρκυρας με το ενδιαμέσο μιας διανυκτέρευσης στον Χλωμό. Και στις 20.05.1862 επιβιβάζεται στο ατμόπλοιο «Μαραθών» με προορισμό το Λονδίνο. Αλλά τον Νοέμβριο του 1862 επανέρχεται για να περάσει τον χειμώνα στην Κέρκυρα, όπου και παραμένει μέχρι τον προσεχή Ιούνιο του 1863. Και για τελευταία φορά έρχεται και παραμένει από τον Γενάρη έως τον Απρίλη του 1864. Εν τω μεταξύ έγινε η παραχώρηση των Ιονίων νήσων από την Αγγλία στην Ελλάδα και η πλειονότητα των Άγγλων αποχώρησαν από το νησί. Ο Edward Lear ένωθε πλέον άβολα εδώ και δεν επανήλθε, παρά μόνο περαστικός, για λίγες μέρες, τον Σεπτέμβριο του 1877.

Μα τα ταξίδια του Edward Lear δεν σταμάτησαν. Ακούραστος, ταξίδευε και ζωγράφιζε συνεχώς. Εκτός από την Ήπειρο, Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο, που είχε περιηγηθεί προηγουμένως, έφθασε μετά μέχρι τις Ινδίες, την Κεϋλάνη, τον Λίβανο, την Αίγυπτο. Το 1865 περιόδευσε την Κρήτη, απ' όπου έφερε ένα λεύκωμα με τοπία (ήδη εξαιρετική έκδοση της Denise Harvey).

Ο Edward Lear όμως έγινε πολύ γνωστός και ως ποιητής, μιας ειδικής κατηγορίας ποίησης που ονομαζόταν «λίμερικς», με ποιήματα σατιρικά, παιγνι-

ώδη, με διασκεδαστικές ομοιοκαταληξίες, που κέρδισαν την αγάπη μικρών και μεγάλων. Αλλά η ώρα δε μας επιτρέπει ν' ασχοληθούμε με αυτά.

Από τον Μάιο έως τον Αύγουστο του 2012 πραγματοποιήθηκε στην Κέρκυρα, στο Μουσείο Ασιατικής Τέχνης, μια πολύ σημαντική αναδρομική έκθεση έργων του Edward Lear, με θέμα: «Ο Edward Lear και τα Ιόνια νησιά». Στον κατάλογο περιλήφθηκαν αξιόλογα άρθρα-μελέτες του Christopher Baker, του Anthony Stevens και της Φανής-Μαρίας Τσιγκάκου, από τα οποία ο ομιλών άντλησε πολύτιμες πληροφορίες. Επίσης, βασικό βοήθημα για την παρούσα ομιλία υπήρξε το βιβλίο του Philip Sherrard με τίτλο "E.L. The Corfu Years", έκδοση Denise Harvey & Co.

Και τώρα να δούμε κάποιους από τους πίνακες που ο Edward Lear ζωγράφισε στην περιοχή Παλαιοκαστρίτσας και Λευκίμμης κατά τη διάρκεια της εκεί σύντομης διαμονής του:

1) ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΠΑΛΑΙΟΚΑΣΤΡΙΤΣΑΣ - ΛΕΥΚΙΜΜΗΣ

Τέσσερις εικόνες (1, 2, 3, 4)

2) ΛΟΙΠΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ

Μικρογραφική απεικόνιση σε σμάλτο του Αντώνιου Σανσών με τη σύζυγό του Clorinda, εικ. 5. Πορτρέτο του Edward Lear σε νεανική ηλικία (1840), εικ. 6. Φωτογραφία ολόσωμης του Αντώνιου Σανσών, εικ. 7.

Περίληψη / Summary

Ένας από τους σπουδαιότερους και γνωστούς ευρωπαίους ζωγράφους του 19ου αιώνα ήταν ο Edward Lear. Ο Edward Lear, επίσης σπουδαίος περιηγητής, ταξίδεψε σχεδόν σε όλο τον κόσμο και επισκέφτηκε αρκετές φορές την Κέρκυρα, τις περιοχές της Παλαιοκαστρίτσας και της Λευκίμμης, κρατώντας σχετικό ημερολόγιο, αλλά και φιλοτέχνησε πολλές κερκυραϊκές εικόνες. Οι σημειώσεις του και τα έργα του για την Κέρκυρα παρουσιάζουν εξαιρετικό ειδικότερο ενδιαφέρον.

One of the greatest and most well-known European painters of the nineteenth century was Edward Lear. Edward Lear who also was a great traveller, travelled mostly all around the world and visited Corfu several times. He visited the areas of Paleokastritsa and Leukimmi where he kept a log and painted many Corfiot icons. His notes and his works of Corfu are of very special interest and regard.

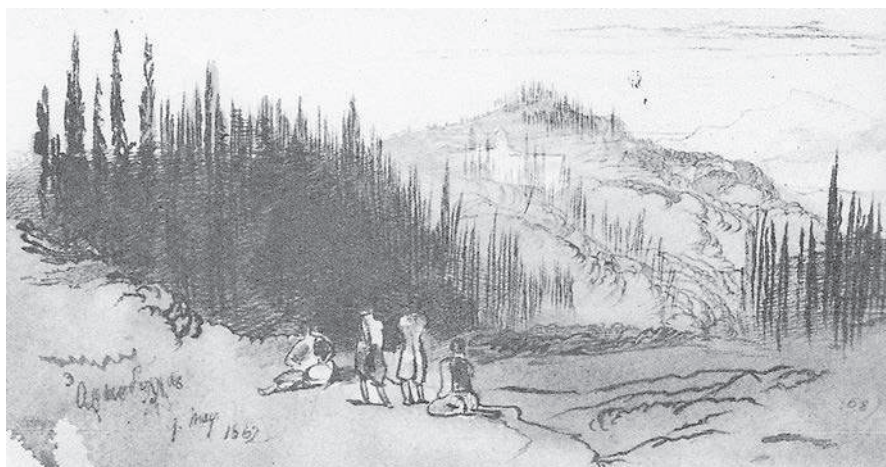
Εικ. 1. Περιοχή Παλαιοκαστρίτσας.

Εικ. 2. Περιοχή Παλαιοκαστρίτσας.

Εικ. 3. Περιοχή Παλαιοκαστρίτσας.

Εικ. 4. Περιοχή Λευκίμμης.

Εικ. 5. Μικρογραφική απεικόνιση σε σμάλτο του Αντώνιου Σανσών με τη σύζυγό του Clorinda.

Εικ. 6. Πορτρέτο του Edward Lear σε νεανική ηλικία (1840).

Εικ. 7. Φωτογραφία ολόσωμη του Αντώνιου Σανσών.

ΦΙΝΛΑΝΔΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ

Μαρία Μαρτζούκου

Ανάμεσα στο πλήθος των ξένων περιηγητών που επισκέφτηκαν τη χώρα μας και κατέγραψαν τις εντυπώσεις τους δεν είναι λίγοι και οι Φινλανδοί, μεταξύ των οποίων οι περισσότεροι κλασικοί φιλόλογοι, αρκετοί δημοσιογράφοι και κάποιοι ιερωμένοι της ορθόδοξης εκκλησίας της χώρας. Εδώ θα παρουσιάσουμε τέσσερις από αυτούς – δύο καθηγητές κλασικής φιλολογίας, έναν δημοσιογράφο κι έναν εντομολόγο – οι οποίοι από τα τέλη του 19ου αιώνα έως τις αρχές του 20ού πέρασαν από τα Επτάνησα και κυρίως από την Κέρκυρα, που αποτελούσε τον πρώτο σταθμό καθώς τα πλοία έρχονταν στην Ελλάδα από την Ιταλία.

* * *

Ο Όσκαρ Έμιλ Τουντέερ (Oskar Emil Tudeer, 1850-1930) υπήρξε άριστος πανεπιστημιακός δάσκαλος για 21 χρόνια, αλλά δεν άφησε πλούσιο συγγραφικό έργο. Σουηδόφωνος ο ίδιος, ήταν ο πρώτος που δίδαξε στη φινλανδική γλώσσα.

Μέλος της συντακτικής ομάδας του περιοδικού *Valvoja* [Παρατηρητής], εντύπου που επηρέασε πολύ την πολιτική και πολιτιστική ζωή της Φινλανδίας, έφερε στους κόλπους του το προσωνύμιο «ο τελευταίος Αθηναίος» λόγω της εκλεπτυσμένης προσωπικότητάς του.

Ο Τουντέερ ήρθε στην Ελλάδα στα μέσα Δεκεμβρίου του 1881 και παρέμεινε έως το καλοκαίρι του 1882. Πληροφορίες για το ταξίδι του αντλούμε από το άρθρο του στο *Valvoja* «Ταξιδιωτικές αναμνήσεις από την Ελλάδα. Ι. Στις Κυκλάδες» [Matkamuistelmia Kreikasta. I. Kykladien saaristossa], που δημοσιεύτηκε το 1883, αλλά και από την αλληλογραφία του με την αδελφή και την αρβωνιαστικιά του.

Ο Τουντέερ έφτασε στην Κέρκυρα στις 19 Δεκεμβρίου του 1881 προερχόμενος από την Ιταλία. Ενθουσιασμένος που πάτησε επιτέλους ελληνικό έδαφος, γράφει στην αδελφή του:

Επειτα από ένα εντυπωσιακό ταξίδι στο Ιόνιο Πέλαγος, έφτασα εδώ το απόγευμα ώρα 5.00. Η Κέρκυρα είναι το πιο ωραίο μέρος που έχω δει. Βρίσκομαι εδώ, στον Νότο, και περιφέρομαι ανάμεσα σε πορτοκαλιές με άνθη που μοσχομυρίζουν και φρούτα που αστράφτουν. Η θάλασσα είναι τόσο υπέροχα γαλάζια, τα βουνά της Αλβανίας και της Κέρκυρας τόσο περρήφανα, έχει για

κάδα και ζεστασιά. Χτες έβρεχε, αλλά σήμερα είναι όλα τόσο όμορφα, ώστε ξέχασα τα χθεσινά.¹

Στην Κέρκυρα παρέμεινε μερικές μέρες «περιμένοντας να τακτοποιηθούν κάποια θέματα στην Ολυμπία». Με την ευκαιρία επισκέφτηκε και τις λιγοστές αρχαιοτήτες του νησιού: «Την επόμενη μέρα έψαξα και βρήκα τα χαλάσματα ενός ναού έξω από την πόλη, στο πιο όμορφο λαγκάδι, με παμπάλαιες ελιές, στην πλαγιά προς τη θάλασσα», σημειώνει παρακάτω. «Έχω δει μερικές από τις πιο πολύτιμες επιγραφές που υπάρχουν», συνεχίζει. «Δεν μου φάνηκαν άγνωστες, δεδομένου ότι τις έχω χρησιμοποιήσει στη μελέτη μου για το Δίγαμμα. [De Dialectorum graecarum digammo testimonia inscriptionum collegit et examinavit, O.E. Tudeer, Helsinki 1879]. Είναι όμως άκρως ενδιαφέρον να βλέπεις τα πρωτότυπα. Μάλιστα, έχω αρχίσει να βγάζω και έκτυπα χρησιμοποιώντας βρεγμένο χαρτί».

Στο νησί ο Τουντέερ συνάντησε τον καθηγητή Κούρτιους [Curtius, Ernst, 1814-1896], επικεφαλής της γερμανικής αποστολής στην Ολυμπία, και από αυτόν γνώρισε τον Ιωάννη Ρωμανό (1836-1895) και τον γερμανό πρόξενο Φελς [Fels], που τον βοήθησαν να δει και να αντιγράψει επιγραφές. Τις ίδιες μέρες βρισκόταν στο νησί με την οικογένειά του και ο δανός καθηγητής Ζαν Φρέντερικ Πίο [Pio, Jean Frédéric Guillaume Emile 1833-1884] και έκαναν όλοι μαζί εκδρομές.

Στις 27 Δεκεμβρίου γράφει στην αδελφή του από την Πάτρα:

Οι μέρες ήταν απολαυστικές. Νέες εμπειρίες, γνωριμίες, καινούριες γνώσεις που μου διαπερνούν κάθε πόρο. [...] Στην Κέρκυρα έμεινα ως τις 24 του μήνα. Ήταν πάντα υπέροχες μέρες. [...] Τίποτα πάνω στον πράσινο πλανήτη που δημιούργησε ο Θεός δεν μπορεί να είναι πιο υπέροχο από την Κέρκυρα. Κάθε μέρα κατανοώ όλο και πιο πολύ γιατί ο αρχαίος μύθος τοποθετεί τη Σχερία, που τόσο ευλόγησαν οι θεοί, εδώ, στην Κέρκυρα. Η τελευταία μέρα ήταν θεωλωδής και βροχερή. Δεν πίστενα βέβαια πως θα ήταν ευχάριστη η παραμονή των Χριστουγέννων!

Ο Τουντέερ έφυγε από την Κέρκυρα με κακοκαιρία. Η κατάσταση δυσκόλευε καθώς το πλοίο έβγαινε στην ανοιχτή θάλασσα: «Έκανα δύο προσπάθειες να δω την Ιθάκη», γράφει, «μία το πρωί και μία το απόγευμα, αλλά μ' έπιασε ναυτία. Μόνον όταν φτάσαμε στο απάνεμο λιμάνι της Κεφαλονιάς μπόρεσα ν' ανεβώ για φαγητό. Νωρίς το επόμενο πρωί συνεχίσαμε για Ζάκυνθο, όπου φτάσαμε πριν

1. Τις επιστολές του Τουντέερ μετέφρασε από τα σουηδικά ο Ιωακείμ Σταυρόπουλος. Τα αποσπάσματα από τα βιβλία του Ίνχα, του Σάλας και του Τσιλλιάκου μετέφρασε από τα φινλανδικά η υπογράφουσα. Το απόσπασμα από το βιβλίο του Μέρνε μετέφρασε από τα σουηδικά η Άννα Μάννιλ.

το μεσημέρι, αλλά το λιμάνι ήταν ανοιχτό και το πλοίο κουνούσε περισσότερο και από το πέλαγος. [...] Μόλις σήμερα το πρωί, παλεύοντας με αντίθετο άνεμο, μπορέσαμε να μπούμε στον Πατραϊκό».

* * *

Ο Ίντο Κόνραντ Ίνχα (Into Konrand Inha, 1865-1930) υπήρξε δημοσιογράφος, μεταφραστής και σπουδαίος φωτογράφος. Με τον φακό του αποτύπωσε ολόκληρη τη Φινλανδία της εποχής του, τον τόπο και τους ανθρώπους.

Το 1897 η εφημερίδα *Uusi Suomettar* τον έστειλε στην Ελλάδα για να καλύψει τα πολεμικά γεγονότα. Όπως μας πληροφορεί ο ίδιος στο έργο του *Ελλάς και Έλληνες* [Hellas ja Hellenit], που εκδόθηκε την ίδια χρονιά, μπήκε στο πλοίο στην Τεργέστη την Κυριακή του καθολικού Πάσχα, δηλαδή στις 18/6 Απριλίου, με προορισμό την Πάτρα. Στην Κέρκυρα έφτασε το απόγευμα της Τετάρτης.

Καθώς πλησιάζεις από τον βορρά την Κέρκυρα, που οι Έλληνες την ονομάζουν νησί, έχεις την εντύπωση πως βρίσκεσαι σ' ένα υπέροχο ομηρικό τοπίο. Τα βουνά υψώνονται από τη θάλασσα και απολήγουν σε δύο ψηλές κορυφές που κυριαρχούν σε όλο το νησί. Το ανάγλυφο του νησιού είναι πλούσιο με πολύ πράσινο, ελιές και κυπαρίσσια, και λευκά χωριά. Μοιάζει με τη χώρα των Φαίακων, όπου βρέθηκε ο Οδυσσέας με τη σχεδία του αφού πρώτα περιπλανήθηκε για καιρό στη θάλασσα.

Το πλοίο παρέμεινε λίγες ώρες στην Κέρκυρα και ο Ίνχα άδραξε την ευκαιρία να γνωρίσει την πόλη.

Η Κέρκυρα ήταν το πρώτο ελληνικό χώμα που πάτησα. Πριν όμως βγούμε στη στεριά, έπρεπε να μας εξετάσει ο γιατρός. Ο ένας μετά τον άλλο περνούσαν από μπροστά του οι επιβάτες και του έδειχναν το πρόσωπό τους. Πριν τελειώσει αυτή η κωμωδία, είχαμε προλάβει να ρωτήσουμε με μεγάλη αγωνία τον γιατρό τι νέα είχε. Το χαμογελαστό του πρόσωπο μας έδωσε να καταλάβουμε ότι δεν ήταν άσχημα. Ο πόλεμος είχε αρχίσει. Οι μάχες μαίνονταν σε όλο το μήκος των συνόρων στη Θεσσαλία, οι Έλληνες νικούσαν παντού.

Ολόκληρη η πόλη της Κέρκυρας ζούσε στον ενθουσιασμό του πολέμου:

Την ώρα που άναβαν οι λυχνοστάτες [συνεχίζει ο Ίνχα] ένας οδηγός μάς οδήγησε μέσα από τα στενά σοκάκια στην πλατεία. Ορμήσαμε στα καφενεία να διαβάσουμε εφημερίδες. Μεγάλες ομάδες ανθρώπων περικύκλωναν κάποιους άντρες με κύρος που διάβαζαν μεγαλόφωνα προσθέτοντας όλες τις αναγκαίες διαφωτιστικές διευκρινίσεις. Στη λεωφόρο που περνούσε από τη μια μεριά της πλατείας το πλήθος συζητούσε ζωηρά. Την προσοχή και τον θαυμασμό του πλήθους τραβήξε ένας μεγαλόσωμος δανός αξιωματικός που είχε έρθει εθελοντής και τώρα έκανε τον περίπατό του πάνω κάτω.

Η βραδιά ήταν ζεστή όπως στη Φινλανδία το καλοκαίρι. Ιδρωμένος, με το καπέλο στο χέρι, βημάτιζα δίπλα στους Έλληνες. Όλα έδειχναν ότι βρισκόμουν σε διαφορετικό κλίμα. Στη λεωφόρο υπήρχαν δέντρα του νότου, η ατμόσφαιρα ήταν γεμάτη μυρωδιές και ολόγυρά μας πετούσαν φωτεινές μύγες, που έλαμπαν σαν σπίθες στο σκοτάδι.

Στην πόλη όλοι θριαμβολογούσαν γεμάτοι ελπίδα, παντού μιλούσαν για νίκη. Όλοι μιλούσαν ελεύθερα, άγνωστοι μεταξύ τους άνθρωποι έμπαιναν αμέσως στην κουβέντα. Σύντομα βρεθήκαμε κι εμείς στην παρέα μερικών Κερκυραίων που μας κέρασαν καφέ και λικέρ μαστίχα για τις νίκες. Εμείς με τη σειρά μας τους ευχαριστήσαμε με ένα λογίδριο και ευχηθήκαμε στα ελληνικά όπλα επιτυχίες.

Στη συνέχεια ο Ίνχα αναφέρεται στις επανειλημμένες εκδόσεις που έκαναν οι τοπικές εφημερίδες κάθε μέρα και τους μικρούς εφημεριδοπώλες που έτρεχαν διαλαλώντας τα νέα από τα μέτωπα. Οι επισκέπτες έπρεπε όμως να φύγουν:

Μόλις νύχτωσε και πριν προλάβουμε να επιστρέψουμε στο πλοίο, μας πλησίασε ένας ευγενής κύριος και μας οδήγησε σε ένα καφενείο στο λιμάνι μέσα από τα δαιδαλώδη σοκάκια. Από την κάρτα που μας έδωσε είδαμε πως ήταν πρόεδρος της επιτροπής υποδοχής των εθελοντών. Όταν άκουσε πως είμαστε φιλέλληνες μας κέρασε καφέ, μαστίχα και πολλά ωραία λόγια. Ο καφές σεργιριζόταν σε μικρά φλιτζάνια, στον πάτο των οποίων έμενε ένα παχύ κατακάθι. Η μαστίχα πάλι είναι ένα ελαφρύ λικέρ αρωματισμένο με ρετσίνι. Κι αυτό τουρκικής προέλευσης πρέπει να είναι, όπως και ο καφές, αλλά έχει ριζώσει τόσο πολύ στον ελληνικό τρόπο ζωής, ώστε κανένας δεν θυμάται την βαρβαρική του καταγωγή, παρά τον πόλεμο.

Το καφενείο στο οποίο κάθισαν ήταν βρόμικο όπως και ο καφετζής, ευγενικός μεν αλλά με τριμμένα ρούχα και απεριποίητο μούσι, που αποζητούσε ψαλίδι:

Δεν πέρασε πολλή ώρα και οι πρώτοι κλασικοί ψύλλοι άρχισαν να εξερευνούν τις γάμπες μας, μολονότι ήμασταν φιλέλληνες. Ποιος όμως έδινε σημασία εκείνη τη στιγμή τον θριάμβου! Οι Κερκυραίοι ετοίμαζαν ένα μεγάλο σώμα εθελοντών που θα πήγαινε το γρηγορότερο δυνατόν στα βουνά της Ηπείρου να πολεμήσει. Ένας από τους επικεφαλής του σώματος καθόταν μαζί μας, φλογερός, μελαχρινός, σωματώδης. Και καθώς εμείς του μιλούσαμε για τις δυσκολίες του ανταρτοπόλεμου, εκείνος σήκωσε αποφασιστικά το χέρι του προς τα σύνορα και φώναξε: Καλύτερα να πεθάνω σ' αυτά τα βουνά για την πατρίδα, παρά να κάθομαι στο σπίτι άπραχτος.

Η Κέρκυρα του άρεσε πολύ και ο Ίνχα σημειώνει ότι είναι από τους πιο δημοφιλής τόπους για να μείνει κανείς στο τέλος του χειμώνα-αρχές της άνοιξης, γιατί το κλίμα είναι το ίδιο εύκρατο μ' αυτό της Μαδέρας, έχει πολύ πράσινο, στην πόλη υπάρχουν πολλά μεγάλα ξενοδοχεία και μπορείς να συνεννοηθείς σε πολλές

γλώσσες. Σημειώνει επίσης ότι στο νησί υπάρχουν πολλά αξιοθέατα, ένα από τα οποία το παλάτι της αυτοκρατορείας της Αυστρίας.

Το πλοίο συνέχισε το ταξίδι του για την Πάτρα. Την επόμενη μέρα πολλοί επιβάτες ανέβηκαν πρωί πρωί στο κατάρωμα ελπίζοντας πως θ' ακούσουν τον βομβαρδισμό της Πρέβεζας. Όμως, προφανώς λόγω του πολέμου, το πλοίο πέρασε δυτικά της Λευκάδας και συνέχισε την πορεία του ανατολικά της Ιθάκης:

Δεξιά μας και πάρα πολύ κοντά είχαμε τα σκούρα και ψηλά βουνά της Ιθάκης, της ξακουστής πατρίδας του Οδυσσέα. Είναι έρημος τόπος με ελάχιστη χαμηλή βλάστηση, όπως και η Κεφαλονιά, οι κορυφογραμμές της οποίας διακρίνονταν στο βάθος.

Το 1899 ο Ίνχα εξέδωσε επίσης δύο μικρά φυλλάδια στη σειρά «Γεωγραφικές παρατηρήσεις» της «Εταιρίας διά βίου μάθησης» με τον τίτλο *Ελλάς I* [Kreikka I] και *Ελλάς II* [Kreikka II], στα οποία περιλαμβάνονται εκτενή αποσπάσματα κυρίως από το βιβλίο του Γκαστόν Νεσάμπς *Η Ελλάδα σήμερα*, αλλά και από έργα άλλων περιηγητών. Περιέχουν κυρίως γεωγραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα, αλλά και πληροφορίες για τα ήθη και τα έθιμα του ελληνικού λαού. Η αναφορά στα Επτάνησα είναι γενική και πολύ μικρή και δεν εκτείνεται σε περισσότερες από 800 λέξεις.

* * *

Ο Γιόχαν Ρέινχολντ Σάλμπεργκ (Johan Reinhold Sahlberg, 1845-1920) υπήρξε σπουδαίος εντομολόγος. Έκανε μεγάλα ταξίδια μέσα κι έξω από τη χώρα του προκειμένου να συλλέξει έντομα και να τα μελετήσει. Στην Κέρκυρα ήρθε με την οικογένειά του τρεις φορές.

Μολονότι ο ίδιος άφησε πλούσιο συγγραφικό έργο πάνω στην επιστήμη του, για τα ταξίδια του αντλούμε πληροφορίες από το βιβλίο του γιου του, Ούουνιο Σάαλας, *Ταξίδια στις τρεις ηπείρους* [Retkeilyjä kolmessa maanosassa, 1952].

Οι Σάλμπεργκ ήρθαν για πρώτη φορά στην Κέρκυρα το φθινόπωρο του 1895 και έμειναν έως τις 16 Απριλίου.

«Ο χειμώνας του 1895-96, όταν βρεθήκαμε για πρώτη φορά στην Κέρκυρα, ήταν ο πιο κρύος χειμώνας που θυμόντουσαν οι κάτοικοι του νησιού», γράφει ο Σάαλας:

Τότε, δυο τρεις φορές το πρωί, το νερό στα χαντάκια και στις λαγκούβες, στα πεδινά, καλύφθηκε από ένα λεπτό στρώμα πάγου. Τα παιδιά μάλιστα κρατούσαν στο χέρι κομμάτια πάγου έκπληκτα από αυτό το παράξενο υλικό, που μάλλον δεν είχαν ξαναδεί. Αντί όμως για χιονοπτώσεις και ανεμοστρόβιλους, τον χειμώνα στην Κέρκυρα είχε πολλές φορές κακό αλλά αρκετά ζεστό καιρό, καταρακτώδεις βροχές που έφερνε ο σιρόκος και διαρκούσαν βδομάδες.

Η οικογένεια Σάλμπεργκ έμεινε στην Κέρκυρα «στην όμορφη βίλλα ενός Γερμανού, στα περίχωρα».

Πέρα από τις περιγραφές του νησιού, της πόλης και των κατοίκων, ο Σάαλας κάνει εκτενή περιγραφή του Πάσχα στο νησί με την αγορά των αρνιών στην πλατεία και το σφάξιμό τους στις 12 το πρωί του Μεγάλου Σαββάτου έξω από κάθε πόρτα μέσα σε κανονιοβολισμούς και μεγάλη φασαρία. Αναφέρεται επίσης στα σπασμένα έπιπλα και σκεύη που πετούσαν την ίδια ώρα από τα παράθυρα αλλά και στη λιτανεία του Αγίου Σπυρίδωνα. Προτεστάντης ο ίδιος, τα τελετουργικά και οι δοξασίες της ορθόδοξης εκκλησίας τον ξενίζουν.

Ο άγιος Σπυρίδωνας είναι ιδιοκτησία ενός ιερέα και για πολλά χρόνια κληρονομείται από πατέρα σε γιο. Αυτοί οι ιερείς έχουν κερδίσει πολλά όλα αυτά τα χρόνια από τον άγιο, γιατί ο λαός προσφέρει χρήματα, τρόφιμα και άλλα δώρα. Όταν κάποιος Κερκυραίος αρρωστήσει βαριά, οι δικοί του πηγαίνουν και προσεύχονται γι' αυτόν στην εκκλησία του αγίου Σπυρίδωνα. Πιστεύουν όμως ότι μόνο η προσευχή δεν έχει δύναμη, αν δεν ανοιχτεί η λάρνακα. Κι αυτό βέβαια δεν γίνεται δωρεάν. Γιορτές προς τιμή του αγίου Σπυρίδωνα γίνονται μερικές φορές τον χρόνο. Μια τέτοια λαμβάνει χώρα και το Πάσχα.

Κι αφού περιγράφει την πομπή και τον κόσμο που περιμένει να δει τον άγιο, ένα περιστατικό τον ξενίζει ιδιαίτερα.

Ακριβώς τη στιγμή που μας προσπερνούσε η πομπή, είχαμε την ευκαιρία να δούμε μία περίεργη σκηνή. Μια γυναίκα κρατούσε στην αγκαλιά της ένα παιδί που φαινόταν άρρωστο. Πριν φτάσει σ' αυτό το σημείο ο άγιος, έβαλε ένα μαξιλάρι στον δρόμο και τοποθέτησε πάνω το παιδί που έκλαιγε γοερά, ώστε να περάσει ο άγιος από πάνω του. Φαίνεται πως πίστευε ότι έτσι το παιδί θα γιατρονέοταν. Όταν η πομπή έφτασε μπροστά από το φρούριο, σταμάτησε. Ένας ηλικιωμένος ιερέας με άσπρα γένια διάβασε μια μεγάλη προσευχή και όλη αυτή την ώρα το πλήθος ήταν πεσμένο με ευλάβεια στη γη κοιτάζοντας προς το μέρος του αγίου. Όλα αυτά μας έκαναν περίεργη εντύπωση, γιορταστική, αλλά προκάλεσαν συγχρόνως και τον οίκτο μας.

Στις αρχές Νοεμβρίου του 1898 οι Σάλμπεργκ ήρθαν ξανά στην Κέρκυρα, όπου έμειναν έως τα τέλη Φεβρουαρίου, στην αρχή στην πόλη και αργότερα «στην υπέροχη βίλλα μιας πλούσιας Ελληνίδας χήρας, τη Βίλλα Καντώνη», σημερινή βίλλα Κογεβίνα. Ο Σάαλας μας πληροφορεί ότι εκείνο τον χειμώνα σε μιαν άλλη βίλλα ζούσε και η οικογένεια του καθηγητή Καρλ Λέοναρντ Λίντεμπεργκ, πρώην πρύτανη της Πολυτεχνικής Σχολής του Ελσίνκι, και ότι στο νησί συνάντησαν και κάποιους άλλους Φινλανδούς.

Κατά το δεύτερο ταξίδι ο Σάλμπεργκ έκανε πολλές εξορμήσεις στην κερκυραϊκή ύπαιθρο. Ο Σάαλας διασώζει τη μαρτυρία του πατέρα του για μιαν εξόρ-

μηση στον Παντοκράτορα, που δημοσίευσε «τόσο ζωντανά» εκείνος στο περιοδικό της Επιστημονικής Εταιρείας της Φινλανδίας.

Στις 12 Δεκεμβρίου, με συντροφιά έναν πατριώτη μου, τον Γιαρλ Λίντεμπεργκ, φύγαμε νωρίς το πρωί με μια βάρκα για το χωριό Γλύφα, που βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού, και από εκεί σκαρφαλώσαμε την απότομη πλαγιά μέσα από τον ελαιώνα συλλέγοντας συνεχώς έντομα, μέχρι που, ακολουθώντας ένα φιδωτό απότομο μονοπάτι, φτάσαμε στο χωριό Σινιές, 470 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας. Προς έκπληξή μας διαπιστώσαμε ότι τα περισσότερα από τα σπίτια ήταν ερειπωμένα και ότι αυτά που έδειχναν να κατοικούνται είχαν κλειστές πόρτες και παραθυρόφυλλα. Κανείς δεν φαινόταν ολόγυρα, μόνο μερικοί μαύροι χοίροι ήρθαν γρυλίζοντας κατά πάνω μας και πέρα μακριά ακούγονταν γαργίσματα σκυλιών. Αφού πήγαμε εδώ κι εκεί στο χωριό ψάχνοντας μάταια για κάποιον άνθρωπο, ανακαλύψαμε μερικά πιηγάδια σκαλισμένα στον βράχο. Μετά από λίγη ώρα ήρθε ένας άντρας και κατευθύνθηκε προς ένα πιηγάδι. Μας οδήγησε στην άθλια καλύβα του, από την οποία έδιωξε πρώτα μερικά ζώα, γουρούνια και κότες, ώστε να προσφέρει χώρο στους καινούριους επισκέπτες. Ο άντρας [...] μας διαβεβαίωσε ότι στην Περίθεια, ένα χωριό που βρίσκεται μιάμιση ώρα δρόμο βόρεια, έχει πολλούς κατοίκους και πως εκεί θα μπορούσαμε να διανυκτερεύσουμε.

Οι πεζοπόροι συνέχισαν το ταξίδι τους ως εκεί συλλέγοντας συγχρόνως έντομα:

Σύντομα φτάσαμε σ' αυτό το ορεινό χωριό, όπου υπήρχαν μερικές δεκάδες κάπως όμορφα σπίτια, μία εκκλησία κι ένα μοναστήρι, αλλά και αυτό το χωριό ήταν εντελώς έρημο και άδειο.

Έπειτα συνέλεξαν λίγα ακόμη έντομα:

Όταν ο ήλιος έπεσε πίσω από τα βουνά πήγαμε πίσω στο χωριό, όπου δεν βρήκαμε ούτε νερό να πιούμε. Αρχίσαμε τότε να φωνάζουμε κι επιτέλους είδαμε να μας πλησιάζει μια γυναίκα μ' ένα μεγάλο κιούπι δεμένο στην πλάτη της.

Η γυναίκα τούς έδωσε νερό και τους προέτρεψε να αναζητήσουν καταφύγιο στο μοναστήρι, στην κορυφή του Παντοκράτορα, όπως κι έγινε. Εκεί έμαθαν ότι τα χωριά ήταν άδεια επειδή ήταν η εποχή της συγκομιδής της ελιάς και όλοι οι κάτοικοι είχαν μετακομίσει στους ελαιώνες τους.

Οι Σάλμπεργκ ήρθαν για τρίτη φορά στην Κέρκυρα στις 4 Νοεμβρίου 1903 και παρέμειναν έως τις 21 Δεκεμβρίου. Αυτή τη φορά έμειναν «στην όμορφη βίλα του κόντε Καποδίστρια, κοντά στην πόλη». Ο Σάλμπεργκ έκανε πάλι πολλές εκδρομές στην ύπαιθρο. Πήγε μάλιστα με τα πόδια μέχρι το ποτάμι της Μεσογγής για να συλλέξει έντομα και γύρισε το ίδιο βράδυ με το φεγγάρι. Επισκέφτηκε επίσης ξανά την περιοχή του Παντοκράτορα, αυτή τη φορά με τον γιο του.

Αξίζει να σημειώσουμε την εξήγηση που δίνει ο Σάαλας για τη φτώχεια στο νησί, μολονότι, όπως λέει, είναι τόσο εύφορο.

Σίγουρα η μεγαλύτερη αιτία είναι η δική τους αδράνεια και η τεμπελιά. Ιδιαίτερα οι άντρες είναι πολύ τεμπέληδες. Κάθονται ώρες στις ταβέρνες [...] μ' ένα ποτήρι στο χέρι παίζοντας χαρτιά ή ντόμινο, ή πιγαίνουν στην πόλη καβάλα στα γαϊδούρια τους. [...]. Σπάνια βλέπει κανείς άντρες να δουλεύουν στ' αμπέλια, να κλαδεύουν. Φροντίζουν όμως για κάθε είδους αγοραπωλησία. Οι Ελληνίδες δεν έχουν δικαίωμα να αγοράσουν ούτε να πουλήσουν. Αντίθετα, κάνουν όλες τις βαριές δουλειές, σκάβουν τα χωράφια, κουβαλούν νερό, κουβαλούν πέτρες όταν κατασκευάζονται δρόμοι κ.λπ. Αλλά και η συγκομιδή της ελιάς είναι σχεδόν δική τους δουλειά.

* * *

Ο Έμιλ Τσιλιάκου (Emil Zilliacus, 1878-1961) υπήρξε σπουδαίος ποιητής, μελετητής της αρχαιότητας με πλούσιο συγγραφικό έργο και άριστος πανεπιστημιακός δάσκαλος. Ανήκε στη σουηδόφωνη μειονότητα της χώρας του κι έτσι έγραψε στα σουηδικά. Ταξίδεψε στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1910 και κατέγραψε τις εντυπώσεις του στον τόμο *Προσκύνημα στην Ελλάδα [Pilgrimsfärder i Hellas, 1923]*. Είναι ο μόνος που επισκέφτηκε τέσσερα από τα επτά Ιόνια νησιά. Την Κέρκυρα, τη Λευκάδα, όπου συνάντησε τον Δαίρπφελντ που διενεργούσε εκεί ανασκαφές, χωρίς όμως και να ασπάζεται τη θεωρία του ότι η ομηρική Ιθάκη βρισκόταν εκεί, την Κεφαλονιά και την Ιθάκη, ενώ από τη Ζάκυνθο πέρασε με το πλοίο χωρίς να αποβιβαστεί. Ο Τσιλιάκου περιδιαβίνει τα Ιόνια νησιά με οδηγό του την «Οδύσσεια», συχνά περιγράφει τα τοπία χρησιμοποιώντας αποσπάσματα του ομηρικού έπους, επισκέπτεται ανασκαφές και αρχαιολογικούς χώρους.

Ποιητής ο ίδιος, μόνο ποιητικά θα μπορούσε να μιλήσει για τα Ιόνια νησιά:

Όμορφα νησιά και αξέχαστες μέρες μακριά από τα βιβλία, τις εφημερίδες και τις επιστολές, με μόνο μιαν εξαίρεση, ένα βιβλίο για τη θάλασσα, για τις περιπέτειες και τη νοσταλγία ενός ναυτικού. Αυτό το βιβλίο το διάβαζα αργά, στίχο στίχο, όπως αργά απολαμβάνει κάποιος το παλιό καλό κρασί. Το παραμύθι έγινε αλήθεια, το ποίημα έγινε πραγματικότητα. Γνώρισα τον πιστό χοιροβοσκό που είχε πάει το κοπάδι του σε μια βόσκη της ορεινής Ιθάκης. Ένας από τους ναύτες του Οδυσσέα με ηλιοκαμένο πρόσωπο και το παραδοσιακό καπέλο της Μεσογείου με πήγε με τη βάρκα του γύρω από τις παραλίες της Λευκάδας. Τις όμορφες αδελφές της Νανσικάς τις είδα ένα πρωί που γύριζαν από το πηγάδι έχοντας πάνω στα πλεγμένα σαν στεφάνι μαλλιά τους στάμνες με νερό.

Το μυαλό μου είχε γεμίσει μ' όλα αυτά που μου διηγούνταν οι ναύτες με τα μαύρα γένια, όταν ξενοχτούσαν τις χειμωνιάτικες νύχτες, καθισμένοι γύρω

από τη φωτιά, πίνοντας κρασί κι απολαμβάνοντας τη μυρωδιά του σουβλι-
στού χοιρινού. Ο κόκκινος φάρος, που από τη θάλασσα έφτανε στο δωμάτιό
μου, ήταν το ματωμένο μάτι του Κύκλωπα. Τα επικίνδυνα φρούτα των Λωτο-
φάγων, που έκαναν τον λαίμαργο να ξεχνάει το σπίτι και την πατρίδα του,
κρέμονταν κάτω από τον ήλιο, έξω από το παράθυρό μου. Στη συνέχεια είχα
μπροστά στα μάτια μου τον μεγάλο Θιακό, πονηρό και ανεξιχνίαστο, που είχε
ζήσει όλους τους κινδύνους και τις περιπέτειες της ζωής και είχε μάθει τις
κακονχίες του Κάτω Κόσμου. Άντρας που είχε ακούσει το τραγούδι των Σει-
ρήνων, είχε φιλήσει την Κίρκη και είχε κοιμηθεί στην αγκαλιά της Καλυψώς.
Όμως ο νους και το σώμα του δούλευαν με μια επιθυμία, με μια σκέψη, να
δει μια μέρα την Ιθάκη να προβάλλει πίσω από τη θάλασσα και τον καπνό να
βγαίνει από τις καμινάδες των σπιτιών. Αν κάποια μέρα τον συναντούσα στο
δρόμο μου, δεν θα μου προκαλούσε καμιά έκπληξη.

Μ' αυτά τα λόγια του Έμιλ Τσιλιάρχους σκεφτόμουν να τελειώσω αυτό το κεί-
μενο, αλλά η φίλη Άννα Μάννιλ μου υπέδειξε το βιβλίο του σουηδόφωνου φινλαν-
δού συγγραφέα Χόκκν Μέρνε (Håkan Mörne 1990-1961) *Άγρια όμορφα Βαλκάνια* [*Vackra vilda Balkan*, 1935]. Ο Μέρνε έζησε με τη σύζυγό του για έξι μή-
νες στην Κέρκυρα στις αρχές της δεκαετίας του 1930, απ' όπου επισκέφτηκε κυ-
ρίως τη βόρεια Ελλάδα. Δυστυχώς, δεν γνωρίζω σουηδικά και δεν μπορώ να ανα-
φερθώ εκτενώς σ' αυτό το βιβλίο, δεν μπορούσα όμως να μην συμπεριλάβω εδώ
το παρακάτω μικρό απόσπασμα σε μετάφραση της Άννας Μάννιλ:

Φτάσαμε λοιπόν στην Κέρκυρα, η γυναίκα μου κι εγώ, κι αναρωτιόμασταν αν
αυτό το νησί τώρα ήταν η Ελλάδα. Είχε άραγε κάτι να κάνει με την Ελλάδα
που γνωρίσαμε κάποτε μέσα από τα σχολικά βιβλία και τις ραφωδίες του
Ομήρου; Στα στενά δρομάκια κάτω από τα ψηλά βενετσιάνικα σπίτια αυτής
της δαιδαλώδους πόλης μια βοή από ανθρώπους που έμοιαζαν ν' ανήκουν σε
πολλές φυλές: λατινικές, ελληνικές, σλαβικές, τούρκικες και διασταυρώσεις
μεταξύ τους. Μαυρισμένοι Νοτιοίταλοι με μoustάκια σαν εκείνα που στόλιζαν
κάποτε τις φωτογραφίες που πουλούσαν οι λατερνατζήδες, επικίνδυνοι για τις
νεαρές υπηρέτριες από τον Βορρά. Μαυριδεροί Μαλτέζοι με το χαμηλότερο
επίπεδο διαβίωσης σ' όλο τον κόσμο, που η αυστραλέζικη υπηρεσία μετανά-
στευσης τους θεωρούσε μαύρους. Έλληνες της πόλης με μαλλιά μαύρα σαν
το κάρβουνο, τα κέρνα πρόσωπα των οποίων ο ήλιος δεν κατάφερε ούτε να
τα ψήσει ούτε να τα σημαδέψει με τη χαρά της ζεστασιάς του. Εβραίοι με
πανάρχαιο δικαίωμα οίκησης και συμμετοχή στην ιστορία της Κέρκυρας. Και,
τέλος, πανύψηλοι Αλβανοί, που προχωρούσαν στα καλντερίμια της πόλης πιο
αργά από τους άλλους, με ολόλευκα ψηλά φέσια στα κεφάλια τους και μαύρες
προβιές πεταγμένες στους ώμους σαν παλτά αρχιστράτηγων. [...]

Ως ωραία ανάμνηση η βρετανική εποχή άφησε πίσω της καλούς δρόμους.
Άλλο δεν έχει μείνει από αυτήν την χαμένη ευημερία. [...] οι Ιόνιοι το 1864,

*με τη σύμφωνη γνώμη της Βουλής, ευχαρίστησαν για το γιορτινό γεύμα και
απαίτησαν την ένωση των νησιών τους με την Ελλάδα, παρ' όλο που δεν είχαν
να περιμένουν άλλη ανταμοιβή από μέλανα ζωμό.*

Περίληψη / Summary

Μεταξύ 1881 και 1930 τέσσερις φινλανδοί περιηγητές, ο κλασικός φιλόλογος Όσκαρ Έμιλ Τουντέερ (Oskar Emil Tudeer, 1850-1930), ο εντομολόγος Γιόχαν Ρέινχολντ Σάλμπεργκ (Johan Reinhold Sahlberg, 1845-1920), ο δημοσιογράφος Ι.Κ.Ινχά (I.K. Inha, 1865-1930), ο ποιητής και κλασικός φιλόλογος Έμιλ Τσιλιάκου (Emil Zilliacus, 1878-1961) και ο συγγραφέας Χόκαν Μέρνε (Håkan Mörne 1990-1961) επισκέφθηκαν τα Επτάνησα, κυρίως την Κέρκυρα, και κατέγραψαν τις εντυπώσεις τους.

Between 1881 and 1930 four Finnish travelers, the classical scholar Oskar Emil Tudeer (1850-1930), the entomologist Johan Reinhold Sahlberg (1845-1920), the journalist I.K. Inha (1865-1930), the poet and classical philologist Emil Zilliacus (1878-1961) and the author Håkan Mörne (1990-1961) visited the Ionian Islands, especially Corfu, and record their impressions.

Όσκαρ Έμιλ Τουντέερ (Oskar Emil Tudeer, 1850-1930).

Έντο Κόνραντ Ίνχα (Into Konrand Inha, 1865-1930).

Ο Γιόχαν Ρέινχολντ Σάλμπεργκ (Johan Reinhold Sahlberg, 1845-1920)
με τη σύζυγό του (1873).

Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΒΡΕΤΟΣ
ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ
ΤΟΥ ΜΕΤΩΝΟΜΑΣΘΕΝΤΟΣ ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΗ
ΗΓΕΜΟΝΟΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ

Francesco Scalora

Η παρούσα μελέτη¹ έχει ως στόχο της να αναλύσει τη δημοσίευση, το 1848 στην Αθήνα, του δίτομου βιβλίου *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του μετωνομασθέντος Σκεντέρμπεη ηγεμόνος της Αλβανίας*. Μεταφρασθείσα εκ του Ιταλικού με πολλές σημειώσεις, εστιάζοντας κατεξοχήν στο παράρτημα με τίτλο *Έκθεσις των συμβάντων μετά τον θάνατον του Σκεντέρμπεη και των εν τω Βασιλείω των δύο Σικελιών Αλβανικών αποικιών*, στο οποίο ο συγγραφέας περιγράφει εν συντομία την ιστορία των αλβανικών αποικιών της Σικελίας και τη γλώσσα τους.² Τίποτα όμως δεν γνωρίζουμε για τον συντάκτη του παραρτήματος καθώς και για τον μεταφραστή του από τα ιταλικά.

Θεωρώ σκόπιμο να εξετάσουμε κάποια στοιχεία που, κατά την άποψή μου, αποτέλεσαν σταθμό για την εν λόγω έκδοση.

Το 1820, στην Νάπολη, δημοσιεύεται σε δύο τόμους το *Compendio dell'Istoria di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg, Principe dell'Albania. Tradotto dall'idioma Greco-moderno e corredato di note dal Dr. A. Papadopulo-Vretò*,³ και το 1829, αυτή τη φορά στην Κέρκυρα, δημοσιεύονται οι *Correzioni ed aggiunte alla Prefazione del Compendio dell'Istoria di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg. Tradotto dall'idioma Greco-moderno e corredato di note dal Dr. A. Papadopulo-Vretò Leucadio. Con note critico-bibliografiche su varj celebri Autori dello stesso Traduttore*.⁴ Την ιταλική με-

1. Πρόκειται για μια έρευνα που βρίσκεται ακόμη σε αρχικό στάδιο.

2. Βλ. [Α. Παπαδόπουλος Βρετός], *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του μετωνομασθέντος Σκεντέρμπεη ηγεμόνος της Αλβανίας*. Μεταφρασθείσα εκ του Ιταλικού με πολλές σημειώσεις. Προσετέθη δε και έκθεσις των συμβάντων μετά τον θάνατον του Σκεντέρμπεη και των εν τω Βασιλείω των δύο Σικελιών Αλβανικών αποικιών, εκ του τυπογραφείου Αλεξ. Γκαρπόλα, Αθήνα 1848.

3. Βλ. Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Compendio dell'Istoria di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg, Principe dell'Albania. Tradotto dall'idioma Greco-moderno e corredato di note dal Dr. A. Papadopulo-Vretò*, εκ του τυπογραφείου Agnello Nobile, Νάπολη 1820.

4. Βλ. Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Correzioni ed aggiunte alla Prefazione del Com-*

τάφραση του ελληνικού κειμένου υπογράφει ο έλληνας λόγιος και βιβλιογράφος Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός,⁵ επιμελητής και του παραρτήματος, ο οποίος, αφού μελέτησε με χρονολογική σειρά τους βιογράφους του αλβανού ήρωα, ξεκινώντας από τον Marino Barlezio di Scutari⁶ και φτάνοντας μέχρι τις ανώνυμες γαλλικές μεταφράσεις του 1597, του 1709, του 1711, του 1731 και του 1732, αναφέρει την ελληνική έκδοση του 1812, του Ευγένιου Βούλγαρη, η οποία, κατά τα λεγόμενά του, πρέπει να ήταν η εκδοχή που αυτός μετέφρασε ή που έλαβε ως παράδειγμα για τη σύνταξη του ιταλικού κειμένου. Με αυτά τα λόγια, πράγματι, εκφράζεται σχετικά ο Παπαδόπουλος Βρετός:

Finalmente nell'anno 1812 l'eruditissimo Eugenio Bulgari, tradusse dal Francese il Compendio dell'istoria di tal Eroe nell'odierno linguaggio de' Greci. Questo è appunto l'Autore da me tradotto: e per evitare la riflessione di qualche severo, ed accigliato Aristarco, appellandomi il Traduttore del Traduttore dell'Istoria di Scanderberg, sono nel dovere di fargli noto, che dal chiarissimo Bulgari essendo stato ommesso il nome dell'Autore Francese, da lui tradotto, io non ho potuto rintracciare l'originale.⁷

Στην πραγματικότητα, το έργο του Παπαδόπουλου Βρετού παρουσιάζει πολύ σημαντικές διαφορές με την *Επιτομή της Ιστορίας Γεωργίου του Καστριώτου του επονομασθέντος Σκεντέρμπεη Βασιλέως της Αλβανίας. Μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού. Μετά προσθήκης του γεννεαλογικού καταλόγου των Οθωμανών Σουλτάνων Συνεραμισθέντος, παρά του Σοφωτάτου Αρχιεπισκόπου Ευγενίου*

pendio dell'Istoria di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg. Tradotto dall'idioma Greco-moderno e corredato di note dal Dr. A. Papadopulo-Vretò Leucadio. Con note criticobibliografiche su varj celebri Autori dello stesso Traduttore, Κέρκυρα 1820.

5. Για μια βιογραφία του Ανδρέα Παπαδόπουλου Βρετού παραπέμπω στη μελέτη του Φάνη Μιχαλοπούλου, *Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός: ο πρώτος Έλληνας βιβλιογράφος 1800-1876*, τύποις Θέμιδος, Αθήνα 1938, δημοσιευμένη, το ίδιο έτος, σε σύντομη μορφή, στο *τχ. 283 της Νέας Εστίας*. Βλ. Φάνης Μιχαλόπουλος, «Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός (1800-1876)», *Νέα Εστία*, *τχ. 283* (1938), σ. 1300-1307.

6. Στεκόμενοι σε ό,τι βεβαιώνει ο Παπαδόπουλος, το έργο "fu stampata la prima volta in Roma da Berardino Vitali senza nota di anno; ma Apostolo Zeno è di sentimento che appartenga al 1506. Fu ristampata in Germania e trovasi ancora inserita nel tom. III della Cronaca Turchesa di Filippo Lonicero, ornata di figure rappresentanti le gesta del prode Eroe, che fu stampata in Francfort nel 1578. Tradotta da Francesco Rocca nella Italiana favella, comparve in Venezia l'anno 1554 da' torchi di Giovanni Grifio, e l'anno 1568 da Giorgio de Cavalli".

7. Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Compendio dell'Istoria di Giorgio Castriotto...*, ό.π., σ. XXI-XXII.

του Βουλγάρους, που δημοσιεύτηκε στη Μόσχα, στο τυπογραφείο Ν.Σ. Βσεβόλζσκη. Ο Παπαδόπουλος Βρετός, πράγματι, διευκρινίζει:

Ma nel fare delle ricerche, onde per sorte mi fosse riuscito di scuprire l'Autore, mi è pervenuto nelle mani un picciolissimo ristretto della vita di Scanderbeg di 112 pag. col seguente titolo: Le Grand Castriotto d'Albanie Histoire, Paris 1779. = Esso è dedicato all'Imperatore di Germania Giuseppe II. L'Autore ha voluto restare Anonimo, dicendo soltanto: ch' egli sia uno sventurato Principe espulso dal suo dominio, e discendente dell'Eroe, di cui describe le geste. Da una simile fonte ho attinte delle notizie non riportate da nessun'altro Autore, e molte interessanti.

Nel tradurre io dunque il sudetto Compendio, ho stimato util cosa d'illustrare con varie annotazioni alcuni passi dell'originale, ed aggiungere alcuni fatti importanti, che l'Autore sembra aver stimati superflui. Ed acciò la lettura riuscisse più comoda, e meglio ordinata, ho creduto conveniente di ripartire l'opera, e di riformarne i rispettivi Capitoli.⁸

Το 1845, και, σε μια δεύτερη έκδοση, το 1847, δημοσιεύεται στο Παλέρμο, αυτή τη φορά πάλι ανωνύμως, σε έναν τόμο, το βιβλίο *La storia di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg principe dell'Albania*. Ο βιβλιογράφος Giuseppe Mira, χωρίς να κάνει καμία νύξη στην έκδοση της Νάπολης του 1820, αποδίδει το έργο στον ιερέα Nicolò Spata, λόγιο ελληνιστή από το Palazzo Adriano (Pa), και μεταφραστή, όπως μας λέει ο ίδιος ο Mira, ενός ελληνικού ανωνύμου χειμέ-νου.⁹ Πράγματι, η παρεξήγηση γεννιέται από το γεγονός πως, αυτή τη φορά, το παράρτημα, που είναι ήδη παρόν στην έκδοση της Νάπολης, αντικαταστάθηκε από το δοκίμιο *Cenno Storico sulla Fondazione Progresso e Stato Religioso-Politico delle Quattro Colonie Greco-Sicole*, έργο του ίδιου του Nicolò Spata,¹⁰ που

8. Α. Παπαδόπουλος Βρετός, *Compendio dell'Istoria di Giorgio Castriotto...*, ό.π., σ. XXII-XXIII.

9. Βλ. G. Mira, *Bibliografia siciliana ovvero Grande Dizionario Bibliografico delle opere edite e inedite, antiche e moderne di autori siciliani o di argomento siciliano*, Β' τόμος, Παλέρμο 1875, σ. 377. Για τον Nicolò Spata ο λόγιος σικελός Agostino Gallo (1790-1872) γράφει: "Nicolò Spata nativo di Palazzo Adriano nostra colonia greca, allievo in quella lingua del celebre Mons. Giuseppe Crispi, vescovo de' greci, dopo di aver pubblicato la traduzione italiana dell'epistole di Platone al tiranno Dionisio e ad altri, raccolse, ad imitazione dell'Errante, e volgarizzò i frammenti di Timeo, Eforo e Teopompo, Callia e Diodoro, e pubblicolli in Palermo nel 1847. [...] Poco dopo lo Spata, ancor sul fiore degli anni, moriva di tisi". – A. Gallo, *Sugli scrittori moderni di Storie di Sicilia. Saggio critico di Agostino Gallo*, Tipografia Barcellona, Παλέρμο 1867, σ. 23.

10. Βλ. N. Spata, *Cenno Storico sulla Fondazione Progresso e Stato Religioso-Politico delle Quattro Colonie Greco-Sicole*, Παλέρμο 1845.

τυπώνεται ακριβώς με αφορμή τη δημοσίευση, στο Παλέρμο, της έκδοσης του εν λόγω βιβλίου του Παπαδόπουλου Βρετού. Φαινόταν σκόπιμο, έτσι, να προσφέρει στον αναγνώστη μια πληρέστερη ιστορική έκθεση σχετικά με τις αποικίες "greco-sicole" της Σικελίας, οι οποίες παραμελήθηκαν στην έκδοση της Νάπολης. Ο Spata είναι επομένως ο συγγραφέας του παρατήματος και όχι της μετάφρασης του ελληνικού κειμένου της ιστορίας του Σκεντέρμπεη. Συγκρίνοντας την έκδοση της Νάπολης με αυτή του Παλέρμο μπορεί κανείς να δει πως πρόκειται για το ίδιο κείμενο, και να συμπεράνει πως στο Παλέρμο, το 1845, εκδίδεται η ίδια μετάφραση με αυτή της Νάπολης, που τότε είχε υπογράψει ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός. Αλλάζει μόνο το παράρτημα: στην έκδοση της Νάπολης δημοσιεύεται το *Appendice alla Storia di Scanderbeg, contenente gli avvenimenti più rimarcabili dopo la sua morte, e la trasmigrazione degli Albanesi nel Regno delle Due Sicilie, compilata dal traduttore*, δηλαδή από τον Παπαδόπουλο Βρετό, ενώ στην έκδοση του Παλέρμο έχουμε το *Cenno Storico* του Nicolò Spata.

Συγκρίνοντας την έκδοση της Αθήνας του 1848 με αυτή της Νάπολης και του Παλέρμο, είναι φανερό πως το ελληνικό κείμενο που, όπως μας λέει ο Έλληνας εκδότης, είναι μια ανώνυμη μετάφραση από τα ιταλικά, είναι το ίδιο με το κείμενο που έχουμε στις δυο ιταλικές εκδόσεις. Ίδιος είναι και ο πίνακας περιεχομένων. Συνεπώς, νομίζω ότι είναι δυνατόν να πούμε πως ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός δημοσιεύει το έργο του πρώτα στη Νάπολη, το 1820, τις διορθώσεις στην Κέρκυρα το 1829, το 1845 στο Παλέρμο (δεν ξέρουμε αν το κάνει με δική του πρωτοβουλία), και τέλος στην Αθήνα, το 1848.

Απομένει τώρα να συγκρίνουμε το παράρτημα της έκδοσης της Αθήνας με εκείνο των ιταλικών εκδόσεων. Μολονότι έχει τον ίδιο τίτλο με αυτόν που συναντάμε στην έκδοση της Νάπολης, καθώς και την ίδια ιστορική έκθεση στις πρώτες σελίδες σχετικά με την εγκατάσταση των αλβανών προσφύγων στη νότια Ιταλία, και παρουσιάζει προφανείς διαφορές με το παράρτημα που έχουμε στην έκδοση του Παλέρμο, η Έκθεσις που βρίσκεται στην αθηναϊκή έκδοση ξεχωρίζει λόγω μιας πραγματείας περί της αλβανικής γλώσσας. Πρόκειται για ένα άρθρο, ένα ανάτυπο, από την εφημερίδα *Η Αθηνα*, δημοσιευμένο στον αριθμό 1302 του 24 Μαρτίου 1846, με την υπογραφή του Tommaso Pace (1807-1887).¹¹

11. Ιστορικός, ελληνιστής και πατριώτης, ο Tommaso Pace γεννιέται στο San Costantino Albanese, μια από τις αλβανόφωνες κοινότητες της Μπασιλικάτας, και φοιτά στο Ιταλο-Ελληνικό Ιεροσπουδαστήριο του San Demetrio Corone. Απόφοιτος της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Νάπολης, ειδικεύεται στο φεουδαρχικό δίκαιο. Εξελέγη "Ufficiale Diplomatico" στο Μεγάλο Αρχείο της Νάπολης, και "Alunno" το 1840. Το 1845 έρχεται στην Αθήνα ως διπλωμάτης. Βλ. B. Ferrante, *Gli Archivistici napoletani: la fondazione del Grande Archivio*, Νάπολη 1998, σ. 65.

Η γλωσσολογική διατριβή που συναντάμε στην έκδοση της Αθήνας, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι τυχαία, ούτε περιορίζεται σε μια απλή και επιφανειακή γλωσσολογική έκθεση περί της αρχαιότητας της αλβανικής γλώσσας. Σύμφωνα με τις τάσεις του σικελο-αλβανικού πολιτισμού της εποχής, είναι μια μαρτυρία της διάδοσης του λεγόμενου μύθου των *Πελασγών*, η σύλληψη της ιδέας του οποίου έγινε στο Αλβανο-Ελληνικό Ιεροδιδασκαλείο του Παλέρμο στα μέσα του 18ου αιώνα, κατόπιν, κατά τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα πέρασε στην Νάπολη, διαδόθηκε στην Ελλάδα το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα και από εκεί εξαπλώθηκε οριστικά σε όλο το βαλκανικό έδαφος.¹²

Ο 18ος αιώνας, στην πολιτιστική σκηνή του σικελο-αλβανικού πολιτισμού, αντιπροσωπεύει τη χρονική περίοδο μέσα στην οποία γεννιούνται και ωριμάζουν οι πιο σημαντικές τάσεις, που χαρακτηρίζουν τη λογοτεχνική δραστηριότητα των λογίων *arbëreshë*.¹³ Αυτό συντελείται μέσω της διαμόρφωσης και της εκ νέου επεξεργασίας των δραστηριοτήτων, που εμπνεύστηκε ο Padre Giorgio Guzzetta (1682-1756), ο ιδρυτής του Αλβανο-Ελληνικού Ιεροδιδασκαλείου του Παλέρμο, ήδη από το πρώτο ήμισυ του 18ου αιώνα, και που στην συνέχεια αναπτύχθηκαν και εξελίχθηκαν με εξαιρετικό τρόπο από τους μαθητές του, μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα. Πράγματι, το Ιεροδιδασκαλείο ιδρύεται το 1734 με την πρόθεση να εξασφαλίσει πλήρη πολιτιστική μόρφωση στους νεαρούς *arbëreshë*, που βασικά προορίζονταν να ακολουθήσουν ιερατική δραστηριότητα στις αλβανόφωνες σικελικές κοινότητες.

Οι πολιτιστικές δραστηριότητες, που καλλιεργούνταν μέσα στα πλαίσια αυτού του Ιδρύματος, στην πραγματικότητα, ακολουθούσαν ένα πολιτισμικό σχέδιο, εν μέρει πολιτικό, πολύ καλά οργανωμένο ήδη από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του από τον Padre Giorgio Guzzetta, και από τον στενό συνεργάτη του, τον Paolo Maria Parrino (1711-1765).¹⁴

12. Αυτή είναι η χρονική περίοδος κατά την οποία οι ιταλο-αλβανοί λόγιοι ξεκινούν να διαμορφώνουν μια πολιτισμική πορεία, καθόλα ιδεολογική, που ως βάση της έχει την ανασύνθεση της αλβανικής ταυτότητας. Στη διάρκεια αυτής της λεπτομερούς πορείας, ο ελληνικός πολιτισμός κατέχει ένα πολύ σημαντικό ρόλο, αποτελεί μέρος ενός διωνύμου –αλβανο-ελληνικού για την ακρίβεια– μέσα στο οποίο διαρθρώνεται ο πολιτιστικός στοχασμός που σε εκείνη την εποχή κυριαρχεί στο πολιτιστικό περιβάλλον των *arbëreshë*. Σχετικά με την ανασύνθεση των τάσεων του ιταλο-αλβανικού πολιτισμού του 18ου και του 19ου αιώνα, θα βασιστώ σημαντικά στη μελέτη του M. Mandalà, *Nicolò Chetta. Nel bicentenario (1803-2003)*, A.C. Mirror, Παλέρμο 2003.

13. Έτσι ονομάζονται οι κάτοικοι των αλβανόφωνων κοινοτήτων της Ιταλίας.

14. Σχετικά με τη βιογραφία και τη δραστηριότητα του Padre Giorgio Guzzetta, βλ. Giovanni D'Angelo, *Vita del servo di Dio p. Giorgio Guzzetta greco-albanese della Piana*, επιμέλεια του Pietro Manali, Sciascia Editore, Κατάνισετα 2009 (πρωτοδημοσιεύθηκε το

Το 1738, αυτός ο τελευταίος, σε ηλικία είκοσι επτά ετών, συγγράφει ένα μικρό έργο, με τον τίτλο *De studiis necessariis ad recte instituendos Siculo-Albanensis Collegii candidatos. Oratio ad rerum albanorum studiosos* –ανέκδοτο χειρόγραφο που φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο του Ιεροδιδασκαλείου της Piana degli Albanesi (Pa)–, στο οποίο παρουσιάζονται, εν είδει πολιτιστικού μανιφέστου, οι βασικές προθέσεις της πολιτιστικής κατευθυντήριας γραμμής, που είχε χαράξει ο δάσκαλός του, ο Padre Giorgio Guzzetta, με την ίδρυση του Αλβανο-Ελληνικού Ιεροδιδασκαλείου. Αυτή η σύντομη πραγματεία, πέραν του ότι προσδιορίζει τη μεθοδολογική κατεύθυνση, σχετικά με τη διδακτική δραστηριότητα που προωθούσε το Ιεροδιδασκαλείο, περιέχει την πρώτη παρουσίαση των ιδεολογικών και πολιτιστικών αρχών, που, ξεκινώντας από εκείνη την περίοδο, θα χαρακτήριζαν τη λογοτεχνική δραστηριότητα των μαθητών του Ιεροδιδασκαλείου. Όλοι αυτοί προορίζονταν για μελλοντικοί παπάδες, που θα ακολουθούσαν το ελληνο-βυζαντινό τυπικό, έμπειροι γνώστες των αρχαίων ελληνικών και λατινικών γραμμάτων, καθώς και μελλοντικοί διανοούμενοι και λόγιοι, που θα κινούνταν μέσα στο πολιτιστικό περιβάλλον της Σικελίας του 19ου αιώνα.

Το σύνολο των σικελο-αλβανών λογίων αισθάνονταν εκείνα τα χρόνια την ανάγκη για ανασύνθεση της εθνικής ταυτότητας, πράγμα που θα βοηθούσε στο να εξαιρεθεί η προκατάληψη που ήθελε τους Αλβανούς εξομοιωμένους με τους Έλληνες, και κατά συνέπεια συνδεδεμένους στενά με τη «σχισματική» Ανατολική Εκκλησία, παρόλο που εκείνοι δογματικά και δικαιοδοτικά είχαν εξάρτηση από τον πάπα της Ρώμης. Η ίδρυση του Αλβανο-Ελληνικού Ιεροδιδασκαλείου του Παλέρμο στηρίζεται κατά βάση σε αυτή την ανάγκη.

Ο Paolo Maria Parrino, στενός συνεργάτης του Guzzetta, κατανοεί πως μόναχά μέσα από την ιστορική έρευνα θα ήταν δυνατόν να ανασυνθέσει και να προσδιορίσει κανείς την αυτονομία των Αλβανών ως αυτόχthonος έθνους της νοτιο-ανατολικής Ευρώπης. Σαφώς, σε αυτό το σενάριο κατέστη αναγκαίο να τονιστεί η διαφορά ανάμεσα στους Έλληνες και τους Αλβανούς, ανάμεσα στους «σχισματικούς» και τους Καθολικούς βυζαντινής λειτουργίας, με σκοπό να εξαιρεθεί η ιδέα σύμφωνα με την οποία τα δύο έθνη, όντας συνδεδεμένα με το ίδιο θρησκευτικό εκκλησιαστικό τυπικό, και έχοντας την ίδια εδαφική προέλευση, αποτελούσαν αδιακρίτως μέρος της ίδιας πολιτισμικής πραγματικότητας. Σε αυτή τη λαϊκή παρεξήγηση, που έβλεπε τους Αλβανούς και τους Έλληνες ως ένα έθνος, χω-

1798 στο Παλέρμο), και M. Mandalà, «Padre Giorgio Guzzetta e le origini della costruzione d'identità arbëreshe», *Hylli i Dritës* τχ. 35 (2015), σ. 374-325. Για τον Paolo Maria Parrino παραπέμπω στον M. Mandalà, *Paolo Maria Parrino e le origini dell'ideologia albanista*, στο P. Di Marco, A. Musco (επιμέλεια), *Aspetti della cultura bizantina ed albanese in Sicilia*, Παλέρμο 2005, σ. 1-60.

ρίς καμία διάκριση, και στη σχετική προσπάθεια των λογίων arbëreshë να λύσουν τη διαδεδομένη σύγχυση σχετικά με το θέμα αυτό, προστίθεται το 1742 η έκδοση της παπικής βούλας *Etsi Pastoralis* του πάπα Βενεδίκτου XIV, που έβαζε σε σκληρή δοκιμασία την επιβίωση των ελληνικών παραδόσεων μέσα στα πλαίσια της Εκκλησίας της Ρώμης.

Αυτός είναι ο βασικός στόχος που επιδίωξε εκείνα τα χρόνια ο Padre Giorgio Guzzetta, που διαμόρφωσε ο μαθητής του, ο Paolo Maria Parrino, και αμέσως μετά τον θάνατο του τελευταίου, επεξεργάστηκε ο Nicolò Chetta (1741-1803)¹⁵ στο έργο *Tesoro di notizie su de' Macedoni*,¹⁶ με μια ακραία και υπερβολική προέκταση των υποθέσεων και των θεωριών των πρώτων. Ο Chetta αισθάνεται την ανάγκη να θέσει συστηματικά σε λειτουργία ένα πολιτισμικό σχέδιο, που να στοχεύει στον προσδιορισμό της ταυτότητας των Αλβανών μέσα από ένα έργο κυρίως ιστορικό-γλωσσολογικής σκοπιάς.

Η θεωρία που διαμορφώθηκε από τον Chetta υποστήριζε πως Αλβανοί ή Μακεδόνες κατάγονται από τους Πελασγούς, λαό που αρχικά κατείχε και κατοικούσε εκείνη την περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Από τη στιγμή, λοιπόν, που οι Αλβανοί ή Μακεδόνες είναι ως προς την καταγωγή οι απόγονοι του πρώτου αυτού λαού, κατ' επέκταση θα προέρχονται από το αλβανικό έθνος και όλα τα άλλα έθνη των Βαλκανίων, οι άλλες γλώσσες, οι άλλοι πολιτισμοί συμπεριλαμβανομένου πρωτίστως και του ελληνικού έθνους. Διαμορφώνεται έτσι ο λεγόμενος μύθος των Πελασγών.¹⁷

Ο Chetta παρουσιάζει τη θεωρία του (που ο M. Mandalà ονομάζει *teoria identicista*),¹⁸ αναπτύσσοντας σε τρία επίπεδα θεωρητικής μελέτης και επιστήμης τις ομοιότητες ανάμεσα στους Αλβανούς και στους Μακεδόνες: λαογραφικό, εδαφικό και γλωσσολογικό επίπεδο. Σχετικά με αυτό το τελευταίο, αποδεικνύει την κοινή προέλευση των Αλβανών και των Μακεδόνων από την ίδια γλωσσική οικογένεια, που ο ίδιος ο Chetta την ονομάζει «φοινικικο-πελασγική»,¹⁹ και μέσω της οποίας αποδεικνύεται η αυτονομία της αλβανικής γλώσσας από την ελληνική

15. Για μια λεπτομερή βιογραφία και για τη λογοτεχνική δραστηριότητα του Nicolò Chetta παραπέμπω στη μελέτη N. Chetta, *Testi letterari in albanese*, κριτική έκδοση του Matteo Mandalà, Sciascia Editore, Καττανισέτα 2004.

16. Βλ. N. Chetta, *Tesoro di Notizie su de' Macedoni*, εισαγωγή Matteo Mandalà, μεταγραφή της Giuseppa Fucarino, Helix Media Editore, Παλέρμο 2002.

17. Βλ. N. Chetta, *Tesoro di Notizie su de' Macedoni*, ό.π. σ. 35 κ.ε., και M. Mandalà, Nicolò Chetta. *Nel bicentenario (1803-2003)*, ό.π., σ. 64-75.

18. Βλ. M. Mandalà, Nicolò Chetta. *Nel bicentenario (1803-2003)*, ό.π., σ. 66 κ.ε.

19. Βλ. M. Mandalà, Nicolò Chetta. *Nel bicentenario (1803-2003)*, ό.π., σ. 70-74.

και τη λατινική, παρουσιάζοντας αντίθετα πως προέρχεται από τη γλώσσα ενός προελληνικού πληθυσμού.

Η γλωσσολογική θεωρία του Chetta, που μόλις αναφέραμε, τους επόμενους χρόνους θα αποτελέσει αντικείμενο έντονης γλωσσολογικής θεωρητικής έρευνας από μέρους πολλών λογίων arbëreshë, ιδιαιτέρως από τον Giuseppe Crispi (1781-1759)²⁰ και τον Demetrio Camarda (1821-1882).²¹

Οι γλωσσολογικές θεωρίες του Crispi είναι οι τελευταίες που διατυπώνονται στο Αλβανο-Ελληνικό Ιεροδιδασκαλείο του Παλέρμο, και που τυπώνονται στην ίδια πόλη. Σύντομα, οι διατυπώσεις του μύθου των *Πελασγών* «μεταναστεύουν» προς άλλο ένα πολιτιστικό κέντρο της νότιας Ιταλίας, τη Νάπολη. Εδώ, αφαιρώντας τον «επαρχιακό» χαρακτήρα τους, έρχονται σε επαφή με ένα πολιτιστικό περιβάλλον αναμφισβήτητα πιο γόνιμο, που παρέχει μια ενδιαφέρουσα ευκαιρία επαφής μεταξύ του ιταλικού και του αλβανολογικού πολιτισμού και των παρόχθιων αδριατικών πολιτισμών των Βαλκανίων και των Επτανήσων. Συχνές και πυκνές ήταν οι επαφές ανάμεσα στους επτανήσιους λογίους και στο πνευματικό περιβάλλον της Νάπολης.

20. Για μια βιογραφία και για τη λογοτεχνική δραστηριότητα του Giuseppe Crispi, βλ. A. Guzzetta, "Giuseppe Crispi ellenista e albanologo", *Albanica. Quaderni dell'Istituto di Lingua e Letteratura Albanese*, τχ. 9 (1995), σ. 3-12 και F. Scalora "Giuseppe Crispi (1781-1859) e la cultura greca antica e moderna nella Sicilia del XIX secolo", in *Hylli i Dritës* τχ. 35 (2015), σ. 336-373. Ο Giuseppe Crispi, με καταγωγή από το Palazzo Adriano (Pa), διαπρεπής ελληνιστής, πρώτος καθηγητής της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας στο Βασιλικό Πανεπιστήμιο του Παλέρμο από το 1813, πρύτανης του Ιεροσπουδαστηρίου από το 1825, επίσκοπος τιμής ένεκεν της Λαμπάκου από το 1836 μέχρι το 1859, το 1836 δημοσιεύει στο Παλέρμο στο *Opuscoli di Letteratura e di Archeologia* ένα σύντομο δοκίμιο με τον τίτλο "Memoria sulla lingua albanese di cui se ne dimostra l'indole primordiale, se ne intreccia la remota antichità sino ai Pelasgi, ai Frigi, ai Macedoni e agli Eoli primitivi, che la sostituisce in gran parte madre della lingua greca". Στη βάση του έργου του Crispi σαφώς βρίσκειται η γλωσσολογική θεωρία του Chetta, η δεύτερη θεωρία περί εθνικής ταυτότητας που προαναφέραμε. Στην πραγματικότητα ο Crispi, αν και ξεκινάει από τον Chetta και αναγνωρίζει στο πρόσωπό του τον δάσκαλό του, ασκεί πολλές φορές κριτική στις ακραίες και βεβιασμένες απόψεις που αυτός υιοθετεί για να στηρίξει τη γλωσσολογική του θεωρία. Παρόλα αυτά ο Crispi, ξεκινώντας πάντα από τις ετυμολογίες που προτείνει ο Chetta, προσπαθεί να γεμίσει τα κενά του δασκάλου του, χωρίς να αποκλίνει πολύ από τη γλωσσολογική μέθοδο, που σχολιάσαμε παραπάνω. Η συνεισφορά του, από τη στιγμή που αποτελεί περαιτέρω εξέλιξη μιας πολιτιστικής τάσης ήδη εκατό χρόνων – αν σκεφτούμε πως ο Guzzetta ίδρυσε το Ιεροδιδασκαλείο ακριβώς έναν αιώνα πριν – αποδεικνύεται περιορισμένη, από την στιγμή που είναι ακόμα έντονα συνδεδεμένη με μια ελάχιστα επιστημονική και πρωτότυπη προσέγγιση.

21. Ελληνιστής και γλωσσολόγος, ο Demetrio Camarda δημοσιεύει το 1864, στο Λιβόρνο, το *Saggio della grammatologia comparata della lingua Albanese*, και το 1866, στο Πράτο, το *Appendice al Saggio della grammatologia comparata della lingua Albanese*.

Σε αυτή την πολιτιστική πραγματικότητα πρέπει να εκτιμηθεί η δραστηριότητα του Giovanni Emmanuele Bidera (1784-1858), μαθητή του Αλβανο-Ελληνικού Ιεροδιδασκαλείου του Παλέρμο, που μετακόμισε στα δεκαοκτώ του στη Νάπολη. Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε σε αυτόν τη μετάδοση του λεγόμενου μύθου των Πελασγών από το Παλέρμο στη Νάπολη, έδρα της καινούριας ιδεολογικής αναδιαμόρφωσης του μύθου.

Ερχόμενος στη Νάπολη ο Bidera συναντά τον Girolamo De Rada (1814-1903), ο οποίος κατέγεται από την Macchia Albanese, μια από της αλβανόφωνες κοινότητες της Καλαβρίας. Εξειδικευμένος στην αλβανική λογοτεχνία, ο De Rada πηγαίνει στη Νάπολη το 1834, για να ολοκληρώσει τις σπουδές του στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της πόλης.²² Φτάνοντας στη Νάπολη ο Bidera φέρνει μαζί του τον διατυπωμένο στο Ιεροδιδασκαλείο του Παλέρμο μύθο των Πελασγών. Ο De Rada μαθαίνει από τον Bidera ό,τι είναι δυνατόν να μάθει, διαβάζει τις δημοσιευμένες στο Παλέρμο μελέτες, και έπειτα αρχίζει να διαμορφώνει τις απόψεις του πάνω στο συγκεκριμένο θέμα.²³ Έτσι, το 1845 ο Bidera δημοσιεύει στο έργο του *Passeggiata per Napoli e contorni*²⁴ την πρώτη διατύπωση του μύθου που διαμορφώθηκε από τον μαθητή του Girolamo De Rada, αναφέροντας εν μέρει τους δικούς του στίχους από τις *Divinazioni pelasghe*, που πράγματι δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ ως αυτοτελές έργο. Η διαλεύκανση αυτής της υπόθεσης ωστόσο δεν είναι της παρούσης.²⁵ Παρ' όλα αυτά, από τα προαναφερθέντα δεδομένα μπορούμε να εξαγάγουμε ιδιαίτερος χρήσιμα συμπερά-

22. Θεωρώ σκόπιμο να σημειώσω ότι ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός «το 1811, εστάλη μετά της μητρος εις Νεάπολη ένθα παρηκολούθησε τα μαθήματα του αντόθι Λυκείου. Είτα εισήλθεν εις το Πανεπιστήμιον της αυτής πόλεως και τα 1823 ανηγορεύθη διδάκτωρ της Ιατρικής. Φιλομαθέστατος και κάτοχος της Λατινικής, της Γαλλικής και της Ιταλικής γλώσσας, από φοιτητής ήρξατο της συγγραφικής δρασεως, μεταφράσας εις την Ιταλικήν το αξιόλογον έργο του Ευγένιου του Βουλγάρεως περί Σκεντέρμπεη». Φάνης Μιχαλόπουλος, «Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός (1800-1876)», ό.π., σ. 1300. Βλ. και Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, τ. ΣΤ' (1866), σ. 369.

23. Βλ. M. Mandalà, "Alle origini del 'mito pelasgico': Girolamo De Rada e Giovanni Emanuele Bidera", στο βιβλίο *Opera Omnia di Girolamo De Rada – Opere filologiche e socio-culturali – Fiamuri Arbërit (1883-1887)*, Rubettino Editore, Σοβέρια Μονέλι 2009, σ. 9-27, και F. Altimari, "Il ruolo degli intellettuali arbëreshë nella rilindja albanese e nella storia culturale del Mezzogiorno", στο βιβλίο *Riflessioni sul mezzogiorno. Comunità arbëreshe e risorgimento italiano*, επιμέλεια Mario Brunetti, Collana dell'Istituto Mezzogiorno-Mediterraneo, 3, Rubbettino Editore, Σοβέρια Μονέλι 2004, σ. 87.

24. Στον δεύτερο τόμο, ιδιαιτέρως στο κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στη *La Religione Cumana*.

25. Παραπέμπω στον M. Mandalà, "Alle origini del 'mito pelasgico'...", ό.π., σ. 9-27.

σματτα σχετικά με την πρώτη μαρτυρία του μύθου των Πελασγών στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια.

Στο τέλος ενός μικρού συγγράμματος, δημοσιευμένου από τον Hermann Buchholtz στη Λειψία, που ο Girolamo De Rada αναφέρει ως πρόλογο στο φυλλάδιο *Conferenze su l'antichità della lingua albanese e grammatica della medesima*,²⁶ διαβάζουμε πως ο Girolamo De Rada δημοσίευσε τις πραγματείες του, που αφορούν τους Πελασγούς και τους Αλβανούς (οι *Divinazioni Pelasghe*), για πρώτη φορά το 1843 στη Νάπολη, στο περιοδικό *Lucifero*, μετά στο έργο *Passeggiata per Napoli e contorni* του Emmanuele Bidera, και για τρίτη φορά, το 1845, τις δημοσίευσε ο Tommaso Pace, στην Αθήνα, στην εφημερίδα *Minerva*.²⁷

Ας αφήσουμε στην άκρη τα πρώτα δυο στοιχεία, που είναι λίγο χρήσιμα για μας σε αυτή την μελέτη,²⁸ και ας στρέψουμε την προσοχή μας προς το τελευταίο

26. Βλ. G. De Rada, *Conferenze su l'antichità della lingua albanese e grammatica della medesima*, Tipografia di Francesco Mormile, Νάπολη 1893.

27. O Girolamo De Rada δημοσίευσε "la sua inquisizione e argomentazione su gli antichi Pelasgi e gli Albanesi [...] per la prima volta nel 1843 in Napoli nel *Lucifero* e ancora una volta nelle *Passeggiate* di Emmanuele Bidera. Nel 1845 le stampò per la terza volta Tommaso Pace in Atene nel periodico intitolato *Minerva*; e nel 1850 le accettò Hahn, le appoggiò ancora e le fece conoscere in tutta l'Europa". "Girolamo De Rada su i Pelasgi e gli Albanesi". Κριτική του Ermanno Buchholtz, δημοσιευμένη στην *Letteratura internazionale της Λειψίας*, σχετικά με το δοκίμιο του Girolamo De Rada, *Pelasgi e Albanesi*, δημοσιευμένο στη Νάπολη το 1890, εισαγωγή στον Girolamo De Rada, *Conferenze su l'antichità della lingua albanese*, ό.π., σ. 1-4. Η αποφασιστική ώθηση για τη διάδοση του εν λόγω μύθου, όπως είναι γνωστό και όπως βεβαιώνει και ο ίδιος ο Buchholtz, οφείλεται στον J.G. von Hahn. Βλ. και J.G. von Hahn, *Albanesische Studien*, F. Mauke, Jena 1854.

28. Σχετικά με αυτό το σημείο, γράφει ο Mandalà: "in seguito allo spoglio del periodico napoletano, di cui la Biblioteca centrale (ex-Nazionale) di Palermo conserva una copia completa degli anni 1843-46, non è stata trovata alcuna traccia delle 'divinazioni pelasghe' o, per lo meno, non ne sono state rinvenute nelle annate che coprono il periodo indicato da De Rada (1843-44). La sorpresa in sé non è stata sbalorditiva giacché, come già si è constatato, il poeta di Macchia, nel ricostruire a distanza di decenni i momenti più significativi della sua vita, sovente confondeva date e situazioni. Sicché è pacifico che la nota con le 'divinazioni pelasghe' debba ritrovarsi in altre annate del *Lucifero*, magari in anni precedenti a quelli ricordati. Francesco Altimari ha supposto che la pubblicazione ne' Il *Lucifero* possa risalire al 1840 e non, come sostenne De Rada più volte, nel 1843. A mio avviso, è probabile che queste 'divinazioni' siano identiche a quelle che De Rada riprese nella sua Nota al saggio di Thimi Mitko Vestigia delle antiche nostre sedi che durano ancora pubblicato a puntate nel Flamuri Arbërit precisamente là dove il poeta di Macchia annotava, riferendosi alle sue 'etimologie pelasghe', che "ne ripet[eva] talune di queste, traendole dalla nostra Divinazione del 1842". M. Mandalà, "Alle origini del 'mito pelasgico'...", ό.π., σ. 23.

στοιχείο του παραθέματος του Buchholtz σχετικά με τη δημοσίευση στην Αθήνα, στην εφημερίδα *Minerva*, των στίχων του De Rada (*Divinazioni Pelasghe*).

Έχουμε λοιπόν δύο στοιχεία:

- 1) Οι *Divinazioni Pelasghe* του Girolamo De Rada πρωτοδημοσιεύτηκαν στην Ελλάδα το 1845.
- 2) Ο Tommaso Pace τις μετέφρασε στα ελληνικά και τις δημοσίευσε στην εφημερίδα *Minerva*.

Πράγματι, και τα δυο στοιχεία απαιτούν μια διόρθωση είτε χρονολογική είτε σχετική με το περιεχόμενο του συγγράμματος του Tommaso Pace, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Minerva*. Θεωρώ σκόπιμο να αναφέρω πως στην Ελλάδα, όλο τον 19ο αιώνα, δεν κυκλοφορεί κανένα περιοδικό ή εφημερίδα με τίτλο *Minerva*.²⁹ Όταν ο Buchholtz και ο De Rada κάνουν λόγο για την εφημερίδα *Minerva*, αναφέρονται στην εφημερίδα Αθηναία, μεταφράζοντας στα λατινικά το όνομα της ελληνίδας θεάς.

Στον αριθμό 1302 της 24ης Μαρτίου 1846, και όχι το 1845, συναντάμε στην επιφυλλίδα ένα άρθρο του Θωμά Πάκη: έτσι υπογράφει ο Tommaso Pace, μεταφράζοντας το δικό του όνομα με το αντίστοιχο ελληνικό όνομα και μεταγράφοντας το επώνυμό του.

Ο ρόλος του Tommaso Pace πρέπει να εκτιμηθεί ως αυτός του ερμηνευτή και κομιστή, στην Ελλάδα, των τελευταίων επανεπεξεργασιών του μύθου των *Πελασγών*, που, εκείνα τα χρόνια, όπως ο ίδιος ο Πάκης μας λέει, ακούραστα εκτελεί ο Emmanuele Bidera και ο μαθητής του, ο Girolamo De Rada, στη Νάπολη, έδρα της καινούριας ιδεολογικής αναδιαμόρφωσης του μύθου.

Το άρθρο του Πάκη προφανώς δεν περνά απαρατήρητο στην Αθήνα, αν σκεφτεί κανείς πως μόνο δύο χρόνια μετά το ίδιο κείμενο επανακυκλοφορεί στο εν λόγω έργο του Παπαδόπουλου Βρετού. Αν από τη μία πλευρά υπήρχε η ανάγκη έκδοσης στα ελληνικά μιας ιστορίας του ήρωα Σκεντέρμπεη, ο οποίος στην Ευρώπη ήταν ευρέως γνωστός ως υπερασπιστής της χριστιανοσύνης, από την άλλη διαδιδόταν, πρώτα στην Ελλάδα και έπειτα στα Βαλκάνια, μια πιο συστηματική και καλύτερα διαρθρωμένη ιδέα του αλβανικού έθνους, διαμορφωμένη, όπως έχουμε δει, σε σχέση με τον ελληνικό πολιτισμό.³⁰

29. Βλ. Δ.Σ. Γκίνης, *Κατάλογος Ελληνικών Εφημερίδων και Περιοδικών (1811-1863)*, Κ.Ν.Ε., Αθήνα 1967.

30. Αξίζει να προσέξουμε πως στη δεύτερη έκδοση του έργου του Παπαδόπουλου Βρετού, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1858, μετά από διάστημα δέκα χρόνων, δεν υπάρχει κανένα ίχνος της εν λόγω *Εκθέσεως*.

Περίληψη / Summary

Ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, γεννηθείς στην Ιθάκη, εξέδωσε το 1848 στην Αθήνα την *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του μετωνομασθέντος Σκεντέρμπεη* [...]. Αυτό το έργο υποδηλώνει το ενδιαφέρον για το αλβανικό πολιτιστικό στοιχείο της εποχής που γράφτηκε. Επίσης αποδείχνει και τη μετάδοση της ενασχόλησης με τη διατύπωση του λεγόμενου μύθου των *Πελασγών*, από το Παλέρμο στη Νάπολη, εν συνεχεία στα Επτάνησα, και τελικά στην Αθήνα.

In 1848, Andreas Papadopoulos Vretos, native of Ithaca, published his *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του μετωνομασθέντος Σκεντέρμπεη* [...] in Athens. This work shows the interest in the Albanian cultural element that was characteristic of the time in which it was written. It proves as well the fact that the engagement with the formulation of the so-called *myth of the Pelasgians* spread from Palermo to Neapoli, later on to the Heptanese and ultimately to Athens.

Η ΟΦΕΙΛΗ ΚΑΙ Ο ΟΦΕΙΛΕΤΗΣ.
Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΜΙΑΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ
ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΥ

Κατερίνα Λεμούσια

Έγραφα αυτές μου τες αναμνήσεις επειδή ο στρατηγός F. Wittingham στα 1863, με είχε παρακαλέσει να του δώσω γραπτό ένα σκίτσο της ζωής μου, που δεν ημπόρεσα να τον αφοηθώ. [...] Άνο χρόνια αργότερα, ο άλλος φίλος μου, ο κύριος Hansen, ιερέας του βασιλέως μας, μου έκαμε την ομοίαν αίτηση. Επήρα λοιπόν το πρωτότυπο, το μεγάλωσα με κάποια μικροπράγματα που μου πρόσφερε η μνήμη και έστειλα και σ' αυτόν στην Αθήνα ένα αντίγραφο.¹

Το παραπάνω απόσπασμα αντλείται από την εισαγωγή που προτάσσει ο Ανδρέας Λασκαράτος στην *Αυτοβιογραφία* του, όπως παραδίδεται στο αντίγραφο της συλλογής Emile Legrand, χρονολογημένο το 1866 σε μετάφραση της Πόπης Θεοδωράτου από τα ιταλικά. Η παράκληση για ένα «γραπτό σκίτσο», σκαρίφημα ή υπόμνημα της ζωής του Λασκαράτου συνιστά «παραγγελία» μέσω της οποίας αναδύθηκε η ικανοποίηση του πρακτικού χρέους, που ξεπληρώθηκε, επιστολικώ τω τρόπω, με την ταχυδρόμηση στους αρχικούς δύο προσωπικούς παραλήπτες. Η περίπτωση της *Αυτοβιογραφίας* του Λασκαράτου ερεθίζει το ερευνητικό ενδιαφέρον μας, μιας και ξεκινά ως μία ιστορία που διαδραματίζεται στο πλαίσιο ενός πνευματικού σχήματος εντολέων και εντολοδόχου, όπου οι εντολές γίνονται παραλήπτες και ο εντολοδόχος μεταστοιχειώνει την εξωτερική προτροπή του συγγραφικού υποκειμένου σε μία *sui generis* κατασκευή επανεγγραφών και επεξεργασιών πάνω στο ίδιο κείμενο.

Σε αντίθεση με το σύνηθες κίνητρο των αυτοβιογραφούμενων, το προσωπικό χρέος της αυθιστόρησης και τη δημοσιοποίησή του δηλαδή, ο Λασκαράτος δεν θα εκδώσει τα χειρόγραφα της αυτοβιογραφίας του, την οποία άλλωστε επεξεργάζεται στα ιταλικά, παρά μόνο θα αποστείλει τμήμα της (1865 ή 1868) στον Νικόλαο Ματαράγκα, ο οποίος θα τη μεταφράσει στην καθαρεύουσα και θα

1. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία* (μετάφραση Π. Θεοδωράτου, εισαγωγή – σημειώσεις Α. Σιδέρη), εκδ. Γνώση, Αθήνα 1983, σ. 35. Τα αποσπάσματα που παραθέτω ακολουθούν το μονοτονικό σύστημα.

τη δημοσιεύσει στην ανεύρετη εφημερίδα *Εθνική Βιβλιοθήκη* της Αλεξάνδρειας.² Τμήμα αυτής της μετάφρασης θα αναδημοσιευτεί στο περιοδικό *Μπουκέτο* το 1925 (01.3 – 29.03).

Μέχρις εδώ, λοιπόν, κατονομάζονται τρεις σαφείς παραλήπτες, Wittingham (1863), Hansen (1865) και Ματαράγκας.³ Θα προστεθεί και μία τέταρτη επεξεργασία και αποστολή από τον αυτοβιογραφούμενο στον γάλλο μελετητή Emile Legrand, χρονολογημένη στο 1886, είκοσι τρία χρόνια μετά από τις πρώτες γραφές και αποστολές. Φθάνοντας προς το τέλος αυτής της σύντομης περιγραφής στέμματος χειρογράφων, θα προσθέσουμε μία γαλλική έκδοση –μεταφρασθείσα από τα ιταλικά– που δημοσιεύθηκε στο *Études de littérature grecque moderne*, σειρά 2η του 1918 από τον Pernot, με αντίγραφο που έλαβε από τον υιό Λασκαράτου, Γεράσιμο. Πρόκειται για το τελικό και πιο επεξεργασμένο κείμενο, στο οποίο ο Λασκαράτος κλείνει την αυτοβιογραφική του αυλαία το 1898, ύστερα από τριάντα χρόνια ενασχόλησης με τις ενθυμήσεις του, και τοποθετεί ένα τέλος σύμφωνα με το τυπικό και τα ειωδία του είδους: «Τώρα, για να κάμω τη συγκεφαλαίωση της μακrunής ύπαρξής μου, θα είπω [...]».⁴ Η προϋπάρχουσα έρευνα⁵ έχει ήδη ταυτίσει τη γαλλική μετάφραση με ελληνική στο περιοδικό *Μπουκέτο* από τον Χαρίλαο Αντωνάτο, που δημοσιεύεται το 1925, μια εβδομάδα μόνο μετά από την αντίστοιχη αναδημοσίευση του Ματαράγκα (05.04 – 20.12.1925).

Επομένως, από την ακροθιγή παρουσίαση της πορείας των διαδοχικών αποστολών και επεξεργασιών που επέβαλε η γραφίδα του αυτοβιογραφούμενου προκύπτει το ερώτημα: γιατί, σε αντίθεση με άλλα πεζά έργα του Λασκαράτου (*Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς*, *Ιδού ο άνθρωπος*), η *Αυτοβιογραφία* δεν έχει εξ αρχής ολοκληρωμένη μορφή; Ως προς το ατελές της δομής και του περιεχομένου,

2. Ο Αλ. Παπαγεωργίου υποστηρίζει πως η αποστολή στον Ματαράγκα έγινε περί τα 1865 ενώ η Gallo θεωρεί ως πιθανότερη χρονολογία συγγραφής το έτος 1868. Βλ. Α. Λασκαράτος, *Βιογραφικά μου ενθυμήματα. Ανέκδοτη αυτοβιογραφία* (εισαγωγή, κείμενο, πίνακες Α.Γ. Παπαγεωργίου), Αθήνα 1966, σ. ζ'.

3. Ως προς τη χρονολόγηση, οι πληροφορίες που καταθέτει ο Παπαγεωργίου προκύπτουν από την εφημερίδα *Αύχρος*, που εξέδιδε ο Λασκαράτος, όταν αφιέρωσε σχεδόν ένα τεύχος στον Wittingham και από την προσωπική του αλληλογραφία με τον Hansen. Βλ. Α. Λασκαράτος, *Βιογραφικά μου ενθυμήματα. Ανέκδοτη αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. ιζ'.

4. Α. Λασκαράτος, *Άπαντα*, τ. Α' (εισαγωγή Α. Παπαγεωργίου, επιμέλεια Α. Μοσχολάκη), εκδ. Άτλας, Αθήνα 1959, σ. 64.

5. Ο Παπαγεωργίου παραβάλλει τη γαλλική μετάφραση Pernot με την ελληνική του Αντωνάτου και διαπιστώνει την ταύτισή τους τόσο στη δομή όσο και στο περιεχόμενο, συμπεραίνοντας πως ο Αντωνάτος μεταφράζει από τα γαλλικά και δεν στηρίζεται σε αυτόγραφο της *Αυτοβιογραφίας*. Βλ. Α. Λασκαράτος, *Βιογραφικά μου ενθυμήματα. Ανέκδοτη αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. κγ' - κζ'.

τη συζήτηση φωτίζει η εκδοτική πρακτική: ο Λασκαράτος ήταν εκδότης της οικογενειακής εφημερίδας, του *Λύχνου*, και ήταν ο ίδιος αρμόδιος (σε επίπεδο βούλησης) για το τυπογραφικό κομμάτι της συγγραφικής του δραστηριότητας. Επέλεξε να μην εκδώσει την αυτοβιογραφία του, την οποία και απηύθυνε πρώτα σε Ευρωπαίους, κατά παραγγελία. Το στοιχείο αυτό δεν υποδηλώνει κάποια κρυπτικότητα, αλλά διατηρεί παραπληρωματική σχέση με τη στάση και το είδος του έργου του. Συγκεκριμένα, ο Λασκαράτος στον πεζό δημιουργικό (και μη) λόγο αυτοβιογραφείται συστηματικά. Τόσο τα *Μυστήρια της Κεφαλονιάς* όσο και η πολιτική της πολεμικής που συναντάται στο *Λύχνο* αρκούν όχι απλά για να σκιαγραφήσουν με αδρές γραμμές, αλλά για να αποτυπώσουν ζωηρότατα τον Λασκαράτο ως πολιορκητικό κριό των ηθών της εποχής και να αποδείξουν περισσότερο πως μάλλον η συντηρητική πλειοψηφία δεν αποδέχεται τη νεοτερικότητα της παρέμβασής του, παρά ότι ο ίδιος ήταν μία αποσυνάγωγή προσωπικότητα στην Κεφαλονιά. Ο ελληνικός περίγυρός του είναι γνώστης τόσο της πολεμικής του όσο και της αντιμετώπισής του, δηλαδή του τελικού αφορισμού του λόγω της έκδοσης των *Μυστηρίων της Κεφαλονιάς*, άρα δε συντρέχει λόγος έκδοσης της αυτοβιογραφίας στην ενημερωμένη μικρή κοινωνία. Όταν προσφέρονται στο συγγραφικό υποκείμενο ακροατές, οι οποίοι είναι ξένοι προς τα τόσο γνωστά στους Έλληνες πεπραγμένα του αφορισμού και εν γένει της «ιδιαιτερότητάς» του, ξεκινά να γράφει με τους όρους που ορίζει η πρόσληψη από φιλοπερίεργους φιλέλληνες, οι οποίοι για δικούς τους λόγους έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για οποιαδήποτε πληροφορία έχει να κάνει με τα ελληνικά δεδομένα που τους παρουσιάζει η πρόσφορη *Αυτοβιογραφία* του Λασκαράτου.⁶ Όσο πληθαίνουν οι αποδέκτες, τόσο η συγγραφική πρόθεση ξεδιπλώνεται και γίνονται μικρές ή μεγαλύτερες προσθήκες.

Η ρευστότητα που χαρακτηρίζει το εκδοτικό ζήτημα της *Αυτοβιογραφίας* συνοδεύει και το ζήτημα του περικειμένου, μιας και δεν παρατηρείται η μοναδική εμβάπτιση της αυθιστόρησης του αυτοβιογραφούμενου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρατηρείται η επιλογή των ιταλικών τίτλων από τον Λασκαράτο στα χειρόγραφα του: "alcune memorie biografiche", "cenni biografici", "autobiografia", ενώ οι εναλλαγές των όρων εμφανίζουν μία σχετική κανονικότητα. Τα αυτόγραφα που βρίσκονται στη συλλογή Λαμπέρη φέρουν τον τίτλο "alcune memorie

6. Ο Wittingham είχε εκδώσει το έργο "Mémorial of the Services of Lieutenant – general Sir Samuel Ford Wittingham" και στον δεύτερο τόμο των απομνημονευμάτων του, τιτλοφορούμενο "Four years in the Ionian Islands, v. 2, London, 1864" μνημονεύει τον Λασκαράτο. Η συγγραφή των απομνημονευμάτων ήταν άλλωστε και ο λόγος για τον οποίο ζητήθηκε από το Λασκαράτο η αποστολή της αυτοβιογραφίας του. Βλ. Α. Λασκαράτος, *Βιογραφικά μου ενθυμήματα. Ανέκδοτη αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. λη'.

biografiche”, δηλαδή «βιογραφικά μου ενθυμήματα», ενώ το μόνο αυτόγραφο που μετατοπίζεται από αυτή την πρακτική είναι οι *Περιλήψεις της Αυτοβιογραφίας*.⁷ Τα αντίγραφα τα οποία έχουν βρεθεί κατονομάζονται ως *Autobiografia*. Υπάρχει λοιπόν η πρόταξη στα ευρισκόμενα αυτόγραφα της περιφράσης «βιογραφικά ενθυμήματα» ή «ενθυμήσεις» και η ανάγκη για τη μονολεκτική δοκιμή της *Αυτοβιογραφίας* προέκυψε μόνο στις περιλήψεις. Ως προς την αμηχανία του τιτλολογικού ζητήματος, ενδεικτικό είναι πως στη *Συναγωγή Νέων Λέξεων* του Στ. Α. Κουμανούδη ο όρος *αυτοβιογραφία* εμφανίζεται για πρώτη φορά στα ελληνικά γράμματα στο 1859.⁸ Δεδομένου του πρώτου χρόνου συγγραφής της *Αυτοβιογραφίας* του Λασκαράτου (1863), μπορούμε να θεωρήσουμε πως η χρήση του όρου ως είδους είναι ακόμη νωπή και συνεπώς όχι ακόμη καθιερωμένη.

*Η βιογραφία, ομοίως όπως και η φωτογραφία, χρωστάει και αυτή να μεταδίδει στους άλλους πλήρη την εικόνα του εαυτού μας.*⁹

Με τα λεγόμενα αυτά ξεκινά ο Λασκαράτος την αυτοβιογραφική καταγραφή του και προβαίνει σε μία ειδολογική σχέση υπερώνυμων και υπώνυμων, με τη βιογραφία να λαμβάνει τα βασιλικά σκήπτρα του είδους –όπως άλλωστε είναι φυσικό– και τα οποία προικοδοτεί κληρονομικά στην αυθιστόρηση (ή εν γένει αυτοβιογραφία). Εμμέσως υποδηλώνεται η σχέση του είδους με άλλες μορφές πιστής αναπαράστασης στην τέχνη, όπως είναι κατ’ εξοχήν η φωτογραφία, θέση η οποία καταδεικνύει πως το υποκείμενο της συγγραφής έχει πλήρη επίγνωση του αναπαραστατικού μηχανισμού που καλλιεργεί διά της αυθιστόρησης. Εάν η φωτογραφική αποτύπωση συνδέεται με τη βιογραφία, τότε ο αυτοματικός μηχανισμός του πορτρέτου εαυτού (self – portrait) παραπέμπει στην αυτοβιογραφία.

Η αναφορά στο είδος της βιογραφίας δεν μπορεί να προσπεραστεί ως αφηγηματική λεπτομέρεια ή φυσική γενεαλογία στην οποία προβαίνει ο γράφων. Στη μπαχτινική ανάγνωσή του ο Δημήτρης Αγγελάτος υποστηρίζει πως το λογοτεχνικό είδος «θυμάται την ιδιαίτερη λογοτεχνικότητά του», ανοίγοντας το συλλογισμό του Μπαχτίν για τον χρονότοπο του μυθιστορήματος στα είδη εν γένει.¹⁰ Σκοπός της παρούσας προσέγγισης είναι να αποδείξει πως ναι μεν υπάρχει

7. Α. Λασκαράτος, *Βιογραφικά μου ενθυμήματα. Ανέκδοτη αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. ε’-στ’.

8. Σ.Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθιστών από της Αλώσεως μέχρι των καθ’ ημάς χρόνων*, τ. Α, Αθήνα 1900, σ. 182.

9. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 35.

10. Δ. Αγγελάτος, «Η μνήμη και η διαφάνεια: η αναπαράσταση, η παράσταση και τα λογοτεχνικά είδη» στο βιβλίο: Ζ.Ι. Σιαφλέκης (εισαγωγή & επιμέλεια), *Γραφές της μνήμης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2011, σ. 155-167.

η ενθύμηση του είδους ως υπόδειξη της γενεαλογίας, αλλά το υπώνυμο είδος προσιδιάζει σε αυτό του απομνημονεύματος, κι όχι της αυτοβιογραφίας.

Αρχικά, οφείλουν να διασαφηνιστούν οι λεπτές αποχρώσεις μεταξύ των ειδών· ο Lejeune οριοθετεί την αυτοβιογραφία ως «αναδρομική πεζή αφήγηση από υπαρκτό πρόσωπο που αφορά την ύπαρξή του, εστιάζοντας στη ζωή του ατόμου και συγκεκριμένα στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς του».¹¹ Συνάμα, επικεντρώνεται στην ταυτότητα του «εγώ», καθώς υπογραμμίζει στο αυτοβιογραφικό συμβόλαιο που προτείνει την ταύτιση μεταξύ του συγγραφέα, του αφηγητή και του πρωταγωνιστή· ο Gusdorf καταθέτει σε αυτόν τον συλλογισμό και την απαραίτητη ύπαρξη απόστασης του εαυτού με σκοπό την αφηγηματική κατασκευή του στο πέρασμα του χρόνου.¹²

Πέρα από τα παραπάνω βασικά γνωρίσματα, τα οποία ενστερνίζεται κάθε αυθιστόρηση, η Λίζυ Τσιριμώκου προβαίνει σε μία καθαρή διάκριση της αυτοβιογραφίας από το απομνημόνευμα: στην πρώτη περίπτωση υπάρχει η αφήγηση ενός περιχαραγμένου μικρόκοσμου, ενώ στη δεύτερη κομβικό ρόλο διαδραματίζει ο συμφυρμός του προσωπικού βίου του αφηγητή με τον δημόσιο χώρο, εντός μίας μικρής ή μεγάλης συλλογικότητας, όπου το υποκείμενο λειτουργεί ως μονάδα ενός συνόλου.¹³ Στην περίπτωση του απομνημονεύματος, θα λέγαμε πως το υποκείμενο είναι μέρος της τάξης των πραγμάτων, εντός δηλαδή της μηχανής εξουσίας. Στα δύο συγγενή είδη οι παράγοντες του Lejeune μοιράζονται ισότιμα, όπως επίσης ανακαλείται ένα βιωμένο παρελθόν (ατομικό στην πρώτη περίπτωση και συλλογικό στην άλλη). Η συνήθης σκοπιμότητα ανιχνεύεται στην περισυλλογή ή / και τον απολογισμό των πεπραγμένων, και εξαιτίας της ταύτισης των τριπλών ταυτοτήτων του Lejeune η Τσιριμώκου μιλά για την ποιητική της εγωγραφίας, όπου ένα γράφον εγώ με δικό του πρίσμα απέναντι σταπραχθέντα προτάσσει την κατασκευή της πολυφωνίας απέναντι στην (τριτοπρόσωπη) αφήγηση του ιστορικού Λόγου.

Τόσο η αυτοβιογραφία όσο και το απομνημόνευμα εντάσσουν τον αναγνώστη στη σκοτεινή γοητεία του προσωπικού λόγου, σε μια περιοχή που αυτόσκηνοθετείται μεταξύ ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Ωστόσο, η αυτοβιογρα-

11. P. Lejeune, "The Autobiographical Contract" στο βιβλίο: TzvetanTodorov (ed.), *French Literary Theory Today*, Cambridge University Press, Cambridge 1982, σ. 193. Η μετάφραση δική μου.

12. G. Gusdorf, "Conditions and Limits of Autobiography", στο βιβλίο: O. James (ed.) *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton University Press, Princeton, NJ 1980.

13. Βλ. Α. Τσιριμώκου, «Το μέλλον της μνήμης: αυτοβιογραφία, απομνημόνευμα» στο βιβλίο: *Εσωτερική ταχύτητα*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2000, σ. 413-422.

φία συνίσταται στην αναδίπλωση εις εαυτόν, όπου εν τέλει ο βασιλιάς (δηλαδή ο αυτοβιογραφούμενος) είναι γυμνός, προκειμένου να αναψηλαφήσει το εσώτερο, ενώ το απομνημόνευμα εκθέτει την αθέατη πλευρά της δημόσιας μηχανής και των κοινωνικών δομών.

Το 1856 ο Λασκαράτος αφορίστηκε από τον μητροπολίτη Κεφαλονιάς Σπυρίδωνα Κοντομήγαλο και από τον επίσκοπο Ζακύνθου Ν. Κοκκίνη, όταν ο συγγραφέας εξέδωσε το βιβλίο *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς ή Σκέψεις απάνου στην οικογένεια, στη θρησκεία και στην πολιτική εις την Κεφαλονιά και κατηγορήθηκε για βλασφημία και συκοφαντία*.¹⁴ Στην εισαγωγή των *Μυστηρίων* ο Λασκαράτος γράφει:

*Έως τώρα οι έξωχοί μας ενομίσανε πάντα πως το καλότερο που εμπορούσανε να κάμουνε είναι να κρύβουνε τες πληγές της κοινωνίας μας. Εγώ κατηγορώ τούτην τη μέθοδο· ξεσκεπάζω εξαντανίας τες πληγές μας, και ζητώ ιατρείαν. Ιδού το βιβλίο μου.*¹⁵

Ο «αγαπητός του αφορεσμός»,¹⁶ όπως τον αποκαλεί, αποτελεί την κεντρομόλο δύναμη συγγραφής του έργου. Η αντιδραστικότητα και η κατασκευή διπόλων (εγώ-άλλοι, νεοτεριστής-συντηρητικοί) δημιουργούν αφενός την κλιμάκωση και αφετέρου την αιτία του αφορισμού. Άλλωστε, ο αφορισμός επέσυρε αλυσιδωτές συνέπειες, όπως την καταγγελία της εφημερίδας του για αντιεκκλησιαστικό περιεχόμενο, γεγονός που τον οδήγησε σε καταδίκη ως αντιφρονούντα και σε πεντάμηνη φυλάκιση.

Το φέρεσίμω μου, τόσο στις κοινωνικές μου σχέσεις όσο και στην οικογενειακή μου ζωή, φαίνεται τώρα πλέον σαν το φέρεσίμω ενός νεοτεριστή, ιδιότητα μισητή και απεχθή από όλες τες τάξεις του τόπου μου, εξαιτίας του απόλυτα

14. «Στηλίτευσις κατὰ του ασεβούς βιβλιαρίου επιγραφομένου *Τα Μυστήρια της Κεφαλληνίας* του Ανδρέου Τ. Λασκαράτου» στο βιβλίο: Α. Λασκαράτος, *Άπαντα* τ. Α', ό.π., σ. 200, όπου στο κείμενο που υπογράφει ο μητροπολίτης Σπυρίδων Κεφαλληνίας σχολιάζεται: «αναιδώς και ανερευθιάστως εξακοντίζει [ο Λασκαράτος] ύβρεις, βλασφημίας, και άλλας ασεβείς ερεσχελίας, κατὰ της Θεοπαράδοτου ορθοδόξου και αμωμότης ημών πίστεως, και προσάπτει μώμους και συκοφαντίας, κατὰ παντός εν γένει τον Ορθόδοξον πληρώματος».

15. Α. Λασκαράτος, *Άπαντα* τ. Α', ό.π., σ. 68. Για τη δυναμική της γραφής στον διαφωτισμό ο Immanuel Kant γράφει στο «Απάντηση στο ερώτημα "τι είναι διαφωτισμός;"» στο βιβλίο: *Τι είναι διαφωτισμός* (μετάφραση Ν.Μ. Σκουτερόπουλος), εκδ. Κριτική, Αθήνα 1989, σ. 20: «Με τον όρο "δημόσια χρήση" της λογικής δύναμης εννοώ τη χρήση που κάνει κάποιος ως συγγραφέας (als Gelehrter), καθώς απευθύνεται σε ολόκληρο το αναγνωστικό κοινό του». Ο Λασκαράτος προσεταιρίζεται τον διαφωτιστικό λόγο και αντλεί από την πνευματική του παράδοση, αντιστρατευόμενος τον κληρικαλισμό, την θεσμική πλάνη και οπισθοδρόμηση.

16. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 77.

στάσιμον πνεύματος της εποχής. Έτσι ο αργόσχολος τόπος άρχισε να ανησυχεί και οι συγγενείς μου οι πιο στενοί μου έκαμαν πικρές παρατηρήσεις τόσο για πράγματα ουσιώδη όσον και για άλλα μηδαμινά και εφήμερα.¹⁷

Ο «νεωτεριστής»¹⁸ Λασκαράτος δεν στέκεται απλώς στο να καταδείξει τη στασιμότητα των συντοπιτών του και της πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας, αλλά απομνημειώνει τη ζωή του ως πρότυπη και το *modus vivendi* του ως προτεινόμενο, που κάθε νεοτερικό υποκείμενο οφείλει να ενστερνιστεί. Στον «αργόσχολο τόπο» αντιτάσσεται ιδεολογικά, όταν αρνείται να παντρευτεί από προξενικό, θεωρώντας «τη γυναίκα σαν το συμπλήρωμα του άνδρός, τον άνδρα σαν το συμπλήρωμα της γυναίκας»,¹⁹ όταν ασχολείται με την εκπαίδευση των κοριτσιών, ιδρύοντας ένα οικοδιδασκαλείο και εν τέλει όταν διεκδικεί μια δίκαιη δίκη και καταδικάζεται.

Το σαφές πρόταγμα που θέτει το συγγραφικό υποκείμενο είναι να περιαιτιολογήσει σε σχέση με την οπισθοδρομικότητα των ηθών που χαρακτηρίζουν την κοινωνία του, μία κοινωνία από την οποία αυτοβούλως αποσπάστηκε, περιφρονώντας τον χαρακτήρα του αποσυνάγωγου. Παρότι αποσυνάγωγος στον χώρο της εντοπιότητας, καλλιεργεί την εικόνα του κοσμοπολίτη προς τους παραλήπτες της *Αυτοβιογραφίας* του, κάτι που καθίσταται εμφανές από την παράθεση λεπτομερειών που υποδηλώνουν των ευρωπαϊκό αστισμό του.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός απασχολεί τον αυτοβιογραφούμενο σε τέτοιο βαθμό, ώστε ανατυπώνει την *Απόκριση* στον αφορισμό, που είχε δημοσιεύσει το 1856. Ισχυρίζεται ο αφηγητής πως προέβη στην ανατύπωση της *Απόκρισης*, διότι δεν είχε κανένα αντίτυπο, ωστόσο υπονομεύει ο ίδιος τα λεγόμενά του, απαριθμώντας λόγους για τους οποίους ήταν ευνοϊκότερες οι νέες συνθήκες για την δεύτερη κυκλοφορία. Μάλιστα, σπειροειδώς επανερχόμενος στο θέμα του αφορισμού, παραθέτει δραματικώς τω τρόπω διαλόγους που αφορούν στη συνθήκη αυτή.

Στο πλαίσιο της πολεμικής ρητορικής καταλήγει να συντάξει ένα δικαστικό χρονικό, όταν αφηγείται λεπτομερώς την απολογία του, κληθείς αυτή τη φορά σχετικά με την *Απόκριση* (και άρα με τον αφορισμό). Την εκτενή του αφήγηση

17. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 62. Η υπογράμμιση δική του.

18. Για τα χαρακτηριστικά του διαφωτισμού που τον κατέστησαν νεοτερικό πνευματικό κίνημα βλ. S. Hall – B. Gieben, *Η διαμόρφωση της Νεωτερικότητας* (μετάφραση Θ. Τσακίρης – Β. Τσακίρης), εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, σ. 46-47.

19. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 59. Ο Jacques Le Goff υπενθυμίζει πως κατά τον Henri Lefebvre η «νεότερη» γυναίκα αποτελεί ένα από τα γνωρίσματα της νεωτερικότητας, βλ. J. Le Goff, *Ιστορία και μνήμη* (μετάφραση Γ. Κουμπουρή), εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 79.

ακολουθεί η δήλωση: «θα πάρω μαζί μου στον τάφο το καύχημα να έχω υποστεί όλες τις δοκιμασίες και να έχω βγει πάντα ο ίδιος».²⁰ ο ίδιος, δηλαδή ο αντιδραστικός με τα ήθη (ανεωτεριστής), το υποκείμενο που από τα μικρά του αντέδρασε στην οπισθοδρομικότητα και με συνέπεια υπηρέτησε την πραγματική και «χάρτινη» persona της νεοτερικότητας.

Η παραδοχή της μονιμότητας που εδρεύει στη φύση του αυτοβιογραφούμενου δεν συνάδει με το σχήμα του Lejeune για την εξέλιξη της προσωπικότητας που προβάλλεται στις συνήθειες αυτοβιογραφίες. Οι βιογραφικές πληροφορίες λειτούργησαν ως περίγραμμα ή διάκοσμος, ώστε να εξαντληθεί όλη η αφηγηματική πρόθεση στη στιγμή του αφορισμού. Η έκταση που αφιερώνει στο βιογραφικό τυπικό είναι δυσανάλογη σε σχέση με όσα αφηγείται για τις δικαστικές του περιπέτειες και, κυρίως, για το χρονικό του αφορισμού του. «Ως αυτό το σημείο η ζωή μου δεν εστάθηκε παρά ένα είδος προεισαγωγής για τον προσορισμό που, καθώς φαίνεται, έμελλε να εκπληρώσω στο κόσμο. [...] Αλλά εγώ είχα προβλέψει την τρικυμία και πήγαινα αποφασιστικά σε συνάντησή της»,²¹ αφηγείται ο αυτοβιογραφούμενος, χωρίς ακόμη να έχει προσεγγίσει το θέμα του αφορισμού και λίγο μετά την έναρξη της αυτοβιογραφίας του. Άλλωστε, στην έκδοση Pernot όπως και στα πιο επεξεργασμένα χειρόγραφα του αρχείου Λαμπέρ, προκύπτει η αδήριτη ανάγκη να κλείσει η αυτοβιογραφία με την προσθήκη ενός δισέλιδου, όπου με όλη την επισημότητα και με έναν κλασικότερο επίλογο θα αφηγηθεί ο γράφων την πρόταση για άρση του αφορισμού και ενσωμάτωση στην εκκλησιαστική κοινωνία, καθώς προτάθηκε το 1895 στον Λασκαράτο η επιστροφή του. Η επικέντρωση στο παρόν συμβάν δεν εξωραϊζεται ούτε και έρχεται με φυσικότητα, αλλά ο αυτοβιογραφούμενος, εξοβελίζοντας καθετί περιττό (;) δηλώνει απερίφραστα: «1895. Περνάω τώρα 9 ή 10 χρόνια της ζωής μου, για ν' αναφέρω ακόμα ένα γεγονός, που έχει για με κάποια σπουδαιότητα».²² Ο αφορισμός υπήρξε όχι μόνο η αφορμή, αλλά και η ουσία της αποκαλούμενης Αυτοβιογραφίας, καθώς υπάρχει μία πρακτική της κοινωνίας που εφαρμόζεται στοχοποιώντας ένα μέλος του συνόλου, το οποίο με τη σειρά του αφηγείται τη διαδικασία του κοινωνικού εξοστρακισμού.

Πρόκειται ουσιαστικά για έναν αφηγηματικό αντιπερισπασμό στο άπαξ γινόμενο της ιστορίας με τη δυνατότητα που δίνει η γραφή και συνεπώς η αφήγηση / ανάπλαση. Το παρελθόν είναι μη αναστρέψιμο μεν, επεξεργάσιμο δε από τον γράφοντα. Η γραπτή αποτύπωση ανοίγει τη βασιλική οδό της επανερμηνείας, όχι όμως της διόρθωσης και της επανεγγραφής. Το απομνημόνευμα λειτουργεί τοι-

20. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 135.

21. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 72.

22. Α. Λασκαράτος, *Άπαντα*, τ. Α', ό.π., σ. 62.

ουτοτρόπως ως μηχανισμός αποκατάστασης στον ρου της δημόσιας ιστορίας (κι όχι τόσο της προσωπικής μικρο-ιστορίας). Ο διάλογος με το τετελεσμένο προσθέτει μαρτυρίες που συμπληρώνουν ή ανατρέπουν το κομμάτι της συλλογικής ιστορικής αφήγησης, αν και όχι το ίδιο το γεγονός.

Παράλληλα, με αφορμή την πρώτη συγγραφική απόπειρα της *Αυτοβιογραφίας*, ο Wittingham –ως υποκείμενο ενσωματωμένο στην αφήγηση– λειτουργεί ως αποδέκτης ή εντολέας; Κατ' αναλογία, το όλο πόνημα εν προόδω της *Αυτοβιογραφίας* αποτελεί έναν συνήθη απολογισμό ή μία απολογία;

Σχετικά με το πρώτο σκέλος, οι τέσσερις ονοματισμένοι αποδέκτες (Wittingham, Hansen, Ματαράγκας και Legrand) δημιουργούν ένα περιβάλλον πρόσληψης με πολλαπλούς αποδέκτες. Ως εκ τούτου, με την μετατόπιση της πρόσληψης λοξοδρόμησαν και οι στρατηγικές και, κυρίως, ο ρόλος που επιτελεί ο αφηγημένος λόγος, όχι τόσο ως προς τον προσλαμβάνοντα, αλλά ως προς την επιτελεσιμότητα του γραμματικού υποκειμένου, της γραμματικής αντωνυμίας «εγώ».²³ Το συγγραφικό λοιπόν ή / και γραμματικό «εγώ» αντιλαμβάνεται αρχικά την εξιστόρηση ως επιστολή, στην οποία δεν αρχεί να αναδυθεί ο λανθάνων αναγνώστης που επιτάσσει μία περισσότερη ολοκληρωμένη κατάθεση, ως ιδεατός/ ιδανικός ακροατής που έχει χτίσει έναν ορίζοντα προσδοκιών γύρω από την αφήγηση. Η επιταγή της ολοκληρωμένης αφήγησης βαραίνει σταδιακά, όταν πολλαπλασιάζονται οι αποδέκτες, ενώ ακόμη οι εξελίξεις του αφορισμού είναι ενεργές. Το είδος της αυτοβιογραφίας εν εξελίξει αφήνει το περιθώριο ενός λανθάνοντα εντολέα, εκτός από αναγνώστη.

Περνώντας στο δεύτερο σκέλος, η αυθιστόρηση ενέχει τον χαρακτήρα του απολογισμού; Στην περίπτωση του Λασκαράτου, μνημειώνεται ο γράφων, αποκαθίστανται όσα δεν έμειναν γραπτώς στον Λόγο της Ιστορίας και η πένα χρησιμοποιείται ως όργανο πολεμικής· η πρόθεσή του όμως είναι απολογητική, καθώς εξυφαίνει έναν ιστό αιτίου-αιτιατού σε όλη την έκταση της *Αυτοβιογραφίας*. Η γραφή επιτελεί μία απολογία, καθώς δεν εξιστορεί απλώς το χρονικό της κακομεταχείρισής του ή του άδικου αφορισμού του, αλλά απολογείται –με τη δι-

23. Ο Paul Ricoeur αναφέρεται στη δομή «εγώ – εσύ» (I – thou) και κατατάσσει τον απευθυνόμενο λόγο από ένα πρώτο πρόσωπο σε ένα δεύτερο στη σημειωτική δομή της γλώσσας. Επομένως, ως προς την επιστολική τω τρόπω αποστολή της αυτοβιογραφίας στον εκάστοτε παραλήπτη, λανθάνει η επικοινωνία του πομπού και του δέκτη. Βλ. Paul Ricoeur, "Word, Polysemy, Metaphor" στο M. Valdés (ed.), *A Ricoeur Reader: Reflections and Imagination*, Harvester Wheatsheaf, New York & London, σ. 65-85. Παράλληλα, ο Roland Barthes υποστήριξε στο *Θάνατο του συγγραφέα* πως κάθε φορά που ο αναγνώστης βλέπει το «εγώ» γραμμένο στο κείμενο, δε βλέπει τίποτα παραπάνω από την επίμονη ύπαρξη του γραπτού, αντωνυμικού «εγώ». Βλ. Roland Barthes, «Από το έργο στο κείμενο» (μετάφραση Μπ. Κολώνια – Μιχ. Δημόπουλου), *Ο Πολίτης*, τχ. 76 (Φεβρουάριος 1987), σ. 58-64.

κανική δυναμική του όρου— ενώπιον των παραληπτών και αναγνωστών κάνοντας χρήση τεκμηρίων, ακόμη κι αν αυτά είναι η πίστη στο λόγο του (άλλωστε σε κάθε αναπαραστατική μορφή η ευθεία επαφίεται στην καλοπιστία).²⁴ Το μέσο της απολογίας του είναι ο γραπτός λόγος— αντιστικτικά με τις δικαστικές επίσημες απολογίες, όπου ισχύει η αρχή της προφορικότητας. Επομένως, ο Λασκαράτος επιτελεί μία λειτουργία διά της γραφής, τη δικανική απολογητική, τη στιγμή που γράφει: «δεν είχα άλλο όπλο ενάντια σε όλους αυτούς από την πένα μου».²⁵

Σε γνωστική και επιτελεστική λειτουργία των αφηγήσεων διακρίνει άλλωστε και ο Paul De Man²⁶ στις *Εξομολογήσεις* του Ρουσώ, όπου η λεκτική βεβαίωση δεν είναι επαληθεύσιμη, αλλά επιτελεστική, όταν ο αφηγητής απολογείται για μία πράξη του μακρινού παρελθόντος του: «Αλλά δε θα εκπλήρωνα το στόχο αυτού του βιβλίου, αν δεν απεκάλυπτα ταυτόχρονα τα βαθιά μου αισθήματα και δίσταζα να απολογηθώ εκ μέρους του εαυτού μου όσο ειλικρινώς θα μπορούσα».²⁷

Επιλογικά

Ο Λασκαράτος κατασκευάζει προοδευτικά μία αυτοβιογραφία που δεν αποτελεί καλλιτεχνικό πορτρέτο· εσωτερικό τεκμήριο της αναγνωστικής του σχέσης με άλλες αυτοβιογραφίες αποτελεί η σεμνή παύση της ανεκδοτολογικής περιαιτιολογίας του, όταν στην αρχή της *Αυτοβιογραφίας* γράφει:

Θα μπορούσα να αναφέρω και άλλα παρόμοια ανέκδοτα ανάρμοστα σ' αυτήν την ηλικία, μα είναι πράγμα σκληρό να παρατείνει κανείς τη διήγηση των αδυναμιών του και εγώ δεν έχω το θάρρος του Ρουσσώ.²⁸

Η αυτογραφική απογύμνωση και η χάρτινη διαπερατότητα της αυθιστόρησης οριοθετούνται, καθώς ο σκοπός του δεν είναι ο απολογισμός, αλλά η απολογία, η οποία δε βρίσκει έδαφος στην αφήγηση των ήσσονος σημασίας στιγμιότυπων της νεότητάς του, αλλά στην κρίσιμη χρονική στιγμή του αφορισμού. Ο αφορι-

24. Βλ. Γ. Πασχάλιδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, εκδ. Σμίλη, Αθήνα 1993, σ. 158: «Η αληθοέπεια του αυτοβιογράφου δεν έγκειται στη διακηρυγμένη ή και επαληθεύσιμη φιλαλήθεια των λόγων του, αλλά στην αληθοφάνειά τους».

25. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 145.

26. P. de Man, *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*, Yale University Press, New Haven and London 1979, σ. 280.

27. J.-J. Rousseau, *The Confessions of Jean-Jacques Rousseau* (trans. & introduction J.M. Cohen), Penguin, Harmondsworth 1953, σ. 88. Η μετάφραση δική μου.

28. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 53.

σμός, άλλωστε, κατέστησε τον Λασκαράτο υποκείμενο, του έδωσε λόγο, προκειμένου να επέμβει σε μία αναπαραστατική κατασκευή λόγου, την αυτοβιογραφία.

Στην αυθιστόρησή του, της οποίας η συγγραφή ξεκινά δέκα χρόνια περίπου μετά τον αφορισμό, φροντίζει να κατασκευάσει την ταυτότητά του με γνώμονα το ολιστικό σχήμα της νεοτερικής ετερότητας. Ο αυτοβιογραφούμενος γράφει δίχως να απορροφάται το συγγραφικό και γραμματικό «εγώ» στην αναμνησιολογία της διαχρονίας, αλλά εποπτεύει τα γραφόμενά του υπό τη βαριά σκιά του αφορισμένου.²⁹ Κάτω από αυτήν την οπτική προσεγγίζει την ενσωμάτωσή του στην ευρωπαϊκή νεοτερικότητα ως ειδοποιό χαρακτηριστικό που τον αποτράβηξε από την πλάνη της μαζικής οπισθοδρόμησης, γι' αυτό και η κοινωνική και συγγραφική του δράση είναι καταγγελτική απέναντι στον κληρικαλισμό και στο πολιτικό καθεστώς. Στην περίπτωση της Αυτοβιογραφίας του, ο Λασκαράτος ξεπερνά, χωρίς να ξεχνά, την καθοδήγηση του είδους, τις επιταγές του οποίου σέβεται στο βαθμό που εξυπηρετούν την επιτελεστικότητα της απολογητικής του διάθεσης. Το απομνημόνευμα συνήθως δεν έχει την αίγλη της αυτοβιογραφίας με τη σαγήνη της περιαιτολογίας και το τελικό –έστω και ξέπνοο– «νενικήκαμεν». Αποτελεί μία εργώδη διαδικασία ανάδειξης του τραύματος που μας τοποθετεί στον ιστορικό, κοινό και όχι προσωπικό χρόνο του γράφοντος και λειτουργεί κεντρομόλα, υποχρεώνοντας την αφήγηση να επιστρέφει για κάθε επόμενη επανekκίνηση ή εξόρμησή της.

Περίληψη / Summary

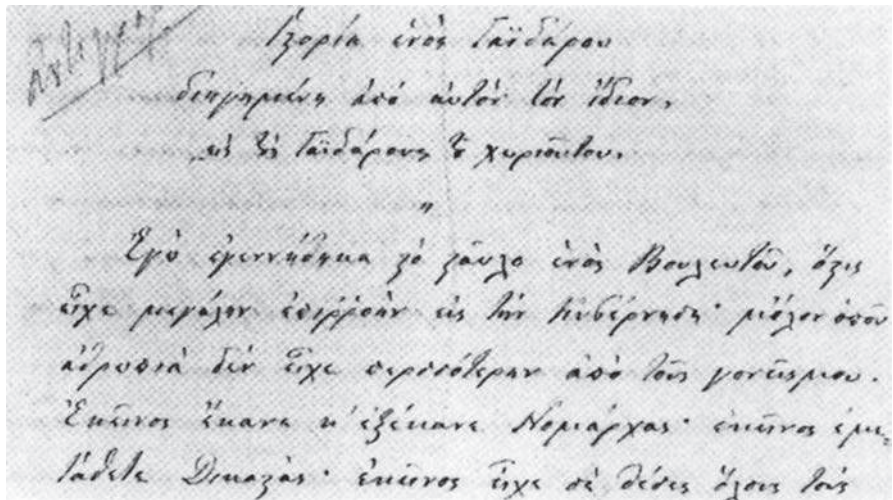
Σκοπός αυτής της ανακοίνωσης είναι η εξέταση της αυτοβιογραφίας του Ανδρέα Λασκαράτου ως είδους και η σχέση της με άλλα συγγενή είδη, όπως το απομνημόνευμα. Ο Λασκαράτος μέσω της γραφής του σταδιακά κατασκευάζει ένα νεοτερικό υποκείμενο, το οποίο δικαιολογεί την παρουσία του στο δημόσιο χώρο και τον αφορισμό του, όπως και τις συνέπειές του.

The purpose of this paper is to examine the autobiography of Andreas Laskaratos as a genre and its relevance to other contiguous genres, such as the memoir. Laskaratos through his writing progressively builds a modern subject, which justifies his presence in the public sphere and his anathema, as well as its consequences.

29. «Αυτές και άλλες παρόμοιες μεταρρυθμίσεις εις τες σεβαστές συνήθειες ενός μακρού παρελθόντος επρόλεγαν από τότε το ότι μια μέρα θα αφορεζόμουν!». Βλ. Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 63.

Το σπίτι του Λασκαράτου στα Ριτσάτα, φωτογραφία της δεκαετίας του 1970
(Αρχείο Γιώργου Γ. Αλυσανδράτου).

«Ιστορία ενός γαϊδάρου» από τα Ἰθίμα και δοξασίες της Κεφαλονιάς,
αυτόγραφο του Λασκαράτου (Αρχείο Γιώργου Γ. Αλυσανδράτου).

Ο ΜΙΚΕΛΗΣ ΑΒΛΙΧΟΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΤΟΥ ΝΟΥΜΑ

Ελένη Τσαντίλη

Η αναγνωστική πρόσληψη του Μικέλη Άβλιχου συνδέθηκε με την ιστορία του κοινωνισμού, όπως εξελίχθηκε από την ουτοπική στην επιστημονική του μορφή. Στο πρόσωπό του βρίσκουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που αφορά στο πεδίο της αναγνωστικής πρόσληψης και το πώς αυτή εξαρτάται ή συμπλέκεται με την κυρίαρχη ή τις δευτερεύουσες ιδεολογίες που ανιχνεύονται σε έναν γεωγραφικό χώρο στον οποίο απλώνεται ένα ή περισσότερα λογοτεχνικά δίκτυα. Πρόκειται για μια ύφανση σχέσεων αλληλεπίδρασης, όπου η περιρρέουσα ατμόσφαιρα μιας εποχής (με ιστορικούς και πολιτικούς όρους) μπορεί να φωτίσει το έργο ενός λογοτέχνη αλλά και αντίστροφα, η λογοτεχνία να αποδώσει ως ένδειξη (αν όχι ως τεκμήριο) το κλίμα μιας εποχής και των γεγονότων που τη σημάδεψαν. Με βάση αυτές τις ενδείξεις, που προέρχονται από τον τύπο της εποχής, θα επιχειρήσουμε μια ερμηνεία σύμφωνα με την οποία η διακριτική παρουσία του Άβλιχου στην νεοελληνική λογοτεχνία μπορεί να θεωρηθεί ως κρίκος μεταξύ των επτανήσιων ριζοσπαστών και των νέων σοσιαλιστών των αρχών του 20ού αι., βρίσκοντας τη θέση του στο ιστορικό κάδρο αυτής της εξέλιξης. Κύριος όμως σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι να δούμε πώς επικαιροποιείται η παρουσία του Άβλιχου στο πλαίσιο μιας άλλης εποχής, λογοτεχνικά μοντέρνας πλέον, που εκπροσωπούν οι λογοτέχνες της νεορομαντικής και μετασυμβολιστικής γενιάς. Θα προσπαθήσουμε να συγκροτήσουμε το ιδεολογικό δίκτυο που κρατά στο προσκήνιο τον ολιγογράφο σατιρικό ποιητή, που βρίσκει μια θέση γι' αυτόν ανάμεσα στους λογοτέχνες της «παρακμής» των δεκαετιών του '10 και του '20. Το δίκτυο αυτό διαμορφώνεται μέσα από τα έντυπα που είτε είναι επίσημα όργανα διάδοσης των ιδεών είτε προσαρμόζονται στις συνθήκες κάθε περιόδου, όπως είναι για παράδειγμα *Ο Νουμάς* με τον οποίο μοιράζονται έναν πολιτικό και γλωσσικό κοινό σκοπό και ο οποίος θα μας απασχολήσει περισσότερο.

Τα ποιήματα του Άβλιχου που θα δημοσιευθούν στο post mortem αφιέρωμα του *Νουμά* το 1920 (αρ. 683, 09.05.1920) φαίνεται ότι όχι μόνο συντονίζονται με το πνεύμα των πρώτων χρόνων του μεσοπολέμου, αλλά και ότι προέρχονται από την επαφή του με τα ευρωπαϊκά ιδεολογικά κινήματα ήδη από τα χρόνια των σπουδών του στην Ευρώπη, μεταξύ 1864 και 1874, οπότε και η οριστική του επιστροφή στον ελλαδικό χώρο. Οι αντιφάσεις και το ιδεολογικό ανα-

κάτεμα που έχει παρατηρηθεί¹ οφείλεται σε μια παλινδρόμηση από τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό του οποίου είναι απόγονος (με όλα τα εθνικά του χαρακτηριστικά) και την ευρωπαϊκή εμπειρία των κινημάτων, τα οποία προβάλλονται σε μια εποχή και μια χώρα που οι διεκδικήσεις δεν έχουν πάψει ούτε σε επεκτατικό ούτε σε κοινωνικό επίπεδο.

Ξεκινώ από το μέσο των πραγμάτων καθώς ό,τι νεότερο γνωρίζουμε για το λογοτεχνικό του έργο οφείλεται στη φιλολογική εργασία του Γ.Γ. Αλισανδράτου, ο οποίος με τις τρεις μελέτες του,² μεταξύ 1968 και 1976, ελέγχει το παραδεδομένο υλικό και συμπληρώνει την εικόνα που άφησε γύρω από το έργο του *Ο Νουμάς*. Σε αυτές τις μελέτες, για πρώτη φορά συναντάμε μια τεκμηριωμένη θέση για τις σχέσεις του Άβλιχου, α) με το αθηναϊκό κέντρο (μέσω, εκατέρωθεν, των επιστολών φιλοφρόνησης με τον Κωστή Παλαμά), και β) τη φθίνουσα επτανησιακή παράδοση που απορροφάται από την Αθήνα (παρωδώντας με το μεγάλο συνθετικό του ποίημα «Αμανές» τον Α. Βαλαωρίτη). Πολύ αργότερα, το 2001, ο Γ. Λυκιαρδόπουλος ξαναφέρει στο προσκήνιο τον Άβλιχο στο βιβλίο *Μετασολωμικά, μορφές και ιδέες στα Επτάνησα κατά τα τέλη του 19ου αι.*,³ και τον θεωρεί ως κρίκο (μαζί με τον Π. Πανά και τον Α. Λασκαράτο) που συνδέει την παράδοση του Σολωμού όχι μόνο με τη Νέα Σχολή των Αθηνών αλλά και με τα πρώτα νεωτεριστικά, μοντέρνα γυμνάσματα. Όπως ακριβώς και η εμφάνιση του αφιερώματος συμπίπτει, από χρονική άποψη αλλά και σε σχέση με το ίδιο το περιοδικό που το κάνει, με τη νεότερη γενιά. Σύμφωνα με τον Λυκιαρδόπουλο, αν ο Άβλιχος μπορεί να θεωρηθεί έμμεσα μαθητής του Σολωμού, αυτό οφείλεται στην επαφή του τελευταίου με τον φιλοσοφικό γερμανικό ιδεαλισμό κι ότι εντέλει «το μίasma του κοινωτισμού έρχεται στα Επτάνησα ως ιδεαλισμός».⁴ Ακριβώς αυτός ο ιδεαλισμός επιτρέπει στον ποιητή το πέρασμα από την επτανησιακή λογοτεχνία σε δύο διαδοχικές ποιητικές γενιές των Αθηνών.

Για να δούμε πώς συμβαίνει αυτό πρέπει να εξετάσουμε την παρουσία του στον τύπο. Η σχέση του Άβλιχου με τον *Νουμά*, όπως και με τα υπόλοιπα

1. Περιγράφεται ως «ένα περίεργο κράμα σοσιαλιστή, αναρχικού και εθνικόφρον». Βλ. Χαρίλαος Αντωνάτος, «Μικέλης Άβλιχος. Η ζωή και το έργο του», *Νουμάς*, αρ. 683 (09.05.1920), σ. 302.

2. Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Τα πενήντα χρόνια του Μικέλη Άβλιχου. Η τέχνη των χειρογράφων του. Ένα λησμονημένο ποίημά του* (ανάτυπο), Αθήνα 1968. – Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Ανέκδοτα γράμματα του Μικέλη Άβλιχου* (ανάτυπο), Αθήνα 1975. – Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Ο «Αμανές» του Μικέλη Άβλιχου* (ανάτυπο), Αργοςστόλι 1976.

3. Γ. Λυκιαρδόπουλος, *Μετασολωμικά, μορφές και ιδέες στα Επτάνησα κατά τα τέλη του 19ου αι.*, εκδ. Έρσμος, Αθήνα 2001.

4. Γ. Λυκιαρδόπουλος, *Μετασολωμικά, μορφές και ιδέες στα Επτάνησα κατά τα τέλη του 19ου αι.*, ό.π., σ. 16.

έντυπα που συνεργάστηκε (ακόμη και με αυτά της Κεφαλονιάς), ήταν αραιή και συγκυριακή. Μόνη εξαίρεση αποτελεί η πολιτικο-σατιρική εφημερίδα *Ζιζάνιο* (1892-1916), που έβγαινε στην Κεφαλονιά από τον Γιώργο Μολφέτα. Στο εν λόγω έντυπο ο Άβλιχος κάνει τις περισσότερες δημοσιεύσεις, ειδικά μεταξύ 1911 και 1915,⁵ και μάλιστα ορισμένες από αυτές αναδημοσιεύονται στην εφημερίδα της Αθήνας *Ακρόπολις*, στην οποία είναι ήδη γνωστός από παλαιότερες συνεργασίες (γνωστή ήταν και η φιλική σχέση του με τον δημοσιογράφο της εφημερίδας Κωστή Πασχιάννη τον οποίο μνημονεύει στο ποίημά του «τω φίλω Πασχιάννη»). Το *Ζιζάνιο* είναι ένα μακρόβιο έντυπο με σαφώς «κοινωνιστικό» περιεχόμενο, που ο Παν. Νούτσος στον Β' τόμο της *Σοσιαλιστικής σκέψης στην Ελλάδα (1907-1925)* εντάσσει στους επίγονους της δράσης του Μ. Αντύπα καθώς δημοσιεύει τη νεκρολογία του Αντύπα και αργότερα τα αντιπολεμικά σονέτα του Άβλιχου.⁶

Το 1915 θα έχουμε την πρώτη δημοσίευση σε ένα καθαρά στρατευμένο σοσιαλιστικό έντυπο των Αθηνών. Πρόκειται για την εφημερίδα *Οργάνωσις*, που όπως αναγράφει στον υπότιτλο είναι «σοσιαλιστική εφημερίς, όργανο του συνδέσμου των εργατικών τάξεων της Ελλάδας», υπό τη διεύθυνση του Παναγή Δημητράτου. Ο Σύνδεσμος είχε ξεκινήσει ως μια κίνηση του Πλάτωνα Δρακούλη, ο οποίος όμως σχετικά με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον α' παγκόσμιο πόλεμο, υποστήριζε τον Βενιζέλο με αποτέλεσμα να συγκρουστεί με τους φιλειρηνιστές σοσιαλιστές και να αποχωρήσει. Σε δύο τεύχη τα ποιήματα του Άβλιχου «Τα φετινά Χριστούγεννα του 1914» και «Το καυτό δάκρυ μου εμπρός στα Δαρδανέλλια»⁷ συντονίζονται ακριβώς με τον σοσιαλιστικό σκεπτικισμό για τον πόλεμο ο οποίος δίχασε. Το δε πρώτο ποίημα θα αναδημοσιευθεί το 1923 στο νεανικό περιοδικό *Νεολαία* (αρ. 11), «όργανο της Ομοσπονδίας των Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδος».

Βέβαια ο Άβλιχος δεν είναι άγνωστος στους νέους ριζοσπάστες. Η αντιμιλιταριστική του στάση άλλωστε συμπίπτει με αυτήν μιας μερίδας σοσιαλιστών και δεν είναι ζήτημα κάποιας ιδιοτυπίας, δείχνοντας ότι είναι ενημερωμένος σχετικά με την πορεία των διάφορων προοδευτικών οργανώσεων, καίτοι ο ίδιος δεν συμμετέχει ενεργά σε κάποια από αυτές. Εξάλλου το ζήτημα της συμμετοχής ή

5. Στο *Ζιζάνιο* το 1912 δημοσιεύει στα τεύχη με αριθμό 691, 701, 702, 703, 704, 705, 710.

6. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τ. Β', εκδ. Γνώση, Αθήνα 1995, σ. 402.

7. Μιχέλης Άβλιχος, «Το καυτό δάκρυ μου εμπρός στα Δαρδανέλλια», *Οργάνωσις*, 04.01.1915 και Μιχέλης Άβλιχος, «Τα φετινά Χριστούγεννα του 1914», *Οργάνωσις*, 21.01.1915.

μη στον Μεγάλο Πόλεμο είχε διχάσει τους σοσιαλιστές σε όλη την Ευρώπη και οι όποιες ασυμφωνίες δεν ήταν ασυνήθιστες. Επιπλέον υπάρχουν ποιήματα που όχι μόνο είναι αντιβενιζελικά (δηλαδή αντιπολεμικά), μα στα οποία εκδηλώνεται μια φοβία για ρωσική επιβολή. Εδώ πρώτον, θα γυρίσουμε στις απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς για το ανατολικό ζήτημα (από τον κριμαϊκό πόλεμο έως τον ρωσοτουρκικό του 1877/78), όπου διάκνεται αρνητικά προς τη ρωσική διπλωματία, καθώς ο επεκτατισμός της τσαρικής αυτοκρατορίας μπορεί να λειτουργήσει αντεπαναστατικά στην Ευρώπη,⁸ άποψη που υιοθετήθηκε από τους έλληνες σοσιαλιστές, και δεύτερον, την επίσης εχθρική στάση απέναντι στη ρωσική εξωτερική πολιτική, αυτή τη φορά από τους εθνικιστικούς-πατριωτικούς κύκλους, που βλέπουν απειλητικά τον πόθο της Ρωσίας να ελέγξει το στενό στα Δαρδανέλια. Ο Άβλιχος, στα ποιήματά διατηρεί τον σκεπτικισμό αυτόν είτε επειδή ενστερνίζεται τη πολιτική των σοσιαλιστών στα διεθνή ζητήματα είτε ως απόρροια της κοινής γνώμης όπως διαμορφώνεται στον τύπο, σχετικά με τις διακυμάνσεις στις σχέσεις Ελλάδας-Ρωσίας, και την καχύποπτη στάση της πρώτης κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. και των αρχών του 20ού προς τη δεύτερη, καθώς διπλωματικά η χώρα στρεφόταν περισσότερο προς τα αστικά κράτη της Ευρώπης παρά προς αυτό το μοναρχικό καθεστώς της ανατολής. Οι απόψεις του πάντως όπως παρουσιάζονται στα ποιήματα, αποτυπώνουν τη σύγχυση μεταξύ διεθνιστικών αλλά και εθνικών ιδεών και μάλιστα σε ένα χρονικό εύρος που περιλαμβάνει τα κρίσιμα χρόνια εξέλιξης του κοινωνισμού.

Στον *Νουμά* δημοσιεύει πρώτη φορά το 1907 (αρ. 242) ένα μακροσκελές ποίημα αφιερωμένο στον θάνατο του Ν. Κονεμένου και λίγα τεύχη αργότερα (αρ. 247) για το ίδιο θέμα μια μικρή αφιέρωση. Ξαναεμφανίζεται το 1911 (αρ. 442) όπου αναδημοσιεύεται από το *Ζιζάνιο* ποίημα πάλι αφιερωμένο αυτή τη φορά σε φιλική οικογένεια. Το 1912 σε μια σειρά τευχών δημοσιεύονται εκατέρωθεν τα ποιήματα Άβλιχου και Παλαμά.⁹ Δεν εμπλέκεται ενεργά μέσα από τις σελίδες του *Νουμά* στη γλωσσική πρωτίστως και σταδιακά πολιτική σταυροφορία του περιοδικού. Ωστόσο στίχοι του με αφορμή το γλωσσικό ζήτημα έχουν δημοσιευτεί σε άλλα έντυπα. Οι πρώτες εμφανίσεις του λοιπόν στον *Νουμά* δεν έχουν καμία πολιτική προοπτική. Πρόκειται για ελεγεία και επικαιρικά ποιήματα.

Μετά τη διακοπή της έκδοσης το 1917 το γλωσσικό είχε ήδη πάψει να βρίσκεται στην πρώτη γραμμή καθώς για τη σύνταξη του *Νουμά* «είναι όλοι δημοτικιστές». Η γλώσσα είναι πλέον μέσο κι όχι σκοπός. Έτσι ασχολείται περισ-

8. Για το ζήτημα βλ. K. Marx – Fr. Engels, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το ανατολικό ζήτημα*, εισαγωγή-μετάφραση Π. Κονδύλης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1985.

9. Για τη σχέση με τον Κ. Παλαμά βλ. Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Ανέκδοτα γράμματα του Μικέλη Άβλιχου* (ανάτυπο), Αθήνα 1975, σ. 89-102.

σότερο με «κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα και προβάλλει ιδέες φιλειρηνικές και συναδέλφωσης των λαών, συσπείρωσης των φτωχών και των αδικημένων».¹⁰ Στη διάρκεια όμως του πολέμου είχε κρατήσει μια φιλοβενιζελική στάση. Η αστάθεια στις απόψεις δεν είναι περιέργη καθώς σε ένα μεγάλο βαθμό εξαρτάται από τη μεταβολή πεποιθήσεων του εκδότη του Δ. Ταγκόπουλου. Έτσι το 1919 ο Νουμάς γίνεται τώρα αντιβενιζελικός και ενάντιος στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, όπου στο γλωσσικό υποστηρίζει την ακραία εκδοχή της ψυχαρικής δημοτικής και στο κοινωνικο-πολιτικό ζήτημα ακολουθεί φιλοσοσιαλιστική πολιτική.

Ο προπαγανδιστικός του τόνος και η σάτιρα ήταν ο βασικός τρόπος για να επιτίθεται στα κακώς κείμενα. Με την επανέκδοσή του πυκνώνουν τα σατιρικά επιγράμματα μαζί με τα αντιπολεμικά και ανθρωπιστικά άρθρα. Επομένως τρία χρόνια μετά από τον θάνατο του Άβλιχου, λόγω συνθηκών και αλλαγής προσανατολισμού, σχηματίζονται οι κατάλληλες προϋποθέσεις στο περιοδικό για την υποδοχή ενός αφιερώματος στον εκλιπόντα ποιητή. Υπάρχει λοιπόν ήδη ένα πλαίσιο το οποίο ταιριάζει ακριβώς με την σατιρική και αντιμιλιταριστική ποιητική του Άβλιχου. Βέβαια, δεν πρέπει να παραλείψουμε ότι οι βασικές αιτίες για την εμφάνιση του αφιερώματος στα 1920 κι όχι νωρίτερα, είναι η διακοπή της έκδοσης το 1917 και η δυσκολία συγκέντρωσης υλικού για το αφιέρωμα, το οποίο ούτως ή άλλως επιμελήθηκαν φίλοι και γνώριμοι του ποιητή. Συγκεκριμένα το αφιέρωμα επιμελείται ο Χαρ. Αντωνάτος και γράφουν επίσης η Ιουστίνη, ψευδώνυμο της Καλομοίρας Κουρούκλη-Ματαράγκα, από τους «μαθητές» του Άβλιχου στο Ληξούρι, και ο Γιώργος Φτέρης. Τέλος αναδημοσιεύεται ποίημα του Παλαμά για τον Άβλιχο από το 1912 (αρ. 469). Στο επόμενο τεύχος (αρ. 684) δημοσιεύεται ένα ανέκδοτο του («Στη συνείδησή μου») καθώς και σχόλια άλλων εφημερίδων που ζητούν περισσότερα ποιήματα [εφ. *Πατρίς*, *Βαλκανικός Ταχυδρόμος*, *Η Καθημερινή*, και σε άλλα τεύχη η εφ. *Ενωσις* (αρ. 685), η *Πατρίς* (αρ. 686) και ο *Ταχυδρόμος* Αργοστολίου (αρ. 687)]. Στο τεύχος με αρ. 689 δημοσιεύεται κι άλλο ανέκδοτο ποίημα («Στίχοι του πειρασμού») οπότε και δεν ξαναεμφανίζεται στον Νουμά κάτι σχετικό.

Αλίευσα μια ταιριαστή για την περίπτωση μας φράση του Ν. Βαγενά η οποία λέει ότι «όταν άλλοι καιροί φέρουν έναν ποιητή στην επιφάνεια, αυτό δεν είναι δικαίωση του ποιητή αλλά ανάγκη της εποχής».¹¹ Στα 1920 η πολιτική αστάθεια και οι συνέπειες του πολέμου δεν αφήνουν ανεπηρέαστους τους νέους ποιητές. Άλλωστε πολλοί από αυτούς είναι μέλη σοσιαλιστικών (και κομ-

10. Βλ. Γ.Χ. Καλογιάννη, *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)*. Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1984, σ. 218.

11. Ν. Βαγενάς, *Η εσθήτα της θεάς, σημειώσεις για την ποίηση και την κριτική*, εκδ. Στιγμή, Αθήνα 1988, σ. 14.

μουνιστικών έπειτα) οργανώσεων, είναι ευαίσθητοι στα συνδικαλιστικά ζητήματα ή απλώς συμπαθούν αυτή την πολιτική πτέρυγα. Ο Άβλιχος, αν και ποιητής μιας παλαιότερης εποχής, του τέλους της ριζοσπαστικής επτανησιακής παράδοσης και της αρχής της παλαμικής επιρροής, βρίσκεται ταυτόχρονα μέσα στο πνεύμα των καιρών, όπως είχε παρατηρήσει και ο Λυκιαρδόπουλος που αναφέραμε παραπάνω.

Οι νεορομαντικοί και μετασυμβολιστές ποιητές που εμφανίστηκαν τις δεκαετίες του 1910 και του 1920 φέρουν μια νεωτεριστική ανανέωση. Είναι στραμμένοι στον εσωτερικό εαυτό και δεν έχουν ψευδαισθήσεις μεγαλείων και εθνικών προσδοκιών. Είδαν άλλωστε τα οράματα της προηγούμενης γενιάς να καταρρέουν. Η πολιτική στάση εκφράζεται ως επιθυμία φυγής άρα και αποστασιοποίησης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι και δείκτης κοινωνικής κριτικής. Γι' αυτό άλλωστε δεν θα βρούμε πολλά ποιήματα με ευθείες πολιτικές αναφορές σε αυτούς τους νέους ποιητές. Θα αναφέρουμε ονομαστικά όμως και θα σχολιάσουμε σύντομα ορισμένα χαρακτηριστικά ποιήματα για να δούμε πώς αντιμετωπίζει η νεότερη γενιά που βιώνει την παρακμή αυτά που στον Άβλιχο ήταν απόηχος ενός ριζοσπαστισμού, τον οποίο νεότερος είχε βιώσει, και που σε λανθάνουσα μορφή και με τη ροή των ιστορικών εξελίξεων διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της ζωής του.

Τα ποιήματα που επέλεξα να αντιπαραβάλλω δεν έχουν απαραίτητα τη χρονολογική συνέπεια με τα πολιτικά του Άβλιχου, καθώς εκτείνονται πέρα από τον πόλεμο, ωστόσο απηχούν ακριβώς την διάθεση κάθε ποιητή προς τον πόλεμο ή τις επιπτώσεις του. Επομένως η σύγκριση δεν θα είναι στο επίπεδο κοινών αναφορών σε γεγονότα πολεμικά αλλά στο ιδεολογικό τους πλαίσιο που μας ενδιαφέρει περισσότερο. Εξάλλου αν ο Άβλιχος ζει όλες τις διεργασίες για την έναρξη του πολέμου και τον ίδιο τον πόλεμο, οι νεότεροι ποιητές τώρα βιώνουν τις επιπτώσεις του. Για λόγους οικονομίας απλώς θα παραπέμψω σε κάθε ποίημα με ένα μικρό σχόλιο, χωρίς να το παραθέσω ολόκληρο.

Παραδείγματος χάριν, το ποίημα «Κραυγή»¹² του Ν. Λαπαθιώτη ξεκινά με την επίκληση «Γαλλία, Γαλλία – χαρά της Οικουμένης» την οποία ο ποιητής περιμένει για να μας σώσει από τους Πρώτους. Βιογραφικά, ο Λαπαθιώτης ακολουθεί τον αξιωματικό και υποστηρικτή του Βενιζέλου πατέρα του, πρώτα στη Θεσσαλονίκη με την κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας κι έπειτα στην Αίγυπτο. Είναι επίσης γνωστό ότι συμπαθούσε τους σοσιαλιστές. Το φιλελεύθερο οικογενειακό του περιβάλλον πάντως δεν τον αφήνει ανεπηρέαστο, κάνει ένα ποι-

12. Ν. Λαπαθιώτης, *Ποιήματα*, εισαγωγή Μ. Λυπουρλή, εκδ. Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 111.

ητικό σχόλιο για τις πολιτικές εξελίξεις. Από την άλλη στον «Μιχαλιό»¹³ (αλλά και στο έτερο ποίημα από τις «Σάτιρες», στο «Εις Ανδρέαν Κάλβον») ο Κ. Καρυωτάκης παρουσιάζει το εντελώς αντιηρωικό πνεύμα μιας εποχής που ο πόλεμος τραυμάτισε ανεπανόρθωτα. Και το κάνει με την ειρωνική εκείνη διάθεση του ανθρώπου που βλέπει κριτικά τις πολιτικές επιλογές και τις επιπτώσεις τους. Η απαισιοδοξία του προϋποθέτει τη γνώση και την αναμενόμενη επιβεβαίωση των επιλογών αυτών: «Κι ο Μιχαλιός επέθανε στρατιώτης. / Τον ξεπροβόδισαν κάτω φαντάροι, / μαζί τους ο Μαρής κι ο Παραγιώτης». Η δε ευαισθησία του Ρ. Φιλύρα αποτυπώνεται στο «Ο Θρήνος των προσφύγων».¹⁴ Στον αντίκτυπο που είχε η καταστροφή της Σμύρνης ο Φιλύρας βλέπει το τέλος μιας πολιτικής και στρατιωτικής επιχείρησης που απέτυχε και προκάλεσε δυστυχία. Έχει ενδιαφέρον ότι αναγνωρίζει στους περιθωριακούς του αστικού χώρου την προσωπική ευθύνη ενώ για τους πρόσφυγες μια συλλογική ευθύνη που ενοχικά βραδύνει τον κάθε έναν που δεν έχει, αν και θέλει, τη δυνατότητα να τους βοηθήσει. «Είναι πολλοί, κουρελιασμένοι κι άμοιροι / κι εμάς η μπόρεσή μας για έναν, μία». Τέλος, στον «Όρκο»¹⁵ του Μ. Παπανικολάου εκφράζεται ακριβώς αυτό το βαθύ πανανθρώπινο αίσθημα που είναι υπεράνω ιδεολογιών, πολιτικών απόψεων και προτιμήσεων. «Ορκίζομαι στον άνθρωπο πως άνθρωπος θα μείνω / πως το άσπρο χέρι μου ποτέ ντουφέκι δε θα πιάσει». Το κίνητρο είναι τόσο ανθρωποκεντρικό που μετατρέπεται σε όρκο.

Σαφώς τα παραπάνω αποτελούν μόνο κάποια δείγματα, και δεν είναι σκοπός της παρούσας εργασίας να κάνουμε μια εξαντλητική καταγραφή των πολεμικών/αντιπολεμικών αναφορών ή νύξεων που μπορεί να συναντήσουμε στους νεότερους ποιητές. Συγκριτολογικά όμως έχει ενδιαφέρον ότι παρά τους διαφορετικούς ποιητικούς τρόπους, η κοινή συνισταμένη τους, της νεότερης και της παλαιότερης γενιάς (εντάσσοντας τον Άβλιχο στη δεύτερη και μάλιστα συγγενή της γενιάς του 1880), είναι η άρθρωση ενός λόγου ως πολιτικού σχόλιου. Από αυτή την άποψη ο Νουμάς αυτό που ασυνείδητα πετυχαίνει με το ετεροχρονισμένο αφιέρωμα είναι να κατασκευάσει μια συνέχεια που αφορά την πολιτική τοποθέτηση μέσω της τέχνης.

Για να μην δημιουργηθεί κάποια παρανόηση, μιλάμε για μια οπωσδήποτε αδύναμη συνέχεια, λόγω του περιορισμένου βεληνεκούς του ληξουριώτη ποιητή.

13. Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Τα ποιήματα*, επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1992, σ. 165.

14. Ρ. Φιλύρας, *Ποιήματα. Άπαντα τα ευρεθέντα*, επιμέλεια Χ.Α. Καραόγλου – Α. Ξυνογιάλα, τ. Α', University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 291.

15. Μ. Παπανικολάου, *Ποιήματα*, εισαγωγή-επιμέλεια Τάσος Κόρφης, εκδ. Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 26.

Άγνωστο είναι κατά πόσο αναγνώσθηκε ή έστω προσέχθηκε, μέσα από αυτό το αφιέρωμα το 1920, από τους νέους ποιητές ο Άβλιχος. Η μόνη βεβαιότητα είναι ότι για τους πολιτικοποιημένους και ενταγμένους στις σοσιαλιστικές οργανώσεις ήταν γνωστός, όπως αποδείχθηκε και παραπάνω (μέσω του εντύπου της OKNE). Η βασική τους διαφορά είναι ότι η πολιτική εγρήγορση του Άβλιχου προέρχεται από την ιδεολογική του σκευή αλλά και την αναγκαιότητα του είδους που υπηρετεί, δηλαδή της σάτιρας. Στους νεότερους ποιητές η ποίηση δεν χρησιμεύει ως δημοσιογραφικού τύπου σχόλιο αλλά ως έκφραση του εσωτερικού τους κόσμου με γενικές και πανανθρώπινες αξίες. Γι' αυτό και η πρόσληψή του εντέλει προωθήθηκε κυρίως από τα έντυπα εκείνα που είχαν μια σαφή και στρατευμένη πολιτική θέση. Όπως άλλωστε και ο *Νουμάς*, παρά τις συχνές και ασυνεπείς αλλαγές πλεύσης. Πρόσληψη όμως δεν σημαίνει μονάχα επιδράσεις από και προς άλλους ποιητές, σύγχρονους ή νεότερους. Στην περίπτωσή μας, ο Άβλιχος και οι ποιητές της «παρακμής», συγκλίνουν στο ιδεολογικό momentum μιας εποχής, παρότι είναι διαφορετικής προέλευσης και κατεύθυνσης.

Κλείνοντας αυτή την εισήγηση σκεφτόμουν γενικά τη θέση του Άβλιχου στη γραμματολογία η οποία, λαμβάνοντας υπόψη τον όγκο του έργου του, ήταν αρκετά γενναιώδωρη, διότι βρίσκεται μέσα σε πολλά και διαφορετικά πλαίσια: επτανησιακή λογοτεχνία μετά την ένωση, σατιρική ποίηση και ειδικότερα κεφαλονίτικη σάτιρα, επτανησιακός ριζοσπαστισμός και επίγονοι. Η λεπτομέρεια μπορεί να βοηθήσει στην αποσαφήνιση κάποιου ζητήματος. Καμιά φορά αυτή τη λεπτομέρεια βρίσκεται στις ελάχιστονες μορφές της λογοτεχνίας που έστω έμμεσα και παράδοξα συμπληρώνουν τις ψηφίδες μιας συγκεκριμένης εποχής. Έτσι κι ο *Νουμάς* επανηγγράφει τον Άβλιχο στη δεκαετία του 1920 ως μακρινό συγγενή των νέων ποιητών με τους οποίους μοιράζεται, ξεκινώντας από διαφορετικές αφετηρίες, το αντιπολεμικό και ανθρωπιστικό σχόλιο για την κοινωνία. Τραβήξαμε κάποιες γραμμές που άλλοτε τέμνονται κι άλλοτε κινούνται παράλληλα στον τομέα της διατύπωσης ιδεολογημάτων, σύμφωνα με τις ιστορικές συγκυρίες που τα διαμορφώνουν. Συστηματοποιώντας το υλικό που μας έχει αφήσει ο Άβλιχος, μπορεί να συμβάλλει όχι μόνο στη γνώση γύρω από τον ίδιο και το έργο του αλλά και για το πώς και υπό ποιες συνθήκες συντελείται η πρόσληψη ενός έργου σε κάθε εποχή.

Περίληψη / Summary

Με βάση το αφιέρωμα του *Νουμά* το 1920 στον ποιητή Μικέλη Άβλιχο, θα συγκροτήσουμε ένα συγκριτολογικό πλαίσιο που θα τον συνδέει με τους νεότερους ποιητές της νεορομαντικής και μετασυμβολιστικής γενιάς του '40 και του '20, με έμφαση στις ιδεολογικές συγγένειες που ενώνουν διαφορετικές γενιές μέσω του τύπου.

We will compose a comparative context based on *Noumas'* tribute upon the poet Mikelis Avlihos to examine his later perception. Great emphasis will be held on the ideological affinities that bound different generations through their appearance on press, combined with the historical and political process.

Μικέλης Άβλιχος.

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΝΟΜΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Αναστασία Ι. Μιχαηλάκη

Η ιστορία των εκδόσεων στα Επτάνησα

Το πρώτο τυπογραφείο στα Επτάνησα ιδρύεται το έτος 1798, στην Κέρκυρα, από τους γάλλους διοικητές. Μέχρι τότε οι ανάγκες των κατοίκων και της διοίκησης καλύπτονταν από τα μεγάλα ευρωπαϊκά τυπογραφεία και κυρίως αυτά της Βενετίας, από όπου εισάγονταν βιβλία, ελληνικών, κυρίως, τίτλων. Η ίδρυση λοιπόν του πρώτου αυτού τυπογραφείου προήλθε βασικά από την ανάγκη της γαλλικής διοίκησης για ενημέρωση και προπαγάνδα. Ο αρχικός στόχος των γάλλων κατακτητών ήταν να ιδρυθούν τυπογραφεία σε τρεις συνολικά πόλεις των Επτανήσων, αλλά οι οικονομικές συνθήκες της εποχής και κυρίως το γεγονός ότι η κυριαρχία των Γάλλων στα Επτάνησα υπήρξε περιορισμένη, οδήγησαν στο να παραμείνει το κρατικό τυπογραφείο στην Κέρκυρα, το μοναδικό στα Επτάνησα, για σειρά ετών. Τυπογραφείο ιδρύθηκε και στη Ζάκυνθο, κατά την περίοδο των συγκρούσεων Άγγλων και Γάλλων (1809-1814), το οποίο εν τέλει, το έτος 1814, συγχωνεύτηκε με αυτό της Κέρκυρας.

Στο μονοπώλιο αυτό του κρατικού τυπογραφείου συνέτεινε βέβαια και το γεγονός ότι μέχρι το έτος 1848, βάσει του νέου Συντάγματος των Επτανήσων, η ιδιωτική πρωτοβουλία ως προς την τυπογραφία, αλλά και τη χαρτοποιία, ήταν απαγορευμένη και άρα ανύπαρκτη.

Το κρατικό τυπογραφείο, λαμβάνοντας διαφορετική ονομασία κάθε φορά, ανάλογα με τον εκάστοτε κατακτητή (Δημόσιος Τυπογραφία, Τυπογραφία του Γένους, Τυπογραφία της Διοικήσεως, Τυπογραφία της Κυβερνήσεως, Αυτοκρατορική Τυπογραφία των Ιονίων Νήσων κ.ο.κ.), τύπωνσε ποικίλη ύλη, από λογοτεχνικά, ιστορικά και εκπαιδευτικά βιβλία, έως επίσημες κυβερνητικές εφημερίδες, η κύρια, όμως, παραγωγή του ήταν οι νόμοι και τα διατάγματα, διοικητικής φύσεως έντυπα, αλλά και μονόφυλλα. Παρά το γεγονός, όμως, ότι υφίστατο η δυνατότητα εκτύπωσης και για λογαριασμό τρίτων, πέραν της διοίκησης, οι Επτανήσιοι επέλεγαν να εκτυπώνουν τα έργα τους σε ιδιωτικά τυπογραφεία, εκτός των Ιονίων νήσων, προκειμένου να μη συνδεθούν τα έντυπά τους με το υπάρχον καθεστώς.

Το μονοπώλιο της κρατικής τυπογραφίας ήρθη το έτος 1848 με απόφαση της Βουλής: «*Η ελευθεροτυπία εισάγεται εις το κράτος τούτο υπό κατασταλτικούς νόμους. Η λογοκρισία παντός τύπου καταργείται*». Η εκδοτική έκρηξη των βιβλίων και των εφημερίδων που ακολούθησε ανέδειξε τη λογοτεχνική, πολιτική και κοινωνική ιδιαιτερότητα των Επτανήσων και η ενημέρωση και η συμμετοχή του πολίτη υπήρξε πλέον πρωταρχικό μέλημα των εκδοτών. Σημειώνεται ότι ο αριθμός των εφημερίδων αυξήθηκε αισθητά κατά τη διάρκεια του αγώνα για την Ένωση με την Ελλάδα.

Όσον αφορά στα βιβλία, η εκδοτική δραστηριότητα υπήρξε ανταγωνιστική, με πρωταγωνιστές πλέον τα ιδιωτικά τυπογραφεία – εκδοτικούς οίκους – βιβλιοπωλεία κάθε περιοχής, με τις δραστηριότητες του εκδότη, του τυπογράφου και του βιβλιοπώλη να μην είναι ακόμη με σαφήνεια προσδιορισμένες. Ο τυπογράφος ήταν ταυτόχρονα και εκδότης και το τυπογραφείο είχε τις δραστηριότητες του σημερινού εκδοτικού οίκου.

Κατά την περίοδο αυτή άρχισαν να εκδίδονται έργα λογοτεχνικά, ιστορικά, επιστημονικά, θρησκευτικά, διοικητικά και εμπορικά, όπως επίσης μεταφράσεις σημαντικών έργων και περιηγητικών κειμένων ή κειμένων τοπικού χαρακτήρα. Από τους εν λόγω εκδοτικούς οίκους έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα έργα των επτανήσιων λογίων, όπως του Σολωμού, του Κάλβου, του Πολυλά κ.ο.κ, και τυπογραφικά στοιχεία, κοσμήματα και εικονογραφήσεις άρχισαν να διαμορφώνονται με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα, με έντονες αισθητικές επιρροές από την Ιταλία. Οι ιδιαιτερότητες της τυπογραφικής παραγωγής στα Επτάνησα συνέτειναν στην κατάρτιση ειδικής βιβλιογραφίας, της Ιονικής Βιβλιογραφίας, με κύριο δημιουργό της τον Αιμίλιο Λεγκράν, τον οποίο συμπλήρωσαν και συνέχισαν νεώτεροι έλληνες ερευνητές και λόγιοι, όπως ο Φίλιππος Ηλιού και εσχάτως ο Θωμάς Παπαδόπουλος.¹

Ελληνικές Νομικές Εκδόσεις του 19ου αι. στη Βιβλιοθήκη του Δικηγορικού Συλλόγου Κερκύρας (1834-1900)

Τα μέλη του πρώτου δικηγορικού συλλόγου της χώρας είχαν εξ αρχής αντιληφθεί τη σημασία των επιστημονικών εκδόσεων της εποχής τους και φρόντισαν να εμπλουτίσουν τις προσωπικές τους συλλογές με ό,τι αφορούσε στην εφαρμογή του νόμου και στις δικαστικές αποφάσεις, κυρίως του Αρείου Πάγου, του ανώτα-

1. Χ. Μπάνου, «Η Εκδοτική Δραστηριότητα στα Επτάνησα (1798-1900)» στο *Ιόνιοι Νήσοι, Ιστορία και Πολιτισμός* (επιμέλεια Θ. Πυλαρινός), Αθήνα: Περιφέρεια Ιονίων Νήσων 2007.

του δικαστηρίου της χώρας. Οι συλλογές αυτές περιελάμβαναν κατά κύριο λόγο ελληνικά νομικά βιβλία, αλλά είναι ιδιαίτερα αισθητή και η παρουσία των ξενόγλωσσων νομικών εκδόσεων, κυρίως των γαλλικών – είναι γνωστό άλλωστε ότι στο γαλλικό δίκαιο στηρίχθηκε ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας, αλλά και των ιταλικών, λόγω της αυξημένης επιρροής της γείτονος χώρας στα Επτάνησα.

Σε μία προσπάθεια συντήρησης της δερμάτινης βιβλιοδεσίας, οι κάτοχοι των βιβλίων αυτών πρόσθεσαν χάρτινες θήκες στα εξώφυλλα τους, αφήνοντας ανέπαφη τη δερμάτινη ράχη τους, η οποία κοσμούταν με τυπώματα από χρυσό (χρυσοτυπίες). Στο εσωτερικό τους σε γενικές γραμμές δεν παρατηρούνται επεμβάσεις των κατόχων, πλην κάποιων ελαχίστων περιπτώσεων όπου εμφανίζονται ιδιόχειρες σημειώσεις.

Ακολουθεί η παράθεση των ελληνικών νομικών βιβλίων της περιόδου 1834-1900.

1. Αργυρόπουλος, Π. (1859) *Δημοτική Διοίκησης εν Ελλάδι*. Αθήνα: Δ. Αθ. Μαυρομαμάτη.
21,5 × 14, 452 + 206, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Σητόβρωτο. Κατεστραμμένη στάχωση.
2. Βαχατώρης, Ν.Α. (1858) *Νομική Μέλισσα*. Αθήνα: Σ. Παυλίδης και Ζ. Γρυπάρης.
22 × 15, 1152, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
3. Δηλιγιάννης, Θ.Π., Ζηνόπουλος, Γ.Κ. (1860) *Ελληνική Νομοθεσία από του 1833 μέχρι το 1860 (Α')*. Αθήνα: Ιω. Αγγελόπουλος.
21 × 14, 564, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει ως κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
4. Δηλιγιάννης, Θ.Π., Ζηνόπουλος, Γ.Κ. (1864) *Ελληνική Νομοθεσία (Β')*. Αθήνα: Ιω. Αγγελόπουλος.
21 × 14, 627, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει ως κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
5. Δηλιγιάννης, Θ.Π., Ζηνόπουλος, Γ.Κ. (1864) *Ελληνική Νομοθεσία (Γ')*. Αθήνα: Ιω. Αγγελόπουλος.
21 × 14, 568, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει ως κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
6. Δηλιγιάννης, Θ.Π., Ζηνόπουλος, Γ.Κ. (1866) *Ελληνική Νομοθεσία (Δ')*. Αθήνα: Νικήτας Πάσσαρης.
21 × 14, 600, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει ως κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.

7. Δηλιγιάννης, Θ.Π., Ζηνόπουλος, Γ.Κ. (1875) *Ελληνική Νομοθεσία* (Στ'). Αθήνα: Ι. Αγγελόπουλος.
21 × 14, 386, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει ως κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
8. Ζαβιτσιάνος, Κ. (1850) *Πραγματεία της κατά θεωρίαν και πράξιν ιατροδικαστικής εφαρμοσμένης εις την Ιονικήν και Ελληνικήν Νομοθεσίαν*. Κέρκυρα: τυπογραφία της Κυβερνήσεως.
23,5 × 15,5, 574, χωρίς στάχωση. Φέρει κόσμημα (λυχνάρι) στη σελίδα τίτλου.
9. *ΘΕΜΙΣ ή Επιθεώρησις της Ελληνικής Νομοθεσίας συντασσόμενη παρά διαφόρων νομομαθών* (1846) (1). Αθήνα: Α.Α. Σγούτας.
20 × 13, 398, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Μερικώς κατεστραμμένη στάχωση.
10. *ΘΕΜΙΣ ή Επιθεώρησις της Ελληνικής Νομοθεσίας συντασσόμενη παρά διαφόρων νομομαθών* (1847) (3, 2αντ). Αθήνα: Α.Α. Σγούτας.
20 × 13, 478, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Μερικώς κατεστραμμένη στάχωση.
11. *ΘΕΜΙΣ ή Επιθεώρησις της Ελληνικής Νομοθεσίας συντασσόμενη παρά διαφόρων νομομαθών* (1852). Αθήνα: Α.Α. Σγούτας.
20 × 13, 404σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση.
12. *ΘΕΜΙΣ ή Εξέτασις της Ελληνικής Νομοθεσίας συντασσόμενη παρά διαφόρων νομομαθών* (1856) (7). Αθήνα: Α.Α. Σγούτας.
20 × 13, 457, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση.
13. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος ή Ευρετήριον της Ελληνικής Νομολογίας*; Α - ΑΠΑΛ (1846) (1). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτας.
21,5 × 14, 416, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
14. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; ΑΠΟΠ - ARMEN (1847). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτας.
21,5 × 14, 436, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
15. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; Αρμoδ (1848) (4). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτας.
21,5 × 14, 796, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.

16. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; Διαθ – Εντολή (1850) (6). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτσας.
21,5 × 14, 443, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Μερικώς κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
17. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; Έφεσις – Κατηγ. ιδιώτη (1852) (8). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτσας.
21,5 × 14, 395, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Μερικώς κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
18. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; Μάρτυρες – νομή (1853) (10). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτσας.
21,5 × 14, 399, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
19. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; Μάρτυρες – παραγγελία (1854) (11). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτσας.
21,5 × 14, 398, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
20. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; Προικοδ – πωλησ (1856) (14). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτσας.
21,5 × 14, 456, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
21. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; Πωλης (αγορλ) – Συναλλάγματα (1858) (15). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτσας.
21,5 × 14, 456, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
22. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; Συναφ. Ένστασις – Συνεδρ. Δικαστηρίων (1860) (17, 2 αντ). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτσας.
21,5 × 14, 412, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Σητόβρωτο. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
23. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος*; Τάγμα Ιερών – Τρίτος (1862) (19, 2 αντ). Αθήνα: Λεωνίδας Α. Σγούτσας.
21,5 × 14, 415, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
24. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος* (1867) (23). Αθήνα: Ι. Κασσάνδρεως και Σας.

- 21,5 × 14, 427, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
25. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Θέμιδος* (1869) (24). Αθήνα: Τυπογραφείο Θέμιδος.
21,5 × 14, 427, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
26. Ιωαννίδης, Ν. *Πείρα, ήγουν μικρόν κατά στοιχείον Ευρετήριον της του Αρείου Πάγου Νομολογίας; μέρος πρώτο* (1869) (1, 3 αντ). Αθήνα: Ι. Κασσάνδρεως και Σας.
21 × 14,859, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Στάχωση κατεστραμμένη.
27. Ιωαννίδης, Ν. *Πείρα; μέρος πρώτο* (1869) (2). Αθήνα: Ι. Κασσάνδρεως και Σας.
21 × 14,804, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου ως κόσμημα τη Θέμιδα
28. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Πείρας* (1869) (3 αντ). Αθήνα: Ραδαμάνθους.
21 × 14,240, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
29. Ιωαννίδης, Ν. *Πείρα; μέρος πρώτο* (1870) (3, 3 αντ). Αθήνα Ι. Κασσάνδρεως και Σας.
21 × 14,815, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου ως κόσμημα τη Θέμιδα.
30. Ιωαννίδης, Ν. *Πείρα; μέρος πρώτο* (1872) (4, 3 αντ). Αθήνα: Ι. Κασσάνδρεως και Σας.
21 × 14,707, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου ως κόσμημα τη Θέμιδα.
31. Ιωαννίδης, Ν. *Πείρα; μέρος πρώτο* (1874) (5, 3 αντ). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
21 × 14,772, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου ως κόσμημα τη Θέμιδα
32. Ιωαννίδης, Ν. *Πείρα; μέρος πρώτο* (1875) (6, 2 αντ). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
21 × 14,655, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου ως κόσμημα τη Θέμιδα
33. Ιωαννίδης, Ν. *Πείρα; μέρος πρώτο* (1876) (7). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.

- 21 × 14,828, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου ως κόσμημα τη Θέμιδα
34. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Πείρας*; Δεύτερο (1877) (1). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
21 × 14,729, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
35. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Πείρας*; Δεύτερο (1878) (2). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
21 × 14,767, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
36. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Πείρας*; Δεύτερο (1879) (3). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
21 × 14,767, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
37. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Πείρας*; Δεύτερο (1879) (4, 2 αντ). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
21 × 14,686, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
38. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Πείρας*; Τρίτο – Πολιτικές αποφάσεις του Αρείου Πάγου του 1877 (1880) (2 αντ). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
21 × 14,434, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
39. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Πείρας*; Τέταρτο – Πολιτικές αποφάσεις του Αρείου Πάγου του 1878 (1882). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
21 × 14,510, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
40. Ιωαννίδης, Ν. *Παράρτημα της Πείρας*; Πέμπτο – Πολιτικές αποφάσεις του Αρείου Πάγου του 1879 (1884). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
21 × 14,341, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
41. Ιωαννίδης, Ν. *Κώδιξ Θέμιδος* (1891). Αθήνα: (λείπει η σελίδα τίτλου)
14 × 10, 275, πανόδετο.
42. Καρατζάς, Ν. (1870) *Δικαστική Πρακτική επί της Ποινικής Δικονομίας και του Ποινικού Νόμου της Ελλάδος μετ' επιθεωρήσεως της Ποινικής Νομολογίας*; Ποινικός Νόμος (2). Πάτρα: Αγαπητός Σ. Αγαπητός.

- 21 × 14, 564, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει ως κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
43. Κουντουριώτης, Ν. (1899) *Αποφάσεις Αρείου Πάγου 1888*. Αθήνα: «Ακρό-πολις» Βλάσιος Γαβριηλίδης.
22,5 × 16, 1188, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
44. Κρασάς, Α.Χ. (1897) *Σύστημα Αστικού Δικαίου; Γενικά Διδασκαλικά* (1). Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης.
23 × 16,5, 621, δερματόδετο άνευ ράχης.
45. *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας*. Γεωργία (1892). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17 × 12, 117, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
46. *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας*. Διοικητικός Οργανισμός (1892). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17 × 12, 144, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
47. *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας*. Συντάξεις (1892). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17 × 12, 167, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
48. *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας*. Δημοτική Νομοθεσία (1893). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17 × 12, 200, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
49. *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας*. Φυλακικά (1894). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17 × 12, 104, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
50. Λιακόπουλος, Η. (1890) *Ευρετήριοι της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως από του 1833 μέχρι τέλους 1889*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο και Λιθογραφείο.
23 × 16, 453, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
51. Λιακόπουλος, Η. (1893) *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας; Στρατιωτική ποινική Νομοθεσία*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17,5 × 12,5, 188, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα

από χρυσό. Σητόβρωτο. Κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.

52. Λιακόπουλος, Η. (1893) *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας; Αστυνομική Νομοθεσία*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17,5 × 12,5, 268, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Σητόβρωτο. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
53. Λιακόπουλος, Η. (1893) *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας; Φόρος επιτηδευμάτων και Οικοδόμων*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17,5 × 12,5, 110, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Σητόβρωτο. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
54. Λιακόπουλος, Η. (1893) *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας; Υγειονομική Νομοθεσία*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17,5 × 12,5, 409, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Σητόβρωτο. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
55. Λιακόπουλος, Η. (1894) *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας; Ταμειακή Νομοθεσία*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17,5 × 12,5, 216, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Σητόβρωτο. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
56. Λιακόπουλος, Η. (1894) *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας; Εμπορικός Νόμος*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17,5 × 12,5, 446, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Σητόβρωτο. Κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
57. Λιακόπουλος, Η. (1894) *Κώδιξ της Ελληνικής Νομοθεσίας; Προιξ*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
17,5 × 12,5, 238, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Σητόβρωτο. Φέρει εθνόσημο στη σελίδα τίτλου.
58. Λιακόπουλος, Η. (1897-1898) *Νομική* (4). Αθήνα: Τυπογραφείο Νομικής.
23 × 16,5, 608, δερματόδετο με χρυσοτυπίες. Φέρει ως κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
59. Μακκελδέυ, Φ. (1838) *Εγχειρίδιον του Ρωμαϊκού Δικαίου* (1). Αθήνα: Κ. Ράλλη. Μετάφραση: Γ.Α. Ράλλης και Μ. Ρενιέρης.
20,5 × 13, 775, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
60. Μάτσας, Κ. (¹1900) *Αστυνομική Νομοθεσία*. Αθήνα: Γεώργιος Δ. Φέξης.

- 22,5 × 16, 968, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
61. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1882) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας*; 1882-1883 (Β'). Αθήνα: Παρνασσός.
22,5 × 16, 608, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
62. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1884) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας*; 1884-1885 (Δ'). Αθήνα: Σπυρ. Κουσουλίνος.
22,5 × 16, 644, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
63. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1886) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας* (6ος). Αθήνα: Θ. Παπαλεξανδρής – Α. Παπαγεωργίου.
22,5 × 16, 679, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
64. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1888) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας*; 1888-1889 (8ος, 2 αντ.). Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.
22,5 × 16, 690, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
65. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1889) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας*; 1889-1890 (9ος). Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.
22,5 × 16, 628, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
66. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1890) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας* (10ος). Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.
22,5 × 16, 612, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
67. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1891) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας* (ΙΑ'). Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.
22,5 × 16, 608, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
68. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1892) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας* (ΙΒ'). Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.
22,5 × 16, 662, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
69. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1893) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας* (Ι3ος, 2 αντ.). Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.

- 22,5 × 16, 674, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
70. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1895) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας*; 1895-1896 (15ος). Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.
22,5 × 16, 654, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
71. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1896) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας* (16ος). Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.
22,5 × 16, 543, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
72. Μπαλάνος, Σ.Κ., Μπαλάνος Α. (1897) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας*; 1882-1883 (ΙΖ'). Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.
22,5 × 16, 151, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
73. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1898) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας* (18ος). Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης.
22,5 × 16, 672, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
74. Μπαλάνος, Σ.Κ., Γκίνης, Σ.Δ. (1899) *Νομολογία Αρείου Πάγου 1835-1898*; Ρωμαϊκό Δίκαιο, νεώτεροι Αστικοί νόμοι και Ιόνιος Αστικός Κώδικας (Β'). Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης.
22,5 × 16, 727, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα το ζυγό στη σελίδα τίτλου.
75. Μπαλάνος, Σ.Κ., Γκίνης, Σ.Δ. (1899) *Νομολογία Αρείου Πάγου 1835-1898*; Νομολογία Οργανισμού Δικαστηρίων και Πολιτική Δικονομία (Α'). Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης.
22,5 × 16, 1005, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα το ζυγό στη σελίδα τίτλου.
76. Μπαλάνος, Σ.Κ. (1900) *Εφημερίς της Ελληνικής και Γαλλικής Νομολογίας* (206ς). Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης.
22,5 × 16, 608, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση
77. Νικολαΐδης, Δ. (1889) *Οθωμανικοί Κώδικες*. Κωνσταντινούπολη: Αφοί Νικολαΐδη.

- 19,5 × 14, 948, δερματόδετο με χρυσοτυπίες και κοσμήματα – χρυσοτυπίες μουσουλμανικών συμβόλων στο εξώφυλλο.
78. Νικολαΐδης, Δ. (1890) *Οθωμανικοί Κώδικες; νόμοι, εγκύκλιοι και λοιπά σχετικά προς τας διατάξεις των βιβλίων του ΑΣΤΥΚΟΥ ΚΩΔΙΚΟΣ (Β')*. Κωνσταντινούπολη: Αφοί Νικολαΐδη.
19,5 × 14, 1119, δερματόδετο με χρυσοτυπίες και κοσμήματα – χρυσοτυπίες μουσουλμανικών συμβόλων στο εξώφυλλο.
79. Νικολαΐδης, Δ. (1890) *Οθωμανικοί Κώδικες; Εμπορικός και Ποινικός Νόμος, Δικαιονομίας και λοιπά (Γ')*. Κωνσταντινούπολη: Αφοί Νικολαΐδη.
19,5 × 14, 1099, δερματόδετο με χρυσοτυπίες και κοσμήματα – χρυσοτυπίες μουσουλμανικών συμβόλων στο εξώφυλλο.
80. Νικολαΐδης, Δ. (1891) *Οθωμανικοί Κώδικες; Διοικητικοί και λοιποί νόμοι, εγκύκλιοι και λοιπά (Δ', 2 αντ.)*. Κωνσταντινούπολη: Αφοί Νικολαΐδη.
19,5 × 14, 1291, δερματόδετο με χρυσοτυπίες και κοσμήματα – χρυσοτυπίες μουσουλμανικών συμβόλων στο εξώφυλλο.
81. Νικολόπουλος, Β.Κ., Κακουλίδης, Α.Ι. (1859) *Συλλογή απάντων των νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, οδηγιών και ειδοποιήσεων των Υπουργείων (1)*. Αθήνα: Χ. Νικολαΐδης.
23 × 16, 978, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
82. Νικολόπουλος, Β.Κ., Κακουλίδης, Α.Ι. (1860) *Συλλογή απάντων των νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, οδηγιών και ειδοποιήσεων των Υπουργείων (2)*. Αθήνα: Χ.Ν. Φιλαδέλφειας.
23 × 16, 984, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
83. Οικονομίδης, Β.Τ. (1890) *Εγχειρίδιο της Πολιτικής Οικονομίας*. Αθήνα: Αλέξ. Παπαγεωργίου.
23 × 15, 997, δερματόδετο με χρυσοτυπίες. Κατεστραμμένη Στάχωση. Φέρει ως κόσμημα το ζυγό στη σελίδα τίτλου.
84. Οικονόμου, Α.Κ. (1873) έτος Α' - ΦΥΛ. Α' *Οικονομική Επιθεώρησης; Πολιτική Οικονομία-Δημοσιονομία-Καταστατική*. Αθήνα: Ν.Γ. Πάσσαρης.
24,5 × 16, 576, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Στάχωση μερικώς κατεστραμμένη.
85. *Οργανισμός των Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων*. (1834) Ναύπλιο: Βασιλικό Τυπογραφείο.
21 × 14, 159, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα

από χρυσό. Σητόβρωτο. Κατεστραμμένη Στάχωση. Φέρει ως κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.

86. Πετμεζάς, Ε.Θ. (1888) *Σύντομος ερμηνεία της Στρατιωτικής Ποινικής Νομοθεσίας δια τον στρατόν της ξηράς*. Αθήνα: Υπουργείο Στρατιωτικών. 21 × 14,5, 438 + 92, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει ως κόσμημα τη Θέμιδα στη σελίδα τίτλου.
87. *Ποινικός Κώδικς του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων* (1851) Κέρκυρα: Τυπογραφία της Κυβερνήσεως. 20,5 × 13, 191 + 77 + 2, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Σητόβρωτο. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
88. Ράλλης, Γ.Α. (1848) *Ερμηνεία του Ελληνικού Εμπορικού Δικαίου* (1). Αθήνα: Γ. Χαρτοφύλακας. 22,5 × 14, 460, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση.
89. Ράλλης, Γ.Α., Πότλης, Μ. (1853) *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων των τε Αγίων και Πανευφύμων Αποστόλων και των ιερών Οικουμενικών και τοπικών Συνόδων και των κατά μέρος Αγίων Πατέρων*. (3) Αθήνα: Γ. Χαρτοφύλακας. 23 × 14,5, 655, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη. Καταστραμμένη στάχωση.
90. Ράλλης, Γ.Α. (³1856) *Οι Ελληνικοί Κώδικες* (2β). Αθήνα: Γ. Χαρτοφύλακας. 17 × 12, 1764, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
91. Ράλλης, Γ.Α., Ράλλης Α.Γ. (⁴1874) *Οι Ελληνικοί Κώδικες* (2). Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς. 17 × 12, 1064, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
92. Ράλλης, Γ.Α., Ράλλης Α.Γ. (⁴1875) *Οι Ελληνικοί Κώδικες* (1). Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς. 17 × 12, 752, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
93. Ράλλης, Γ.Α., Ράλλης, Α.Γ. (⁴1875) *Οι Ελληνικοί Κώδικες* (1β). Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς. 17 × 12, 628, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.

94. Σαρίπολος, Ν.Ι. (1851) *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου* (1). Αθήνα: Χ. Νικολαΐδης.
22 × 14, 956, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη. Καταστραμμένη στάχωση.
95. Φλογαΐτης, Θ. (1879) *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*. Αθήνα: Ν.Γ. Πάσσαρης.
18,5 × 15,5, 396, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
96. Φλογαΐτης, Θ.Ν. *Οι δικαστικοί νόμοι της Ελλάδος* (1885) (1). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
18,5 × 15,5, 872, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Κατεστραμμένη στάχωση.
97. Φλογαΐτης, Θ.Ν. *Οι δικαστικοί νόμοι της Ελλάδος; Ποινικός Νόμος, Ποινική Δικονομία, Ποινική Διατίμηση* (1886) (2, 2 αντ). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
18,5 × 15,5, 896, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Μερικώς κατεστραμμένη η στάχωση.
98. Φλογαΐτης, Θ.Ν. *Παράρτημα των δικαστικών νόμων της Ελλάδος; μέρος πρώτο* (1887). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
18 × 12, 1372, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
99. Φλογαΐτης, Θ.Ν. *Παράρτημα των δικαστικών νόμων της Ελλάδος; μέρος δεύτερο* (1887). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
18 × 12, 1572, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
100. Φλογαΐτης, Θ.Ν. *Οι δικαστικοί νόμοι της Ελλάδος* (1888) (4, 2 αντ). Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης.
18,5 × 15,5, 1063, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.
101. Φλογαΐτης, Θ.Ν. *Συμπλήρωμα των δικαστικών νόμων και του παραρτήματος αυτών; Α-Ω* (1888) (2 αντ). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
18,5 × 12,5, 848, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου κόσμημα του εκδότη.
102. Φλογαΐτης, Θ.Ν. *Συμπλήρωμα των δικαστικών νόμων και του παραρτήματος αυτών* (1889) (2). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
18,5 × 12,5, 694, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου κόσμημα του εκδότη.

103. Φλογαΐτης, Θ.Ν. *Συμπλήρωμα των δικαστικών νόμων και του παραρτήματος αυτών* (1891) (3). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
18,5 × 12,5, 509, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου κόσμημα του εκδότη.
104. Φλογαΐτης, Θ.Ν. *Συμπλήρωμα των δικαστικών νόμων και του παραρτήματος αυτών* (1892) (4). Αθήνα: Σ.Κ. Βλαστός.
18 × 12, 315, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό. Φέρει στη σελίδα τίτλου κόσμημα του εκδότη.
105. Φλογαΐτης, Θ.Ν. (1900) *Λεξικόν Νομικής* (2, Κ-Ω). Αθήνα: Γ.Δ. Φέξης.
22,5 × 16, 1096, σιττόβρωτο. Πανόδετο με κατεστραμμένη στάχωση. Φέρει κόσμημα στη σελίδα τίτλου.
106. Glasson, E. (1882) *Στοιχεία του Αστικού και Δημοσίου Γαλλικού Δικαίου*. Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς. Μετάφραση: Π.Σ. Φωτιάδης.
22,5 × 15,5, 752, δερματόδετο με χρυσοτυπίες και κατεστραμμένη στάχωση.
107. Windscheid, (1882) *Ρωμαϊκό Δίκαιο; Γενικές Αρχές* (Α'). Αθήνα: Θρασύβουλος Παπαλεξανδρής. Μετάφραση: Νικόλαος Δημαράς.
23 × 16, 408, σκληρόδετο με δερμάτινη ράχη, όπου υπάρχουν τυπώματα από χρυσό.

Περίληψη / Summary

Η ελληνική εκδοτική δραστηριότητα γεννάται με την άνοδο της αστικής τάξης και την άφιξη της τυπογραφίας στα Επτάνησα (τέλη 18ου αι.). Ακολούθησε μία περιορισμένη και κρατικά ελεγχόμενη εκδοτική δραστηριότητα, η οποία στην πορεία οδήγησε στην ανάδειξη των επτανήσιων λογίων. Ανάμεσα στα έντυπα που εκδόθηκαν, σημαντική θέση κατείχαν οι επιστημονικές εκδόσεις.

The Greek publishing arises with the bourgeoisie and the arrival of the printing press in the Ionian Islands (late 18th cent.). What followed was a limited and controlled by the state publishing activity, which led to the emergence of the Ionian scholars. Among the publications issued, the scientific publications held an important position.

ΟΙ
ΔΙΚΑΣΤΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΜΕΤΑ
ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΑΡΕΙΟΥ ΠΑΓΟΥ
ΚΑΙ ΠΟΛΛΩΝ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΩΝ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ

ΥΠΟ

Θ. Ν. ΦΛΟΓΑΪΤΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΩΝ

ΤΗΝ ΕΞΑΒΙΒΛΟΝ ΤΟΥ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΠΡΩΤΟΤΥΠΩ ΚΑΙ ΕΝ ΠΑΡΑΦΡΑΣΕΙ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΕΚΔΟΤΗΣ

Π. ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΛΑΣΤΟΥ
1904

Συλλογή Νόμων του Νομομαθούς Θεοδώρου Ν. Φλογαΐτου.

Ο ΦΙΛΟΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΕΠΙ ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΕΠΙΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ 1849-1864

Αναστάσιος Μικάλεφ

Τον Νοέμβριο του 1815, με τη Συνθήκη των Παρισίων μεταξύ Ρωσίας και Αγγλίας, τα Επτάνησα ύστερα από μια μακρόχρονη βενετική κυριαρχία (1386-1797) αποτελούν Ηνωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων, υπό την επικυριαρχία του βρετανικού στέμματος. Η προστασία της βρετανικής αυτοκρατορίας διατηρείται πενήντα χρόνια, όπου τα επτά νησιά ενώνονται με το βασίλειο της Ελλάδος (1864).¹ Η παρούσα εισήγηση, όπως και ο τίτλος της μαρτυρεί άλλωστε, αφορά στη φιλοκυβερνητική εφημεριδογραφία των Ιονίων νήσων επί βρετανικής επικυριαρχίας και ο σκοπός της έχει διττό χαρακτήρα. Αφενός, να παρουσιαστεί συνοπτικά ο φιλοκυβερνητικός Τύπος της εποχής εκείνης, αφετέρου, μέσω της ανωτέρω αρθρογραφίας, να παρουσιαστεί μια επιχειρηματολογία, η οποία υποστηρίζει την παραμονή του βρετανικού στέμματος στο Ιόνιο κράτος, δεδομένου ότι υφίστατο μία μερίδα Επτανησίων, η οποία δεν επιθυμούσε την Ένωση με την ελεύθερη Ελλάδα.² Βέβαια, μια σύντομη αναφορά στις αιτίες της ύπαρξης του Τύπου στα Επτάνησα, αν και γνωστή, κρίνεται απαραίτητη, για να έχει ο αναγνώστης μία εικόνα των ιστορικών συνθηκών που οδήγησαν στην ύπαρξη του επτανησιακού τοπικού Τύπου.

Η τοπική εφημεριδογραφία στα Επτάνησα ως φαινόμενο γεννάται ως απόρροια μιας λαϊκής επανάστασης στα μέσα του 19ου αιώνα, γνωστή και ως Εποχή των Εθνών, Άνοιξη των Εθνών ή Φεβρουαριανή Επανάσταση. Η κίνηση αυτή, γρήγορα εξαπλώνεται πανευρωπαϊκά, κυρίως μέσα από την αστικοποιημένη μεσαία τάξη, η οποία πολύ σύντομα γίνεται η γενικότερη κραυγή και ασπίδα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο βασιλιάς της Γαλλίας, Λουδοβίκος-Φίλιππος ανατρέπει τον Φεβρουάριο του 1848, και αμέσως ανακηρύσσεται η Δεύτερη Γαλ-

1. Για την έννοια της Προστασίας βλ. Σπύρος Καλογερόπουλος-Στρατής, «Το Διεθνές καθεστώς των Ιονίων Νήσων υπό Αγγλικήν Προστασίαν (1815-1864)», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας*, Αρ. 10, Κέρκυρα 1973, σ. 52-58.

2. Μόνο μια μικρή μερίδα επτανησιακών εφημερίδων παρουσιάζεται στην Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, ενώ δεν αναφέρονται εφημερίδες με φιλοβρετανική πολιτική. Βλ. Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμέλεια), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών ερευνών, Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2008.

λική Δημοκρατία. Ακριβώς ένα μήνα μετά γίνονται επαναστάσεις σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η Ιταλία, η Ρουμανία, η Ισπανία, η Πορτογαλία, η Δανία κ.ά.³ Το Ιόνιο κράτος δεν αποτελεί εξαίρεση του κανόνα και πραγματοποιούνται στην Κεφαλονιά δύο εξεγέρσεις κατά των Βρετανών: τον Σεπτέμβριο του 1848 και τον Αύγουστο του 1849.⁴ Ο τότε αρμοστής των Επτανήσων John Colborne βαρόνος του Seaton (1843-1849) για να κατευνάσει τα επαναστατικά αυτά πνεύματα, παραχωρεί, μεταξύ άλλων, μία πολύ σημαντική συνταγματική μεταρρύθμιση: το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας, η οποία αποτελούσε κάτι εντελώς καινούργιο για τον ιονικό πληθυσμό.

Με την ελευθερία του τύπου, ιδρύονται αμέσως τυπογραφεία στα τρία μεγαλύτερα νησιά: την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο,⁵ καθώς αρχίζουν να εκδίδονται σοβαρές εφημερίδες κοινωνικο-πολιτικού χαρακτήρα σε εβδομαδιαία βάση: αρκετές δίγλωσσες,⁶ δίστηλες και τετρασέλιδες. Μέσω των εφημερίδων, αρχίζουν και αποκτούν δημόσια φωνή όλα τα επτανησιακά κόμματα, καθώς δημιουργείται μια κοινωνικο-πολιτική ζύμωση στα επτανησιακά δρώμενα. Ο τοπικός Τύπος επηρεάζεται από τις ριζοσπαστικές για την εποχή ιδέες της γαλλικής επανάστασης, από τις κοινωνικές ζυμώσεις της Δύσης και του ευρωπαϊκού 1848, ερχόμενος με τη σειρά του να αποτελέσει πηγή δημοκρατικών ιδεών στον ιονικό πληθυσμό, πνοή ελευθερίας και ελεύθερης έκφρασης του λόγου, προσπαθώντας παράλληλα να διαγράψει κάθε μορφή λογοκρισίας που προϋπήρχε στα Επτάνησα. Αποτελούσε συνοπτικά έναν γραπτό επίσημο κοινωνικο-πολιτικό αντίλογο του ιονικού πληθυσμού που, βέβαια, δεν αμελούσε τον ειδησεογραφικό-ενημερωτικό χαρακτήρα του. Ένα τοπικό ειδησεογραφικό φύλλο θα μπορούσε να είναι κάλλιστα ένας πολιτικός λόγος ή πρακτικά της Ιονίου Βουλής: ένα άρθρο για την παιδεία των Επτανησίων, ή ακόμα μια επιστολή που φανερώνει την ένδεια των χωρικών: κείμενα με ιστορικό και φιλολογικό ενδιαφέρον, νεκρολογίες επιφανών ανδρών, ποιήματα με κοινωνικό ή και σατυρικό περιεχόμενο. Ήταν κατά κάποιο

3. Βλ. σχετικά: Robert J. Goldstein, *Political Repression in the 19th century, Europe*, Barnes and Noble Books, New Jersey, 1983. Επίσης του ιδίου: *Censorship of Political Caricature in Nineteenth-Century, France*, Kent State University Press, 1989.

4. Νίκος Μοσχονάς, «Το Ιόνιο Κράτος», *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. 13, Αθήνα 1977, σ. 202-217.

5. Νίκος Σκιαθάς, «Η επιβολή της λογοκρισίας και οι αγώνες των Επτανησίων για την κατάκτηση της ελευθεροτυπίας», *Πρακτικά του Πέμπτου Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. 2, Κεφαλονιά 1991, σ. 151-167.

6. Συνήθως ελληνικά και ιταλικά. Βέβαια, υπήρχαν και περιπτώσεις εφημερίδων όπου οι αρθρογράφοι παρέθεταν άρθρα σε γαλλική γλώσσα. Εν τωιαύτη περιπτώσει, ο αρθρογράφος για λόγους αμεροληψίας και αντικειμενικότητας παρέθετε το άρθρο ως παραπομπή από ξενογλώσση εφημερίδα και στο επόμενο φύλλο συνήθως προέβαινε στη ακριβή μετάφρασή του.

τρόπο ένα μέσο σύγχρονης κοινωνικής (δια)-δικτύωσης, όπου με γλαφυρό λόγο οι αρθρογράφοι, μέσω των εφημερίδων, συνομιλούσαν και ανταπαντούσαν μεταξύ τους με ποικίλους τρόπους: με ποιήματα, δοκίμια, πολιτικούς λόγους.

Γενικότερα, ο τοπικός Τύπος, από την στιγμή της δημιουργίας του στα Επτάνησα (1849), θα μπορούσε να καταταχθεί με βάση το περιεχόμενό του σε ειδησεογραφικές-φιλολογικές και σε πολιτικές-παραταξιακές εφημερίδες. Οι πρώτες, σχετίζονται με καθημερινά ζητήματα του Ιονίου κράτους, πραγματοποιώντας ειδησεογραφική καταγραφή γεγονότων, οι οποίες αφορούσαν επί το πλείστον εσωτερική και δευτερευόντως εξωτερική ειδησεογραφία. Οι παραταξιακές εφημερίδες συνήθως αποτελούσαν όργανα πολιτικών ιδεών και κομμάτων, και σε αυτές βρίσκουμε κυρίως άρθρα κοινωνικο-πολιτικού χαρακτήρα συσχετιζόμενα με το επτανησιακό ζήτημα: χωρίζονται σε αντιπολιτευτικές και σε φιλοκυβερνητικές. Οι αντιπολιτευτικές εφημερίδες χωρίζονταν σε ριζοσπαστικές και μεταρρυθμιστικές. Υπήρχαν βέβαια και σατυρικές, πολιτικά ανεξάρτητες καθώς και αγροτικές εφημερίδες.⁷

Ο φιλοκυβερνητικός Τύπος αποτελεί απόδειξη ύπαρξης μερίδας οπαδών του βρετανικού στέμματος, όπου μέσω άρθρων, υποστηρίζεται η βρετανική πολιτική στα Ιόνια νησιά.⁸ Εντούτοις, ο εκδότης της εφημερίδας *Το Τιμόνι*, Αριστείδης Κιαπίνης, αναφέρεται στη δυσκολία ύπαρξης φιλοκυβερνητικού Τύπου και στέκεται σε δύο κύριες αιτίες.⁹ Πρώτον, η έντυπη δημοσιογραφία στο σύνολό της ήταν αντιπολιτευτική, και δεν ήταν λογικό να υφίσταται εφημερίδα η οποία να επαινεί πάντοτε τον αρμοστή καθώς θα είχε ρόλο απολογητικό και χαρακτήρα μη-κριτικό, υποκειμενικό. Δεύτερον, η ύπαρξη φιλοκυβερνητικού Τύπου οφείλει να αντιπροσωπεύει τον εκάστοτε αρμοστή, να λογοδοτεί για πολιτικές πράξεις και γενικότερα να είναι συνυφασμένη η αρθρογραφία με το βρετανικό στέμμα «*Παράδοξον προᾶγμα, κάποιος ἔλεγεν, ὅτι ὅλοι ἡ Ἐφημερίδες τῶν νήσων μας εἶναι ἀντικυβερνητικά! Τούτο τὸ βλέπομεν καὶ ἡμεῖς, καὶ ὄχι μόνον δὲν παραξενευόμεθα, ἀλλ' ἔξ' ἐναντίας μᾶς φαίνεται καὶ ἀπλούστατον [...] Διὰ τὴν δὲν ὑπάρχει καμμία Ἐφημερίς κυβερνητική, δηλαδή μία Ἐφημερίς ἣ ὅποια*

7. Ένα αρκετά μεγάλο μέρος των επτανησιακών εφημερίδων απόκειται στη βιβλιοθήκη της Βουλής. Βλ. Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες Αποκείμενες στη βιβλιοθήκη της βουλής (1789-1970) Περιγραφικός Κατάλογος*, Αθήνα 1994.

8. Μία πρώτη παρουσίαση του επτανησιακού τύπου, δη του φιλοκυβερνητικού, πραγματοποιείται από τον Ντ. Κονόμο, όπου παρουσιάζει πολύ συνοπτικά τις κάτωθι εφημερίδες *Ο Ανεξάρτητος, Η Επτάνησος, Το Τιμόνι, Ο Πέλεκυς, Ο φίλος του λαού, Ο Παρατηρητής*. Βλ. σχετικά, Ντ. Κονόμος, «Επτανησιακός Τύπος 1798-1864 (ημίφυλλα, φυλλάδια, εφημερίδες και περιοδικά)», *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. 5ος, Αθήνα 1964, σ. 107-137.

9. Αριστείδης Κιαπίνης, «Η Δημοσιογραφία εἰς τὰ νησιά μας *Del Giornalismo nelle Isole*», *Το Τιμόνι-Π Τιμόνε*, 08.08.1849.

πιστώσ νὰ ὑπερασπίζεται τὴν Κυβέρνησιν, καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται μὲ θάρρος ἐναντίον τῶν ἀντικυβερνητικῶν ὅταν τὴν προσβάλλουν [...]». Παρὰ ταῦτα, οἱ φιλοκυβερνητικὲς εφημερίδες, ἀν καὶ βραχύβιες στο σύνολό τους, αποτελοῦν μίᾱ πρωτογενῆς ιστορικὴ πηγὴ φωτισμένη.

Παλαιότερη φιλοκυβερνητικὴ εφημερίδα υπήρξε Ὁ *Ανεξάρτητος* τοῦ Ἰωάννη Α. Δάνδολου, ὁ ὁποῖος ἐκτός ἀπὸ ἐκδότης ἦταν καὶ ὁ κύριος συντάκτης/αρθρογράφος τῆς. Ὁ *Ανεξάρτητος* ἦταν εφημερίδα τετρασέλιδη καὶ δίστηλη καὶ τὰ ἀρθρα τῆς γράφονταν ἐκτός ἀπὸ ἐλληνικὰ καὶ στα ἰταλικά. Ἀρχισε νὰ ἐκδίδεται στὴν Κέρκυρα στὶς 2 Ἀπριλίου, 1849 (διαστ.: 0,44 × 0,28) καὶ ἡ κυκλοφορία τῆς σταμάτησε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1850 (αρ.: 23). Τέλος, εἶναι ἀπὸ τὶς λίγες περιπτώσεις εφημερίδων ὅπου ὁ συντάκτης τῆς τίθεται ἀνοικτὰ υπὲρ τῆς βρετανικῆς ἐπικυριαρχίας στο Ἰόνιο κράτος, παρ' ὅλο πὺ μίᾱ δεκαετία ἀργότερα ἀσκεῖ ριζοσπαστικὴ πολιτικὴ, μαχόμενος υπὲρ τῆς ἐνώσεως τῶν Ἑπτανήσων.

Ἀκολούθησε Ἡ *Ἐπτάνησος*, εφημερίδα φιλοκυβερνητικὴ, τετράστηλη καὶ τετρασέλιδη (διαστ.: 0,50 × 0,37). Ἐκδόθηκε στὴν Κέρκυρα τὴν 28η Ἰανουαρίου 1850 σὲ μόλις τέσσερα φύλλα, σὲ ἐλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ εἶχε υπεύθυνος συντάκτη τὸν Ἀχιλλέα Δελβινιώτη Βαρότση.

Ἄλλες βραχύβιες εφημερίδες εἶναι Ὁ *Τιμόνι* (διαστ.: 0,44 × 0,28) μὲ συντάκτη τὸν Ἀριστείδη Κιαπίνη καὶ Ὁ *Πέλεκυς* τοῦ Δημητρίου Καρούσου στὴν Κεφαλονιά, τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1850, μὲ συντάκτες τοὺς Κωνστάντε Εὐάγγελο Λιβαδά καὶ Ἰωάννη Σκαλτσούνη.¹⁰ Ἡ εφημερίδα Ὁ *Τιμόνι* κυκλοφόρησε στὴν Κέρκυρα στὶς 16 Μαΐου, 1849 γραμμένη σὲ ἐλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ γλῶσσα καὶ ἦταν τετρασέλιδη καὶ δίστηλη. Κυκλοφορεῖ μέχρι τὴν 3η Οκτωβρίου 1849, (αρ.: 18). Σύμφωνα μὲ τὸν Κονόμο, ὁ Κιαπίνης υποστήριζε τὴν δημοτικὴ, ἔχοντας φιλελεύθερες ἀρχές, ἐντούτοις Ὁ *Τιμόνι* ἀντιτάσσεται στὴν εφημερίδα τοῦ Ι. Μομφερράτου Ἡ *Ἀναγέννησις*.¹¹ Ἡ εφημερίδα Ὁ *Τιμόνι* ἔχει ὕφος ἀπολογητικὸ, ἀφοῦ κατηγορεῖτο ὁ συντάκτης τῆς γιὰ φιλοκυβερνητισμὸ «ἠθέλησαν νὰ πληροφορήσουν τοὺς ἄλλους πότε ὅτι τὸ *Τιμόνι* εἶναι μίᾱ εφημερίδα κυβερνητικὴ, πότε ὅτι ζητάει τὴν εὐνοία τοῦ λαοῦ, καὶ πότε ὅτι εἶναι ὁ Θεὸς ἡξέυρει τί [...] Δὲν πονοῦν αἱτὰ Κύριοι, δὲν ἐπουλήθηκε ποτὲ, οὔτε εἰς *Καμαρίλλαις*, οὔτε εἰς *φατρίαις*»,¹²

10. Ὁ *Πέλεκυς* χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Κονόμο ὡς μεταρρυθμιστικὴ εφημερίδα καὶ ἀναφέρει: «Ἀπὸ τὴν σπανιώτατη αὐτὴ μεταρρυθμιστικὴ εβδομαδιαία εφημερίδα εἶδαμε μόνο τοὺς ἀριθμοὺς 2, 6, καὶ 8». Ἀπεναντίας, ὁ Σπ. Μαλάκης χαρακτηρίζει τὸν *Πέλεκυ* ὡς ὄργανο τῆς καταχθονίας. Βλ. Σπ. Μαλάκης, *Ἀπομνημονεύματα ἐπὶ τῆς συγχρόνου ἱστορίας...*, ἐν Ἀθήναις, 1895.

11. Ντ. Κονόμος, «Ἑπτανησιακὸς Τύπος 1798-1864 (ἡμίφυλλα, φυλλάδια, εφημερίδες καὶ περιοδικά)», ὁ.π., σ. 116-117.

12. Ἀριστείδης Κιαπίνης, «Ἄς Ἀρχίσωμε», Ὁ *Τιμόνι*-Π *Timone*, 06.06.1849.

ενώ *Ο Πέλεκυς* ειρωνεύεται και «σατυρίζει». Στις εν λόγω «ολιγόχρονες» εφημερίδες, οι αρθρογράφοι δεν τίθενται ευθέως υπέρ της παραμονής των Βρετανών, αλλά έρχονται σε ρήξη με τον ριζοσπαστισμό και τους μεταρρυθμιστές. Αισθάνονται απογοητευμένοι από τη βρετανική πολιτική στάση στα Ιόνια νησιά, επαινώντας παράλληλα την αίγλη του βρετανικού στέμματος και της βρετανικής αυτοκρατορίας.

Ο Αριστείδης Κιαπίνης θεωρείται επίσης ο πραγματικός συντάκτης της εφημερίδας *Ο Φίλος του Λαού*, (διαστ.: 0,52 x 0,34) αν και αναγραφόμενος υπεύθυνος συντάκτης θεωρείται ο Σπυρίδων Γούλιος. Η εφημερίδα αυτή αποτελούσε σημαντική πηγή φιλοκυβερνητικών ιδεών και ο Κιαπίνης από δημοτικιστής ασπάζεται την καθαρεύουσα υποστηρίζοντας φανερά πλέον τον φιλοκυβερνητισμό. Η εφημερίδα αυτή ήταν τετρασέλιδη, τετράστηλη και δίγλωσση και είχε σημαντική διάδοση στα Επτάνησα. Εκδόθηκε στις 21 Μαΐου, 1850 μένοντας ενεργή για περίπου τρία χρόνια (αρ.: 50).

Ο *Παρατηρητής* (διαστ.: 0,43 x 0,28), εφημερίδα τετρασέλιδη και τρίστηλη, εκδίδεται στην Κέρκυρα από τον Ιανουάριο του 1858 έως τον Δεκέμβριο του 1862 και φαίνεται από την αρθρογραφία της ότι είχε διττό πολιτικό χαρακτήρα.¹³ Αρχικά η εφημερίδα ήταν ριζοσπαστική, όμως επί της αρμοστείας του Γλάδστωνος στα Επτάνησα και έπειτα, κατηγορείται ως όργανο της προστασίας από τις εφημερίδες *Η Φωνή του Ιονίου* και *Ρήγας* και *Νέα Εποχή* καθώς και από τον Ανδρέα Λασκαράτο.¹⁴ Συντάκτης της είναι ένας δικηγόρος και μέλος της Ιονίου Βουλής, ο Αθανάσιος Παραμυθιώτης, ενώ υπεύθυνος συντάκτης αναγράφεται ο Νικόλαος Μαυροϊωάννης. Η αρθρογραφία της αφορά κυρίως εσωτερική και πολιτική ειδησεογραφία, επιστολές προεστών, ομιλίες μελών της Ιονίου Βουλής κ.ά. Ο *Παρατηρητής* είναι μια πλήρης σε περιεχόμενο εφημερίδα, καθώς η δημοσίευση άρθρων όλου του επτανησιακού πολιτικού φάσματος σε συνάρτηση με την αντικειμενικότητα και την αμεροληψία, θα μπορούσαν να την χαρακτηρίσουν ανεξάρτητη πολιτικά.

Είναι ευρέως γνωστό πως ο φιλοκυβερνητισμός στα Επτάνησα ως πολιτική ιδεολογία, χαρακτηρίζεται με τους όρους καταχθονία και καμαρίλα. Οι οπαδοί τους πάλι συχνά αναφέρονται ως προστασιανοί. Ο όρος αυτός βέβαια, έχει να κάνει περισσότερο με τις υπόγειες/ μη φανερές μεθόδους στις οποίες προσπαθούσαν οι προστασιανοί να προωθήσουν τις κοινωνικοπολιτικές τους ιδέες, αφού δεν

13. Ο Κονόμος δεν αναφέρει τον *Παρατηρητή* ως φιλοκυβερνητική, ενώ Ο Γ. Αλισανδράτος αναφέρει πως η εφημερίδα αυτή κατηγορείται ως όργανο της αγγλοϊονίου κυβερνήσεως.

14. Γιώργος Αλισανδράτος, «Ο Τύπος κατά την Αγγλοκρατία» στο τχ. Η Άνοιξη της ελευθεροτυπίας (επιμέλεια Κ. Γιούργος), *Η Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*, 30.05.1999, σ. 6.

υπήρχε επίσημο πολιτικό κόμμα που να υποστηρίζει την προστασία. Οι οπαδοί της φατριάς αυτής ταύτιζαν τα δικά τους συμφέροντα με την ύπαρξη της βρετανικής κυριαρχίας, όντας όργανα του καθεστώτος. Ο ριζοσπάστης Σπυρίδων Μαλάκης, αναφέρει τις εφημερίδες *Το Τιμόνι* και *Ο Πέλεκυς* ως αργυρώνητος και καταχθονία. Βεβαίως, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι υπήρχαν υποστηρικτές του καθεστώτος αυτού όμως, βέβαιο είναι πως κανένας Επτανήσιος δεν επιθυμούσε να κουβαλάει το «στίγμα» της καταχθονίας σε μια κοινωνία κλειστή, όπως η επτανησιακή. Συνεπώς, τα ερωτήματα που γεννώνται είναι τα εξής: Ώς ποιο βαθμό οι αρθρογράφοι και, κατ' επέκταση, οι Επτανήσιοι είχαν τη δυνατότητα να δημοσιεύουν άρθρα προσκείμενα στην προστασία, αφού το μεγαλύτερο ποσοστό του επτανησιακού πληθυσμού ήταν ενωτικοί και μεταρρυθμιστές. Οι προστασιανοί δεύτερον, είχαν όντως συμφέροντα να προσπύσουν ή υπήρχε μια συγκεκριμένη, λογική επιχειρηματολογία; Ειρήσθω εν παρόδω, με εξαίρεση τον *Ανεξάρτητο* και τον *Φίλο του λαού*, οι υπόλοιπες προαναφερθείσες φιλοκυβερνητικές εφημερίδες δεν παίρνουν ανοικτά θέση υπέρ μιας κομματικής μερίδας. Συγκρούονται όμως επανειλημμένα με τους επτανήσιους άρχοντες και τα μέλη της Ιονίου Βουλής, διότι θεωρούν ότι το στέμμα πρώτον βελτιώνει το βιοτικό επίπεδο των Ιονίων και δεύτερον προσδίδει αίγλη στους Επτανησίους.¹⁵

Ο Ιωάννης Α. Δάνδολος, κύριος εκδότης και αρθρογράφος της εφημερίδας *Ο Ανεξάρτητος* έχει μείνει στην επτανησιακή ιστορία ως ριζοσπάστης και ενωτικός. Πάλεψε με όλες του τις δυνάμεις για να πετύχει την Ένωση αναφέρει ο καθηγητής Π. Ενεπεκίδης.¹⁶ Εντούτοις, τον Αύγουστο του 1849 παραθέτει ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο, μια επιχειρηματολογία, η οποία αναλύει τους λόγους στους οποίους θεωρείται ιδανικό να παραμείνουν τα Επτάνησα υπό βρετανική επικυριαρχία.¹⁷

Αρχικά, στέκεται στα οικονομικά οφέλη των Επτανησίων που εξασφαλίζονται από την παραμονή των Βρετανών στα νησιά. Αναφέρει πως η προστασία ξοδεύει ετησίως σχεδόν δύο εκατομμύρια τάλληρα, αποτελώντας ψυχή, πηγή και υποστήριγμα κυρίως του λαού, της εσωτερικής επτανησιακής κυβέρνησης, της

15. Βλ. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (έτη 1815-1864)*, τ. Α', σ. 3-19, 32, 55-56, 67-69.

16. Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, *Κοραΐς-Κούμας-Κάλβος: Αν. Γαζής, Ούγος Φώσκολος, Α. Δάνδολος, Β. Κοπιτάς, Ελληνικός Τύπος και τυπογραφεία της Βιέννης: έρευνα εις ευρωπαϊκά αρχεία και εις χειρογράφους συλλογές 1790-1821*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1967, σ. 150-155. βλ. επίσης: Δημήτριος Μπούας, «Αντώνιος Δάνδολος του Σπυρίδωνος», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. 13, Κέρκυρα 1967, σ. 49.

17. Ιωάννης Αντώνιος Δάνδολος, «Ο Ίονικός Τύπος», *Ανεξάρτητος-Αλήθεια και Δικαιοσύνη*, 13.08.1849.

γενικής κυβερνήσεως και των τοπικών κλάδων. Τα έσοδα αυτά διαμοιράζονται σε χιλιάδες πολίτες του Ιονίου κράτους, τα οποία κρατούν ζωντανό το εμπόριο και την βιομηχανία, αλλά κυρίως, μέσω των εσόδων αυτών διατηρείται η ευδαιμονία και ο εξευγενισμός των πολιτών του «καὶ οὕτω λοιπὸν δύο μιλιοῦνια τάλληρα περίπου, ὅπου διαμοιράζονται μεταξὺ εἰς πολλὰς χιλιάδας πολιτῶν καὶ κυκλοφοροῦν εἰς τὴν πόλιν μας κατασταίνονται πηγὴ ἐκείνης τῆς γενικῆς δραστηριότητος καὶ τοῦ ἐμπορίου, τῆς βιομηχανίας, τοῦ ἐξευγενισμοῦ, τῆς εὐθηνίας καὶ τῆς εὐδαιμονίας».

Ο Δάνδολος όμως, αναφέρεται και σε άλλες οικονομικές παραμέτρους· στα παχυλά ενοίκια που πληρώνουν αρκετοί βρετανοί στρατιώτες για τα οικήματα που κρατούν στα νησιά, και στο νερό, για το οποίο οι Βρετανοί πληρώνουν τετρακόσιες λίρες στερλίνες το χρόνο ετησίως. Αναφέρει συγκεκριμένα: «ὅλοι οἱ στρατιῶται καὶ ὅλοι οἱ λοιποὶ Ἄγγλοι, ὅσοι κατοικοῦν, ἐδὼ πληρόνουν χοντρά νοίκια, διὰ τα οἰκήματα ὅπου κρατοῦν εἰς τὸν τόπον μας. [...] Δεύτερον δέ, οἱ Ἄγγλοι πληρόνουν 400 λίρες στερλίνες τὸν χρόνον διὰ τὸ νερὸν ὅπου πίνουν, ἐκείνο τὸ ἴδιον νερὸν, ὅπου καθὼς εἶπαμεν, μὲ τὴν μοναχὴν ἐπιμέλειαν ἑνὸς εὐγενοῦς Ἄγγλου ἐφέρθη εἰς τὴν πόλιν μας». Επίσης, αντιπαραβάλλει τα έσοδα του βρετανικού στέμματος με το μοναδικό είδος εξαγωγής των Επτανήσων· το ελαιόλαδο, το οποίο χαρακτηριστικά αναφέρει, πως τα τελευταία δώδεκα χρόνια φέρει έσοδα τέσσερα εκατομμύρια τάλληρα μόνο «*Ἡξεύρετε λοιπὸν ὅτι εἰς τοὺς ὕστερους δώδεκα χρόνους, ὅπου ἀπέρασαν, ὅλον τὸ εἰσόδημα τοῦ λαδιοῦ μας, ὅπου εἶναι τὸ μόνον ἐξαγωγῆς εἶδος, ὅπου ἔχομεν, τέσσαρα μιλιοῦνια τάλλαρα μοναχὰ ἐμβῆκαν εἰς τὴν πόλιν μας;*». Επιλογικά του άρθρου, διαπιστώνεται, πως άμα τη ενώσει με την Ελλάδα, θα διαλυθεῖ η γενική κυβέρνηση και πως τα δύο εκατομμύρια τάλληρα των Βρετανών δεν θα μπορέσουν να αντικατασταθούν. Τα άγωνα Ιόνια νησιά θα τρέφονται με δόξα, η οποία θα οδηγήσει στον αφανισμό του Ιόνιου κράτους, ειρωνευόμενος τους ενωτικούς, χαρακτηρίζοντάς τους ανόητους οπαδούς και περίφημους δημαγωγούς. Αναφέρεται στη φτώχεια που θα επέλθει, στα σπίτια και στα εργαστήρια που θα ερημωθούν, ενώ τώρα αστράφτουν από το χρυσάφι, το ασήμι και τους πολύτιμους λίθους. Η γεωργία θα αφανισθεῖ ενώ μεγάλος αριθμός υπαλλήλων θα λιμοκτονεῖ στους δρόμους λόγω της έλλειψης των βρετανικών εσόδων. Ήδη, τα 4/5 των γεωργών αναφέρει πως είναι πνιγμένοι στα χρέη.

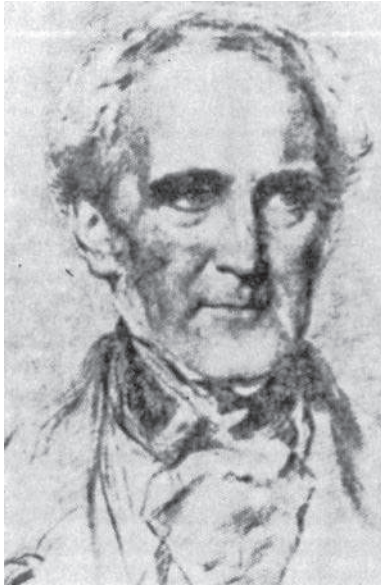
Τέλος, αναφέρεται στη φτώχεια της Ελλάδας, η οποία είναι πολύ μεγαλύτερη από αυτή των Ιονίων νήσων. Ο εν λόγω αρθρογράφος θεωρεῖ, εν κατακλείδι, πως η βρετανική επικυριαρχία μπορεί να δώσει περισσότερα καλά από ότi μια επικείμενη Ένωση με την Ελλάδα «*Καὶ τίνι τρόπῳ θὰ ἡμπορέσωμεν τότε ἡμεῖς πτωχότατοι ὄντες νὰ βοηθήσωμεν τὴν Ἑλλάδα, ἥτις ὄντας πολὺ πτωχοτέρα ἀπὸ ἡμᾶς, δὲν θὰ ἡμπορεῖ βέβαια νὰ μᾶς δώσῃ καμμίαν βοήθειαν;*».

Η εφημεριδογραφία ως ιστορική πηγή έχει χαρακτηριστεί δικαίως ένα ζωντανό μνημείο· μία πηγή πρωτογενής, στην οποία αντικατοπτρίζεται η καθημερινότητα μέσα από ειδησεογραφική καταγραφή, αλλά και από την κοινωνικο-πολιτική κριτική των αρθρογράφων. Είναι τόσο ευρύ το φάσμα της μελέτης της εφημεριδογραφίας όπου ένα μεμονωμένο επτανησιακό ειδησεογραφικό φύλλο, μπορεί να αποτελέσει απόδειξη πως η επτανησιακή ιστορία πάντα θα παραμένει ένα θέμα επίκαιρο· η δε μελέτη της, ένα ευρύ φάσμα θεματικής, αγγίζοντας την βρετανική αποικιακή ιστορία εν προκειμένω, την σύγχρονη ελληνική, καθώς και την ιστορία της δημοσιογραφίας εν γένει. Αποτελεί, βέβαια, σχήμα οξύμωρο το γεγονός ότι ο ομιλητής, την επέτειο των 150 χρόνων της Ένωσης των Επτανήσων, παντρεύει κομμάτι της εφημεριδογραφίας με τον φιλοκυβερνητισμό στα Ιόνια νησιά, και αποφασίζει να εκθέσει την θεματική αυτή. Η υποστήριξη του στέμματος στα Επτάνησα ήταν μια συνήθης και λογική κατάσταση από συγκεκριμένη μερίδα Ιονίων, αν συνυπολογίσουμε τη φτώχεια και τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης τους καθώς και την αμυντική προστασία που έδιδε η βρετανική αυτοκρατορία στα νησιά. Ο Ι.Α. Δάνδολος, μια ισχυρή προσωπικότητα στον επτανησιακό χώρο, προσπαθεί με επίκληση στη λογική να καταστήσει σαφές ότι το Ιόνιο κράτος οφείλει να παραμείνει υπό την επικυριαρχία του βρετανικού στέμματος, αφού, η αίγλη της βρετανικής αυτοκρατορίας προσέδιδε την στρατιωτική υπεράσπιση των επτά νησιών καθώς και την οικονομική τους σταθερότητα. Η επιχειρηματολογία αυτή περισσότερο προβληματίζει τους ερευνητές παρά τους καθησυχάζει. Πρώτον, γιατί ο Δάνδολος έμεινε στην Ιστορία ως ριζοσπάστης, και δεύτερον γιατί καθίσταται σαφές ότι ο φιλοκυβερνητισμός δεν γεννήθηκε μόνον από συμφέρον της φατριάς των προστασιανών αλλά υπήρξε ένα πολιτικό επιχείρημα· μια ιδέα που συνέφερε το Ιόνιο κράτος.

Περίληψη / Summary

Η παρούσα εισήγηση αφορά στις συντηρητικές εφημερίδες της Επτανήσου, οι οποίες είχαν αποβεί υποστηρικτές και όργανα του βρετανικού καθεστώτος. Μέσω αρκετών άρθρων πολιτικού και σατυρικού χαρακτήρα, διαφαίνονται οι πολιτικές διαμάχες του φιλοκυβερνητικού τύπου, κυρίως προς τους ριζοσπάστες και τους μεταρρυθμιστές. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιχειρηματολογία που χρησιμοποιείται από τους προστασιανούς για την παραμονή των Ιονίων νήσων στη βρετανική επικυριαρχία.

This paper presents regards the pro-government press in the Ionian Islands during the British rule. Local pro-government press was a supporter and organ of the British status quo and through a number of political and satirical articles, political conflicts are distinguished between the political parties of the Reformers and the Radicals. Nevertheless, what is worth outlining is an argumentation of the supporters of the British Crown concerning the causes of their support.

Ο σερ Τζων Κόλμπτον, βαρόνος του Seaton, ύπατος αρμοστής της Επτανήσου, καθιέρωσε την ελευθεροτυπία (1848).

Ιωάννης-Αντώνιος Δάνδολος, αγωνιστής για την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα.

Η ΚΕΡΚΥΡΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ
ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ (1811-1821)

π. Θεμιστοκλῆς Μουρτζανός

Τό περιοδικό *Ερμῆς ὁ Λόγιος* (1811-1821)¹ ἀποτελεῖ μία ἀπό τίς σπουδαιότερες ἐκφράσεις τοῦ στοχασμοῦ τῶν ἐλλήνων λογίων στήν προσπάθειά τους νά ἐρθοῦν σέ ἐπαφή κατὰ τά χρόνια τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μέ τόν νέο κόσμο, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀνατείνει στήν Εὐρώπη:

Κοινωνία ἡ ὁποία γνωρίζει τίς ἐπιπτώσεις τίς ὁποῖες ἔχουν ἐπάνω στίς ἄμεσες ἀνάγκες καί στά ἄμεσα συμφέροντα τοῦ κόσμου οἱ διακυμάνσεις, οἱ μεταβολές τῶν ὅρων τῆς ζωῆς. Ἐμπόριο, ταξίδια, συναισθηματικοί δεσμοί μέ τόπους μακρινούς· αὐτό θά εἶναι ἡ βάση τοῦ περιοδικοῦ τύπου: παροχή πληροφοριῶν χρήσιμων ἢ πού νά ἐκανοποιοῦν τήν περιέργεια. Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, ἄλλο, δεύτερο στάδιο, θά εἶναι ἡ προαγωγή τῆς παιδείας [...]

Ὁ *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, περιοδικό ξεκινημένο ἀπό τόν Ἀνθιμο Γαζῆ, σύμφωνα μέ ὑπόδειξη τοῦ Κοραῆ, ἔμεινε, γενικῶς, ἀρκετά κοντά στήν γραμμή τοῦ τελευταίου αὐτοῦ, καλλιεργώντας μέ ἀποκλειστικότητα τή λογιосύνη, καί καταχωρίζοντας πολλές μεταφράσεις φιλολογικῶν ιδίως ἔργων.² Τό περιοδικό θά ἐκφράσει τή διαμάχη ἀνάμεσα στούς ὁπαδούς τοῦ Κοραῆ καί γενικότερα τῆς χρήσης τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας καί ἐκείνους πού ὑποστήριζαν τήν ἀρχαῖζουσα. Ὁ *Λόγιος Ερμῆς* «ἀγγίξε καίρια σημεῖα τοῦ ἐθνικοῦ συλλογικοῦ σώματος καί θεωρεῖται σημαντική μαρτυρία γιά τά πνεύματα καί τίς συνειδήσεις τῆς ἐποχῆς, ἀλλά καί ὄργανο πού πρόσφερε ἄξιες λόγου ὑπηρεσίες στό κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ».³

Πλήθος πολύτιμων πληροφοριῶν γιά βιβλία, γιά τόπους, γιά ἀνθρώπους, γιά σχολεῖα, γιά διαμάχες σέ ποικίλα ἰδεολογικά, πολιτισμικά, κοινωνικά καί ἱστορικά ζητήματα περιλαμβάνονται στά τεύχη τοῦ *Λόγιου Ερμῆ*. Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἐνημερωθεῖ γιά τή νοοτροπία τῆς ἐποχῆς, γιά τά ἐνδιαφέροντα

1. Στό ἐξῆς *Λόγιος Ερμῆς*. Γιά μία συνοπτική παρουσίαση τῆς ἐκδοτικῆς προσπάθειας, ἀπήχησης καί θέσης τοῦ *Λόγιου Ερμῆ* στόν νεοελληνικό Διαφωτισμό βλ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, *Ὁ Ἑλληνικός Προεπαναστατικός Τύπος Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Ἀθήνα 1995, σ. 88-129.

2. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1993⁶, σ. 66 ἐπ.

3. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ὁ.π., σ. 67 ἐπ.

πού καλλιέργησε ο Διαφωτισμός στους ανθρώπους, αλλά και να διαπιστώσει τόν ζήλο και τη φιλογένεια όσων συμμετείχαν στην έκδοσή του, γράφοντας από διάφορα μέρη όχι μόνο του έλλαδικού χώρου, αλλά και από την Εύρώπη, ιδίως από τό Παρίσι. Θά λέγαμε ότι ο Λόγιος Έρμης, εκτός τών άλλων, αποτυπώνει τό όραμα του Διαφωτισμού για τόν επιθυμητό ανθρώπινο τύπο. Δέν είναι πλέον ο χριστιανός πού κοιτάζει πρός τόν ουρανό και τήν αιωνιότητα, αλλά ο άνθρωπος πού θέλει νά μάθει για τόν κόσμο. Αυτός πού ταξιδεύει, πού νιώθει τήν ανάγκη νά γνωρίσει τόπους και ανθρώπους, νά οικειωθεί τίς νέες επιστήμες, νά ικανοποιήσει τήν περιέργεια του πνεύματος, αλλά και νά συμμετέχει στό νέο πνευματικό όραμα: στην παιδεία, ή οποία ελευθερώνει τόν ανθρώπινο νοΰ.⁴

Μέσα σ' αυτό τό πνευματικό κλίμα, μπορούμε νά αντλήσουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τόπους και για ανθρώπους, οί όποιοι δραστηριοποιούνται σ' αυτούς. Ένας από τούς τόπους αυτούς είναι και ή Κέρκυρα. Είναι πολύτιμο τό υλικό τό όποιο άντλούμε για τήν εποχή 1811-1821 από τά τεύχη του Λογίου Έρμη. Και θά επιχειρήσουμε νά κάνουμε μία καταγραφή αυτών τών πληροφοριών, για νά δοΰμε και τό πώς ήταν ή ζωή και ή οικονομία στην Κέρκυρα σέ μία κρίσιμη ιστορικά περίοδο, κατά τήν όποία έχουμε τήν μετάβαση από τό καθεστώς της Έπτανήσου Πολιτείας στην άγγλοκρατία, μέ τή μεσολάβηση του διαστήματος της κυριαρχίας τών Γάλλων.⁵

Μία από τίς πιό ενδιαφέρουσες μαρτυρίες έχει νά κάνει μέ τίς καιρικές συνθήκες, τήν άγροτική παραγωγή, τίς θρησκευτικές εκδηλώσεις, τίς ασθένειες, τήν καθημερινότητα στην Κέρκυρα.⁶ Ειδικότερα, πρόκειται για άναδημοσίευση

4. Βλ. και Π. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1996, σ. 128.

5. Βλ. και Άνδρέου Ίδρωμένου, *Συνοπτική ιστορία της Κέρκυρας*, Κέρκυρα 1930, σ. 113-125.

6. *Ιστορία του 1818* έτους όσον άνήκει εις τήν Κέρκυραν (έστάλη από Τεργέστης εκ του *Osservatore Triestino*, έξαχθέν).

«Ο Ίανουάριος του 1818, έξαιτίας σφοδρου Έϋρονότου μετά τήν Νομβριάν ανεύσαντος, άρχισε μέ άνεμοζάλην και χιόνια· έβάσταξε δέ ή χιών δύο ήμέρας εις τά βουνά, και εις τάς πεδιάδας όλίγας ώρας· τό θερμόμετρον εν τούτω έδειχνε έντε βαθμούς σχεδόν, επί τό σημειον του πάγου, και αυτή ητον ή άκμή του χειμῶνος [...]

Ο Μάιος έκαμε παρά τό σύνθετες, διότι τήν 12, 13 και 14 έπесεν όμίχλη, ητις βέβαια έάν τήν 14 και 15 δέν έβρεχεν, ηθελεν αποβή ολέθριος· τήν 22 έβρεξε ραγδαία, και περί τάς 2 τό έστέρας έξόρισε χάλαζαν μέ νότιον άνεμον, όστις τήν 30, όπου κι αν έπέρασεν, έχάλασε δένδρα και εκρόήμινσε καλύβας· από της 21 έως τήν 30 έβρεξεν όλας τάς ήμέρας και έχαλάζωσε. Ταΰτα όλα όμως δέν άργοπόρησαν παντελώς τήν βλάστησιν, επειδή τήν 2 Μαΐον έφάνησαν κεράσια, και τήν 20 Ιουνίου ξεορίσθη σίτος· ούτως ή θερμότης της γης, διεγειρομένη από τήν δρῶσιν του ήλιου ενεργεί τόσον περισσότερον, όσον όλιγότερον φθείρεται από τό έξω φύκος.

Αΰγοντος ξηρός και θερμός τόσον, ώστε παρομοίαν ζέστην δέν έδοκιμάσαμεν εις Κέρκυραν εις 22 χρόνων διάστημα, λέγω δέ 22 χρόνων, επειδή προτίτερα ήκολούθησαν ζέσαι

πολύ μεγαλύτεραι· καθότι τό 1790 τό Ίεωμυριανόν θερμόμετρον ἀνέβη εἰς 26ο, καί διά προ-
τητερινά ἄλλα χρόνια, τά παλιά μας θερμόμετρα σηματοδύνουν ὡς ἀξιοπαρατήρητον τόν 29ο,
ἐνῶ τό ἔτος τοῦτο τό θερμόμετρον δέν ἔδειξεν περισσότερον ἀπό 26ο·

Ὁ Νοέμβριος κατά πρόωτον ἐστάθη θυελλώδης. Τήν 2 τό μεσημέριον τυφών κατέμυρο-
σθεν τοῦ λιμένος τῆς νήσου κατέπληξε τούς ἀπείρους· τήν 6 τά μεσάνυκτα ἔπεσεν ἀστραπή
πολύ σιμά εἰς τό θέατρον τοῦ Ἀγίου Ἰακώβου καί ἐκρήμινισε μέρος ἀπό τάς περιοχάς τῶν πλη-
σίον στερνῶν· τό ἐπίλοιπον τοῦ μηνός ἐστάθη ψυχρόν καί ξηρόν.

Ἄνεμοι· τά δυτικά πνεύματα ἐπεκράτησαν σχεδόν ὅλον τόν χρόνον.

Βροχή· αἱ βροχεραὶ ἡμέραι ἦσαν 128.

Σεισμοί· ἔγινεν αἰσθητός μόνον κατά τήν 16 Δεκεμβρίου.

Προϊόντα· ἔγινεν ἔλαιον περίπου 200.000 βαρέλαια, ὀλίγα ὀπωρικά καί γεώμηλα, τροφή
διά τά ζῶα, πολλότατα ὄσπρια, 100.000 βαρέλαια κρασίον καί ταμπάκος.

Νοσήματα· τό ἔτος ἀπλῶς ἐστάθη ἄνοσον, ἐάν ἐξαιρεθῇ μόνον ἡ Ἀστρακία καί ὁ Βή-
χας ὁ λεγόμενος Κάρκυλος ἢ Καρκαλέτζης (Γαλλ. Congeluche, tullis Convulsiva Ὁφφεμάν-
νου) ὁ ὁποῖος ἐκόλλησε τά παιδιά ἀπό τόν Μάρτιον καί καθεξῆς μέ ὀλέθρια ἐπακολονθήματα
διότι εἰς κάπποια χωρία δι' ἑλλειψιν θεραπείας ἀπέθαναν 12 καί 15 νήπια εἰς ἑκατόν πάσχο-
ντα, εἰς δέ τήν πόλιν 6 καί 7.

Βιομηχανία· καλλιεργεῖται τό Ταπιναμβοῦρ ἐπωφελῶς, τά γεώμηλα πληθύνονται, ἔγινε
κρασίον ἄσπρον πολύ καί καλόν, ὁ ταβάκος φαίνεται ἐξαίρετος, ἐκατασκευάσαν σταφίδα διά
τοῦ ζεματιστοῦ νεροῦ, ἐκτάνθη ἡ καλλιέργεια τῶν ἀγκινάρων, ἀφοῦ ἄρχισαν νά τρέφουν τά
βώδια μέ τά φύλλα των, ἐγεωργήθη τεσσάρων τουλάχιστον τετραγωνικῶν λευγῶν τόπος τό
πρότερον χέρσος, ἐκτίσθησαν καί ἐδιωρθώθησαν δρόμοι καί γεφύρια, ἐκατασκευάσθη πρῶ-
την φορὰν ἔλαιον ἀπό ἐλαιοκόκκαλα, σαπῶνια ἐξαίρετα, καί κάνιστρα ὀλιγώτερον χονδροειδή
παρά τό πρότερον, καί πρὸς τούτοις ἐδουλεύθη πολύ ὀξύγγιον.

Τέχναι, Ἑργαστήρια, καί Χειροτεχνήματα· ἦλθαν ἐδῶ καί ἐγκαταστάθησαν ἕξ λε-
πτοουργοὶ διά τραπέζια, σκαμνία καί τά τοιαῦτα, ἕνας χαλκογράφος, ἕνας χρυσοκόμος καί ἕνας
σκιαδᾶς ἥτοι καππελοποιός. Κατεσκευάσθησαν δι' ὅλην τήν ἐπικράτειαν εὐμορφα εἰδίσματα
περισσότερον ἀπό 60,000 ταλήρων· ἄλλοτε ταύτην τήν ποσότητα ἀπερὸφοῦσεν ἡ Ἰταλία,
ἀνοίχθησαν δύο νέα μαγαζία Ἀγγλικά μέ παντοῖα χειροτεχνήματα.

Καλαὶ τέχναι· τό Ἰχνογραφίας σχολεῖον τοῦ διδασκάλου Προσσαλένδῃ ἔχει περίπου 80
μαθητάς, ὅλους Ἑλλήνας πνέοντας ζήλον κατασκευάζονται ἀπό γύψον, χαλκόν, καί μάγμα-
ρον προτομαί, ἀνδριάντες καί παντοῖα ἄλλα Ἰχνογραφήματα, πρῶται ἀπόπειραι αὐται τοῦ
ἀναγεννωμένου Ἰονίου πνεύματος.

Ἐμπορία· τό ἔλαιον ἐπωλήθη 20 Κολωνάτα ἢ Βαρέλλα, τά σιτάρια ἀγοράσθησαν ἐπτά
τάλληρα τό μύδιον, καί τρία τό ἀραποσίτιον· ἀγοράσθησαν ξύλα 2 ἢ χιλιάδα, σάκχαρι 16, καί
βώδια, ὀρίζιον. Πραγματενταὶ ἀπὸ διάφορα νησία τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἦλθαν νά καταστα-
θοῦν εἰς ταύτην τήν νήσον. Μασσαλία καί Γένονα ἔκαμαν ἐμπορικάς ἐπιχειρήσεις ἐπωφε-
λεῖς εἰς Κέρκυραν, ἀπὸ Λονδίνων ἐστάθη κατευθείαν ἐδῶ φόρτος λουλακίου, ἀρωμάτων, καί
ἄλλων τιμίων εἰδῶν εἰς ἀλλαγήν βαλανιδίου καί ἐλαίου, ὅπου εἰς τόν Τάμεσιν στέλλεται ἀπὸ
Κερκυρας. Ἐξαιτίας τῆς συσταθείσης δημοσίου ἀγορᾶς ἐκατέβη πολύ ἡ τιμὴ τῶν ἐδωδύμων.

Ἥθῃ καί ἔθιμα· αἱ πανηγύρεις, οἱ ἀδελφικοὶ ἐκεῖνοι σύνδεσμοι, οἵτινες ἐκ παλαιωτάτων
ἤδη χρόνων ὠφελοῦν τόσο τήν ἀνθρωπότητα, προάγουσιν ἀγαθὰ φρονήματα, καί συμβάλ-
λουσιν εἰς διάσωσιν τῆς θρησκείας καί τῶν ἠθῶν τοῦ λαοῦ, ἀποκαθίστανται πάλιν ὡς καί το-

από τήν ἐφημερίδα *Osservatore Triestino*, ἡ ὁποία ἐκδίδεται στήν Τεργέστη,⁷ καί ὁ ἀνώνυμος μεταφραστής τοῦ ἄρθρου μᾶς δίδει πολύτιμες πληροφορίες.

Μέσα ἀπό αὐτές μαθαίνουμε ὅτι ὁ χειμώνας τοῦ 1817-1818 ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολος γιά τήν Κέρκυρα, καθότι χιόνισε ἀρκετά. Ἀλλά καί τήν ἀνοιξη δέν ἔλλειψαν οἱ βροχές, τό χαλάζι καί οἱ ἰσχυροί ἄνεμοι. Παρόλα αὐτά, τά προϊόντα πού παράγονταν στήν Κέρκυρα δέν ἐπηρεάστηκαν. Καί διαπιστώνουμε μέσα ἀπό τό κείμενο ὅτι στήν Κέρκυρα εἴχαμε παραγωγή ἐλαιολάδου, κρασιοῦ (κυρίως λευκοῦ), σιταριοῦ, γεωμήλων, ὀσπρίων, ὀπωρικῶν, κερασιῶν, σταφίδας καί ἀγγιναρῶν, ὅπως ἐπίσης καί ταμπάκου, ἀλλά καί ξιγγιοῦ καί σαπουνιῶν. Τό καλοκαίρι ἦταν ξηρό καί θερμό.

Τήν ἴδια στιγμή βλέπουμε μία ἐξωστρέφεια καί ὡς πρὸς τό ἐμπόριο. Πραγματευτές ἀπὸ νησιά τοῦ Αἰγαίου ἔρχονται στήν Κέρκυρα, ἔμποροι ἀπὸ τή Μασσαλία καί τή Γένοβα ὀργάνωσαν ἐπιχειρήσεις στό νησί, ἐνῶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐμπορικές ἀνταλλαγές μέ τήν Ἀγγλία. Ἑλαιοὶ καί βαλανίδια ἐξάγονται στό Λονδίνο, ἐνῶ «λουλάκι καί ἀρώματα καί ἄλλα τίμια εἶδη» εἰσάγονται ἀπὸ τό Λονδίνο στήν Κέρκυρα, τόσο γιά τίς ἀνάγκες τῶν νοικοκυριῶν ὅσο καί γιά τίς οἰκογένειες τῆς τότε ἀστικῆς τάξης καί γιά τοὺς ἄντρες καί γιά τίς γυναῖκες πού περιποιοῦνται τοὺς ἑαυτοὺς τους.

Δύο ἀσθένειες μνημονεύονται, μέ ἰδιαίτερη ἐπίδραση στὰ παιδιά. Ἡ ὀστρακιά καί ὁ κοκκύτης ὁδηγοῦν στὸν θάνατο πολλὰ νήπια καί δέν φαίνεται νά ὑπάρχει ἡ δυνατότητα θεραπείας. Ἰδίως στήν ὑπαιθρο τά μικρά παιδιά πού πεθαίνουν εἶναι συγκριτικὰ περισσότερα σέ σχέση μέ τήν πόλη, πιθανῶς ἐξ αἰτίας τῆς ἔλλειψης περίθαλψης.

Ἄλλες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες πού διαβάζουμε ἔχουν νά κάνουν μέ τήν παιδεία καί τὸν πολιτισμό. Ὅπως καί στὸν εὐρύτερο ἐλλαδικὸ χῶρο, διαπιστώνουμε ἓνα αὐξημένο ἐνδιαφέρον γιά τή μόρφωση. Τυπώνονται βιβλία καί στὰ

πρότερον· καὶ τοῦτον τὸν χρόνον ἡ πανήγυρις τῆς Ἀναλήψεως, ἐπὶ τοῦ λόφου τῆς παλαιᾶς Κερκύρας, ἔγινε ἀξιόλογος· εἰς αὐτὴν ἐνρέθησαν συνηγμένοι ἐπὲρ τὰς ἐπτὰ χιλιάδας ἐγκατοίκων, χωρὶς νά πειραχθῇ οὐδὲ μικρόν παιδίον, ἐνῶ ἄλλοτε αἱ τοιαῦται ἐορταὶ ἐτελείοναν μέ φονικά, καὶ ἔδιδαν ἀφορμὴν εἰς ἀπεράντους κρισολογίας, ὅπου ἀφανίζοντο αἱ περιουσίαι τῶν ιδιωτῶν.

Γράμματα· ἐτυπώθησαν συγγράμματα τινὰ Ἑλληνικά καὶ Ἰταλικά συγγραφέων Ἰονίων, ἀποκτῶνται βιβλία, γίνονται πρόοδοι εἰς τὴν μάθησιν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, καὶ νομίζεται πλέον κατασχρῆν ἀπὸ τὸν Ἰόνιον Ἕλληνα, τό νά ἐπιμένῃ εἰς τὴν σεσαθρωμένῃν ἰδέαν, ὅτι ὀλίγον τὸν βλάπτει ἂν δέν τὴν ἡξεύρῃ.

Nos pudor, pauperes necessitas, divites satietas in melius mutat».

Βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (1 Μαΐου 1819, 9), σ. 355-358, τόμος Θ' 1819, Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Ἄγιοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1990.

7. Πρωτοεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Giuseppe de Coletti στίς 3 Ἰουλίου 1784 καί ἦταν καθημερινή ἐκδοση στὰ ἰταλικά. βλ. καί http://it.wikipedia.org/wiki/Osservatore_Triestino

έλληνικά και στά ιταλικά από συγγραφείς των Ιονίων νήσων, ενώ οι βιβλιοθήκες έφοδιάζονται με βιβλία. Ταυτόχρονα υπάρχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, σέ αντίθεση με τό παρελθόν, όπου επικρατούσε ή νοοτροπία ότι δέν ήταν πρόβλημα νά μή σπουδάξει ό «Ιόνιος Έλληνας» την γλώσσα των προγόνων του. Αυτό τό σχόλιο δείχνει από τή μία την αίσθηση της ιστορικής συνέχειας πού διέσωζε μέσα του ό κάτοικος των Ιονίων νήσων ότι είναι Έλληνας, τό γεγονός ότι επισημαίνει και την «ιόνια ταυτότητά του», αλλά και από την άλλη την επίδραση του Διαφωτισμού, συστατικό στοιχείο του οποίου υπήρξε τό ενδιαφέρον για τούς αρχαίους Έλληνες.

Παράλληλα, βλέπουμε τό ενδιαφέρον για την πρακτική παιδεία, καθώς διαπιστώνουμε την δημιουργία εργαστηρίων επιπλοποιών και την προσθήκη χρυσού, χαλκωματή, άκόμη και καπελοποιού. Την ίδια στιγμή, τά «ειδίσματα», τά κύρια είδη του σπιτιού, κυρίως σκεύη, ρούχα και κοσμήματα (με έμφαση στά δαχτυλίδια), πού κατασκευάζονται στην Κέρκυρα, πουλιούνται στην Ιταλία και στην Άγγλία. Δέν λείπουν και τά καλλιτεχνικά εργαστήρια, όπως ή Σχολή του Προσαλέντη, στην όποία 80 μαθητές, όλοι Έλληνες, κατασκευάζουν προτομές, άδριάντες και έργογραφήματα, άποδείξεις του άναγεννώμενου «Ιονίου πνεύματος». Λειτουργεί έξ άλλου τό θέατρο του Αγίου Ιακώβου, όπως άναφέρεται έξ άφορμής της κακοκαιρίας πού πλήττει τό νησί.

Τέλος, στην Κέρκυρα διεξάγονται κανονικά οι θρησκευτικές εκδηλώσεις και τηρούνται τά ήθη και τά έθιμα. Γίνεται ιδιαίτερη άναφορά στην πανήγυρη της Άναλήψεως στό Κανόνι, όπου έπτά χιλιάδες άνθρωποι συμμετείχαν «σέ σύνδεσμο άδελφικό, ό όποιος ώφελει την ανθρωπότητα, προάγει αγαθά φρονήματα και συμβάλλει στην διάσωση της θρησκείας και των ήθων του λαού». Μάλιστα την χρονιά εκείνη δέν συνέβη καμία ταραχή και δέν πειράχτηκε κανένα παιδί (προφανώς είχαμε βιασμούς από τό μεθύσι) και δέν χρειάστηκε να γίνει κανένα δικαστήριο.

Αυτή ή ένημέρωση τόσο του εκδότη του Λογίου Έρμη, όσο και των φιλομαθών άναγνωστών, άποτελεί την άποτύπωση της συνέχειας μίας προσπάθειας πού έγινε στην Κέρκυρα τά χρόνια της Έπτανήσου Πολιτείας, με εϋθύνη και πρωτοβουλία του Ιωάννου Καποδίστρια,⁸ ώστε στό νησί νά αντιστραφεί ή άδιανομία των μορφωμένων για την ελληνική γλώσσα και παιδεία.⁹ Ήταν άλλω-

8. Βλ. Έταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, *Άρχεϊον Ιωάννου Καποδίστρια*, Κέρκυρα 1976, τ. Α', σ. 225 κ.ε.

9. «Εν τῷ συντάγματι τοῦ 1803 ὁρίσθη, ὅτι ἀπό μέν τοῦ 1810 οὐδεὶς ἠδύνατο νά ἀναλάβῃ δημοσίαν ἐπιρροσίαν ἀδαῆς ὧν τῆς ἐθνικῆς γλώσσης· ἀπό δέ τοῦ 1820 θά ἐγίνετο ἀποκλειστική χεῖρ ἐν ταῖς ἐν πάσι τοῖς δημοσίοις ἐγγράφοις. Τό σύνταγμα ἐγράφη ἰταλίστι. Μόνον εἰς τῶν ἀντιπροσώπων ἐπέγραψεν αὐτό ἐλλήνιστί. Ἀλλά καί ἡ συνταγματική πρόνοια,

στε δεδομένη ή διγλωσσία, κυρίως τῶν μορφωμένων Κερκυραίων καί τῶν ἄλλων Ἑπτανήσιων, μέ χαρακτηριστικό παράδειγμα τόν ἐθνικό ποιητή Διονύσιο Σολωμό.¹⁰ Χαρακτηριστικό τῆς κατάστασης ἦταν, ὅπως καταγράφεται στόν *Λόγιο Ἐρμῆ*, ἡ ἔκδοση φιλολογικῆς ἐφημερίδας ἀπό τόν Στυλιανό Δώρα Προσαλέντη,¹¹ ἐπιστάτη τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας τό 1812, ἡ ὁποία τυπώνεται «στά Ἰταλικά καί στά Γραικικά».

Διαβάζουμε σέ ἐπιστολή τοῦ Προσαλέντη πρὸς τόν πρῶτο ἐκδότη τοῦ *Λογίου Ἐρμῆ* ἀρχιμανδρίτη Ἀνθίμο Γαζῆ τό 1812:

Καλά ἐξεύρεις ὅτι ὁ ζυγὸς τῶν Ἑνετῶν ἐδίωκε ἀπὸ τῆς νήσου μας πάσης σπουδῆς καί ὠφελίμου ἐπιστήμης ἔρωτα, ἐν ταῦτῳ δέ καί τήν ἐναρμόνιον φεῖ! καί ὑψηλὴν τῶν μουσῶν καί τῶν χαρίτων γλῶσσαν, ὡς πρὸ ὀλίγον ἐν τῷ τῆς Φιλολογικῆς καί Οἰκονομικῆς ἐφημερίδος προγράμματι διεκκήρυξα. Διό, ἂν καί μέ αἰσχύνῃν, πρέπει ὅμως νά ὁμολογήσω, ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν Ἰταλῶν τόσον ἐκοινώνει εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, ὥστε ἔγινε τρόπον τινά ἐγγώριος. Καί διὰ τοῦτο τῆς Ἀκαδημίας τὰ πονήματα εἶναι σχεδόν ὅλα γραμμένα Ἰταλίστι, καθὼς καί ἄλλα διάφορα Γαλλιστί.¹²

Ὁ Προσαλέντης μάλιστα συντάσσει «Ἱστορία τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας», τήν ὁποία ἀποστέλλει στόν Γαζῆ. Ὁ ἐκδότης σημειώνει ὅτι εἶναι γραμμένη σέ ἰταλικό ἰδίωμα καί προαναγγέλει ὅτι θά ἐκδοθεῖ «συντετμημένως εἰς τό κοινὸ Ἑλληνικὸν ἰδίωμα».¹³

ὅτι μετὰ παρέλευσιν ἱκανῶν ἐτῶν ἐπεβάλλετο ἡ γενικὴ χρῆσις τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, μαρτυρεῖ τήν ἐν Κερκύρᾳ τῆς ἐθνικῆς γλώσσης κατάπτωσιν. Οὐχ ἦττον ἡ φιλελληνικὴ πολιτεία τῶν Ρώσων προήγαγε τήν θεραπείαν τῆς πατρίον γλώσσης. Τότε, μετὰ πάροdon πολλῶν αἰώνων, συνέστη ἡ πρώτη ἐν Κερκύρᾳ δημοσία Ἑλληνικὴ σχολή», βλ. Ἀνδρέου Ἰδρωμένου, *Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Κέρκυρας*, ὁ.π., σ. 118 ἐπ.

10. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1987⁸, σ. 233.

11. «Ὁ ἐπιστάτης τῆς ἐν Κερκύρᾳ δημοσίου Σχολῆς καί ἐξ ἀπορρήτων τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας κύριος Στυλιανὸς Δώρας Προσαλέντης κοινοποιεῖ, ὅτι ἀνέλαβε καί αὐτός τήν φροντίδα εἰς τό νά ἐκδώσῃ ἐν περιοδικὸν Σύγγραμμα ἐπιγραφόμενον Ἐφημερίς φιλολογικὴ τε καί οἰκονομικὴ εἰς Ἰταλικὴν καί Γραικικὴν διάλεκτον, τό ὁποῖον θέλει ἐκδίδοται εἰς κάθε δύο μῆνας μίαν φορὰν, εἰς 64:σελίδας εἰς 4. Ἡ ἐνιαύσιος τιμὴ τοῦτον διορίζεται γρόσια 20: ἀνευ τῶν ἐξόδων τοῦ ἀγωγίου. Ὁ αὐτός συνέστησεν ἐκεῖ καί ἐν Ἑλληνικὸν Τυπογραφεῖον, τό ὁποῖον μέ τόν καιρὸν θέλει ἀνθήσει, μεγάλως ὡς πλησιέστερον ὄν τῆς Ἑλλάδος». Βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (15 Φεβρουαρίου 1812), σ. 64, τ. Β' 1812, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

12. Βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (15 Ἰουνίου 1812), σ. 190, τ. Β' 1812, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

13. Βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, (15 Ἰουνίου 1812), ὁ.π., σ. 190.

Στό κείμενο τοῦ Προσαλέντη¹⁴ γίνεται λόγος γιὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα πρωταγωνίστησαν στήν παιδεία τῆς Κέρκυρας, ὅπως ὁ ἱερωμένος Ἀνδρέας Ἰδρωμένος, ἀλλά καί προσωπικότητες ὅπως ὁ Καποδίστριας καί ὁ Χαλικιόπουλος-Μάντζαρος,¹⁵ μέλη, μεταξύ ἄλλων, τῆς Ἀκαδημίας. Παράλληλα, ἐπισημαίνει τό ἀνοιγμα τῆς Ἀκαδημίας σέ διάφορα μέρη «τῆς πεφωτισμένης Εὐρώπης». Τήν ἴδια στιγμή ὁ Προσαλέντης ἐνημερώνει γιὰ τό πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ δημόσιου σχολείου, τό ὁποῖο δέν ὑστερεῖ σέ τίποτα σέ σχέση μέ τά σπουδαῖα σχολεῖα τῆς Εὐρώπης: Γραμματικά καί Ποιητικά τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, Μαθηματικά, Ἀπλοελληνική [sic] Φιλολογία, Μηχανική καί Φυσική μέ βάση τά συστή-

14. «[...] Ἡ Ἱόνιος Ἀκαδημία συνίσταται κατὰ τό παρόν ἀπό τὰ ἐξῆς μέλη, *Βοδράν Πρόεδρον, Προσαλέντην ἐξ Ἀποδότηων, Πιέρην Βιβλιοθηκοφύλακα, Πολίτην Ταμίαν, Θεοτόκην, Βλασόπουλον, Ἰδρωμένον, Μαυρομάτην, Καποδίστριαν, Δονᾶν Γαργάδην, Σορδῖαν, Ρώμαν, Χαλικιόπουλον Μάντζαρον, Χαλικιόπουλον Βιλέταν, Δελβινιώτην, Μόρδον, Ἀρλιώτην, Ροδόσταμον, Μελίτην, Ραζῆν, Παρμεζᾶν, Λεσσέην, Ὀγοῦλάν, Δελουρέτ, Σαντάλ.* Ἐχει δέ καί ἀντεπιστέλλοντα μέλη εἰς Ἑλλάδα, Ἰταλίαν, Γαλλίαν, Γερμανίαν καί εἰς ἄλλα μέρη τῆς πεφωτισμένης Εὐρώπης. Καί ταῦτα μὲν περὶ τῆς Ἀκαδημίας μας ἡ Φιλολογικῆς Ἑταιρείας.

Εἰς δέ τό δημόσιον σχολεῖον διδάσκονται αἱ ἀρχαί τῆς Φιλοσοφίας, τῶν ἐπιστημῶν καί αἱ γλῶσσαι καθὼς φαίνεται ἀπό τόν ἀκόλουθον Κατάλογον τῶν διδασκάλων.

Παπ' Ἀνδρέας Ἰδρωμένος Διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου διδάσκει τὰ Γραμματικά, καί τὰ Ποιητικά. Ὁ Ἑλλόγγιμος οὗτος ἀνὴρ εἶναι ἀξέπαινος ὅχι μόνον διὰ τήν προκοπήν του, ἀλλά καί διὰ τὰ χρηστά του ἤθη.

Παναγιώτης, υἱὸς τοῦ αὐτοῦ γυμνάζει τοὺς πρωτοπείρους εἰς τὰς ἀρχάς τῆς Γραμματικῆς.

Νικόλαος Μαυρομάτης, Διδάσκαλος τῆς Μαθηματικῆς, Ἑλληνικῆς τε καί ἀπλοελληνικῆς Φιλολογίας, ἀνὴρ ἄλκιμος καί γνωστός εἰς πάντας τοὺς πεπαιδευμένους ὁμογενεῖς διὰ τὰς γνώσεις του, τιμᾷ τόν τόπον εἰς τόν ὁποῖο διατρίβει καί ὑποβάλλει τῆς σπουδῆς τόν ἔρωτα εἰς τὰς ψυχὰς τῶν νέων.

Ἰωάννης Καρανδενός Ὑποδιδάσκαλος εἰς τὰ Μαθηματικά, καί Διδάσκαλος εἰς τήν μηχανικήν, διδάσκει τό σύστημα τοῦ Λαχροά (*La Croix*) Λαπλάσε (*La Place*) καί νεώτερον Γάλλων.

Ἰγνάντιος Βάν Μαρούλοβιν Διδάσκαλος τῆς Λατινικῆς Διαλέκτου, Παλαιᾶς τε καί νέας Ἱστορίας.

Ἀββᾶ Κανδώνης Διδάσκαλος τῆς Λογικῆς, Μεταφυσικῆς, καί Ἠθικῆς, παραδίδει τὰ στοιχεῖα Φραγκίσκου Σοαῦιν. (σημείωση: μετάφραση Γρηγορίου Κωνσταντῆ)

Κανονικός Ζαννῆνης Διδάσκαλος Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καί Κανονικοῦ Δικαιώματος. Μόρδος διδάσκει τὰς Μαΐας (*Professeur des Accouchements*)

Λαρόζας Διδάσκαλος τῆς Γαλλικῆς καί Ἰταλικῆς διαλέκτου. Εἶναι ὅλοι εἰς χρέος νά διδάσκωσι καθ' ἡμέραν, ἐξαιρουμένων τῶν ἑορτῶν· κατὰ δέ τόν Αὐγουστον μῆνα ἐξετάζονται οἱ μαθηταί καί βραβεύονται οἱ φιλομαθέστεροι [...]. Βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, (15 Ἰουνίου 1812), ὁ.π., σελ. 191-192.

15. Πιθανῶς ὁ ἐγκριτος νομικός Ἰάκωβος Χαλικιόπουλος Μάντζαρος, πατέρας τοῦ μεγάλου μουσικοῦ καί συνθέτη Νικολάου Χαλικιόπουλου-Μαντζάρου.

ματὰ τῶν La Croix καὶ La Place, Λατινική, Ἱστορία, Φιλοσοφία μέ πυλῶνες τήν Μεταφυσική, τήν Ἠθική καὶ τήν Λογική τοῦ Σοαυίου (ὅπως καὶ στήν Εὐρώπη), Ἑκκλησιαστική Ἱστορία καὶ Κανονική Δίκαιο, Ἰταλική καὶ Γαλλική καὶ μαθήματα γιά τίς μαῖες, ἔνδειξε μιᾶς προοδευτικότητος, πού δέν αποκλείει γυναικες ἀπό συγκεκριμένες μαθήσεις. Οἱ ἐξετάσεις τῶν μαθητῶν γίνονται τόν Αὐγούστο, ἐνῶ τὰ μαθήματα γίνονται κάθε ἡμέρα πλὴν τῶν ἑορτῶν.

Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία μάλιστα ἀπευθύνει μέσω τῆς ἐφημερίδας *Ἑλληνικός Τηλέγραφος*, τὸ ἄρθρο τῆς ὁποίας ἀναδημοσιεύει ὁ Λόγιος Ἐρμῆς,¹⁶ αἴτημα σέ ὅσους μποροῦν νά πληροφρήσουν τοὺς ἀρχιδιδασκάλους καὶ τὰ μέλη τῆς τῆς ὁποίας «εἰσὶν ἀξιοσέβαστα διὰ τε τήν πολυμάθειαν καὶ τὰς ἀρετάς των, καὶ διὰ τὸν ὄνπερ ἔχουσι ζῆλον διὰ τήν εἰς τήν Ἑλλάδα¹⁷ ἐπιστροφὴν τῶν Μουσῶν», γιά τήν κατάστασι τῶν Σχολείων, τῶν Βιβλιοθηκῶν, τὸν ἀριθμὸ τῶν τυπογραφείων καὶ τὰ βιβλία πού ἐκδίδονται προκειμένου νά εἶναι ἐνήμερα γιά τὸν κοινὸ ἀγῶνα πρὸς τήν μάθησι, πού ἀποτελεῖ στόχο τῶν ἐχόντων ζῆλο γιά τήν πρόοδο τοῦ Γένους. Σέ ἀπάντησι τοῦ ἐρωτήματος, ἔχουμε στὸν Λόγιο Ἐρμῆ μία πρώτη καταγραφὴ, ἀναφερόμενη στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει, μετὰ τήν ἀνάληψι τῆς προστασίας τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τοὺς Ἀγγλους, ἡ προκήρυξι διαγωνισμοῦ, ἡ ὁποία γίνεται γνωστή καὶ διὰ τῶν στηλῶν τοῦ Λογίου Ἐρμῆ,¹⁸ τὸ 1817, μέ σκοπὸ τήν εὐαισθητο-

16. Ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία, τῆς ὁποίας καὶ οἱ ἀρχιδιδασκαλοὶ καὶ τὰ μέλη εἰσὶν ἀξιοσέβαστα διὰ τε τήν πολυμάθειαν καὶ τὰς ἀρετάς των, καὶ διὰ τὸν ὄνπερ ἔχουσι ζῆλον διὰ τήν εἰς τήν Ἑλλάδα ἐπιστροφὴν τῶν Μουσῶν, ἐπιθυμοῦσα νά μάθῃ περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ πολιτικοῦ καὶ τῶν φώτων τῆς μαθήσεως εἰς τήν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς ἀνατολικῆς μοναρχίας ἄχρι τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου, προβάλλει εἰς τοὺς περιηγητὰς καὶ πεπαιδευμένους, καὶ μάλιστα εἰς τοὺς νῦν σοφοὺς καὶ πεπαιδευμένους Γραικοὺς, καὶ εἰς τοὺς ἐπιτρόπους τῶν ἐμπορικῶν καὶ διπλωματικῶν ὑποθέσεων, τὰ ἀκόλουθα ζητήματα... περὶ τῶν σχολείων, βιβλιοθηκῶν καὶ ἄλλων πρὸς κοινὴν μάθησιν ἀποβλεπόντων συνεστηθέντων εἰς τὰς διαφόρους ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, ἔξω τῆς Ἑλλάδος, τυπογραφεῖα στήν Κωνσταντινούπολι, βιογραφικὴ εἰδησις τῆς ζωῆς καὶ τῶν συγγραμμάτων τῶν πεπαιδευμένων Γραικῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως [...] πρὸς τοὺς προξένους τῆς Γαλλίας, δευτέρα ἐπιγραφὴ πρὸς τὸν Γραμματέα τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας».

Ἀντιγραφὴ ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τηλέγραφου, ἀριθμ. 45, βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (1 Ἰουλίου 1812), σ. 193-195, τόμος Β' 1812, Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

17. Μαρτυρία τῆς ἐλληνικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑπτανήσων.

18. «Γύμνασμα-Διαγωνισμὸς ἀπευθυνόμενος στοὺς νέους τῶν Ἰονίων Νήσων

Βεβαιωθῆτε, ὦ Νέοι, οἱ ὅποιοι εἴσθε ἡ ἐλπίς τῆς πατρίδος σας, βεβαιωθῆτε, ὅτι κανένα ἄλλο πρᾶγμα δέν ἡμπορεῖ νά σᾶς καταστήσῃ τόσο ἀξιοτίμους καὶ κοντὰ εἰς τοὺς Ἀγγλους, καὶ κοντὰ εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη, μῆτε νά ταχύνῃ περισσότερον τήν εὐτυχίαν τοῦ ἔθνους σας, ὅσον ἡ σπουδὴ τῆς ὥραίας σας γλώσσης.

Κάθε νέος γεννημένος εἰς ὅποιανδήποτε ἀπὸ τὰς Ἑπτὰ Ἰονικὰς Νήσους (ἔχων ὅμως ἡλι-

ποίηση τῶν νεώτερων στό ζήτημα τῆς σπουδῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας.¹⁹ Τό κείμενο εἶναι χαρακτηριστικό. Ὁ συντάκτης, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει διά τῶν ἀρχικῶν «Δ.Π.», τονίζει ὅτι οἱ νέοι μποροῦν νά καταστοῦν «ἀξιοτίμοι» μόνο ἐφόσον σπουδάξουν «τὴν ὡραία γλῶσσαν». Στόχος του ἡ μὴ ὑστέρηση ἐναντι τῶν Ἑγγλων καὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν σέ παιδευτικό καὶ πνευματικό ἐπίπεδο. Γιά νά ἐνισχυθεῖ ἡ νοοτροπία αὐτὴ προκηρύσσεται διαγωνισμός μέ σημαντικὴ ἀμοιβή («χρυσὸ νόμισμα τριακοσίων γροσίων») γιά τὴν 12ῃ Αὐγούστου 1817, «ἐτήσιον ἡμέρα τῶν γενεθλίων» τοῦ πρίγκηπα ἀντιδιοικητοῦ τῆς Ἑγγλίας. Ὁ διαγωνισμός ἀπευθύνεται σέ νέους κάτω τῶν 24 ἐτῶν.

Τό θέμα τοῦ Διαγωνισμοῦ θά εἶναι «τό ὄφελος τό προερχόμενον ἀπὸ τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος τὴν ἐγγενεστάτην γλῶσσαν», ἡ ὁποία καλλιεργεῖ τὸν νοῦ καὶ τὴν φαντασία μέ τὸν ἀνώτερο τρόπο ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο μπόρεσε νά πετύχει ἡ ἀνθρώπινη δημιουργικότητα, σέ ἀντίθεση μέ τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, τὴν ὁποία ὁ προκηρύσσων τὸν διαγωνισμό θεωρεῖ «προφορικὴν, καὶ πλήρη προφανεστάτων Σολοικισμῶν γραμματικῶν, καὶ ἀσχίμων Βαρβαρισμῶν, ἐρανισθέντων ἀπὸ τούς Ὁθωμανούς, ἀπὸ τούς Ἀραβας, καὶ ἀπὸ τούς Βενετούς, μίαν γλῶσσαν, τέλος πάντων, ἣτις δὲν ἔχει συγγραφεῖς, δὲν ἔχει κανόνας». Ἡ θέση αὐτὴ οὐσιαστικά ἀντανακλᾷ καὶ στὸν ἐπτανησιακὸ χῶρο τὴν γλωσσικὴ διαμάχη, γιά τὴν ὁποία ὁ Σολωμός θά γράψει τὸ 1824 τὸν περίφημο «Διάλογό» του.²⁰ Ἐχει πολιτικὸ ἐνδι-

κίαν μικροτέρα τῶν εἰσοσιτεσσάων χρόνων κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς συνδρομῆς), ὁ ὁποῖος μέ εἰλικρίνεια παρῶνσι δίδει ἕνα πλέον καθαρόν καὶ ἀμικρὸν γύμνασμα τῆς παλαιᾶς Ἑλληνικῆς γλώσσας, σύνθεμα καθ' αὐτὸ ἐδικόν του, ἐπάνω εἰς τό ὑποκάτωθεν σημειωμένον θέμα, θέλει λάβῃ εἰς βραβεῖον ἕνα χρυσὸν νόμισμα τριακοσίων γροσίων... Ἡ διορισμένη ἡμέρα τῆς συνδρομῆς θέλει εἶναι ἡ δωδεκάτη Αὐγούστου 1817, ἣτις εἶναι ἡ ἐτήσιος ἡμέρα τῶν γενεθλίων τοῦ Πρίγκηπος Ἀντιδιοικητοῦ τῆς Ἑγγλίας.

Θέμα: Ὅτι πρέπει ὁ καθείς νά διατηρῇ μέ τὴν συγχὴν καὶ ἐπιμελῆ χρῆσιν τό ὄφελος, τό προερχόμενον ἀπὸ τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος τὴν ἐγγενεστάτην γλῶσσαν (ἣτις εἶναι τό ὄχημα τό πλέον ἐντελές τοῦ νοῦς, καὶ ὁ τύπος ὁ πλέον κεχαρμαγμένος, ὁ πλέον κεχρωματισμένος, καὶ ὁ πλέον ζωηρός τῆς φαντασίας, ἀπὸ ὅσους ποτὲ ἐφευρέθησαν ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινην ἀγχίνον) καὶ ὅχι νά ζητῇ νά συσταίῃ καὶ νά ἐπικυρώῃ μίαν γλῶσσαν ἕως τοῦ νῦν σχεδόν ἀπλῶς προφορικὴν, καὶ πλήρη προφανεστάτων Σολοικισμῶν γραμματικῶν, καὶ ἀσχίμων Βαρβαρισμῶν, ἐρανισθέντων ἀπὸ τούς Ὁθωμανούς, ἀπὸ τούς Ἀραβας, καὶ ἀπὸ τούς Βενετούς, μίαν γλῶσσαν, τέλος πάντων, ἣτις δὲν ἔχει συγγραφεῖς, δὲν ἔχει κανόνας μήτε δίκαιον εἶναι νά τὴν ἐπιμελῇται ἕνας ἀληθινὸς Γραικός. Ὁ Δ. Π.».

Βλ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος (1 Μαρτίου 1817), σ. 73-84, τ. Ζ' 1817, Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

19. Στό Σύνταγμα τοῦ 1817 καθιερώθηκε μέ τὴν σύμφωνη γνώμη τῶν Ἑγγλων ὡς ἐπίσημη γλῶσσα ἡ ἐλληνική, παρὰ τό ὅτι δὲν ἦταν εὐχερὴς ἡ ἀμεση χρῆση της. βλ. Ἀνδρέου Ἰδρωμένου, *Συνολτικὴ ἱστορία τῆς Κέρκυρας*, ὅ.π., σ. 125.

20. βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ὅ.π., σ. 234 ἐπ.

αφέρον τό γεγονόςς ὅτι οἱ Ἀγγλοὶ φαίνεται νά ὑποστηρίζουν τήν ἄποψη τοῦ συντάκτη τοῦ διαγωνισμοῦ καί ἐπομένως τῶν συντηρητικῶν καί ἀρχαϊστῶν, ὅπως ἐπίσης καί ἡ παρότρυνση πρὸς τοὺς νέους νά ἀσχοληθοῦν μέ τήν ἀρχαία γλῶσσα γιά νά ἀνταποκριθοῦν στήν ἀνάγκη γιά πρόοδο μεταξύ τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, δεῖγμα ὅτι γιά τοὺς συντηρητικούς ἐκείνης τῆς ἐποχῆς καί τοὺς φίλους μέ τοὺς κρατοῦντες ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει γλωσσικό ὄργανο γιά ἰσότημη ἐνσωμάτωση τῶν Ἑλλήνων στοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς, διότι ἔχει νά κἀνει μέ τήν Ἀνατολή. Ἡ ἔνταξη στή Δύση προϋποθέτει τήν ἐπιστροφή τῶν Ἑλλήνων στό ἀρχαιοελληνικό πνεῦμα.

Ὁ Διαφωτισμός καλλιέργησε τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀνθρώπων γιά τήν Ἱστορία, καί μάλιστα γιά τήν τοπική. Στόν Λόγιο Ἐρμῆ²¹ βρίσκουμε πληροφορίες ἀπό

21. «Πανήθεν 11, Δεκεμβρίου 1811

Ἐπεθύμεις, Φίλε Γαζῆ, νά ἀκούσης ὁμογενεῖς συγγράφοντας τῆς Πατρίδος των τήν ἱστορίαν· εὐθύμῃσον λοιπόν σήμερον, καί ὅσοι πατριωτικά φρονήματα τρέφονσι μετά Σοῦ:

Ἀνδρέας Μουστοξίδης ἐκ Κερκύρας, ὄνομα εἰς τόν Ἐρμῆν Σον γνωστόν πρό πολλοῦ, ἀλλά καί εἰς τās καθαράς ψυχάς γλῶκιστον, ἐαυτόν νῦν προβάλλει παράδειγμα. Ἡ Κέρκυρα ἀφ' οὗ, εἰς τήν φυγάδα ἐκείνην ἀστροπατήν τῆς ἐλευθερίας της, ὑψηλῶ Βουλῆς δόγματι, τόν ἐψήφισε, διά τὰ σπάνια τῶν ἡθῶν καί τῆς παιδείας προτερήματά του, Ἱστοριογράφον τῶν Ἰονίων Νήσων, καί μέ μητρικάς εὐχάς, μέ λαμπράς ἐλπίδας, τόν προὔπεμψεν (ὥς ἡ Ἀδάκαινα ποτε Μήτηρ, μέ τό, ἦ τάν, ἦ ἐπὶ τās, τό θούριον!) εἰς τῆς σεβαστῆς Ἰταλίας τās ἀγαθεῖς βιβλιοθήκας, ὁ χρηστός Μουστοξίδης, ἡ αἰσθαντικωτάτη τοῦ ὁποῖου καρδιά ἀξία ἐπλάσθη καί τήν τιμήν νά μετρήσῃ, καί τὰ τροφεῖα πολυπλάσια νά ἀποδώσῃ, θυσιάσας τās τρυφεράς τῆς νεανικῆς του ζωῆς ὥρας εἰς τὰ χρονικά τῆς Πατρίδος του, ἀνιχνεύσας μέ φιλόσοφον κρίσιν ἀνδρός πᾶν ὅτι εἰς αὐτήν ἀπέβλεπε, καί μέ κάλαμον Ἱστορίᾳ πρέποντα εἰς πέρας ἀγαγόν τόν ἔργον, προσφέρει σήμερον εἰς τήν φιλότιμην του Κέρκυραν, νέος ἔτι, νέαν τῆς Κερκύρας τήν Ἱστορίαν. Τῆς Νήσου ταύτης πολλοί, πρό τοῦ ἡμετέρου Συγγραφέως, ἀνεφάνησαν Ἱστοριοκοί· ἀλλ' οἱ μὲν τās πρώτας μόνας σκιαγραφήσαντες ἐποχάς της (Angelo Maria Quirini), οἱ δέ φαύλως, καί τῆς ἱστορίας αὐτῆς ἀναξίως ἐξιστορίσαντες (Andrea Marmora-Grasset Saint Sauveur), ἄλλοι δέ μόλις εἰς νοῦν βαλλόμενοι, ἢ ἐξ ἡμισείας συγγράψαντες (Antonio Rodostanco-Antonio Trivoli Pieri) παρῆλθον πάντες, ὥσεί σκιά, ἐποχωρήσαντες τόν ἀγῶνα καί τό βραβεῖον εἰς ἀθλητήν ἄλλον ὀρωμαλέωτερον, τόν Μουστοξίδην. Πρὸ ἐτῶν ἕξ, ὁπότε ἡ ἐπτάκροτος Ἰονική Πολιτεία ἔπνεεν ἔτσι ὑπὸ τήν πορφύραν τοῦ τῶν Ῥωσσιῶν Αὐτοκράτορος, ὁ Μουστοξίδης τύποις ἐξέδωκεν πονημάτιον, οἶονεῖ τῆς Ἱστορίας του πρόδρομον, οὗ ἡ μετριοφρων ἐπιγραφή "Σημειώσεις ἀποτείνονσαι εἰς τῆς ἀπὸ τῶν Ἡρωϊκῶν μέχρι τοῦ ΔΠ αἰῶνος Κερκυραϊκῆς Ἱστορίας τήν συγγραφήν". Δέν ἡμπορῶ νά ἀποσιωπήσω τήν ἐν κεφαλίδι τοῦ βιβλίου τούτου πρὸς Ἀλέξανδρον τόν Α' ἀφιερωτικήν ἐπιστολήν του, ὅχι μόνον ὅτι κάτοπτρον ἐναργές καί πιστόν ψυχῆς ἐλευθέρως, ἀλλά καί ὅτι τέπος, νομίζω, περισπούδαστος εἰς τοὺς, ὅσοι, ἀντὶ τοῦ προκυνιδεῖσθαι ἀνδραποδωδῶς, νά σείσωσιν ἅμα καί νά ἐλκύσωσιν ἀνδρικῶς ὥμοσαν τῶν κρατούντων τās φρένας. Ἰδοὺ αὕτη ἀπὸ τοῦ Ἰταλικοῦ ιδιώματος ἐγκροαιζομένη: -Ἀλέξανδρε τῶ Α', τῶν Ῥωσσιῶν Αὐτοκράτορι, Ἀνδρέας Μουστοξίδης ὁ Κερκυραῖος- Οὐτε ἡ δέναμῖς Σον, ὦ Βασιλεῦ, οὔτε ἡ κολακεία μέ παρακινοῦσι νά Σοι προ-

ἐπιστολή τοῦ Δ. Σχινᾶ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1811, γιὰ τὴν ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα

σφέρω τὸ παρὸν πόνημα· τὴν πρώτην εὐλαβείας ἀξίαν δὲν κρίνω, ἢ δευτέρα οὐδέποτε τὴν ψυχὴν μου ἐμίανε. Μὲ παρακινούσιν εἰς τοῦτο ὁ, τὸν ὁποῖον τρέφεις, τῆς παιδείας ἔρως, καὶ αἱ ἀρεταὶ Σου. Τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιοθαύμαστοι, ὅσον σπανίως συντροφεύουσι τὴν τοῦ Θρόνου λαμπρότητα. Φιλόσοφος ἡγεμὼν, Σὺ ἀπέδειξας ἀληθῆ τὴν τοῦ θείου Πλάτωνος γνώμην, χορηγῶν εἰς τὸ Ἔθνος Σου στάσιμον τὴν εὐδαιμονίαν. Δὲν Σοὶ ἤρκεσε τοῦτο, ἀλλ' ἐπιθυμητικὸς τοῦ νὰ ἐπισημάνῃς καὶ δι' ἄλλων γενναίων πράξεων τὸ ὄνομά Σου, ἐφρόντισας τῆς δόξης τῆς ἡμετέρας Πολιτείας. Ἡ ὑπὲρ τῆς Πατρίδος μου αὕτη προστασία Σου, ἐνθαυρόνυσά με εἰς τὸ νὰ Σοὶ προσενέγκω, ὡς Πολίτου ἐγγνώμονος φόρον, τὸ φιλολογικὸν τοῦτο ἀποκνήμα, μοὶ δίδωσι καὶ τὰς ἐπὶ τῇ μετ' ἐμμενείας ἀποδοχῇ του ἐλπίδας, ὡς ἰδίῳ τῆς Πατρίδος κτήματος. Εἴθε αἱ ἐλευθέριοι καὶ ἐνεργητικαὶ φροντίδες Σου νὰ ἀνταμειφθῶσιν ἀπὸ τέλει εὐτυχῇ! εἴθε ἡ πατρίς νὰ γεννήσῃ νέους Πινδάρους, καὶ ἄλλους Πλουτάρχους ἄσοντας, καὶ ἐφρημίσοντάς Σε! Ἑλληνικά τῷ ὄντι νεῦρα!

Μετά τὰς σημειώσεις καταστρώσας εἰς πλατύτερον Πίνακα τὴν ἐπισεσωρευμένην τῶν Κερκυραϊκῶν ὕλην, ἐμφανίζεται ἤδη εἰς τὸ Κοινὸν διὰ τοῦ μεγάλου Συγγραμμάτων του, ἐφ' οὗ πάλιν μετριόφρονα προστίθῃσιν ἐπιγραφὴν: "Κερκύρας ἐξιχνιασμοί". Ἀφιέρωσιν δέ μετριοφρονεστέραν ἅμα καὶ πῶς ὑψηλότεραν, παρὰ τὴν πρώτην "Κερκύρα τῇ ἐαυτοῦ Πατρίδι Ἀνδρέας Μουστοξίδης τουτὶ τὸ τεῦχος ἐγγνωμόνως ἀφιερῶ, βελτίῳ δόξαν, καὶ ἱστορικὸν ἀξιώτερον αὐτῇ ἐπευχόμενος". Τοῦτον τοῦ Συγγραμματος ὁ πρῶτος ἔως τοῦδε προῖκνυε τόμος· εἰς τὸ προοίμιόν του ὁ Συγγραφεὺς παρίστησιν ὅλης τῆς Ἱστορίας τὸ σχέδιον, τὴν ὁποίαν εἰς τέσσαρας διαιρεῖ περιόδους: α'. περίοδος, ἀπὸ τῶν Ἡρωϊκῶν αἰώνων μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ πολέμου. β', περίοδος, ἀπὸ τούτου μέχρι τῆς τῶν Ἑνετῶν πρὸς τοὺς Γάλλους, ἐπὶ διαίρεσει τῆς Κωνσταντινῶν ἀρχῆς συμμαχίας γ', καὶ δ' περίοδος, τὸ μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς καταλύσεως τῆς παλαιστάτης τῶν Ἰταλικῶν Ἀριστοκρατειῶν ὑποδιαίρεσι δέ ἐκάστην περίοδον εἰς πολιτικά, καὶ φιλολογικά. = τὰ ἐν πρώτῳ Τόμῳ πολιτικά ἢ Ἱστορικά α'. τὰ τῆς Νήσου ὀνόματα, Δρέπανον, Μάκρις, Ἄργος, Σχερία, Φαιακία, Κέρκυρα· β'. οἱ πρῶτοι, τῆς Νήσου κάτοικοι, Εὐδβοεῖς, ἔπειτα Φαίακες· γ'. Βασιλεῖς τῆς Νήσου, πρῶτος ὁ παῦρ Ὀμήρω Νανσίθοος, ἐξ οὗ Ῥεξήνωρ, Ἀλκίνοος· δ'. Ἡρώας, προσχόντες τῇ Νήσῳ, οἱ Ἀργοναῦται, μετὰ τὴν τοῦ χροσσοῦ ἐρίον ἀρπαγὴν, ἡ Μῆδεια μετὰ τοῦ Ἰάσωνος, ὁ Ὀδυσσεύς... ε'. ἀποικία Κορινθίων εἰς Κέρκυραν, Χερσιζράτους ἡγεμόνος. ἀποικία Κερκυραίων, ὅθεν Ἐπίδαμος, Λευκάς, Ἀπολλώνιον, Ἀνακτόριον στ'. μάχη Κερκυραίων πρὸς Κορινθίους· συμμαχία πρὸς Ἀθηναίους· νίκαι, ἥτται. ζ'. στάσεις ἐμφύλιοι, αἱ μὲν ὑπὲρ ὀλιγαρχίας, αἱ δὲ περὶ ὀχλοκρατίας. ἡ' πάλιν νέες στάσεις. Στρατηγοὶ εἰς τὴν Νήσον κατάραντες... εἰς τοῦτο τῆς α' περιόδου τὸ ἔξω μῦθον μέρος ὁ ἡμέτερος Συγγραφεὺς βαδίζει, ὀδηγούμενος ἀπὸ τοῦ ἔνδοξον Τάγμα τῶν Λογογράφων. = Τὰ δὲ Φιλολογικά α' Ἄνδρες ἐπὶ παιδείᾳ διαπρέψαντες: Δημόδοκος, ποιητὴς καὶ μουσικός.... Αὐτομήδης... Χαιρίας, ποιητής... Δημόστρατος, φιλόσοφος. Φιλίσκος (ποιητής). Ἀγαλλίας, σοφιστής. Ἀγαλλίς ἢ Ἀνάγαις, Γραμματικός. Ἀγαθίας, ἡρμηνεύσε τὸν Ὅμηρον, ὁ αὐτὸς τῶν Ἀγαλλίᾶ κατὰ τὸν Μουστοξίδην. Ἀλέξανδρος, ἄριστος τὴν τοξεντικὴν... Ἀπολλόδωρος, Ποιητής. Δράκων, ἔγραψε περὶ Αἰθῶν. Ἐπιμενίδης. Εὐμαχος περὶ φυτῶν πραγματευσάμενος... Μνασέας, ἔξοχος τὰ μαθηματικά... Τιμόξενος ἢ Τιμόξεος ἢ Τιμόθεος, Προφήτης. Ἄλυπος, γλυφεὺς. Πτόλικος, ζωγράφος. —Ποιηταί, Ἱστορικοί, Λεξικοί, Γεωγράφοι, Σχολιασταί, Ἀρχαιολόγοι, τοὺς ὁποῖους ἀνέσκαψε, διὰ νὰ σοῦ εἰπῶ οὕτω, κατὰ κράτος ὁ ἀκάματος Συγγραφεὺς, ἔρχονται τούτου τοῦ Καταλόγου ἀξιοχρέω μάρτυρες». βλ. Ερμῆς ὁ Λόγιος

Μουστοξύ(ι)δη (1785-1860), ὁ ὁποῖος γιὰ τὴν παιδεία του εἶχε ἀνακηρυχθεῖ ἐπίσημος ἱστοριογράφος τῶν Ἰονίων νήσων ἀπὸ τὴν Ἰόνιο Πολιτεία καὶ εἶχε σταλεῖ στὴν Εὐρώπη γιὰ νὰ συγκεντρώσει ἱστορικό ὕλικό γιὰ τὴν Κέρκυρα, τοῦ πρώτου

(1 Φεβρουαρίου 1812), σ. 42-48, τ. Β' 1812, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

Παραθέτει στὴ συνέχεια ἐπιγράμμα γιὰ τὸν Μνασέα, τὸ ὁποῖο ὁ Μουστοξύδης τοῦ ἔστειλε γιὰ νὰ τὸ συμπληρώσει καὶ νὰ τὸ διορθώσει, διότι δέν σωζόταν ὁλοκληρωμένο. Στὴ συνέχεια τῆς ἐπιστολῆς καταγράφονται ἐπιγραφές, «πολιτικές καὶ νεκρολογικές».

«Μετά τὰς ἐπιγραφάς, ὁ ἡμέτερος Συγγραφεὺς δὴν διατριβάς ἐπιφέρει, τὴν μὲν περὶ τοῦ κατὰ τοὺς πάλαι Κερκυραίους ἐνιαυτοῦ ἰδίους μῆνας, τρεῖς Κερκυραίων ἐπαριθμῶν, οἷον Εὐκλείων, Ἀρτεμίσιον καὶ Μαχάνα, τὴν δὲ περὶ τῶν ἐν τῇ Νήσῳ ἀγομένων ἀγώνων, ἐν οἷς πυγμαχία, πάλη, δρόμος, δίσκος, πύδημα, σφαιριστική. Τό ὅλον σῶμα τῆς μέχρι τοῦδε Ἱστορίας, [...] δεικνύει ὀφθαλμοφανῶς τοῦ νέου Ἱστοριογράφου τὴν γεροντικήν πολυμάθεια, γίνεταί Σχολεῖον καὶ διδάσκαλος εἰς τόν, ὅστις τῶν ἡμετέρων, ἱστορίαν ἐπιχειρῶν, ὅχι πῶς νὰ θαμβήσῃ, μέ μαρτυρίαν μυρμηδῶνα, τοῦ ἀναγνώστου τοὺς ὀφθαλμούς, ἀλλὰ πότε νὰ φέρῃ, καὶ πῶς νὰ κανονίξῃ μαρτυρίας, ἐπεθύμει νὰ μάθῃ».

Ὁ Μουστοξύδης ἔχει χαρακτηριστεῖ ἀπὸ τὸν Οὐϊκέντιο Μόντη, ποιητὴ τῆς Ἰταλίας, «ὡς ὁ Νεώτερος Πλούταρχος [...]. ὅτι ὡς τὸν τοῦ Χαιρωνέως Βιογράφον, οὕτω καὶ τὸν τοῦ Κερκυραίου Ἱστοριογράφου κάλαμον χαρακτηρίζουσι τῆς ἱστορικῆς (ὡς εἰπεῖν) οὐδετερότητος καὶ τὸ ἀδέκαστον καὶ τὸ φιλοσοφικόν. Κανόνες πολέτιμοι εἰς τοὺς, ὅσοι ὅχι Βυζαντιδᾶς ἢ Χρονογράφους νὰ συρράψωσιν ἀπειροκάλους, ἀλλ' ἱστορίας φιλοκάλους ἔχουσι σκοπὸν νὰ συγγράψωσι. Τό τῆς συγγραφῆς ὕψος πλουτεῖ τό καθαρὸν, τό τροχαλόν, τό θελκτικόν τῆς ἐκφράσεως. Τό ἰδίωμα εἶναι Ἰταλικόν, καὶ δέν ἡμπορεῖ ὁ Μουστοξύδης ἄλλως νὰ γράψῃ, ἀλλ' ἢ φερόμενος, καὶ ἐπείκων εἰς τὰς πολιτικές τῆς πατρίδος του περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι καὶ πάλαι (δόποτε ἦνθι ἐκ κραταιὰ τῶν Ἑνετῶν πολιτεία) καὶ σήμερον φέρουσαι ἀλλογενῶν ἐπιρροήν εἰς τὴν Κέρκυραν, ἣ διέφθειραν ἐν μέρει τῶν Ἑλλήνων νησιωτῶν τὴν διάλεκτον, ἦν ὅλας εἰς σιγὴν αὐτὴν προσάξασαι, τὴν τῶν κρατούντων ἔθεσαν εἰς τὰ στόματα γλῶσσαν, τό ἔξενον τῆς Ἰταλικῆς Γλώσσης ἰδίωμα, εἰς τὸν Μουστοξύδην οἰκειότατον γενόμενον διὰ τῆς τῶν ἐνδοξοτέρων Ἰταλῶν Συγγραφέων μετὰ προσοχῆς καὶ κρίσεως πολυειδοῦς ἀναγνώσεως (ἂν καὶ ἐν προοιμίῳ ὁ μετριοφρων Κερκυραῖος ἀδυναμίαν ἐαντὶ προστριβῇ καὶ ἀνικανότητα) μυρίους ὅμως ὅσους ἐπαίνους παρὰ τῶν Ἰταλῶν τῷ προσάπτει, καὶ τοιούτους, οἷον, εἰς τὴν σημερινήν τῆς Ἰταλικῆς Γλώσσης σιδηρᾶν περίοδον, Ἰταλός, Ἰταλιστὴ γράφων, μάλιστα, ἢ οὐδαμῶς ἀξιοῦται».

Παραθέτει στὴν συνέχεια μεταφρασμένο ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ προοίμιό τῆς συγγραφῆς:

«Ἄν δέ αἱ τῶν ἡμετέρων προγόνων πράξεις δέν εἶναι, διὰ τὴν εἰς ξένους Δεσπότης ὑποταγὴν, πᾶσαι τόσον λαμπραί, ὅσον νὰ φέρωσιν ἔλιν ἐνφορον καὶ τῆς ἱστορίας ἀξίαν, ἢ τούτων ὅμως διήγησις, εὐαρεστοῦσα εἰς τὴν περὶ τῶν οἴκων περιέργειαν, θέλει μᾶς δώσειν πολυάκις αἰτίαν γενναίαν κωχήσεως ἅμα καὶ θλίψεως, πάθος ταῦτό τῳ τοῦ χρηστοῦ παιδός, ὁ ὁποῖος κλαίει τὰς τῶν Γονέων του δυστυχίας, ἢ αἰσθάνεται τὴν καρδίαν του ἥδιστα πάλλουσαν εἰς τὴν αὐτῶν εὐδαιμονίαν». «Τό αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τοὺς Κερκυραίους, δι' ὃ αἱ τῆς ἱστορίας των πρώται περίοδοι εἰς παχὺ σκότος ἐδρίσκονται τεθαμμέναι, τό ὅποιον οὐκ ἔστιν εὐκόλως δύναται τό τῆς κριτικῆς φῶς νὰ διαλύσῃ». Βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (15 Φεβρουαρίου 1812), σ. 54-57, τ. Β' 1812, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

τόμου της ιστορίας της Κερκύρας με επιγραφή «Κερκύρας ἐξιχνιασμοί». Ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι ἔχει γραφτεῖ καί αὐτός στήν ἰταλική.

Ὁ Συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς ἐπισημαίνει ὅτι δέν θά μπορούσε νά κάνει ἀλλιῶς, καθὼς οἱ πολιτικές περιστάσεις καί ἰδίως οἱ ἐπιδράσεις τῶν βενετῶν κατακτητῶν διέφθειραν τήν διάλεκτο, τόν τρόπο ὁμιλίας τῶν νησιωτῶν, μέ ἀποτέλεσμα ὡς ἐπίσημος τρόπος ἔκφρασης νά θεωρεῖται αὐτός τῆς ἰταλικῆς γλώσσας, ὡς τῆς γλώσσας τῶν κρατούντων, ἡ ὁποία κατεδίκασε στήν σιγή τήν ἑλληνική.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πάντως παρουσιάζει τό περιεχόμενο τῆς κερκυραϊκῆς ιστορίας. Ὁ ἐπιφανὴς κερκυραῖος λόγιος χωρίζει τό ὕλικό του σέ τέσσερα μέρη: «ἀ. περίοδος, ἀπό τῶν Ἡρωϊκῶν αἰώνων μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ πολέμου. β', περίοδος, ἀπό τούτου μέχρι τῆς τῶν Ἑνετῶν πρὸς τοὺς Γάλλους, ἐπὶ διαιρέσει τῆς Κωνσταντίνου ἀρχῆς συμμαχίας γ', καί δ' περίοδος, τό μεταξὺ ταύτης καί τῆς καταλύσεως τῆς παλαιότητας τῶν Ἰταλικῶν Ἀριστοκρατειῶν», ἐνῶ ὑποδιαιρεῖ καί κάθε περίοδο σέ παρουσίαση τῶν γεγονότων τόσο ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς, ὅσο καί ἀπὸ φιλολογικῆς-γραμματικακῆς-λογοτεχνικῆς. Ἡ βιβλιοπαρουσίαση αὕτη μᾶς δείχνει τό ἐνδιαφέρον τόσο τοῦ Μουστοξύδη ὅσο καί τῆς Ἰονίου Πολιτείας νά ὑπενθυμίσει στοὺς Κερκυραίους τήν ἑλληνική τους ταυτότητα καί καταγωγή καί στήν οὐσία εἶναι κίνηση ἐνταγμένη στό γενικότερο ἱστορικό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς, τῆς προετοιμασίας γιὰ τήν ἐλευθερία ἀπὸ κάθε ξένο δυνάστη, τόσο στά Ἑπτάνησα ὅσο καί στόν τουρκοκρατούμενο ἑλληνισμό, μέ τελικό σκοπὸ τήν δημιουργία ἐλευθεροῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Ἀρχαιολογικὴ ἀναφορά γίνεται ἀκόμη καί σέ ἐπιγραφή τῆς Παλαιόπολης, τήν ὁποία καταγράφει κάποιος Κερκυραῖος ὀνόματι Ἰωάννης Μαυρομάτης. Ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου στόν *Λόγιο Ἑρμῆ*²² ἐνημερώνει τοὺς ἀναγνῶστες ὅτι στό «Προάστειον τῆς Κερκύρας Στρατιὰν ὀνομαζόμενον, ἄνωθεν τῆς πόλης τοῦ Νόρθηκος τῆς Ἐκκλησίας Παλαιονπόλεως (οὕτως ὀνομάζεται ἡ ἐκκλησία, Παλαιούπολις δηλαδή, λαβοῦσα τοῦτο τό ὄνομα ἐκ τοῦ μόνῃ αὐτὴν σώζεσθαι ἔτι τῶν ἄλλων οἰκοδομημάτων τῆς πόλεως τῷ χρόνῳ ἀφανισθέντων) κεῖται αὕτη ἡ Ἐπιγραφή.

„Πίστιν ἔχων βασιλείαν ἐμῶν μενέων συνέριθον,
„Σοὶ μάκαρ ὑψιμέδον τόν δ' ἔκτισα ναόν,
„Ἑλλήνων τεμένη καί βωμοὺς ἐξαπαλλάξας,
„Χειρὸς ἀπ' οὐτιδανῆς, Ἰοβιανὸς ἔδνον ἄνακτι. Ἐν ἔτει ρξδ'. (σημείωση: φαίνεται ἡ ἀρίθμηση λαμβασμένη, μᾶλλον ἔπρεπε νά γράφει τξδ')

Ταῦτα λέγει Ἰωάννης Μαυρομάτης ὁ Κερκυραῖος, ὅστις ἐπιφέρει καί τό, Ἄμποτες νά μὴν ἔχαιε καί τήν περιήγημον βιβλιοθήκην τοῦ Ἀντιόχου ὁ φίλος ἡμῶν Ἰοβιανός». Βλ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος (1 Φεβρουαρίου 1811), σ. 41, τ. Α' 1811, Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1988.

ούπολις δηλαδή, λαβοῦσα τοῦτο τό ὄνομα ἐκ τοῦ μόνην αὐτήν σώζεσθαι ἔτι τῶν ἄλλων οἰκοδομημάτων τῆς πόλεως τῷ χρόνῳ ἀφανισθέντων)»· διασώζεται ἡ ἐπιγραφὴ τὴν ὁποία ὁ οἰκοδομήσας τὸν ναὸ ἀφιέρωσε στὸν Χριστό, στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Ἰοβιανοῦ, ὁ ὁποῖος διεδέχθη τὸν Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτη. Στὴν ἐπιγραφὴ μάλιστα ἐξαίρεται τὸ ἔργο τοῦ Ἰοβιανοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπάλλαξε τὴν αὐτοκρατορία ἀπὸ τοὺς βωμούς καὶ τὰ τεμένη τῶν εἰδωλολατρῶν.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἀκόμη ἡ παρουσίαση μέσα ἀπὸ τὰ τεύχη τοῦ *Λογίου Ἑρμῆ* ἐπαίνων καὶ νεκρολογιῶν γιὰ ἐπιφανεῖς Κερκυραῖους. Χαρακτηριστικά ἀναφέρουμε τὸ ἐγκώμιο γιὰ τὸν Πέτρο Ἀντωνίου Βοντιόλη, ἱατροφιλόσοφο καὶ συγγραφέα, συνταχθέν στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν Κεφαλονίτη Ἀγγελὸ Μελισσηνό στὴς 12 Δεκεμβρίου τοῦ 1812.²³ Ὁ Βοντιόλης ἐπαινεῖται ἰδιαίτερώς γιὰ τὸ ὅτι ὡς σπουδαῖος ἱατρός καὶ ἐπιστήμονας ἐπανῆλθε γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα στὴν Κέρκυρα, κατὰ τὰ χρόνια τῆς κατοχῆς τῶν Ἑπτανήσων ἀπὸ τοὺς Γάλλους, γιὰ νὰ παροτρύνει στὸν ἔρωτα τῆς γνώσεως τοὺς συμπατριῶτες του. Ἀκόμη, τὴν νεκρολογία γιὰ τὸν κερκυραῖο χειρουργὸ Λέανδρον Βορδόννη (1746-1812).²⁴ Χαριτωμένος εἶναι καὶ ὁ ἔμμετρος²⁵ (συνήθεια τῆς ἐποχῆς) ἐπαινος πρὸς τὸν Κερκυ-

23. «*Ἐγκώμιον Πέτρον Ἀντωνίου Βοντιόλη Κερκυραίου, σταυροφόρου, κοινωνοῦ τοῦ ἐκλεκτορικοῦ τῶν σοφῶν συνεδρίου, μέλους τῆς ἐν Ἰταλίᾳ βασιλικῆς ἐταιρείας, καὶ διαφόρων ἄλλων ἐνδόξων ἐταιρειῶν· ἱατροφιλοσόφου διδασκάλου τῆς Βολωνιακῆς καὶ Παταναϊκῆς Ἀκαδημίας καὶ πατρὸς πλείστων κλασσικῶν συγραμμάτων Παρὰ Ἀγγέλου Μελησσηνοῦ Κεφαλληνίου. Παρίσια 12 Δεκεμβρίου 1812*».

Στὸ κείμενο ἀναφέρεται, μετὰξὺ ἄλλων, ὅτι γεννήθηκε στὴν Κέρκυρα τὸ 1765, ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς γονεῖς Ἰωακείμ Βοντιόλη καὶ Κέρα Μαρσέλη. Ἐλαβε καλὴ ἀνατροφή, εἶχε ἔρωτα γιὰ τὰ γράμματα, διδάχθηκε ἀπὸ τὸν Λουίζη Δερόση λογικὴ καὶ ῥητορικὴ καὶ ποιητικὴ. Σέ ἡλικία δώδεκα ἐτῶν, μαζὶ μὲ συμμαθητές του καὶ ἄλλους συμπολίτες, συστήνουν ἐταιρεία γιὰ νὰ λύσουν τίς ἀπορίες τοὺς καὶ νὰ ἀσχολοῦνται μὲ φιλολογικὰ ζητήματα, προκαλώντας τὸν γενικὸ θαυμασμό. Στὰ δεκαπέντε του ἀποφασίζει ὅτι σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἀφιερωθῇ στὴν εὐδαιμονία τῶν συνανθρώπων του, κάτι ποὺ δέν μπορεῖ νὰ γίνει μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὴν ποίηση. Πηγαίνει στὸ Πατάιο καὶ σπουδάζει ἱατρικὴ καὶ φιλοσοφία καὶ ἀστρονομία καὶ γιὰ τρεῖς κόσμους μὲ αὐτοθυσία. Ἐδρα του ἡ Βενετία. Θά πάει στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ἀρχίατρος. Δίδαξε στὴν Μπολόνια, ὅπου ἔλαβε τὸν σιδηροῦν σταυρὸ τοῦ ἰταλικοῦ στέμματος καὶ στὸ Πατάιο. Πέθανε τὸ 1808, σε ἡλικία 43 ἐτῶν, στὴν Μπολόνια. Βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* (15 Μαρτίου 1813), σ. 86-95, τ. Γ' 1813, Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

24. Ὁ Βορδόννης ἀρχικὰ ἔμαθε στὴν πράξη τὴν χειρουργικὴν στὰ νοσοκομεῖα τῆς Κέρκυρας καὶ στὴ συνέχεια σπούδασε στὴν Ἰταλία. Πέθανε στὴν Τεργέστη. Συνέγραψε λίαν ἐνδιαφέροντα ἱατρικὰ συγγράμματα, γιὰ τὰ ὁποῖα βραβεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἱατρικὴ Ἑταιρεία τῶν Παρισίων. Βλ. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* (1814, τχ. 6), σ. 111-116, τ. Δ' καὶ Ε' 1814, Ἑταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

25.

Ζῆθι, φίλε τῆς πατρίδος, χαριέστατε Κοντέ!

Σὺ ὑπάρχεις τῆς Κερκύρας κἀνχίμα καὶ στολισμός,

ραῖο Σπυρίδωνα Κοντό, ὁ ὁποῖος ζοῦσε στό Παρίσι καί συνέγραψε καί μία «Καθολική ἱστορία», πρὸς χρῆσιν τῶν ὁμογενῶν.²⁶

Ἀναφορὰ γίνεται ἀκόμη στὸν Κερκυραῖο Ἰωάννη Δονᾶ, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε στὴν Βενετία τὸ 1803 σύγγραμμα ἀναιρέσεως κατηγοριῶν κάποιου ἰταλοῦ κληρικοῦ εἰς βάρος τόσο τῶν παλαιότερων ὅσο καί τῶν νεώτερων Ἑλλήνων, δεῖγμα καί αὐτό τῆς καλλιέργειας στοὺς Κερκυραίους κοινῆς ἐθνικῆς ἐλληνικῆς συνείδησης.²⁷

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τέλος στὸν ἴδιο τὸν *Λόγιο Ἐρμῆ* καί στὴν κυκλοφορία του ὡς περιοδικοῦ στὴν Κέρκυρα, φαίνεται ὅτι μόνο γιὰ τὰ τρία τελευταῖα χρόνια ἐκδόσεώς του βρέθηκε ὑπεύθυνος, ὁ Πλάτων Πετρίδης, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται «ἐντιμότερος καί φιλογενέστατος» καί πρὸς τὸν ὁποῖο ὁ ἐκδότης Κωνσταντῖνος Κοκκινάκης ζητᾷ νὰ ἀπευθύνονται ὅσοι ἐπιθυμοῦν νὰ λαμβάνουν τὸ περιοδικό.²⁸

Θὰ κλείσουμε τὴν ἀναφορὰ μας στὴν παρουσία τῆς Κέρκυρας στὰ τεύχη τοῦ *Λογίου Ἐρμῆ* παραθέτοντας τὸν ὁραματισμὸ κάποιου στοχαστῆ ἀπὸ τὸ Παρίσι,

*Καί εὐφραίνεις τὰς καρδίας τῶν Ἑλλάδος ἑραστῶν.
Διὰ τοῦτο πάντες ἦδη ἐν θερμοῦτι πολλῇ
κράζομεν παναρμονίως κ' ἐκφωνοῦμεν ἐν ταῦτῳ,
Ζῆθι, φίλε πατριῶτα, τῶν προγόνων μιμητά!
Ζῆθι, ὄφελος τοῦ γένους, Ζῆθι, ὦ λαμπρὰ ἐλπίς!
Ζῆθι, Ζῆθι ὡς ὁ Νέστωρ, χαριέστατε Κοντέ!*

«Τὸν ἔπαινο συνέθεσε ὁ Κ.Ν. (Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος) καί τὸν δημοσιεύει μὲ ἐπιγραφή "Πρὸς τὸν ἐντιμότερον καί φιλογενέστατον κύριον Σπυρίδωνα Κοντόν, ὠδῇ αὐτοσχέδιος ἐκφωνηθεῖσα ἐπὶ τραπέζης τῆς 12 Δεκεμβρίου ἐν ἔτει 1816, ἐν Παρισίοις"». Βλ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* (1 Ἰουλίου 1817), σ. 298-299, καί γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ συνθέτου σ. 403, τ. Ζ' 1817, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1989.

26. «Καθολικὴ Ἱστορία, παλαιὰ τε καί νέα, περιέχονσα ἐν συντόμῳ τὰ ἐξαιρετώτερα καί ἀναγκαῖότερα ὑποκείμενα, ἀπὸ τῆς δημιουργίας ἕως τῶν καιρῶν μας, ἐκδιδομένη εἰς κοινὴν διάλεκτον πρὸς χρῆσιν τῶν ὁμογενῶν Ἑλλήνων, ἐπὶ Σ. Κονδοῦ, Κερκυραίου, ἱππέως τοῦ τάγματος τῆς τιμῆς, πρώην κριτοῦ καί μέλους τῶν τῆς Κερκύρας ἀρχείων». Τόμ. Α' ἐν Παρισίοις 1819. σ. 152. Βλ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* (1 Ἀπριλίου 1820, 7), σ. 192, τ. Γ' 1820, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1990.

27. «Ἰωάννης Δονᾶς Κερκυραῖος, ἐξέδωκεν ἐν Βενετίᾳ τῷ 1803 εἰς 4 ἀναιρέσιν κατὰ τοῦ Συγγράμματος τοῦ Ἀββᾶ Καμπανιῶνη, τοῦ κατὰ τῶν παλαιῶν καί νεωτέρων Ἑλλήνων δεισιδαιμόνους συγγράψαντος». Βλ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* (15 Νοεμβρίου 1811), σ. 388-389, τ. Α' 1811, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1988.

28. «Ἐν Κερκύρᾳ τίς συνδρομὴ εἰς τὸν ἐντιμότερον καί φιλογενέστατον κύριον Πλάτωνα Πετρίδην. Ἐν Βιέννῃ 1819 Δεκεμβρίου α'», βλ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* (1 Δεκεμβρίου 1819, 23), σ. 908, τ. Θ' 1819, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1990 καί «Ἐν Κερκύρᾳ τίς συνδρομὴ εἰς τὸν ἐντιμότερον καί φιλογενέστατον κύριον Πλάτωνα Πετρίδην. Ἐν Βιέννῃ 1820 Σεπτεμβρίου 15». Βλ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* (1 Δεκεμβρίου 1820, 23), σ. 908, τ. Θ' 1819, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1990.

ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ σέ διατριβή του πού ἀναφέρεται στήν παιδεία τῶν Ἑλλήνων τόπο κατ'ἀλλήλο γιά νά ἰδρυθεῖ τό Πανδιδακτήριο, ὅπου θά σπουδάσουν ἐκεῖνοι πού θά μορφώσουν τούς Ἑλληνόπαιδες σέ συστηματική βάση καί θά συνεγείρουν τόν ὁραματισμό τῆς ἐλευθερίας.

*Ἡ Ἰωνική Πολιτεία μᾶς δίδει ἐλπίδας πρὸς κατόρθωσιν Πανδιδακτηρίου· ἀλλ' ἀκόμη αἱ ἐλπίδες εἶναι ξηραί, καί ἡ θέσις της εἶναι μεμακρυσμένη ἀπὸ τό κέντρον τῆς Ἑλλάδος.*²⁹

Ὁ συντάκτης ἀναφέρει τήν ἀπογοήτευσή του ὅχι γιά τήν δυνατότητα τῆς Ἰονίου

29. «Διατριβή C.Z. σταλεῖσα ἐκ Παρισίου τῇ 4^ῃ Μαρτίου 1820 (περί παιδείας τῶν Ἑλλήνων)». Βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (15 Αὐγούστου 1820, 16), σ. 477, τ. Γ' 1820, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1990. Ἀξίζει νά ἐπισημάνουμε μία ἐνδιαφέρουσα ἀκόμη ἀναφορά στήν Ἰόνιο Ἀκαδημία πού συναντοῦμε στόν Λόγιο Ἐρμῆ. Πρόκειται γιά τήν ἐπιθυμία τῶν κατοίκων τῆς Ἰθάκης νά χτιστεῖ στόν τόπο τους καί νά λειτουργήσει ἐκεῖ ἡ Ἰόνιος Ἀκαδημία καί ὅχι στήν Κέρκυρα, ὅπου λειτούργησε. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ ἐπιστολή πρὸς τόν ἐκδότῃ τοῦ περιοδικοῦ Κ. Κοκκινάκη, ἀπὸ ἀνώνυμο ἐκ Κερκύρας ἐπιστολογράφος: «Μετά τήν ἀποτέπωσιν τοῦ Ἐρμού λαμβάνομεν ἀργά τήν ἀκόλουθον ἐνός τῶν φιλάτων ἡμῶν ἀνωνύμου συνεργατῶν ἐπιστολήν, γέμουσαν ἀπὸ νέας τερατῆς ἀγγελίας καί γλυκέας αἰσθήματα, διὰ τῆς κοινοποιήσεως τῶν ὁποίων σπεύδομεν νά συνευφρανθῶμεν μέ τούς φιλοπάτριδας καί φιλοκάλους ἡμῶν ἀναγνώστας.

Φίλτατέ μοι κύριε Κοκκινάκη.

Ἐκ Κερκύρας 14 Ἀπριλίον 1820

Ἀγαθῶν μνημάτων ἄγγελος ἔρχομαι πρὸς σέ καί διὰ σοῦ εἰς ὅλον τό Ἑλληνικόν γένος. Πολλὰς πόλεις καί πολλούς ἄνδρας ἐδόξασεν εἰς ἡμέρας μας ὁ Πατριωτισμός, πατροπαράδοτος κληρονομία τῶν Ἑλληνικῶν καρδιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀνίκηται ἀπὸ τοῦ πονηροῦ Δαίμονος τήν δυσκαταμάχτην ἔχθραν λαμπρύνονται καί εἰς αὐτούς τούς κόλπους τοῦ σκότους μέ ὅσα ἀνεγείρουν ἀκάματα τρόπαια, μέ αὐτά τῆς ἐθνικῆς πτώσεως τά ἐρείπια... Ἡῤῥησε καί καθημερινῶς αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν Σχολείων εἰς τήν Ἑλλάδα, ἀλλά πολλά βραδύνει ἐξ ἀνάγκης ἡ πρόοδος τῆς γενικῆς ὠφελείας, διὰ τήν ἑλλειψιν παντοδιδασκαλείου, τό ὁποῖον ἔχον εἰς τοὺς κόλπους του ἱκανόν ἀριθμόν φιλοπόνων ἀνδρῶν εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην ἐξησκημένων, καί πλούσιον ἀφ' ὅσα ἡ διάδοσις τῶν ἐπιστημῶν χρειάζεται, μόνον δύναται νά κατορθώσῃ τό μέγα τοῦ ἀναφωτισμοῦ ἔργον. Ἡ Ἐπὶ τῆς Ἰωνικῆς Πολιτείας πρὸ χρόνων πολλῶν ἐμελέτησε τήν σύστασιν τοιοῦτου Μουσικοτροφείου, ἀλλ' αἱ ἀνωμαλίαι τῶν καιρῶν τήν ἐμπόδισαν. Καλῇ τύχῃ τώρα ὁ κοινοφελέστατος τοῦτος σκοπὸς ἐγγίζει τήν ἐκβασίν του. Γεώργιος ὁ Δ', βασιλεὺς τῆς Μεγάλης Βρετανίας καί προστάτης τῶν Ἰονικῶν Νήσων ἐπρόβλεπεν εἰς τήν Πανιώνιον Βουλὴν ὡς μέγαν πρόεδρον τοῦ Πανεπιστημίου (ἡ ὁποία καί ἐψηφίσε) τόν Κόμητα Γυῖλφορδ, πασίγνωστον διὰ τὰς ἀδράς του δαπάνας, τήν ἀκοίμητον καί πατρικὴν φροντίδα, τὸν ἀκάματον ζῆλον εἰς ὠφέλειαν τοῦ γένους, καί τήν εἰς ὅλους τούς Ἕλληνας ἐννοεῖσιν του διάθεσιν».

Στὴ συνέχεια, θά περιγράψῃ τήν ἐπίσκεψιν τοῦ Γυῖλφορδ στήν Ἰθάκη καί τήν κινητοποίηση τῶν κατοίκων γιά νά γίνῃ, μέ τήν προσφορά καί γῆς καί προσωπικοῦ μόχθου, στό νησί τοῦ Ὀδυσσεύς ἡ Ἀκαδημία-Πανδιδακτήριο. Βλ. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (15 Ἰουνίου 1820, 12), σ. 372-376, τ. Γ' 1820, Ἐταιρεία Ἑλληνικοῦ Λογοτεχνικοῦ καί Ἱστορικοῦ Ἀρχείου, Ἀθήνα 1990.

Πολιτείας νά λειτουργήσῃ ἓνα τέτοιο Πανδιδακτήριο, ἀλλὰ γιὰ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι στὴν ἄκρῃ τῆς Ἑλλάδος, μακριὰ ἀπὸ τὸ κέντρο της. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη τελικὰ ἐπικράτησε καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἀντιμετώπισε τὰ Ἴονια νησιά, μὴ βοηθώντας τα νὰ ἀξιοποιήσουν, ἀλλὰ καὶ μὴ ἀξιοποιώντας τὸ ἴδιο τίς πνευματικές, πολιτισμικές καὶ μορφωτικές δυνατότητες τίς ὁποῖες εἶχαν. Ἴσως εἶναι καιρὸς οἱ σύγχρονοι, νὰ ἐργαστοῦμε καὶ νὰ προσπαθήσουμε νὰ γίνουμε ἓνα δυνατό πνευματικὸ, πολιτιστικὸ καὶ μορφωτικὸ κέντρο, στηριγμένοι στὴν δική μας φιλομάθεια καὶ ἀγάπη γιὰ τὴν γνήσια παιδεία, αὐτὴ ποὺ ἀγκαλιάζει καὶ τίς βιωτικές καὶ τίς πνευματικές καὶ ὑπαρξιακές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ἀναπτύσσοντας τὸ δικὸ μας μορφωτικὸ κεφάλαιο.

Περίληψη / Summary

Στο περιοδικό *Ερμής ο λόγιος*, που εκδόθηκε μεταξύ 1811 και 1821 κατὰ τὴν διάρκεια της περιόδου του νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (1750-1821), βρίσκουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τὴν Κέρκυρα. Διαφορετικοί συγγραφείς (οἱ περισσότεροι ἐκ τῶν ὁποίων ἀνώνυμοι) συζητοῦν γιὰ τις κλιματικές συνθήκες, τις ασθένειες, ὅλα τα εἶδη προϊόντων τοῦ νησιοῦ, εισαγόμενα καὶ ἐξαγόμενα, τὸ ἐμπόρευμα, τὴν ιστορία τοῦ νησιοῦ κατὰ τα ἀρχαία χρόνια, καὶ τὴν ἐκπαίδευση ἐκείνων τῶν καιρῶν. Επίσης παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση μεταξύ αὐτῶν που ἦταν υπὲρ της «δημοτικῆς» (σύγχρονη ἐλληνικὴ γλῶσσα) καὶ αὐτῶν που ἦταν υπὲρ της «αρχαῖζουσας» (μια μορφή της γλῶσσας που ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ) καθὼς ἐπίσης ἐπαινοῦν ἀνθρώπους γεννημένους στὴν Κέρκυρα που προσέφεραν πολλὰ στὴν ἐπιστήμη, κυρίως γιὰτροὺς που βοηθοῦσαν φτωχοὺς ἀνθρώπους.

In the magazine *Hermes o Logios*, published (1811-1821) during the period of the Neo-Hellenic Enlightenment (1750-1821), we find interesting piece of information about Corfu. Different writers (most of them are anonymous) discuss about the climatic conditions, the deceases, all kinds of products of the island, about the products imported and exported from it, the merchandise, the history of the island in the ancient years, the education on those years, they provide information about the controversy between those who were in favor of the "dimotiki" (modern Greek language) and those who were in favor of the "archaizousa" (a form of language much influenced by the ancient Greek language) and they praise people born in Corfu who offered a lot in science, especially doctors who helped the poor ones.

Ε Ρ Μ Η Σ

ο

Λ Ο Γ Ι Ο Σ.

1 8 1 7.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ: ΤΗΣ ΑΟΥΤΕΡΙΑΣ.
ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΙΩ. ΒΑΡΘΟΛ. ΤΖΒΕΚΙΟΥ,
ΠΡΩΤΗ ΒΕΝΔΩΤΟΥ.

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΣΤΙΣ ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΤΩΝ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ *ΕΛΠΙΔΑ*: 1857-1864

Αγγελική Ν. Γιαννάτου

Από ενδιαφέρον για την καταγραφή των πολιτικών γεγονότων στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων στράφηκα στην *Ελπίδα*, αθηναϊκή εφημερίδα με συνεχή κυκλοφορία τα οκτώ τελευταία έτη μέχρι την Ένωση με το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος.¹ Πώς κατέγραφε τα γεγονότα στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων; Πώς αποτύπωνε στις στήλες της τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό και το σχίσμα μεταξύ «αληθών» ριζοσπαστών και μη; Ποια θέση έπαιρνε στην πορεία προς την Ένωση των δύο τόπων;

Η περίοδος αυτή επιλέχθηκε με εναρκτήριο έτος το 1857 όπου οι εξόριστοι ριζοσπάστες της 9ης Ιονίου Βουλής επέστρεψαν στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων. Επιπλέον, υπήρξε ιδιαίτερα πλούσια εκδοτική παραγωγή από τον ριζοσπαστικό πολιτικό χώρο. Συγκεκριμένα, αρχές Φεβρουαρίου του 1857 επέστρεψαν, ο Ι. Μομφερράτος από την Ερείκουσα και ο Η. Ζερβός Ιακωβάτος από τα Αντικύθηρα. Αν και ο Ζερβός Ιακωβάτος τον Οκτώβριο του 1857 έφυγε από την Κεφαλληνία για αρκετούς μήνες, δεν έπαψε να εκλέγεται βουλευτής της Ιονίου Βουλής. Ο Ι. Μομφερράτος έμεινε στην Κεφαλληνία και επανέκδωσε την *Αναγέννησι* έως το Μάιο του 1859. Το 1862 και για ένα χρόνο εκδίδει τον *Αληθή Ριζοσπάστη*. Ο Κεραυνός του Π. Πανά εκδόθηκε έως το 1859. Ο ίδιος θα εκδώσει τον *Διογένη* το 1862. Το 1859 ο Γ.Ν. Φασόης εκδίδει στην Κεφαλληνία τον *Ριζοσπάστη*. Το 1859 έκανε την εμφάνισή του με έντυπο μέσο και ο Κ. Λομβάρδος από τη Ζάκυνθο, που είχε σφετεριστεί στο όνομα του ριζοσπαστισμού την επιθυμία του ιόνιου λαού για ένωση με το ανεξάρτητο ελληνικό βασίλειο. Εξέδωσε τη *Φωνή του Ιονίου* στη Ζάκυνθο από τον Μάιο του 1858 έως τον Ιούνιο του 1859. Ίδια και ο Γ. Βερύκιος με τον Δ. Καλλίνικο, που εξέδωσαν εκεί τον *Ρήγα*. Οι δύο εφημερίδες συγχωνεύτηκαν τον Οκτώβριο του 1859. Η *Φωνή του Ιονίου* και *Ρήγας* κυκλοφόρησε έως την Ένωση, τον Μάιο του 1864. Ενώ ο Γ. Βερύκιος είχε εκδώσει ένα χρόνο πριν τον *Ρήγα Φερραίο* στη Ζάκυνθο.²

1. Η κυκλοφορία του *Αιώνα* με εκδότη τον Ι. Φιλήμων είχε σταματήσει αφού είχε κατασχεθεί το τυπογραφείο του (9ο/1854-1ο/1857). Τον Ιανουάριο του 1857 θα συνεχιζόταν η έκδοση του *Αιώνα* από τον γιό του Ιωάννη, τον Τιμολέωντα Φιλήμων έως το 1888, με διακοπή από τον 5ο/1861 έως 12ο/1861 και από τον 11ο/1862 έως τον 1ο /1866.

2. Σχετικά με την έκδοση των εφημερίδων, βλ.: Σπ. Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνω-*

Τον Φεβρουάριο του 1857 συγκλήθηκε η 11η Ιόνιος Βουλή. Ήταν η Βουλή που σήμανε την αρχή της πορείας των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων προς την Ένωση. Το ψήφισμα της 11ης Ιονίου Βουλής για Ένωση με το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος ακολούθησε ο λόγος του αρμοστή Gladstone για μεταρρυθμίσεις. Τότε, αυτό μόνο μπορούσε να «δώσει» το βρετανικό στέμμα.

Τον Φεβρουάριο του 1857 ο κριμαϊκός πόλεμος έληξε και μαζί η περίοδος κατοχής της Αθήνας από τους Αγγλο-γάλλους (1854-1857).

Το 1864 επιλέχθηκε ως καταληκτήριο έτος της μελέτης αυτής, διότι τότε έλαβε χώρα η ένωση των δύο κρατών.

Η περίοδος 1857-1864 ήταν πολυτάραχη για το ελληνικό βασίλειο. Κορυφαία στιγμή η επανάσταση στην Αθήνα και η έξωση του Όθωνα (10.10.1862).³ Ακολούθησε η αναζήτηση νέου ηγεμόνα. Τελικά τον Μάρτιο του 1863 αναγορεύτηκε «Βασιλέας των Ελλήνων» ο Γεώργιος Α΄ με καθοριστική παρέμβαση της Αγγλίας. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους ο Γεώργιος Α΄ έθεσε όρο άφιξής του στο ελληνικό κράτος την προηγούμενη παράδοση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων στο ελληνικό βασίλειο. Ήταν η αρχή του τέλους του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Καταληκτήρια πράξη, ήταν, τον Μάρτιο του 1864, η υπογραφή της Συνθήκης παράδοσής τους στο ελληνικό κράτος μεταξύ της Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Πρωσίας, Αυστρίας και Ελλάδας.

Η *Ελπίς* ήταν δημοσιογραφικό όργανο του Κωνσταντίνου Λεβίδη. Από την αρχή της κυκλοφορίας της ασκούσε κριτική ως αντιπολιτευόμενη τον Όθωνα και είχε συμπάθειες στο «αγγλικό κόμμα» που αγωνιζόταν για την εξουσία μέχρι την περίοδο που εξετάζουμε.⁴ Ωστόσο, από το 1857 και μετά οι συσχετισμοί των πολιτικών δυνάμεων είχαν αλλάξει στο ελληνικό κράτος. Η ισχύς των ξενόφερτων κομμάτων είχε αρχίσει να δίνει τη θέση της σε νέους κομματικούς σχηματισμούς γνωστούς με το όνομα «Ορεινοί», «Πεδινοί», «Νέα Γενιά». Άλλωστε, η περίοδος αυτή: 1857-1864 ήταν τόσο ταραχώδης για το νεοσύστατο ελληνικό

μένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων, *Η Αποκλιθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι Αγώνες των Επτανήσιων δια την Εθνικήν Αποκατάστασιν 1815-1864*, Αθήναι, 1864, σ. 255-259, 265. – Αδημοσίευτη διατριβή της ίδιας, Α. Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός 1848-1865*, Αθήνα, 2004, σ. 183-216, 259-264, 267-275. – Ν. Κονόμος, «Επτανησιακός Τύπος 1798-1864», *Επτανησιακά Φύλλα*, τχ. Ε', (1964), σ. 3-7.

3. R. Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, (μετάφραση Χάρης Φουντέας), έκδ. β', εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1992, σ. 124-125.

4. Α.Σ. Σκακνδάμης, «Ο Ελληνικός Τύπος κατά την Περίοδον της Βασιλείας του Όθωνος 1832-1862», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 19ος, 1967-1970, τύποις: Π. Κλεισιούνη Ο.Ε., εν Αθήναις, 1971, σ. 255, 257-262.

κράτος που παγιωμένοι κομματικοί σχηματισμοί δεν φαίνεται να λειτουργούσαν αλλά ούτε και ευδιάκριτα στεγανά κομματικών συμφερόντων.⁵

Τον Απρίλιο του 1862 έγραφε η *Ελπίς*: «ομιλούντες περί Επτανήσου δεν ομιλούμεν περί Κίνας, αλλά περί χώρας Ελληνικής υπέρ της ενδιαφέρεται πάσα Ελληνική καρδιά· ότι συζητούντες τα εκεί πράγματα, συζητούμεν Ελληνικά συμφέροντα».⁶ Η *Ελπίς* μοιάζει να απομακρύνεται από την αυστηρή αγγλόφιλη αρθρογραφία της πρώιμης περιόδου του επτανησιακού ριζοσπαστισμού (1848-1852)⁷ και τώρα καταγράφει τις ειδήσεις από το κράτος των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων διατυπώνοντας ανοιχτά τις απόψεις της, ενώ δεν παραλείπει να συμβουλεύσει όποτε το κρίνει απαραίτητο. Ο κύριος όγκος των πολιτικών γεγονότων στα Επτάνησα αντλείται από τα δημοσιευμένα πρακτικά του βουλευτικού σώματος, των λόγων και διαγγελμάτων του εκάστοτε αρμοστή, είτε άλλων πολιτικών κειμένων, αναφορών και πρακτικών τοπικών και περιφερειακών συμβουλίων. Σπάνια, αλλά την περίοδο αυτή, αναδημοσιεύει κείμενα επτανησιακών εφημερίδων ή επιστολές και άρθρα Επτανήσιων.

Ας δούμε πώς έχουν τα δημοσιεύματα αυτά: Αρχές του 1857 η *Ελπίς* δημοσίευε την είδηση ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων είχαν γίνει εκλογές για την ανάδειξη της 11ης Ιονίου Βουλής. Κανένας Ριζοσπάστης δεν είχε εκλεγεί στην Κεφαλληνία. Εκεί, οι ριζοσπάστες απείχαν από τις εκλογές διαμαρτυρόμενοι για τα επαχθή μέτρα των Αρχών.⁸ Η *Ελπίς* σχολίαζε ότι οι διαφωνίες μεταξύ Ριζοσπαστών και Μεταρρυθμιστών ενίσχυαν την «οπισθοδρομική» τάση της Προστασίας και ότι οι κομματικές αντιπαραθέσεις οδηγούσαν στον «πνιγμό της εθνικής φωνής».⁹

5. Σχετικά με τα πολιτικά κόμματα στο ελληνικό κράτος βλ.: G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1836*, (μετάφραση Θόδωρος Παρσκευόπουλος), τ. Α', έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 342-393.

6. *Η Ελπίς*, φ. 1147, 17.04.1862, σ. 2.

7. Α. Γιαννάτου, «Η απήχηση του πρώιμου Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού στον Αθηναϊκό τύπο 1849-1851», τ. *Ιστορίας Μέριμνα*, τ. Α', Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2011, σ. 271 και γενικά σ. 261-271.

8. Σπ. Δ. Λουκάτος, *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, έκδ. Σύνδεσμος Φιλολόγων Κεφαλονιάς-Ιθάκης, Αργοστόλι, 2009, σ. 185. – *Ελπίς*, φ. 898, 20.04.1857, σ. 3.

9. «εκεῖνο, το οποίον μας λυπεί είναι η υπάρχουσα μεταξύ των ριζοσπαστών και μετριοφρόνων διαφωνία, ἥτις ενισχύει τη οπισθοδρομικὴν τάσιν της Προστασίας· αμοιβαίαι των δύο τούτων κομμάτων προς ἄλληλα παραχωρήσεις ἤβελον συσφίξει ομάδα συμπετηγμένην κατὰ της αθαιρεσίας, καὶ συντρεῖει εἰς την κατασκευὴν νόμων συντεινόντων εἰς την ενδαιμόνιαν του τόπου.[...] Τα δέξωσιν οι ἀδελφοί ἡμῶν Ἴονιοι ὅτι εἶναι γνήσια της κλεινῆς Ελλάδος τέκνα, ἄξιοι γόνοι των αθανάτων προγόνων των, και προγόνοι μας δεν αρκεῖ να διαμαρτρώ-

Λίγους μήνες αργότερα, ο βουλευτής Δάνδολος έφερε στη βουλή των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων το ζήτημα του αποικισμού της Κέρκυρας και των Παξών και την πληροφορία ότι κυκλοφορούσε σχετική αναφορά στο νησί. Ακολουθώντας, διετύπωσε την πρόταση για ένωση με το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος. Η Βουλή εξέφρασε την ομόθυμη επιθυμία της για αυτό. Σχεδόν με θαυμασμό αναφέρεται η *Ελπίς* στο γεγονός.¹⁰ Ασκούσε ανοιχτά κριτική στους χειρισμούς του βρετανικού στέμματος στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων. Συχνά, σχολίαζε δημοσιεύματα αγγλικών εφημερίδων, όπως ο *Χρόνος* και έπαιρνε θέση ανοιχτά υπέρ των Επτανήσιων και της επιθυμίας τους για εθνική αποκατάσταση.¹¹

Μέσα Νοεμβρίου του 1858 έφτασε στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων ως νέος αρμοστής ο «διάσημος πολιτικός» άνδρας της Αγγλίας Gladstone. Η *Ελπίς* συμβούλευε τους Επτανήσιους να μην αναλωθούν σε μικροκομματικές και τοπικές έριδες, οι οποίες μπορεί να οδηγούσαν σε βάρος τους αν τις εξέθεταν στον αρμοστή. Οι λόγοι που θα του απηύθυναν έπρεπε να προσελκύσουν το ενδιαφέρον του. Να τον κάνουν γνώστη του πατριωτικού τους αισθήματος.¹²

Την ίδια περίοδο, η *Ελπίς* ανέφερε την είδηση ότι είχε διαρρεύσει έγγραφο του πρώην αρμοστή, Young, με το οποίο εισηγούνταν προς τον υπουργό Αποικιών της Μεγάλης Βρετανίας να μετατραπούν η Κέρκυρα και οι Παξοί σε αποικία του βρετανικού στέμματος λόγω της σημαντικής γεωπολιτικής θέσης τους στην Ανατολή. Τα υπόλοιπα νησιά να παραχωρηθούν στο ελληνικό βασίλειο.¹³ Σχετικά με το έγγραφο αυτό, η *Ελπίς* δημοσίευε διαμαρτυρίες των βουλευτών και των επαρχιακών συμβούλων του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων.¹⁴

νται κατά της εναντίον των συνθηκών του 1815 κατακρατήσεως των νήσων, την οποίαν δεν δύνανται να εμποδίσωσιν, εν ώρα ειρήνης παγκοσμίον· αλλά μάλλον υπείκοντες εις ό,τι αδύνατον να μεταβληθή κατά το παρόν, οφείλουσι να δεικνύωσι το ελεύθερον αίσθημά των ζητούντες δυνάμει του αναμφισβήτητου δικαιώματος το οποίον έχουσιν ως πλάσματα Κυρίου, ως Χριστιανοί, τα ελευθερίας, τας οποίας δεν δύνανται τοις αρνηθή η Αγγλία χωρίς να κατασταθή γελοία εν Ευρώπη». Η *Ελπίς*, φ. 903, 25.05.1857, σ. 2-3.

10. Στο ίδιο, φ. 908, 02.07.1857, σ. 1-4.

11. Στο ίδιο, φ. 914, 13.08.1857, σ. 1-2. – Στο ίδιο, φ. 916, 27.08.1857, σ. 1-2. – Στο ίδιο, φ. 917, 05.09.1857, σ. 1-2. – Στο ίδιο, φ. 918, 10.09.1857, σ. 1. – Στο ίδιο, φ. 919, 17.09.1857, σ. 1-2. – Στο ίδιο, φ. 937, 31.01.1858, σ. 1.

12. Στο ίδιο, φ. 977, 11.11.1858, σ. 1. – Στο ίδιο, φ. 978, 18.11.1858, σ. 2. – Στο ίδιο, φ. 979, 25.11.1858, σ. 1. – Στο ίδιο, φ. 983, 23.12.1858, σ. 1-2.

13. Στο ίδιο, φ. 978, 18.11.1858, σ. 2. – Στο ίδιο, 979, 25.11.1858, σ. 1.

14. Στο ίδιο, φ. 979, 25.11.1858, σ. 3. – Στο ίδιο, φ. 980, 02.12.1858, σ. 2-3. – Στο ίδιο, φ. 981, 09.12.1858, σ. 2-3.

Αρχές του 1859 ο αρμοστής Gladstone έκανε γνωστό στη Βουλή ότι σκοπός της παρουσίας του εκεί ήταν να «εξετάσει το διοικητικόν και πολιτικόν σύστημα αυτών».¹⁵ Τότε, ο βουλευτής Δάνδολος διετύπωσε τη διακήρυξη ότι «*Η Βουλή της Επτανήσου διακηρύττει, ότι η μόνη και ομόθυμος θέλησις του Ιονίου λαού υπήρξε και ήναι η ΕΝΩΣΙΣ απάσης της Επτανήσου μετά του Βασιλείου της Ελλάδος*».¹⁶ Ο Gladstone ενημέρωσε εγγράφως το βουλευτικό σώμα και έκανε σαφές ότι η Νομοθετική Συνέλευση του κράτους είχε συνταγματικό δικαίωμα να εκφράσει τη βούλησή της όχι με διακήρυξη αλλά με ικεσία, παράσταση ή αναφορά. Τελικά, η Βουλή συμμορφώθηκε και συντάχθηκαν δύο αναφορές προς τη βασίλισσα της Αγγλίας από τους βουλευτές της Ιονίου Βουλής, τις οποίες και δημοσίευσε η *Ελπίς*.¹⁷ Στο επόμενο φύλλο της η *Ελπίς* ανέφερε ότι οι ειδήσεις δεν ήταν ευχάριστες για τους Επτανήσιους. Ο Gladstone ανήγγειλε προς την Ιόνιο Βουλή σε απάντηση των αναφορών τους προς τη βασίλισσα της Αγγλίας, ότι η Α.Μ. της δεν σκόπευε να παραιτηθεί ούτε να διαβιβάσει το ζήτημα της Ένωσης προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.¹⁸ Η *Ελπίς* σχολίαζε: «*As μην απελπιζώμεθα λοιπόν διότι αρνητική είναι η απάντησις της Βασιλίσσης. Δια της υπομονής και επιμονής τα πάντα κατορθούνται*».¹⁹ Στη συνέχεια της βουλευτικής συνόδου, ο Gladstone ανέγνωσε διεξοδικά τις μεταρρυθμίσεις που πρότεινε και καλούσε την Ιόνιο Βουλή να τις επικυρώσει.²⁰ Η Βουλή τις απέρριψε στο σύνολό τους. Ο αρμοστής Gladstone αποχώρησε άμεσα. Τον διαδέχθηκε ο αρμοστής Storks.²¹

Ο νέος αρμοστής Storks στην πρώτη αντιφώνησή του στη Βουλή, της επέριπτε ευθύνες για τις μετέπειτα εξελίξεις αφού δεν είχε κάνει δεκτές τις μεταρρυθμίσεις του Gladstone.²² Η Βουλή εξέδωσε ψήφισμα ότι ο αρμοστής δεν είχε δικαίωμα να απαγγέλει λόγους, ούτε η Βουλή την υποχρέωση να του απαντά. Τότε εκείνος ανέβαλε τις εργασίες της για έξι μήνες (μέχρι το Σεπτέμβριο του 1859).²³ Έγραφε η *Ελπίς*, «*Αν η Αγγλία σέβηται το αίσθημά της εθνικότητος εν οποιαδήποτε επικρατεία, η περιφρόνησις αυτού εν τη Ιονίω πολιτεία ήτις έχει δια συνθήκης καθιερωμένην ανεξαρτησίαν, αποδεικνύει ότι το προς τας εθνικότητας σέβας είναι δόλος διπλωματικός και ουδέν άλλο*».²⁴ Αργότερα, το 1861, οι προτά-

15. Στο ίδιο, φ. 988, 27.01.1859, σ. 2.

16. Στο ίδιο, φ. 989, 03.02.1859, σ. 3.

17. Στο ίδιο, φ. 988, 27.01.1859, σ. 2.

18. Στο ίδιο, φ. 989, 03.02.1859, σ. 2.

19. Στο ίδιο, φ. 989, 03.02.1859, σ. 3.

20. Στο ίδιο, φ. 989, 03.02.1859, σ. 2-3.

21. Στο ίδιο, φ. 989, 03.02.1859, σ. 3.

22. Στο ίδιο, φ. 993, 03.03.1859, σ. 3.

23. Στο ίδιο, φ. 994, 10.03.1859, σ. 3.

24. Στο ίδιο, φ. 994, 10.03.1859, σ. 3. – Στο ίδιο, φ. 1094, 14.03.1861, σ. 1.

σεις των βουλευτών Μπαχώμη και Λομβάρδου για καθολική ψήφο και Ένωση, κρίθηκαν αντισυνταγματικές από τον αρμοστή που ανέβαλε ξανά για έξι μήνες τις εργασίες του βουλευτικού σώματος, γεγονός που προκάλεσε τη συμπάθεια της *Ελπίδας*.²⁵ Τότε η *Ελπίς* συμβούλευε τους πολιτικούς των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων στο εθνικό ζήτημα για, «στερεότυπον ενόργεια, επαναλαμβανομένην κατά πάσαν βουλευτικήν σύνοδον. [...], προ πάσης άλλης συζήτησεως να φέρεται ενώπιον αυτής το εξής ψήφισμα»: **“Η Εθνική Αντιπροσωπεία της Επτανήσου εκφράζει την αμετάτρεπτον επιθυμίαν και θέλησιν του Ιονίου λαού να ενωθή μετά του βασιλείου της Ελλάδος, και την προθυμίαν του να δηλώση τούτο, αν κληθή, δια της καθολικής ψηφοφορίας”**, όχι μόνον η ούτω στερεοτύπως γνωμένη έκφρασις θέλει κάμει εντύπωσιν εν Ευρώπη, αλλά θέλει έχει και το καλόν να προλαμβάνη συγκρούσεις ατομικών φιλοτιμιών».²⁶

Η *Ελπίς* υποστήριξε ότι η αρχή των εθνοτήτων και της ανεξαρτησίας των λαών που υποστήριζε η Αγγλία για τις ιταλικές χώρες ήταν δίκαιο να εφαρμοστεί και στην Επτανήσο.²⁷ Για αυτό, δημοσίευε Πράξεις των βουλευτών και των δημοτικών συμβουλίων των Επτανήσων προς τον υπουργό των εξωτερικών της Αγγλίας, όπου διετύπωναν την επιθυμία τους για Ένωση.²⁸ Ωστόσο, με την παραχώρηση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων στο βασίλειο της Ελλάδας κινδύνευε η διατήρηση της ειρήνης στην Ευρώπη, και κυρίως η διατήρηση της Τουρκίας.²⁹ Τί έκανε το ελεύθερο ελληνικό κράτος για αυτό;³⁰ Η *Ελπίς* απαντούσε ότι στο ελληνικό κράτος «ο πατριωτισμός εσβέσθη, η ύλη επικρατεί».³¹

Αρχές του 1862 η *Ελπίς* δημοσίευε τα αποτελέσματα των εκλογών στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων για τη 12η Ιόνιο Βουλή. Έγραφε ότι τα 9/10 του συνόλου των βουλευτών ανήκαν στο Ριζοσπαστικό κόμμα.³² Σε κείμενο του Βερούκιου, στη *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, που αναδημοσίευε η *Ελπίς*, αναφερόταν η εκλογή των εξόριστων ριζοσπαστών Η. Ζερβού Ιακωβάτου και ο Ι. Μομφερράτου. Εκεί χαρακτηρίζονταν ως «οι πρωταθληταί της ενώσεως».³³ Και

25. Στο *ίδιο*, φ. 1094, 14.03.1861, σ. 1.

26. Στο *ίδιο*, φ. 1094, 14.03.1861, σ. 2. Η υπογράμμιση είναι της ιδίας.

27. Στο *ίδιο*, φ. 1096, 28.03.1861, σ. 2.

28. Στο *ίδιο*, φ. 1096, 28.03.1861, σ. 2. – Στο *ίδιο*, φ. 1099, 18.04.1861, σ. 3-4. – Στο *ίδιο*, φ. 1103, 23.05.1861, σ. 4. – Στο *ίδιο*, φ. 1104, 30.05.1861, σ. 4. – Στο *ίδιο*, φ. 1106, 13.06.1861, σ. 4. – Στο *ίδιο*, φ. 1107, 20.06.1861, σ. 4.

29. Στο *ίδιο*, φ. 1102, 13.05.1861, σ. 1 και 2.

30. Στο *ίδιο*, φ. 1116, 22.08.1861, σ. 1.

31. Στο *ίδιο*, φ. 1116, 22.08.1861, σ. 1.

32. Στο *ίδιο*, φ. 1139, 06.02.1862, σ. 2. – Στο *ίδιο*, φ. 1140, 13.02.1862, σ. 1. – Στο *ίδιο*, φ. 1141, 20.02.1862, σ. 2.

33. Στο *ίδιο*, φ. 1141, 20.02.1862, σ. 3.

τόρρα, το «μόνο μέλημα της Νέας Ιονίου Βουλής έπρεπε να είναι η επανάληψη της "εθνικής ευχής"», προέτρεπε η Ελπίς.³⁴ Την εξεταζόμενη περίοδο, ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός σύμφωνα με την Ελπίδα, ήταν συνυφασμένος με την εθνική παλιγγενεσία των Επτανήσιων ως μοναδικό αίτημα.³⁵ Οι εργασίες της Ιονίου Βουλής και ο λόγος του προέδρου της Η. Ζερβού Ιακωβάτου για μεταρρυθμίσεις, ίδια και του Ι. Μομφερράτου, αντιπροέδρου της Ιονίου Βουλής, προκάλεσαν την έκπληξη της Ελπίδας.³⁶ Ανέφερε χαρακτηριστικά: «**Φαίνεται ότι εσχηματίσθη ασθενές τι εν τη Βουλή κόμμα, υπό την αρχηγείαν του προέδρου αυτής, το οποίον χωρίς να εγκαταλείψη το εθνικόν ζήτημα της ενώσεως, νομίζει ότι πρέπει ευσχήμως να τω δώση δευτερεύουσαν θέσιν, την πρώτην δε θέσιν να διαγράψη εις πάλην μετά της Προστασίας αφορώσαν τοπικά της Επτανήσου συμφέροντα**».³⁷

Και συνέχιζε: «**Δυστυχώς η διαγωγή του κ. Ζερβού και της υπό αυτόν σχηματισθείσης αν και ασθενεστάτης μειονοφηφίας εδηλητηρίασε την ατμόσφαιραν της Βουλής, διότι όχι μόνον διέφρεσε την ιδέα της γενικότητας του περί ενώσεως πόθου της Επτανήσου αλλ' υπεστήριξε τον ισχυρισμόν των μισελλήνων ότι ο Ιόνιος λαός ζητεί υλικά συμφέροντα, αδιαφορών δια την εθνικήν αυτού αποκατάστασιν ή τουλάχιστον εν υστάτοις αυτήν θέτων**».³⁸

Τέλη Δεκεμβρίου του 1862 η Ελπίς έγραφε: «Και τοι δε το ζήτημα της Ανατολής και η περί παραχωρήσεως της Επτανήσου υπόθεσις παρήχθησαν ή εξωγογήθησαν κατά φυσικήν απόρροϊαν εκ της εν Ελλάδι μεταπολιτεύσεως, [...]».³⁹ Ο βασιλιάς Όθων είχε εκδιωχθεί. Το ελληνικό κράτος αναζητούσε νέον ηγεμόνα. Τελικά τον Μάρτιο του 1863 αναγορεύτηκε ως «Βασιλέας των Ελλήνων» ο Γεώργιος Α', ο δευτερότοκος γιός του βασιλιά της Δανίας, Χριστιανού. Τέλη του ίδιου μήνα, η Β' εν Αθήναις Εθνοσυνέλευση διερμηγνέουσα τους πόθους του ελληνικού έθνους ψήφισε υπέρ της Ενώσεως της Επτανήσου με την ελεύθερη Ελλάδα.⁴⁰

Το επτανησιακό ζήτημα είχε γίνει πλέον ελλαδικό ζήτημα, αφού η πολιτική σταθερότητα στο ελληνικό κράτος ήταν συνυφασμένη με την άφιξη του Γεωργίου Α'. Εκείνος, έγραφε η Ελπίς, έθετε ως προϋπόθεση της άφιξής του στο ανεξάρτητο ελληνικό κρατίδιο, την παραχώρηση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων

34. Στο ίδιο, φ. 1141, 20.02.1862, σ. 2-3.

35. Στο ίδιο, φ. 995, 17.03.1859, σ. 2. – Στο ίδιο, φ. 1144, 20.03.1862, σ. 1.

36. Στο ίδιο, φ. 1144, 20.03.1862, σ. 1.

37. Στο ίδιο, φ. 1145, 27.03.1862, σ. 1. Η υπογράμμιση είναι της ιδίας.

38. Στο ίδιο, φ. 1153, 29.05.1862, σ. 1. Η υπογράμμιση είναι της ιδίας.

39. Στο ίδιο, φ. 1180, 22.12.1862, σ. 3.

40. Στο ίδιο, φ. 1194, 29.03.1863, σ. 3. – Στο ίδιο, φ. 1201, 24.5.1863, σ. 1.

Νήσων από το βρετανικό στέμμα στο ανεξάρτητο ελληνικό βασίλειο. Έπρεπε όμως σύμφωνα με το πρωτόκολλο και η εθνική αντιπροσωπεία των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων να εκφραστεί υπέρ της Ενώσεως.⁴¹ Η *Ελπίς* δεν δημοσίευσε λεπτομέρειες από τις πολιτικές διαδικασίες για την ανάδειξη της 13ης Ιονίου Βουλής.⁴² Δημοσίευσε την είδηση ότι στις 23 Σεπτεμβρίου 1863 η *Ιόνιος Βουλή* εξέδοτο το περί ενώσεως της Επτανήσου μετά της Ελλάδος ψήφισμα, και αμέσως ολόκληρος η πόλις των Αθηνών ετέθη εις κίνησιν». ⁴³ «Προ πολλού η πρωτεύουσα δεν είχε αισθανθή τοιαύτην συγκίνησιν. Αύτη είναι ο καλλίτερος οινός υπέρ του μέλλοντος της Ελλάδος». ⁴⁴ Την Ένωση όμως συνόδευσαν και επαχθείς όροι με σοβαρότερο εκείνο της κατεδάφισης των φρουριών της Κέρκυρας.⁴⁵

Ο βασιλιάς Γεώργιος Α΄ θα έφτανε στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1863. Ακολουθήσαν δημοσιεύματα επί της διαδικασίας παραχώρησης των Ιονίων νήσων. Η υπογραφή της Συνθήκης της Ενώσεως 2/14.11.1863.⁴⁶

Στις 21 Μαΐου 1864 αναχώρησαν τα αγγλικά στρατεύματα από τα Επτάνησα. Ήταν πλέον πραγματικότητα η παράδοση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων από τον άγγλο αρμοστή Storks στον απεσταλμένο του ελληνικού κράτους Θρ. Ζαΐμη.

Κλείνοντας, θα ήθελα να σταθώ στο αρχικό ζητούμενο τούτης της ανακοίνωσης. Την καταγραφή της διαμάχης ή κατ' άλλους το σχίσμα μεταξύ παλαιών και νέων ριζοσπαστών, αληθών και μη, ενωτιστών ή αντι-ριζοσπαστών που κατά την επτανησιακή βιβλιογραφία έλαβε χώρα κυρίως την περίοδο 1857-1864.⁴⁷ Πώς οι άλλοι Έλληνες, στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, και όχι οι Επτανήσιοι, κατέ-

41. Στο ίδιο, φ. 1203, 31.05.1863, σ. 2-3.

42. Στο ίδιο, φ. 1212, 06.08.1863, σ. 1. – Στο ίδιο, φ. 1219, 27.09.1863, σ. 2. – Στο ίδιο, φ. 1220, 04.10.1863, σ. 3.

43. Στο ίδιο, φ. 1219, 27.09.1863, σ. 2.

44. Στο ίδιο, φ. 1219, 27.09.1863, σ. 2.

45. Στο ίδιο, φ. 1207, 02.07.1863, σ. 2-3. – Στο ίδιο, φ. 1212, 06.08.1863, σ. 1-2. – Στο ίδιο, φ. 1221, 11.10.1863, σ. 1. – Στο ίδιο, φ. 1222, 25.10.1863, σ. 3. – Στο ίδιο, φ. 1223, 01.11.1863, σ. 3. – Στο ίδιο, φ. 1225, 15.11.1863, σ. 1. – Στο ίδιο, φ. 1225, 15.11.1863, σ. 1-2.

46. Στο ίδιο, φ. 1224, 08.11.1863, σ. 1. Το κείμενο της Συνθήκης της Ενώσεως, στο ίδιο, φ. 1229, 13.12.1863, σ. 1.

47. Σχετικά με το «Σχίσμα» βλ.: Γ.Γ. Αλισανδράτος, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός Το Σχίσμα της Ηγεσίας», στο βιβλίο του Γ.Γ. Αλισανδράτου: *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό* (εκδ. φροντ. Δημήτρης Αρβανιτάκης), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2008, σ. 295-359. – Σπ. Δ. Λουκάτος, *Η επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, ό.π., σ. 177-217. – Σπ. Γ. Μαλάκης, *Απομνημονεύματα επί της Συγχρόνου Ιστορίας Η Ιστορικών Πεισιόδιον επί των Ενεργειών Δρασάντων των Προσώπων προς Επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, Εκ του τυπογραφείου Πάσσαρη και Βεργινάντου, εν Αθήναις, 1895, σ. 33, 45-54.

γραφαν τα πολιτικά αυτά γεγονότα. Τα ευρήματα υπήρξαν φτωχά. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το θέμα έχει εξαντληθεί ή ότι τα σημεινόμενα δεν είναι πολλά. Το 1859 η *Ελπίς* έγραφε για τους ριζοσπάστες: «σεβόμεθα τας πεποιθήσεις των, αν και αποκρούωμεν το ευερέθιστόν των, και τας εκ τούτου πολλάκις συμβαινούσας συγκρούσεις μεταξύ των, και μετ' άλλων υπό του αυτού αισθήματος φλεγόμενων, αλλ' ουχί και την αυτήν εχόντων αποφασιστικότητα· δεν θέλομεν, λέγουσι, την Προστασίαν, αποκρούωμεν τα προσφερόμενα ημίν πολιτικά δώρα, δεν θέλομεν σχέσιν πολιτικήν μετά των αντιπροσώπων της, θέλομεν την εθνικήν αποκατάστασιν και ουδέν άλλο. Τούτο λέγεται ειλικρίνεια». ⁴⁸

Εκτός από τις σχετικές αναφορές στο κείμενο που προηγήθηκε, μόνο ένα δημοσίευμα της *Ελπίδας* αναφερόταν ξεκάθαρα στο γεγονός, και χωρίς την ορολογία και τα επίθετα που χρησιμοποιήθηκαν έως σήμερα από τους επτανήσιους πολιτευτές και μελετητές. Σε λόγο του Κ. Λομβάρδου στην Ιόνιο Βουλή, και που δημοσίευσε η *Ελπίς*, ο επτανήσιος πολιτευτής έκανε διάκριση ανάμεσα σε ριζοσπάστες της 9ης Ιονίου Βουλής και σε ριζοσπάστες των βουλευτικών σωμάτων που ακολούθησαν. ⁴⁹ Δεν είναι τυχαίο που η αθηναϊκή εφημερίδα δεν αναδημοσίευε άρθρα από καμία επτανησιακή εφημερίδα που εκδιδόταν από τους «αληθείς» ριζοσπάστες, ούτε κάνει ονομαστική αναφορά σε αυτές. Φαίνεται να είχε άμεση επαφή με τα ζακυνθινά έντυπα που εξέδιδε ο Κ. Λομβάρδος, αρχικά με τη *Φωνή του Ιονίου* και αργότερα με τη *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*. Ίσως να είχε επαφή και με τον ίδιο τον Κ. Λομβάρδο, του οποίου συχνά δημοσίευε τους πολιτικούς λόγους από την Ιόνιο Βουλή και σχεδόν ομολογεί τη σύμπτωση των απόψεών της, με εκείνες του επτανήσιου πολιτικού. Αναφερόμενη σε δημοσίευμα του Κ. Λομβάρδου «περί των ελληνικών πραγμάτων» στη *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, η *Ελπίς* σχολίαζε: «ο συγγραφέας Κ. Λομβάρδος, του οποίου **τας λίαν φιλελευθέρους αρχάς** ουδείς δύναται να θέση εις αμφιβολίαν, εκτιμά τας εν Ελλάδι συγκρούσεις κατά την αληθή αυτών αξίαν, όπως δεν έπαυσε ποτέ να τας εκτιμά και η *Ελπίς*». ⁵⁰

Είναι αξιοσημείωτο ότι η *Ελπίς* δεν χαρακτηρίζει τον Κ. Λομβάρδο ως ριζοσπάστη αλλά ως φιλελεύθερο, ως προς τις πολιτικές του αρχές. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε αληθείς ριζοσπάστες και μη, είναι ορολογία που προκύπτει από τον πολιτικό λόγο των ριζοσπαστών σχετικά νωρίς, από το 1852 και τη 10η Ιόνιο Βουλή. ⁵¹ Ωστόσο, την περίοδο 1857-1864 στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιο-

48. *Η Ελπίς*, φ. 995, 17.03.1859, σ. 2.

49. Στο ίδιο, φ. 1148, 24.04.1862, σ. 2-3.

50. Στο ίδιο, φ. 1072, 11.10.1860, σ. 1. Η υπογράμμιση είναι της ιδίας.

51. Βλ. το 1852, γράμμα του Ι. Μομφερράτου προς τον Ν. Δομενεγίνη, ο οποίος κάνει λόγο για «την αρχικήν και αληθινήν πορείαν του ριζοσπαστισμού» σε σχέση με τα νέα δε-

νίων Νήσων έχει επικρατήσει ως ηγετική πολιτική προσωπικότητα ο Κ. Λομβάρδος,⁵² του οποίου οι στόχοι ταυτίζονταν με τους πόθους των υπολοίπων Ελλήνων –και όχι μόνο των Επτανήσιων, δηλαδή την πραγμάτωση της εθνικής τους Παλιγγενεσίας–, στόχο τον οποίο ασπάζεται και η *Ελπίς*. Δεν είναι τυχαίο, που την περίοδο 1848-1851, η *Ελπίς* δεν φιλοξενούσε κείμενα των ριζοσπαστών.⁵³

Όταν το 1857 και μετά κυρίως, η ριζοσπαστικότητα ταυτίστηκε με το εθνικό όραμα για ένωση των δύο τόπων, τότε και η *Ελπίς* έγινε αρωγός της φωνής των αποκαλούμενων ριζοσπαστών από την Επτάνησο. Υπηρετούσε άλλωστε την αγγλική πολιτική στο ελληνικό κράτος και εκείνη την περίοδο το βρετανικό στέμμα είχε ανοίξει το δρόμο για την ένωση των δύο τόπων.⁵⁴

δομένα στο πολιτικό προσκήνιο των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Ο Κ. Λομβάρδος είχε εκλεγεί βουλευτής στην 10η Ιόνιο Βουλή. Γ.Γ. Αλισανδράτος, «Ανέκδοτα Γράμματα του Ιωσήφ Μομφερράτου (Συμβολή στην ιστορία του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού), στο βιβλίου του Γ.Γ. Αλισανδράτου: *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, ό.π., σ. 125-128.

52. Α.Μ. Ιδρωμένος, *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου (1815-1864)*, έκδ. Β', Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κερκύρα, 1935, σ. 123.

53. Α. Γιαννάτου, «Η απήχηση του πρώιμου επτανησιακού ριζοσπαστισμού στον αθηναϊκό τύπο 1849-1851», ό.π., σ. 261-271. Την περίοδο 1848-1851 υπήρχε ενιαίος πολιτικός χώρος και κόμμα των Ριζοσπαστών με αρχηγό τον Η. Ζερβό Ιακωβάτο. Ο Κ. Λομβάρδος εμφανίστηκε το 1852 ως βουλευτής μετά από αναπληρωματικές εκλογές.

54. «Σε μια χειρονομία καλής θέλησης προς το νέο μονάρχη [της Ελλάδας] η Βρετανία, με τη συνθήκη του Μαριόν 1864, παραχώρησε στην Ελλάδα τα Επτάνησα, [...] Καθώς τα νησιά θεωρούνταν πια μικρής στρατηγικής σημασίας από τους Βρετανούς (η Μάλτα και το Γιβραλτάρ ήταν πιο σημαντικές ναυτικές βάσεις), το ενδιαφέρον για διατήρηση του προτεκτοράτου ήταν πολύ μικρό. Ακόμα, οι Άγγλοι πίστευαν ότι η παραχώρησή τους θα ενίσχυε τον Γεώργιο να τηρήσει προσωπικές του υποσχέσεις προς τους Βρετανούς, ότι θα ασκούσε κατευναστική επιρροή στις απαιτήσεις των ελληνικού αλτρωτισμού». R. Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 126-127.

Περίληψη / Summary

Η *Ελπίς* ήταν αθηναϊκή εφημερίδα. Εδώ επιχειρείται η ανάδειξη των ιστορικών γεγονότων στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων όπως καταγράφονταν από τη δική της οπτική το διάστημα 1857-1864. Ήταν η περίοδος του «ώριμου» επανησιακού ριζοσπαστισμού και οι αναφορές της *Ελπίδας* φωτίζουν μια άλλη πτυχή της πορείας του μέχρι την Ένωση.

With the present announcement there is an attempt to bring to light the historical events of the Ionian Islands United States as recorded from *Elpis* viewpoint. While the period 1857-1864 is a period of "mature" ionian radicalism and the reports of *Elpis* enlighten us with another perspective of its course until up the Union.

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΕΝΙΣΧΥΣΙΝ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΑΝΔΡΕΟΥ Μ. ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ

(1815 ~ 1864)

ΕΚΔΟΣΙΣ Β΄.

ΕΠΙΘΕΩΡΗΘΕΙΣΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΘΕΙΣΑ ΥΠΟ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

ΜΕΤΑ ΠΡΟΛΟΓΟΥ ΥΠΟ Θ. ΜΑΚΡΗ

ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ Α. Μ. ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ ΥΠΟ Κ. ΠΑΛΑΤΙΑΝΟΥ

ΚΕΡΚΥΡΑ
1935

Ο ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΕ ΒΙΑΖΗΣ ΣΤΑ ΖΑΚΥΝΘΙΝΑ ΕΝΤΥΠΑ (1878-1927)

Παρασκευή Δούντου

Ο Σπυρίδων Ιωσήφ Δε Βιάζης (1849-1927), ιστοριοδίφης και λόγιος της Επτανήσου, αν και Κερκυραίος στην καταγωγή, έζησε κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη Ζάκυνθο, επιλέγοντας ένα βίο ασκητικό, αφιερωμένο στην έρευνα, τη συγγραφή και τη δημοσίευση στοιχείων σχετικών με την ιστορία, τα γράμματα, τον πολιτισμό, αλλά και κάθε πτυχή της ζωής της Επτανήσου και όχι μόνο.

Γλωσσομαθής, πολυμαθέστατος και ευρυμαθέστατος, παρήγαγε ένα έργο τεράστιο σε ποσότητα και ποικιλία, ενδεικτική της πολυμέρειας των επτανησίων λογίων, το οποίο αποτελείται από 626 –καταγεγραμμένες– μελέτες, βιογραφίες, άρθρα σε περιοδικά, εφημερίδες και ημερολόγια, όχι μόνο του ελληνικού κράτους αλλά και της διασποράς, εκδόσεις λογοτεχνών με προλεγόμενα και βιογραφικά σημειώματα, μεταφράσεις, βιβλιοκρισίες.

Ένα σημαντικό μέρος του έργου αυτού και συγκεκριμένα 140 άρθρα, μελέτες και βιογραφικά σημειώματα, είναι δημοσιευμένο στα ζακυνθινά έντυπα της εποχής του, σε 18 διαφορετικά περιοδικά, 17 διαφορετικές εφημερίδες και στο *Ζακύνθιον Ημερολόγιον* του Γ.Δ. Λογοθέτη, από τα 1878, έτος αναγκαστικής μετεγκατάστασής του στη Ζάκυνθο, έως το 1927, έτος του θανάτου του.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε συνοπτικά τις συνεργασίες αυτές του Δε Βιάζη, με έμφαση στις αριθμητικώς περισσότερες ανά έντυπο και μακροβιότερες από αυτές, κατά χρονολογική σειρά έκδοσης κάθε εντύπου, αρχίζοντας από τα περιοδικά και συνεχίζοντας με τις εφημερίδες και το ημερολόγιο.

Κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του πολυδιάστατου 19ου αιώνα παρατηρείται μια εκδοτική έκρηξη στον επαρχιακό τύπο γενικότερα, η οποία αποτυπώνει την πραγματικότητα της εποχής, αλλά και συμβάλλει στη διαμόρφωση και την εδραίωση νέων τάσεων, σε μια μεταβατική περίοδο, η οποία απηχεί την δυναμική των εθνικών εξάρσεων, με κυρίαρχη την εθνική ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας, εξίσου όμως και των κοινωνικών και πνευματικών αναζητήσεων.¹

1. Βλ. Νάση Μπαλτά: «Τα χρόνια της ακμής, 1864-1939», (ενότητα «Τα ιστορικά του Ελληνικού Τύπου»), στο τετράτομο έργο: *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*

Το αναγνωστικό κοινό διευρύνεται κατά την σταδιακή μετάβαση προς την αστική κοινωνία και σ' ένα βαθμό υπαγορεύει και διαμορφώνει τα κριτήρια της εκδοτικής παραγωγής, αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνεται και το ίδιο από τις επιλογές των εκδοτών και από τα έντυπα αναγνώσματα.²

Σ' αυτή την εκδοτική έκρηξη συμμετέχουν και τα Επτάνησα, με επίκεντρο τη Ζάκυνθο, η οποία γίνεται χώρος έντονης φιλολογικής και γενικότερα πνευματικής κίνησης. Οι χώροι που φιλοξενούσαν τότε την κυσοφορία νέων ιδεών και ποιημάτων, τις πνευματικές συζητήσεις και ζυμώσεις, τη λογοτεχνία δηλαδή εν τη γενέσει της, ήταν κατά μαρτυρία του Α.Χ. Ζώη,³ ιστοριodίφης, εκδότης και λογίου της εποχής, το «μπαρμπερείο» του Τσακασιάνου, τα «σπετσαρεία» των Πελεκασιδών και τα καφενεία της Ζακύνθου, γεμάτα από πλήθος παλαιών και νέων λογίων. Σ' ένα τέτοιο κλίμα γεννήθηκαν δύο σημαντικά περιοδικά: ο *Ζακύνθιος Ανθών* του Ι. Τσακασιάνου, φιλολογικού και ερανιστικού χαρακτήρα (1874-1878) και η *Κόριννα* (1878) του Χρήστου Χιώτη, ανηψιού του σημαντικού ζακύνθιου ιστορικού Παναγιώτη Χιώτη.

Ο ίδιος ο Δε Βιάζης, στο βιογραφικό του σημείωμα για τον Ι. Τσακασιάνο στα 1911, αναφέρει σχετικά:⁴

Ο Τσακασιάνος εκ των οικονομικών του είχε συσσωρεύσει ολίγα χρήματα. Συνέλαβε τότε την ιδέα να γίνει εκδότης φιλολογικού περιοδικού. Συνεννοηθείς μετά τον φίλον του κ. Σφήκα, έρριψε τας πρώτας βάσεις. Δεν ήρκοον όμως τα χρήματα, είχαν ανάγκην και διανοητικής και ηθικής υποστηρίξεως. Οι αδελφοί Μέμων και Ανδρέας Μαρτζώκης και ο Γεώργιος Σφήκας ανέλαβον την σύνταξιν. Και ούτω τον Σεπτέμβριον του 1874 εξεδόθη το πρώτον τεύχος του «Ζακυνθίου Ανθώνος», το οποίον με ενθουσιασμόν και ο αθηναϊκός τύπος επήρесе και έτυχε της επιδοκιμασίας διαπρεπών τινων λογίων και ποιητών, εξ ων πολλοί εγένοντο έπειτα και συνεργάται.[...].

Ο «Ζακύνθιος Ανθών» ωφέλησε πάρα πολύ τον Τσακασιάνον ηθικώς, διότι το όνομά του έγινε γνωστόν και συνέδεσε φιλίαν μετά πολλών λογίων.

Ο «Ζακύνθιος Ανθών» επίσης ανέδειξε ποιητήν τον Ανδρέαν Μαρτζώκην. Η σύνταξις του περιοδικού τούτου ήτο ανστηρά ως προς την επιλογήν.

(επιμέλεια Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου), έκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τ. Α', σ. 36-38.

2. Βλ. Χριστίνα Μπάνου: «Η εκδοτική δραστηριότητα στα Επτάνησα (1798-1900)», στο βιβλίο: *Ιόνιοι Νήσοι – Ιστορία και Πολιτισμός* (επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός), έκδ. Περιφέρεια Ιονίων Νήσων, Αθήνα 2007, σ. 161-169.

3. Βλ. Ντίνος Κονόμος, «Η Ελληνική Διάνοηση – Λεωνίδας Ζώης», στο βιβλίο *Διάφορα δημοσιεύματα 1935-1990* (εισαγωγή – σχόλια – επιμέλεια Γεωργία Κόκλα-Παπαδάτου), έκδ. Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου, Ζάκυνθος 1993, τ. Α' (Πρωτόλεια), αρ. 56, σ. 220-221.

4. Σε όλα τα παραθέματα του κειμένου έχει διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

Κατά το ρωμαϊκό, εγεννήθη μια αντίδρασις και εξεδόθη νέον περιοδικόν η «Κόρινθα», με ύλην εκλεκτήν, με καλούς συνεργάτας. Τότε εν Ζακύνθω υπήρχε φιλολογική ζωή. Μεταξύ των δύο περιοδικών εγεννήθη μια ευγενής άμιλλα. Πρέπει να είπωμεν προς τιμήν των τότε ακμασάντων λογίων, των οποίων οι πλείστοι απέθανον ή ζώσι μακράν από την Ζάκυνθον, ότι μεταξύ των επεκράτει σεβασμός και ειλικρίνεια ως επί το πολύ. [...].⁵

Στον Ζακύνθιον Ανθώνα ο Δε Βιάζης δημοσιεύει τρία μελετήματα, δύο φιλολογικού και ένα ιστορικού ενδιαφέροντος, με τίτλους: «Λόγιοι τινές παραλειφθέντες εις την φιλολογίαν Κων/νου Σάθα», «Σύμμικτα φιλολογικά» και «Κερκυραϊκά ανέκδοτα» (δημοσίευση δύο ιστορικών χρονικών) στα 1878, όταν το περιοδικό ήταν στο τέλος του βίου του. Είναι το έτος κατά το οποίο ο Δε Βιάζης εγκαθίσταται στη Ζάκυνθο και εντάσσεται στην πνευματική ζωή του νησιού, καλλιεργώντας τη γνωριμία του με τον ιστοριογράφο Π. Χιώτη, ηγετική φυσιογνωμία του ζακυνθινού κύκλου, και μετέπειτα μέντορά του.

Στην *Κόρινθα* δημοσιεύει έξι άρθρα, με σημαντικότερο το «Ολίγαι λέξεις περί της νέας συλλογής των "Δημοτικών Ανεκδότων Κερκύρας" του Σ.Α. Κοντού», κερκυραίου δασκάλου, στο οποίο ο Δε Βιάζης αναφέρεται εκτενώς στην εθνική σημασία της δημοτικής ποίησης και στην επείγουσα ανάγκη συλλογής όσο το δυνατόν περισσώτερων δειγμάτων της.

Από τα υπόλοιπα, είναι σημαντική η δημοσίευση της βιογραφίας του για τον Γεώργιο Μαρκορά,⁶ με την πληροφορία ότι πρόκειται να την συμπεριλάβει σε πολύτομο σύγγραμμα με βίους κερκυραίων λογίων, του οποίου η δημοσίευση σε φυλλάδια είχε αρχίσει στην Κέρκυρα, αλλά είχε ανασταλεί λόγω της αναγκαστικής αναχώρησής του. Δυστυχώς, η επιθυμία του αυτή δεν πραγματοποιήθηκε και δεν ήταν η μόνη. Αρκετές από τις σχεδιαζόμενες ή αναγγελθείσες εκδόσεις ή δημοσιεύσεις του Δε Βιάζη, είτε έμειναν ημιτελείς, είτε δεν έγιναν ποτέ, για διάφορους κατά περίπτωση λόγους.

Από τις σημαντικότερες συνεργασίες του είναι εκείνη με το περιοδικό *Κυψέλη* (1884-1887), μορφωτικού και ψυχχαγωγικού χαρακτήρα, με εκδότη-διευθυντή τον γυμνασιάρχη Όθωνα Ρέντζο και συνεργάτες ορισμένους από τους εκλεκτότερους λογίους των Επτανήσων, αλλά και της Αθήνας. Ανάμεσά τους, ο Π. Χιώτης, ο Φρ. Καρρέρ, ο Διον. Τρίκαρδος, οι Μέμων και Ανδρέας Μαρτζώκης, ο Ελισαβέτιος Μαρτινέγκος, ο Διον. Ταβουλάρης, ο Ανδρ. Λασκαράτος, ο Γρ. Ξενοπούλος, ο Παύλος Νιρβάνας κ.ά.

5. Σπυρίδων Δε Βιάζης: «Ιωάννης Τσακασιάνος», *Κρητικός Αστήρ Χανίων*, τχ. 17-23 (1911), αναδημοσίευση στο περ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τ. ΚΗ' (2008), τχ. 1-2, σ. 229-230.

6. Σπυρίδων Δε Βιάζης: «Γεώργιος Μαρκοράς», *Κόρινθα*, Ζάκυνθος και κατόπιν Αθήναι, τχ. 20 (1878), σ. 156.

Η γλώσσα του περιοδικού είναι η καθαρεύουσα, αλλά τα ποιήματα είναι γραμμένα κυρίως στη δημοτική.

Κατά την Γ. Κόκλα-Παπαδάτου η *Κυψέλη* «Υπήρξε σταθμός για τον περιοδικό τύπο της Ζακύνθου, όχι μόνο για την εκλογή της ύλης, αλλά και για την φροντισμένη εκτύπωσή της. Έδωσε ώθηση στην πνευματική κίνηση του τόπου, στήριξε τη γυναικεία παρουσία και απέκτησε πανελλήνιο χαρακτήρα».⁷

Η συμμετοχή του Δε Βιάζη στο περιοδικό είναι σημαντική και ποσοτικά και ποιοτικά. Πρόκειται για 26 έργα, αρκετά εκ των οποίων είναι εκτενείς μελέτες και δημοσιεύονται σε συνέχειες. Το περιεχόμενό τους είναι φιλολογικό-λογοτεχνικό και ιστορικό και βασίζονται κυρίως σε ανέκδοτο υλικό του Αρχαιοφυλακείου Ζακύνθου και σε ανέκδοτα χειρόγραφα λογίων και λογοτεχνών, τα οποία βρίσκονται στην κατοχή επιζώντων συγγενών τους ή φίλων.

Ξεχωρίζουν οι βιογραφίες του ιταλού τεχνοκρίτη Φραγκίσκου δε Σάγκιτις, του ποιητή Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου και του ποιητή Διονύσιου Γρυπάρη, εξ αφορμής του θανάτου τους, καθώς και η νεκρολογία για τον φιλόσοφο Π. Βράιλα-Αρμένη, ανέκδοτα έργα προσολωμικών ποιητών,⁸ για τους οποίους ο Δε Βιάζης αποτελεί βασική πηγή, εκτενής βιογραφική μελέτη για τον Διον. Σολωμό (η οποία έμεινε ημιτελής)⁹ και για τον Ούγο Φώσκολο.

Από τα ιστορικά περιεχόμενα δημοσιεύματα αναφέρουμε την δημοσίευση του εγκυρότερου, κατά την κρίση του Δε Βιάζη, χειρογράφου του «Χρονικού Γεωργιλάν» (1405-1513) και τις μελέτες «Η εν Ζακύνθω πανώλης κατά το έτος 1728 μετ' ανεκδότων εγγράφων και χρονικού» και «Η Ζάκυνθος επί Ενετοκρατίας τη βάσει ανεκδότων εγγράφων 1483-1797».

Με την μετάθεση του εκδότη-διευθυντή Όθωνα Ρέντζου στη Λάρισα, αναλαμβάνει την *Κυψέλη*, ως διευθυντής, ο Δε Βιάζης, όμως μόλις δύο επιπλέον τεύχη εκδίδονται και το περιοδικό παύει.

Δύο χρόνια αργότερα, στα 1889, γίνεται απόπειρα επανέκδοσής του με τίτλο *Νέα Κυψέλη* και διευθυντή και αυτή τη φορά τον Δε Βιάζη, αλλά αποτυγχάνει.

7. Βλ. Γ. Κόκλα-Παπαδάτου: λήμμα «Κυψέλη», στο έργο : *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974* (επιμέλεια Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου), έκδ. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – 103, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, τ. Β', σ. 677.

8. Βλ. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Ανέκδοτον έργον Αντωνίου Μαρτελάου», *Κυψέλη*, τχ. 22 (1885) και Σπυρίδων Δε Βιάζης: «Ανέκδοτος παρωδία του Ύμνου του Αντωνίου Μαρτελάου εις τον Βοναπάρτε υπό Νικολάου Λογοθέτη Γούλιαρη», *Κυψέλη*, τχ. 23 (1885).

9. Βλ. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Τα περί τον Σολωμόν και ο φιλέλληνα Κανίνης», *Κυψέλη*, τχ. 6-12 (1884). Στην μελέτη αυτή ο Δε Βιάζηςπραγματεύεται «περί του βίου, των έργων και των χρόνων του Σολωμού», με την επιθυμία, όπως ο ίδιος σημειώνει, «να επιδιορθώσει ιστορικά τινάς παραδρομάς», οι οποίες έγιναν ακουσίως κατά την έκδοση των Απάντων του ποιητή από τον ίδιο το 1880.

Η σημαντικότερη από την άποψη της ποσότητας συνεργασία του λογίου είναι με το ποιητικό περιοδικό *Ποιητικός Ανθών*, που εξέδωσε και πάλι ο Ι. Τσακσιάνος το 1886, οκτώ χρόνια μετά από την πάυση του *Ζακυνθίου Ανθώνα*. Σκοπός του ήταν η προβολή και καλλιέργεια κυρίως της ελληνικής ποίησης, έργο το οποίο θεωρούσε εθνική αποστολή.

Η γλώσσα της σύνταξής του ήταν η καθαρεύουσα, αλλά και η δημοτική, ενώ η τελευταία και ο δεκαπεντασύλλαβος προκρίνονταν ως μέσα έκφρασης σε αγωνισμούς που προκήρυσσε.

Ο Κ. Παλαμάς γράφει για τον *Ποιητικό Ανθώνα*:

[...] συναντιούνται μέσα σ' αυτόν και για πρώτη φορά τυπωνόμενοι και για πολλοστή φορά ξαναφαινόμενοι ποιητές όλων των ειδών και των εποχών, και του σουτσιακού και του επτανησιακού κύκλου, πρεσβύτεροι και νεώτεροι, όλος ο χορός των ζακυνθίων ποιητών, και η Επτάνησο και το Βυζάντιο και η Αθήνα, ο Ούγος Φώσκολος με τη μετάφραση του «*Ιακώβου Όρτις*» και ο Δε Βιάζης με τις βιογραφίες όλων των νεοελλήνων πεζογράφων και στιχοιργών. Εκεί φιλοξενήθηκεν εγκάρδια και η νέα ποιητική Σχολή με τα πρώτα της δειλά τερετίσματα, αντιπροσωπευόμενη από τον Ν. Καμπά, τον ποιητή των πρωτότυπων «*Στίχων*» και από τον υποφαινόμενο των «*τραγουδιών της Πατρίδας μου*».¹⁰

Σ' αυτό το μοναδικό στο είδος του για την εποχή του περιοδικό, ουσιαστικά μια «Εθνική Ποιητική Ανθολογία», κατά την Γ. Κόκλα-Παπαδάτου, ο Δε Βιάζης δημοσιεύει πάνω από 30 βιογραφίες λογίων και λογοτεχνών, είτε τεθνεώτων, είτε εν ζωή κατά την εποχή της βιογράφησής τους. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις βιογραφίες των: Ν. Κουτούζη, Σπ. Ζαμπελίου, Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, Παναγιώτη Πανά, Αντωνίου Μαρτελάου, Δημ. Βικέλα, Γ. Τερτσέτη, Δημ. Παπαρρηγόπουλου, Αγγελικής Πάλλη, Ρήγα Φεραίου, Σπυρίδωνα Τρικούπη, Ανδρ. Λασκαράτου, Ιουλ. Τυπάλδου, Δημ. Βερναρδάκη, Αριστ. Βαλαωρίτη, Αντωνίου Μάτεση, Σπυρίδωνα Βασιλειάδη, Ιωάννη Καντούνη, κ.ά.

Σχετικά με τη δημοσίευση των βιογραφιών αυτών στον *Ποιητικόν Ανθώνα*, ο Α.Χ. Ζώης μας δίνει την εξής πληροφορία:

Επίσης, κατά Ιανουάριον του 1883, τη προτροπή του δικηγόρου και διευθυντού της ζακυνθίας εφημερίδος «*Ελπίς*» Δ. Σωμερίτη, εξέδωκε αγγελίαν, [ο Δε Βιάζης] την οποίαν αμφοτέροι υπέγραψαν και απέστειλαν εις διαφόρους συγγραφείς, καλλιτέχνας, κ.λπ., περί εκδόσεως «*Βιογραφικού Λεξικού των συγχρόνων προοδευτών της Ελλάδος*». Αι βιογραφίαι εστάλλοντο προς τον

10. Δημήτρης Μάργκρης, *Τα παλιά περιοδικά – Η ιστορία τους και η εποχή τους*, εκδ. Ιωάννης Σιδέρης, Αθήνα, 1954, σ. 192.

Δε Βιάζην, ο οποίος, μη εκδοθέντος του έργου, εδημοσίευσεν εξ αυτών εις το περιοδικόν του Τσακασιάνου «Ποιητικός Ανθών» και αλλαχού.¹¹

Το βασικό κριτήριο για την επιλογή των βιογραφουμένων δεν είναι πάντα η ποιότητα του πνευματικού τους έργου, αλλά κυρίως το κατά πόσον αυτοί υπηρέτησαν με το έργο και την ζωή τους «την ευόδωσιν των Ελληνικών πόθων και το μεγαλείον του Ελληνισμού»,¹² όπως ο Δε Βιάζης σημειώνει.

Παράλληλα συνειδητά επιδιώκεται η όσο το δυνατόν ευρύτερη και σφαιρικότερη εκπροσώπηση σε πρόσωπα και τάσεις, περιόδους και περιοχές, καθώς και η ανάδειξη άγνωστων ή παραγνωρισμένων πνευματικών μορφών.

Δυστυχώς, ο *Ποιητικός Ανθών*, μετά από περίπου ένα έτος έπαυσε την έκδοσή του, λόγω αδυναμίας «εξοικονόμησης των ανοικοδομητών οικονομικών του», όπως αναφέρεται στην σχετική αγγελία του τελευταίου, προ της παύσης, τεύχους του.

Από τις υπόλοιπες συνεργασίες αναφέρουμε επιγραμματικά την δημοσίευση βιογραφιών κυρίως κερκυραίων λογίων και δύο μελετών για τον Ούγο Φώσκολο στο βραχύβιο περιοδικό *Ανθών Ποιητικός* (1889-1890) του Παναγιώτη Αβούρη, ο οποίος, κατά τον Δε Βιάζη, «έδειξεν έκτακτον ζήλον και χρήματα εδαπάνησεν χάριν της φιλομουσίας και φιλοτεχνίας του»,¹³ για να εστιάσουμε λίγο περισσότερο στο μακροβιότερο ζακυνθινό, πολυθεματικό περιοδικό *Αι Μούσαι* (1892-1941), με εκδότη διευθυντή τον ιστοριοδίφη και λόγιο Α.Χ. Ζώη και συνεργάτες, παλαιούς και νέους λογίους, Επτανήσιους και μη, όπως τους: Π. Χιώτη, Διον. Σωμερίτη, Π. Πανά, Α. Λασκαράτο, Ηλ. Τσιτσέλη, Αντ. Μπισκίνη, Διον. Δάση, Γ. Πολίτη, Ανδρ. Ζώντο, Μαριέττα Γιαννοπούλου, κ.ά.

Η χρησιμοποιούμενη γλώσσα της σύνταξης είναι η καθαρεύουσα. Τα άρθρα όμως γράφονται και στην καθαρεύουσα και στη δημοτική, ενώ υπάρχουν ποιήματα στη δημοτική, μεταφράσεις αρχαίων ελλήνων και λατίνων συγγραφέων, αλλά και μεταφράσεις από την ιταλική, τη γαλλική, την αγγλική και τη γερμανική γλώσσα, κυρίως από επτανησίους και δη ζακυνθίους λογίους (Γ. Σφήκας, Σ. Μαρτζώκης, Δ. Ηλιακόπουλος, Μ. Σιγούρος, Κ. Καιροφύλας, κ.ά.).

Στα 1917, στην εικοσιπενταετηρίδα των *Μουσών*, ο Δε Βιάζης, αξιολογώντας το περιοδικό, αναφέρει:

Αι Μούσαι, [...] κατά την μακράν σταδιοδρομίαν των εξεπλήρωσαν την απο-

11. Α.Χ. Ζώης, «Σπυρίδων Δε Βιάζης», *Νέα Εστία*, τχ. 5 (1927), σ. 287.

12. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Κωνσταντίνος Τριανταφύλλης», *Ποιητικός Ανθών*, τχ. 13 (1886), σ. 207.

13. Βλ. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Φιλολογική εικοσιπενταετηρίς» (Τα περιοδικά Ζακύνθου από του 1847 έως την σήμερον), *Αι Μούσαι*, τχ. 591 (1917), σ. 2.

στολήν των. Είναι περιοδικόν σύγγραμμα εις την Νήσον μας αφιερωμένον σχεδόν όλον, διό ο μέλλον ιστοριογράφος της Νήσου εξ ανάγκης πρέπει να το έχει υπό μελέτην, αφού περιέχει κυρίως πολλάς, πλείστας ιστορικάς ειδήσεις, αφορώσας την Ζάκυνθον και τους Ζακυνθίους.¹⁴

Στην δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα έχει εκλείψει ο ενθουσιασμός «της τότε στρατευομένης των γραμμάτων γενεάς», όπως αναπολεί με πικρία ο παλαίμαχος λόγιος Γεώργιος Μάνεσης, και το νησί βιώνει έναν γραμματολογικό μαρασμό, ο οποίος οφείλεται σε πολλούς παράγοντες, όχι μόνο πνευματικούς και πολιτιστικούς, αλλά και πολιτικο-οικονομικούς και κοινωνικούς, με το περιοδικό *Αι Μούσαι* μόνον, να συγκρατεί «το φιλολογικόν της Ζακύνθου γόητρον».¹⁵

Η συμμετοχή του Δε Βιάζη στο περιοδικό, παρά τον δια βίου υποβόσκοντα ανταγωνισμό με τον Α. Ζώη, κυρίως λόγω του κοινού πεδίου πνευματικής δράσης τους, είναι σημαντική, κυρίως ποιοτικά, και διατρέχει μια μεγάλη περίοδο, από το 1899 έως το 1921. Επισημαίνουμε την εκτενέστατη ιστορική μελέτη του, που δημοσιεύθηκε σε συνέχειες (1900-1902), με τίτλο «Επτανήσιοι Ιστοριογράφοι», τις φιλολογικές μελέτες «Μεταφράσεις ποιήσεων του Σολωμού» (1902) και «Οι Επτανήσιοι Ποιηταί» (1905 -06), η οποία έμεινε ημιτελής, και τη μελέτη του, με αφορμή τους σεισμούς του 1893, «Η Ζάκυνθος υπό γεωλογικήν έποψιν» (1898).

Θα αναφέρουμε ονομαστικά τα περιοδικά –τα περισσότερα βραχύβια– με τα οποία ο Δε Βιάζης είχε σύντομες συνεργασίες, όπως το περιοδικό *Επιθεώρησις* (1881), του Διον. Ηλιακόπουλου, *Ηώς*, του Γ. Μαντινείου (1897-98), *Ανθών Ποιητικός* του Παναγιώτη Αβούρη (1900), *Ροδών*, του Γ.Δ. Τσακκσιάνου (1906-1908), *Εθνική Ανθολογία* του Π. Αβούρη (1908), στο πρότυπο του *Ποιητικού Ανθώνα*, *Μυρσίνη*, εικονογραφημένο περιοδικό «υπό φιλομούσων νέων» (1909), *Επτανησιακή Επιθεώρησις* (1914 και 1921-22), πάλι του Π. Αβούρη, *Εύα Νικήτρια*, γυναικείο περιοδικό «όργανον του παραρτήματος Ανκείου Ελληνίδων» (1920-23) της Μαριέττας Γιαννοπούλου, μαθήτριάς του Σπ. Δε Βιάζη, και τέλος, την *Ιόνιο Ανθολογία* (1927-1941), μακρόβιο ιστορικό, φιλολογικό και καλλιτεχνικό περιοδικό, με διευθύντρια πάλι την Μαριέττα Γιαννοπούλου, βοηθούμενη από τον σύζυγό της Σπ. Μινώτο. Εδώ ο Δε Βιάζης γράφει το τελευταίο του άρθρο, τον Φεβρουάριο του 1927, ένα μήνα πριν από τον θάνατό του, με τίτλο: «Η εν Ζακύνθω οικία του Φωσκόλου».¹⁶

14. Βλ. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Φιλολογική εικοσιπενταετηρίς», ό.π., σ. 3.

15. Βλ. Γεώργιος Μάνεσης, «Εδώ και εικοσιπέντε χρόνια», *Αι Μούσαι*, τχ. 591 (1917), σ. 4.

16. Για ειδικότερες πληροφορίες σχετικά με τα αναφερόμενα στην παρούσα ανακρίνωσα περιοδικά, εφημερίδες και ημερολόγια, βλ. Α.Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α', έκδ. Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι, 1963, στα αντίστοιχα λήμματα.

Αντίθετα με τα περιοδικά, στα οποία θεωρεί ότι «μόνη η Ζάκυνθος μετά την Ένωσιν διέπρεψε», ο Δε Βιάζης αναφερόμενος, σε άρθρο του 1900, στον επαρχιακό τύπο της Επτανήσου, θεωρεί ότι αυτός μετά την Ένωση αποδυναμώθηκε.

Γράφει χαρακτηριστικά:

Από της εθνικής ημών αποκαταστάσεως εδημοσιεύθησαν εν Επτανήσω ενίοτε σοβαρά τινα φύλλα, αλλ' ένεκα της περιφρονήσεως εις ό, τι είναι επαρχιακόν, δεν ηδυνήθησαν να ανθέξουν, να επιβληθώσιν εις την πρωτεύουσαν.

Διό σήμερον ο Επτανησιακός τύπος εκκληροί το καθήκον του μόνον επαρχιακός· και όμως πολλάκις δημοσιεύονται εν Επτανήσω κέρια άρθρα, ανώτερα εκείνων των μεγαλοσχημών αθηναϊκών εφημερίδων. Αυστηρώς και εις αυτάς εκείνας τας επαρχίας προτιμώνται αι εφημερίδες της πρωτεύουσας. Δεν προτιμώνται μόνον δια τας ειδήσεις, αλλά δι' όλα. Και αυτός εκείνος ο επαρχιώτης περιφρορεί την επαρχιακήν του εφημερίδα, αν έχη. Ενίοτε εις τούτο δεν πταίει. Η επαρχιακή εφημερίς, ως επί το πλείστον, ή είναι κομματική ή βιοποριστική. Τούτον ένεκα ουδείς φροντίζει εις τα γραφόμενα. Καλόν και ωφέλιμον λέγεται ό, τι βελτιοί, ό, τι έχη ηθικόν σκοπόν, ό, τι τείνει να υψώση, να διδάσκη, να ωφελεί την κοινωνίαν. Μία εφημερίς επαρχιακή με τας αγίας και ιεράς ταύτας αρχάς θα ανεγινώσκετο. Αλλά μία μόνον εις εκάστην επαρχίαν. Μία υποστηρίζεται. [...].¹⁷

Από τις συνεργασίες του Δε Βιάζη με τον τύπο της Ζακύνθου, ξεχωρίζει εκείνη με την μακρόβια εφημερίδα Η Ελπίς (1875-1926), με κατά περιόδους διευθυντές-συντάκτες τους Διον. Σωμερίτη, Γ. Σφήκα και Ιωάννη Λεονταράκη.

Κατά την Γ. Κόκλα-Παπαδάτου, η εφημερίδα κυκλοφόρησε ως «όργανο γενικής παιδείας και κατά τα πρώτα χρόνια της έκδοσής της ήταν λομβαρδιανή και μετριοπαθής βασιλική, σχεδόν αμερόληπτη. Παρακολούθησε τα εθνικά θέματα και τις πολιτικές εξελίξεις, χωρίς να αναμειχθεί σε φατριαστικές διαμάχες. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και η ανώμαλη πολιτική κατάσταση επηρέασαν την έκδοσή της, και η ύλη της περιορίστηκε στο ειδησεογραφικό και κοινωνικό κυρίως μέρος».¹⁸

Ο Δε Βιάζης συμμετέχει στην παρουσία της εφημερίδας δημοσιεύοντας 27 έργα (1900-1926), με ποικίλη θεματική, αφορμώμενος και από το παρελθόν και

Οι χρονολογίες σε παρένθεση αφορούν στη διάρκεια του εκδοτικού βίου των αντίστοιχων περιοδικών. Στην πλειονότητα των περιπτώσεων, όμως, ο Δε Βιάζης δημοσίευε άρθρα σ' αυτά καθ' όλη τη διάρκεια της κυκλοφορίας τους.

17. Σπυρίδων Δε Βιάζης, « Η δημοσιογραφία εν Επτανήσῳ », *Ελπίς Ζακύνθου*, 17 & 24.09.1900 και 01.10.1900 (φ. 1301-1303).

18. Γεωργία Κόκλα-Παπαδάτου, λήμμα «Ελπίς», στο έργο: *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Έθνους, 1784-1974*, ό.π., (βλ. σημ. 6), σ. 175.

από την επικαιρότητα της εποχής του. Πρόκειται για άρθρα ιστορικά, επετειακά-πατριωτικά, κοινωνικά και θρησκευτικά. Θα μνημονεύσουμε το άρθρο του «Ανέκδοτον σονέττο του Σολωμού εις τον Άγιον Διονύσιον» (1920) και δύο ιστορικά σημειώματά του με τίτλους: «Η πρώτη εν Ζακύνθω κατοχή των Γάλλων τω 1797» και «Η Δευτέρα εν Ζακύνθω κατοχή των Γάλλων», που, όπως ο ίδιος αναφέρει, «εγρόφησαν επ' ευκαιρία της καταλήψεως υπό των Γάλλων της Ζακύνθου κατά τον παρόντα (Α') Παγκόσμιον Πόλεμον» (1917).

Είναι επίσης αξιοσημείωτη εκτενέστατη μελέτη του (σε 36 συνέχειες) στα 1915, με τίτλο: «Οι ιατροί της Επτανήσου» και υπότιτλο: «Τί προσέφεραν η ιατρική της Επτανήσου εις την ιατρικήν επιστήμην», όπου βιογραφούνται, αρχίζοντας από τον Ιωάννη Καποδίστρια, περίπου εβδομήντα επτανήσιοι γιατροί, οι οποίοι περιλαμβάνονται στο έργο *Miscellanea intorno a Corcira* του Λάζαρου δε Μόρδου, από το οποίο και μεταφράζει ο Δε Βιάζης.

Από τις υπόλοιπες εφημερίδες θα μνημονεύσουμε τον *Νέον Αιώνα* (1891-1892) με εκδότη-διευθυντή τον Δ.Α. Υϊόρκ, στην οποία δημοσιεύει εκτενή μελέτη με τίτλο: «Ιστορικά ανέλεκτα Ζακύνθου» (1892), και το φιλολογικόν περιεχομένου σημείωμα «Ο Φώσκολος και η Ζάκυνθος» (1892), την εφημερίδα *Φως* (1905, 1906-1907) του Ανδρέα Αβούρη, όπου δημοσιεύει το 1905 και το 1907, μεταξύ άλλων, βιογραφικά σημειώματα των Επτανησίων Ηλία Τσιτσέλη, Γεράσιμου Μακρορά και Κωνσταντίνου Θεοτόκη και το άρθρο «Ο θάνατος της Ορφανής του Σολωμού. Η απονομή του παρασήμου εις τον Σολωμόν», για το οποίο ο ίδιος σημειώνει: «Εγρόφη τη ευκαιρία της μικράς μελέτης του διαπρεπούς Κερκυραίου λογίου Α. Βιλλέλι φερούσης τίτλον "A misconception about a poem of Dionysios Solomos", προς απόδειξιν ότι ο εθνικός ποιητής παραρρημοφορήθη δια του Σταυρού του Β. Τάγματος του Σωτήρος».¹⁹ Θα αναφερθούμε επίσης στην εφημερίδα *Νέον Φως* (εβδομαδιαία εφημερίδα των συμφερόντων του δήμου), και αυτή του Α. Αβούρη (1914-1917), όπου ο Δε Βιάζης δημοσιεύει, με αφορμή τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδος της Ενώσεως (1914), μια σειρά άρθρων για τους ζακυνθίους ριζοσπάστες, καθώς και τις συναφείς μελέτες «Ο Ζακύνθιος κλήρος και ο Ριζοσπαστισμός» και «Ο θρίαμβος της Ιδέας (Περί της ιδέας της Ενώσεως της Επτανήσου μετά του Ελληνικού Βασιλείου)». Για το τελευταίο άρθρο σημειώνει ο ίδιος: «Ενεκα κομματικών λόγων, η διεύθυνσις δεν ηθέλησε να δημοσιευθή το τέλος».

Αξιόλογη είναι και η συνεργασία του με την *Επτάνησο*, εβδομαδιαία πολιτική εφημερίδα, του Διον. Ρένεση (1924-1926), με τρείς σημαντικές ιστορικές

19. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Ο θάνατος της Ορφανής του Σολωμού. Η απονομή του παρασήμου εις τον Σολωμόν», *Φως*, αρ. 67-70 (1907).

μελέτες για την Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα (1924-25), την εκκλησιαστική ιστορία (1925) και την ιστορία της εκπαίδευσης της Ζακύνθου (1926), που δημοσιεύονται σε συνέχειες, και μια ακόμη εκτενή μελέτη για την ελληνικότητα του Φώσκολου με τίτλο: «Ο Φώσκολος Έλληνας» (1925).

Άλλες εφημερίδες –οι πιο πολλές βραχύβιες– με τις οποίες συνεργάζεται με λίγα έως ελάχιστα άρθρα, από το 1882 έως το 1925, είναι: *Κρίσις* (1882), *Δίκαιον* (1887),²⁰ *Θεατής* (1892), *Λαός* (1898), *Το Βήμα* (1902), *Εθνοσυνέλευσις* (1902),²¹ *Θέατρον* (1903), *Νέον Πνεύμα* (1907), *Γραφή* (1908), *Ο Φιλελεύθερος* (1912), *Νέος Ορίζων* (1920), *Αναγέννησις* (1925).²²

Τέλος, στο *Ζακύνθιον Ημερολόγιον* του Γ.Δ. Λογοθέτη, ο Δε Βιάζης δημοσιεύει τέσσερα άρθρα εκ των οποίων τα τρία είναι βιογραφίες Ζακυνθίων: του Παναγιώτη Σκαλτσούνη, νομομαθούς, λογίου και ποιητή (1890), του Γεωργίου Κανδιάνου Ρώμα, με αποσπάσματα ποιημάτων του (1891) και του Παύλου Μερκάτη, ευγενούς, λογίου και επιστήμονα (1896).

Όπως συνάγεται από όσα αναφέρθηκαν, η παρουσία του, κατά τον Παλαμά, «πολυίδιμονος και πολυγράφου ερευνητή» Σπυρίδωνος Δε Βιάζης είναι αδιάλειπτη (έως και πληθωρική) στη μεγάλη πλειονότητα των ποικίλου περιεχομένου ζακυνθινών εντύπων, γεγονός που καταδεικνύει τόσο την ενεργό παρουσία του στα πνευματικά και κοινωνικά δρώμενα της εποχής του, όσο και την ευρεία αποδοχή και το κύρος του στον ζακυνθινό, αλλά και τον ευρύτερο επτανησιακό, ελλαδικό και εξωελλαδικό χώρο.

Το γεγονός ότι η πληθώρα αυτή των δημοσιευμάτων δεν συνοδεύεται πάντοτε από αντίστοιχη ποιότητα, θα πρέπει, κατά την άποψή μας, να αποδοθεί σε μια αίσθηση επείγουσας ανάγκης και στον ειλικρινή ζήλο που τον διακατείχε να διασώσει και το ελάχιστο στοιχείο της πνευματικής και πολιτισμικής παράδοσης, κυρίως της Επτανήσου, το οποίο θα μπορούσε να χρησιμεύσει και να αξιοποιηθεί από μεταγενέστερους μελετητές, και πολύ λίγο, νομίζουμε, σε προ-

20. Εδώ ο Δε Βιάζης δημοσιεύει το ιστορικού περιεχομένου άρθρο του «Εγχώριοι Αρχαί επί Ενετοκρατίας», (1887), τχ. 4, 6, 14, με την επεξήγηση: «Περιέχει: Αμίσθους Αρχάς: Α' Οι Σύντικοι – Β' Οι Κήνσορες – Γ' Οι Αντιρρητικοί (Contraditori) – Δ' Οι Πρέσβεις – Ε' Επίτροποι του Πτωχοκομείου – ΣΤ' Προβλεπταί επί των δρόμων – Ζ' Ειρηνάρχαι (Signori alla Pace)».

21. Στην εφημερίδα αυτή ο Δε Βιάζης συμμετέχει με το άρθρο του «Ο Ποιητής Σολωμός», (1902), τχ. 73, το οποίο, όπως σημειώνει ο ίδιος «εδημοσιεύθη κατά την ημέραν των αποκαλυπτηρίων του αγάλματος του Εθνικού Ποιητού».

22. Οι εντός παρενθέσεως χρονολογίες οι οποίες συνοδεύουν το όνομα των εφημερίδων στην παράγραφο αυτή αναφέρονται στην χρονολογία δημοσίευσης των άρθρων του Σ. Δε Βιάζης σε αυτές και όχι στη διάρκεια του εκδοτικού βίου τους.

σωπική ματαιοδοξία, όπως του καταλογίζει ο πνευματικός του αντίζηλος Α.Χ. Ζώης. («[...] ηρέσκετο να βλέπη παντού δημοσιευόμενον το όνομά του»)²³

Εξ άλλου θεωρούμε ότι και η προσωπική του μαρτυρία είναι επαρκώς πειστική:

Δεν δημοσιεύω [...] επιδείξεως χάριν, ούτε όπως ελαττώσω την φήμην περιφανών ανδρών, αλλ' όπως δώσω ύλην πρόχειρον εις τους καταγινόμενους εις την σύνταξιν ιστορίας της ημετέρας φιλολογίας.

*Νομίζω ότι πας Έλληνα οφείλει να πράξη ούτως, άχρως ου αποθησανρισθή άπασα η τήδε κακείσε διεσκορπισμένη ύλη, η αφορώσα την ημετέραν Φιλολογίαν.*²⁴

Αυτό το έργο το έπραξε, κατά την άποψή μας, ο Σπυρίδων Δε Βιάζης στον υπερθετικό βαθμό και του είμαστε υπόχρεοι γι' αυτό.

Περίληψη / Summary

Η αδιάλειπτη και πληθωρική παρουσία του κερκυραίου λογίου Σπυρίδωνος Δε Βιάζη στη μεγάλη πλειοψηφία των ζακυνθινών εντύπων και η πολυθεματικότητα των δημοσιευμάτων του είναι ενδεικτική όχι μόνο της έκτασης των γνώσεων του, αλλά και της ευρείας αποδοχής και του κύρους του στον ζακυνθινό και τον ευρύτερο επτανησιακό και ελλαδικό χώρο.

The continuous and plethoric presence of the Corfiot scholar Spyridon De Biazis in the great majority of Zakynthiot journals and the variety of subjects he dealt with in his writings indicates not only the extension of his knowledge, but also the wide acceptance and prestige he had acquired in Zakynthos, the Ionian Islands and throughout the Greek world of letters.

23. Α.Χ. Ζώης, «Σπυρίδων Δε Βιάζης», ό.π., σ. 286.

24. Σπυρίδων Δε Βιάζης, «Σύμμικτα φιλολογικά», *Ζακύνθιος Ανθών*, τχ. 42 (1878), σ. 173.

Σπυρίδων Δε Βιζζης.

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ (1901-1940)

Πρόδρομη ανακοίνωση*

Χ.Α. Καράογλου – Εύη Κώστα

Κατ' αρχάς, πριν περάσουμε στο θέμα μας, οφείλουμε να πούμε δυο λόγια για τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο της ανακοίνωσής μας: Είναι μια «πρόδρομη» ανακοίνωση, στην οποία θα θέσουμε «ζητήματα», δηλαδή ερωτήματα, που απαιτούν περαιτέρω έρευνα. Πρόκειται για βασικά ερωτήματα τα οποία τίθενται εκ των πραγμάτων. Έτσι, στα 20 λεπτά που έχουμε στη διάθεσή μας, θα αναπτύξουμε τα εξής δύο γενικά θέματα:

1ον). Επειδή σε μια συστηματική ιστορική μελέτη επιβάλλεται να εξετάσουμε τα πράγματα όχι στατικά αλλά εξελικτικά, σε σχέση με ό,τι προηγήθηκε, σε σχέση με τις συνθήκες γένεσης κ.λπ., τίθεται το εξής ερώτημα: Στα 1901, ο επτανησιακός τύπος έχει πίσω του μια εκατόχρονη ιστορία· σε ποιο στάδιο αυτής της μακράς πορείας βρισκόμαστε;

2ον). Τί ακριβώς εννοούμε όταν λέμε «κερκυραϊκός» περιοδικός τύπος και πώς πρέπει να μελετηθεί, από ποια οπτική γωνία; Ως τύπος της «περιφέρειας», άρα, σε σχέση με τον τύπο του «κέντρου» ή και σε σύγκριση με τον τύπο άλλων περιφερειών;

Ως προς το πρώτο ζήτημα, δηλαδή ως προς τα χρονικά όρια του τίτλου της ανακοίνωσής μας, εύλογα θα αναρωτηθεί κανείς με ποια κριτήρια θέσαμε το 1901 ως αφετηρία και το 1940 ως τέλος. Μπορούμε να μιλήσουμε για έτη «σταθμούς» στην ιστορία του κερκυραϊκού ή, ευρύτερα, του επτανησιακού περιοδικού τύπου;

Βέβαια, ως γνωστόν, η περιοδολόγηση, δηλαδή οι τομές στον ενιαίο και αδιαίρετο ιστορικό χρόνο, είναι συμβατική. Δε μπορεί, όμως, να είναι απολύτως αυθαίρετη. Στην ιστορία, μιλούμε για έτη «σταθμούς», για περιόδους, με κάποια αντικειμενικά κριτήρια: είτε τα πολύ σημαντικά γεγονότα που αλλάζουν, όπως λένε, τον ρου της ιστορίας, είτε όταν, μέσα στο παρελθόν, (δια)κρίνουμε να κυοφορείται κάτι διαφορετικό – αντανάκλαση και, συνάμα, έκφραση νέων συλλογικών αναγκών, ροπών και τάσεων.

Επειδή κάθε ειδικό θέμα, όπως το δικό μας, αποτελεί κομμάτι ενός σύνθε-

* Στο κείμενο της ανακοίνωσης, που διατηρεί την προφορικότητά της, έχουν προστεθεί μερικά πληροφορικά στοιχεία, καθώς και οι υποσημειώσεις.

του και ευρύτερου θέματος, ψηφίδα μιας «μεγάλης εικόνας», η ιστορία των κερκυραϊκών περιοδικών ανήκει οργανικά στο πλαίσιο της ιστορίας της τυπογραφίας και του τύπου της Επτανήσου. Αυτή ακριβώς η ιστορία, σε συνάρτηση με τις οικονομικές και τις κοινωνικο-πολιτικές παραμέτρους, αποτελεί τον πρώτο, εξωτερικά, και ευρύτερο κύκλο του θέματος μας. Η πνευματική ζωή και ειδικότερα η λογοτεχνία στην Κέρκυρα στα πρώτα σαράντα χρόνια του 20ού αιώνα, όπως αποτυπώνεται και διαμορφώνεται μέσα από τα τοπικά περιοδικά βρίσκονται στον εσωτερικό και μικρότερο ομόκεντρο κύκλο.

Στην ιστορία του κερκυραϊκού λογοτεχνικού τύπου, το 1901 δεν αποτελεί αφετηρία μιας νέας περιόδου· δεν εκδόθηκε π.χ. κάποιος σημαντικός περιοδικό που να δικαιολογεί αυτή την τομή. Τα όρια 1901-1940 τέθηκαν όχι γιατί ορίζουν κάποια νέα «περίοδο», αλλά γιατί, απλούστατα, στο πλαίσιο της βιβλιογραφίας των περιοδικών λόγου και τέχνης την οποία συντάσσουμε εδώ και δύο δεκαετίες,¹ θα ενταχθούν και τα περιοδικά της «περιφέρειας».

Πάντως, ας μην ξεχνάμε ότι τα ειδικά λογοτεχνικά περιοδικά αποτελούν βασικό και μόνιμο στοιχείο της πνευματικής ζωής στην Ελλάδα μόλις από το 1898, έτος έκδοσης του περιοδικού *Τέχνη* του Κ. Χατζόπουλου – πρώτο μιας μακράς σειράς λογοτεχνικών περιοδικών. Μέχρι τότε, οι εκδόσεις ειδικών λογοτεχνικών περιοδικών αποτελούσαν μεμονωμένες εξαιρέσεις, οι πιο σημαντικές από τις οποίες προέρχονταν από τα Επτάνησα· αναφέρουμε για παράδειγμα τα δύο ζακυνθινά περιοδικά *Ζακύνθιος Ανθών* (1874-1878) και *Ποιητικός Ανθών* (1886-1887). Αντίθετα, στο αθηναϊκό «κέντρο», ως γνωστόν, από τα μέσα του 19ου αιώνα και επί μισόν αιώνα κυρίαρχο είδος περιοδικού ήταν το οικογενειακό φιλολογικό περιοδικό.

Στο σημείο αυτό, ας μας επιτραπεί να ανοίξουμε μια παρένθεση, για να υπενθυμίσουμε ελάχιστα στοιχεία από την ιστορία της τυπογραφίας και του τύπου στα Επτάνησα – στοιχεία γνωστά από τις εργασίες άλλων αρμοδίων μελετητών.

Από την πρώτη (και πρώιμη, θα λέγαμε) περίοδο (1798-1847) σημειώνουμε μόνον ότι το πρώτο τυπογραφείο στα Ιόνια νησιά εγκαταστάθηκε την άνοιξη του 1798, στην Κέρκυρα, από τους Γάλλους του Ναπολέοντα Βοναπάρτη· πρόκειται για το τυπογραφείο που θα ονομαστεί «Δημόσιον Τυπογραφείον», στο οποίο τυπώθηκαν οι πρώτες εφημερίδες και τα πρώτα περιοδικά. Εδώ τυπώθηκε και το

1. Ερευνητική Ομάδα, εποπτεία Χ.Α. Καραόγλου, *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940). Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*. Τόμος πρώτος: *Αθηναϊκά περιοδικά (1901-1925)*. Τόμος δεύτερος: *Αθηναϊκά περιοδικά (1926-1933)* και Τόμος τρίτος: *Αθηναϊκά περιοδικά (1934-1940)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1996-2007. Τόμος τέταρτος: *Λευτέρης Παπαλεοντίου, Κυπριακά περιοδικά (1903-1958)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004.

σημαντικότερο περιοδικό της περιόδου, η γνωστή μας τρίγλωσση *Ιόνιος Ανθολογία* (Ιαν. 1834-Ιαν. 1835 και 1854-1855).

Υπενθυμίζουμε επίσης ότι γενέθλιος τόπος του ελληνικού τύπου είναι η Βιέννη, όπου, στα 1784, τυπώθηκε η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο βραχύβιος *Ταχυδρόμος*, από τον ζακυνθινό λόγιο τυπογράφο Γεώργιο Βεντότη (1757-1795)² κατόπιν, η *Εφημερίς* (1790-1797) των αδελφών Πούλιου και ακολούθησε το εξαίρετο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* (1811-1821). Τα Επτάνησα είναι η πρώτη περιοχή της Ελλάδας όπου εκδίδονται εφημερίδες και περιοδικά.

Η επόμενη περίοδος αρχίζει στα 1847, όταν, ύστερα από την απόφαση (το 1843) του άγγλου αρμοστή John Colborne βαρόνου του Seaton να επιτρέψει την ίδρυση τυπογραφείων, ιδρύθηκε ένα τυπογραφείο στη Ζάκυνθο· την επόμενη χρονιά, το 1848, ο αρμοστής παραχώρησε το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας, οπότε ιδρύθηκε και άλλο τυπογραφείο, αυτή τη φορά στην Κέρκυρα, το σύγχρονο, πλήρως εξοπλισμένο τυπογραφείο «Ερμής» του Χρίστου Νικολαΐδη Φιλαδελφέως. Το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας υπήρξε καθοριστικής σημασίας, καθώς αμέσως μετά, στα μεγάλα νησιά της Επτανήσου, άρχισαν να εκδίδονται εφημερίδες που εξέφρασαν είτε τους ριζοσπάστες, είτε τους μεταρρυθμιστές είτε τους φιλοκυβερνητικούς.

Το πότε κλείνει αυτή η περίοδος είναι ζήτημα που θα αφήσουμε ανοιχτό, αφού δεν εμπίπτει στο πλαίσιο της ανακοίνωσής μας. Αν χρειαστεί, κατά τη συζήτηση, θα θέσουμε υπόψη σας τον προβληματισμό μας. Ας καταθέσουμε μόνο το εξής ερώτημα: Μπορούμε να θέσουμε ως όριο το 1864, δηλαδή το έτος ενσωμάτωσης της Ιονίου Πολιτείας στην Ελλάδα; Βέβαια, αυτό το γεγονός υπήρξε καθοριστικό, διότι μετέτρεψε τα αυτόνομα Επτάνησα (με «κέντρο» την Κέρκυρα, έδρα της Ιονίου Ακαδημίας) σε ελλαδική «περιφέρεια». Όμως, από την άλλη μεριά, τα Επτάνησα για αρκετά ακόμη χρόνια θα διατηρήσουν την πνευματική τους αυτονομία. Γι' αυτό, κατά τη γνώμη μας, χρειάζεται να εξεταστεί σφαιρικότερα το ζήτημα της περιοδολόγησης της ιστορίας του επτανησιακού τύπου, αν το 1864 μπορεί να θεωρηθεί «όριο», έτος «σταθμός». Είναι ένα ζήτημα που αφορά ευρύτερα την εξέλιξη του πολιτισμικού χώρου της Ελλάδας, στον οποίο, επί πολλά χρόνια, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, περιλαμβάνονταν όχι ένα –η Αθήνα– αλλά πολλά αυτόνομα πνευματικά κέντρα και μάλιστα σπουδαιότερα από την πρωτεύουσα του κράτους.

Εν πάση περιπτώσει, οι περιοδολογήσεις, όπως και τα σχήματα, είναι βολικά εργαλεία μελέτης, τα οποία, ενίοτε, οδηγούν σε γοητευτικές ερμηνείες.

2. Βλ. Γλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «Η πρώτη ελληνική εφημερίδα, ο *Ταχυδρόμος της Βιέννης* (1784) των Βεντότη και Baumeister, και η δημιουργία μιας αστικής δημοσιοότητας στους Νέους Χρόνους», *Κονδυλοφόρος*, 8 (2009), 131-148.

Όμως, αν συμβεί το υλικό μας να αρνείται να υποταχθεί πλήρως στα σχήματά μας, αν κάτι εξέχει σαν μακρύ ποδάρι, τότε η λύση που εφαρμόζουμε είναι η πιο εύκολη: κόβουμε το μακρύ ποδάρι, ό,τι δεν μας βολεύει και ό,τι θέτει υπό αμφισβήτηση τη θεωρητική μας κατασκευή.

Προκειμένου να έρθουμε χρονικά πιο κοντά στο θέμα μας, ας δούμε τί συμβαίνει στην Κέρκυρα και ευρύτερα στα Επτάνησα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα – δηλαδή κατά την περίοδο ανάπτυξης του ημερήσιου και του περιοδικού τύπου στην Ελλάδα.

Αναμφίβολα, στα Επτάνησα, η εκδοτική παραγωγή είναι ιδιαίτερα αξιόλογη, αφού εκδόθηκαν πολλά και σημαντικά περιοδικά. Όμως, αξιοσημείωτο και, συνάμα, αξιοπερίεργο είναι ότι όλα σχεδόν εκδόθηκαν στη Ζάκυνθο. Οι τίτλοι τους με χρονολογική σειρά:

1. *Ζακύνθιος Ανθών* (Σεπτ. 1874-Δεκ. 1878)³
2. *Κόριννα* (Ιαν. 1875-29 Οκτ. 1878)
3. *Κυψέλη* (Ιαν. 1884-Ιούλ. 1887)⁴
4. *Νέα Ανθοδέσμη* (Δεκ. 1884-19 Δεκ. 1885)
5. *Ποιητικός Ανθών* (14 Σεπτ. 1886-1887)
6. *Ανθών* (15 Απρ. 1889-31 Δεκ. 1890)⁵
7. *Αι Μούσαι* (1 Σεπτ. 1892-31 Μαρτ. 1941)
8. *Ηώς* (Νοέμ. 1897-1898)
9. *Ποιητικός Ανθών* (21 Μαΐου-4 Ιουνίου 1900 και 18-24 Μαρτίου 1904)

Αντίθετα με τη Ζάκυνθο, στην Κέρκυρα, όσο γνωρίζουμε, εκδόθηκε ένα μόνο περιοδικό, βραχύβιο (και άγνωστό μας έως αυτή τη στιγμή), με τίτλο *Οικιακή Ανθοδέσμη* (22 Μαρτ.-5 Ιουλ. 1875). Ακόμη και αν μας διαφεύγουν –όπως είναι πιθανό– οι τίτλοι ενός ή δύο περιοδικών, γεννάται η εξής απορία: πώς ερμηνεύεται το γεγονός ότι, καθ' όλη την εικοσιπενταετία 1875-1900, αυτή η πόλη, αυτό το νησί, η Κέρκυρα, με την τόσο σημαντική λογοτεχνική παράδοση, με τόσους, ζώντες ακόμη, παλαιούς μα και νέους λογοτέχνες και λογίους, δεν διαθέτει αξιόλογα περιοδικά;

Η απορία μας δεν αίρεται από το γεγονός ότι αρκετές εφημερίδες από τα μέσα του 19ου αιώνα είναι πολιτικές και συνάμα «φιλολογικές».⁶ Την απορία μας

3. Ψηφιοποιημένο: <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/zakynthios/issue/archive>

4. Ψηφιοποιημένο: <http://diglib.ypepth.gr/awweb/main.jsp?flag=browse&smd=2&awdid=5>

5. Ψηφιοποιημένο: <http://diglib.ypepth.gr/awweb/main.jsp?flag=browse&smd=2&awdid=5>

6. Θεοδόσης Πυλαρινός, «Τα περιοδικά της Κέρκυρας και ο *Πόρφυρας*», *Πρακτικά δέκατου τέταρτου συμποσίου ποίησης, Πάτρα, Αχαικές Εκδόσεις*, 1996, σ. 356-357.

την ενδυναμώνει και ένα ακόμη γεγονός που δείχνει ότι κάθε άλλο παρά σε περίοδο εκδοτικής απραξίας βρισκόμαστε: η εν γένει εκδοτική παραγωγή, με βάση την *Ελληνική βιβλιογραφία της Πόλης Πολέμη*, κατά την περίοδο 1875-1900, παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερους δείκτες στην Κέρκυρα· συγκεκριμένα στην Κέρκυρα έχουμε 525 εκδόσεις (ήτοι, κατά μέσον όρο, 20 ετησίως), στη Ζάκυνθο 299 και στην Κεφαλονιά 318. Ας σημειώσουμε ακόμη ότι η εκδοτική ξηρασία στον τομέα των λογοτεχνικών περιοδικών θα συνεχιστεί μέχρι το 1915, δηλαδή μέχρι την έκδοση της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας*.

Περνάμε στο δεύτερο ζήτημα. Ο επιθετικός προσδιορισμός «κερκυραϊκός» του τίτλου μας δημιουργεί το εξής βασικό ερώτημα μεθόδου και προσανατολισμού της μελέτης: με ποια κριτήρια θα χαρακτηρίσουμε ένα περιοδικό «κερκυραϊκό»; Με κριτήριο την ύλη του, τα τοπικού ενδιαφέροντος θέματά του ή και κάποια (και ποια) ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που τον διαφοροποιούν από τα ομοειδή περιοδικά άλλων περιοχών και τα οποία δικαιολογούν την αυτονόμησή του; Ή, μήπως, με κριτήριο, απλώς, τον τόπο έκδοσης, την καταγωγή του εκδότη και των κύριων συνεργατών του; Ή, τέλος, με κριτήριο τον συνδυασμό όλων αυτών; Είναι «κερκυραϊκό» ένα περιοδικό που εκδίδεται π.χ. στην Αθήνα από κάποιον Κερκυραίο ή από σύλλογο Κερκυραίων; Ή, αντίστροφα, είναι «κερκυραϊκό» ένα περιοδικό γραμμένο στα ιταλικά που εκδίδεται στην Κέρκυρα από Ιταλό γεννημένο στην Κέρκυρα;

Εν πάση περιπτώσει, αφού, με κάποια κριτήρια, αποφασίσουμε ποια περιοδικά θα θεωρήσουμε «κερκυραϊκά», θα προκύψει το σημαντικότερο ζήτημα, δηλαδή αν θα μελετηθούν αυτόνομα, χωριστά από τον περιοδικό τύπο της Επτανήσου ή, ευρύτερα, και της Ελλάδας.

Η απάντηση φαίνεται, ίσως, απλή και, σχεδόν, αυτονόητη, αφενός, διότι, όπως είπαμε προηγουμένως, «η ιστορία των κερκυραϊκών περιοδικών ανήκει οργανικά στο πλαίσιο της ιστορίας της τυπογραφίας και του τύπου της Επτανήσου»· αφετέρου, διότι η Κέρκυρα των αρχών του 20ού αιώνα, σε κάποιο βαθμό, παρουσίαζε ακόμη «τοπική» πνευματική κίνηση και διατηρούσε την πνευματική της αυτονομία – αυτονομία που αποτυπώνεται στον όρο «Κερκυραϊκή Σχολή» που χρησιμοποιούν οι ίδιοι λογοτέχνες.

Όμως το ζήτημα είναι λίγο πιο σύνθετο, καθώς εκ των πραγμάτων τίθενται, μεταξύ άλλων, τα εξής δύο ερωτήματα:

1) Ποιες είναι οι σχέσεις των κερκυραϊκών περιοδικών με τα περιοδικά των άλλων νησιών, ιδίως της Ζακύνθου; Εκφράζουν και τροφοδοτούν τις όποιες ενδοεπτανησιακές ή, ακόμη, τις ενδοκερκυραϊκές αντιθέσεις; Ποιες ήταν και ποιες είναι, αυτά τα χρόνια, πώς εξελίχθηκαν οι σχέσεις (πνευματικές και άλλες) μεταξύ

των νησιών; Υπάρχει κάποια αντιπαλότητα, κάποιος ανταγωνισμός – πολιτικός, κοινωνικός, πνευματικός;

Δύο παραδείγματα: Ο τίτλος του παλαιού περιοδικού *Ζακύνθος Ανθών* (1874-1878) υποδηλώνει τον «τοπικό» χαρακτήρα του· όπως εξάλλου δηλώνει σαφώς ο εκδότης του Ιωάννης Τσακασιάνος, επιδιώκει να εκφράσει πρωτίστως την πνευματική ζωή της Ζακύνθου και δευτερευόντως των άλλων νησιών. Παραθέτουμε:

Το ημέτερον περιοδικόν θέλει περιέχει έργα ως επί το πλείστον λογίων συμπολιτών μας, [...] θέλει δε ευχαρίστως εγκλιματίζει εν τοις κόλποις αυτού τα νοητικά προϊόντα ετέρων συμπατριωτών και ομογενών.

(*Ζακύνθος Ανθών*, τχ. 13, Μάιος 1876, 2)

Το ζήτημα για τον μελετητή είναι να ερμηνεύσει αυτή τη δήλωση, αν, λ.χ., το ενισχυμένο τοπικό αίσθημα υποκρύπτει κάποια αντίληψη πρωτοκαθεδρίας ή ανωτερότητας έναντι των άλλων νησιών· και αν συμβαίνει αυτό, πού οφείλεται.

Το δεύτερο παράδειγμα: Σαράντα χρόνια μετά τον *Ζακύνθιον Ανθών*, κυκλοφόρησε το σπουδαίο κερκυραϊκό περιοδικό, η γνωστή μας *Κερκυραϊκή Ανθολογία*. Στον τίτλο και στο προγραμματικό σημείωμα διαφαίνεται ένα αίσθημα υπεροχής έναντι των άλλων νησιών. Παραθέτουμε:

Τα γράμματα, όπως και οι επίλοιπες καλές τέχνες, καλλιεργούνται από γενεές στα Επτάνησα και μάλιστα στην Κέρκυρα, όπου η εξέλιξή τους ακολούθησε ιδιαίτερο δρόμο χαραγμένο σε μίαν αδιάκοπη παράδοση που η φωτεινή της αρχή είναι ο ποιητής Διονύσιος Σολωμός.

Τα δύο παραδείγματα, επιβεβαιώνουν συμπεράσματα και παρατηρήσεις του Θεοδόση Πυλαρινού ότι, στα σαράντα χρόνια που μεσολαβούν μεταξύ τους, συντελείται η μετατόπιση του επτανησιακού «κέντρου», της ιδιαιτερότητας (άρα και της αυτονομίας) από το ένα νησί στο άλλο, ή, αλλιώς, η μετάβαση από τη «Ζακυνθία Σχολή» στην «Κερκυραϊκή Σχολή».⁷ Και στη μία και στην άλλη περίπτωση, ο όρος «Επτανησιακή Σχολή» δεν εκλαμβάνεται ως ενιαίο και αδιάρετο σύνολο που περιλαμβάνει όλα τα Επτάνησα· η χρήση του, αυτά τα χρόνια, δηλώνει, ίσως, τη διάθεση κάθε νησιού να εμφανιστεί ως ο κύριος εκπρόσωπος της ευρύτερης παράδοσης, του ένδοξου παρελθόντος. Και είναι αξιοσημείωτο (ή, αν θέλετε, αξιοπερίεργο) τούτο: ότι και τα δύο αυτά περιοδικά διαμορφώνουν την αυτοεικόνα τους σε περίοδο παρακμής ή έστω τελευταίας αναλαμπής της τοπικής

7. Βλ. την ανέκδοτη διδακτορική του διατριβή, *Ειρήνη Α. Δεντρινού (1879-1974). Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής ή από την πρωτοπορία της περιφέρειας στην απομόνωση του επαρχιωτισμού*, Αθήνα, 1997.

λογοτεχνικής παραγωγής, όταν δηλαδή πολλοί ζακύνθιοι και κερκυραίοι λογοτέχνες έχουν ενσωματωθεί στο αθηναϊκό κέντρο – επηρεάζοντάς το μα και επηρεάζόμενοι από αυτό. Μπορεί, στα 1915, η «Κερκυραϊκή Σχολή» να είχε παρόν, δεν είχε όμως μέλλον· η πτώση της ήταν βεβαία και ορατή.

2) Δεύτερο και ευρύτερο ερώτημα. Πού ανήκει ο κερκυραϊκός περιοδικός τύπος; Στον «τοπικό», στον τύπο της «περιφέρειας»; Και αν ναι, ποιες οι σχέσεις του με τον τύπο του «κέντρου»; Μεταξύ κέντρου και περιφέρειας «διαμορφώνεται ένα πλέγμα άμεσων και έμμεσων σχέσεων, [...] εξάρτησης ή και σύγκρουσης κτλ., σε ποικίλα πεδία: πολιτικό, οικονομικό, πνευματικό. Το κέντρο αποτελεί την έδρα της εξουσίας, κυριαρχεί, ελέγχει και καθοδηγεί, και συνάμα λειτουργεί ως πόλος έλξης για την περιφέρεια. Το πλέγμα των σχέσεων τους δημιουργεί μια ποικιλία αισθημάτων, όπως, για παράδειγμα, το αίσθημα της κατωτερότητας και της εγκατάλειψης, ή, αντιστοίχως, της υπεροχής και της υπεροψίας».⁸

Όπως είπαμε προηγουμένως, στα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια του 19ου αιώνα, στην Κέρκυρα δεν εκδόθηκαν αξιόλογα περιοδικά. Αυτό συνεχίστηκε για 14 ακόμη χρόνια, μέχρι την έκδοση της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας*, το 1915. Τα πρωτεία κατέχει πάλι η Ζάκυνθος, όπου, μαζί με τα παλαιότερα περιοδικά *Αι Μούσαι* του Λεωνίδα Ζώη και *Ποιητικός Ανθών*, που ξανακυκλοφόρησε για δύο εβδομάδες τον Μάρτιο του 1904 με τίτλο *Ανθών*, εκδόθηκαν συνολικά δεκαέξι περιοδικά, τα εξής με χρονολογική σειρά:⁹

1. *Αι Μούσαι* (1892-1941). Δ/ντής Α.Χ. Ζώης.
2. *Ανθών. Εβδομαδιαίον περιοδικόν ανάγνωσμα φιλολογικόν και κοινωνικόν* (18-25 Μαρτ. 1904). Δ/ντής Παν. Δ. Αβούρης.
3. *Ροδών. Μηνιαίον φιλολογικόν περιοδικόν*, (1906-Ιούλιος 1907). Δ/ντής Γ.Δ. Τσακασιάνος.
4. *Εθνική Ανθολογία. Μηνιαίον ποιητικόν περιοδικόν* (Φεβρ.-Δεκ. 1908). Δ/ντής Π.Α. Αβούρης.
5. *Μυρσίνη. Δεκαπενθήμερον εικονογραφημένον φιλολογικόν περιοδικόν*, (1 Νοε. 1909-16 Μαΐου 1910). Ζάκυνθος και Πάτρα. Δ/ντής Αναστ. Γ. Ζώης - Ανδρέας Δ. Φιορίνης.

8. Βλ. Χ.Α. Καράογλου, «Αναζητώντας την ταυτότητα των περιφερειακών λογοτεχνικών περιοδικών», στον τόμο *Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη. 1800-1922*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2000, σ. 108.

9. Τα στοιχεία αντλούνται από τα εξής βιβλιογραφικά βοηθήματα: Φαίδων Μπουμπουλίδης, *Συμβολή εις την επτανησιακήν βιβλιογραφίαν: περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου, Αθήνα, 1956* και Λάμπρος Βαρελάς, «Το μεσοπολεμικό επαρχιακό περιοδικό λογοτεχνικό και ημιλογοτεχνικό περιοδικό (1919-1940)», στον τόμο *Ο ελληνικός τύπος 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ε.Ι.Ε., 2005, σ. 289-290.

6. *Χάριτες. Μηνιαία φιλολογική επιθεώρησης* (1908;–1911).
7. *Αλκυών* (Μάιος–Σεπτ. 1912).
8. *Επτανησιακή Επιθεώρησης. Μηνιαίον περιοδικόν υπό την προστασίαν του Φιλολογικού Συλλόγου «Ανδρέας Κάλβος»* (Μάιος–Ιούνιος 1914).
9. *Σπινθήρ* (Δεκ. 1919).
10. *Επτανησιακή Επιθεώρησης* (Μάης 1923–Απρ. 1924). Συνέχεια του προηγούμενου.
11. *Επτανησιακή Εστία* (22 Ιαν. 1923–;).
12. *Ηώς* (1925–1926).
13. *Ιόνιος Ανθολογία* (1927–1941). Ζάκυνθος, Σύρος, Αθήνα. Δ/ντής Σπύρος και Μαριέττα Μινώτου.
14. *Λύρα* (6 Νοεμ. 1927).
15. *Ρόδον. Δεκαπενθήμερον λογοτεχνικόν περιοδικόν* (1931–1940;). Δ/ντής Σπ. Δ. Μαρίνος.
16. *Το Ξεκίνημα. Μηνιαίο περιοδικό κριτικής και τέχνης* (Μάρτ. 1937–Ιούν. 1938). Δ/ντής Νίκος Γρυπάρης.

Αντίθετα, ο κατάλογος των κερκυραϊκών λογοτεχνικών περιοδικών περιλαμβάνει τέσσερις μόνο τίτλους· πρώτο περιοδικό χρονολογικά, μόλις το 1915, η *Κερκυραϊκή Ανθολογία* και κατόπιν άλλα τρία:

1. *Κερκυραϊκή Ανθολογία* (1 Σεπτ. 1915–1 Σεπτ. 1918 και 1 Ιαν. 1924–1 Νοε. 1925).
2. *Ορφεύς. Δεκαπενθήμερος φιλολογική και επιστημονική επιθεώρησης*, τεύχη 1–19 (15 Νοε. 1922–31 Ιαν. 1924).
3. *Ανθών. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό και εγκυκλοπαιδικό περιοδικό*, τεύχη 1–5 (15 Ιαν.–5 Απρ. 1923).
4. *Επτάνησος. Μηνιαία πανεπτανησιακή φιλολογική–ιστορική και επιστημονική επιθεώρησης*, τεύχη 1–12 + 1–3 (Νοέμ. 1930–Ιαν. 1932).

Το γεγονός αυτό, ότι στην Κέρκυρα κυκλοφόρησαν τέσσερα μόνο λογοτεχνικά περιοδικά, προκαλεί βέβαια απορία την οποία αυτή τη στιγμή δεν μπορούμε να λύσουμε ικανοποιητικά. Η ύπαρξη εφημερίδων που φιλοξενούν λογοτεχνική ύλη μάλλον δεν αποτελεί επαρκή ερμηνεία του γεγονότος.¹⁰

Από τα κερκυραϊκά περιοδικά της περιόδου που εξετάζουμε, η *Κερκυραϊκή Ανθολογία* υπήρξε μακράν το πιο σημαντικό, το πιο αξιόλογο, και γι' αυτό εύλογα προσήλκυσε το ενδιαφέρον της φιλολογικής έρευνας· εννοούμε κυρίως τη διδακτορική μελέτη του Θεοδόση Πυλαρινού για την Ειρήνη Δεντρινού, όπου τριάν-

10. Βλ. Πυλαρινός, «Τα περιοδικά της Κέρκυρας και ο *Πόρφυρας*», ό.π., σ. 358.

τα σελίδες είναι αφιερωμένος στο περιοδικό.¹¹ Σημειωτέον ότι, στην Αθήνα, για 4-5 χρόνια (από το 1914 έως το 1918) δεν εκδιδόταν κάποιο άλλο σημαντικό περιοδικό εκτός από τον *Νουμά* – ο οποίος όμως συνέχιζε να παραμένει άκαμπτος εκφραστής του ψυχαραισμού. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι συνθήκες ώθησαν τους λογοτέχνες του κέντρου να αναζητήσουν κατάλληλο βήμα σε καλά περιφερειακά περιοδικά: το βρήκαν κυρίως στα αλεξανδρινά *Γράμματα*. Αντίθετα, η *Κερκυραϊκή Ανθολογία* της α΄ περιόδου αποδεικνύεται ότι δεν επιθυμεί το άνοιγμα προς το κέντρο και παραμένει ένα κλειστό περιοδικό της «Κερκυραϊκής Σχολής». Το άνοιγμα προς το κέντρο θα το επιχειρήσει στη δεύτερη εκδοτική της περίοδο, με σκοπό να ενισχύσει την παρουσία της και να διευρύνει την εμβέλεια της στο πανελλήνιο. Το άνοιγμα αυτό θα το ερμηνεύαμε ως ένδειξη «επαρχιωτισμού» που επιζητεί την αναγνώριση από το κέντρο.

Εν πάση περιπτώσει, επειδή, με εξαίρεση την *Κερκυραϊκή Ανθολογία*, ο κερκυραϊκός περιοδικός τύπος δεν απασχόλησε την ιστορική έρευνα, θα κλείσουμε την ανακοίνωσή μας με μια, κατά το δυνατόν, σύντομη αναφορά στα υπόλοιπα τρία περιοδικά, χωρίς όμως να θέσουμε επιμέρους ζητήματα.

Πρώτα ένα γενικό συμπέρασμα: οικειοποιούμενοι τους δύο διαζευκτικούς υποτίτλους της διδακτορικής διατριβής του Θεοδόση Πυλαρινού, θα λέγαμε ότι στον κερκυραϊκό περιοδικό τύπο του 20ού αιώνα αποτυπώνεται η πορεία «από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της *Κερκυραϊκής Σχολής* ή από την πρωτοπορία της περιφέρειας στην απομόνωση του επαρχιωτισμού». Η *Κερκυραϊκή Ανθολογία* της πρώτης περιόδου είναι το τέλος μιας ακμής που προαναγγέλλει την επερχόμενη «πτώση», «την απομόνωση του επαρχιωτισμού», η οποία χαρακτηρίζει τα επόμενα τρία περιοδικά της δεκαετίας του 1920.

Ο *Ορφεύς*, του κερκυραίου δημοσιογράφου και δόκιμου εκδότη Πίπη Δ. Μαρτίνη, έχει «τοπικό» (κερκυραϊκό) χαρακτήρα. Στις προγραμματικές διακηρύξεις του, με τίτλο «Προς την αλήθειαν και το φως», ομολογεί την πίστη σε δύο ηγετικές μορφές της *Κερκυραϊκής Σχολής*, στον Πολυλά και στον Μαβίλη, και δηλώνει πως σκοπός της έκδοσής του είναι η ενίσχυση «των αρχών της ηθικής, της κοινωνικής προόδου και της πραγματικής ωραιότητας». Ως «τοπικό» περιοδικό απευθύνεται πρωτίστως στην κερκυραϊκή νεολαία και δευτερευόντως στους υπόλοιπους Επτανήσιους και Έλληνες: οι συνεργάτες του, στην πλειονότητά τους, είναι Κερκυραίοι (με σημαντικότερους τον Σπύρο Νικοκάβουρα και τον

11. Βλ. Πυλαρινός, *Ειρήνη Α. Δεντρονίου (1879-1974)*. Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της *Κερκυραϊκής Σχολής* ή από την πρωτοπορία της περιφέρειας στην απομόνωση του επαρχιωτισμού, ό.π., σ. 57-87. Πρόσφατα σχετικά έγινε και η μερική ευρετηρίασή του από τη μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Φιλολογίας της Πάτρας Μαρία Κρητικού (ανάρτηση: <http://nemertes.lis.upatras.gr/>).

Σπυρίδωνα Δε Βιάζη), μερικοί προέρχονται από τη Ζάκυνθο (Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου, Άγγελος Σαλούτσης κ.ά.) και από τα Ιωάννινα (Γεώργιος Χατζής-Πελλερέν κ.ά.) και λιγοστοί από άλλες πόλεις της περιφέρειας (Πάτρα, Άμφισσα, Μυτιλήνη κ.ά.). Στον *Ορφέα* δημοσιεύονται κυρίως λογοτεχνικά έργα (ποιήματα, λίγα διηγήματα, ένα θεατρικό έργο και μερικές μεταφράσεις, Οράτιος, Μαξίμ Γκόρκι κ.ά.) και μία μελέτη για τη ζωή και το έργο του Όσκαρ Ουάιλντ· επίσης, σχεδόν σε όλα τα τεύχη, συνήθως υπό τον τίτλο «Επιστήμη και Φιλοσοφία», δημοσιεύονται διάφορα άρθρα από την ιστορία, τη λαογραφία, την ιατρική ή άλλες επιστήμες.¹²

Αντίθετα, στο περιοδικό *Επτάνησος* (1930) που εξέδωσε πάλι ο Μαρτίνης –εν τω μεταξύ έχει κλείσει και η δεύτερη περίοδος της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας*– η αντίληψη της ιδιαιτερότητας (και της ανωτερότητας) της Κέρκυρας έχει αμβλυνθεί ακόμη περισσότερο. Αυτό το υποδηλώνουν ο τίτλος του περιοδικού, ο υπότιτλός του «Μηνιαία πανεπτανησιακή φιλολογική-ιστορική και επιστημονική επιθεώρησης», και το προγραμματικό σημείωμα που απευθύνεται «Προς τους απανταχού Επτανησίους». Για την ακρίβεια, όμως, πρέπει να προσθέσουμε ότι «τοπικοί» χαρακτηρισμοί χρησιμοποιούνται ως επίτιτλοι σε λογοτεχνικά πεζά, όπως «Κερκυραϊκή διηγηματογραφία», «Κεφαλλονίτικη διηγηματογραφία», αλλά και «Επτανησιακή λογοτεχνία».

Χωρίς αποκλειστικά «τοπικό» (κερκυραϊκό) προσανατολισμό είναι και ο βραχύβιος *Ανθών* (1923), «δεκαπενθήμερο φιλολογικό και εγκυκλοπαιδικό περιοδικό», του Γ.Ι. Λευθεριώτη. Ενδεικτικό είναι το ότι μεγάλος αριθμός συνεργασιών προέρχεται ή σχετίζεται με τα Επτάνησα. Στο προγραμματικό σημείωμα δηλώνεται ότι κύριος σκοπός είναι η «ανάδειξη του κάθε όμορφου», μέσα από την παρουσίαση νέων λογοτεχνικών ταλέντων, αλλά και από την προσφορά εγκυκλοπαιδικών γνώσεων στους αναγνώστες του. Από τον διπλό χαρακτήρα («φιλολογικό» και «εγκυκλοπαιδικό»), σημαντικότερος είναι ο πρώτος· δημοσιεύονται κυρίως ποιήματα, ελάχιστα διηγήματα (του Μποέμ και του Νίκου Βεργωτή), καθώς και λίγες μεταφράσεις ξένων λογοτεχνών (π.χ. Πούσκιν, ντε Μωπασάν κ.λπ.). Τέλος, στα περισσότερα τεύχη σχολιάζεται καυστικά η σύγχρονη ζωή στην Κέρκυρα.¹³

Κλείνοντας, θέλουμε να υπογραμμίσουμε τούτο: μπορεί αυτά τα περιοδικά να μην έχουν τη σημασία και την αξία της *Κερκυραϊκής Ανθολογίας*, δεν παύουν

12. Συστηματική ευρετηρίαση των τριών περιοδικών (*Ορφεύς*, *Επτάνησος*, *Ανθών*) θα δημοσιευθεί στην ιστοσελίδα του Εργαστηρίου Βιβλιολογίας www.vivliopontikas.gr.

13. Ως ένδειξη του χαρακτήρα του περιοδικού υποσημειώνουμε ότι προκήρυξε «Διαγωνισμό αρετής», και κάλεσε τους αναγνώστες «να αναδείξουν σε κάθε μέρος το πιο ενάρετο κορίτσι», τχ. 5 (5 Απρ. 1923) 8.

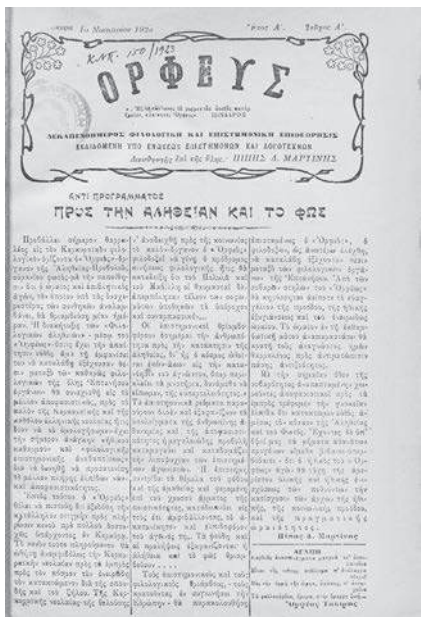
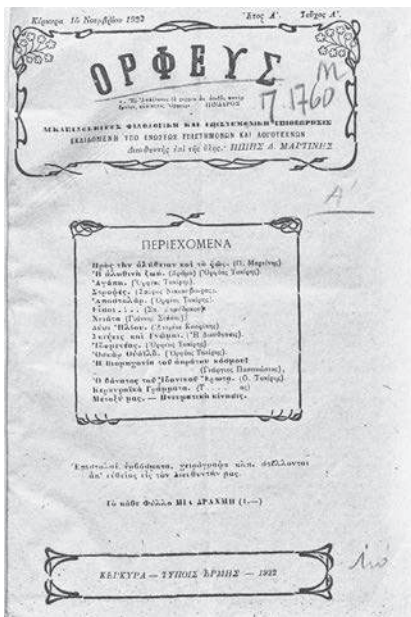
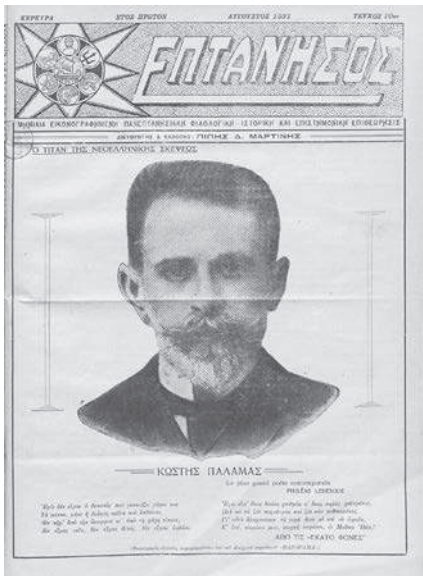
όμως να αποτελούν αξιόλογα στοιχεία της ιστορίας του κερκυραϊκού τύπου – περιοδικά που δεν πρέπει να υποτιμηθούν. Μπορεί ο Καβάφης, για το τέλος του Οροφέρνη, να λέει ότι «ίσως η ιστορία να το πέρασε / και, με το δίκιο της, τέτοιο ασήμαντο / πράγμα δεν καταδέχθηκε να το σημειώσει», όμως ο ιστορικός οφείλει να μελετά όχι μόνο τα κορυφαία περιοδικά που «έγραψαν ιστορία» αλλά και τα άλλα, τα «τοπικά» περιοδικά, ήσσονος σημασίας, αν θέλει (όπως πρέπει) να σχηματίσει, κατά το δυνατόν, καθαρότερη τη «μεγάλη εικόνα» που αναφέραμε στην αρχή. Εξάλλου, η νέα δυναμική περίοδος που αρχίζει μέσα στη δεκαετία του 1940 με τα *Φιλολογικά Νέα* (1945) και ιδίως με τον *Πρόσπερο* (1949-1954)¹⁴ προϋποθέτει την κάμψη των δύο δεκαετιών του Μεσοπολέμου.

Περίληψη / Summary

Η ανακοίνωση θέτει μερικά βασικά μεθοδολογικά ερωτήματα για τη μελέτη του κερκυραϊκού περιοδικού τύπου των ετών 1901-1940, σε σχέση με τον «περιφερειακό» επτανησιακό τύπο (ιδιαίτερα της Ζακύνθου), καθώς και με το αθηναϊκό «κέντρο». Τέλος γίνεται σύντομη αναφορά σε τρία από αυτά: *Ορφεύς*, *Ανθών*, *Επτάνησος*.

This paper aims to pose some basic methodical questions on studying the press of Corfu Island during the years 1901-1940, compared to the “peripheral” press of the Ionian Islands (especially of Zakynthos), as well as the Athenian “center”. In the end, a short overview of three Corfu magazines (*Oρφεύς*, *Ανθών*, *Επτάνησος*) is included.

14. Βλ. τις μονογραφίες του Θεοδόση Πυλαρινού: *Φιλολογικά Νέα* (1945), Κέρκυρα, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, 2007 και *Πρόσπερος* (1949-1954), Κέρκυρα, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, 2007.

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΑΡΜΟΝΙΑ* ΤΟΥ ΙΩ. ΜΑΜΟΥ (1895-1912)
ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΟΥ

Παναγιώτα Δημητρίου

Η παρουσία των καθολικών στην Ελλάδα είναι κυρίως γνωστή από την τέταρτη σταυροφορία. Με το πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830) εξασφαλιζόταν η ελεύθερη άσκηση της θρησκευτικής τους λατρείας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Στο πλαίσιο αυτό αναγνωρίζονται και τα θρησκευτικά δικαιώματα των καθολικών των Επτανήσων μετά την ένωση με την Ελλάδα.¹ Στα τέλη του 19ου αι. και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού καθοριστικό στις σχέσεις των εκκλησιών των καθολικών και των ορθοδόξων στην Ελλάδα είναι το θέμα των ενωτικών ή ουνιτών ή ελληνόρρυθμων, για τους οποίους η ελληνική εκκλησία εκφράζει δυσανεμία θεωρώντας ότι έκαναν προσηλυτισμό εις βάρος των ορθοδόξων.² Οι καθολικοί της Ελλάδας ζώντας σε καθεστώς ευνοϊκό αναπτύσσουν εκδοτική δραστηριότητα.³ Στην Αθήνα κατά τα έτη 1895-1912 εκδίδεται η *Αρμονία* από τον καθολικό κληρικό Ιωάννη Λορέντζου Μάμο. Η *Αρμονία* είχε τακτικές ανταπο-

1. Ιωάν. Ε. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β' (ΙΑ' αιώνας μέχρι σήμερα), χωρίς εκδόσεις, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 452. – Μάρκος Φώσκολος, «Σύντομη ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα», *Ο Καθολικισμός*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000 (επιμέλεια: Θεόδωρος Κοντίδης), σ. 73, 98-99. – Μάρκος Φώσκολος, *Η πορεία 20 αιώνων του λαού του Θεού. Ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας. Με αναφορά στην Εκκλησία της Ανατολής και στην Καθολική Εκκλησία στην Ελλάδα*, εκδ. Πορεία Πνευματική, Αθήνα 1987, σ. 207, 357-358. – Μάρκος Φώσκολος, *Αναδιοργάνωση της καθολικής εκκλησίας Ελλάδος προ 100 ετών*, εκδ. εφημερίδος (Καθολική), Αθήνα χ.χ., σ. 3-4.

2. Γ. Μεταλληνός – Δημ. Γόνης διαν. Ηλ. Φρατσέα – διαν. Ευγ. Μοράρου Επίσκοπος Βανάτου Αθανάσιος (Γιέβτιτς), *Η Ουνία Χθες και σήμερα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 1992, σ. 70. – Μάρκος Φώσκολος, *Η πορεία 20 αιώνων του λαού του Θεού...* ό.π., σ. 359. – Γεωργίου Δ. Μεταλληνού, *Ουνία πρόσωπο και προσωπείο*, εκδ. Α' Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1992, σ. 24-29. – Σπυρίδωνος Σπ. Μπιλάλη αρχιμηνδρίτου, *Η παπική Ουνία* (ανάτυπον εκ του Βιβλίου «Ορθοδοξία και Παπισμός», τ. Β', εκδ. Ορθόδοξου Τύπου, Αθήνα 1962, σ. 265-329), σ. 291. – Ιωάν. Ε. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ό.π., σ. 452.

3. Σεβαστιανός Φρέρης, «Τα ελληνόφωνα καθολικά έντυπα με περιοδική κυκλοφορία», *Anno Domini*, τ. 3 (2013), σ. 195-301.

κρίσεις από τον ευρύτερο ελληνικό χώρο και το εξωτερικό. Στις σελίδες του περιοδικού συναντώνται επτανήσιοι συγγραφείς και επτανησιακά θέματα.

Οι σχετικές με τους καθολικούς των Επτανήσων ειδήσεις είναι: «Η εν Κερκύρα κηδεία του Αρχιεπισκόπου Ιωσήφ Ζαφφίνου».⁴ Ο Φ.Δ. Μ. (Φραγκίσκος Διμέντος, Francesco Di Mento) δημοσιεύει «Ανταπόκρισις εκ Κερκύρας (τακτικού ημών ανταποκριτού)»⁵ αναφερόμενος στην αναχώρηση του Π.Θ. Α. Πόλιτο από Κέρκυρα για Ρώμη, για να χειροτονηθεί επίσκοπος Σύρου. Οι δημοσιεύσεις του Φ.Δ. Μ. «Η "Αρμονία" εν Κερκύρα»⁶ και «Η "Αρμονία" εν Κερκύρα. Τακτικού ημών ανταποκριτού»⁷ αναφέρονται στον θάνατο του αρχιεπισκόπου Κέρκυρας Ευστάθιου Βουλισμά και στην προαγωγή του κληρικού Αντωνίου Βιώτη σε Κανονικό της καθολικής μητροπόλεως της Κέρκυρας αντίστοιχα. Ο Φ.Δ. Μ. δημοσιεύει επίσης «Η εγκατάστασις της Α. Πανιερότητος Θεοδώρου Α. Πόλιτου Επισκόπου Σύρου (Τακτικού ημών ανταποκριτού). Η εκ Κερκύρας αναχώρησις».⁸ «Η "Αρμονία" εν Ζακύνθω»⁹ αναφέρεται στον διορισμό του Γαετάνου de Angelis ως καθολικού αρχιεπισκόπου Αθηνών και στην προαγωγή του Μιχ. Ριβέλλη σε οικιακό ιεράρχη του Λέοντος ΙΓ'. Δημοσιεύεται επίσης «Η προσάρτησις της διοικήσεως Ζακύνθου και Κεφαλληνίας εις την Αρχιεπισκοπήν Κερκύρας».¹⁰

«Η "Αρμονία" εν Κερκύρα. Τακτικού ημών ανταποκριτού»¹¹ του Φ.Δ. Μ. αναφέρεται στην κατάταξη δύο κοριτσιών στις αδελφές της Υπεραγίας Θεοτόκου του Ελέους από τον αρχιεπίσκοπο Κέρκυρας Ευαγγελιστή Boni. «Και η "Φωνή" της Κερκύρας υπέρ της "Αρμονίας"»¹² στην κοινή θέση των εντύπων υπέρ της ένωσης δυτικής και ανατολικής εκκλησίας. «Η "Αρμονία" εν Κερκύρα»¹³ στο μνημόσυνο του Ευαγγελιστή Μπόννη υπέρ των πεσόντων Ιταλών στην Αφρική. Το «Εκπαιδευτήριον "Καποδίστριας" εν Κερκύρα»¹⁴ στη λειτουργία του εκπαιδευτικού ιδρύματος του Λεωνίδα Βλάχου. «Η "Αρμονία" εν Κερκύρα»¹⁵ του Δι-Μέντου στην κηδεία του ποιητή Γεώργιου Μαρτινέλη και σε δημοσίευμα της *Φωνής* Κέρκυρας για τον αστρονόμο Γαλιλαίο. Στη δημοσίευση «Κοινωνικά σημειώ-

4. Περ. Α', τ. 1 (1895-96), έτος Α', αρ. 1, 1 Απρ. 1895, σ. 6.

5. Ό.π., αρ. 6, 20 Μαΐ. 1895, σ. 45-46.

6. Ό.π., αρ. 8, 10 Ιουν. 1895, σ. 58.

7. Ό.π., αρ. 10, 1 Ιουλ. 1895, σ. 78.

8. Ό.π., αρ. 12, 22 Ιουλ. 1895, σ. 93.

9. Ό.π., αρ. 8, 10 Ιουν. 1895, σ. 60.

10. Ό.π., αρ. 8, 10 Ιουν. 1895, σ. 60.

11. Ό.π., αρ. 20, 11 Οκτ. 1895, σ. 155-156.

12. Ό.π., αρ. 27, 20 Δεκ. 1895, σ. 212.

13. Ό.π., αρ. 29, 10 Ιαν. 1896, σ. 227.

14. Ό.π., αρ. 31, 1 Φεβ. 1896, σ. 248.

15. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), έτος Β', αρ. 19, 1 Οκτ. 1896, σ. 435-436.

σεις. Ο Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας¹⁶ αναφέρεται η επιστροφή του Ευαγγελιστή Μπόννη στην Κέρκυρα μετά από ακρόαση στον πάπα. Σ' αυτή «Κοινωνικαί σημειώσεις. Η *Ἀρμονία*» εν Ζακύνθω¹⁷ στην προσεχή ανοικοδόμηση των καθολικών εκκλησιών από τον αρχιεπίσκοπο Μπόννη μετά από σεισμό στη Ζάκυνθο. Ο «+Ευαγγελιστής Μπόννης»¹⁸ στον εορτασμό Κερκυραίων και Ζακυνθινών για την εικοσιπενταετία του αρχιεπισκόπου στον αρχιερατικό θρόνο των καθολικών. Δημοσιεύεται επίσης «Νεκρολογία. Επί τω θανάτῳ του Ευαγγελιστοῦ Μπόννη, αρχιεπισκόπου τῆς ἐν Κερκύρᾳ Καθολικῆς Εκκλησίας» από τον C.¹⁹ Η «Στυγερά δολοφονία»²⁰ αναφέρεται στον καθολικό ιερέα Ερνέστο Λάιτουδ από τον Σπύρο Έββερτ στον καθεδρικό ναό της Κέρκυρας. Ο «Ερνέστος Λάιτουδ»²¹ στον δολοφονημένο κανονικό πρεσβύτερο τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας τῆς Κέρκυρας.

«Ο νέος Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας»²² αναφέρεται στην προαγωγή του γραμματέα τῆς ἐπισκοπῆς Θήρας Αντωνίου Ιωάννη Βαπτιστή Δελένδα σε αρχιεπίσκοπο Κέρκυρας. «Προς τον νέον Αρχιεπίσκοπον»,²³ «Η χειροτονία»²⁴ και «Τα συγχαρητήρια τηλεγραφήματα»²⁵ αναφέρονται επίσης στον αρχιεπίσκοπο Δελένδα. «Η Εστία και ο νέος Αρχιεπίσκοπος»²⁶ στο εγκώμιο του συντάκτη τῆς *Εστίας* Β. Μαρκεζίνη για τον νέο αρχιεπίσκοπο Κερκύρας, ιδιαίτερα στο ζήτημα τῆς ἑνώσεως τῶν χριστιανῶν. «Ο κλήρος Κερκύρας»²⁷ στην εκπροσώπηση τῶν καθολικῶν Κέρκυρας με τοὺς Λάιτουδ, Διμέντο και Δαρμανίν στη χειροτονία του Αντωνίου Δελένδα στην Αθήνα. Δημοσιεύονται επίσης: «Η «Ἀρμονία» ἐν Κερκύρᾳ. Η υποδοχή του νέου Αρχιεπισκόπου»,²⁸ «Η εγκαθίδρυσις του Λατίνου Αρχιεπισκόπου Κερκύρας Πανιερωτάτου Αντωνίου Ι. Β. Δελένδα»,²⁹ «Η *Αρμονία* ἐν Κερκύρᾳ. Το μνημόσυνον υπέρ του αοιδίμου Ευαγγελιστοῦ Μπόννη-Δύο ἀναμνηστικαὶ στήλαι»,³⁰ ἐπὶ Δελένδα. Το «Ευφρόσυνον ἀγγελμα. Προσεχὲς κἀθοδος

16. Ό.π., αρ. 22, 1 Νοε. 1896, σ. 460.

17. Ό.π., αρ. 24, 20 Νοε. 1896, σ. 476.

18. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), ἔτος Γ', αρ. 13, 1 Αυγ. 1897, σ. 97-98.

19. Ό.π., αρ. 17, 10 Σεπ. 1897, σ. 130.

20. Ό.π., αρ. 29, 20 Ιαν. 1898, σ. 231-232.

21. Ό.π., αρ. 30, 1 Φεβ. 1898, σ. 233-234.

22. Ό.π., αρ. 33, 10 Μαρ. 1898, σ. 260.

23. Περ. Α', ἔτος Δ', αρ. 5, 2 Μαρ. 1898, σ. 33.

24. Ό.π., σ. 35.

25. Ό.π., σ. 39.

26. Ό.π., σ. 39-40.

27. Ό.π., σ. 40.

28. Ό.π., αρ. 7, 22 Μαρ. 1898, σ. 56.

29. Ό.π., αρ. 8, 31 Μαρ. 1898, σ. 60-62.

30. Ό.π., αρ. 20, 8 Σεπ. 1898, σ. 160.

εις Ρώμην.—Επί κεφαλής ο Αρχιεπίσκοπος ημών.—Συμμετοχή και άλλων Επισκόπων»³¹ στην επίσκεψη των καθολικών επισκόπων στη Ρώμη με τη συμμετοχή και του αρχιεπισκόπου Κέρκυρας Αντωνίου Δελένδα. «Η εις Ρώμην κάθοδος των καθολικών Επισκόπων της Ελλάδος»³² στην κατάλληλη περίπτωση, αυτή του Αγίου Έτους, για την πλήρωση της κενής επισκοπικής έδρας της Ζακύνθου. Στη δημοσίευση «Κοινωνικά ειδήσεις»³³ ανακοινώνεται η εγκύκλιος του αρχιεπισκόπου Κέρκυρας προς κλήρο και πιστούς για τέλεση των καθηκόντων τους κατά τη διάρκεια του Αγίου Έτους. «Η "Ερευνα" της Κερκύρας περί του αιιδίμου ημών ιεράρχου Σεβ. Δε Άγγελι»³⁴ αναφέρεται στον θάνατο του αρχιεπισκόπου Αθηνών Γαετάνου Μαρία δε-Άγγελι. «Η "Αρμονία" εν Ζακύνθω»³⁵ στον αγιασμό του ναού του Αγίου Μάρκου στη Ζάκυνθο από τον αρχιεπίσκοπο Κέρκυρας Δελένδα, που καταστράφηκε από σεισμούς και επισκευάστηκε με παπική χορηγία.

«Ο νέος Αρχιεπίσκοπος» και «Η "Αρμονία" εν Θήρα»³⁶ αναφέρεται στην μετακίνηση του Αντωνίου Δελένδα από την Κέρκυρα στην αρχιεπισκοπή Αθηνών. «Η άφιξις του ημετέρου Αρχιεπισκόπου»³⁷ στην αναμενόμενη άφιξη του Δελένδα από τη Ρώμη στην Κέρκυρα, πριν μεταβεί στην Αθήνα. «Η άφιξις και εγκαθίδρυσις του ημετέρου Αρχιεπισκόπου»³⁸ στον αποχαιρετισμό μεταξύ Δελένδα και καθολικών της Κέρκυρας, στην άφιξη και στην ανάληψη των νέων καθηκόντων του Δελένδα στην Αθήνα. Η «Ποιμαντορική επιστολή Αντωνίου Ι.Β. Δελένδα θεία και αποστολική χάριτι Αρχιεπισκόπου των εν Αθήναις Καθολικών Αποστολικού Επιτετραμμένου εν Ελλάδι προς τον ευαγή κλήρον και άπαντας τους υπό την δικαιοδοσίαν αυτού πιστούς» (Εν Κερκύρα τη 8 Σεπτεμβρίου 1900)³⁹ αναφέρεται σε ευχή του Δελένδα για τη νέα του διακονία στην Αθήνα. Η «Εγκύκλιος επιστολή Αντωνίου Ι.Β. Δελένδα θεία και αποστολική χάριτι Αρχιεπισκόπου των Αθήνησι καθολικών αποστολικού επιτετραμμένου εν Ελλάδι» του Ι. Μάμου⁴⁰ στις διακονίες του αρχιεπισκόπου σε Κέρκυρα και Αθήνα. «Η Αρμονία εν Κερκύρα» του Νικολάου Σ. Ζερβού (Εν Κερκύρα τη 9 Σεπτεμβρίου 1900)⁴¹ στις

31. Ό.π., αρ. 25, 25 Οκτ. 1898, σ. 193.

32. Περ. Β', τ. 1 (1900-1902), έτος Α', αρ. 5, Μαι. 1900, σ. 3.

33. Ό.π., αρ. 2, 1 Φεβ. 1900, σ. 4.

34. Ό.π., αρ. 5, Μαι. 1900, σ. 2-3.

35. Ό.π., αρ. 7, Ιουλ. 1900, σ. 4.

36. Ό.π., αρ. 8, Αύγ. 1900, σ. 1-2.

37. Ό.π., αρ. 8, Αύγ. 1900, σ. 4.

38. Ό.π., αρ. 9, Σεπ. 1900, σ. 3-4.

39. Ό.π., αρ. 10, Οκτ. 1900, σ. 1-2.

40. Περ. Γ', έτος ΣΤ', αρ. 7, 21 Απρ. 1908, σ. 97-104.

41. Περ. Β', τ. 1 (1900-1902), έτος Α', αρ. 10, Οκτ. 1900, σ. 3.

συναισθηματικές αντιδράσεις των Κερκυραίων για τη θέση του Δελένδα στην αρχιεπισκοπή Αθηνών.

Στη δημοσίευση «Κοινωνικά ειδήσεις»⁴² ανακοινώνεται η εκλογή του Δομένικου Δαρμανίν ως τοποτηρητή της καθολικής αρχιεπισκοπής της Κέρκυρας. «Ο νέος Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας»⁴³ αναφέρεται στον διορισμό του επισκόπου Σύρου Θεοδώρου Πόλιτο ως αρχιεπισκόπου Κέρκυρας και του τέως τοποτηρητή Κέρκυρας Δομένικου Δαρμανίν στη Σύρο. Η δημοσίευση «Μικρά ειδήσεις»⁴⁴ στην προσεχή άφιξη των επισκόπων Πόλιτο και Δι-Μέντου στην Αθήνα για τη χειροτονία του Δαρμανίν. «Ο νέος Επίσκοπος Σύρου Σεβ. Δομήνικος Δαρμανίν»⁴⁵ στην ανάληψη της νέας θέσης του.

«Ο νέος Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Σεβ. κος Θεόδωρος Α. Πόλιτο»⁴⁶ αναφέρεται στην αποχώρηση του νέου αρχιεπισκόπου Κέρκυρας από τη Σύρο καθώς και στην προσωπικότητά του. Ο λόγιος Κερκυραίος Σ. Δε Βιάζης με «Τα εγκαίνια παλαιάς περιωνύμου εκκλησίας»⁴⁷ στην ανοικοδόμηση του ναού της Κεχαριτωμένης Μαρίας των καθολικών στη Ζάκυνθο, που καταστράφηκε από σεισμό το 1893. Ο Ιερ. Ν.Α. δημοσιεύει «Αγιασμός και εγκαίνια του εν Κερκύρα καθεδρικού ναού των καθολικών»⁴⁸ μετά την ανακαίνιση. Ο ζακυνθινός ιστορικός Λεωνίδας Χ. Ζώης δημοσιεύει «Εκ της ιστορίας των δυτικών εν Ελλάδι. Μονή προφήτου Ηλίου εν Ζακύνθω και ανέκδοτος επιγραφή»⁴⁹ αναφερόμενος στη μονή που οικοδομήθηκε από τους άρχοντες Κεφαλληνίας-Ζακύνθου κόμηδες δε-Τόγκους (1357-1479) και καταστράφηκε από σεισμό το 1893.

«Η *Αρμονία* εν Κερκύρα. Αι φιλοφρονήσεις του Κάιζερ προς τον Αρχιεπίσκοπον Σεβ. Πόλιτο»⁵⁰ αναφέρεται στη συνάντηση αυτοκράτορα και αρχιεπισκόπου στο Αχίλλειο. Ο «Κανονικός Σπυρίδων Αττάρτ»⁵¹ του Ν.Α. στο πένθος των Κερκυραίων για τον θάνατο του κανονικού Σπυρίδωνα Αττάρτ. Ο «+Αντώνιος-Θεόδωρος Πόλιτο»⁵² στον θάνατο του αρχιεπισκόπου Κέρκυρας Αντωνίου Πόλιτο. «Ο νέος Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας»⁵³ στην προαγωγή του επισκόπου Σύρου

42. Ό.π., αρ. 8, Αύγ. 1900, σ. 4.

43. Περ. Β', τ. 1 (1900-1902), έτος Β', αρ. 5, Μάι. 1901, σ. 4.

44. Ό.π., αρ. 8, Αύγ. 1901, σ. 4.

45. Ό.π., αρ. 9-10, Σεπ.-Οκτ. 1910, σ. 1-2.

46. Ό.π., αρ. 9-10, Σεπ.-Οκτ. 1910, σ. 1-2.

47. Περ. Γ', τ. 2 (1904), έτος Β', αρ. 17, 15 Σεπ. 1904, σ. 248-253.

48. Περ. Γ', τ. 3 (1905), έτος Γ', αρ. 23, 1 Δεκ. 1905, σ. 367-368.

49. Περ. Γ', τ. 4 (1906), έτος Δ', αρ. 11, 18 Ιουν. 1906, σ. 154-156.

50. Περ. Γ', τ. 7-8 (1909-10), έτος Ζ', αρ. 7, 12 Μαι. 1909, σ. 112.

51. Ό.π., έτος Η', αρ. 4, 7 Μαρ. 1910, σ. 64.

52. Περ. Γ', τ. 9, έτος Θ', αρ. 11, 10 Οκτ. 1911, σ. 167-168.

53. Περ. Γ', τ. 10 (1912), έτος Ι, αρ. 4, 14 Απρ. 1912, σ. 50.

και αποστολικού διαχειριστού της διοικήσεως Αθηνών Δομένικου Δαρμανίν στον αρχιεπισκοπικό θρόνο Κέρκυρας. «Η ενθρόνισις του νέου Αρχιεπισκόπου Κερκύρας»⁵⁴ στον Δομένικο Δαρμανίν.

Στο περιοδικό δημοσιεύονται επίσης μελέτες σχετικές με θρησκευτικά θέματα των Επτανήσων. Ο επτανήσιος ιστοριοδίφης Σπ. Δε Βιάζης στη μελέτη «Ιστορικά σημειώσεις περί των δυτικών εν Πελοποννήσω επί τουρκοκρατίας (1718-1821)»⁵⁵ αναφέρει την ελάττωση των καθολικών στην περιοχή και τις τεταμένες σχέσεις καθολικών και ορθοδόξων επί τουρκοκρατίας, ενώ με τα «Σημειώματα περί των δυτικών εκκλησιών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων Επτανήσου»⁵⁶ παρουσιάζει τα εκκλησιαστικά πράγματα των Επτανήσων από τη διαίρεση του ρωμαϊκού κράτους συμπεριλαμβάνοντας και τα επεισόδια εις βάρος των ορθοδόξων κατά την περίοδο της ενετοκρατίας. Ο Ξακυνθινός ιστορικός Λεωνίδας Χ. Ζώης στη μελέτη «Λατινοεπίσκοποι Κεφαλληνίας-Ζακύνθου»⁵⁷ παραδίδει κατάλογο των λατίνων επισκόπων από το 1207 που κατέλαβαν τους ορθόδοξους επισκοπικούς θρόνους Κεφαλονιάς-Ζακύνθου έως τον 19ο αι. αναφερόμενος και στην αντίσταση ορισμένων ορθοδόξων επισκόπων στις παπικές αξιώσεις. Δημοσιεύει επίσης «Εκκλησίαι και μοναί καθολικαί εν Ελλάδι»⁵⁸ αναφερόμενος στην ιστορία του ναού του Αγίου Μάρκου στη Ζάκυνθο. Ο Ξακυνθινός λόγιος και κριτικός Μαρίνος Σιγούρος στη μελέτη «Ιστορικά σημειώσεις περί των δυτικών οικογενειών εν Επτανήσω»⁵⁹ τονίζει ότι ο καθολικισμός υπήρχε στα Επτάνησα πριν από την ενετοκρατία και ότι ελάχιστοι από αυτούς παρέμειναν ως καθολικοί στις αρχές του 20ού αιώνα.

54. Ό.π., αρ. 6, 2 Ιουν. 1912, σ. 93.

55. Περ. Β', τ. 3 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1902), σ. 512-520, 521-527.

56. Περ. Γ', τ. 3 (1905), έτος Γ', αρ. 11, 1 Ιουν. 1905, σ. 164-167. – αρ. 13-18, 1 Ιουλ.-15 Σεπ. 1905, σ. 203-207, 217-218, 235-236, 246-249, 269-270, 279-280. – αρ. 22, 15 Νοε. 1905, σ. 348-350. – Τ. 4 (1906), έτος Δ', αρ. 1-2 έως 3, 15 Ιαν.-1 Φεβ. 1906 σ. 12-15, 28-30. – αρ. 9-18, 5 Μαΐ.-4 Νοε. 1906, σ. 120-125, 136-139, 151-153, 168-171, 182-185, 201-204, 218-221, 232-235, 246-250, 267-269. – Τ. 5 (1907), έτος Ε', αρ. 1, 14 Ιαν. 1907, σ. 11-14. – αρ. 5-6, 30 Μαρ.-16 Απρ. 1907, σ. 71-73, 88-90. – αρ. 8, 29 Μαΐ. 1907, σ. 124-126. – αρ. 11, 29 Ιουλ. 1907, σ. 172-175. – αρ. 13-14, 5-26 Σεπ. 1907, σ. 201-204, 220-222. – Τ. 6 (1908), έτος ΣΤ', αρ. 1-3, 1 Ιαν.-10 Φεβ. 1908, σ. 9-12, 25-28, 43-44. – αρ. 8-11, 16 Μαΐ.-15 Ιουλ. 1908, σ. 122-125, 139-144, 158-160, 168-172. – αρ. 14, 20 Σεπ. 1908, σ. 221-222. – αρ. 16, 2 Νοε. 1908, σ. 251-254. – Τ. 7-8 (1909-1910), έτος Ζ', αρ. 2-3, 31 Ιαν.-18 Φεβ. 1909, σ. 26-28, 42-45.

57. Περ. Γ', τ. 3 (1905), έτος Γ', αρ. 5-9, 1 Μαρ.-1 Μαΐ. 1905, σ. 68-71, 88-92, 103-107, 122-125, 139-144.

58. Περ. Γ', τ. 6 (1908), έτος ΣΤ', αρ. 10, 24 Ιουν. 1908, σ. 152-157.

59. Περ. Γ', τ. 3 (1905), έτος Γ', αρ. 18-21, 15 Σεπ.-1 Νοε. 1905, σ. 275-278, 298-300, 315-318, 335-336.

Σημαντική είναι η αρθρογραφία σχετικά με την εβραϊκή θρησκεία, στην οποία εμφανίζονται συχνά αντισημιτικά σχόλια, απόρροια των ταραγμένων σχέσεων χριστιανών και εβραίων στα Επτάνησα μετά από τα γνωστά «εβραϊκά» το 1891. «Η τεκτονία εν Ελλάδι»⁶⁰ αναφέρει ότι ο τεκτονισμός πρωτοεμφανίζεται στις αρχές του 19ου αιώνα στα Επτάνησα επί γαλλικής προστασίας. «Ο μασσωνισμός παρ' ημίν. Σταυροφορία κατά του εν Ελλάδι μασσωνισμού. Η Ιερά της Ελλάδος Σύνοδος καταδικάζουσα τον μασσωνισμόν. Η απόφασις της Ιεράς Συνόδου»⁶¹ αφορά σε απόφαση της 22ας Ιουνίου 1887.

Στην *Αρμονία* δημοσιεύονται επίσης μελέτες για την ιστορία και την αρχαιολογία των Επτανήσων. «Οι Νορμανδοί εν Κερκύρα» του Ιωάννη Σ.Ε. Κεφαλά⁶² αναφέρονται στις προσπάθειες των δυτικών για κατάληψη της Κέρκυρας, από τον Ροβέρτο Γυισκάρδο (1081) έως τους Βενετούς (1386). «Εκ των εν Αθήναις ξένων αρχαιολογικών σχολών. Αι εν Λευκάδι – Ιθάκη ανασκαφαί του κ. Δαίρπφελδ»⁶³ στη θέση της ομηρικής Ιθάκης. «Αι τελευταίαι ανασκαφαί και ευρήματα αρχαιολογικά εν Ελλάδι» [Εκ των Mitth. d. K.D. Arch. Instituts τ. XXIV, τ. 3]⁶⁴ αναφέρονται μεταξύ άλλων και στις ανασκαφές στην Κρήνη και στην ακρόπολη της Σάμης της Κεφαλονιάς. Ο καθηγητής Κ.Γ. Ζησίου δημοσιεύει «Κεφαλληνίας χριστιανικά αρχαιότητες»⁶⁵ τονίζοντας ότι η τέχνη του νησιού ακολούθησε την ανατολική βυζαντινή παράδοση και ότι δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα από την επαφή με τους Ιταλούς. Ο Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος, γνωστός για τις σπουδές του στη νομισματική, δημοσιεύει «Σημείωσις περί των μολυβδοβούλλων της Κεφαλληνίας»,⁶⁶ αναφερόμενος στους στρατιωτικούς άρχοντες κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Ο Daniel Quinn δημοσιεύει «Των τελευταίων αιώνων επιγραφαί ζακυνθιακαί»,⁶⁷ αναφερόμενος σε ελληνικές και λατινικές επιγραφές ναών και μονών, ορθόδοξων και καθολικών, της Ζακύνθου. Επίσης ο γερμανός φιλόλογος, εκδότης και βιβλιοπώλης Γουλιέλμος Μπαρτ δημοσιεύει «Η ομηρική Ιθάκη»⁶⁸ ασχολούμενος με τη γεωγραφική της θέση.

Ο Μαρίνος Σιγούρος στη μελέτη «Δυτικός Επίσκοπος εν Ζακύνθω κατά το

60. Περ. Γ', τ. 7 (1909) ή τ. 7-8 (1909-1910), έτος Η', αρ. 11, 15 Σεπ. 1910, σ. 161-164.

61. Περ. Β', τ. 1 (1900-1902), έτος Α', αρ. 7, Ιούλ. 1900, σ. 1-3.

62. Περ. Β', τ. 1 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1900), σ. 613-622.

63. Περ. Γ', τ. 2 (1904), έτος Β', αρ. 2, 15 Ιαν. 1904, σ. 31.

64. Περ. Β', τ. 1 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1900), τχ. 1, Ιαν. 1900, σ. 51-54.

65. Ό.π., σ. 222-247.

66. Ό.π., σ. 248-251.

67. Περ. Β', τ. 3 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1902), σ. 553-600.

68. Περ. Β', τ. 1 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1900), τχ. Ζ', Ιούλ. 1900, σ. 401-415.

1821»⁶⁹ αναφέρεται στα φιλελληνικά αισθήματα του Aloysius Scacoz, του τάγματος των φραγκισκανών, απέναντι στην ελληνική επανάσταση. Ο λόγιος κεφαλλονίτης Χαρ. Άννινος δημοσιεύει «Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου»⁷⁰ προσπαθώντας να διαλευκάνει θέματα σχετικά με την Επανάσταση του 1821. Ο διευθυντής του περιοδικού *Εβδομάς* Δ. Γρ. Καμπούρογλου δημοσιεύει τα «Ανέκδοτα έργα Ιωάννου του Ζαμπελίου».⁷¹ «Τα Λευκαδικά επί της ελληνικής επαναστάσεως (Σημειωματάριον ενός φιλικού). Σύστασις και πρόοδος της Φιλικής Εταιρίας εις Λευκάδα»⁷² και «Αυτογραφία Ιω. Ζαμπελίου»⁷³ αναφερόμενος στη βοήθεια των Λευκαδιτών και του Ιωάννη Ζαμπέλιου στην ελληνική επανάσταση.

Στο «Δημώδες ρητόν»⁷⁴ ο πανεπιστημιακός καθηγητής και πολιτικός Αντώνιος Α. Ροντήρης ασχολούμενος με τη φράση «τον έπιασε τέρμενο», «του ήλθε τέρμενο», αναφέρεται σε Ζακυνθινή που του εξήγησε ότι τέρμενο σημαίνει κακό μεγάλο, μαλίνα, δηλ. εκείνος που το έχει βγάξει αφρούς από το στόμα.

Στην *Αρμονία* δημοσιεύονται επίσης τα παρακάτω ποιήματα: «Τα Χριστούγεννα»⁷⁵ του Γεώργιου Μαρτινέλη, «Sul mare ellenico. Sonetto» του Ευαγγελιστή Μπόνη,⁷⁶ «Il mio Giubileo Episcopale. Ricordo di Monsignor Evangelista Boni, Arcivescovo della Chiesa Latina di Corfu. (La Madre del bell' amore-Ode)»,⁷⁷ «A Monsignor Evangelista Boni.-Ode di Monsignor Dionisio Nicolosi».⁷⁸

Τα τρία ποιήματα: «Χελιδόνια»,⁷⁹ «A Monsignor Evangelista Boni. In occasione del Ventesimesim' anno del suo Vescovato»⁸⁰ και «Εκκτό χρόνια οπίσω»⁸¹ του Γεράσιμου Μαρκορά, «Εις την εικοσιπενταετηρίδα του Αρχιεπισκόπου Κερκύρας Ευαγγελιστού Μπόνη (Sonetto)» του Γεώργιου Α. Πολίτη,⁸² «Moerentem patriam de egressu Antonii Delenda moderator ephemeridis benigne affa-

69. Περ. Γ', τ. 3 (1905), έτος δέκατον, αρ. 1-2, 1 Ιαν.-15 Ιαν. 1905, σ. 13-15, 28-29.

70. Περ. Β', τ. 1 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1900), σ. 646-655, 657-673, 748-766. Τ. 2 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1901), σ. 33-47, 77-96, 97-122.

71. Περ. Β', τ. 3 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1902), σ. 76.

72. Ό.π., σ. 77-88, 122-129.

73. Ό.π., σ. 225-237.

74. Περ. Β', τ. 1 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1900), σ. 299-300.

75. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), έτος Β', αρ. 28, 1 Ιαν. 1897, σ. 508.

76. Ό.π., αρ. 34, 1 Μαρ. 1897, σ. 556.

77. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), έτος Γ', αρ. 13, 1 Αυγ. 1897, σ. 100.

78. Ό.π., αρ. 14, 10 Αυγ. 1897, σ. 108.

79. Ό.π., αρ. 1, 1 Απρ. 1897, σ. 4.

80. Ό.π., αρ. 14, 10 Αυγ. 1897, σ. 107.

81. Περ. Α', έτος Δ', αρ. 19, 31 Αυγ. 1898, σ. 150-151.

82. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), έτος Γ', αρ. 13, 1 Αυγ. 1897, σ. 101.

tur. Eprigramma”,⁸³ «Αντωνίω Δελένδα τω Σεβασμιωτάτῳ Αρχιεπισκόπῳ Κερκύρας ἐπὶ τῇ χειροτονίᾳ αὐτοῦ» του Σ.Δ. Β.,⁸⁴ “Al mio arcivescovo nel Fausto di della sua consecrazione. Ode” του Fr. Di Mento,⁸⁵ “A Monsignor Antonio G. B. Delenda, Arcivescovo eletto Alla Sede Metropolitana Latina Dell’ Arcidiocesi Di Corfu. Ode”,⁸⁶ “A. Mons. Antonio G.B. Delenda Arcivescovo Latino di Corfu nel giorno auspicatissimo” του Dom. Can. Darmanin,⁸⁷ “A Sua Eccellenza Reverendissima Mons. Antonio G.B. Delenda Arcivescovo dei Latini in Corfu” της Amalia P. Rivelli,⁸⁸ «Η ψυχὴ ἐρωτευμένη στον πλάστη της. Ωδὴ Τορκουάτου Τάσσου» του Γεώργιου Καλοσγούρου,⁸⁹ «Η ἀγράφη» του Αρ. Βαλαωρίτη.⁹⁰

Επίσης τὰ ποιήματα τοῦ Ἰωάννη Μάμου: «Στὴν πρωτομαγιά»⁹¹ «Ματαιότης»⁹² «Τὸ σήμαντρον»,⁹³ «Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ»,⁹⁴ «Στὴν ευτυχίαν»⁹⁵ «Η ἀπόκληρος»,⁹⁶ «Στον Βύρων»,⁹⁷ «Δεν εἰμπορώ»,⁹⁸ “Ave maris stella!”,⁹⁹ «Η τύχη τοῦ ποιητοῦ Bozzetto»,¹⁰⁰ «Τὸ τραγούδι τοῦ φθισικοῦ»,¹⁰¹ «Πενιές. «Σ’ τὴν Ἀδελφὴ μου», «Σ’ τὸ φίλο μου»,¹⁰² «Ἡράκλειον Κρήτης»,¹⁰³ «Στεναγμοί. (Επὶ τοῦ Τάφου τοῦ Χριστοῦ)»,¹⁰⁴ «Η καρδιά μου»,¹⁰⁵ «Εἰς τὸν σταυρόν (Επὶ τῇ ἀναμνήσει τῶν κεκοιμημένων πιστῶν)»,¹⁰⁶ «Τὸ κρίνον πρὸς τὴν Παναγίαν. Επὶ τῷ θανάτῳ της μι-

83. Περ. Α', ἔτος Δ', ἀρ. 5, 2 Μαῖ. 1898, σ. 37.

84. Ο.π., σ. 37.

85. Ο.π., σ. 38-39.

86. Ο.π., σ. 40.

87. Περ. Α', ἔτος Δ', ἀρ. 8, 31 Μαῖ. 1898, σ. 60.

88. Ο.π., σ. 62.

89. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), ἔτος Γ', ἀρ. 18, 20 Σεπ. 1897, σ. 139.

90. Ο.π., ἀρ. 24, 20 Νοε. 1897, σ. 188.

91. Περ. Α', τ. 1 (1895-96), ἔτος Α', ἀρ. 4, 1 Μαῖ. 1895, σ. 28.

92. Ο.π., ἀρ. 22, 1 Νοε. 1895, σ. 174.

93. Ο.π., ἀρ. 24, 20 Νοε. 1895, σ. 188.

94. Ο.π., ἀρ. 27, 20 Δεκ. 1895, σ. 213.

95. Ο.π., ἀρ. 28, 1 Ιαν. 1896, σ. 221.

96. Ο.π., ἀρ. 30, 20 Ιαν. 1896, σ. 237.

97. Ο.π., ἀρ. 35, 15 Μαρ. 1896, σ. 277.

98. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), ἔτος Β', ἀρ. 4, 1 Μαῖ. 1896, σ. 316.

99. Ο.π., ἀρ. 5, 10 Μαῖ. 1896, σ. 325.

100. Ο.π., ἀρ. 23, 10 Νοε. 1896, σ. 471.

101. Ο.π., ἀρ. 25, 1 Δεκ. 1896, σ. 485.

102. Ο.π., ἀρ. 29, 10 Ιαν. 1897, σ. 517.

103. Ο.π., ἀρ. 34, 1 Μαρ. 1897, σ. 553.

104. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), ἔτος Γ', ἀρ. 2, 10 Απρ. 1897, σ. 12.

105. Ο.π., ἀρ. 19, 1 Οκτ. 1897, σ. 149.

106. Ο.π., ἀρ. 22, 1 Νοε. 1897, σ. 172.

κράς Αγγελικής Καλτσέτη»,¹⁰⁷ «Η προσευχή ενός αγγέλου»,¹⁰⁸ «Τα Χριστούγεννα της φτωχής»,¹⁰⁹ «Προ του Ιησού βρέφους»,¹¹⁰ «Ιωάννου Μάμου ελεγείον επί τω θανάτω του πανιερωτάτου Αρχιεπισκόπου των εν Αθήναις καθολικών Gaetano Maria de Angelis. Μεταφρασθέν εκ του Λατινικού υπό Σταματίου Δ. Βάλβη».¹¹¹

Στο «Πινδάρου Επίνικοι»¹¹² ανακοινώνεται η έκδοση του βιβλίου *Πινδάρου Επίνικοι μεταγραφέντες εμμέτρως εις την νέαν Ελληνίδα φωνήν χάριν των πολλών υπό Σταματίου Δ. Βάλβη, υφηγητού εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω.-Αθήνησιν. Εκ του τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλαρίου. 1904.* Δημοσιεύεται επίσης το ποίημα «Εις τον Πίνδαρον» του Κεφαλλονίτη Π. Ματαράγκα. Η μελέτη «Ελληνες νομικοί ως ποιηταί»¹¹³ του Τιμ. Αμπελά συμπεριλαμβάνει ποιητές και συγγραφείς φιλολογικών και επιστημονικών μελετών των Επτανήσων.

Επίσης δημοσιεύονται «Ταξιδιωτικά εντυπώσεις. Η Κέρκυρα»¹¹⁴ του Γεωργίου Α. Πολίτη και «Ο Χάουπτμαν περιγράφων την Ελλάδα. Ρεμβασμοί εν Κερκύρα, σκέψεις εν Αθήναις»¹¹⁵ του γερμανού δραματογράφου Γέρχαρτ Χάουπτμαν.

Η δημοσίευση «Ανέκδοτοι επιστολαί Γκιλφόρδου προς Φιλητάν»¹¹⁶ αναφέρεται στον κερκυραίο καθηγητή της Ιονίου Ακαδημίας Χριστόφορο Φιλητά, που μορφώθηκε στην δυτική Ευρώπη με την οικονομική ενίσχυση του φιλέλληνα Φρειδερίκου Νορθ κόμη Γκίλφορδ.

Τέλος από τα Επτάνησα απεικονίζονται: «Η παραλία της Ζακύνθου»,¹¹⁷ «Το εν Κερκύρα Ανάκτορον "Αχιλλείον" της αυτοκρατείας Ελισάβετ-Η στοά των Μουσών»,¹¹⁸ «Εικόνες: Γεώργιος Θεοτόκης, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου και υπουργός επί των Εξωτερικών»,¹¹⁹ «Ο νέος Αρχιεπίσκοπος Κερκύρας Παν. κ. Δομένικος Δαρμανίν».¹²⁰

107. Ο.π., αρ. 25, 1 Δεκ. 1897, σ. 198.

108. Ο.π., αρ. 26, 10 Δεκ. 1897, σ. 204.

109. Ο.π., αρ. 27, 25 Δεκ. 1897, σ. 211.

110. Περ. Γ', τ. 3, έτος Γ', αρ. 24, 15 Δεκ. 1905, σ. 377.

111. Περ. Β', τ. 1 (1900-1902), έτος Α', αρ. 5, Μάι. 1900, σ. 2.

112. Περ. Γ', τ. 2 (1904), έτος Β', αρ. 22, 1 Δεκ. 1904, σ. 332-333.

113. Περ. Α', έτος Δ', αρ. 7, 22 Μαΐ. 1898, σ. 49-51.

114. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), έτος Β', αρ. 25, 1 Δεκ. 1896, σ. 486-487, αρ. 26, 10 Δεκ. 1896, σ. 495-496.

115. Περ. Γ', τ. 7-8 (1909-1910), έτος Η', αρ. 5, 30 Μαρ. 1909, σ. 72-74, έτος Ζ', αρ. 6, 22 Απρ. 1909, σ. 93-94, έτος Ζ', αρ. 8, 1 Ιουν. 1909, σ. 122-124.

116. Περ. Β', τ. 2 (Επιστημονικόν περιοδικόν σύγγραμμα 1901), σ. 322-326.

117. Περ. Α', τ. 2 (1896-1898), έτος Β', αρ. 33, 20 Φεβ. 1897, σ. 549.

118. Ο.π., έτος Γ', αρ. 1. 1 Απρ. 1897, σ. 1.

119. Περ. Γ', τ. 1 (1903), έτος Α', αρ. 11, 15 Ιουν. 1903, σ. 161.

120. Περ. Γ', τ. 10 (1912), έτος Ι, αρ. 4, 14 Απρ. 1912, σ. 49.

Οι παραπάνω δημοσιεύσεις, που αποτελούν τμήμα της ύλης του περιοδικού, δηλώνουν ότι στόχος ήταν η διατήρηση και η ενίσχυση του καθολικισμού στην Ελλάδα, μέσω της πνευματικής επικοινωνίας των κοινοτήτων των ομοθρήσκων και της ενημέρωσης σε θέματα των καθολικών, με δεδομένο ότι στα Επτάνησα υπήρχαν μεγάλες κοινότητες καθολικών. Παράλληλα οι συνεργασίες του Ιωάννη Μάμου με καθολικούς, όπως ο Francesco Di Mento, και ορθοδόξους, όπως οι Χαρ. Άννινος, Π. Ματαράγκας, Μαρίνος Σιγούρος, Λεωνίδας Ζώης, προσδίδουν στο περιοδικό γενικότερο χαρακτήρα, που υπερβαίνει το πλαίσιο ενός μεμονωμένου δογματικού χώρου. Το ενδιαφέρον, φιλολογικό, λογοτεχνικό, ερευνητικό ή περιγραφή, των καθολικών και των ορθοδόξων για τα Επτάνησα, η ιστορική παρουσία και τα αρχαιολογικά ευρήματα και των δύο από τον ίδιο χώρο ισχυροποιούν την ίδια λογική. Οι σχετικές με την αλληλογραφία δημοσιεύσεις τονίζουν τις σχέσεις, τη συνεργασία και την αλληλοϋποστήριξη καθολικών και ορθοδόξων. Οι δημοσιεύσεις για τις υπηρεσίες των Επτανησίων στον ελληνικό αγώνα της ανεξαρτησίας τονίζουν τα ελληνικά αισθήματα του περιοδικού. Μάλιστα μεγάλο μέρος του καθολικού στοιχείου των Επτανήσων, όπως αναφέρεται στις δημοσιεύσεις, είχε εξελληνιστεί. Οι καθολικοί παράλληλα με τους ορθοδόξους υπηρετούν τον ελλαδικό χώρο, συνεργαζόμενοι σε κρίσιμα εθνικά θέματα, παρουσιάζονται με ελληνικά φρονήματα και κοινό σκοπό, νομιμοποιώντας την ένωση των δύο εκκλησιαστικών χώρων, Δύσης και Ανατολής. Στο περιοδικό ως δευτερεύον θέμα τίγεται ο τεκτονισμός, στον οποίο το περιοδικό στρέφεται εναντίον.

Οι δημοσιεύσεις λοιπόν δεν παρουσιάζουν μόνο τις δράσεις της καθολικής εκκλησίας της εποχής εκείνης στα Επτάνησα, αλλά παράλληλα εστιάζουν στην προσπάθεια του καθολικισμού για ένωση των εκκλησιών. Προσδίδουν στην *Αρμονία* το χαρακτήρα ενός περιοδικού των καθολικών που σκοπό έχει τη διατήρηση των βασικών αρχών του καθολικισμού, την ενημέρωση και τη σύσφιξη των σχέσεων των καθολικών που ζουν στον ελλαδικό και στον ευρύτερο χώρο της Ανατολής, το διάλογο και τη συνεργασία λογίων ορθοδόξων και καθολικών, που οδηγεί σε ένωση και ενδυνάμωση του χριστιανισμού εναντίον του τεκτονισμού και όλων των αντιχριστιανικών θέσεων.

Εν κατακλείδι, η συνεργασία των λογίων καθολικών και ορθοδόξων, ο κοινός χώρος συμβίωσης, η ελληνικότητα των καθολικών και ο κοινός κατ' αυτούς κίνδυνος που απορρέει από τον τεκτονισμό οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι σχετικές με τα Επτάνησα δημοσιεύσεις δεν αποτελούν απλές αναφορές ενός περιοδικού των καθολικών προς ένα μέρος του ελληνισμού, όπου από αιώνες κατόπιν ιστορικών συγκυριών ήταν εδραιωμένο το καθολικό στοιχείο, αλλά ότι ο ρόλος του περιοδικού είναι σημαντικός, γιατί λειτουργεί ως συνεκτικό στοιχείο των καθολικών της Ανατολής, και ευρύτερος, επειδή εντείνει τις προσπάθειες προσέγγισης με την ανατολική εκκλησία. Το περιοδικό τοποθετούμενο ιστορικά σε εποχή

ανακατατάξεων για τον καθολικισμό του ελλαδικού χώρου και σε εποχή κοινωνικοπολιτικών και θρησκευτικών ζυμώσεων υπηρετεί τα συμφέροντα του καθολικισμού και στοχεύει στην ένωση δυτικής και ανατολικής εκκλησίας, που αποτελεί ζητούμενο μετά το διαχωρισμό και το σχίσμα του 1054.

Ευχαριστώ τον καθηγητή της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και επιβλέποντα της διδακτορικής μου διατριβής κ. Θεοδόση Πυλαρινό για την πρόταση να ασχοληθώ με το περιοδικό *Αρμονία* και την εν γένει βοήθειά του, τον κ. Σπύρο Γαούτση για τη βιβλιογραφία σχετικά με τους καθολικούς και την προθυμία του να διευκρινίζει κάθε σχετική με το θέμα μου απορία, την συνάδελφό μου κ. Βασιλική Παπανάγνου για τη βοήθειά της στην ελληνική βιβλιογραφία, τους υπαλλήλους της Εθνικής Βιβλιοθήκης κ. Βασιλική Τσιγκούνη και κ. Γρηγόριο Χρυσοστομίδα, καθώς και την υπάλληλο κ. Ρένα Φυρίγου του Αρχείου Καθολικών Τήνου για τη βοήθειά τους στην εύρεση του πρωτογενούς υλικού. Τέλος θερμές ευχαριστίες στον ιερέα της καθολικής αρχιεπισκοπής Τήνου π. Μάρκο Φώσκολο για την πολύτιμη βοήθειά του.

Περίληψη / Summary

Το περιοδικό *Αρμονία* εκδόθηκε στην Αθήνα (1895-1912) από τον καθολικό ιερέα Ιωάννη Μάμο. Εκπροσωπούσε τους καθολικούς του ελλαδικού και του ευρύτερου χώρου της Ανατολής. Στις σελίδες του συναντώνται συνεργασίες με επτανήσιους συγγραφείς και δημοσιεύονται θέματα με επτανησιακό ενδιαφέρον, που στόχευαν στην ένωση των δύο εκκλησιών, δυτικής και ανατολικής.

The magazine "Armonia" was published in Athens (1895-1912) from the catholic priest Ioannis Mamos. He addressed the catholics of both Greece and the wider area of the East. In the pages of this magazine one can see co-operations with Eptanisia authors. Furthermore, the articles published dealt with subjects related to Eptanisa and their principal aim was the union of the two churches, the Western one and the Eastern one.

Το περιοδικό *Αρμονία*.

ΝΙΚΟΥ ΚΑΡΒΟΥΝΗ, ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Νικόλαος Ζ. Κοσκινάς

Ο Νίκος Καρβούνης ήταν αναμφισβήτητα μια πολυσχιδής προσωπικότητα που σημάδεψε έντονα την προπολεμική εποχή στην οποία έζησε. Κοφτερός νους, θεωρητικά καταρτισμένος, πολύγλωσσος και πολύπλευρος,¹ κέρδισε την εκτίμηση και το σεβασμό των ανθρώπων της εποχής του, ακόμη κι εκείνων που άνηκαν σε πολιτικούς και ιδεολογικούς χώρους εκ διαμέτρου αντίθετους από τον δικό του.

Κι αν τούτο το τελευταίο φαντάζει υπερβολικό, φτάνει κανείς να σκεφθεί ότι ο Νίκος Καρβούνης για περισσότερα από έξι χρόνια συνεργάστηκε με την εφημερίδα *Πρωία* και για τρία χρόνια, κάθε Δευτέρα, δημοσίευε στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας τις Επιφυλλίδες του. Στην *Πρωία*, σε μια συντηρητική εφημερίδα, ιδιοκτησίας της γνωστής οικογενείας Πεσμαζόγλου, ήταν τακτικός συνεργάτης ο ιδεολόγος κομμουνιστής Νίκος Καρβούνης.² Ο καυστικός δημοσιογράφος, που δεν μετρίαζε την ένταση της φωνής του, η πολιτική προσωπικότητα που ποτέ δεν έπαψε να μιλά για τη «μεγάλη μεταβολή»,³ ο άνθρωπος που μάχονταν για το υπέρτατο για εκείνον ιδανικό: την ελευθερία.

Κι αυτή την πίστη του στο ιδανικό της ελευθερίας, και μάλιστα στην ελευθερία του συναισθήματος, της σκέψης και του λόγου, την απέδειξε συνεργαζόμενος με την *Πρωία*. Μέσα από τις επιφυλλίδες του σχολίασε, κατέκρινε, επαίνεσε

1. Ο Νίκος Καρβούνης μετέφρασε στην Ελλάδα, για πρώτη φορά, τα έργα των ποιητών Γουόλτ Γουίτμαν, Σέλεϊ, Πόε, Μαγιακόφσκι. Παναγιώτης Καραβασίλης, εφ. *Ριζοσπάστης*, 4 Φλεβάρη 2006.

2. Ο Καρβούνης ασπάζεται τη μαρξιστική ιδεολογία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, στην οποία συμμετείχε ως εθελοντής/ανταποκριτής. Το 1932 ήταν στέλεχος της «Κοινωνικής Αλληλεγγύης» (Διεθνής Εργατική Βοήθεια). Παναγιώτης Καραβασίλης, εφ. *Ριζοσπάστης*, ό.π.

3. Σε πολλές επιφυλλίδες («Η Έξοδος από το Λαβύρινθο» (28.03.1931), «Τα προμηνύματα της Μεγάλης Μεταβολής» (27.07.1931), «Προς Νέον Κόσμον» (14.09.1931), «Χάος και αναδημιουργία» (21.12.1931), «Το τέλος πλησιάζει» (13.06.1932), «Ο πανικός του τέλους» (18.07.1932), «Ανθρωποκαλλιέργεια» (24.10.1932), ο Καρβούνης με σαφήνεια παρουσιάζει ως αιτία των δεινών της εποχής του τον καπιταλισμό και θεωρεί ότι η «μεγάλη μεταβολή» πλησιάζει. Ποια ακριβώς είναι η «μεγάλη μεταβολή» δεν διευκρινίζει, αλλά δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για όσους γνωρίζουν τον άνθρωπο Καρβούνη και την πολιτική του ιδεολογία ότι εννοεί τον κομμουνισμό.

και σατίρισε κάθε έκφραση της πολιτικής, καλλιτεχνικής και πνευματικής ζωής της ταραγμένης εποχής του και κυρίως πρότεινε τρόπους που θα οδηγούσαν στην πρόοδο και την εξέλιξη του ανθρώπου. Γι' αυτό και το εύρος της θεματικής των επιφυλλίδων είναι τόσο μεγάλο, που δε θα ήταν εύκολη ούτε και η καταγραφή τους στον χρόνο που προσφέρει η εισήγηση σ' ένα συνέδριο. Γι' αυτό και θα επιχρησούμε ν' ασχοληθούμε με μόνο μια θεματική ενότητα και μάλιστα μ' εκείνη που αναδεικνύει το στοχαστικό ύψος του Νίκου Καρβούνη. Θ' αναφερθούμε στις επιφυλλίδες, στις οποίες εκφράζονται οι αισθητικές του απόψεις.

Προεξαγγελτικά θα πούμε πως αυτές οι απόψεις πάνω στα ζητήματα της τέχνης δεν συνθέτουν ένα σύστημα πλήρως οργανωμένο, αλλά παρέχουν τις απαραίτητες ενδείξεις, για να διερευνήσουμε τις αισθητικές θέσεις του, θέσεις που βρίσκονται σε πλήρη αρμονία με τις γενικότερες απόψεις του για τον άνθρωπο και την κοινωνία.

Θα ξεκινήσουμε παραθέτοντας τις πιο ενδεικτικές από τις απόψεις του για την τέχνη και για το έργο τέχνης, καθώς είναι δύσκολο να καταγραφούν στο σύνολό τους.⁴ Γράφει σχετικά:

Το έργο τέχνης είναι μία ανθρωπινή προσπάθεια ανατάσεως ψυχικής και πνευματικής προς τα Αρχέτυπα – όπως τα έλεγαν οι Πλατωνικοί. Είναι το γέννημα μιας δημιουργικής εκστάσεως. [...] Ένα έργο τέχνης έχει, εν τούτοις, κάποια πραγματική, σταθερά αξία. Ο καθείς που το αντικρίζει προσδέχεται από αυτό μεγαλύτεραν ή μικρότεραν συγκίνησιν κι ευχαρίστησιν, αναλόγως του βαθμού της δεκτικής του ικανότητος, αυτή δε εξαρτάται από τον βαθμόν της ατομικής του προσεγγίσεως προς τα «αρχέτυπα» του καλού. [...] Όσοι εσθήθησαν απέναντι του ωραίου αυτού μαρμαρέου,⁵ χωρίς να ενδιαφέρονται καθόλου δια ζητήματα τεχνικά, χωρίς να επηρεάζονται καθ' ολοκληρίαν από το ότι απεδίδετο εις τον Πραξιτέλη, χωρίς να πολυπραγμονούν δια την βάσιν του ή δια τον κορμόν του δέντρου που το στηρίζει, ησθάνθησαν, χωρίς άλλο τη χαράν που δίδει η θέα του «ωραίου». Μιαν αρμονίαν, μια πλουσία απλότης, μια υγιής γαλήνη αναδύεται από το σύνολό του.⁶

Σε άλλη επιφυλλίδα σημειώνει για τα έργα της αυθεντικής τέχνης που βρίσκονται στην Ακρόπολη των Αθηνών:

4. Διατηρήσαμε στην καταγραφή των αποσπασμάτων την ορθογραφία του πρωτότυπου κειμένου.

5. Ενοεί το άγαλμα του Ερμή του Πραξιτέλη. Αφορμή για να γραφεί η επιφυλλίδα στάθηκε η γνωμάτευση του Κάρλ Μπλύμελ, εφόρου του Αρχαιολογικού Μουσείου του Βερολίνου, σύμφωνα με την οποία ο Ερμής του Πραξιτέλη είναι «καλόν οπωσδήποτε αντίγραφον, από Ρωμαίον τεχνίτην, του έργου του Πραξιτέλους».

6. Νίκος Καρβούνης, «Η τυραννία των ειδικοτήτων», *Πρωία*, 20.04.1931.

*Εις την Ακρόπολιν, όμως, δεν υπάρχει καμία ανακρίβεια, κανένα σφάλμα αναλογίας. Η βαθειά πίστη του δημιουργού προς την ανθρωπίνην θεότητα, η θερμή συγκίνησις της ψυχής, ισοσταθμίζεται με τον καθαρότατον Λόγον.*⁷

Από τα παραπάνω φαίνεται ξεκάθαρα πως ο Καρβούνης αναγνωρίζει έναν υπέρτατο ρόλο στην τέχνη, καθώς αναγνωρίζει σ' αυτήν τη δυνατότητα να προσεγγίσει «πράγματα» που συλλαμβάνονται εννοιολογικά μόνο από το νου. Κι ένα από αυτά είναι το Αρχέτυπο του Ωραίου, η αιώνια υπόσταση δηλαδή, που αποτελεί το σταθερό γνώμονα της αξίας της ομορφιάς κι είναι ανεπηρέαστη από τη μεταβαλλόμενη ηθική των ανθρώπινων κοινωνιών και τις παροδικές αντιλήψεις τους.⁸ Ως εκ τούτου κάθε επιτυχημένη καλλιτεχνική προσπάθεια έχει «τη σφραγίδα της αιωνιότητος» και παράγει «καθαρότατο Λόγον», που χρησιμοποιείται από τον Καρβούνη με την πλατωνική του σημασία, ως τη λογική δύναμη μέσω της οποίας ο άνθρωπος μπορεί να παίρνει ορθές αποφάσεις και να αποφεύγει να ενδώσει σε επιβλαβείς επιθυμίες.⁹ Κάτω από την αισθητική ενέργεια ο Καρβούνης διαβλέπει την ηθική ενέργεια της αναζήτησης του αληθινού, του σωστού και του δικαίου.

Όλα τούτα, όμως, αφορούν τη λεγόμενη «αντικειμενική» όψη της τέχνης. Υπάρχει, όμως, και μια άλλη όψη σ' αυτήν, η «υποκειμενική», καθώς κάθε έργο τέχνης είναι αποτέλεσμα της δραστηριότητας ενός ανθρώπου. Δίπλα στην τέχνη υπάρχει και ο καλλιτέχνης. Ποιος, όμως, να είναι αυτός που έχει το δικαίωμα να τον λένε καλλιτέχνη; Με ποιες ξεχωριστές ιδιότητες πρέπει να τον έχει προικίσει η φύση, για να μπορεί να αποκαλύψει το «πνεύμα της ομορφιάς»;¹⁰

Ο Καρβούνης απαντά και σ' αυτό το ερώτημα με ακρίβεια και σαφήνεια: ως κύριο γνώρισμα ο καλλιτέχνης πρέπει να διαθέτει «τρικυμισμένη ψυχή», «αδιάκοπο εσωτερικό κοχλασμό», «την έντονη πνευματική και συναισθηματική ζωή», την πειθαρχία «εις μίαν ωραίαν αρμονίαν».¹¹ Πρέπει να διαθέτει τη δύναμη και τη γενναιότητα να λησμονεί αρχές, νόμους και κανόνες, που, δυστυχώς για τον Καρβούνη, δημιουργεί, επιβάλλει και αναπαράγει κάθε εποχή. Πρέπει ακόμη να ανατρέχει και στο υπέρτατο πρότυπο του κάλλους, τη φύση, κι από αυτήν να δι-

7. Νίκος Καρβούνης, «Η Ακρόπολις χωρίς την ιστορίαν της», *Πρωία*, 04.05.1931.

8. Σχετικά στην επιφυλλίδα «Προς τα Αρχέτυπα», *Πρωία*, 31.08.1931.

9. Γράφει σχετικά ο Πλάτων στην «Πολιτείαν»: «τὸ μὲν ᾧ λογίζεται λογιστικόν... τὸ δὲ ᾧ ἔρᾳ τὲ καὶ πενή καὶ διπῇ καὶ περὶ τὰς ἄλλας ἐπιθυμίας ἐπτόχται ἀλόγιστον τὲ καὶ ἐπιθυμητικόν». (*Πολιτεία*, d-e). αὐτός ὁ λόγος ἄπτεται τῇ τοῦ διαλέγεσθαι δυνάμει [...] ἐπὶ τὴν τοῦ παντὸς ἀρχὴν ἴων, ἀφάμενος αὐτῆς [...] (*Πολιτεία*, b-c).

10. Η φράση στην επιφυλλίδα «Προς τα Αρχέτυπα» εφ. *Πρωία* 31.08.1931.

11. Νίκος Καρβούνης, «Αντώνιος Μπουρντέλ, ο σκεπτόμενος και ο ποιητής», *Πρωία* 18.05.1931.

δάσκεται. Όπως μάλιστα χαρακτηριστικά αναφέρει ο Α. Μπουρντέλ, και καταγράφει ο Καρβούνης, οι καλλιτέχνες μπροστά στη φύση πρέπει να είναι: «όμοιοι με το μικρό το παιδί, που δεν ξέρει τίποτε και που θέλει να τα μάθει όλα. Πρέπει να παρατηρούμε με τα μάτια τα ζωηρά, τα καθαρά και τα τίμια του παιδιού».¹²

Αν οι προϋποθέσεις αυτές υπάρξουν, τότε και το έργο τέχνης θα πληροί τις προϋποθέσεις που έθεσε ο Σολωμός για τα δικά του έργα τέχνης κι ο Καρβούνης τις αποδέχεται και τις αναφέρει:

*Το ποίημα –λέγει ο Σολωμός– ας έχει ασώματη ψυχή, η οποία απορρέει από τον Θεό, και αφού σωματοποιηθή εις τα όργανα καιρού, τόπον, εθνικότητας, γλώσσας, με τους διαφορετικούς στοχασμούς, αισθήματα, κλίσεις, κ. α, τέλος επιστρέφει εις τον Θεό».*¹³

Αυτά τα έργα, λοιπόν, που επιστρέφουν στο Θεό, τα έργα που φέρουν «τη σφραγίδα της αιωνιότητας»¹⁴ θεωρεί ο Καρβούνης πως οδηγούν τον άνθρωπο στην «ανάτασις», την οποία και θεωρεί:

*[περισσότερον] παρά σκέψις, παρά φιλοσοφία, παρά διανοητικός συλλογισμός: είνε άμεσος ενατένις των αιωνίων αληθειών – της αληθείας. Αδιάφορον εάν η ενατένις αυτή δεν κατασταλάζει πάντοτε εις επίγνωσιν συνειδητήν. Είναι κι έτσι μόνον αρετήν δια να κεντά εκείνον που είδε τον κόσμον αυτόν, προς την τελειοποίησίν του, είνε αρετήν δια να τον τραβά ωςάν ισχυρότατος μαγνήτης, δια να τον δίδη εσωτερικήν ηρεμίαν, μιαν φωτεινότερα και ασυγκρίτως πλατυτέραν πνευματικήν προοπτικήν».*¹⁵

Μετά από τα όσα είπαμε, δημιουργείται, νομίζω, η απορία για το εάν ποτέ υπήρξε εποχή κατά την οποίαν η τέχνη εκπλήρωσε τους υψηλούς αυτούς στόχους. Η απάντηση που δίνει ο Καρβούνης είναι πως στον μέγιστο βαθμό όλα τούτα επετεύχθησαν κατά την κλασσική αρχαιότητα. Σε πολλές επιφυλλίδες ο Καρβούνης αναφέρεται στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και εκφράζει το θαυμασμό του για τα επιτεύγματα των αρχαίων Ελλήνων σε όλους του τομείς της δραστηριοποίησής τους και κυρίως στην τέχνη.

Θεωρεί μάλιστα πως οι αρχαίοι Έλληνες ενσάρκωσαν τις καλλιτεχνικές αρε-

12. Νίκος Καρβούνης, «Αντώνιος Μπουρντέλ, ο σκεπτόμενος και ο ποιητής», *Πρωία* 18.05.1931.

13. Πρόκειται για τον Στοχασμό των ΑΕ 402. Ο Καρβούνης τον καταγράφει στην επιφυλλίδα που προαναφέραμε.

14. Νίκος Καρβούνης, «Προς τα Αρχέτυπα», *Πρωία*, 31.08.1931.

15. Νίκος Καρβούνης, «Προς τα Αρχέτυπα», *Πρωία*, 31.08.1931.

τές, επειδή, εκτός των όσων προαναφέρθηκαν, διέθεταν και κάποιες ακόμη αρετές. Αναφέρει σχετικά:

Ήταν άνθρωποι «γεωμετρημένοι»,¹⁶ με την πυθαγόρειον σημασίαν, άνθρωποι που εγνώριζαν την δημιουργικήν γλώσσαν του αριθμού, που είναι το μυστικόν του μέτρου, της αναλογίας, της αρμονίας, που είναι η ουσία του χρώματος, του ήχου, του σχήματος, που είναι η γλώσσα του Θεού. Και το σκίρτημα της ψυχής των που ανταποκρίνετο ελεύθερον προς την αρμονία την τριγύρων των φύσεως, το εροθύρισμα με την αλάθητην και αιώνιαν μουσικήν του αριθμού. Τα υπόλοιπα ήλθαν φυσικά και αβίαστα. Εκουβάλησαν μάρμαρα δια να εκφράσουν ό,τι επλημμύριζε μέσα των. Και εις τα χέρια των η πεντελική πέτρα έχασε τον όγκον της και το βάρος της, έγινε γραμμή, έγινε ανάτασις πνευματική, έγινε φως. Μια δωρική στήλη των Προπυλαίων είναι πνεύμα καθαρόν.¹⁷

Για τον Καρβούνη, όμως, οι αρχαίοι Έλληνες και κυρίως οι καλλιτέχνες διέθεταν κι ένα ακόμη μεγάλο προσόν. Ένα προσόν απαραίτητο για τον καλλιτέχνη, αλλά και για κάθε άνθρωπο που επιχειρεί να παραγάγει έργο και να συμβάλει στην πρόοδο και στην εξέλιξη της κοινωνίας στην οποία ζει. Κι αυτό δεν ήταν άλλο από την απόλυτη αίσθηση της ελευθερίας, που τους έδινε το θάρρος και τη δύναμη να σπάζουν τα δεσμά απ' όπου κι αν προέρχονταν και να δημιουργούν αξιόθιμα έργα. Γράφει σχετικά:

Εσέβοντο την παράδοσιν μόνο ως προς την τεχνικήν. Η δημιουργικότης ήτο εντελώς ελευθέρα και απεριόριστος και δι' αυτό η παραγωγή των επροχωρούσε με μιαν πρόοδον αληθινά εκπληκτικήν. Όταν κατά την εισβολήν των οι Πέρσαι κατέστρεψαν τα παλαιότερα ιερά των Αθηνών, δεν επέρασαν από τον νουν κανενός από εκείνους που έκτισαν τα νέα να διατηρήση τίποτε από τα αρχαιότερα. Το Εκατόμπεδον ετάφη, χωρίς καμίαν ρομαντικήν ροσταλγίαν, κάτω από τα θεμέλια του νέου Παρθενώνος. Εις την Ελευσίνα, όταν έκτιζαν νέα οικοδομήματα μέσα εις τον ιερό περίβολον, ποτέ δεν εφύλατταν κανένα κομμάτι από τα παλαιότερα, από αντίληψιν «μουσειακήν». Αυτή η αντίληψις είναι εντελώς νεωτέρα. Κατ' εκείνην την εποχήν των υγιών ανθρώπων ήτο εντελώς άγνωστος. Η δημιουργικότης των εξεχέλειζεν εις το πνεύμα των και εις την ψυχήν των και η δημιουργία δεν στρέφεται ποτέ προς τα οπίσω δι' εμπνευσιν.¹⁸ Είνε συνεργασία με την Ζωήν, της οποίας το αιώνιον ρεύμα δεν αντιστρέφεται ποτέ.¹⁹

16. Ο τρόπος γραφής είναι του Καρβούνη.

17. Νίκος Καρβούνης, «Η Ακρόπολις χωρίς την ιστορίαν της», *Πρωία* 04.05.1931

18. Ο τρόπος γραφής του Καρβούνη.

19. Νίκος Καρβούνης, «Ο εσωτερικός ρυθμός», *Πρωία* 19.10.1931.

Δι' αυτούς το έργο ν δεν θα ήτο παρά μια αποκρυστάλλωσις εις φθαρτά υλικά της ιδέας που κείται εκτός τόπου και χρόνου, που πηγάζει από πνεύμα και ζη αδέσμευτον μέσα εις την αιωνιότητα, που είναι ικανή να εκφρασθή και ν' αποκρυσταλλωθή πάντοτε με νέαν μορφήν, εις κάθε στιγμήν του συμβατικού χρόνου, εις τον κόσμον τον υλικόν, δια να τον συνδέση με τον αιώνιον πνευματικόν κόσμον.²⁰

Οι αισθητικές αντιλήψεις του Νίκου Καρβούνη κινούνται σ' αυτό το πλαίσιο που προσπαθήσαμε να αναδείξουμε. Και πάνω σ' αυτές στηρίχτηκε για να ασκήσει κριτική στα καλλιτεχνικά και πνευματικά δρώμενα της εποχής του. Κι η κριτική που άσκησε ήταν ιδιαίτερα αυστηρή, καθώς διαπίστωσε πως τόσο οι καλλιτέχνες όσο και τα παραγόμενα καλλιτεχνικά έργα της εποχής του δεν πληρούσαν ούτε και τις ελάχιστες προϋποθέσεις που πρέπει να χαρακτηρίζουν την καλλιτεχνική δραστηριότητα. Μέσα από ένα αξιόλογο αριθμό επιφυλλίδων θα ξεκινήσει την προσπάθεια να εντοπίσει τις αιτίες που οδήγησαν σ' αυτή την παρακμή και να προτείνει λύσεις. Και τις αιτίες, ως γνήσιος μαρξιστής, θα τις αναζητήσει και θα τις εντοπίσει εντός της κοινωνικής περιοχής.

Ακολουθώντας τις βασικές αρχές της μαρξιστικής αισθητικής, θεωρεί την τέχνη ως μια από τις μορφές της κοινωνικής συνείδησης και ενστερνίζεται την άποψη ότι ο καλλιτέχνης εργάζεται κάτω από την επίδραση του κοινωνικού περιγυρου, των ιδεών και των καλλιτεχνικών ρευμάτων που κυριαρχούν στην εποχή του.²¹ Γράφει σχετικά:

Η τέχνη, όμως, είναι μια εκδήλωσις καθαρώς κοινωνική – και ας λέγουν ό,τι θέλουν όσοι έχουν όρεξιν και καιρόν να φιλοσοφούν μεταφυσικώς επάνω σ' αυτήν. Και όταν το ανθρώπινο σύνολον, από το οποίον αυτή η τέχνη αντλεί τους χυμούς της βρίσκεται σε μίαν κατάστασιν μεταβατικήν μεταξύ δύο πολιτισμών, η τέχνη αντανακλά αυτό το ξεκούρδισμα, την ανυπαρξίαν μιας σταθεράς φυσιογνωμίας, και περιορίζεται αναξιώτατα στην δουλικήν μίμησιν εκείνων που προϋήρξαν [...]²²

Για τον Καρβούνη η κοινωνία της εποχής του βρίσκονταν στο σημείο εκείνο που ένα «ετοιμοθάνατο κοινωνικό και πολιτικό και οικονομικό σύστημα», που εδράζεται πάνω στην «κερδοσκοπική εκμεταλλεύσις»,²³ ο καπιταλισμός μ' άλλα λό-

20. Νίκος Καρβούνης, «Ο εσωτερικός ρυθμός», *Πρωία* 19.10.1931.

21. Σχετικά στο: Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, Ινστιτούτο Φιλοσοφίας, Ινστιτούτο Ιστορίας των Τεχνών, «Αισθητική Μαρξιστική-Λενινιστική», (θεώρηση Μ. Αυγέρη), μετάφραση Ε. Μουρούζη, εκδ. Φιλοσοφική Σκέψη, Αθήνα 1962 και Μ. C. Breadsley, *Ιστορία των αισθητικών θεωριών*, εκδ. Νεφέλη 1989, σ 341-350.

22. Νίκος Καρβούνης, «Απολιθωμένα Γηρατειά», *Πρωία*, 26.12.1932.

23. Νίκος Καρβούνης, «Η έξοδος από το λαβύρινθον», *Πρωία*, 28.03.1932.

για, πνέει μεν τα λούσθια, εξακολουθεί δε να προκαλεί αλλεπάλληλες κρίσεις και να δηλητηριάζει κάθε κύτταρο του πολιτιστικού οικοδομήματος. Διανοούμενοι και καλλιτέχνες:

*είναι ποτισμένοι κατάβαθα από την νοοτροπία του [του καπιταλισμού], από το πνεύμα του: από την βουλιμία της εκμεταλλεύσεως του ανθρώπου από τον άνθρωπον. Από την τάση την ακατάσχετην της αχαλινώτου αναπτύξεως του ατομικισμού των, της αγνοίας, της παραγνώσεως του συνόλου.*²⁴

Εστιάζοντας την προσοχή του στον καλλιτεχνικό χώρο θεωρεί ως αιτία του προβλήματος τη νοοτροπία που επικρατεί στις επίσημες Σχολές της τέχνης, στα φυτώρια δηλαδή των νέων καλλιτεχνών. Σ' όλους αυτούς τους χώρους, διαπιστώνει, ότι οι νέοι καλλιτέχνες «παραδέχονται μέσα στις λόγχες των διαφόρων –ισμών [...] στις πονηρότατες και εκ προμελέτης αφέλειες»,²⁵ στους «καλλιτεχνικούς γεροντισμούς» και «στις απολιθώσεις»²⁶ των δασκάλων τους· των ανθρώπων που, κατά τη γνώμη του, το ελεύθερο και δημιουργικό τους πνεύμα έχει ατροφήσει, ενώ στερούνται διορατικότητας, φαντασία και κάθε «παλμό αληθινής ζωής».²⁷ Επισημαίνει δε πως όλη αυτή η ανεπάρκεια έχει ως συνέπεια τη θεοποίηση του καλλιτεχνικού παρελθόντος και την άκριτη μίμησή του. Χαρακτηρίζει ανεπαρκείς και προσκολλημένους στην παράδοση όσους αναπαράγουν δουλικά τύπους του παρελθόντος και επισημαίνει πως αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι «έπαψαν από καιρού να είναι συντονισμένοι με τον σημερινόν ρυθμό της ζωής».²⁸

Και το κακό για τον Καρβούνη γίνεται ακόμη μεγαλύτερο, επειδή τέτοιοι άνθρωποι διδάσκουν και στους νέους. Κι οι περισσότεροι νέοι δεν αντιδρούν και τα εφαρμόζουν αρχικά κι εκ των υστέρων αυτή την «αποξηραμένη ακαδημαϊκή παράδοση»,²⁹ τη κληροδοτούν στις επόμενες γενιές, ενώ «πολλοί λίγοι βρίσκουν μοναχοί το δρόμο τον αληθινό προς τη Ζωή».³⁰

Αλλά κι εκτός των καλλιτεχνικών σχολών για τον Καρβούνη και σε άλλους χώρους, που έχουν άμεση σχέση με την τέχνη, δραστηριοποιούνται άνθρωποι με την ίδια λογική. Πρόκειται για τους «ειδικούς εμπειροτέχναι», όπως ονομάζει περιπαιχτικά, τους εφόρους των αρχαιολογικών μουσείων, τους εξειδικευμένους κριτικούς τέχνης και όσους «εξαγόρασαν και την ειδικότητά των με την θυ-

24. Νίκος Καρβούνης, «Πνευματικός παρασιτισμός», *Πρωία*, 04.07.1932.

25. Νίκος Καρβούνης, «Τέχνη και Ακαδημαϊσμός», *Πρωία*, 09.01.1933.

26. Νίκος Καρβούνης, «Απολιθωμένα γηρατειά», *Πρωία* 26.12.1932.

27. Νίκος Καρβούνης, «Η τυραννία των ειδικότητων», *Πρωία*, 20.04.1931.

28. Νίκος Καρβούνης, «Απολιθωμένα γηρατειά», *Πρωία* 26.12.1932.

29. Νίκος Καρβούνης, «Πνευματικός παρασιτισμός», *Πρωία*, 04.07.1932.

30. Νίκος Καρβούνης, «Απολιθωμένα γηρατειά», *Πρωία* 26.12.1932.

σία κάθε παλμού αληθινής ζωής.³¹ Όλοι τούτοι, θεωρεί, ότι δίνουν τεράστια σημασία σε ασήμαντα πράγματα, όπως η «πατρότητα» ενός έργου τέχνης, η «ταξί-θέτησις» του και «τιμολόγησις» του, ενώ υποβαθμίζουν ό,τι πραγματικά αξίζει, την «ουσίαν» ενός πραγματικού καλλιτεχνήματος: την αισθητική συγκίνηση που προκαλεί στον αποδέκτη του. Τρανό παράδειγμα για αυτόν αποτελεί η γνωμοδότηση του εφόρου του Αρχαιολογικού Μουσείου του Βερολίνου, δόκτορος Κάρλ Μπλύμελ και άλλων ειδικών εμπειροτεχνών, σύμφωνα με την οποία ο Ερμής του Πραξιτέλη είναι «ενδιαφέρον, οπωσδήποτε, καίτοι μέτριον έργον ελληνίζοντος γλύπτου της δευτέρας προ Χριστού εκατονταετηρίδος».

Και μόνο η ενασχόληση με το θέμα της πατρότητας ενός έργου τέχνης, με σκοπό να αποτελέσει το υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα στηριχθεί η αξιολόγησή του, αποδεικνύει για τον Καρβούνη την έλλειψη ικανότητας κάποιων ανθρώπων να κατανοήσουν αυτό που πραγματικά αντιπροσωπεύει ένα έργο τέχνης. Αλλά το χειρότερο δεν είναι τόσο η ενασχόληση αυτών με επουσιώδη ζητήματα, αλλά ο θόρυβος που προκαλείται και ο επηρεασμός του απλού λαού, που καλείται να μην εμπιστεύεται τα δικά του αισθητικά κριτήρια ή το «υγιές ένστικτο του αμόρφωτου», που δεν τον εμποδίζει να απορρίπτει ό,τι δεν κατανοεί, αλλά να αξιολογεί με βάση δεδομένα που προκαθορίζουν κάθε λογής ειδικοί.

Σκληρή η κριτική και βαριά τα λόγια. Ακόμη σκληρότερη γίνεται, όμως, όταν αναφέρεται στους διανοούμενους του καιρού του. Μάλιστα, σε όλες τις επιφυλλίδες η λέξη πάντοτε θα βρίσκεται μέσα σε εισαγωγικά, για να καταστήσει εμφανές το ιδιαίτερο νόημα που αποκτά ο τίτλος αυτός στα δικά του κείμενα. Ένας τίτλος διόλου τιμητικός για τον κάτοχό του, καθώς κάθε άλλο παρά τον άνθρωπο του πνεύματος υποδηλώνει. Και να ο λόγος του απαξιωτικού περιεχομένου του όρου:

[Οι διανοούμενοι] Ξεχωρίζουν εγωιστικά τον εαυτό τους από το σύνολο. Πιστεύουν, ότι η «διανοητική» των η δεξιοτεχνία τούς δίδει μιαν αωτερότητα επάνω εις το ανθρώπινον σύνολον· καταντούν να πιστεύουν, όπως οι μεσαιωνικοί μονάρχαι, ότι είνε κι αυτοί πνευματικοί ηγεμόνες «ελέω Θεού» –αυτό σημαίνει η βεβαιότης των ότι κατέχουν τα «θεία δώρα». Και τα λοιπά επακολουθούν φυσικώτατα: αρχίζουν την πνευματικήν εκμετάλλευσιν των ομοίων των καθ' όλους τους δυνατούς τρόπους. Κερδοσκοπούν από την «διανοητικήν» παραγωγήν των· αποταμιεύουν ματαιοδοξίαν, ναρκισισμόν, καταφρόνησιν των συνανθρώπων των· συνασπίζονται μεταξύ των εις ομάδας, εις «σχολάς», εις «ακαδημίας», εις «κύκλους», όπως συνασπίζονται οι εκμεταλλευταί των προϊόντων της γης και του ανθρώπινου μόχθου εις «τράστ» μονοπωλιακά, δια την επικερδέστεραν «τοποθέτησιν» της «διανοητικής» των παραγωγής, δια

31. Νίκος Καρβούνης, «Η τυραννία των ειδικότητων», *Πρωία*, 20.04.1931.

την είσπραξιν των ποσοστών των, δια την κατοχύρωσιν της φήμης των. Και όπως συμβαίνει και με τα «τράστ» που εκμεταλλεύονται το ίδιο είδος, αυτά αι ενώσεις των, αυτά αι σχολαί των, αυτά αι ακαδημιαί των χωρίζονται συχνά εις λυσσώδως αντιμαχόμενα στρατόπεδα.³²

Ανάλογες του ήθους και της ποιότητάς τους, θεωρεί, ότι είναι και οι ενασχολήσεις αυτών των κατ' όνομα πνευματικών ανθρώπων. Η διανοητική τους προσπάθεια επικεντρώνεται στην διατήρησης της «πελατείας» τους,³³ γιατί ως «πελατεία» αντιμετωπίζει όλη τούτη η «παραστρατημένη διάνοηση» τον απλό λαό και μετατρέπεται σε «πνευματικό εκμεταλλευτή» του,³⁴ καθώς «διαφημίζει», προβάλλει και φορές «επιβάλλει» τη δική της διανοητική παραγωγή κι εκείνη των ευνοούμενων μοντέλων της. Και το αποτέλεσμα είναι οι άνθρωποι να στρέφονται σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις, να κατανalώνουν άκριτα άχρηστη πνευματική τροφή και να τους προκαλείται «πνευματική δυσπεψία»³⁵ επικίνδυνη για τον πολιτισμό και για τους ίδιους, καθώς «γίνονται «διανοούμενοι». *Ενώ ήσαν προ ολίγου άνθρωποι υγιείς, έντιμοι και λογικοί».*³⁶

Πριν η αναφορά στο Νίκο Καρβούνη ολοκληρωθεί, θεωρούμε αναγκαίο να παραθέσουμε, δίκην επιλόγου, ένα ακόμη απόσπασμα από επιφυλλίδα στο οποίο προτείνεται ο τρόπος που θα ξεπεραστούν τα προβλήματα στο χώρο της τέχνης και του πολιτισμού:

Αντί όλων αυτών των άσκοπων συζητήσεων, αντί της αυτοκλήτου εμφανίσεως των «ειδικών» με την ξηράν τεχνικήν πολυμάθειάν των, θα ήτο προτιμότερον να εκαλλιεργείτο εις έναν λαόν η δυνατότητα του να γίνει όσο το δυνατόν περισσότερο εναίσθητος δέκτης της χαράς που αναβλύζει από κάθε ωραίον πράγμα – και ιδίως από ωραία έργα της τέχνης. [...]

Δια να προσδεχθή κανείς την πραγματικήν χαράν από τη θέαν της Ακροπόλεως, είνε ανάγκη να ημπορεί να αισθανθή μέσα του κάτι από το αναπτέρυσμα που αισθάνοντο εκείνοι που έκτισαν τους ναούς της και που εδημιούργησαν την αρμονίαν της. Αυτό το αίσθημα είνε βαθύ, ήρεμον και δεν έχει καμίαν υστεικήν βιαιότητα. Εκείνοι που εδημιούργησαν την Ακρόπολιν και τον Ερμύν της Ολυμπίας ήσαν προ πάντων ελεύθεροι άνθρωποι.³⁷

32. Νίκος Καρβούνης, «Πνευματικός παρασιτισμός», *Πρωία*, 04.07.1932.

33. Νίκος Καρβούνης, «Η κρίσις και οι διανοούμενοι», *Πρωία*, 27.06.1932.

34. Νίκος Καρβούνης, «Η κρίσις και οι διανοούμενοι», *Πρωία*, 27.06.1932.

35. Νίκος Καρβούνης, «Τα κορακίστικα της Διανοήσεως», *Πρωία*, 04.01.1932.

36. Νίκος Καρβούνης, «Τα κορακίστικα της Διανοήσεως», *Πρωία*, 04.01.1932.

37. Νίκος Καρβούνης, «Η τυραννία των ειδικότητων», *Πρωία*, 20.04.1931, 6.π.

Περίληψη / Summary

Η παρούσα εισήγηση επιχειρεί να αναδείξει τις αισθητικές απόψεις του Νίκου Καρβούνη, όπως αυτές παρουσιάστηκαν μέσα από ένα αξιόλογο αριθμό Επιφυλλίδων, δημοσιευμένων στην εφημερίδα *Πρωία* των Αθηνών από το 1931 έως και το 1933. Μέσα στα κείμενα αυτά παρουσιάζονται οι απόψεις του επιφυλλιδογράφου για την αυθεντική τέχνη και τα έργα της, οι απόψεις του για την αρχαία ελληνική τέχνη, την οποία θεωρεί αζεπέραστο παράδειγμα άλλους και «γεωμετρίας», ενώ ασκείται δριμεία κριτική στην τέχνη και τους καλλιτέχνες της εποχής του, καθώς, κατά τη γνώμη του, είναι «ποτισμένοι κατ'άβυσσος από το πνεύμα του καπιταλισμού».

This article aims to point out Nickos Karvouni's aesthetic points of view, as they have been presented in a wide range of newspaper columns, published in the Athens newspaper "Proia – Πρωία" in the time period from 1931 to 1933. In these texts the columnist's opinions on genuine art and its works, his point of view on ancient Greek thinking, which he considers to be an example of unsurpassed beauty and "geometry", whilst astringent criticism was provided to art and artist of his time as, in his opinion, they are "deeply soaked by the spirit of capitalism".

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ* ΚΑΙ Η ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΗ ΣΧΟΛΗ

Πέτρος Πυλαρινός

Το περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία*, που κυκλοφόρησε στην Αθήνα από το 1948 έως το 1954 σε δεκαπενθήμερη βάση και φτάνει τα 153 τεύχη, επιδιώκει να ταράξει τα λιμνάζοντα νερά της σύγχρονης του πνευματικής ζωής και παραγωγής. Είναι παράλληλα το όργανο του ιδρυτή και εκδότη του, ακαδημαϊκού Σπύρου Μελά, γνωστού και από άλλες πτυχές της πνευματικής δράσης του,¹ για την επίτευξη του «εθνικού στόχου», όπως ονομάζει την προσπάθειά του για αναστήλωση του πνευματικού εγαισμού των Ελλήνων.²

Όπως μαρτυρούν και οι συνεργάτες του μέσα στις σελίδες του, ο Μελάς θεωρεί ότι κλειδί γι' αυτό είναι η επαφή με την εθνική παράδοση, η ζύμωση με αυτήν και το δημιουργικό χώνεμά της.³ Η *Ελληνική Δημιουργία* είναι η δεύτερη προσπάθειά του στον χώρο των περιοδικών εκδόσεων μετά την *Ιδέα*, που είχε μικρό κύκλο ζωής –από το 1933 έως το 1934–, αλλά συναφείς επιδιώξεις ως έντυπο.

Στα περιεχόμενα του περιοδικού, που αφήνουν έντονη τη γέυση της επιτροφής και επαναγνωριμίας με τις ελληνικές ρίζες, συναντά κανείς μεγάλες μορφές της κλασικής αρχαιότητας, που παγίως αποτελούν σημείο αναφοράς της διάρκειας και του μεγέθους του ελληνισμού, στοιχεία της λαογραφίας και της δημοτικής παράδοσης και σημαντικούς εκπροσώπους της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας. Εξ ίσου έντονη είναι η παρουσία σύγχρονων με την έκδοση μελετητών, οι οποίοι κατά κύριο λόγο ασχολούνται με την έρευνα και παρουσίαση των παραπάνω. Δε λείπει η συνεργασία νέων δημιουργών –λογοτεχνών κυρίως–, κάποιιοι από τους οποίους εξελίσσονται αργότερα σε αξιόλογες μορφές των ελληνικών γραμμάτων.

Ο στόχος του Μελά, που είναι κατά τη γνώμη μας και διαμορφωτικός ιδεολογικής συνείδησης, με το δεδομένο ότι εκπροσωπεί πολιτικά τη συντηρητική

1. Βλ. Δημήτριος Σ. Αθανασόπουλος, «Σπύρος Μελάς: ένας κουρσάρος του πνεύματος», *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 9, τχ. 94 (1952), σ. 15-27.

2. Βλ. Σπύρος Μελάς, «Απολογισμός πορείας», *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 9, τχ. 94 (1952), σ. 5-6.

3. Βλ. Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, «Μια εθνική προσπάθεια», *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 9, τχ. 94 (1952), σ. 7-10.

παράταξη, «την εθνικόφρονα πολιτική μερίδα» της εποχής, προσβλέπει, εκτός των άλλων, και στη διάδοση του ελληνικού πνεύματος στην εγκαταλειμμένη επαρχία.

Τα αφιερώματα είναι ένα βασικό εργαλείο της διαμόρφωσης της φυσιογνωμίας των περιοδικών. Στην *Ελληνική Δημιουργία* δημοσιεύονται δυσανάλογα πολλά και αναφέρονται όλα στο παρελθόν. Ο Μελάς αποφεύγει τους σύγχρονους με την έκδοση του περιοδικού δημιουργούς. Προφανώς, δεν θέλει τη συμμετοχή αριστερών, αφού δεν εξυπηρετούν τους πολιτικούς στόχους του. Στο σύνολο των 153 τευχών συναντάμε τον υψηλό αριθμό των 96 αφιερωμάτων.⁴ Τα 18 από αυτά έχουν άμεσο επτανησιακό ενδιαφέρον, καθώς αναφέρονται είτε στα ίδια τα νησιά είτε σε σημαντικούς εκπροσώπους της επτανησιακής λογοτεχνίας.

Είναι αξιοσημείωτο ότι το ένα πέμπτο του συνόλου των αφιερωμάτων αναφέρεται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στα Επτάνησα. Κάτι τέτοιο καταδεικνύει το ενδιαφέρον και την πίστη των συντελεστών της *Ελληνικής Δημιουργίας* στον χώρο αυτό, στην εκπαιδευτική και ηθοπλαστική του αξία και στα μηνύματα που περνάει.

Υπάρχουν τρία αφιερώματα σε νησιά των Επτανήσων (Κέρκυρα,⁵ Ζάκυνθος,⁶ Ιθάκη),⁷ ένα συγκεντρωτικό αφιέρωμα στα Επτάνησα,⁸ δεκατρία αφιερώματα σε προσωπικότητες-εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής και ένα εκτενές αφιέρωμα στην Ιόνιο Ακαδημία,⁹ αναφορικά με την ίδρυση, τη λειτουργία και την ιστορία της, ως το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο.

Ως προς τα νησιά, γίνεται προσπάθεια να δοθεί μια όσο το δυνατόν σφαιρικότερη εικόνα σε τομείς όπως η ιστορία, η λαογραφία και η τοπική παράδοση μέσα από σχετικές μελέτες και άρθρα. Το υλικό αυτό διανθίζεται με αποσπάσματα λογοτεχνικών έργων –σε μεγαλύτερο βαθμό ποιητικών– από ντόπιους εκπροσώπους, αναγνωρισμένους ή μη, με σκοπό να προβάλλεται και το λογοτεχνικό «χρώμα» κάθε νησιού.

Ως προς τα πρόσωπα, τα αφιερώματα βρίθουν μελετών με βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία, υπάρχουν χαρακτηριστικά αποσπάσματα, αναλύσεις και κριτικές του έργου τους, αλλά και ανέκδοτο υλικό που έχουν στην κατοχή τους

4. Βλ. Αδαμάντιος Στ. Ανεστίδης (επιμέλεια), «*Ελληνική Δημιουργία*»: ευρετήριο, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήναι 1974.

5. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 10, τχ. 111 (1952).

6. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 8, τχ. 85 (1951).

7. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 7, τχ. 74 (1951).

8. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 12, τχ. 135 (1953).

9. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 3, τχ. 31 (1949).

και παρουσιάζουν διάφοροι συνεργάτες (ποιήματα, σκέψεις-στοχασμοί, αλληλογραφία).

Όσον αφορά στη σειρά δημοσίευσης των αφιερωμάτων, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις που έχουν επετειακό χαρακτήρα, δεν διακρίνεται συγκεκριμένη λογική. Κατηγοριοποιώντας, προκύπτουν οι εξής ομάδες προσώπων:

1. *Μεγάλες προσωπικότητες*: Ξεχωρίζει και ανοίγει τη σειρά των αφιερωμάτων ο Διονύσιος Σολωμός,¹⁰ ο εθνικός ποιητής, το κεντρικό πρόσωπο της Επτανησιακής Σχολής και θεμελιωτής της. Η παρουσία του είναι έντονη σε αρκετά τμήματα από το ειδικό αφιέρωμα που του γίνεται. Ακολουθεί ο Ανδρέας Κάλβος,¹¹ η δεύτερη μεγάλη λογοτεχνική προσωπικότητα της Επτανήσου, μολονότι δεν ανήκει στον σολωμικό κύκλο. Εκτός του σχετικού αφιερώματος, η παρουσία του στο περιοδικό είναι περιορισμένη σε σύγκριση με τον Σολωμό. Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και ο σολωμικός Κεφαλονίτης Ιούλιος Τυπάλδος Πρετεντέρης.¹² Σημαντική μορφή στα επτανησιακά γράμματα, σύγχρονος του Σολωμού και επηρεασμένος βαθιά από το έργο του, θεωρείται μεταξύ αυτών που συνέβαλαν στη μελέτη και διάδοση της σολωμικής ποίησης.¹³

2. *Α' φάση Επτανησιακής Σχολής – Οι λογοτέχνες της Ζακύνθου*: Στην ομάδα αυτή των αφιερωμάτων συναντάμε τον Γεώργιο Τερτσέτη,¹⁴ αδελφικό φίλο του εθνικού ποιητή, άνθρωπο με ξεχωριστό ήθος, στον οποίο χρωστάμε το μοναδικό αντίγραφο του «Διαλόγου» του Σολωμού.¹⁵ Επίσης, συναντάμε τον Αντώνιο Μάτσει,¹⁶ που ήταν στενός φίλος και αυτός και συμμαθητής του Σολωμού, ένας ακόμα από τους πολλούς θαυμαστές και μιμητές του.

3. *Β' φάση Επτανησιακής Σχολής – Οι κερκυραίοι λογοτέχνες*: Η ομάδα αυτή είναι και η μεγαλύτερη. Αρχικά ο Λορέντζος Μαβίλης,¹⁷ ο ήρωας των Βαλκανικών πολέμων και κατά πολλούς ο μεγαλύτερος έλληνας σονετογράφος. Ακο-

10. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 1, τχ. 5 (1948).

11. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 13, τχ. 148 (1954).

12. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 5, τχ. 49 (1950).

13. Βλ. Θεόδωρος Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, σ. 53-64, 35-51, 77-79.

14. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 5, τχ. 54 (1950). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 47-48.

15. Το μοναδικό αντίγραφο του «Διαλόγου» βρέθηκε στα χέρια του Τερτσέτη μέσω του προσωπικού φίλου του Σολωμού, του Σπυρίδωνα Πήλικα, ο οποίος τον είχε αντιγράψει με άδεια του ποιητή.

16. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 10, τχ. 108 (1952). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 48-50.

17. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 8, τχ. 91 (1951). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 121-134.

λουθεί ο Ιάκωβος Πολυλάς,¹⁸ ο πολυσχιδής συγγραφέας, κριτικός, μεταφραστής, πολιτικός, που ανδρώθηκε κάτω από την επιρροή του Διονύσιου Σολωμού. Στη συνέχεια ο Γεράσιμος Μακροράς,¹⁹ μαθητής του Σολωμού, πατριδολάτρης και επιδέξιος χειριστής της δημοτικής γλώσσας. Έπεται ο Γεώργιος Καλοσγούρος,²⁰ βαθιά επηρεασμένος από το πνεύμα του Σολωμού, ο οποίος ανήκε στον κύκλο του Πολυλά. Πολύγλωσσος ο ίδιος είναι κυρίως γνωστός για τις μεταφράσεις του (ιταλικά του Σολωμού, Ugo Foscolo, Dante, Alfieri). Την ομάδα αυτή κλείνει ο πολυγραφότατος και χαρισματικός πεζογράφος Κωνσταντίνος Θεοτόκης,²¹ ένας ακόμα σημαντικός εκπρόσωπος της Επτανησιακής Σχολής.

Ξεχωριστή ομάδα θα θεωρήσουμε αυτή στην οποία δεσπόζει ο Κεφαλονίτης Ανδρέας Λασκαράτος,²² μαθητής του Κάλβου και γνωστός με τον Διονύσιο Σολωμό, ο οποίος διακρίνεται κυρίως για τα δηκτικά και πνευματώδη σατιρικά του κείμενα. Εδώ εντάσσεται και ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης,²³ επικός ποιητής με έργα που αποπνέουν έντονο πατριωτισμό, ο οποίος θεωρείται η γέφυρα της Επτανησιακής Σχολής με την Αθήνα. Τέλος, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος,²⁴ ο εισηγητής του αστικού μυθιστορήματος, η παρουσία του οποίου συμπίπτει με το τέλος της Επτανησιακής Σχολής και το πέραςμα στη Β' Αθηναϊκή.

Αν και με τα πρόσωπα αυτά ολοκληρώνεται ο κύκλος των αφιερωμάτων που αφορούν στην Επτανησιακή Σχολή, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε και κάποιες άλλες περιπτώσεις αφιερωμάτων σε πρόσωπα που επηρέασαν ή επηρεάστηκαν από τον επτανησιακό χώρο και πολιτισμό. Χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις είναι οι μεσσηνιοί αδελφοί Πασαγιάννηδες²⁵ (Κώστας και Σπήλιος), δημοτικιστές με φυσική παρουσία στα Επτάνησα, από τους οποίους ο πρώτος είχε εμπλακεί ενεργά στην κερκυραϊκή φάση της Επτανησιακής Σχολής, καθώς και

18. Βλ. *Ελληνική Δημοιοργία*, τ. 5, τχ. 57 (1950). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 86-91.

19. Βλ. *Ελληνική Δημοιοργία*, τ. 9, τχ. 103 (1952). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 79-80.

20. Βλ. *Ελληνική Δημοιοργία*, τ. 13, τχ. 151 (1954). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 100-103.

21. Βλ. *Ελληνική Δημοιοργία*, τ. 8, τχ. 92 (1951). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 121-134.

22. Βλ. *Ελληνική Δημοιοργία*, τ. 7, τχ. 73 (1951). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 169-176.

23. Βλ. *Ελληνική Δημοιοργία*, τ. 4, τχ. 35 (1949). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 155-165.

24. Βλ. *Ελληνική Δημοιοργία*, τ. 7, τχ. 72 (1951). – Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 207-209.

25. Βλ. *Ελληνική Δημοιοργία*, τ. 8, τχ. 86 (1951).

οι Ιωάννης Βηλαράς²⁶ και Αθανάσιος Χριστόπουλος,²⁷ που αν μη τι άλλο υπήρξαν οι πρόδρομοι και αποτέλεσαν σημείο αναφοράς στο θέμα της δημοτικής γλώσσας που καθιερώθηκε και προωθήθηκε μέσα από την επτανησιακή λογοτεχνία.

Όσον αφορά στους συνεργάτες που ασχολήθηκαν με τα Επτάνησα, θα τους διακρίνουμε σε Επτανήσιους και μη. Με την ομάδα των Επτανησίων παρελκύνουν αρκετά γνωστά ονόματα, όπως ο αρχαιολόγος και ακαδημαϊκός Σπύρος Μαρινάτος, ο ιστορικός και λογοτέχνης Μαρίνος Σιγούρος και η ποιήτρια και σημαντική μελετήτρια της Επτανησιακής Σχολής Ειρήνη Δεντρινού, που υπήρξε μαθήτρια του Καλοσγούρου και στενή φίλη του Κωνσταντίνου Θεοτόκη.²⁸

Στους τακτικούς συνεργάτες κατατάσσονται: Ο Κώστας Καιροφύλας, μελετητής της περιόδου της ενετοκρατίας στην Ελλάδα, που ασχολήθηκε με τη μετάφραση των ιταλικών του Σολωμού· ο πολυγραφότατος, επηρεασμένος από την επτανησιακή παράδοση, αλλά και πιστός σ' αυτή Γεράσιμος Σπαταλάς, εκδότης και ο ίδιος του περιοδικού *Μαύρος Γάτος*· η δραστήρια και σημαντική μελετήτρια της επτανησιακής ιστορίας και παράδοσης, που έδωσε έμφαση στη λογοτεχνία της γενετέριάς της, της Ζακύνθου, Μαριέττα Γιαννοπούλου-Μινώτου, που έμεινε γνωστή και για τη φεμινιστική της δράση, και τέλος, ο Ντίνος Κονόμος, που αφιερώθηκε από νωρίς στην αρχαιολογική έρευνα της επτανησιακής ιστορίας και λογοτεχνίας, εξέδιδε το περιοδικό *Επτανησιακά Φύλλα* και άφησε πλούσιο συγγραφικό έργο για την ιστορία της Ζακύνθου.

Η πλειονότητα των άρθρων αυτών συναντάται σε τεύχη του περιοδικού που αποτελούν αφιέρωμα σε νησί ή σε πνευματικό δημιουργό του Ιονίου. Οι μελέτες καταλαμβάνουν τον κυρίως όγκο και, αν δεν αποτελούν εργοβιογραφικές έρευνες και κριτικές, αφορούν σε θέματα λαογραφίας και δημοτικής παράδοσης, ενώ δε λείπουν δημοσιεύσεις ομιλιών, παρουσιάσεις ανέκδοτου υλικού, αλληλογραφία με παρεμβάσεις σε άρθρα και βιβλιοκριτικές.

Στην ομάδα των μη Επτανησίων οι συνεργάτες είναι επίσης γνωστά ονόματα. Γράφουν για τα Επτάνησα και τη λογοτεχνική τους παράδοση οι Στρατής Μυριβήλης, Άλκης Θρύλος, Θανάσης Πετσάλης-Διομήδης, Μιχάλης Περάνθης κ.ά., ενώ παράλληλα δημοσιεύονται μελέτες παλαιότερων, όπως των Δημήτριου Βικέλα, Φώτου Πολίτη, Ζαχαρία Παπαντωνίου και Κωστή Παλαμά.

Ομοίως μεταξύ αυτών συναντάμε κάποια πρόσωπα που ξεχωρίζουν ποσοτικά για τις δημοσιεύσεις τους. Αναμενόμενα, ένας από αυτούς είναι ο ίδιος ο

26. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 12, τχ. 141 (1953).

27. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 9, τχ. 100 (1952).

28. Βλ. Θ. Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 129-133, και Ειρήνη Α. Δεντρινού, *Τα διηγήματα*, φιλολογική επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2014, σ. 11-49, «Εισαγωγή».

Μελάς που ανοίγει παγίως κάθε τεύχος με δικό του άρθρο. Έτσι, έχει ιδιαίτερα έντονη παρουσία με τουλάχιστον ένα άρθρο σε όλα ανεξαιρέτως τα αφιερώματα του επτανησιακού ενδιαφέροντος. Εξίσου σταθερή και συχνή είναι η παρουσία του Φαίδωνα Μπουμπουλίδη, επτανησιολόγου, αρχισυντάκτη του περιοδικού από το 1950 και εντεύθεν, με πολλές δημοσιεύσεις και εκτός περιοδικού, κυρίως γύρω από ζητήματα επτανησιακής βιβλιογραφίας. Το ενδιαφέρον του για τον συγκεκριμένο λογοτεχνικό χώρο και οι σχέσεις του με αυτόν είναι δεδομένα. Ενισχύονται όμως και από την ύπαρξη ανέκδοτης αλληλογραφίας του με την Ειρήνη Δεντρινού, που έχουμε στην κατοχή μας,²⁹ στην οποία, εκτός των άλλων, γίνεται λόγος για το περιοδικό και για συγκεκριμένα άρθρα και αφιερώματα. Η αλληλογραφία αυτή αποτελεί μικρό, αλλά ενδεικτικό τεκμήριο του τρόπου που λειτουργούσε η *Ελληνική Δημιουργία*. Συστηματική είναι, επίσης, η παρουσία του πανεπιστημιακού καθηγητή Γεωργίου Θ. Ζώρα με σχετικές μελέτες, επτανησιολόγου και αυτού με πολλές δημοσιεύσεις και βιβλία γύρω από την Επτανησιακή Σχολή. Τελευταία, με αρκετά κείμενά της, θα αναφέρουμε τη Γλυκερία Πρωτοπαπά, μετέπειτα Μπουμπουλίδου.

Είναι γνωστό ότι ο επτανησιακός χώρος, λόγω ιστορικών συνθηκών και αφού γόνιμα αφομοίωσε στοιχεία τόσο της κρητικής όσο και της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, που άνθισαν μετά το ξέσπασμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, στηρίχτηκε στη δημοτική γλώσσα και τη δημοτική ποίηση για να καταλήξει ίσως το πιο αξιόλογο κέντρο που επηρέασε πνευματικά το νεοσύστατο ελληνικό κράτος και έδωσε την ώθηση για μια λαμπρή συνέχεια. Η επτανησιακή λογοτεχνία (ποίηση – πεζογραφία – δοκίμιο) είναι συνυφασμένη με την πατριδολατρία, την κριτική, τις φιλελεύθερες ιδέες. Μαζί με το δημοτικό τραγούδι αποτελούν δύο κεντρικούς πόλους της εθνικής μας παράδοσης.

Ο Μελάς –προφανώς και οι στενοί συνεργάτες του– το γνωρίζει αυτό και το αξιοποιεί μεταπολεμικά, για να προωθήσει την ιδεολογία του. Παράλληλα, όμως, επειδή λειτουργεί με αντίστροφη φορά από εκείνη της αριστερής διάνοησης της εποχής του, η οποία στη λογοτεχνία γνωρίζει άνθηση με την Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά και αξιοποιεί ήδη αυτούς τους δύο πόλους, την Επτανησιακή Σχολή και το δημοτικό τραγούδι, έχει ως στόχο του να μην αφήσει να μονοπωλήσουν τα αντίστοιχα αριστερά περιοδικά³⁰ το εθνικό στοιχείο που προβάλλουν ο Σολωμός και η δημοτική ποίηση.

29. Βλ. Παράρτημα.

30. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα είναι το περιοδικό του Δημήτρη Φωτιάδη, τα *Ελεύθερα Γράμματα*, που κυκλοφόρησε από το 1945 έως το 1951, και αργότερα η σημαντική *Επιθεώρηση Τέχνης*.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

I.

Παλ. Φάληρο 16 Αυγούστου 1952

Ερίτιμη Δέσποινα

Ο κύριος Μελάς μου παρέδωσε σήμερα τον φάκελλο με την μελέτη Σας για τον Καλοσγούρο, που είχα την ευχαρίστηση να διαβάσω δημοσιευμένη, πριν χρόνια, στην *Ιόνιο Ανθολογία*,³¹ και που βέβαια με πρώτη ευκαιρία θα καταχωρισθή σε τεύχος³² της *Δημιουργίας* είτε απλό, είτε ειδικώς αφιερωμένο στους Κερκυραίους λογίους.³³

Ως διευθυντής συντάξεως³⁴ της *Ελλην. Δημιουργίας* σκέπτομαι να εκδώσω ειδικό τεύχος για την Κέρκυρα –όπως είχαμε κάνει και για την Ζάκυνθο³⁵ και Ιθάκη–³⁶ και για τούτο η συμβολή Σας και η συνεργασία Σας θα μας είναι απαραίτητες.

Σας ευχαριστώ θερμά (και εκ μέρους του κυρίου Μελά) για την παρακολούθηση του περιοδικού και Σας παρακαλώ να βεβαιωθείτε ότι θεωρώ τιμητική την αναγνώριση της προσπαθείας μας από ανθρώπους, όπως Σεις, που έχετε προσφέρει σπάνιες υπηρεσίες στην μελέτη και διάδοση του Επτανησιακού πολιτισμού.³⁷

Τελευταία ετοιμάζω μια *Ανθολογία ποιήσεων και πεζών της Επτανησια-*

31. Βλ. Ειρήνη Α. Δεντρινού, «Ο Γεώργιος Καλοσγούρος και το λογοτεχνικό του έργο», *Ιόνιο Ανθολογία*, έτος Ε' (1931), σε συνέχειες, τχ. 50-56.

32. Η μελέτη δημοσιεύτηκε δύο φορές στην *Ελληνική Δημιουργία*, μία στο αφιερωματικό τεύχος στην Κέρκυρα και μία στο αφιέρωμα στον Καλοσγούρο. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 10, τχ. 111 (1952), σ. 329-337, και *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 13, τχ. 151 (1952), σ. 585-591, αντίστοιχα.

33. Αναφέρεται στο αφιερωμένο στην Κέρκυρα τεύχος που εκδόθηκε ένα μήνα μετά, στις 15 Σεπτεμβρίου 1952. Εκτός από γενικά θέματα που αφορούν στο νησί, περιέχει αρκετές μελέτες επτανησιακού ενδιαφέροντος, καθώς και ποιήματα επτανησίων λογίων. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 10, τχ. 111 (1952).

34. Ο Μπομπουλίδης υπήρξε διευθυντής σύνταξης της *Ελληνικής Δημιουργίας* από το 1950 μέχρι την παύση κυκλοφορίας της το 1954.

35. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 7, τχ. 74 (1951).

36. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 8, τχ. 85 (1951).

37. Η Δεντρινού είχε πραγματοποιήσει διαλέξεις και είχε δημοσιεύσει σημαντικές μελέτες πάνω στην Κερκυραϊκή Σχολή και τους λογοτέχνες της, πολλές από τις οποίες εξέδωσε συγκεντρωμένες στον τόμο *Η Κερκυραϊκή Σχολή*, με Προλεγόμενα Κ. Δαφνή (Κέρκυρα 1953). Δεύτερη έκδοση, συμπληρωμένη, έγινε το 1971 (=Κερκυραϊκά Χρονικά, τ. ΙΙΙ). Βλ. Θεόδωρος Πυλαρινός, *Ειρήνη Α. Δεντρινού (1879-1974)*. Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1997, σ. 106-125 και 125-127.

κής λογοτεχνίας³⁸ με πρόλογο εκτενή, ομολογώ δε πως ειδικώτερα για την Κερκυραϊκή σχολή (και μάλιστα τον Καλοσγούρο,³⁹ τον Χρυσομάλλη⁴⁰ και τον Κογεβίνα),⁴¹ αν έλειπαν οι δικές σας μελέτες δεν ξέρω πού θα μπορούσα να ζητήσω στοιχεία που να εικονίζουν τη ζωή και το έργο των λογίων κατά τρόπο ολοκληρωμένο, ειλικρινή και αντικειμενικό.

Με την ευκαιρία της επιστολής μου αυτής Σας στέλνω αντίτυπα από κάποιες μελέτες μου που δεν είναι εξαντλημένες.

Επίσης ταχυδρομώ, κατά παράκλησιν της Δίδος Πρωτοπαπά, φιολόγου και συνεργάτιδος⁴² του περιοδικού, αντίτυπο του μυθιστορηματός της «ο άνθρωπος που ήταν ντυμένος», για το οποίο εξεφράσθησαν ευνοϊκά οι εδώ κριτικοί – με την ιδιαίτερη παράκληση να είχε μια γνώμη Σας, είτε για να δημοσιευθεί στην *Δημιουργία*, αν το επιτρέψετε,⁴³ είτε όχι, γιατί πάντα Σας είχε ως σύμβολο / δράσεως σε τομείς πνευματικούς, προς το οποίο πρέπει ν' ατενίζουν οι νεώτερες γενεές.

Θα ελογιζόμουν επίσης ευτυχής αν είχα την γνώμη Σας για τον καλύτερο τρόπο συγκροτήσεως του τεύχους Κερκύρας, όπου θα μπορούσαν να δημοσιευθούν άρθρα με το ακόλουθο περιεχόμενο:⁴⁴

- α) Η λογοτεχνική σχολή της Κερκύρας
- β) Η καλλιτεχνική κίνηση του Νησιού
- γ) Ο Άγιος Σπυρίδων, πολιούχος της Κερκύρας
- δ) Πώς είδαν την Κέρκυρα οι περιηγηταί

38. Βλ. Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, *Επτανησιακή λογοτεχνία*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήναι 1970-71.

39. «Ο Γεώργιος Καλοσγούρος και το λογοτεχνικό του έργο» ήταν ο τίτλος διάλεξης που δόθηκε στο θέατρο «Φοίνιξ» τον Μάρτιο του 1931. Βλ. *Ιόνιος Ανθολογία*, ό.π. και *Η Κερκυραϊκή Σχολή*, ό.π., σ. 57-70 (2η έκδ.).

40. «Στέλιος Χρυσομάλλης» ήταν ο τίτλος διάλεξης που δόθηκε στη Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας τον Απρίλιο του 1935. Βλ. *Ιόνιος Ανθολογία*, τ. 9 (1935), σε συνέχειες, τχ. 101-109 και *Κερκυραϊκά Νέα*, φ. 25.08.1952 και 01.09.1952.

41. Η μελέτη «Νίκος Κογεβίνας» πρωτοδημοσιεύτηκε ως «Προλεγόμενα» στην έκδοση των *Έργων* του Νίκου Κογεβίνα (Γλαύκου Πόντιου), εκδ. «Εστία», Αθήνα 1916. Βλ. επίσης *Η Κερκυραϊκή Σχολή*, ό.π., σ. 22-25 (2η έκδ.).

42. Η Γλυκερία Πρωτοπαπά, μετέπειτα Μπουμπουλίδου, υπήρξε τακτική συνεργάτις του περιοδικού με μελέτες και άρθρα από το τεύχος 91 (1951) και εξής.

43. Δεν υπάρχει δημοσιευμένη κριτική της Δεντρινού για την Πρωτοπαπά στην *Ελληνική Δημιουργία*.

44. Το τεύχος περιέχει υλικό που καλύπτει τις τρεις από τις έξι προτεινόμενες από τον Μπουμπουλίδη θεματικές κατηγορίες και συγκεκριμένα τις περιπτώσεις α, ε και στ.

- ε) Η Κερκυραϊκή Ιστοριογραφία
στ) Ανθολογία ποιήσεων και πεζών Κερκυραίων λογίων.

Από την πλευρά της αποστολής σχετικών μελετών θα μας βοηθούσαν οι σύγχρονοι Κερκυραίοι επιστήμονες και λόγιοι;⁴⁵ Και με ποια ενδεχομένως θέματα;

Ελπίζοντας σε κάποια απάντησή Σας, διαβιβάζω τους θερμούς χαιρετισμούς του κ. Μελά.

Με πολύ βαθειά τιμή
Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης

Αλκυόνης 6
Παλαιόν Φάληρον

II.

Παλ. Φάληρο 27 Σ/βρίου 1952

Ερίτιμη Δέσποινα

Ευχαριστώ θερμά για το συγκινητικό ευγενικό Σας γράμμα με τις κρίσεις Σας για την εργασία μου⁴⁶ και την εκδήλωση της προθυμίας Σας για συνεργασία.

Είναι αλήθεια πως βιαστικά ετοιμάσθηκε το Κερκυραϊκό τεύχος. Συμφωνώ απόλυτα με τη γνώμη Σας για τον τρόπο αντιμετώπισης των πνευματικών ζητημάτων αυτού του είδους. Καθώς όμως καταλαβαίνετε, κάποιες φορές άλλοι λόγοι, ξένοι προς τις γενικές και σωστές αρχές αναγκάζουν να γίνη κάτι, παρά την επιθυμία μας.

Πάντως το υλικό που φροντίσατε να βρήτε, μάλιστα σχετικά με τους Κερκυραίους ζωγράφους, είναι πολύτιμο και χρησιμώτατο για την *Ελληνική Δημιουργία*, που παράλληλα με το τεύχος το αφιερωμένο στην «Ελληνική Μουσική»⁴⁷ –που προ έτους εξέδωκε– θ' αφιερώση και ειδικό τεύχος στη Νεοελληνική ζωγραφική και Γλυπτική. Ώστε, όταν ετοιμασθή η σχετική μελέτη, Σας παρακαλώ θερμά να μου την στείλετε.

45. Οι εν ζωή Κερκυραίοι και συγχρόνως κάτοικοι Κέρκυρας λόγιοι, στους οποίους θα μπορούσε να μεσολαβήσει η Δεντρινού για να εξυπηρετήσει τον Μπουμπουλίδη, είναι οι Νίκος Λευθεριώτης (1889-1962), Θεόδωρος Μακρής (1885-1970) και Κώστας Δαφνής (1911-1987). Τελικά, αυτοί που συμμετέχουν με άρθρα τους στο τεύχος είναι οι Ειρήνη Δεντρινού, Γεράσιμος Σπαταλάς, Γεράσιμος Σαλβάνος και Βάσω Σαλβάνου.

46. Βλ. Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, «Η Κερκυραϊκή Σχολή», *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 10, τχ. 111 (1952), σ. 339-348.

47. Βλ. *Ελληνική Δημιουργία*, τ. 7, τχ. 79 (1951).

Τώρα ως προς την Ανθολογία της Επτανησιακής Λογοτεχνίας, που ένα κομμάτι του Προλόγου⁴⁸ της δημοσίευσα στο τεύχος «Κέρκυρα» της *Ελλην. Δημιουργίας*, πρέπει να Σας σημειώσω τα ονόματα των λογίων, που έχω υπ' όψιν μου να περιλάβω στη συλλογή, ώστε να μου υποδείξετε, για την πληρότητα του / έργου, όσα παραλείπω.

Παράλληλα όμως ήθελα τη γνώμη Σας, αν πρέπει να περιλάβω και τους εντελώς συγχρόνους (ζώντας ή μόλις πεθαμένους),⁴⁹ οπότε όμως θα μου παρουσιασθούν προβλήματα σχετικά με τα στοιχεία της ζωής και την κριτική του έργου των, τα οποία μόνον η πολύτιμη συμβολή Σας, θα μπορούσε να μου λύσει.

Η Ανθολογία αυτή, επειδή θέλω να της δώσω τόνο επιστημονικό, μ' όλη την δυνατή πληρότητα, υπολογίζω πως θα είναι έτοιμη τον Δεκέμβριο, ώστε να την παραδώσω για τύπωμα λίγο πριν τις γιορτές. Έτσι πιστεύω να κυκλοφορήσει περί τα τέλη Ιανουαρίου, γιατί κι η έκτασή της θα είναι τουλάχιστον 300 σελίδες.⁵⁰

Στο έργο αυτό προσπαθώ γενικά να κρατήσω μια αρχιτεκτονική, ώστε τ' αποσπάσματα των έργων των διαφόρων λογίων να μη είναι σ' έκταση άνισα, φυσικά πάντοτε ανάλογα με την προσφορά και την αξία του έργου κάθε λογίου.

Έτσι χωρίζω την περίοδο 1750-1920 σε πέντε τμήματα, με τους ακόλουθους εκπροσώπους της Επτανησιακής λογοτεχνίας:

- α) Προσολωμικοί: Ξανθόπουλος, Μαρτελάος, Δανειλάκης, Λογοθέτης, Κούρτσολας, Κουτούζης, Γουζέλης, Μαρτινέγκου.
- β) Σολωμικός κύκλος: Σολωμός – Τυπάλδος, Τερτσέτης, Πολυλάς, Μαρκοράς, Μάτεσις, Μανούσος.

48. Ο πρόλογος της Επτανησιακής λογοτεχνίας είναι λιτός και περιεκτικός. Δεν ξεπερνά τη μιάμιση σελίδα. Συγκρίνοντας την εργασία του Μπουμπουλίδη στο τεύχος για την Κέρκυρα με τον πρόλογο στο βιβλίο του παρατηρούμε απλά και μόνο κάποια κοινά σημεία, γεγονός που σημαίνει ότι η μελέτη του στο αφιέρωμα ήταν απλό πρόκριμα για τη μετέπειτα δουλειά του.

49. Βλ. την από 16 Αυγούστου 1952 επιστολή, σημείωση 45.

50. Μέσα στη δεκαετία του '50 ο Μπουμπουλίδης δημοσιεύει διάφορες εργασίες –κυρίως στην *Ελληνική Δημιουργία*– και βιβλία σχετικά με την Επτανησιακή Σχολή ή εκπροσώπους της, όπως *Επτανήσιοι προσολωμικοί ποιηταί*, Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1953, *Σολωμικά*, τυπογραφείον Μυρτίδου, εν Αθήναις 1956, *Συμβολή εις την επτανησιακήν βιβλιογραφίαν: περιοδικά και εφημερίδες Ζακύνθου*, [χ.ε.], Αθήναι 1956 κ.ά. Παρά τα λεγόμενά του η Επτανησιακή λογοτεχνία εκδίδεται αρκετά χρόνια αργότερα, το 1970-1971, σε δύο τόμους από τις εκδόσεις Γρηγόρη. Περιέχει βιογραφικά στοιχεία και χαρακτηριστικά κείμενα των πιο επιφανών εκπροσώπων της Επτανησιακής Σχολής. Τα περισσότερα κείμενα συνοδεύονται από μικρή εισαγωγή.

γ) Μετασολωμικοί: Μαβίλης, Καλοσγούρος, Κογεβίνας, Χρυσομάλλης, Κονεμένος, Κεφαλληνός.

δ) Επτανήσιοι μη εξηρημένοι από τον Σολωμό: Κάλβος, Βαλαωρίτης, Ασκαράτος, Ζαμπέλιοι, / Μαρτζώκης Στ., Θεοτόκης, Ξενόπουλος.

ε) Ήσονες ποιηταί: Δομενεγίνης, Τσακασιάνος, Μάργαρης, Ηλιακόπουλος, Μαρτζώκης Α., Ρώμας, Μαρτινέγκος, Λαγουϊδάρας, Μολφέτας, Άβλιχος.

Η εξαιρετική Σας ευγένεια μου επιτρέπει να ελπίζω βέβαια πως θα λάβω γράμμα Σας με τη γνώμη Σας και υποδείξεις ως προς την συγκρότηση της Ανθολογίας, που ετοιμάζω.

Με πολύ βαθειά τιμή και θερμές ευχαριστίες
Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης

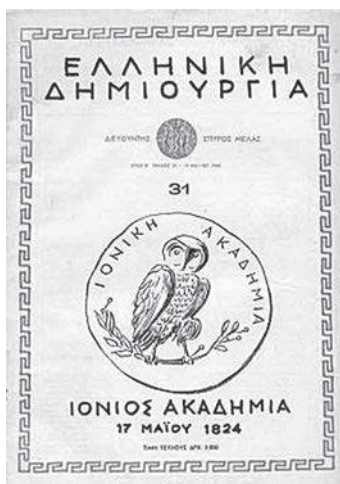
Αλκυόνης 6

ΠΑΛ. ΦΑΛΗΡΟΝ

Περίληψη / Summary

Στην ανακοίνωση εξετάστηκαν ο στόχος και οι τρόποι που πρόβαλε το περιοδικό *Ελληνική Δημιουργία* του Σπύρου Μελά την Επτανησιακή Σχολή.

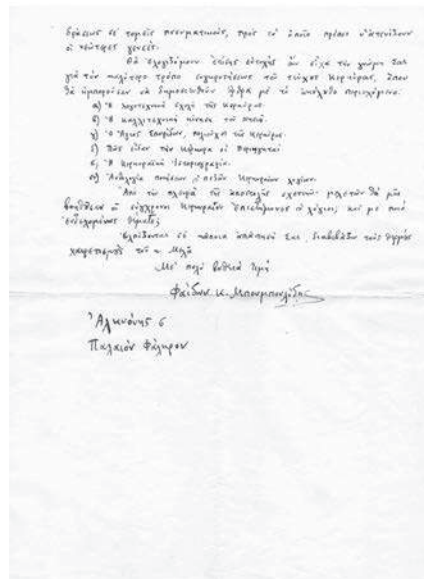
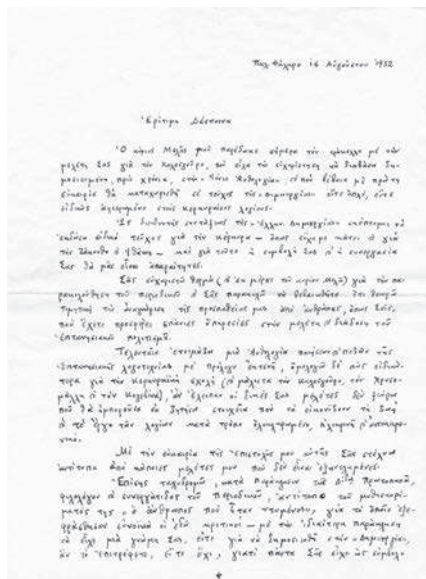
This essay examines the objectives and the ways Spyros Melas' biweekly review *Elliniki Dimiourgia* promotes the Ionian School of Greek Literature.

Ελληνική Δημοιοργία, τεύχος 31 (1949).
Αφιέρωμα στην Ιόνιο Ακαδημία.

Ελληνική Δημοιοργία, τεύχος 85 (1951).
Αφιέρωμα στη Ζάκυνθο.

Επιστολή του Φ.Κ. Μπουμπουλίδη προς την Ειρήνη Α. Δεντρινού
με ημερομηνία 16 Αυγούστου 1952.

Ο Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ, ΟΙ ΑΔΕΛΦΟΙ ΔΑΦΝΗ ΚΙ ΕΝΑ ΤΟΛΜΗΡΟ ΔΙΗΓΗΜΑ

Φίλιππος Φιλίππου

Το 1933 κυκλοφόρησε το πρώτο μυθιστόρημα του Μ. Καραγάτση *Ο συνταγματάρχης Λιάπκιν*. Μέχρι τότε ο συγγραφέας ήταν σχεδόν άγνωστος στο αναγνωστικό κοινό, καθώς οι μόνες του δημοσιεύσεις ήταν μερικά διηγήματα που είχαν φιλοξενηθεί στο περιοδικό *Νέα Εστία*. Ίσως αν ήταν περισσότερο γνωστός, άρα και πιο καταξιωμένος, να μη δεχόταν την πρωτοφανή επίθεση από τις εφημερίδες της Κέρκυρας, τον μητροπολίτη και τον ιερό κλήρο του νησιού. Αιτία της επίθεσης ήταν ένα διήγημά του που σήμερα, ογδόντα χρόνια μετά, με δεδομένη την αλλαγή στη ήθη και τη νοοτροπία των Ελλήνων, φαίνεται εντελώς ανώδυνο. Πράγματι, στις 8 Απριλίου του 1934, ανήμερα το Πάσχα, στο εβδομαδιαίο *Κερκυραϊκόν Βήμα*, που εξέδιδαν οι αδελφοί Δαφνή, ο Γρηγόρης (διευθυντής σύνταξης) και ο Κώστας, είχε δημοσιευτεί το διήγημά του 26χρονου Μ. Καραγάτση «Πώς έγινε Θεός», στο οποίο ο συγγραφέας αφηγούνταν πώς ο Χριστός κοιμήθηκε με την ωραία πόρνη Μαρία Μαγδαληνή.

Το *Κερκυραϊκόν Βήμα* είχε ιδρυθεί λίγα χρόνια πριν ως «Εβδομαδιαίον Πολιτικόν Φύλλον Φιλελευθέρων Αρχών». Ο Γρηγόρης Δαφνής, αρχικά δικηγόρος στην Κέρκυρα, στη συνέχεια δημοσιογραφέας στην *Ελευθερία* του Πάνου Κόκκα και αργότερα στην *Καθημερινή* της Ελένης Βλάχου. Δημοσίευσε αρκετά άρθρα ιστορικού περιεχομένου σε αθηναϊκές εφημερίδες κι έγραψε μερικά αξιόλογα ιστορικά βιβλία, ανάμεσά τους το *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*. Πριν από τη δικτατορία είχε διατελέσει διευθυντής του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας. Ο Κώστας Δαφνής, επίσης δημοσιογράφος, μεταπολεμικά ίδρυσε την εφημερίδα *Κερκυραϊκά Νέα*, το περιοδικό *Φιλολογικά Νέα*, και ήταν συνεκδότης της εφημερίδας *Τηλέγραφος*. Εξέδιδε την ετήσια επιθεώρηση *Κερκυραϊκά Χρονικά*, ήταν συνιδρυτής της Εταιρείας Κερκυραϊκών Σπουδών κι υπήρξε ανταποκριτής αθηναϊκών εφημερίδων. Έγραψε μελετήματα για τον Σολωμό, τον Καποδίστρια, τον Γεώργιο Θεοτόκη, τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, και πέθανε το 1987.

Το επίμαχο διήγημα άρχιζε ως εξής: «Όταν ο Ιησούς ήταν μονάχα άνθρωπος, εδούλευε στο μαγαζί του Ιωσήφ, του πατέρα του [...]» Παρακάτω διαβάζουμε πως ο Ιησούς γνωρίστηκε με κάποια αμαρτωλή γυναίκα, τη Μαριάμ από τα Μάγδαλα, η οποία «Από μικρή, πριν ακόμη φυτρώσει απάνω της το άνθος της ήβης, δινόταν στ' αγόρια της πατρίδας της, χωρίς ηδονή, δίχως ευχαρίστηση, με μοναδική χαρά να βλέπει τους άντρες ν' απολαμβάνουν το κορμί της».

Ιδού η ερωτική σκηνή ανάμεσα στον Ιησού και τη Μαгдаληνή:

[...] Τον κράτησε μια νύχτα στο κρεβάτι της. Τον είπε πως τον αγαπάει, πως είναι δική του για πάντα, τον έσφιξε στην αγκαλιά της, τον χάρισε τον ερωτικό σπασμό της. Και όταν η αυγή πρόβαλε, τον άφησε κοιμισμένο γεμάτο ευτυχία και ιηδονή, κι έφυγε για άλλες χώρες [...]

Η δημοσίευση είχε ως αποτέλεσμα να υποβάλλει μήνυση κατά των υπευθύνων της εφημερίδας ο μητροπολίτης Κερκύρας Αλέξανδρος Δημόπουλος, συνεπικουρούμενος από τους κληρικούς που επηρέαζε. Η πρώτη αντίδραση εκ μέρους του εντύπου έγινε στις 15 Απριλίου, όταν το *Κερκυραϊκόν Βήμα* δημοσίευσε ένα σχόλιο με τίτλο «Αι συνεργασίαι μας»:

[...] Ως προς τον διηγηματογράφον μας κ. Μίμην Καραγάτση, δέον να τονίσωμεν ότι ούτος είνε εκ των δοκιμωτέρων νέων μυθιστοριογράφων, του οποίου το πέρυσι κωκλοφορήσαν μυθιστόρημα Συνταγματάρχης Λιάπκιν εκρίθη ως το καλύτερον του 1933. Είνε δε συνεργάτης αθηναϊκών εφημερίδων, ως και περι-οδικών, εκ των σοβαρωτέρων. Κατά συνέπειαν τα διηγήματά του –και συνιστάμεν την ανάγνωσιν του εν συνεχεία δημοσιευομένου παρ' ημών– πρέπει να θεωρηθούν ως εξαιρετικόν απόκτημα δια μιαν επαρχιακήν εφημερίδα και να κριθούν υπό το πρίσμα της φιλολογικής των αξίας, και όχι άλλως πως, σπότε βεβαίως δύνανται να θίξουν εναισθήτους τινάς κυρίους, προς τους οποίους όμως αρκεί η απλή υπόμνησις του γνωστού αποφθέγματος του Ουάιλντ «ότι υπάρχουν μόνον καλοί και κακοί συγγραφείς, και όχι ηθικά και ανήθικα βιβλία».

Κι ενώ στην εφημερίδα δημοσιευόταν τώρα σε συνέχειες το διήγημα του Καραγάτση «Η θεροντοκόρη με τα διάφανα χέρια», σε άλλη σελίδα στις 22 Απριλίου υπήρχε καινούργιο σχόλιο με τίτλο «Ειλικρινώς λυπούμενοι»:

[...] και περί του ότι συνθέστατα βιβλία θεωρούμενα από το πλήθος ως αντίθετα προς τας καθιερωμένας ηθικάς και θρησκευτικάς αρχάς, ανεγνωρίσθησαν τελικώς ως αριστουργήματα της παγκοσμίου διανοητικότητας. Πρόχειρον παράδειγμα οι δικοί μας Ροΐδης και Λασκαράτος. Ανεξαρτήτως όμως των γενικών τούτων αντιλήψεών μας, επί του δημουργηθέντος θορύβου πέριξ του διηγήματος του κ. Μ. Καραγάτση (Διμητρίου Ροδόπουλου) αδελφού του κοινδυλικού βουλευτού και υποψηφίου υπουργού κ. Τάκη Ροδόπουλου, είμεθα υποχρεωμένοι να δηλώσωμεν τα εξής: Το διήγημα αυτό εδημοσιεύθη εν απουσία του Δ/ντού της συντάξεως παρά του προσωρινού αντικαταστάτου του όστις δεν έλαβε το θάρρος της μη δημοσιεύσεώς του, επειδή επρόκειτο περί οπωσδήποτε γνωστού συγγραφέως και εκτάκτου συνεργάτου της εφημερίδος μας. Εν πάση περιπτώσει το γεγονός αποβαίνει ότι το τόσο σκανδαλίσαν διήγημα δεν έπρεπε να λάβη το φως της δημοσιότητας, τουλάχιστον από των στηλών μας. Διότι καίτοι ουδεμίαν δογματικήν αξίωσιν έχει, αποτελεί μίαν προσβλη-

τικήν αναίρεσιν των θείων δογμάτων της Ορθοδόξου Χριστιανικής Εκκλησίας, δι' ἣν πας Χριστιανός θεωρεῖ εαυτὸν θιγόμενον [...] Από της απόψεως ταύτης λοιπὸν κρίνοντας εκφράζομεν τὴν λύπην μας δια τὴν ἐξ ἀπροσεξίας δημοσιεύσιν εἰς τὸ φύλλον του Πάσχα του διηγήματος του κ. Καραγάτση, εἰς ὃν βεβαίως δυνάμεθα νὰ ἀναγνωρίζωμεν φιλολογικὴν ἀξίαν καὶ πλήρη ἐλευθερίαν γνώμων, δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ ἐπιδοκιμάζωμεν φιλολογικὴν ἐργασίαν του, ἀντίθετον πρὸς τὰ θρησκευτικὰ αἰσθήματα τῆς κοινωνίας μας, πολὺ περισσότερον νὰ τὴν δημοσιεύωμεν. Κατὰ συνέπειαν αὐτὴ εἶναι βέβαιον τὸ ἀναγνωστικὸν μας κοινὸν ὅτι εἰς τὸ μέλλον παρόμοιοι ἀπροσεξίαι θέλουσιν ἀποφευχθῆναι, ἀποκλειομένης πάσης ἐλευθερίας γνώμης εἰς τοὺς συνεργάτας μας, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ των στηλῶν του «Κερκ. Βήματος» δὲν δύνανται νὰ ἀπηχοῦν παρὰ μόνον τὰς καθ' ὅλου ἀντιλήψεις αἰτίνες διέπουν τὴν σύνταξιν αὐτοῦ.

Σε ἄλλη σελίδα τὴν ἴδια ἡμέρα δημοσιεύτηκε καὶ ἡ ἐξῆς «Επιβεβλημένη δῆλωσης»:

Τὴν 9ην πρωινήν τῆς χθες τὸ Κερκυραϊκὸν Βῆμα ἐκυκλοφόρησεν τὸ κάτωθι ἐκτακτὸν παράρτημα ἐπὶ τοῦ δημιουργηθέντος θορύβου ἐξ ἀφορμῆς τοῦ διηγήματος τοῦ κ. Καραγάτση. «Τὸ Κερκυραϊκὸν Βῆμα αἰσθάνεται ἐπιβεβλημένην ὥντως υποχρέωσιν νὰ δηλώσῃ ὅτι τὸ πασχαλινὸ διήγημα τὸ δημοσιευθὲν εἰς τὸ ἐπ' αἰθ. 55 φύλλον τῆς 8 Ἀπριλίου ὑπὸ τὸν τίτλον «Πῶς ἔγινε Θεός» ἐγράφη ὑπὸ τοῦ κ. Ροδόπουλου, δικηγόρου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ ἐκ Φαρσάλων κοινδυλικοῦ βουλευτοῦ καὶ υποψηφίου ὑπουργοῦ τῆς κυβερνήσεως Τσαλδάρη, κατεχωρήθη δὲ εἰς τὰς στήλας τοῦ Κερκυραϊκοῦ Βήματος ἐν πλήρει ἀγνοίᾳ τοῦ διευθυντοῦ περὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ διηγήματος τοῦτου γνωστοῦ ὅντος ὅτι ἡ στοιχειοθέτησις καὶ δημοσίευσίς τοῦ φύλλον ἐγένετο καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ διευθυντὴς ἐυρίσκετο εἰς Αθήνας καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ φαντασθῶσι ὅτι γνωστός ἐν Αθήναις διηγηματογράφος ὡς ὁ κ. Ροδόπουλος ὅστις ἐναρεστήθη νὰ προσφέρῃ τὸ διήγημα τοῦτο θὰ περιέπιπτεν εἰς τοιαῦτα ἀσεβῆ παραληρήματα. Ἡ διευθύνσις τῆς ἐφημερίδος αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ βεβαιώσῃ μετὰ πλεον κατηγορηματικὸν τρόπον ὅτι οὐδέποτε θὰ ἐπέτρεπε νὰ δημοσιευθῇ εἰς τὰς στήλας τῆς οἰονδήποτε δημοσίευμα ὅπερ θὰ ἀντέβαινε τὰ δόγματα τῆς Ἀγίας ἡμῶν Εκκλησίας καὶ τὰς πεποιθήσεις τοῦ εὐσεβοῦς λαοῦ μας, ἢ θὰ προσέβαλε ὁπωσδήποτε τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς περὶ Θρησκείας, Πατριδὸς καὶ Οἰκογενείας ἐφ' ὧν ἐδράζεται ἡ σημερινή κοινωνία καὶ των ὁποίων αἰετοτε ἐτάχθη φρονὸς καὶ ὑπέρμαχος ἡ ἡμετέρα ἐφημερίς. Διὰ τὰτα δηλοῖ ἀνεπιφυλάκτως ὅτι ἀποδοκιμάζει ἅπαντα τὰ γραφέντα ἐν τῷ ὡς ἄνω διηγήματι ὡς καὶ τὸν γράφοντα ὡς πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ ταύτας, ἐκφράζει εἰλικρινῶς τὴν λύπην τῆς διότι ἐγένετο παραιτία συζητήσεων καὶ δεδικοιολογημένων δυσμενῶν σχολίων, δικαιολογεί τελεῖως τὴν δυσφορίαν τῆς ἐνταῦθα ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, τῆς χριστιανικῆς ἀδελφότητος καὶ παντός εὐσεβοῦς πολίτου ἐπιφυλασσόμενη νὰ ἐπανεέλθῃ δι' ἄρθρων αὐτῆς εἰς τὰ προσεχῆ φύλλα ἀποδεικνύουσα τὰ περιστατικὰ καὶ δημοσιεύουσα τοὺς λόγους ὧν ἐνεκα ἔπεσε θῆμα τῆς καλῆς πίστεως αὐτῆς.

Την ίδια μέρα, σε άλλη σελίδα υπήρχε ένα σχόλιο με τίτλο «Ουδεμία κατάσχεσις εγένετο»:

Επειδή ψευδώς διεδόθη ότι κατεσχέθησαν φύλλα του Κερκ. Βήματος γνωρίζομεν εις το αναγνωστικόν μας κοινόν ότι ουδεμία τοιαύτη κατάσχεσις εγένετο [...]

Ήταν φυσικό το θέμα που ανέκυψε να το πάρουν και οι υπόλοιπες εφημερίδες του νησιού, να το αναδείξουν, να το διαστρεβλώσουν, να δουν σε αυτό πολιτικές νύξεις και να κατακεραυνώσουν το ιδιοκτησιακό καθεστώς της εφημερίδας. Στις 28 Απριλίου η *Κέρκυρα*, (λαϊκή και αγροτική εφημερίς), δημοσίευσε στην πρώτη σελίδα της άρθρο με τίτλο «Ανήθικα μέσα, ανηθίκου φατρίας» με στόχο το *Κερκυραϊκό Βήμα*, «το δημοσιογραφικόν όργανον της αντιπολιτεύσεως»:

[...] Προ μηνός δημοσίευσεν άρθρον δια του οποίου παρώτρυνε τας νέας να απολαύσωσι την ζωήν, θυσιάζουσαι τα πάντα και αυτήν ακόμη την παρθενίαν τους εις τον βωμόν του έρωτος. Σήμερον δημοσιεύει άρθρον δια του οποίου τίποτα ολιγώτερον παριστά τον Χριστόν ως έναν έκφυλον άνθρωπον αποκτήσαντα τον τίτλον του Θεού κατόπιν μιας οργιώδους νύκτας εις την κλίνην της Μαγδαληνής [...] Εκείνο όμως το οποίον προκαλεί την βδελυγμίαν είναι ότι εν ω διέπραξεν μίαν κακοήθειαν, δια την οποίαν εξανέστη κάθε τίμιος άνθρωπος, έρχονται και ζητούν ευθύνas από την κυβέρνησιν, διότι όταν λέγουν ότι ο συγγραφέυς του άρθρου αυτού είναι αδελφός βουλευτού του κ. Κονδύλη, αφίνουν να εννοηθή ότι η παράταξις μας έχει τέτοια καθάρματα που δεν διστάζουν και την θρησκείαν ακόμη να ποδοπατούν.

Ως απάντηση στο παραπάνω άρθρο, το *Κερκυραϊκόν Βήμα* δημοσίευσε στις 29 Απριλίου το εξής σχόλιο με τίτλο «Επί μιας παρεξηγήσεως»:

Οφείλομεν προς τον αντίθετον πολιτικόν κόσμον μίαν εξήγησιν. Ουδόλως διανοήθημεν, πληροφοροφούντες το αναγνωστικόν μας κοινόν περί της ταυτότητος του συγγραφέως του διηγήματός μας εις το φύλλον του Πάσχα, να αποδώσωμεν οιανδήποτε μομφήν προς την κυβερνητικήν παράταξιν.

Κι ενώ η εφημερίδα *Αλήθεια* έσπευσε να βγάλει παράρτημα για να αποσεισεί τις ευθύνες από την κυβερνητική παράταξη, η φιλοκυβερνητική *Δύναμις*, «Λαϊκή εφημερίς των κερκυραϊκών συμφερόντων», στις 4 Μαΐου στο κύριο άρθρο της πρώτης σελίδας με τίτλο «Ασυγχώρητον», έγραψε:

[...] Η εξέγερσις του ευσεβούς κερκυραϊκού κοινού είνε δεδικοιολογημένη, η δε απαίτησίς του προς παραδειγματικήν τιμωρίαν των κακουργησάντων κατά της θρησκείας μας είνε και πάλι δικαία. Ημείς οι δημοσιογράφοι Κερκύρας θεωρούμεν βρριιστικόν και δια το επάγγελμά μας και δια την φιλόθρησκον και ευσεβή πατρίδα μας το τοιούτον, ζητούμεν δε όπως η συγγνώμη μη λάβει

θέσιν επί της διώξεως ταύτης [...] *Η περιφρόνησις και ο στιγματισμός τοιούτων πράξεων και τοιούτων ρυπαρογραφημάτων πρέπει να είνε γενικώς.*

Στην ίδια σελίδα δημοσιεύτηκε το σχετικό ψήφισμα του κλήρου του νησιού:

Ο Ιερός Κλήρος Κερκύρας λαβών γνώσιν του εν τη ενταύθα εκδιδομένης εφημερίδος Κερκυραϊκόν Βήμα δημοσιευθέντος κατά την 8 Απριλίου ε.ε. λιβελλογραφήματος υπό τον τίτλον «Πώς έγινε Θεός» του Μ. Καραγάτση και δια του οποίου αποδίδονται υπό του λιβελλογράφου εις τον Θεάνθρωπον ιδιότητες αίτινες απαύδουσιν ου μόνον εις την θείαν αυτού υπόστασιν, αλλά και εις κοινόν άνθρωπον, ούτω δε καταπατείται το θεμελιώδες δόγμα της θρησκείας ημών περί αναμαρτησίας του Σωτήρος, τον οποίον συν τοις άλλοις ο λιβελλογράφος εν αρχή του δημοσιεύματός του παραδέχεται ως γεννηθέντα μόνον άνθρωπον και ο οποίος συν τω χρόνῳ εξελίχθη εις Θεόν εξ ατυχήματος το οποίον φαντάζεται ότι του συνέβη, συνελθών εν τη Ι. Μητροπολει κατόπιν αδείας του Σεβ. Μητροπολίτου

ΑΠΟΦΑΣΙΖΕΙ

- 1) Εκφράζει την βαθυτάτην του λύπην [...]
 - 2) Κρίνει σκόπιμον να επιδιωχθεί δια παντός μέσον, όπως περιοριστεί η διάδοσις και ανάγνωσις του φύλλον τούτου [...]
 - 3) Θεωρεί απαραίτητον [...] η προϋσταμένη ημών αρχή έλαβε τα προσήκοντα μέτρα, ίνα στιγματίσῃ το γενόμενον ανοσιούργημα.
 - 4) Εκφράζει την ευχήν όπως τα διάφορα σωματεία και οργανώσεις αποδοκιμάσωσιν το δημοσιευθέν λιβελλογράφημα [...]
 - 5) Παρακαλεί τας ενταύθα εκδιδομένας εφημερίδας όπως αντίγραφον του παρόντος δημοσιεύσωσιν εις το πρώτον αυτών εκδοθησόμενον φύλλον.
- Κέρκυρα 15 Απρίλιον 1934.*

(Ακολουθούν τα ονόματα 8 αρχιμανδριτών, 23 ιερέων και 3 διακόνων).

Θυμίζουμε πως πρωθυπουργός τότε ήταν ο Παναγής Τσαλδάρης του Λαϊκού Κόμματος και υπουργός Γεωργίας ο Κερκυραίος Τζων Θεοτόκης. Οι εφημερίδες της Αθήνας και της Κέρκυρας είχαν επιδοθεί σε έναν άγριο αγώνα εναντίον των αντιπάλων τους. Το *Κερκυραϊκόν Βήμα* ήταν ακραιφνώς βενιζελικό. Μια εβδομάδα πριν από τη δημοσίευση του διηγήματος του Καραγάτση, η εφημερίδα κυκλοφόρησε με τη φωτογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πρώτη σελίδα με την υπογραφή του και αφιέρωση σε αυτό. Σε γραπτό μήνυμα του, ο Βενιζέλος, απευθυνόμενος στον λαό της Κέρκυρας συνιστά «την διατήρησιν της ενότητας όλων των αντιπολιτευομένων την σημερινήν κυβέρνησιν παραγόντων και εύχεται όπως η κυβέρνησις επιδικνύουσα τον αναγκαίον σεβασμόν προς το πολίτευμα συντελέσῃ εις την οριστικήν αποκατάστασιν της πολιτικής ηρεμίας».

Στις 10 Μαΐου η Δύναμις φιλοξενούσε εμπρηστικό άρθρο του αθηναίου δικηγόρου Ξ.Ι. Χατζησαράντου εναντίον του Βενιζέλου με τίτλο «Περιφρονούμεν αλλά δεν λησμονούμεν». Οι χαρακτηρισμοί του αρθρογράφου είναι ανοίκειοι: «ο γέρον με τον μελανόν σκούφον και την μελανωτέραν ψυχήν», «ο Ταρτούφος αυτός ως εκλεκτός δήθεν των μεγάλων Δυνάμεων, ενώ ήτο απλούστατα δούλος και υπηρέτης των», «ήτο ο κατάσκοπός των, ο μυστικός αστυνόμος των και ο πράκτωρ των. Ήτο φίλος αυτών και εχθρός όλου του Ελληνισμού. Ήτο ο δήμιος των και οι έλληνες τα θύματά του», «από άσημον και πένητα δικηγόρον της Χαλέπας τον ανήγαγον έως τα ύπατα της πολιτείας αξιώματα και έγινε εις των πλουσιότερων ανθρώπων της Ευρώπης».

Στις 2 Ιουνίου η Κέρκυρα δημοσίευσε ρεπορτάζ με τίτλο «Η δίκη του Κερκ. Βήματος:

Την παρελθούσαν Πέμπτην εξεδικάσθη ενώπιον του Πλημμελειοδικείου η μήνυσις του Σεβ. Μητροπολίτου δια το δημοσιευθέν εις το Κερκυραϊκόν Βήμα άρθρον του κ. Ροδόπουλου περί Χριστού. Εκτός του συγγραφέως του άρθρου εκλήθησαν ως κατηγορούμενοι και οι κ.κ. Γρηγόρ. Δαφνής, διευθυντής της εφημερίδος, Κ. Δαφνής, αρχισυντάκτης αυτής, Σ. Λοΐσιος και Ε. Βλάχος, διευθυνταί του τυπογραφείου, όπου εκτυπούται η εφημερίς, και Κογεβίνας, αρχιεργάτης του τυπογραφείου. Δια τον κ. Ροδόπουλον η δίκη διεχωρίσθη καθ' όσον δεν εκλήθη λόγω του ότι αγνοείται ο τόπος της διαμονής του [...]. Πρώτος μάρτυς εξητάσθη ο Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης, όστις επετέθη δριμύτατα κατά των κατηγορουμένων Ροδόπουλον και Δαφνή, χαρακτηρίσας το άρθρον υβριστικότατον δια την θρησκείαν και ότι επροκάλεσε την αγανάκτησιν ολοκλήρου της κερκυραϊκής κοινωνίας, πόλεως και εξοχής. Εις σχετικήν ερώτησιν, εδήλωσεν ότι δεν είναι δυνατόν να μην έλαβε γνώσιν του άρθρου προς της δημοσιεύσεώς του ο διευθυντής της εφημερίδος κ. Δαφνής. Εσχημάτισε δε την πεποίθησίν του αυτήν, κατόπιν ομιλίας του με τον συντάκτην του άρθρου κ. Ροδόπουλον. Μετά τον Σεβασμιώτατον εξετάσθησαν οι μάρτυρες της κατηγορίας κ. κ. Αρχιμανδρίτης Ρ. Βασιλάς, δικηγόρος Καρύδης, Ευστ. Αγάθος, Γ. Μπούζης, ιερ. Αρταβάνης και Γραμματικός. Ως μάρτυς υπεράσπισης παρέστη ο ιατρός κ. Μωραΐτης.

Μετά την αποδεικτικήν διαδικασίαν εκλήθησαν εις απολογίαν οι κατηγορούμενοι και πρώτος ο κ. Δαφνής, όστις δια μακρόν προσεπάθησεν να πείση το δικαστήριον ότι δεν έλαβε απολύτως γνώσιν του άρθρου προς της δημοσιεύσεώς του. Τα αυτά ισχυρίσθησαν και οι λοιποί κατηγορούμενοι. Ο κ. εισαγγελεύς λαβών τον λόγον εξήτησε λόγω της φύσεως του αδικήματος, την αστηγράν τιμωρίαν μόνο του κατηγορουμένου κ. Δαφνή, των δε λοιπών εξήτησε την απαλλαγήν. Μετά τον κ. εισαγγελέα ωμίλησεν ο δικηγόρος της πολιτικής αγωγής ζητήσας και αυτός την τιμωρίαν του κ. Δαφνή. Εκ των δικηγόρων της υπερασπίσεως πρώτος έλαβεν τον λόγον ο κ. Ραθ όστις δι' ολίγων εξήτησε την

αθώωσιν των πελατών του. Μετά τον κ. Ραθ ωμίλησεν δια μακρόν ο κ. Ναθαναήλ. Μετά τας αγορεύσεις των δικηγόρων, το δικαστήριο απεσύρθη εις διάσκεψιν και μετά μίαν σχεδόν ώραν επανήλθεν εις την έδραν όπου ο κ. πρόεδρος ανέγνωσε την απόφασιν δια της οποίας εκηρύχθη ένοχος κατά το κατηγορητήριο μόνον ο κ. Δαφνής, εις τον οποίον επεβλήθη ποινή φυλακίσεως εξ μηνών και πέντε ημερών και χρηματικήν ποινήν δρ. δέκα χιλιάδων, επίσης επεδίκασεν τρεις χιλιάδας δραχ. ψυχικήν οδύνην. Ο κ. Δαφνής δεν εκρατήθη καθ' όσον εφεσίβαλε την απόφασιν.

Στο τριμελές πλημμελειοδικείο, ο Γρηγόρης Δαφνής, διευθυντής της εφημερίδας, καταδικάστηκε σε εξάμηνη φυλάκιση για βλασφημία των θείων δια του Τύπου, καθώς και για προσβολή των ηθών, ποινή που μειώθηκε στο εφετείο.

Στις 3 Ιουνίου το *Κερκυραϊκόν Βήμα* έγραψε ότι ο Γρηγόρης Δαφνής παραιτήθηκε από την διεύθυνση σύνταξης της εφημερίδας για να δικηγορήσει. Τη θέση του κατέλαβε ο αδελφός του Κώστας. Σε μια σημείωση υπήρχε και η ακόλουθη είδηση με τον τίτλο «Και μια απόφασις»:

Το τριμελές πλημμελειοδικείον κατεδίκασε προχθές τον τέως δ/ντήν της εφημερίδος μας δια το διήγημα του κ. Καραγάτση εις 6 μηνών φυλάκισιν και 5 ημερών, 10 χιλ. δραχ. χρηματικήν ποινήν και 3 χιλ. ψυχικήν οδύνην υπέρ του μητροπολίτου Κερκύρας. Κατά της αποφάσεως ησκήθη έφεσις.

Σε άλλη σελίδα της ίδιας εφημερίδας δημοσιεύτηκε μια πολιτική είδηση που σηματοδοτούσε την αρχή μιας καινούργιας ιστορικής περιπέτειας για την Ελλάδα, κάτι που θα οδηγούσε στο κίνημα του 1935 και στη συνέχεια στην κήρυξη της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου από τον Ιωάννη Μεταξά:

Δια του ατμοπλοίου «Βύρων» ανεχώρησε σήμερα ο κ. Βενιζέλος κατευθυνόμενος εις Γαλλίαν.

Στις 6 Ιουνίου η *Αύναμις* δημοσίευσε μια είδηση με τίτλο «Δημοσιογραφική δίκη»:

Την 31 Μαΐον εξεδικάσθη εις το Πλημμελειοδικείον η κατά του δικηγόρου-διευθυντού του Κερκ. Βήματος κ. Γρ. Δαφνή μήνυσις της Ιερζάς Μητροπόλεως Κερκύρας επό βλασφημίαν των θείων δια του Τύπου και προσβολή των ηθών [...].

Στις 9 Ιουνίου η *Κέρκυρα* δημοσίευσε στη στήλη «Σημειώσεις» ένα αρνητικό κείμενο για τον πολυπράγμονα μητροπολίτη Κερκύρας Αλέξανδρο:

Αν και επιδοκιμάζωμεν την απόφασιν του Πλημμελειοδικείου, δια της οποίας επιμωρήθη ο διευθυντής του Κερκ. Βήματος δια το δημοσιευθέν εις την εφημερίδα του άρθρον του κ. Ροδόπουλον, εν τούτοις όμως δεν δυνάμεθα να παρά να εκφράσωμεν την έκπληξίν μας δια την συμπεριφοράν του σεβ. Μητροπολί-

του όστις επικεφαλής διαδηλώσεως ιερέων, παρουσιάσθη προ ποινικού δικαστηρίου δια να ζητήσει την τιμωρίαν ενός χριστιανού. Ο Χριστός, σεβασμιώτατε, ουδέποτε εξήγησε την τιμωρίαν κανενός, η συγγνώμη είναι ένα από τα πλέον υψηλότερα διδάγματα της αγίας Αυτού διδασκαλίας και είχατε υποχρέωσιν, ως αντιπρόσωπός του επί της γης, το δίδαγμα αυτό να το καταστήσετε δια τον παραδείγματός σας προσφιλές εις όλας τας ψυχάς του ποιμνίου σας. Η προχθεσινή συμπεριφορά σας, Σεβασμιώτατε, μόνον από ολίγους επιδοκιμάσθη. Όλοι εκείνοι οι οποίοι σκέπτονται λογικά και ενδιαφέρονται πραγματικά δια το γόητρον και την αξιοπρέπειαν της Εκκλησίας να είσθε απολύτως βέβαιος ότι την αποδοκίμασαν.

Στο μεταξύ, οι δια του Τύπου πολιτικές διαμάχες συνεχίζονταν. Στις 23 Ιουνίου η Κέρκυρα στην πρώτη σελίδα της έγγραφε «Ζήτω ο Σπύρος Θεοτόκης», ως προπαγάνδα για την εκλογή του Σπύρου Θεοτόκη, γιου του αρχηγού Ιωάννη Θεοτόκη, στο ελληνικό κοινοβούλιο στις αναπληρωματικές εκλογές που θα γινόταν στις 22 Ιουλίου, μετά από τον θάνατο του θεοτοκικού βουλευτή Σπύρου Παϊπέτη.

Στις 27 Ιουνίου η Δύναμις δημοσίευσε την εξής είδηση υπό τον τίτλο «Δημοσιογραφική δίκη»:

Κατά την 20ην λήγοντος εν τω Εφετείω μας εξεδικάσθη η κατ' έφεσιν δίκη του κ. Γρηγ. Δαφνή, δικηγόρου, κατηγορούμενου δια το γνωστόν άθεον δημοσίευμα του Κερκυραϊκού Βήματος ούτινος ήτο διευθυντής. Μετά την αποδεικτικήν διαδικασίαν εξεδόθη η απόφασις, δι ης ηλαττώθη η ποινή του Πλημμελειοδικείου εις τρίμηνον φυλάκισιν και τριών χιλ. δραχμών πρόστιμον, απορριφθείσης της ψυχικής οδύνης, μη εγκριθείσης δε και της ετέρας κατηγορίας επί βλασφημίαν των θείων. Η ποινή εξαγοράσθη με 30 δραχμάς ημερησίως, του ποσού καταβαλλομένου κατά δόσεις.

Ο Καραγάτσης ενοχλήθηκε πολύ από τις αντιδράσεις των αδελφών Δαφνή, οι οποίοι υπό το κράτος των συνεπειών δεν τον υποστήριξαν δημοσίως. Αλλά κι εκείνοι ήταν θυμωμένοι μαζί του επειδή τους εξέθεσε με το διήγημά του. Τα επόμενα χρόνια, ο Καραγάτσης για να τους πικάρει δημοσίευσε αλλού ένα διήγημα, υποτιμητικό για τους Κερκυραίους. Πρόκειται για το διήγημα «Μοναχικό ταξίδι στα Κύθηρα», που γράφτηκε εκείνη την εποχή και μπήκε το 1941 στη συλλογή *Η λιτανεία των ασεβών* με την χρονολογική ένδειξη «1935». Το συγκεκριμένο διήγημα είναι γραμμένο με ελαφρύ στυλ και σε αυτό ο Καραγάτσης δείχνει εκδικητική διάθεση απέναντι στους Κερκυραίους, οι οποίοι του φέρθηκαν τόσο στυγνά. Χαρακτηρίζει την πόλη της Κέρκυρας «πόλη της πυκνωμένης ανίας και της αδέκαστης στενοκεφαλιάς». Γράφει πως στην Κέρκυρα «οι άντρες είναι βλάκες και οι γυναίκες διεφθαρμένες», ενώ μεταφέρει τον Γρηγόρη Δαφνή ως ήρωα με το όνομα Σπύρος Δελανέας, δικηγόρος, που «κάνει ό,τι μπορεί για να φτιάση μια μικρή θέση στη μικρή κοινωνία του νησιού. Μα οι πελάτες δεν έρχονται».

Όλοι οι Κερκυραίοι, από τον φίλο του τον Γρηγόρη Δαφνή με τον οποίο είχαν γνωριστεί στη νομική σχολή του πανεπιστημίου της Αθήνας, έως τους δημοσιογράφους και τους εκδότες των τοπικών εφημερίδων, τον μητροπολίτη και τους ιερείς που έλεγχε, μέχρι τους δικαστές και τους απλούς αναγνώστες των εφημερίδων, στράφηκαν εναντίον του. Δεν βρέθηκε ούτε ένας να πάρει το μέρος του δημοσίως και να υποστηρίξει ότι το διήγημα «Πώς έγινε Θεός» είναι ένα λογοτέχνημα με ήρωα τον Ιησού και τίποτα άλλο.

Πενήντα χρόνια αργότερα, το 1983, ο Κώστας Δαφνής έγραψε στον τόμο *Κερκυραϊκά Χρονικά* τη δική του εκδοχή της υπόθεσης καταλογίζοντας πάλι ευθύνες στον Καραγάτση, επειδή απέφυγε να παραστεί στη δίκη. Μολονότι, εκθέτει τα γεγονότα από υποκειμενική σκοπιά, το συμπέρασμά του ήταν ορθό: η δίωξη του *Κερκυραϊκού Βήματος* ήταν πολιτική.

Περίληψη / Summary

Το Πάσχα του 1934, η Κέρκυρα αναστατώθηκε από τη δημοσίευση στο *Κερκυραϊκό Βήμα* ενός διηγήματος του Μ. Καραγάτση, στο οποίο ο συγγραφέας μιλούσε για το ερωτικό σμίξιμο του Ιησού με τη Μαρία Μαγδαληνή. Οι υπεύθυνοι της εφημερίδας Γρηγόρης και Κώστας Δαφνής καταδικάστηκαν στο δικαστήριο και η φιλία τους με τον συγγραφέα μετατράπηκε σε έχθρα.

In Easter 1934, Corfu was upset by the publication in "Kerkiraiko Vima" of a short story by M. Karagatsis, in which the author talked about the love affair of Jesus with Mary Magdalene. The managers of the newspaper, Grigoris and Costas Dafnis were convicted in court and their friendship with the M. Karagatsis turned into hatred.

Κέρκυρα, Μάιος 1974: (από αριστερά) Οδυσσέας Ελύτης, Γρηγόριος Δαφνής, Μάρκος Θεοτόκης και Κώστας Δαφνής, στον πύργο των Θεοτόκηδων στους Καρουσάδες της Κέρκυρας.

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΟΧΑΣΜΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ UGO FOSCOLO

Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη

Στην ποίηση του Foscolo, όπως είναι γνωστό, υπάρχουν σαφείς επιδράσεις από τον επικρατούντα νεοκλασικισμό της εποχής του· ως προς το θέμα αυτό, άλλωστε, υπάρχει αξιοσημείωτη βιβλιογραφία. Η σύντομη μελέτη που ακολουθεί δεν επιδιώκει κατ' ουδένά τρόπο να αναμετρηθεί με την άοκνη και επίπονη έρευνα που εστιάζει στη συγκεκριμένη αυτή πτυχή του φωσκολικού έργου. Στόχος της είναι να αναδείξει ορισμένα σημεία στην ποίησή του, που δηλώνουν την ταύτιση της σκέψης του ποιητή με τον αρχαίο ελληνικό στοχασμό, πολύ πριν έρθει σε επαφή με τα επικρατούντα φιλολογικά ρεύματα, καθώς επίσης και την επίδραση του Αριστοτέλους και των Στωικών ως προς τις αρετές του λόγου,¹ που πιστεύουμε ότι συνετέλεσαν στη διαμόρφωση και την εξέλιξη της ρητορικής του δεινότητάς.

Γνωρίζουμε ότι η λογοτεχνική δραστηριότητα του Ugo Foscolo συνυφάνεται με το κίνημα του προ-ρομαντισμού και του νεοκλασικισμού και διακατέχεται, πολύ περισσότερο από του Monti και άλλων συγχρόνων του, από την αγωνία και τις προσδοκίες του ιταλικού λαού, σε μία περίοδο σημαντικών ιστορικών γεγονότων και αλλαγών. Άρα λογοτεχνικές τάσεις και πολιτική σφραγίζουν την ποιητική του παραγωγή κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να θεωρείται από τους ιστορικούς της λογοτεχνίας, ότι όντως με τον Foscolo εγκαινιάζεται η λογοτεχνία της ιταλικής παλιγγενεσίας.² Με δεδομένα τα παραπάνω και προκειμένου να αντιληφθούμε τη συμβολή του Foscolo στα ιταλικά γράμματα, πιστεύουμε ότι επιβάλλεται να αναφερθούμε σε ορισμένους σημαντικούς σταθμούς της ζωής, της παιδείας και του λογοτεχνικού του έργου.

Με γνώμονα τα παραπάνω θα εστιάσουμε στα εξής:

(α) σε πληροφορίες σχετικές με τη ζωή του, που πιστεύουμε ότι είναι καθορι-

1. Έναυσμα για την παρούσα μελέτη αποτέλεσε η μνήσή μου στην ιταλική λογοτεχνία, με το σονέτο "A Zacinto", ως πρώτο ανάγνωσμα, κατά το πρώτο έτος της γυμνασιακής φοίτησής μου στη Ιταλική Σχολή Αθηνών.

2. Δηλαδή του κινήματος για ανεξαρτησία, ενοποίηση και εθνική αποκατάσταση της ιταλικής χερσονήσου (κινήματος γνωστού ως Risorgimento) που οδήγησε, εν τέλει, στην ίδρυση του βασιλείου της Ιταλίας το 1861.

στικές για τη διαμόρφωση του στοχασμού του και κατ' επέκταση της ποιητικής του παραγωγής·

- (β) στη σημαντική επίδραση που δέχτηκε από συγχρόνους του λογοτέχνες, μεγαλύτερους σε ηλικία από αυτόν αλλά και ομηλίκους του·
- (γ) στην εξέλιξη της σκέψης του, όπως διαγράφεται ιδιαίτερα στο μνημειώδες ποίημά του «Οι τάφοι» ("I Sepolcri") και στο πασίγνωστο σονέτο «Για τη Ζάκυνθο» ("A Zacinto").

(α) Πληροφορίες σχετικές με τη ζωή του.

Ο Ugo Foscolo γεννήθηκε στην βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο³ και βαφτίστηκε Νικόλαος.⁴ Στο όνομα αυτό πρόσθεσε και το όνομα Ugo, όταν εγκαταστάθηκε στην Ιταλία, στα 15 του χρόνια.⁵ Ο πατέρας του, Andrea Foscolo, γιατρός στο επάγγελμα, πέθανε από φυματίωση στο Νοσοκομείο του Σπάλατο, όπου εργαζόταν, όταν ο Νικολός-Ugo, πρωτότοκος γιος του, ήταν μόλις 10 ετών. Η μητέρα του, που μετά τον θάνατο του συζύγου της περιήλθε στη μέγιστη ένδεια, αναγκάστηκε να μεταναστεύσει στη Βενετία.⁶ Πριν φύγει, πέρασε από τη Ζάκυνθο, όπου άφησε στην αδελφή της τον Νικολό για πέντε χρόνια.⁷ Από την περιγραφή που κάνει για τον Foscolo ο Σολωμός, στο «Εγκώμιο για τον Ούγο Φόσκολο», φαίνεται ότι το νεαρό αγόρι διέφερε από τα συνομήλικα παιδιά του νησιού. Διότι, όπως αναφέρει: «Θαρρώ πως πολλοί εδώ στην Ζάκυνθο, θα κρατούν ακόμα στη θύμησή τους πώς εκείνος, σε τρυφερή ηλικία τραβούσε ολωνών τα βλέμματα με τη θαρραλέα του φυσιογνωμία, που την έκανε πιο χτυπητή η ζωηρή λάμψη των γαλανών του ματιών, με τη ζωηρότητα του λόγου του, που έτσι μιλούσε πάντα δυνατά, με τη γοργή περπατησιά του, που το πλήθος κοντόθωρο στις κρίσεις του, την παίρνει σχεδόν πάντα για σημάδι ανισορροπίας, λες κι είναι από-

3. Στις 26 Ιανουαρίου του 1778, από τον Βενετό Andrea Foscolo και από τη Ζακυνθινή Διαμαντίνη Σπαθή.

4. Πβ. Δ. Μουσμότη, *Ούγκο Φόσκολο, Ιστορικά και Βιογραφικά παραλειπόμενα*, Ζάκυνθος, εκδ. Τρίμορφο, 2010, σ. 24. – G. Marpurgo, *Antologia Italiana*, Verona, Mondadori, 1968, σ. 404. Ο Marpurgo λαμβάνει ως ημέρα γέννησης του Foscolo την 6η Φεβρουαρίου 1778, ημέρα όμως, που σύμφωνα με την έρευνα του Δ. Μουσμότη, στα ληξιαρχικά έγγραφα της εποχής, αντιστοιχεί με την ημέρα της βαπτίσεώς του, στην καθολική εκκλησία του Αγίου Μάρκου.

5. Πβ. Δ. Μουσμότη, *αυτόθι*.

6. Αρχικά με την κόρη της Ρουμπίνα, αφού πριν άφησε για κάποιο διάστημα, σε συγγενείς της στην Κέρκυρα τα δύο από τα τρία αγόρια της Πβ. Δ. Μουσμότη, σ. 28.

7. Πβ. Δ. Μουσμότη, σ. 28.

δειξη μεγάλης φρονημάδας να περπατά κανείς αργά»⁸ Αλλά και ο ίδιος ο Foscolo, στην αυτοπροσωπογραφία του, έτσι περίπου περιγράφει τον εαυτό του: «Γοργό το βήμα, οι στοχασμοί, οι πράξεις, η λαλιά· φρόνιμος, άσωτος, γλυκός, όλος καρδιά, τιμή, εχθρός στον κόσμο κι' εχθρικά σε μένα τα στοιχειά».⁹ Ο Εθνικός μας ποιητής αναφέρεται επίσης στον ριψοκίνδυνο και περιπετειώδη χαρακτήρα του.¹⁰ Ο Foscolo ήταν όμως, εκτός από τα παραπάνω, και ένα χαρισματικό παιδί, έξυπνο και φιλομαθές, όπως αναφέρει και πάλι ο Σολωμός. Σαν άλλος Σωκράτης έμπαινε στα εργαστήρια των τεχνιτών, παρατηρούσε τη δουλειά τους, ρωτούσε και συζητούσε, εξέταζε τους χαρακτήρες και τις φυσιογνωμίες των ανθρώπων. Όμως, την αγάπη για μάθηση και αναζήτηση την οφείλει επί πλέον στην παιδεία που του έδωσε η μητέρα του, που, όπως αναφέρει ο ίδιος, του είχε εμπνεύσει τον θαυμασμό για τις αρχαίες αρετές των μεγάλων ανδρών όταν του διάβαζε στα ελληνικά τον Πλούταρχο και τον Ξενοφώντα.¹¹ Επίσης, κάθε φορά που ο Foscolo ξεκινούσε να διαβάσει τον Όμηρο, ανακαλούσε αυθόρμητα στη μνήμη και πάντα με συγκίνηση τον πατέρα του, όταν τον άκουσε για πρώτη φορά να απαγγέλλει στίχους από τα ομηρικά έπη. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Foscolo είχε γαλουχηθεί από τους γονείς του, ήδη κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του, με την αγάπη για την αρχαία ελληνική γραμματεία,¹² δηλαδή πολύ πριν φύγει για την Ιταλία και πολύ πριν μυηθεί στον ιταλικό νεοκλασικισμό.

8. Ο Σολωμός εκφώνησε τον επικήδειο στην εκκλησία του Αγίου Μάρκου, μπροστά στο άδαιο φέρετρο, που τοποθετήθηκε εκεί προς τιμήν του ποιητή, λίγες μέρες μετά την αναγγελία του θανάτου του. Πβ. Δ. Σολωμού, *Εγκώμιο για τον Ούγο Φόσκολο*, μετάφραση Λ. Πολίτη με συνεργασία Γ.Ν. Πολίτη, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1978, σ. 16.

9. «Ο. Φόσκολο, Η Ζωγραφιά μου», μετάφραση Στέφανος Μαρτζώκης, *Νέα Εστία*, 1 Σεπτεμβρίου 1927, τ. 10, σ. 579.

10. Ο εθνικός μας ποιητής σημειώνει στο χειρόγραφο του «Εγκωμίου» ένα περιστατικό: «ενώ έβλεπε μαζί με φίλους τον ένα πυκνό σμάρι αγριομέλισσες που βούιζε γύρω στη φωλιά του, κι όλοι οι άλλοι έστεκαν παρόμερα, αυτός, χωρίς καθόλου φωνές, ρίχτηκε απάνω τους αφηφώντας τα κεντρίσματα των φτερωτών αυτών κακούργων». *Ένθ' αν.*, σ. 43. Γενικά όμως, ο θαυμασμός που τρέφει ο Σολωμός προς τον Foscolo φαίνεται καθαρά σε όλο το κείμενο του επικήδειου λόγου του. «Ο Σολωμός έχει πολύ βαθειά επηρεαστεί από τον Foscolo», δηλώνει η φιλόλογος Μιχαήλα Ιατρού, την οποία ευχαριστώ για την πολύτιμη αυτή επισήμανση σχετικά με την επίδραση της ποίησης του Foscolo στον Σολωμό.

11. Πβ. Κ. Καιροφύλα, «Η μητέρα και η κόρη του Φώσκολου», *Νέα Εστία* 12-13 (1 Οκτ. 1927) σ. 718.

12. Πρώτος και σημαντικός δάσκαλος του Foscolo στη Ζάκυνθο ήταν ο Αντώνιος Μαρτελάος, προσολωμικός ποιητής, φλογερός επαναστάτης ο ίδιος, που επέδρασε καθοριστικά στη διαμόρφωση του επαναστατικού χαρακτήρα του ποιητή και του ενέπνευσε την αγάπη για

(β) *Επίδραση άλλων σύγχρονων λογοτεχνών στο έργο του Foscolo*

Στη Βενετία πλέον, il piccolo Greco (ο μικρός Έλληνας, όπως τον αποκαλούσαν οι Ιταλοί), με τα φτωχά του ιταλικά και με την πενιχρή οικονομική υποστήριξη της μητέρας του, σπούδασε στο Κολλέγιο του Αγίου Κυπριανού (San Cipriano) στο Murano, με καθηγητή τον γνωστό για την ελληνομάθειά του Gaspare Gozzi. Όμως, μάλλον μόνος του φαίνεται ότι επιδόθηκε στην επίμονη μελέτη των αρχαίων Ελλήνων αλλά και των Λατίνων συγγραφέων, καθώς των συγχρόνων του, Alfieri, Pindemonte και Cesarotti.¹³ Η επίδραση που άσκησαν στη σκέψη του Foscolo τα έργα των συγχρόνων εκπροσώπων του νεοκλασικισμού, θα εκφραστεί με τη συγγραφή της τραγωδίας «Θυέστης» και την παρουσίαν της το 1797 στο θέατρο S. Angelo της Βενετίας, όπου γνωρίζει μεγάλη επιτυχία. Το έργο τον καταξιώνει, στα 19 του μόλις χρόνια, στο κοινό της πόλης, διότι, με την τραγωδία αυτή, επιδιώκει την εμψύχωση του ιταλικού λαού και τον προετοιμάζει για τον απελευθερωτικό του αγώνα. Την ίδια εποχή γράφει την «Ωδή στον Βοναπάρτη ελευθερωτή». Με την κάθοδο των Γάλλων στην Ιταλία και υπό την επίδραση των ιδεών των Ιακωβίνων, εμπλέκεται στην πολιτική δράση και φεύγει στη Μπολόνια· κατατάσσεται στον στρατό, στο πλευρό του Ναπολέοντα, διότι στο πρόσωπό του βλέπει τον θεμελιωτή των ιδανικών της ελευθερίας και της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων.¹⁴ Αυτά συμβαίνουν μέχρι τη Συνθήκη του Campoformio το 1797, που οδηγεί τον ποιητή σε βαθιά απογοήτευση, εξαιτίας της παραχώρησης της Βενετίας στους Αυστριακούς από τον Ναπολέοντα, μια απόφαση που έθετε ουσιαστικά τέλος στις ελπίδες του ίδιου αλλά και των Ιακωβίνων της Ιταλίας για εθνική ανεξαρτησία. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί την οριστική, αυτή τη φορά, αναχώρησή του από τη Βενετία αλλά και από την αγαπημένη του μητέρα.¹⁵ Ο Foscolo, αυτοεξόριστος πλέον στο Μιλάνο, διευθύνει την έκδοση του περιοδικού των Ιακωβίνων *Monitore Italiano* και συνεργάζεται για τον σκοπό αυτόν με τους λογοτέχνες Parini και Monti, μέχρι την απαγόρευση της κυκλοφορίας του περιοδικού από τον Ναπολέοντα. Ο ποιητής, στρατευμένος σε όλους τους τομείς, εργάζεται ασταμάτητα και τους υπηρετεί όλους με την ίδια δύναμη και με το ίδιο πάθος: αγωνίζεται για την ελευθερία και δίνει μάχες στο πλευρό των Γάλλων εναν-

την ελευθερία. Συμπαθών τους Γάλλους λόγω των αγώνων τους για ελευθερία και με αφοσίωση στον Βοναπάρτη, ο Μαρτελάος συνέθεσε το γνωστό ποίημά του: «Ύμνος εις τη Γαλλία».

13. D. Magrì, *énθ' av.*, σ. 287.

14. D. Magrì, *énθ' av.*, σ. 288.

15. Έκτοτε, σε κάθε επιστολή του προς αυτήν, και γράφοντάς της αποκλειστικά στα ελληνικά, την παρακαλούσε να του δώσει την ευχή της. Όταν έφτανε η απάντησή της με τη μητρική ευχή, ο ποιητής τη μετέτρεπε πάντοτε σε φυλακτό. Πβ. Γ.Σ., «Ούγος Φώσκολος, Βιογραφία», *Ν. Εστία*, 01.09.1927, σ. 582-587 (σ. 587).

ντίον των Αυστριακών και των Ρώσων, αμέσως μετά την αναχώρηση του Βοναπάρτη για την Αίγυπτο· συγγράφει λογοτεχνικά κείμενα, συνθέτει μνημειώδη ποίηση, και δημιουργεί αριστουργήματα («Οι τελευταίες επιστολές του Jacopo Ortis», «Στην Luisa Pallavicini caduta dal cavallo», σονέτα, και ωδές).

Με την ποιητική του παραγωγή ο Foscolo φθάνει στη λυρική ωριμότητα. Δώδεκα σονέτα και δύο ωδές τον ανυψώνουν στον βωμό της ποίησης του νεοκλασικισμού και τον τοποθετούν πλάι στους ήδη καταξιωμένους ιταλούς ποιητές, όπως τον Giuseppe Parini (ωδές) και τον Vittorio Alfieri (σονέτα). Ο Alfieri θα τον εμπνεύσει ακόμη περισσότερο, διότι το έργο του, διαποτισμένο καθώς είναι από το αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό ιδεώδες, αντικατοπτρίζει τα ιδανικά των μεγάλων ανδρών της αρχαιότητας, όπως τα περιέγραφε ο Πλούταρχος στους «Βίους», και που ο Foscolo τα προσέγγιζε με οικειότητα, λόγω της παιδείας του.

Ο Parini δίδαξε στον Φώσκολο τον τρόπο της ανάπτυξης των νεοκλασικών στοιχείων στις ωδές του. Αυτό θα φανεί ιδιαίτερα στους «Τάφους», και στις «Χάρητες». Για τον Foscolo, οι αρχαίοι εμφανίζονται κατ' εξοχήν ως διδάσκαλοι ηθικής. Όμως, πλάι σ' αυτή τους την ιδιότητα, που σφραγίζει και την ποίηση των δασκάλων του, όπως του Parini και του Alfieri, ο ποιητής μας ψάχνει στους κλασικούς τη γλωσσική τελειότητα και την υφολογική αρτιότητα που, όπως φαίνεται, μπολιάζει τους στίχους του, από απόψεως συντακτικής δομής και λεξιλογικής ευαισθησίας.

Η άνεση του λόγου και της ποιητικής σύνθεσης βοήθησαν τον Foscolo, ώστε να εκλεγεί καθηγητής της ρητορικής στο Πανεπιστήμιο της Παβία. Διαποτισμένος από τη μελέτη των αρχαίων Ελλήνων ποιητών και φιλοσόφων, όπως γράφει ο ακαδημαϊκός Γ. Αθανασιάδης-Νόβας στον Πρόλογο της έκδοσης του *Εγκωμίου* του Σολωμού για τον ποιητή, «στη Ζάκυνθο είχε διαπλάσει τον ψυχικό του κόσμο και εκεί είχε ήδη δημιουργήσει τις νεανικές εκείνες καταβολές που συνθέτουν, υποσυνείδητα, το ισχυρό δυναμικό κάθε ανθρώπου και πολύ περισσότερο του ανθρώπου της Τέχνης».¹⁶ Αλλά και ο Σολωμός θαυμάζει την ακρίβεια, τη συντομία, την παρρησία και το αριστοτεχνικό είδος της γραφής του.¹⁷ Όλες τις παραπάνω ιδιότητες, ο Αριστοτέλης, ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., τις είχε ορίσει ως αρετές του λόγου. Στη συνέχεια, ο μαθητής του Θεόφραστος τις συστηματοποίησε και τέλος οι ίδιες αυτές αρετές απετέλεσαν το κατ' εξοχήν πλαίσιο, μέσα στο οποίο πρέπει να κινείται ο λόγος, έτσι ώστε να αποφεύγεται κάθε υπερβολή ή εκζήτηση, στοιχεία ξένα προς την καθαρότητα και τη λιτότητα του ελληνικού λόγου. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη χαρακτηριστική ιδιότητα του λόγου είναι η

16. Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, Πρόλογος στο *Εγκώμιο*, ένθ' αν., σ. 9.

17. Δ. Σολωμού, *Εγκώμιο για τον Ούγο Φώσκολο*, ένθ' αν., σ. 26.

σαφήνεια,¹⁸ μία αρετή απαραίτητη για τη σωστή διατύπωση και κάθε παρέκκλιση από αυτήν, δηλαδή κάθε απομάκρυνση του λόγου από τον αρχικό του σκοπό, που είναι η δήλωση ενός συγκεκριμένου πράγματος, ισοδυναμεί με την αποτυχία του σκοπού αυτού.¹⁹ Ο Θεόφραστος, ο αφοσιωμένος μαθητής, διάδοχος και συνεχιστής του έργου του Αριστοτέλους, συνοψίζει τις ιδιότητες του λόγου στις εξής αρετές: ελληνισμός, δηλαδή σωστός χειρισμός των γραμματικών κανόνων· σαφήνεια, σωστός χειρισμός των λέξεων· κατασκευή, αποφυγή ιδιωματισμών· πρόπον, αλλαγή γλωσσικού ύφους και προσαρμογή του ανάλογα με την κατάσταση και τον χώρο εκφώνησής του.²⁰ Τέλος, οι στωικοί φιλόσοφοι, στις παραπάνω ιδιότητες του λόγου προσθέτουν μια ακόμη: τη συντομία, δηλαδή την επιλογή των κατάλληλων λέξεων, έτσι ώστε να αποφεύγονται οι πλατειασμοί. Κάθε παρέκκλιση από τις παραπάνω αρετές του λόγου, χαρακτηρίζεται βαρβαρισμός, δηλαδή στοιχείο ξένο και αντίθετο με το γλωσσικό ήθος των «εὐδοκιμούντων Ἑλλήνων».²¹ Οι φιλόσοφοι μάλιστα της Στοάς είχαν ορίσει και τη φωνή, δηλαδή την έκφραση του προφορικού λόγου, ως «το ἄνθος της αρετής».²² Ο Foscolo διέθετε όλες τις παραπάνω αρετές και στις δύο μορφές του λόγου. Για την υποδειγματική ικανότητά του, ο υπουργός πολέμου Cafarelli, του είχε αναθέσει μάλιστα, να υπερασπίζεται στα στρατοδικεία τους στρατιώτες, μία αρμοδιότητα που ήταν για τον ποιητή εύκολη και ευχάριστη. Διότι, σύμφωνα με έναν βιογράφο του, «ο Φώσκολος ήταν ρήτορας εύκολος και φλογερός».²³ Επομένως, όλα τα παραπάνω ενδέχεται να συνετέλεσαν στην εκλογή του ως καθηγητού της ρητορικής, όταν διαδέχθηκε στην έδρα του Πανεπιστημίου της Παβία τον Vincenzo Monti, αν και οι βιογράφοι του, ως γνωστόν, αναφέρουν ότι η θέση του στο πανεπιστήμιο οφείλεται αποκλειστικά στην ευμενή μεταχείριση του Cafarelli προς αυτόν. Διότι, όπως είναι γνωστό, ο Foscolo, καθ' υπόδειξη του Cafarelli, είχε προβεί στη νέα, σχολιασμένη έκδοση των *Έργων* του στρατηλάτη Raimondo Montecuccoli, ενός έργου που προοριζόταν να ανυψώσει το ηθικό των Ιταλών και να τους ξαναθυμίσει τους νικηφόρους πολέμους τους εναντίον των εχθρών.²⁴ Η διδασκαλία του όμως, διακόπηκε απότομα, έξι μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, διότι ο Να-

18. Πβ. Αριστοτέλους, *Ρητορική*, Γ 1408 a 7.

19. Πβ. Αριστοτέλους, *Ρητορική*, Γ 1404 b1: «καὶ ὠρίσθω λέξεως ἀρετὴ σαφὴ εἶναι· συμπεῖον γὰρ ὅτι ὁ λόγος, ἐὰν μὴ δηλοῖ, οὐ ποιήσει τὸ ἐαυτοῦ ἔργον».

20. G. Kennedy, *The Art of Persuasion in Ancient Greece*, Princeton-New Jersey, Princeton University Press, 1963, σ. 275-276.

21. Διογένης Λαερτίου, VII, 59.

22. Διογένης Λαερτίου, VII, 23.

23. Γ.Σ., Ούγος Φώσκολος, *Βιογραφία, ἐνθ' αν.*, σ. 583. (Γεράσιμος Σπαταλάς;)

24. *Αυτόθι*, σ. 583.

πολέων, γνωστός εχθρός των ιδεολόγων, διέταξε την κατάργηση όλων των εδρών ρητορικής στα πανεπιστήμια της επικράτειάς του.²⁵ Ο ποιητής, που δεν πρόλαβε καν να ολοκληρώσει τον κύκλο των μαθημάτων του με τίτλο: «Περί της αρχής και της αποστολής της Λογοτεχνίας», βρίσκεται για άλλη μια φορά καταδιωκόμενος, εξ αιτίας της καχυποψίας του Ναπολέοντα,²⁶ σε συνδυασμό με τα κακόβουλα σχόλια του Monti, του άλλοτε συνεργάτη του, και των οπαδών του.²⁷

(γ) Ο κλασικισμός που διατρέχει το έργο του Foscolo, ιδιαίτερα στην ωδή, «Οι τάφοι» (*"I Sepolcri"*)²⁸ και στο σονέτο «Για τη Ζάκυνθο» (*"A Zacinto"*)

Η ωδή «Οι Τάφοι», εντάσσεται στο πλαίσιο των ταφικών ποιημάτων, είδος που ανθεί την εποχή αυτή ιδιαίτερα στην Αγγλία, αλλά που εκφάνσεις του είδους εμφανίζονται στη Γαλλία, στην Ιταλία και σε άλλες χώρες. Πρόκειται για σύνθεση της ποιητικής ωριμότητας του Foscolo, και προκαλείται από το ναπολέοντειο διάταγμα του Saint-Cloud (Σεπτέμβριος 1806), με το οποίο διευρύνεται και στην Ιταλία η απαγόρευση της ταφής των νεκρών μέσα στις πόλεις και στις εκκλησίες, όπως συνέβαινε και στη Γαλλία, αφενός για λόγους υγιεινής, αφετέρου για λόγους ισότητας μεταξύ των πολιτών, σύμφωνα με τις επιταγές της γαλλικής επανάστασης περί ισότητας.²⁹

Το ποίημα είναι αφιερωμένο στον σεβαστό του φίλο Ippolito Pindemonte, ο οποίος είχε ήδη αρχίσει να γράφει ένα ταφικό ποίημα με την ευκαιρία της απαγόρευσης αυτής, που όμως δεν το τελείωσε ποτέ, μετά από τη μνημειώδη σύνθεση του ποιήματος του Foscolo, το οποίο θεωρείται από τους ιστορικούς της ιταλικής λογοτεχνίας, ως το ωραιότερο δείγμα της ιταλικής ποίησης.³⁰ Με αφορμή το ποίημα, θα δείξουμε ορισμένες πτυχές του φωσκολικού φιλοσοφικού στοχασμού, που πλέον συστηματοποιείται και εκφράζεται μέσα από αυτό. Η είδηση της επιβολής του διατάγματος του Saint-Cloud και στην Ιταλία θεωρείται από τον ποιητή ως η απαγόρευση επικοινωνίας με τις προσωπικότητες που είχαν σφραγίσει

25. *Ενθ' αν.*, σ. 584. Πβ. Μ. Πασχάλη, «Πόσο "ομηρικό" είναι το "χάλασον χέρι" του Κάλβου;», *Νέα Ενθύμη*, 23, Μάιος-Ιούνιος 2014, σ. 293-304 (298).

26. Πβ. Μ. Πασχάλη, *Ενθ' αν.*, σ. 298: «Στο στόχαστρο του Φώσκολου ήσαν οι λογοτέχνες της ναπολέοντειας περιόδου που έθεταν το έργο τους στην υπηρεσία της τότε εξουσίας».

27. D. Magrì, *Ενθ' αν.*, σ. 290.

28. 294 στίχοι.

29. D. Magrì, *Ενθ' αν.*, σ. 295.

30. Πβ. N. Sapegno, «Η φύση του Φώσκολο και η ποιητική του», μετάφραση Ε. Κάπου-γλου-Σουρβίνου, *Ν. Εστία*, τ. Β. 1978, σ 1190-1196. – G. Mappurgo, *Ενθ' αν.*, σ. 410 (σημ.).

καθοριστικά μέχρι τότε, την ιστορία και τη μνήμη του ιταλικού λαού. Εάν παύσει πλέον ο ενταφιασμός των νεκρών στις εκκλησίες της πόλης, παύει, κατά συνέπεια και η καθημερινή δυνατότητα προσέγγισης στον χώρο ταφής και άρα η πνευματική επικοινωνία με τους μεγάλους του παρελθόντος. Εάν, για παράδειγμα, στην εκκλησία της Santa Croce, στη Φλωρεντία, που φιλοξενούσε εντός της τους σημαντικότερους έως τότε εκπροσώπους του ιταλικού πνεύματος, της επιστήμης και της τέχνης, και όπου ο Foscolo περνούσε ατέλειωτες ώρες πνευματικής περισυλλογής, όποτε βρισκόταν στην πόλη, όπου και ο Alfieri συνήθιζε να πηγαίνει πριν από αυτόν, σηματοδοτούσε, στη σκέψη τον ποιητή, τον τερματισμό της συνέχειας του πολιτισμού. Διότι η ύπαρξη και μόνο μέσα στην πόλη τόσο σημαντικών προσωπικοτήτων, δημιουργεί το έναυσμα για ωραίες πράξεις και για μεγαλουργήματα από τους νεώτερους. Ο τάφος είναι θεσμός και μαρτυρία αναμνήσεων, που συσσωρεύονται σε αλληπάλληλα στρώματα μέσα στον χρόνο και μεταδίδονται από γενιά σε γενιά, κι είναι η κληρονομιά, που κάθε μέρα μεγαλώνει το ιερό περιεχόμενο της ιστορίας της ανθρωπότητας. Όσο για τον Foscolo, αυτοί οι τάφοι των μεγάλων αντικατοπτρίζουν το πνεύμα ενός λαού, που προσδίδει στο περασμένο εκείνο μεγαλείο, έναν οινώ μελλοντικής ανάστασης.³¹ Ο Foscolo παραδέχεται την ύπαρξη μιας έμφυτης τάσης προς τη μεταφυσική, δηλαδή τη δύναμη μιας κοινής διαλεκτικής πρόβας σε όλους γενικά τους ανθρώπους, εξαρτημένης συνάμα από τα αισθητικά δεδομένα που, όπως πιστεύει ο ποιητής, δεν στοιχειοθετεί μια κοινή σε όλους απόλυτη αλήθεια, διότι κάθε ένας αντιλαμβάνεται τον κόσμο σύμφωνα με τις δικές του ικανότητες πρόσληψης. Έτσι, με δεδομένο ότι ο μόνος πραγματικός κόσμος είναι ο κόσμος των αισθήσεων, προτρέπει με το ποίημά του τον άνθρωπο να μετέλθει αυτού του κόσμου –εν προκειμένω και του κόσμου των νεκρών–, με σκοπό να δημιουργήσει το δικό του μεγαλείο, τις ευγενείς και τις ηρωικές του πράξεις. Για τον λόγο αυτόν ο Foscolo, ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μέρος της ωδής των «Τάφων», μετατρέπεται σε φιλόσοφο-εμψυχωτή του λαού, που αντλεί, μέσα από την αρχαία ελληνική μυθολογία και ιστορία, όπως άλλοτε έπραξε σε ανάλογες πολιτικές περιστάσεις ο στωικός φιλόσοφος Ζήνων, εικόνες και γεγονότα, δηλωτικές της συνέχειας του λαού, με άλλον όμως στόχο.³² Ο ποιητής μας θέλει να εμψυχώσει το υπόδουλο γένος της Ιταλίας ώστε να ξεσηκωθεί εναντίον του κατακτητή. Η *Ιλιάδα*, η *Αινείας*, οι μάχες των Ελλήνων κατά των Περσών, η μάχη του Μαραθώνα, χρησιμεύουν ως παράδειγμα για την έναρξη των λυτρωτικών αγώνων των Ιταλών εναντί-

31. *Enth' an.*, σ. 1193.

32. Στην περίπτωση του Ζήνωνος ο στόχος εστιάζεται στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του πολίτη, ως μεμονωμένου ατόμου. Στην περίπτωση του Foscolo ο στόχος προσβλέπει στην εμψύχωση του συνόλου (λαού).

ον των κατακτητών. Ο ποιητής πιστεύει ότι μόνο μ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή με την ενθύμηση των προγονικών κατορθωμάτων, είναι δυνατόν να αφυπνιστεί ο λαός. Έτσι, πράττει ακριβώς όπως ο στωικός Ζήνων, που κάτω από παρόμοιες πολιτικές καταστάσεις, στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. αντλούσε από την πολιτιστική κληρονομιά των Ελλήνων, προκειμένου να δείξει στον πολίτη της ελληνιστικής εποχής ότι, παρά την διασαλευμένη ισορροπία της πολιτείας, υπάρχει ένα σταθερό σημείο αναφοράς, που δημιουργεί τον συνδετικό κρίκο του παρόντος με το παρελθόν: πρόκειται για την πνευματική προγονική παραγωγή, που αν και χάνεται στα βάθη του χρόνου, εν τούτοις είναι πάντα παρούσα, για να υπενθυμίζει και να λειτουργεί ως αφετηρία για νέα μεγαλουργήματα. Η αναβίωση των ομηρικών επών, ο σχολιασμός και η ανάλυσή τους αλλά και γενικά η ποίηση, οι τραγωδίες, η ιστορία και η τέχνη λειτούργησαν για τους στωικούς ως πυλώνες για την πνευματική καλλιέργεια και την ψυχική ενδυνάμωση των πολιτών. Ο Foscolo ενστερνίζεται, ενδεχομένως χωρίς να το γνωρίζει, την τακτική αυτή, και την προεκτείνει και στους δικούς του πρόσφατους προγόνους, όχι φυσικά με σκοπό να δημιουργήσει τον απαθή και ελεύθερο στωικό σοφό, που μόνο υπό συγκεκριμένες συνθήκες ασχολείται με την πολιτική³³ αλλά για να αφυπνίσει το πάθος για την γενναία, απελευθερωτική πράξη.³⁴

Το σονέτο «Για τη Ζάκυνθο» ("A Zacinto")

Πρόκειται για ποίημα που γράφτηκε τρία χρόνια (1802-1803) πριν από τους «Τάφους», αλλά που επιλέξαμε να αποτελέσει και το τελευταίο σημείο της ανακοίνωσής μας, διότι πρώωρα, ο Foscolo προφητεύει και προαισθάνεται την «αδάκρυτη ταφή» που του επιφυλάσσει η Μοίρα, σε ξένο τόπο, όπως αυτό συνέβη εν τέλει, το 1827, στο Λονδίνο. Μέσα από τις εικόνες, που φαίνεται να διαδέχονται η μία την άλλη, ο ποιητής δηλώνει με τις εν παρατάξει αλληπάλληλες αρνήσεις, στην αρχή του ποιήματος, την πεποίθησή του ότι **δεν θα ξαναγγίξει ποτέ πια** τις ιερές, –γιατί εκεί γεννήθηκε η Αφροδίτη–, ακτές του νησιού του, όπου γεννήθηκε κι ο ίδιος. Με το ελληνοκεντρικό του σονέτο αναβιώνουν οι αρχαίοι μύθοι και εστιάζονται στον μύθο της επιστροφής του Οδυσσέα στην Ιθάκη, όταν ο ήρωας κατορθώνει, τελικά, να φιλήσει το πετρώδες, άγονο χώμα της. Ο ποιητής συγκρίνει αυτό το *νόστιμον ήμαρ*, με τη δική του, «αδάκρυτη ταφή», μακριά

33. Διογένης Λαερτίου, *Βίοι Φιλοσόφων*, VII, 121.

34. Λέγεται ότι ο Giuseppe Garibaldi, βαριά πληγωμένος, στο παραλήρημά του έλεγε: «Μια πέτρα που να χωράει τα δικά μου και τα αμέτορτα κόκκαλα». Αργότερα, όταν πέθανε, βρήκαν κάτω από το μαξιλάρι του, τους «Τάφους». Πβ. Μ. Μινώτου-Γιαννοπούλου, «Σκέψεις πάνω στους *Τάφους*», σ. 84 (στο Δ. Μουσμούτη, *ένθ' αν.*, σ. 157).

από τους οικείους του, αφού δεν θα κατορθώσει να επιστρέψει στη γενέτειρα γη, την κατάφυτη και καταπράσινη Ζάκυνθο. Και εδώ, παρά τον εμφανή ρομαντισμό του ποιήματος, αναδύεται έντονο το κλασικό, μυθικό στοιχείο. Θα λέγαμε, μάλιστα, ότι το σονέτο, σε γενικές γραμμές μοιάζει να αναπαράγει τους στ. 24-28, από τη Ραψωδία ι, της *Οδύσσειας*,³⁵ όπου ο Όμηρος περιγράφει την εύφορη Ζάκυνθο σε αντιδιαστολή προς την πετρώδη Ιθάκη, στην οποία, σε αντίθεση με τον Foscolo, επιστρέφει, εν τέλει, ο ήρωάς του: (στ. 24: «[...] η Ζάκυνθος η δε-ντρούτη» – Φ. «Ζάκυνθος, με τα αραχνούφαντα σύννεφα και με τα δάση σου», στ. 25: «Ετούτη χάμω απλώνεται στα πέλαγα της Δύσης» – Φ. «που καθρεφτίζεται στα κύματα της θάλασσας της ελληνικής», στ. 26: «τ' άλλα νησιά είναι ξέχωρα, στ' ανάβλεμμα του Ήλιου» – Φ. «Η Αφροδίτη έπλασε τα γόνιμα νησιά», στ. 27: (Οδυσσεύς) «Πέτρες γεμάτο, μα καλό λεβέντες για να βγάξει» – Φ. «Εκείνος που, ωραίος από φήμη και περιπέτειες, φίλησε το πετρώδες χώμα της Ιθάκης», στ. 28: «Άλλο απ' τη γης μου πιο γλυκό δεν ξέρω εγώ τον κόσμο» – Φ. «Αχ! Μητρική μου γη! Εσύ άλλο δεν θάχεις παρά το τραγούδι του γιου σου. Για μένα έγραψε η μοίρα αδάκρυτη ταφή».

Επίλογος

Ο ποιητής δεν γύρισε ποτέ στη μητρική, όπως την αποκαλούσε, γη. Επέστρεψε όμως η λάρνακα των οστών του στην πατρίδα του, την Ιταλία, το 1871,³⁶ και τάφηκε στην εκκλησία της Santa Croce, με μεγάλες τιμές, δίπλα σε όλα εκείνα τα γιγάντια πνεύματα, τους: Dante, Machiavelli, Michelangelo, Galileo, Petrarca, Boccaccio, Alfieri, τα οποία θαύμαζε και από τα οποία αντλούσε δύναμη για να πορευθεί στους δύσκολους δρόμους της ποίησης, της μάχης, του ξεριζωμού και των συνεχών αγώνων του για την ελευθερία. Η Ζάκυνθος, αν και δεν επεφύλαξε στον ποιητή το νόστιμον ήμαρ της δακρυσμένης ταφής, εντούτοις ενστάλαξε καθοριστικά την Ελλάδα στην ψυχή του, μετατρέποντας τα στοιχεία της κλασικής του παιδείας, σε χείμαρρο ποιητικής έκφρασης.

35. Μετάφραση *Οδύσσειας*, Α. Εφταλιώτη· μετάφραση σονέτου τ.σ.

36. Πβ. D. d'Istria, «Ανακομιδή των λειψάνων του Ούγου Φόσκολου», *Εθνική Βιβλιοθήκη*, φ. Γ', Αύγουστος 1871, σ. 370-373.

Περίληψη/ Résumé

Ο κλασικισμός, που δηλώνεται στη λογοτεχνική παραγωγή του Foscolo και προσφορά του στην ιταλική λογοτεχνία οφείλεται κατά μεγάλο ποσοστό στη διαμόρφωση της σκέψης του από την επίδραση του αρχαίου ελληνικού στοχασμού, στον οποίο μυείται, μέσω της ανάγνωσης κειμένων της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας από τον πατέρα του, ήδη από παιδί. Αλλά και οι σπουδές του, στη συνέχεια, στο Κολλέγιο του Santo Cipriano, στο Murano, συνεχίζουν να σμιλεύουν τη σκέψη του προς αυτή την οδό. Η παρούσα μελέτη προκειμένου να στοιχειοθετήσει την ανωτέρω θέση, θα κινηθεί στους εξής άξονες: (α) στη μελέτη των σημαντικών στιγμών της ζωής του ποιητή, δηλωτικών της επίδρασης στην λογοτεχνική του παραγωγή· (β) στην επίδραση της ιταλικής λογοτεχνίας, σύγχρονής του και προηγούμενης· στην επίδραση του αρχαίου ελληνικού στοχασμού, όπως εμφανίζεται στο μνημειώδες ποίημά του "I Sepolcri" και στο πασίγνωστο σονέτο του, "A Zacinto".

L'apport de Foscolo sur la littérature italienne puise, comme on le sait, dans une grande part à la pensée de l'antiquité classique. Pendant son enfance, dans l'île natale ionienne, son père l'initia à l'esprit des représentants de la littérature grecque à travers la lecture de textes des anciens. Dans la suite, et après son installation en Italie, son admiration pour la littérature classique perdura aussi grâce à son éducation au collège de Santo Cipriano, à Murano. Afin de montrer l'attachement de Foscolo à l'antiquité classique, qui parcourt toute son œuvre, et qui à son tour, influença, d'une manière décisive la littérature italienne, notre étude porte sur trois axes: sur l'étude des étapes de sa vie décisives pour la formation de son caractère et de sa manière d'expression poétique; sur l'influence de la littérature italienne de lui antérieure sur son œuvre; sur l'influence de la pensée grecque tant littéraire que philosophique qui demeure vivante, surtout dans son poème, "I Sepolcri" et dans sa fameuse sonnette, "A Zacinto".

Νικολάου Κουτούζη: Νεανικό πορτρέτο του Ugo Foscolo.

ΠΑΙΔΕΙΑ

ΚΟΛΛΕΓΙΑ ΚΥΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΥΡΙΩΝ.
Η ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΤΕΚΤΟΡΑΤΟΥ
ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Νίκος Κ. Κουρκουμέλης

Η εκπαίδευση, δημόσια και ιδιωτική, των πολιτών των Ενωμένων Κρατών των Ιονίων Νήσων (United States of the Ionian Islands και Ιόνιο Κράτος) οργανώθηκε με σειρά νομοθετημάτων τα οποία εξέφραζαν την πολιτική, που, κατά καιρούς ακολουθούσε η προστασία.¹ Γι αυτό τον λόγο, μετά από τον θάνατο του Γκίλφορντ (Frederick North the 5th Earl of Guilford) και την παύση των πιέσεων που εδέχτο από αυτόν και το πολιτικό περιβάλλον του, για μια εκπαίδευση στην οποία θα κυριαρχούσε ο ελληνικός χαρακτήρας, ο αρμοστής Άνταμ (Lord High Commissioner Lt Gen sir Frederick Adam) ανακάλεσε κάθε παραχώρηση που είχε γίνει σ' αυτόν. Ως επιχείρημα προέβαλε το ότι: «[...] όλες οι επιδιώξεις του ήταν ελληνικές και [...] δεν υπήρχε τίποτε σε ολόκληρο το ίδρυμα, το οποίο να ενίσχυε στο ελάχιστο, είτε να βελτίωνε τις σχέσεις μεταξύ των προστατευομένων και της προστατίδας δύναμης[...]».² Αν και αργότερα στον επίσημο λόγο του κατά την έναρξη των εργασιών της Α' Συνόδου του Γ' Κοινοβουλίου ο Άνταμ έκανε την καθησυχαστική δήλωση ότι θα συνεχιστεί «[...] κάθε πράγμα που έλαβε αρχή με εκείνας όμως τας τροποποιήσεις και μεταρρυθμίσεις τας οποίας απαιτούν αι ημέτεραι περιστάσεις και η κατάσταση του ταμείου μας [...]»,³ η παρατήρηση του Εφόρου της Ιονίου Ακαδημίας καθηγητή Ιωάννη Καρναντινού ότι «[...] η εκπαίδευση πρέπει να λειτουργεί μέσα στα όρια των ανα-

1. Κουρκουμέλης Ν.Κ., Νεότερα Καλβικά, εκδόσεις Περίπλους (Αθήνα 1999). – Idem, «Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας (1816-1864)», Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 2002. – Idem, «Η εκπαίδευση της Κερκυράς στο Ιόνιο Κράτος», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Παιονιόν Συνεδρίου, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, τ. Γ', Αθήνα 2002, σ. 137-157. – Idem «Εκπαιδευτικά της νήσου Ζακύνθου», Δωδώνη, Ιστορία και Αρχαιολογία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής, Α μέρος 1800-1836, τ. 34 (Ιωάννινα 2005) σ. 107-163, Β' μέρος, 1836-1864, τ. 35 (Ιωάννινα 2006), σ. 179-234.

2. Πρβλ PRO/ CO 136/ 39 XPO 8646 (12 Αυγούστου 1827) Adam προς lord Viscount Goderich – Κουρκουμέλης (2002α), σ. 254-256.

3. *Atti emanati dal Terzo Parlamento degli Stati Uniti delle Isole Jonie sotto la Costi-*

γκών και των δυνατοτήτων του Κράτους [...]],⁴ αποτελεί τη φραστική έξοδο από εκείνη την λαμπρή εποχή της θεμελίωσης όλων των βαθμίδων της ελληνικής εκπαίδευσης, που είχε ως εργαλείο της τη νέα ελληνική γλώσσα την «ωραία και γνήσια κόρη μιας ασύγκριτης μητέρας [...] μοναδική γλώσσα των μουσών, που ανακαλούνται στην ελληνική γη».⁵

Κατά την περίοδο 1820-1827, όταν ο Γκίλφορντ ήταν «Άρχων της Ιονίου Ακαδημίας» και άμισθος συντονιστής της παιδείας του Ιονίου Κράτους με δικαίωμα υποβολής εισηγήσεων, η εκπαίδευση ακολουθούσε ένα ολοκληρωμένο κύκλο σπουδών με τις εξής βαθμίδες: Κατώτερη, με τα «δημοσιουσυντήρητα» και «ιδιουσυντήρητα» προκαταρκτικά σχολεία (αρρένων, θηλέων και μικτά), που ακολουθούσαν το αλληλοδιδασκτικό σύστημα διδασκαλίας Bell και Lancaster και ήταν υπό τον έλεγχο του «Επιθεωρητή των προκαταρκτικών σχολείων του Κράτους». Μέση, με το Προπαρασκευαστικό για το πανεπιστήμιο σχολείο «Εφηβείο» της Κέρκυρας και το δευτεροβάθμιο σχολείο ευγενών «Κολλέγιο Αγίου Γεωργίου» της Κεφαλονιάς. Ανώτατη, με τις τέσσερις πανεπιστημιακές σχολές της Ιονίου Ακαδημίας όπου διδάσκονταν η Θεολογία, τα Νομικά, η Ιατρική και η Φιλοσοφία.⁶ Σημειώνεται ότι η Δημόσια Σχολή των Ωραίων Τεχνών και η Σχολή Αρχιτεκτονικής και Καλλιγραφίας, που «λειτουργούσαν στον πανεπιστημιακό περίβολο» δεν ανήκαν σε κάποια βαθμίδα. Μαθήτριες υπήρχαν μόνο στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Στη μέση και την ανώτατη, όπως και στις παραπάνω δυο «αδιαβάθμητες» σχολές, δεν σημειώνεται καμιά παρουσία γυναικας.⁷

Η απάντηση του Άνταμ στους σχεδιασμούς του Γκίλφορντ δεν άργησε να δοθεί. Η Γενική Επιτροπή της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (Commissione Generale all' Istruzione Pubblica), που τον αντικατέστησε⁸ συνεργάστηκε για την έκδοση

tuzione dell' 1817 durante la sua Prima sessione, tenuta nell' anno 1828 Corfù. Nella Stamperia del Governo, 1828. – Κουρκουμέλης (2002α) σ. 257.

4. *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, αρ 515 (29 Οκτωβρίου/10 Νοεμβρίου 1827. Κουρκουμέλης (2002α) σ. 257.

5. *Gazzetta* αρ. 333 (3/15 Μαΐου 1824). – Σολδάτος Κ.Ε., Η Εθνική γλώσσα εις την Επτάνησον, Το Νέον Κράτος, 20 (Απρίλιος 1939) σ. 134-143. – Κουρκουμέλης (2002α) σ. 227-228.

6. *Atti emanati dal Secondo Parlamento degli Stati Uniti delle Isole Jonie sotto la Costituzione dell' 1817 durante la sua Seconda sessione, tenuta nell' anno 1825 Corfù.* Nella Stamperia del Governo, 1825. σ. 108.

7. Κουρκουμέλης (2002β) pass.

8. Την πρώτη απετέλεσαν ο λευκάδιος γερουσιαστής ιππότης Άγγελος Κόνδαρης, ο δρ. Στάμος Γαγκάδης και ο ιεροδιάκονος Νεόφυτος Βάμβας.

της ΙΣΤ΄ Πράξης της Α΄ Συνάθροισης του Γ΄ Κοινοβουλίου (31 Μαΐου 1828)⁹ με την οποία αναδιοργανώθηκε η δημόσια εκπαίδευση και παράλληλα θεσμοθετήθηκε η υπαγωγή της στον απόλυτο έλεγχο της αρμοστείας. Σύμφωνα με αυτήν λειτουργούσαν δημόσια και ιδιωτικά προκαταρκτικά αλληλοδιδασκτικά σχολεία σε πόλεις και χωριά, από ένα μέσης βαθμίδας δημόσιο «Δευτερεύον» σχολείο στην πρωτεύουσα κάθε νησιού (εκτός της Κεφαλονιάς όπου λειτουργούσαν δύο, ένα στο Αργοστόλι και ένα στο Ληξούρι), το πανεπιστήμιο (χωρίς την Ιατρική Σχολή) και η Σχολή των Ωραίων Τεχνών. Το Κολλέγιο της Κεφαλονιάς άλλαξε μορφή και αργότερα καταργήθηκε, ενώ παράλληλα ιδρύθηκε στην Κέρκυρα Ιεροσπουδαστήριο, το οποίο μείωσε ακόμη περισσότερο το κύρος του πανεπιστημίου.¹⁰

Καθώς ούτε η «ΙΣΤ΄ Πράξη» προέβλεπε την εκπαίδευση των γυναικών, μαθήτριες συναντώνται μόνο στην κατώτερη εκπαίδευση. Το γεγονός αυτό επέτρεψε ώστε το 1828 να συγκροτηθεί με πρωτοβουλία του φιланθρωπικού συνδέσμου "Misericordia Society", που ήταν υπό τον έλεγχο των βρετανών ιεραποστόλων, επιτροπή κυριών υπό την αιγίδα του αρμοστή Άνταμ και την προεδρία της κερκυραίας συζύγου του, με σκοπό τη συλλογή χρημάτων για την εκπαίδευση των κοριτσιών αγροτών και εργατών. Τα προτεσταντικής αντίληψης «σχολεία του ελέους ή της ευσπλαχνίας» επιδίωξη είχαν την διδασκαλία της ελληνικής ανάγνωσης και γραφής, της αριθμητικής και του εργόχειρου, ώστε τα κορίτσια να γίνουν «σεμνά, δίκαια, καθαρά και εύφημα εις την ανθρώπινη κοινωνία».¹¹ Σύμφωνα με την τριμηνιαία επιθεώρηση *Quarterly Register of the American Education Society*¹² στα Ιόνια νησιά το 1830 λειτουργούσαν τα εξής σχολεία μισιοναρίων (στα οποία όμως πρέπει να συνυπολογισθούν και τα εντελώς περιστασιακά «Κυριακά σχολεία», που ήσαν πρόδρομοι των σημερινών κατηχητικών σχολείων).¹³

9. *Atti del Terzo Parlamento [...] Prima Sessione [...] Anno 1828*. Αναγκωστική Εταιρία Κερκύρας, μονόφυλλα.

10. Μεταλληνός Γ.Δ., «Ο κόμης Φρειδ.- Δημήτριος Γκίλφορντ και η ιδεολογική θεμελίωση των θεολογικών σπουδών της Ιονίου Ακαδημίας», Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Επιστημονική Επιθεώρηση της Θεολογικής Σχολής, Τμηματικόν αφιέρωμα εις Μ.Α. Σιώτην*, τ. ΚΖ' (1986) σ. 27-54. – Idem, «Οι Τρεις Ιεράρχαι "προσάτται" της Ιονίου Ακαδημίας», Αντίδωρον Πνευματικόν. Τμηματικός τόμος Γερασίμου Ιω. Κονιδάκη επί τη 50ετηρίδι επιστημονικής δράσεως και τη 40ετηρίδι καθηγεσίας και εκκλησιαστικής δράσεως, Αθήναι 1981, σ. 281-303.

11. *Gazzetta* αρ 70 (1832). – Κουρκουμέλης (2002α) σ. 274. – Idem (2002β) σ. 142.

12. *Quarterly Register of the American Education Society*, Vol 3, Βοστώνη 1831, σ. 47.

13. Σημειώνεται η παρουσία των Rev J J. Robertson της American Episcopal Church και Rev. Frederick Hilndner της Church Missionary Society.

Νησί	Σχολεία	Διδάσκαλοι	Μαθητές και μαθήτριες
Κέρκυρα.....	17.....	17.....	545
Λευκάδα.....	16.....	19.....	245
Κεφαλληνία.....	17.....	17.....	739
Ζάκυνθος.....	13.....	13.....	392
Ιθάκη.....	6.....	6.....	181
Σύνολο.....	69.....	72.....	2.102

Στην έκθεση δεν αναφέρονται εγκαταστάσεις στους Παξούς και στα Κύθηρα. Σημειώνεται ότι το 1832 από αναφορά του Πολίτη προς την Γερουσία¹⁴ γνωρίζουμε ότι σε όλο το κράτος στα 117 αλληλοδιδακτικά σχολεία φοιτούσαν 4.283 μαθητές και μαθήτριες.

Παράλληλα δασκάλες, πολλές φορές σύζυγοι βρετανών ιεραποστόλων, άρχισαν να λειτουργούν ιδιωτικά σχολεία για τα κορίτσια, οικογενειών που μπορούσαν να καταβάλλουν τα, συνήθως υψηλά, δίδακτρα. Γνωστότερα σχολεία υπήρξαν στην Κέρκυρα της Ευφημίας Ρόμπερτσον, στη Ζάκυνθο της Ευγενίας Ουίλνις και στην Κεφαλλονιά του ζεύγους Ντίξον. Τα σχολεία αυτά παρόλη την καλή ποιότητά τους δεν είχαν συνεχή παρουσία και μεγάλη διάρκεια. Γι αυτό στις υπάρχουσες αναφορές δεν σημειώνεται να συνεχίζουν τη λειτουργία τους, το σχολείο της συζύγου του ιεραποστόλου Κέννεντυ, που λειτούργησε στην Κεφαλονιά από την εποχή του Γκίλφορντ, και το σχολείο που ίδρυσε στη Ζάκυνθο η λογία σύζυγος του τοποτηρητή Λόγγλεϋ. Σύντομα λειτούργησαν άλλα, στη Ζάκυνθο ένα ιδιοσυντηρητο σχολείο στα έξοδα του οποίου συνέβαλε η διοίκηση, στο Αργοστόλι το σχολείο του ιερέα Χριστόφορου Ραζή, στην Κέρκυρα τα σχολεία Ρόμπινσον και Τόμσον και στους Παξούς το ελληνικό σχολείο της Πηνελόπης Δημουλίτσα.

Την περίοδο αυτή παρουσιάζεται επίσης ένα άλλο φαινόμενο. Τις οικογένειες των βρετανών αξιωματικών και των υπαλλήλων του προτεκτοράτου, ακολουθούσαν βρετανίδες παιδαγωγοί. Μιμούμενες το παράδειγμά τους, κάποιες οικογένειες επτανησίων που είχαν πολιτικές, κοινωνικές ή οικονομικές σχέσεις μαζί τους, μετακάλεσαν και ανέθεσαν την εκπαίδευση των παιδιών τους σε αυτές, με αποτέλεσμα να εισαχθεί ο βρετανικός τρόπος ζωής, η αγγλική γλώσσα και η βρετανική νοοτροπία στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Από αυτό το γεγονός και από τις επιγαμίες επτανησίων με μέλη της βρετανικής παροικίας, ενισχύθηκε ισχυρά η ομάδα των υποστηρικτών του προτεκτοράτου.

14. Γ.Α.Κ./Αρχεία Νομού Κέρκυρας/Ιόνιο Κράτος/Φ.ΕΚΠ/αρ. εγγ. 345.(24 Δεκεμβρίου 1832).

Ενδιαφέρον για τα σχολεία των κοριτσιών έδειξαν και οι σύζυγοι των αρμοστών Νιούτζεντ (George Grenville Nugent baron of Nugent) και Ντάγκλας (sir Howard Douglas). Ειδικότερα, στις 19 Ιανουαρίου 1836 ο «Άρχων της Δημοσίου Εκπαιδύσεως» Στάμος Γαγγάδης πρότεινε στη Γερουσία την χρηματοδότηση του σχολείου Ρόμπινσον, που ήταν υπό την προστασία της λαίδης Ντάγκλας,¹⁵ και στήριξε ηθικά και οικονομικά το δημόσιο αλληλοδιδασκτικό σχολείο κοριτσιών που διεύθυναν ο μισιονάριος Ισαάκ Λάουντς (rev. J. Lowndes) και η σύζυγός του.

Οι ανώτεροι κοινωνικά και οικονομικά ελληνικοί κύκλοι είχαν πεισθεί για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των κοριτσιών, που ήδη από το 1825 συνιστούσε θερμά, ο Αδαμάντιος Κοραής.¹⁶ Όμως η υλοποίησή της στο Ιόνιο Κράτος, δεν έγινε χωρίς προβλήματα αφού το κυριότερο που απασχολούσε αυτή την εποχή την εκπαίδευση δεν ήταν ο ελληνικός ή μη χαρακτήρας της, αλλά ο φόβος της νόθευσης του ορθοδόξου δόγματος των μαθητών και των μαθητριών. Καθώς η ανάμειξη των μισιοναρίων γινόταν εντονότερη και η υποστήριξή τους από το προτεκτοράτο ήταν εμφανής,¹⁷ σύντομα άρχισαν να διατυπώνονται οι ανησυχίες της ορθόδοξης εκκλησίας και της ελληνικής κοινωνίας για την πιθανή ανάπτυξη φαινομένων («κακοδοξίας») στα σχολεία. Παρόλη όμως τη δυσαρέσκεια που επέδειξαν, δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την τοποθέτηση του Λάουντς στο εποπτικό όργανο της κατώτερης και της μέσης εκπαίδευσης, ως «Γενικού Επιστάτη των Δευτερευόντων και Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων του Κράτους». Το προτεκτοράτο επέμενε στους σχεδιασμούς για τον πλήρη έλεγχο της εκπαίδευσης, διαφορώντας για τις ευαισθησίες των «προστατευομένων». Αυτά, είχαν ως αποτέλεσμα τη στροφή και πάλιν στην ιδιωτική εκπαίδευση και την υποβάθμιση της δη-

15. Γ.Α.Κ./Αρχεία Νομού Κέρκυρας/ΑΙΓ/ΕΚΠ αρ. 358/19 Ιαν 1836. Γαγγάδης προς Baynes.

16. Κοραής Αδ., *Περί των ελληνικών συμφερόντων διάλογος δύο γραικών*, Ίδρυ 1825. σ. 126. – Βαρίκας Ε., *Η εξέγερση των κυριών: Γέννηση μιας φεμινιστικής συνείδηση στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Σειρά μελετών ελληνικής ιστορίας, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα χ.χ. – Ζιώγου-Καραστεργίου Κ., *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γ.Γ.Ν.Γ., Αθήνα 1986. – *Η εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836-1936). Η ίδρυση της, η ιστορία της, η δράσεις και οι επιδιώξεις της*, τυπογραφείον “Εστία”, εν Αθήναις 1936. – *Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αρσάκεια - Τοσίτσεια Σχολεία 1836-1996. Εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας*, Αθήνα 1996.

17. Οι μισιονάριοι είχαν κατακλύσει τα νησιά με τις εκπαιδευτικές εκδόσεις του τυπογραφείου που λειτουργούσαν στη Μάλτα. Περ. βλ. Γ.Α.Κ./Αρχείο Βλαχογιάννη/Φ130/αρ. 39 (1830).

μόσιας, γεγονός που αποτυπώνεται στους αναλυτικούς πίνακες που δημοσίευσε η κυβέρνηση και υπέβαλε ο αρμοστής στο Υπουργείο Αποικιών:

(1837), δημόσια αλληλοδιδασκτικά σχολεία 102, μαθητές και μαθήτριες 4.348.

(1838), δημόσια αλληλοδιδασκτικά σχολεία 92, μαθητές και μαθήτριες 3.195.

(1839), δημόσια αλληλοδιδασκτικά σχολεία 93, μαθητές και μαθήτριες 3.887.¹⁸

Με αυτά τα πλήγματα, στην περιοχή των ιδεολογιών, η δημόσια εκπαίδευση συνέχιζε το έργο της προσανατολισμένη στο ελληνορθόδοξο όραμα της κοινωνίας. Αντιδρώντας και πάλι στην παγιωμένη συμπεριφορά, το προτεκτοράτο προχώρησε στη δημιουργία δυο ειδικών σχολείων, ενός κολλεγίου για κυρίου και ενός σχολείου για κυρίες, με τα οποία ευελπιστούσε ότι θα ενίσχυε την ομάδα των υποστηρικτών της.

Το 1839 αναγγέλθηκε μέσω της κυβερνητικής εφημερίδας η ίδρυση «κοινοβιακού λυκείου» αρρένων. Πρόκειται για το σχεδιαζόμενο από το 1836 κολλέγιο, που ο αρμοστής Ντάγκλας προωθούσε, θεωρώντας καταχρηστικά ότι με την Ιόνιο Ακαδημία δεν είχε υλοποιηθεί το άρθρο 23 του Συντάγματος του 1817 το οποίο προέβλεπε την ίδρυση «[...] μιας Ακαδημίας, δια τα διάφορα είδη των Επιστημών, της Φιλολογίας και των Ωραίων Τεχνών [...]»¹⁹ Τον επόμενο χρόνο (1840) η Γερουσία δημοσίευσε τον δίγλωσσο (ελληνικά-ιταλικά) κανονισμό και το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του «Ιονίου Γυμνασίου – Collegio Jonio».²⁰ Το εκπαιδευτήριο ήταν προπαρασκευαστικό για τις σπουδές στο πανεπιστήμιο, κρίκος μεταξύ του μέσης βαθμίδας «Δευτερεύοντος σχολείου» και του πανεπιστημίου, το οποίο όμως χορηγούσε στους αποφοίτους του ύστερα από εξετάσεις «τον ακαδημαϊκό τίτλο του Λύτου [...] ώστε επομένως να μεταβώσιν εις τα μαθήματα των Σχολών». Όπως είναι φανερό ο τίτλος αυτός ήταν αρκετός για να καλυφθούν οι απαιτήσεις του προτεκτοράτου ως προς το μορφωτικό επίπεδο της ελληνικής καταγωγής υπαλληλίας του. Οι αρχικά 77 σπουδαστές είτε ήταν υπότροφοι,²¹ είτε κατέβαλλαν δίδακτρα από 8 έως 12 λίρες ετησίως, αναλόγως του έτους σπουδών,²² για τα υποχρεωτικά μαθήματα, τη σίτιση, την ενδιάτιση, την

18. Κουρκουμέλης (2002α) σ. 314.

19. *Le tre Costituzioni 1800, 1803, 1817 delle Sette Isole Jonie [...]*, Corfù, tipografia Mercurio, 1849 Costituzione dell'anno 1817, art 23.

20. *Gazzetta* αρ. 476 (27 Ιανουαρίου / 8 Φεβρουαρίου 1840) και Regolamento Organico interno dell Collegio Jonio, Corfù 14 Febr. 1840.

21. Στην τελευταία φάση του, από το 1857 είχε και εξώκοιτους, και το βασικό πρόγραμμα σπουδών είχε συντονιστεί με εκείνο του δευτεροβάθμιου «Λυκείου».

22. Από το 1857, 30 και 6 στερλίνες αντίστοιχα.

ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και τις υπηρεσίες, και επιπροσθέτως άλλα μικρότερα ποσά για τα προαιρετικά μαθήματα και οτιδήποτε άλλο επιθυμούσαν. Τα υποχρεωτικά μαθήματα ήταν: Ελληνικά, Αγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά, Λατινικά, Ιστορία, Γεωγραφία, Μαθηματικά, Φυσική, Χημεία, Φιλοσοφία, Ρητορική, Αρχαιολογία, Καλλιγραφία, Στενογραφία, Σχέδιο. Τα προαιρετικά: Μουσική, Αρχιτεκτονική, Ξιφασκία, Γερμανικά και Χορός.

Και πάλι σημειώθηκε αντίδραση στην ίδρυση του νέου εκπαιδευτηρίου. Παρά το γεγονός ότι τοποθετήθηκαν ως διευθυντές πρώτα ο Οριόλι και στη συνέχεια ο Κάλβος (1841) και ως καθηγητές οι καλύτεροι σε κάθε γνωστικό αντικείμενο, το ίδιο το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα δεν έπεισε για την αξία του Ιδρύματος.²³ Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα σύγχρονης κριτικής «[...] Κολλέγιον εις το οποίον τα παιδιά έμαθον να στολίζονται, να χορεύουν, να πηγαίνουν στο θέατρον και κάπου αλλού, έγειναν άνθρωποι ανάξιοι να ζήσουν και ήρσι προπωλημένοι εις την Κυβέρνησιν [...] αλλά πόσοι νέοι εξήλθον με χριστιανικά ήθη, ελληνικήν ψυχήν, αρχάς παιδείας, οι οποίοι σπουδάζοντες να βοηθήσουν τον εαυτόν τους και την πατρίδα;»²⁴

Παρά την κριτική, και πάλι το προτεκτοράτο επέβαλε την άποψή του και το ίδρυμα συνέχισε να λειτουργεί σύμφωνα με τους σχεδιασμούς του, στο ισόγειο και στους δύο ορόφους του προπολεμικού κτηρίου των στρατώνων Πασχαλίου, που ήταν αμέσως μετά από τους χώρους που χρησιμοποιούσε η Ακαδημία.²⁵

Κατά την αρμοστεία Μακένζη (sir James Alexander Stewart Mackenzie) το 1841 λύθηκε και το πρόβλημα του αντίστοιχου σχολείου θηλέων. Αποφασίστηκε η λειτουργία ενός κρατικού παρθενγωγείου²⁶ υπό την διεύθυνση της αγγλίδας Φαλκονάρ (Falconar). Το σχολείο ήταν χωρισμένο σε δύο τάξεις με μια ή δύο αγγλίδες δασκάλες ως βοηθούς και παρείχε εκπαίδευση σε 22 οικότροφες, που κατέβαλαν 26 στερλίνες λίρες τον χρόνο και σε «εξώκοιτες» που κατέβαλαν από 6 έως 13 σελίνια τον μήνα, ανάλογα με τα μαθήματα που παρακολουθούσαν. Τα μαθήματα ήταν: Ελληνικά, Αγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά, Ιστορία, Γεωγραφία, Αριθμητική, Εργόχειρο με βελόνι, Σχέδιο, Μουσική και Χο-

23. Κουρκουμέλης (2002 α) σ. 320

24. [Φατσέας Α.], *Οι Άγγλοι εις την Επτάνησον*, Αθήναι 1848, σ. 12. – Χυτήρης Γ., «Παρακωλύσεις και αντιτάξεις, οι δύσκολες στιγμές του Πανεπιστημίου της Κέρκυρας», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας*, 12 (1975) σ. 98.

25. Το 1841 οργάνωθηκε η λειτουργία του με το *Regolamento fondamentale del Collegio Jonio, Corfù* (1840).

26. Στην αναφορά του Έκτορα Ρίκεη της 16ης Μαΐου 1843 προς τον Άρχοντα Δημόσιας Παιδείας αναφέρεται ως «ιδιωτικό σχολείο» με 22 μαθήτριες. *Rapporto Generale delle Scuole Primarie e Secondarie dello Stato Jonio Corfù 1843*. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος (μονόφυλλα), Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας (μονόφυλλα)

ρός. Το εκπαιδευτήριο στεγάστηκε στην οικία Πολυλά στη συνοικία του Αγίου Νικολάου των Γερόντων (αριθ. 1511), και από τις αναφορές των αρμοστών προς το Υπουργείο Αποικιών επιβεβαιώνεται η επιχορήγησή του από την κυβέρνηση. Το 1846 η κυβερνητική εφημερίδα ανακοίνωσε ότι την διεύθυνσή του ανέλαβε «η αγγλίδα κυρία Ουαδάμ με μιά επίσης αγγλίδα βοηθό». Πρόκειται για την Charlotte Augusta Wadams και την Emma Fredericka Keating. Η πρώτη το 1853 παντρεύτηκε στο Λονδίνο τον Ανδρέα Κάλβο και σήμερα αναπαύεται δίπλα του στη Ζάκυνθο, η δεύτερη τον νεότερο ετεροθαλή αδελφό της πρώτης dr Edmund Adolfus Kirby.²⁷ Είναι πολύ πιθανό ο Κάλβος να δίδασκε στο παρθενγωγείο, όπως άλλως τε και στο αντίστοιχο σχολείο που ίδρυσε με τη σύζυγό του το 1853 στην Αγγλία.²⁸

Όπως παρατηρεί κανείς, τα αντικείμενα της εκπαίδευσης των δύο σχολείων μπορεί να διαφέρουν ως προς το πρόγραμμα, δεν διαφέρουν όμως ως προς τη νοοτροπία. Και με τα δυο επιδιώκεται η εκπαίδευση μελών μιας κοινωνικής ομάδας με δημόσια καθήκοντα και υποχρεώσεις, μιας «κοινωνίας επισήμων». Πυλώνες σε αυτή την εκπαίδευση υπήρξαν η γνώση πολλών γλωσσών (ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, λατινικά και προαιρετικά γερμανικά για τους κυρίους, ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, για τις κυρίες) και τα ιδιαίτερα μαθήματα, που είτε ήταν κοινά όπως το σχέδιο, η μουσική και ο χορός, είτε ήταν τα αρμόζοντα, κατά τις αντιλήψεις της εποχής, στην φύση του φύλου, ξιφασκία για τους άνδρες, εργάχειρο με βελόνι για τις γυναίκες.

Το 1843 απετέλεσε σταθμό για το ελληνικό «γυναικείο κίνημα» καθώς η Γερουσία δημοσίευσε την «Κ' Πράξη της Κυβερνήσεως της 8ης Νοεμβρίου 1843»,²⁹ με την οποία καθόριζε τα της εκπαιδύσεως. Σύμφωνα μ' αυτή στην επαναλειτούργουσα Ιατρική Σχολή του Ιονικού Πανεπιστημίου, ιδρύθηκε διετές τμήμα μαιών, από το οποίο αποφοίτησαν το 1847 οι δυο πρώτες γυναίκες και το 1849 η τρίτη.³⁰ Παράλληλα την ίδια εποχή η ελληνική κοινωνία στην Κέρκυρα έδωσε μια πρώτη απάντηση στο κρατικό παρθενγωγείο με την ίδρυση του «Ελληνικού Σχολείου» της Μαρίας Καρλόττας Ασπιώτη. Το σχολείο, που λειτουργούσε στο κτήριο Κουαρτάνου της οδού Φιλαρμονικής, φοιτούσαν κορίτσια από «6 έως 12 και επέκεινα ετών», υποστηρίχθηκε κυρίως από τον φιλελεύθερο χώρο

27. Την κόρη του ζεύγους Emma Georgina Kirby βάφτισαν οι Κάλβοι και ανέλαβαν την μόρφωσή της.

28. Ζαφειρίου Α., *Ο βίος και το έργο του Ανδρέα Κάλβου (1792-1869)*, Μεταίχμιο (Αθήνα 2006) σ. 124 επ.

29. Επιψηφίστηκε από το Κοινοβούλιο στις 13/25 Απριλίου 1844 ως ΝΕ' Πράξη. *Gazzetta* αρ. 674 (25 Νοεμβρίου 1843) και αρ. 18 (22 Απριλίου/4 Μαΐου 1844).

30. *Gazzetta* αρ. 32 (30 Ιουλίου/11 Αυγούστου 1849). – Κουρκουμέλης (2002β) σ. 148.

και ιδιαίτερα από εκείνους που αργότερα εντάχθηκαν στους μεταρρυθμιστές.³¹ Μια δεύτερη απάντηση ακολούθησε το 1853 με την ίδρυση από τον Κωνσταντίνο Ζαβιτσιάνο, καθηγητή της Ιατρικής Σχολής, και τη σύζυγό του, άλλου ελληνικού παρθεναγωγείου, στο κτήριο Βούλγαρι, απέναντι από την εκκλησία της Υπαπαντής στα Μουράγια.³² Και στα δύο παρθεναγωγεία δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στο «ορθώς ελληνιστί γράφειν και αναγιγνώσκειν», ενώ στο πρόγραμμά του περιέλαβε την Αριθμητική, την Ελληνική Ιστορία και Γεωγραφία, την Ορθόδοξη Κατήχηση, την Αγγλική και Γαλλική γλώσσα, την Καλλιγραφία, το Σχέδιο, την Μουσική, τα Χειροτεχνήματα, τον Χορό, την Οικιακή Οικονομία, την Παιδαγωγική και Οικονομική Ανατομία.

Μέσα στη δίνη του ενωτικού ζητήματος ο ριζοσπάστης βουλευτής Ερμάνος Λούντζης δημοσίευσε τις διατυπωμένες στο Κοινοβούλιο σκέψεις του με το «Περί της εν Επτανήσω διοργανώσεως της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, εν Αθήναις 1857», προκαλώντας μια γενικότερη συζήτηση που είχε ως αποτέλεσμα την αναδιοργάνωση της εκπαιδεύσεως. Με τον Νόμο Κ' Περί Παιδείας (της 15/27 Ιουλίου 1857), που εισήγαγε ο Μουστοξύδης ως Άρχων της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, προβλεπόταν η ίδρυση ενός Κεντρικού Γυμνασίου Σχολείου (προκαταρκτικού), που όμως δεν λειτούργησε ποτέ. Αντ' αυτού μετά την δημοσίευση του «Κανονισμού των εν Κερκύρα σχολείων των κορασίων» της 30ης Ιουνίου 1859, λειτούργησαν στην Κέρκυρα πιλοτικά τρία σχολεία, στην πόλη, στη Γαρίτσα και στο Μαντούκι.³³ Αργότερα την 1η Μαΐου 1862 ο αντικαταστάτης του καθηγητής Ιωάννης Ν. Οικονομίδης πρότεινε και την ίδρυση Γυμνασίου Θηλέων ή Παρθεναγωγείου.³⁴

Αυτές οι αλλαγές δεν άφησαν ανεπηρέαστα τα δύο κρατικά σχολεία κυρίων και κυριών, που δεν έμειναν σταθερά στο εκπαιδευτικό τους πρόγραμμα. Κατά τη διάρκεια του ενωτικού αγώνα, όταν κυρίως με την πρωτοβουλία των ριζοσπαστών μεταφέρθηκε στην εκπαίδευση τμήμα της επιχειρηματολογίας τους, εγκατέλειψαν το ξεχωριστό πρόγραμμα και ακολούθησαν το πρόγραμμα των αντίστοιχων δημόσιων μέσων εκπαιδευτηρίων, γεγονός που τα υποβάθμισε, αφού ο σχεδιασμός ήταν να παρέχουν περισσότερες γνώσεις και έστω σιωπηρά να θεωρούνται «ανώτερα» από τα μέσα σχολεία. Άλλως τε το ίδιο το κυβερνητικό πρό-

31. Στο σχολείο οι μαθήτριες διδάσκονταν Ελληνικά, Ιταλικά, Γαλλικά, Αγγλικά, Ιχθυογραφία, Καλλιγραφία και Εργόχειρο.

32. Κουρκουμέλης (2002β) σ. 150-151.

33. Για να λειτουργήσουν ως υποδείγματα στα άλλα νησιά, περ. βλ. *Εφημερίς Επίσημος* αρ. 422 της 18/30 Ιουλίου 1859. – Κουρκουμέλης (2002β) σ. 152-154.

34. Κουρκουμέλης (2002α) σ. 417, (2002β) σ. 152. – *Εφημερίς Επίσημος* αρ. 313 της 24 Αυγ./5 Σεπτ. 1857, σ. 5-12.

γραμμα που αφορούσε στην εκπαίδευση των γυναικών δεν είχε τα αποτελέσματα που αναμένονταν και δεν προχώρησε, πιεζόμενο από την παρουσία των ιδιωτικών σχολείων της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας αλλά και της πολυπληθούς ισραηλιτικής κοινότητας. Το 1859 οι καθολικές μοναχές του «Τάγματος της Συμπόνιας» μετέφεραν το εγκατεστημένο από το 1857 στην Κεφαλονιά σχολείο τους στην Κέρκυρα (στο κατεστραμμένο πλέον κτήριο Στάμου Χαλικιόπουλου-Γιαλινά στη σημερινή οδό Δελβινιώτη στους Αγίους Πατέρες) ενώ, από το 1843 τουλάχιστον, λειτουργούσαν από την ισραηλιτική κοινότητα τρία σχολεία, πιθανότατα μικτά, στις τότε υπάρχουσες δυο συναγωγές («Πουλιέζα ή Μιντράς» στην οδό Παλαιολόγου και «Γρέκα» στην οδό Βελισσαρίου).³⁵

Αντιδρώντας στις 5/17 Μαΐου 1857 η «Επί της Εκπαιδεύσεως Επιτροπή της Βουλής» πρότεινε «[...] να προσκληθούν από την ελεύθερη Ελλάδα τέσσερις διδασκάλισσες [...] αίτινες να εξεπαιδευθήσαν ες το Αρσάκειον Παρθεναγωγείον [...] όπως εις τας νέας παραδίδονται τα πρώτα του εθνισμού σπέρματα, ίνα επιτέλους κατ'εξοχήν γίνη αντενέργεια εις τας δυτικές καλογοραίας [...]».

Από τις τελευταίες προσπάθειες του προτεκτοράτου στον χώρο της εκπαίδευσης σημειώθηκαν την εποχή των βρετανικών παραχωρήσεων. Όπως παρατηρεί ο προσωρινός διαχειριστής της προστασίας Γκλάντστοουν (William Ewart Gladstone) σε αναφορά του στον υπουργό Αποικιών Λύττον (E. Bulwer Lytton, 1859): «[...] εξ αιτίας του ξεπεσμού του πανεπιστημίου της Κέρκυρας οι νέοι σπουδάζουν στο πανεπιστήμιο της Αθήνας ή και στα άλλα πανεπιστήμια της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας, κανείς όμως στα βρετανικά πανεπιστήμια, όπου θα μπορούσαν να κάνουν αώτερες σπουδές. Και όμως μόνο με τη Μεγάλη Βρετανία συνδέονται πολιτικά [...] θα ήταν δίκαιο να βρεθούν τρόποι για να σταλούν οι νέοι στην Αγγλία. Οι νέοι αυτοί, εκτός από τη σταδιοδρομία που θα έκαναν, θα είχαν και ένα πνευματικό δεσμό με το κράτος που τους προστατεύει [...]»³⁶

Το διάστημα που απέμεινε έως την Ένωση (1864), κατά το οποίο η εκπαίδευση απετέλεσε πεδίο πολιτικών αντιπαράθεσεων, το Κολλέγιο (που αναφέρεται πλέον ως Γυμνάσιο, για να ξεχωρίζει από το δημόσιο δευτεροβάθμιο «Λύκειο») δεν έμεινε αμέτοχο. Στις 22 Μαρτίου 1864 στους χώρους του, έγινε σοβαρό αντιβρετανικό επεισόδιο από μεγάλη ομάδα σπουδαστών του με αποδέκτη τον βρετανό διευθυντή του Β. Βέικερ, αποδεικνύοντας την διεισδυτικότητα των ενωτι-

35. Πρβλ [Cesare Usiglio, A. Leone de Semo] *Discorsi recitati nell' aperture del Istituto d'educazione degl' Israeli*, Corfù 1843.

36. Κουρκουμέλης (2002α) σ. 401-2.

κών αισθημάτων, σε ένα χώρο που κανονικά θα έπρεπε να θεωρείται εκκολαπτήριο υποστηρικτών του προτεκτοράτου.³⁷

Τα δυο κρατικά σχολεία με τα οποία το προτεκτοράτο σχεδίασε την εκπαίδευση των παιδιών των υποστηρικτών της, αποτελούν από τις πλέον ενδιαφέρουσες περιπτώσεις εκπαιδευτηρίων στα οποία όμως τελικά εκπαιδεύτηκαν μέλη μιας κοινωνικής ομάδας που έμελε να παίζει σημαντικότερο ρόλο, όχι στον περιορισμένο ιόνιο χώρο αλλά στον προσανατολισμένο στην Μεγάλη Ιδέα, ελληνισμό των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών.

37. Κουρκουμέλης (2002α) σ. 419-420.

Περίληψη / Summary

Η εκπαίδευση στο βρετανικό προτεκτοράτο Ενωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων, οργανώθηκε από τον λόρδο Γκίλφορντ, με ελληνικό χαρακτήρα και πυρήνα την Ιόνιο Ακαδημία. Όμως μετά τον θάνατό του, η διοίκηση θεωρώντας ότι αυτός ο χαρακτήρας της εκπαίδευσης «δεν ενίσχυε ή δεν βελτιώνει τις σχέσεις των προστατευόμενων και της προστατίδας δύναμης», την αναδιοργάνωσε με σειρά νομοθετημάτων, που εξέφραζαν την πολιτική που ασκούσε κάθε φορά. Από τα μέσα της περιόδου, επιδιώκοντας την ενίσχυση του κύκλου των υποστηρικτών της, λειτούργησε κολλέγια για κυρίους και σχολεία για κυρίες, στα οποία ιδιαίτερη φροντίδα δινόταν σε μια εκπαίδευση «κοινωνίας επισήμων». Όμως αυτό δεν έμεινε χωρίς κριτική από την ελληνική κοινωνία των νησιών, που για λόγους εθνικούς και δογματικούς, τα υπέβλεπε και τα θεωρούσε περιττά και ανωφελή. Τελικά αυτά τα σχολεία αποτελούν ενδιαφέρουσες περιπτώσεις αφού εκπαίδευσαν τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας που έμελλε να παίξει σημαντικότατο ρόλο, όχι στον περιορισμένο ιόνιο χώρο αλλά στον, προσανατολισμένο στην Μεγάλη Ιδέα, Ελληνισμό.

Based on the Greek character and using the Ionian Academy as a nucleus Lord Guilford organised education in the British Protectorate of United States of the Ionian Islands. It was after his death that the Administration who where of the opinion that this character of education *"did not augment or help relations between those protected and the Protecting Power"*. With a series of orders, deeds and laws, mirroring prevailing and current policies it accordingly reorganised the system. Around the middle of this period with the aim to encourage and boost the number of its supporters the Administration established Colleges for gentlemen and Schools for ladies, where special attention was paid to educating a *"class of excellence"*. This however drew adverse criticism from the Greek society of the islands which considered all this as useless. However in the end, these schools are of interest for they finally did serve to educate members of a society which was destined to play most important roles, not only in the restricted Ionian area but also in much larger area that developed the Ideal of the Greater Greece.

Εικ. 1. Το αναπλασμένο κτίριο του Ιονικού Κολεγίου, αριστερά μετά την Ιόνιο Ακαδημία (2014).

Εικ. 2. Το κρατικό σχολείο των κυριών (Σκαλιά Αγίου Νικολάου των Γερόντων, 2014).

Εικ. 3. Το "Ελληνικό Σχολείο" της Μαρίας Καρλόττας Ασπιώτη στην οδό Φιλαρμονικής (2014).

Εικ. 4. Το θύρωμα του κατεστραμμένου κτιρίου Στάμου Χαλικιόπουλου-Γιαλλινά (Καθολική Μητρόπολη, 2014).

Εικ. 5. Το παρθεναγωγείο Ζαβιτσιάνου στην οδό Υπαπαντής (2014).

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΔΡΩΣΗ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Σπύρος Γ. Κάντας

Κατά τη μακραίωνη παρουσία των Ενετών στα Επτάνησα δεν υπήρχε εξαπλωμένο δημόσιο σχολικό δίκτυο.¹ Οι γάλλοι δημοκρατικοί (Ιούνιος 1797-Μάρτιος 1799), που αντικατέστησαν τους Ενετούς ως κατακτητές, σχεδίαζαν ιδρύσεις σχολείων με σκοπό τη διάδοση της γλώσσας τους, αλλά οι σχεδιασμοί εξαντλήθηκαν στην ίδρυση ενός σχολείου.² Ωστόσο η διάχυση των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης στον επτανησιακό χώρο στάθηκε η αφετηρία ζυμώσεων για ζητήματα παιδείας και πνευματικής καλλιέργειας και αυτό το ευνοϊκό κλίμα προσπάθησε να αξιοποιήσει η Επτάνησος Πολιτεία (1799-1807), στοχεύοντας στην ανάπτυξη και τόνωση εθνικής ελληνικής συνείδησης στον πληθυσμό. Με πρωταγωνιστή τον Ιωάννη Καποδίστρια αποφασίστηκε η ίδρυση ενός Λυκείου σε κάθε νησί και σαράντα σχολείων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στις πόλεις και στα χωριά. Απότοκο αυτών των φιλόδοξων σχεδίων ήταν η ίδρυση ενός και μόνο σχολείου, που όμως ήταν το πρώτο δημόσιο ελληνικό σχολείο.³ Η παραπάνω κινητικότητα συνέτεινε στην ωρίμανση των συνθηκών για όσα θα ακολουθήσουν στα χρόνια της βρετανικής προστασίας (1815-1864), κατά τα οποία αναπτύχθηκε στα Επτάνησα (πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο) εκπαιδευτικό σύστημα τριών βαθμίδων. Θα σταθούμε ιδιαίτερα στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, τα σχολεία της οποίας ονομάστηκαν *Προκαταρκτικά*. Εδώ, λοιπόν, παρατηρήθηκε η κραυγαλέα αντίθεση: από τη μια ταχύτατη διείσδυση του δημόσιου σχολικού δικτύου σε όλη την επικράτεια των Ιονίων νήσων και από την άλλη ακηδία εκπαίδευσης των αναγκαίων διδασκάλων. Αυτή η αντίθεση αποτυπώνεται εύγλωττα στο παρακάτω απόσπασμα Έκθεσης που συνέταξε το 1862 ο *ἐπιτελῶν προσκαίρως καθήκοντα Ἀρχὸντος τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως*, Ι.Ν. Οικονομιδης:

1. Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα, 16ος-18ος αϊ.*, Θρακική Βιβλιοθήκη 7, Σειρά διατριβών και Εγχειριδίων, Αθήνα 2003, σ. 24.

2. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, «Περὶ τῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἐπτανήσῳ (1453-1864)», *Κερκυραϊκά Χρονικά* τ. 5 (1956), σ. 26-29. – Ν.Κ. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, διδακτορική διατριβή, ἐκδ. Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικῶν Γραμμάτων, Αθήνα 2002, σ. 47-51.

3. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, «Περὶ τῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἐπτανήσῳ (1453-1864)», ὁ.π., σ. 46-47, 65.

[...] ἀλγεινὴ εἶναι ἡ ὁμολογία ὅτι σπανίζουσι παρ' ἡμῶν οἱ ἀγαθοὶ παιδευταί, ἀλγεινότερα δὲ ἡ ἀλήθεια ὅτι τεσσαράκοντα παρ' ὀλίγον ἔτη διεγέροντο ἐξ ὅτου καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ ἤρξαντο ἰδρυόμενα τὰ προκαταρκτικὰ σχολεῖα πρῶτον μὲν ἐν ταῖς πόλεσιν, ἔπειτα δὲ κατὰ τοὺς ἀγρούς, καὶ ὁμῶς οὐδεμίᾳ οὐδέποτε διὰ τοσούτου χρόνου ἐλήφθη περὶ ἀγωγῆς τῶν διδασκάλων πρόνοια.⁴

Γεννᾶται, επομένως, το ερώτημα, πῶς επανδρώνονταν τα σχολεῖα ἐπὶ σχεδόν σαράντα χρόνια. Εδῶ ακριβῶς εμπλέκεται το Ἱεροσπουδαστήριον (Ι.Σ.), ὅπως επικράτησε νὰ ονομάζεται το Σπουδαστήριον διὰ τὴν Ἑκκλησιαστικὴν Ἀγωγήν, που ιδρύθηκε με τὴν Πράξη 89/05.06.1827 τῆς Βουλῆς καὶ ἀρχισε νὰ λειτουργεῖ τὴν 2α Ἀπριλίου 1829. Ο σκοπὸς τοῦ Σπουδαστηρίου διατυπώνεται με ἀπολυτὴ σαφήνεια:

ὁ καθ' αὐτὸ σκοπὸς τοῦ εἰρημένου Σπουδαστηρίου, θὰ εἶναι νὰ δίδῃ εἰς τοῦτο τὸ Κράτος Ἱερεῖς ἱκανοὺς νὰ ἐκτελοῦν τὰ ὑψηλὰ καὶ οὐσιώδη χρῆματα, καὶ προικισμένους μὲ ἐκεῖνα τὰ φῶτα ὅπου θὰ χρησιμεύσουν νὰ τοὺς καταστήσουν ἀξίους καὶ ὠφελίμους ποιμένας (άρθρο 5ο).⁵

Ο σκοπὸς αὐτὸς ἦταν διαχρονικὸς καὶ επαναλαμβάνεται τα ἐπόμενα χρόνια σε αποφάσεις, κανονισμοὺς καὶ νόμους.⁶

Θα παρατεθoύν τώρα οἱ μὴ σχετικὲς με προηγούμενη μόρφωση προϋποθέσεις εἰσόδου σπουδαστῶν (επικράτησε νὰ ονομάζονται ἱεροσπουδαστές) στο Ἱδρυμα. Στὴν πράξη ἱδρύσεως τίθεται ελάχιστο ὄριο ηλικίας τα δεκαεπτὰ ἔτη, απαιτεῖται ἀνεπὶλήπτο ἥθος καὶ νοητικὴ ἀξιότητα βεβαιωμένα ἀπὸ τον ἀρχιερεὰ κάθε νησιοῦ καὶ το Συμβούλιο του, δῆλωση του υποψηφίου ὅτι, μετὰ ἀπὸ το τέλος των σπουδῶν του, θα ιερατεύσει καὶ, γιὰ το τελευταῖο, ἐγγραφὴ συγκατάθεση των γονέων ἢ προστατῶν του (άρθρα 12ο, 25ο, 26ο, 28ο). Ἀπὸ το 1841 το

4. Ι.Ν. Οικονομίδης, *Ἐκθεσις Περί Τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καθυποβληθεῖσα τῇ Ἐγγενεστάτῃ Βουλῇ τοῦ Δωδεκάτου Κοινοβουλίου κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς Σύνοδον (1η Μαΐου 1862)*, ἐν Κερκύρα, Τυπογραφεῖον Ἑρμῆς, 1862, σ. 20-21.

5. Εφ. *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Jonie* 496 18/30 Ἰουνίου 1827. Η εφημερίδα αὐτὴ ἦταν ἡ ἐπίσημη εφημερίδα τῆς κυβέρνησης, συνήθως διγλωσση, καὶ ἐνῶ ο τίτλος τῆς στα ἰταλικά παρέμενε σταθερὰ ο προαναφερθεῖς (με τὴν προσθήκη τῆς λέξης *Uffiziale* μετὰ τὴ λέξη *Gazzetta* γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα), στα ἐλληνικά συναντάται σε διάφορες παραλλαγές τοῦ Ἐφημερὶς Ἐπίσημος τοῦ Ἡνωμένου Κράτους τῶν Ἰονίων Νήσων.

6. Διάταγμα Ὁργανικὸν καὶ Πειθαρχικὸν τοῦ Ἰονίου Ἱεροσπουδαστηρίου καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, κατὰ τὸ ἄρθρον 33 τῆς Κ' Πράξεως τῆς Κυβερνήσεως, 29 Ἰανουαρίου 1844 ε.ν. (νέο ἡμερολόγιο) (*Εφημερὶς Ἐπίσημος* 5, 22 Ἰανουαρίου/3 Φεβρ. 1844). Πράξη Ε'/9 Οκτωβρίου 1847 τῆς Γερουσίας (*Εφημερὶς Ἐπίσημος* 149, 25 Οκτ./6 Νοέμβρ. 1847). Νόμος Κ', 15/27 Ἰουλίου 1857 (*Εφημερὶς Ἐπίσημος* 313, 24 Αὐγ./5 Σεπτ. 1857).

όριο ηλικίας αυξήθηκε στα δεκαοκτώ έτη και προστέθηκε η προϋπόθεση απουσίας φυσικών ελαττωμάτων και οργανικών ασθενειών.⁷

Τα πρώτα χρόνια η απαίτηση γραμματικών γνώσεων ήταν πτωχότατη· αρκούσε μία έγγραφη βεβαίωση από δημόσιο διδάσκαλο ότι ο υποψήφιος απέκτησε *μίαν ἀρκετήν γνώσιν τῆς παλαιᾶς ἐλληνικῆς γλώσσης*, γνώση που θα ελεγχόταν και από άλλους διδασκάλους πριν από την τελική απόφαση εισδοχής (Πράξη ίδρυσης, άρθρα 33ο, 35ο). Ο περιορισμός των απαιτήσεων κρίνεται απολύτως φυσιολογικός, αφού το 1827 δεν λειτουργούσαν σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στα Ιόνια Νησιά· λειτουργούσαν ελάχιστα προκαταρκτικά και είναι αμφίβολο αν αυτά είχαν τη δυνατότητα να εφοδιάσουν τους μαθητές τους με αρκετή γνώση τῆς παλαιᾶς ἐλληνικῆς γλώσσης, γλώσσας απαραίτητης για την κατανόηση των ιερών κειμένων. Οι περιορισμένες γνώσεις των υποψηφίων δίνουν συνάκλουθα και την εξήγηση της πολύ μεγάλης διάρκειας σπουδών που ορίστηκε στα έξι έτη· εξ ανάγκης το ίδιο το Ίδρυμα θα κάλυπτε το κενό των απαιτήσεων για την παρακολούθηση των αντικειμένων του βασικού σκοπού γενικών γνώσεων. Το 1841, σε ένα μεταβατικό στάδιο, οι ιεροσπουδαστές (ι.σ.) διαιρούνται σε δύο κατηγορίες, με προαπαιτούμενο εισαγωγής τη γνώση των αλληλοδιδακτικών μαθημάτων για την κατώτερη και την καλή γνώση της ελληνικής γραμματικής, όπως αυτή διδασκόταν στα Δευτερεύοντα Σχολεία,⁸ για την ανώτερη. Και για τις δυο κατηγορίες οι σπουδές διεκπεραιώνονταν σε δύο στάδια συνολικής διάρκειας τριών ετών για την κατώτερη κατηγορία και τεσσάρων ή πέντε ετών για την ανώτερη.⁹ Το 1843 οι προαπαιτούμενες γνώσεις εξακοντίζονται στο Απολυτήριο Δευτερεύοντος Σχολείου και παράλληλα η διάρκεια σπουδών σταθεροποιείται στα τρία έτη.¹⁰ Παρατηρούμε την εύλογη εξέλιξη στη διάρκεια σπουδών: ο αριθμός των ετών σπουδών ελαττώνεται καθώς, προϊόντος του χρόνου, το επίπεδο της προηγούμενης απαιτούμενης μόρφωσης ανέρχεται.

Τα θεολογικά μαθήματα κυριαρχούσαν σίγουρα καθ' όλη τη διάρκεια λειτουργίας του Ι.Σ. Στο μεταβατικό στάδιο του 1841 αρχίζει η διαμόρφωση προγράμματος που περιλαμβάνει τα εξής μη θεολογικά μαθήματα, τα οποία χαρακτηρίζονται ως προπαρασκευαστικά: *Αρχαία και Νεωτέρα Ελληνική Γλώσσα*,

7. ΚΗ'/1841 Πράξη της Βουλής (Εφημερίς Έπίσημος 543, 10/22 Μάϊου 1841).

8. Δευτερεύοντα ονομάστηκαν τα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ιδρύθηκαν το 1820 σε τέσσερα νησιά, καταργήθηκαν το 1824 και ξαναϊδρύθηκαν το 1828, ένα σε κάθε πρωτεύουσα νησιού και ένα στο Ληξούρι (Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, «Περί τῆς Ἐκπαιδεύσεως ἐν Ἑπτανήσῳ (1453-1864)», ό.π., σ. 95, 102, 106, 112). Το 1857 μετονομάστηκαν σε Λύκεια (Νόμος Κ'/1857, ό.π.).

9. Πράξη ΚΗ'/1841, ό.π.

10. Πράξη Κ'/1843 (Εφημερίς Έπίσημος 674, 13/25 Νοεμβρίου 1843).

Λατινικά, Θεωρητική Αριθμητική, Στοιχεία Άλγεβρας και Γεωμετρίας, Φιλοσοφία. Τα θεολογικά μαθήματα ήταν: *Ιερά και Εκκλησιαστική Ιστορία, Δογματική Θεολογία, Ηθική Θεολογία, Ιερά Ερμηνευτική, Κανονικό Δίκαιο, Ποιμαντική Θεολογία, Αγιογραφική Αρχαιολογία*. Στα καθήκοντά των ι.σ. ήταν ακόμη η εξάσκηση στη δρόση του ιεροκήρυκα και η ενασχόληση με την εκκλησιαστική μουσική. Με την Πράξη Κ'/1843 και το Διάταγμα Οργανικόν (1844), και ενώ το Ι.Σ. ως εκπαιδευτικό ίδρυμα φαίνεται να συγχωνεύεται με τη Θεολογική Σχολή της Ακαδημίας, ολοκληρώνονται οι αλλαγές που ξεκίνησαν το 1841 και αποκρυσταλλώνεται το πρόγραμμα σπουδών των ι.σ.:

[οι ι.σ.] παρεκτὸς τῶν Θεολογικῶν Μαθημάτων θέλουσι σπουδάζει ἀμισθεὶ τοὺς διαφόρους κλάδους τοὺς συμπληροῦντας τὴν σπουδὴν τῆς Φιλοσοφίας καὶ τῶν Γραμμάτων, ὡς ἀπολύτως ἀναγκαίους διὰ τὴν σπουδὴν τῆς Ἱερᾶς Θεολογίας.¹¹

Και η σπουδὴ αὐτὴ περιελάμβανε τα μαθήματα: *Ελληνική και Λατινική Φιλολογία, Ρητορική και Ποιητική, Φιλοσοφία (Νοητική, Ηθική και Φυσική), Υψηλὰ Μαθηματικά*.¹²

Απὸ τα παραπάνω προκύπτει ὅτι ἀπὸ το πρόγραμμα σπουδῶν των ιεροσπουδαστῶν ἀπουσιάζουν μαθήματα παιδαγωγικῆς καὶ ἐστὶ ἐνισχύεται ἡ προαναφερθεῖσα κατηγορηματικὴ ἀναφορά τοῦ Ι.Ν. Οικονομίδη. Αὐτὸ συνέβαινε μέχρι το 1863 (για το τι ἐγίνε το ἔτος αὐτὸ θα γίνε ἀναφορά στο τέλος τῆς εἰσήγησῆς). Ὅσο, ὁμως, εἶναι ἀληθές το παραπάνω, ὅτι δηλαδὴ οἱ ιεροσπουδαστές δὲν διδάσκονταν μαθήματα ἀναγκαῖα σε μέλλοντες διδασκάλους, ἄλλο τόσο εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ἀπόφοιτοι ι.σ. διορίζονταν ὡς διδάσκαλοι, ἀπὸ τα πρῶτα μάλιστα χρόνια λειτουργίας τοῦ Ι.Σ. Παρατίθεται παρακάτω σειρά τεκμηρίων που στηρίζουν τον ισχυρισμό.

Τον Σεπτέμβριο τοῦ 1831 καὶ ἐνῶ ἤδη ἔχουμε ἀπόφοιτους τοῦ Ι.Σ. (εἶχαν τελειώσει τὴ Θεολογικὴ Σχολή καὶ δὲν ἴσχυε γι' αὐτοὺς ἡ ἐξαετὴς φοίτηση) θεσπίζεται μηνιαίος μισθός για ὅσους ι.σ. εἶχαν χειροτονηθεῖ ἱερεῖς καὶ δὲν εἶχαν προσληφθεῖ ὡς ἐφημέριοι ναοῦ (ἡ ἀπόφαση κάλυπτε καὶ ὅσους στο μέλλον θα βρίσκονταν στὴν ἴδια θέση).¹³ Ὁ Μουστοζύδης πληροφορεῖ ὅτι αὐτὸ ἐγίνε «ἵνα, εὐπρεπέστερον ἐν τῇ κοινωρίᾳ διαιτῶμενοι, σεβάσμιον μὲν παρέχωσι τὸ σχῆμα,

11. Διάταγμα Ὁργανικόν, ὅ.π., ἀρθρο 6ο.

12. Πράξη Κ'/1843, ὅ.π., ἀρθρο 6ο. Τα μαθήματα τῆς Σχολῆς τῆς Φιλοσοφίας καὶ των Γραμμάτων τῆς Ακαδημίας διαρκούσαν δύο χρόνια καὶ ἡ ἐπιτυχὴς παρακολούθησή τους ἦταν προαπαιτούμενο για να γίνε κάποιοι δεκτὸς ὡς φοιτητὴς εἰς τὰς ἄλλας σχολὰς (Πράξη Κ'/1843, ἀρθρα 5ο, 7ο).

13. Ἐφημερίς Ἐπίσημος 37, 29 Αὐγ./10 Σεπτ. 1831.

σεβασμιώτερα δὲ τὰ ἔργα καὶ τοὺς διδασκαλικὸν λόγους». Ο ἴδιος αναφερόμενος στην περίοδο 1829-1840 λέει ὅτι το Ι.Σ. «[...] καὶ διδασκάλους παρήγαγε τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν γραμμάτων, οἵτινες καὶ ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ πολλαχοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας πολλαχῶς συνετέλεσαν καὶ συντελοῦσιν ὁσημέραι εἰς τὴν ἐθνικὴν πρόοδο».¹⁴ Ἡ Πράξη ΚΗ'/1841 ὁρίζει ὅτι ὅσοι ἀπόφοιτοι τοῦ Ι.Σ. ἀποδεδειγμένα γνωρίζουν τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο προτιμῶνται «δικαιωματικῶς παντός ἄλλου ζητοῦντος τοιαύτην θέσιν» [διδασκαλικήν]. Εἰς αἰροῦνταν δηλαδὴ ἀπὸ τῆ δοκιμασίας τῶν ἐξετάσεων, στὴν ὁποία υποβάλλονταν ἄλλοι υποψήφιοι διδάσκαλοι, ἐνώπιον τριμελοῦς ἐπιτροπῆς. Δυόμισι καὶ πλέον χρόνια ἀργότερα στὴν Πράξη Κ'/1843 ἀναφέρεται ὅτι πρέπει νὰ καταγράφεται ἀκριβῶς τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐξαμηνιαίων ἐξετάσεων τῶν ιεροσπουδαστῶν, διότι οἱ «ικανότεροι καὶ ἐντελεστέραν παιδεῖαν ἔχοντες θὰ διορίζονται Ἐφημέριοι, μὲ ἀνάλογον μισθοδοσίαν, καὶ Διδάσκαλοι τῶν Δημοσίων Σχολείων». Ἡ διάταξη ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ Διάταγμα Ὁργανικὸν ποὺ ἀκολούθησε (ἄρθρο 7ο):

Οἱ Ἱεροσπουδασταί, τελειώσαντες μετ' εὐδοκίμησης τὴν σπουδὴν τῶν, θέλουσι προτιμᾶσθαι εἰς ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ δημόσια διδασκαλικά ἐπαγγέλματα.

Τὸν Οκτώβριο τοῦ 1844 ἀποφασίστηκε ἡ ἱδρυση Προτύπων Σχολείων σε δύο χωριά τῆς Κέρκυρας (Αρκαδάδες, Καστελλάνοι Μέσης). Στὰ σχολεῖα αὐτά, ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσαν τοὺς νέους δεκάδων χωριῶν, ἐκτός ἀπὸ τὰ μαθήματα τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων θὰ διδάσκονταν καὶ μαθήματα πρακτικῆς Γεωργικῆς καὶ μαθήματα τέχνης ξυλουργοῦ. Εμπρόκειτο, δηλαδὴ, γιὰ ἀπόπειρα εἰσαγωγῆς επαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης στὴν Α' βαθμίδα ἐκπαίδευσης (καὶ αὐτό, βεβαίως, εἶναι ἀξιοσημείωτο). Τὸ διδασκτικὸ καὶ διοικητικὸ προσωπικὸ καὶ αὐτῶν τῶν ἐιδικῶν σχολείων ὁρίστηκε νὰ ἐκλέγεται μετὰξὺ τῶν διπλωματούχων ιεροσπουδαστῶν.¹⁵ Με τὴν Πράξη Δ'/9 Οκτωβρίου 1847, ἐ.ν., ἀρθρο 4ο, τῆς Κυβέρνησης, ἀποφασίστηκε «οἱ πλέον χρηστοίθεις καὶ πεπαιδευμένοι **ιεροσπουδασταί**» νὰ καταλαμβάνουν διακεκριμένες θέσεις ἀυξημένων καθηκόντων καὶ ἀρμοδιοτήτων. Συγκεκριμένα ἀνατίθεται σε αὐτοὺς ἡ Διεύθυνση τῶν Κεντρικῶν Σχολείων καὶ ἡ ἐπιθεώρηση τῶν προκαταρκτικῶν σχολείων μιᾶς περιοχῆς.¹⁶ Τὸ 1851 ἰσχυ-

14. Α. Μουστοξύδης, Ἐκθεσις περὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως παραγγελλομένη τῷ Ἀρχonti ἐπὶ τοῦ 54ου ἁθροῦ τοῦ Κ' Νόμου τοῦ ἐνδεκάτου Κοινοβουλίου, τυπογραφεῖον Ἑρμῆς, ἐν Κερκύρᾳ, 1859, σ. 41 καὶ 43. Οἱ υπογραμμίσεις (ἐντὸν γράμματα) ἔχουν τεθεῖ ἀπὸ τὸν εἰσηγητὴ σε ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ κειμένου.

15. Ἐφημερὶς Ἐπίσημος 44, 21 Οκτωβρίου/2 Νοεμβρίου 1844.

16. Ἐφημερὶς Ἐπίσημος 148, 18/30 Οκτωβρίου 1847. Τὰ Κεντρικὰ Σχολεῖα διέφεραν ἀπὸ τὰ συνηθισμένα προκαταρκτικὰ κατὰ τὸ ὅτι διέθεταν καὶ δεύτερο διδάσκαλο. Κατὰ κἀνὸν λειτουργοῦσαν στὶς πρωτεύουσες τῶν νησιῶν. Κατὰ περιόδους λειτουργοῦσαν Κεντρικὰ

σαν διατάξεις ανάλογες με εκείνες της Πράξης ΚΗ'/1841.¹⁷ Στον τελευταίο σημαντικό νόμο του Ιονίου Κράτους για την εκπαίδευση (Νόμος Κ'/1857) αναφερόταν ότι του διορισμού διδασκάλων προηγείται δημόσιος διαγωνισμός (συναγωνισμός), αλλά αν μεταξύ των υποψηφίων ήταν ιερείς που σπούδασαν στο **Ιεροσπουδαστήριο ή στα Λύκεια**, αυτοί προτιμώνται πάντοτε, με την προϋπόθεση ότι γνωρίζουν να εφαρμόζουν την αλληλοδιδασκτική ή τη συνδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας (άρθρο 43ο).

Θα προσθέσουμε στα παραπάνω τρεις γραπτές μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν τα τεκταινόμενα στα Ιόνια νησιά την εποχή της Βρετανικής Προστασίας. Η πρώτη μαρτυρία φέρει την υπογραφή του Γ. Τυπάλδου Ιακωβάτου, ο οποίος λέει για τους ι.σ.: «[...] σὲ λίγον καιρὸ δὲν εὗρεθήκανε λίγοι στὰ νησιά πὸν ἔκαναν τὸ **δάσκαλο** [...]»¹⁸ Η δεύτερη περιέχεται σε επιστολή του ιεροσπουδαστή Γεωργίου Κεντρωτή από τα Κύθηρα, ο οποίος εκφράζει την πικρία του προς το κράτος για το ότι δεν έχει διορισθεί σαν διδάσκαλος, όπως «οἱ ἄλλοι ἱεροσπουδασταὶ τῆς πατρίδος του».¹⁹ Η τρίτη μαρτυρία είναι ανώνυμη και περιέχεται σε ἀδήλου συγγραφέως χειρόγραφο, σύμφωνα με το οποίο «ἐκ τοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου ἐξῆλθον οὐκ ὀλίγοι, οἵτινες ἐν διαφόροις πόλεσι τῆς Τουρκίας καὶ Εὐρώπης **διδάσκουσι** τοὺς παῖδας τῶν Ἑλλήνων».²⁰

Η έλλειψη παιδαγωγικής κατάρτισης των ιεροσπουδαστών ήταν γνωστή στους κυβερνώντες, αλλά το κράτος, προκειμένου να ξεπεράσει το πρόβλημα της ανυπαρξίας ειδικευμένων παιδαγωγών, τους διόριζε στα σχολεία αξιοποιώντας την υψηλή τους μόρφωση. Με την πάροδο των ετών ο διορισμός των ιεροσπουδαστών στα σχολεία ήταν αυτονόητος για την κοινωνία και αυτό είχε γίνει αντιληπτό από τμήματα της πνευματικής ηγεσίας. Οι αλλαγές στο πρόγραμμα του Ι.Σ. από το 1841 και ύστερα στόχευαν και στην παραγωγή δασκάλων. Είναι χαρακτηριστική η τοποθέτηση του καθηγητή της Θεολογίας, Φωτίου Κάντα (οι

Σχολεία και σε ορισμένες κωμοπόλεις ή χωριά. Το 1844 ιδρύθηκε ένα τέτοιο σχολείο στα Με-
λίκια Λευκίμμης και ένα στο χωριό Αγρός της Βόρειας Κέρκυρας (Ν.Κ Κουρκουμέλης, *Η εκ-
παίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, ό.π.,
σ. 345).

17. *Ἐφημερίς Ἐπίσημος* 130 16/28 Ιουνίου 1851.

18. Γ. Τυπάλδος-Ιακωβάτου, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1982,
σ. 84 (το έργο γράφτηκε τη δεκαετία του 1830).

19. Γενικά Αρχεία του Κράτους/Αρχεία Νομού Κερκύρας, Αρχείο Γερουσίας, Βουλή/
Senato, Φ 303, έγγραφο 400. Η επιστολή φέρει ημερομηνολογία 27 Ιουνίου 1857.

20. Κων. Αθ. Διαμάντης, «Η Ιόνιος Ακαδημία του κόμητος Γκίλφορντ», Αθήνα 1949,
Ανάτυπον από το περ. *Ελληνική Δημοκρατία*, έτος Β', τχ. 31 (1949), σ. 2. Το χειρόγραφο τιτ-
λοφορείται *Ἀπὸ μνήμης σημειώσεις περὶ τῆς Ἰονίου Ακαδημίας καὶ φέρει ἡμερομηνο-χρονο-
λογία ἀ' Ἰανουαρίου 1870.*

αλλαγές φέρουν τη σφραγίδα του) σε εκδήλωση που οργανώθηκε την 7η Μαΐου 1844 προκειμένου να ενημερωθούν καθηγητές, φοιτητές, διδάσκαλοι, μαθητές και κοινό για τις μεταρρυθμίσεις. Τόνισε, λοιπόν, ο αρχηγός της Θεολογικής Σχολής ότι η παρακολούθηση από τους ι.σ. και η συνακόλουθη υποχρεωτική εξέταση συγκεκριμένων μη θεολογικών μαθημάτων υπηρετούσε τον στόχο:

*οί Κληρικοί νὰ ἐξισῶνται ὡς πρὸς τὴν ἐπιστήμην μὲ τὸ ἄνθος τῶν λαϊκῶν, παρέχοντες μὲ τοῦτο ἀρμόδιαν εὐκαιρίαν εἰς τὴν Κυβέρνησιν νὰ τοὺς ἐπασχολῇ ἀνταμοιβῆς χάριν εἰς τὰς ἐνοριακάς Ἐκκλησίας τῶν Νήσων, πρὸς τέλειαν ἐκπαίδευσιν, ἢ νὰ τοὺς διορίξῃ **Διδασκάλους** ὅπου ὑπάρχει χρεία.*²¹

Η παραπάνω άποψη είναι πολύ προωθημένη για το σκέλος το σχετικό με τους κληρικούς, αλλά, για το θέμα μας, δείχνει ότι ο καθηγητής και διευθυντής του Ι.Σ. έχει κατανοήσει και τον δεύτερο ρόλο που εκ των πραγμάτων έπαιζε το Ι.Σ. και προσπαθεί να τον υπηρετήσει ενισχύοντας το μορφωτικό επίπεδο των ι.σ. Εκείνο που λείπει είναι η ένταξη στο πρόγραμμα μαθημάτων παιδαγωγικής. Αυτό μπορεί να οφείλεται και σε απροθυμία του κράτους να καλύψει τα έξοδα (τα άλλα μη θεολογικά μαθήματα δεν δημιουργούσαν έξοδα, αφού διδάσκονταν ήδη στους φοιτητές της Ακαδημίας).

Στα προηγούμενα το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην απασχόληση των αποφοίτων του Ι.Σ. στα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, επειδή σε αυτά η συμμετοχή τους ήταν καθοριστική. Υπήρξαν, όμως, και περιπτώσεις διορισμού τους σε σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του Ιονίου Κράτους. Αναφέρουμε τους: Αρσένιο Πανδή (θεολογικά μαθήματα/Λύκειο Κέρκυρας), Σπύρο Κατσαίτη (Μαθηματικά/Λύκειο Κέρκυρας), Νικ. Κατραμή (Ελληνική Γλώσσα, Ιερά και Εκκλησιαστική Ιστορία/Λύκειο Ζακύνθου), Αθανάσιο Βονσινιόρ (Ιστορία, Χρονολογία και Αρχαιολογία/Λύκειο Ζακύνθου), Στέφανο Πατρινό (Άλγεβρα, Γεωμετρία, Γεωγραφία/Λύκειο Ζακύνθου), Θεαγένη Λειβαδά (Γυμνάσιο Κέρκυρας),²² Βουλισμά Ευστάθιο (Μαθηματικά/Δευτερεύον Ζακύνθου).²³

Στο σημείο αυτό αναφέρουμε ότι κατά το χρονικό διάστημα 02.04.1829/

21. *Εφημερίς του Ήνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων, Πολιτική, Επιστημονική, Φιλολογική κτλ.* 22, 23 Μαΐου/4 Ιουνίου 1844 (η εφ. αυτή κυκλοφορούσε το 1844 κάθε Τρίτη, παράλληλα –και με ιδιαίτερη αριθμηση– με την εφ. *Εφημερίς Επίσημος* που κυκλοφορούσε κάθε Σάββατο). Το απόσπασμα που παρατίθεται μάλλον δεν είναι αυτούσιο τμήμα της ομιλίας του ομιλητή, αφού η εφημερίδα παραθέτει «τὰ ἐξιστορηθέντα πράγματα ὡς ἔγγιστα».

22. Α. Μουστοζύδης, *Τὰ κυριώτερα τῆς περὶ Παιδείας ἐπισήμιον τοῦ Ἀρχοντος Ἀλληλογραφίας πρὸς τὴν ἐκλαμπροτάτην Γερουσίαν, Μέρος Α΄*, ἐν τῷ Τυπογραφείῳ τῆς Κυβερνήσεως, Κερκύρα 1859, σ. 18, 20, 24, 26 καὶ 169 (η παραπομπή αναφέρεται στους ἐξι προαναφερόμενους).

23. *Εφημερίς Επίσημος* 43, 14/26 Οκτ. 1844.

19.06.1840 απεφοίτησαν 78 ιεροσπουδαστές.²⁴ Για το επόμενο διάστημα δεν διαθέτουμε στοιχεία πλήρους καταγραφής αποφοιτησάντων ι.σ. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1844 περάτωσαν τις σπουδές τους 13 ι.σ.²⁵ και το 1859 φοιτούσαν 5 ιεροσπουδαστές.²⁶ Την ευθύνη λειτουργίας του Ι.Σ. είχε κατ' ουσίαν ένας καθηγητής της Θεολογικής Σχολής της Ακαδημίας φέροντας τον τίτλο άλλοτε του διευθυντή και άλλοτε του επιστάτη. Τη θέση αυτή υπηρέτησαν οι καθηγητές Νεόφυτος Βάμβας (1829-1833), Κωνσταντίνος Τυπάλδος (1833-1839) και Φώτιος Κάντας (1840 ή 1841-1965). Σε άλλη μελέτη μας προβληματιστήκαμε αν ο Κάντας διαδέχτηκε τον Τυπάλδο (όπως ήθελε η σχετική βιβλιογραφία) ή μεσολάβησε άλλο πρόσωπο στην επιστασία.²⁷ Σήμερα, η ανίχνευση της πληροφορίας ότι το 1840 ο ιερομόναχος Ονούφριος Κυμινάς, φίλος και συσπουδαστής του Φ. Κάντα, αναφέρεται σε κατάλογο συνδρομητών βιβλίου ως επιστάτης του *Εκκλησιαστικού Φροντιστηρίου* [Κερκύρας],²⁸ μάλλον οριστικοποιεί τον κατάλογο των επιστατών του Ι.Σ., περιλαμβάνοντας κατ' εξαίρεση και έναν μη καθηγητή (σύμφωνα με τα έως σήμερα γνωστά) για τα έτη 1839-1840 (ή 1841).

Το θέμα της έλλειψης (σχεδόν ανυπαρξίας) ειδικευμένων ικανών διδασκάλων ήταν πολύ οξύμενο τα τελευταία χρόνια της Βρετανικής Προστασίας και η αναζήτηση λύσης έμοιαζε επιτακτική. Στις 17 Ιουλίου 1858 ο Μουστοξύδης, ως Άρχων της Δημοσίας Εκπαιδέσεως, εγγράφως προχωράει στην ανάλυση των αιτίων και προτείνει λύσεις στη Γερουσία.²⁹ Οι συζητήσεις κορυφώθηκαν το 1862, έτος εντός του οποίου είδαν το φως της δημοσιότητας τρεις εκθέσεις συνταγμένες από υπεύθυνους παράγοντες του Ιονίου Κράτους. Η αρχή έγινε με το σχέδιο μεταρρύθμισης της δημόσιας εκπαίδευσης που συνέταξε επιτροπή διορισμένη από τη Γερουσία. Η επιτροπή αυτή εστίασε το ενδιαφέρον της στη Μέση και Ανώτερη Εκπαίδευση και, ακροθιγώς ασχολούμενη με την Προκαταρκτική, αναφέρεται αορίστως στην ανάγκη ίδρυσης διδασκαλείων.³⁰ Ακολούθησε η προαναφερθείσα Έκθεση Ι.Ν. Οικονομίδη (1η Μαΐου 1862). Σ' αυτήν ο Οικονομίδης,

24. Α. Μουστοξύδης, *Ἐκθεσις περὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδέσεως*, ό.π., σ. 43.

25. *Ἐφημερὶς Ἐπίσημος* 36, 26 Αυγ./7 Σεπτ. 1844.

26. Α. Μουστοξύδης, *Ἐκθεσις περὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδέσεως*, ό.π., σ. 49.

27. Σπύρος Γ. Κάντας, *Φώτιος Κάντας, καθηγητὴς τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας καὶ τοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου Κερκύρας*, Κέρκυρα 2010, σ. 81-82.

28. Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἑλληνικὴν σύνταξιν, ὑπὸ τοῦ ἱππότου κ. Ἀσωπίου, καθηγητοῦ τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ, Κερκύρα, ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τῆς Κυβερνήσεως, ὠμαΐ, σ. 834.

29. Α. Μουστοξύδης, *Τὰ κυριώτερα*, ό.π., σ. 80.

30. *Ἐκθεσις τῆς ἐπὶ τῆς Παιδείας Ἐπιτροπῆς (Βουλευτῶν)*, τῇ 8 Ἀπριλίου 1862, Κερκύρα, ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ τῆς Κυβερνήσεως, σ. 4 (στο ἐξῆς: *Ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς Βουλευτῶν*). Η ἡμερομηνία που αναγράφεται στο τυπωμένο κείμενο εἶναι λάθος (ανεξαρτήτως

αφού, όπως είδαμε, διαπιστώνει και καταγράφει το μέγεθος του προβλήματος, στη συνέχεια προτείνει ίδρυση σχολείων (ένα σε κάθε νησί), για αγωγή των διδασκάλων, τα οποία ονομάζει τυπικά.³¹ Στο τέλος διατυπώνει εναλλακτική πρόταση για την (πιθανότατη) περίπτωση που η ίδρυση έστω και ενός τυπικού σχολείου κριθεί για λόγους οικονομικούς αδύνατη. Θεωρεί ότι το κενό τέτοιου σχολείου μπορεί να καλύψει το Ι.Σ. με την προϋπόθεση ότι αυτό θα ανορθωθεί σύμφωνα με τις προτάσεις του Μουστοζύδη³² και επί πλέον οι ιεροσπουδαστές θα παρακολουθούν τα μαθήματα:

- γραμμική ιχνογραφία («περιλαμβάνουσα τὴν πρακτικὴν κατασκευὴν τῶν σχημάτων τῆς ἐπιπέδου καὶ στερεᾶς γεωμετρίας, ὅσα δύναται νὰ ἔχωσιν ὠφέλιμον ἐφαρμογὴν εἰς τὰς τέχνας»).
- πρακτικὴ γεωργία
- διδασκτικὴ («ἤτοι τέχνη τοῦ διδάσκειν περιλαμβάνουσα τὰς δοκιμωτέρας τῆς παραδόσεως μεθόδους μετὰ τῆς δεύσεως ἐφαρμογῆς»).

Η τρίτη έκθεση συντάχθηκε από εννεαμελή επιτροπή βουλευτῶν και απορρίπτει την έκθεση της Επιτροπῆς της Γερουσίας και εκείνη του Οικονομίδη (η δεύτερη απορρίπτεται χωρίς να μελετηθεί· ἤρκεσε η γνώση του πνεύματός της).³⁴

ημερολογίου), αφού η Έκθεση της Επιτροπῆς της Γερουσίας στάλθηκε στη Βουλή στις 23 Απριλίου (*Εφημερίς Ἐπίσημος* 579, 28 Απρ./10 Μαΐου 1862).

31. Ι.Ν. Οικονομίδης, *Ἐκθεσις Περὶ Τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως καθυποβληθεῖσα τῇ Εὐγενεστάτῃ Βουλῇ τοῦ Δωδεκάτου Κοινοβουλίου κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς Σύνοδον (1ῃ Μαΐου 1862)*, ὅ.π., σ. 20 κ.ε. Η πρόταση, έως εδώ, αποτελεί επανάληψη μέρους των προτάσεων του Μουστοζύδη για την αντιμετώπιση του ζητήματος της ἑλλείψεως κατηρητισμένων διδασκάλων.

32. Οι προτάσεις του Μουστοζύδη κατατέθηκαν το 1859 και αναφέρονται στον τρόπο λειτουργίας του Ι.Σ. και στις παροχές προς τους σπουδαστές· δεν περιλάμβαναν μαθήματα για υποψηφίους διδασκάλους· ο Μουστοζύδης ἤθελε το Ι.Σ. σπουδαστήριο κληρικών (Α. Μουστοζύδης, *Ἐκθεσις περὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως παραγγελιομένη τῷ Ἀρχοντι ἐπὶ τοῦ 54ου ἔθρονου τοῦ Κ' Νόμου τοῦ ἐνδεκάτου Κοινοβουλίου*, ὅ.π., σ. 50-54).

33. Ι.Ν. Οικονομίδης, *Ἐκθεσις Περὶ Τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως*, ὅ.π., σ. 27-29.

34. *Ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς Βουλευτῶν, τῇ 8 Ἀπριλίου 1862*, ὅ.π., σ. 6. Την Επιτροπή αποτελούσαν οι: Στέφανος Παδοβάς, Ευστάθιος Φίλιππας, Αχιλλεύς Δελβινιώτης Βαρότζης, Ανδρέας Πλέσας, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Αναστάσιος Μεταξάς Καΐσαρ, Ιωσήφ Μομφεράτος, Γεώργιος Βερύκιος, Θεόδωρος Καρούσος. Η Επιτροπή αποφάσισε με ψήφους ἑξι προς τρεις, να εισηγηθεῖ την κατάργηση του Ιεροσπουδαστηρίου και της Ακαδημίας με βασικά επιχειρήματα το μεγάλο κόστος λειτουργίας τους και τον μικρό αριθμὸ σπουδαστῶν. Διαφώνησαν οι Βαλαωρίτης, Δελβινιώτης και Φίλιππας για το Ι.Σ., ενώ για την Ακαδημία οι δύο πρώτοι και ο Μεταξάς (ὅ.π., σ. 8-9). Η ολομέλεια της Βουλῆς των Ἰονίων Νήσων ασχολήθηκε με το θέμα, ἀλλὰ ἀνέβαλε τὴ συζήτηση, αρνούμενη ουσιαστικὰ νὰ πάρει τὴν εὐθύνη τῆς ἀπόφασης που θὰ ὀδηγούσε στὴν κατάργηση τοῦ Ι.Σ. και τῆς Ακαδημίας (Γερ. Χυτήρης, «Παρα-

Οι βουλευτές παραδέχονται ομοίως ως μέγιστο πρόβλημα την έλλειψη ικανών και κατηρτισμένων διδασκάλων και για τη λύση του προτείνουν να ιδρυθούν πρότυπα Σχολεία ή Διδασκαλεία στα «πολυπληθέστερα τῶν διαμερισμάτων ἐκάστης Νήσου». Σ' αυτά θα εκπαιδεύονται οι μελλοντικοί και οι ἐν ἐνεργείᾳ δημοδιδάσκαλοι και οι μελλοντικοί ιερείς.³⁵ Όσο για το πού θα βρεθούν ειδικοί να στελεχώσουν τα πολλά Διδασκαλεία, απαντούν («ἀπλῶς καὶ ἄνευ περιαγωγῆς τινός»):

οφείλομεν ν' αποταθῶμεν εἰς τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα, ὅπως ἐντεῦθεν πορισθῶμεν τὴν ἀναγκαῖον ζύμην πρὸς τελεσφορίαν καὶ γονιμοποίησιν τῶν προτύπων.³⁶

Σημειώνεται ότι στο Βασίλειον της Ελλάδος την ίδια εποχή τα 2/3 των χωριών στερούνταν σχολείων και το 1864 ανέστειλε τη λειτουργία του το Διδασκαλείο.³⁷ Τελικά, εννέα μήνες μετά τη σύνταξη της έκθεσης των βουλευτών, τα πράγματα έχουν οδηγηθεί προς τις απόψεις του Οικονομίδη. Στις 9 Ιανουαρίου 1863 δημοσιεύθηκε σχετική δηλοποίησις που υπέγραφε ο Άρχων Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Αντώνιος Πολυλάς. Το κείμενο ξεκινά με τη φράση:

Ἐντὸς τοῦ Ἱεροσπουδαστηρίου παρὰ τοὺς ἐπὶ Θεολογικῷ διπλώματι ἐπισπεύδοντας γίνονται παραδεκτοὶ καὶ οἱ παρασκευαζόμενοι διὰ τὸ ὑπόβλημα τοῦ διδασκάλου ἢ καὶ Ἐφημερίου.

Εἶναι η πρώτη φορά που στους σκοπούς λειτουργίας του Ι.Σ. περιλαμβάνεται ρητώς και η προετοιμασία των μελλοντικών διδασκάλων. Τα μαθήματα που θα διδάσκονται στο εξής είναι:

α') Ἑλληνικὴ γλῶσσα, τὸ τεχνολογικόν, ὀρθογραφικὸν καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς συντάξεως. β') Στοιχεῖα Ἱερᾶς καὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. γ') Κατήχησις κατ' ἑκτασιν. δ') Ἱερὰ Τελετουργία. ε') Ἐκκλησιαστικὴ Μουσική. στ') Πρακτικὴ ἀριθμητικὴ κατ' ἑκτασιν. ζ') Στοιχειώδεις γνώσεις Γεωμετρίας. η') Γραμμικὴ

κωλύσεις και Αντιτάξεις - Οι δύσκολες μέρες του Πανεπιστημίου της Κέρκυρας», *Δελτίον Αναγνωστικῆς Εταιρίας Κερκύρας*, τχ. 7 (1970), σ. 106-107). Η Βουλὴ εἶχε ασχοληθεῖ με το θέμα της κατάρτησης της Ακαδημίας και του Ι.Σ. και τον Ιούνιο του 1855 και εἶχε απορρίψει σχετικὸ νομοσχέδιο που κατέθεσαν εννέα ριζοσπάστες βουλευτές (Γερ. Χυτήρης, στο ἴδιο, σ. 103. - Ν.Κ. Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικῆς Προστασίας (1816-1864)*, ὁ.π., σ. 377-378).

35. Ἐκθεσις τῆς Ἐπιτροπῆς Βουλευτῶν, τῇ 8 Ἀπριλίου 1862, ὁ.π., σ. 17-18. Παρατηροῦμε και ἐδῶ την κυριαρχία της αντίληψης ὅτι οι μέλλοντες διδασκαλοι και οι μέλλοντες ιερείς πρέπει, ἢ τουλάχιστον εἶναι δυνατόν, να εκπαιδεύονται στο ἴδιο σπουδαστήριο.

36. Ὁ.π., σ. 18.

37. *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ἱστορίας)*, τ. Α' (1821-1894) (επιμέλεια Αλέξης Δημαράς), Εστία, Αθήνα 1999, σ. 184-189.

Υχογραφία. θ') Καλλιγραφία. ι') Στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς γεωγραφίας. ια') Στοιχεῖα πολιτικῆς Ἱστορίας. ιβ') **Ἀλληλοδιδασκτική καὶ συνδιδασκτική μέθοδος τοῦ διδάσκειν.**³⁸

Επισημαίνουμε ιδιαιτέρως την εισαγωγή της συνδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας στα μαθήματα των μελλόντων διδασκάλων, καθώς είναι η πρώτη φορά που συμβαίνει αυτό στον ελληνικό χώρο. Είχαν προηγηθεί σχετικές διατάξεις στον Νόμο Κ'/1857³⁹ και υπέρ της μεθόδου είχε επιχειρηματολογήσει ο Οικονομίδης λίγους μήνες νωρίτερα.⁴⁰

Το Σπουδαστήριο θα λειτουργούσε σύμφωνα με τα παραπάνω από την 1η Φεβρουαρίου 1863 και τα μαθήματα θα διαρκούσαν τρία έτη. Η απόφαση για οργανωμένη, επί τέλους, και συστηματική εκπαίδευση διδασκάλων ήταν αναμφισβήτητα θετική, ήταν μία απόφαση που σίγουρα έθετε τις βάσεις για την ουσιαστική αναβάθμιση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Μόνον που η επίλυση της ποσοτικής διάστασης του προβλήματος θα ακολουθούσε πολύ αργό ρυθμό, αφού η ένδεια του Κράτους των Ιονίων Νήσων αποτυπώθηκε εύγλωττα στον καθορισμό του αριθμού των σπουδαστών: τρεις από την Κέρκυρα, τρεις από την Κεφαλληνία, δύο από τη Ζάκυνθο και από ένας από καθένα από τα υπόλοιπα τέσσερα νησιά.⁴¹ Αλλά και αυτός ο αργός ρυθμός μηδενίστηκε εξ αρχής από σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα, που τελικά οδήγησαν στη συνένωση του Βασιλείου της Ελλάδος και του κράτους των Ιονίων νήσων (21 Μαΐου/2 Ιουνίου 1864).⁴² Ενάμισι περίπου χρόνο αργότερα το Βασίλειον της Ελλάδος κατήργησε το Ιεροσπουδαστήριο (και την Ιόνιο Ακαδημία),⁴³ το οποίο λειτούργησε με τις προδιαγραφές της μεταβολής προσανατολισμού του το πολύ για έναν κύκλο σπουδών. Τα Επτάνησα θα ακολουθήσουν πλέον κοινή πορεία με τις άλλες απελευθερωμένες περιοχές του

38. *Εφημερίς Επίσημος* 616, 5/17 Ιανουαρίου 1863.

39. Ο νόμος όριζε ότι η προκαταρκτική εκπαίδευση γίνεται κατὰ την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, μη αποκλεισμένης της συνδιδασκτικής τοιαύτης.

40. Ι.Ν. Οικονομίδης, *Ἐκθεσις Περὶ Τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως*, ό.π., σ. 21. Ο Οικονομίδης διατύπωσε με θαυμαστή ακρίβεια και πυκνότητα τη θέση του: «Ἡ ἀλληλοδιδασκτική, διὰ τὸ ὅλως μηχανικὸν καὶ οἷον στερεότυπον αὐτῆς μονότροπος αἰεὶ οὖσα καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο μονότροπον ἐν πᾶσιν ἀπαιτοῦσα καὶ τὴν κατάληψιν, φαίνεται μᾶλλον πειθαρχική τις τοῦ πλήθους οἰκομομία ἢ παιδαγωγική μέθοδος. [...] Ἀνεπαρκὲς ἀποδεικνύεται [ἡ ἀλληλοδιδασκτική] πρὸς τὴν ὅλην διδασκαλίαν».

41. *Εφημερίς Επίσημος* 616, ό.π.

42. Νικόλαος Μοσχονάς, «Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', (διευθ. έκδ. Γεώργιος Χριστόπουλος), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 233-235.

43. Νόμος ΡΗ'/1865, Φ.Ε.Κ. 64/29 Δεκ. 1865.

ελληνισμού και στον τομέα της παιδείας και της εκπαίδευσης θα γευτούν την πανταχού παρούσα μιζέρια του ελληνικού κράτους, μιζέρια πολύ μεγαλύτερη από εκείνη που αντιμετώπισαν τα τελευταία χρόνια της Βρετανικής Προστασίας. Η συνολική χρηματοδότηση σχεδόν θα υποτριπλασιαστεί και ειδικά η πρωτοβάθμια εκπαίδευση θα σηματοδοτεί από κατάργηση σχολείων και μετάθεση του κόστους λειτουργίας των υπολοίπων από την κεντρική εξουσία στους Δήμους⁴⁴ με τον αρνητικό αντίκτυπο να γίνεται αμέσως αντιληπτός στην ύπαιθρο.⁴⁵

Περίληψη / Summary

Το 1827 ιδρύθηκε στην Κέρκυρα το εκπαιδευτικό ίδρυμα *Ιεροσπουδαστήριο* με σκοπό να εκπαιδεύει μέλλοντες ή νυν κληρικούς. Παρότι οι σπουδαστές του δεν παρακολουθούσαν μαθήματα παιδαγωγικής, το επίσημο κράτος, για να καλύψει το έλλειμμα διδασκάλων, αξιοποίησε τους αποφοίτους του Ιεροσπουδαστηρίου διορίζοντάς τους στα σχολεία της πρωτοβάθμιας, κυρίως, εκπαίδευσης.

In 1827 in Corfu was founded the educational institute which called “*Ierospoudastirion*”. Its aim was to educate future or present clericals. Although its students did not attend pedagogical lessons the official state made worthily the “*Ierospoudastirio*’s” graduates to cover teacher’s shortage, and nominated them in schools and mostly in Education of the first class.

44. Για το θέμα αυτό παρέχονται ακριβή στοιχεία στην Έκθεση που απέστειλε στον βασιλέα Γεώργιο τον Α' (23.11.1866), ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Δ. Δρόσος (*Νέα Εστία*, τ. 285 (1938), σ. 1466).

45. Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει τον Σεπτέμβριο 1871 για την κερκυραϊκή ύπαιθρο στην εφημερίδα του *Ρήγας Φεραίος* ο Ιάκωβος Πολυλάς: «[ἡ δημοτική ἐκπαίδευσις] ἰδίως εἰς τοὺς δήμους τῆς ἐξοχῆς δεν ἀκμάζει.[...]. Τὰ ἐκ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδύσεως πραγματικὰ ὠφελήματα ἀπὸ πολλοῦ δυστυχῶς στερεῖται ἢ ἐξοχῇ» (Σπ. Χορμοβίτης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα στα πρώτα χρόνια μετά την Ένωση*, Κέρκυρα 1954, σ. 17).

Σ.Σ. Η ανακοίνωση αυτή εκφωνήθηκε στη Β' ενότητα του «Τμήματος Ιστορίας» του Ι' Διεθνούς Παικινίου Συνεδρίου. Δημοσιεύεται στην ενότητα της «Παιδείας» κατ' επιθυμία του συγγραφέα της.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΟ 1879

Αντώνης Α. Αντωνίου

Οι απογραφές όπως και οι προϋπολογισμοί αποτελούν προϊόν του γραφειοκρατικού κρατικού μηχανισμού με κύριο στόχο τον εξορθολογισμό της διαχείρισης των δημοσίων οικονομικών. Συνδέθηκαν με μια σειρά μεταρρυθμίσεων τις οποίες εφάρμοσαν τα αστικά καθεστώτα ώστε η διαχείριση να ομογενοποιείται και να είναι δυνατός ο αποτελεσματικότερος έλεγχος. Οι απογραφές εφαρμόστηκαν εκτεταμένα κατά τον 18ο και ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, οπότε και έγιναν πολύ πιο συστηματικές και αναβαθμίστηκαν ποιοτικά. Η Ελλάδα δέχεται και δεχόταν τις επιρροές του ηγεμονικού ευρωπαϊκού πολιτισμού και το κράτος οργανώνεται κάτω από την πολιτισμική επιρροή των ιδεολογικών ρευμάτων που κυριαρχούν στη δυτική Ευρώπη. Το 1879 πραγματοποιήθηκε μια από τις πρώτες συστηματικές απογραφές, η οποία πραγματοποιήθηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα και με βάση τις διεθνείς προδιαγραφές της εποχής και τα αποτελέσματά της έτυχαν επεξεργασίας και δημοσίευσης.¹

Με βάση τα δεδομένα της σχετικά ιδιαίτερα αξιόπιστης απογραφής του 1879 αναλύουμε τις κατηγορίες επαγγελματιών δραστηριοτήτων κατηγοριοποιημένων κατά παραγωγική δραστηριότητα και τομέα παραγωγής. Ανιχνεύουμε, επίσης, την διασπορά των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και την πρόσβαση των διαφόρων κατηγοριών πληθυσμού σε αυτές. Πραγματοποιούμε συγκριτικές αποτιμήσεις των Επτανήσων με άλλες περιοχές της χώρας και το σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Η έρευνά μας βασίστηκε, κυρίως, στην επεξεργασία δεδομένων από την απογραφή του 1879. Ο έλεγχος της αξιοπιστίας των συμπερασμάτων μας συμπεριέλαβε και την συγκριτική εκτίμηση άλλων συναφών ερευνών.²

Τα Επτάνησα σύμφωνα με την απογραφή του 1879 ήταν το πυκνότερα κατοικημένο διαμέρισμα του τότε ελληνικού βασιλείου και οι κάτοικοί τους αποτελούσαν το 15% σχεδόν του συνολικού πληθυσμού της χώρας.³ Με πυκνότητα

1. Μανσόλας Δ., «Απογραφή της πόλεως των Αθηνών», *Παρουασός*, τ. 5 αρ. 10/1881.

2. Ιθακήσιος Δ., «Η εξέλιξη των βασικών δημογραφικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού της Επτανήσου κατά την περίοδο της Αγγλικής Προστασίας και την μεθενωτική περίοδο: 1815-1864-1900». Επιστημονικό συνέδριο *Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864-200*, *Πρακτικά*, τ. Α', σ. 475-530.

3. Βλ. Πίνακα 1.

πληθυσμού πάνω από ενενήντα κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο είχε πάνω από τριπλάσια πυκνότητα πληθυσμού από το λοιπό βασίλειο στο οποίο η πυκνότητα πληθυσμού έφθανε σχεδόν τους 30 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.⁴ Την κορυφαία πυκνότητα πληθυσμού παρουσίαζε η Κέρκυρα, με πάνω από 132 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο. Όμως στα Επτάνησα η αύξηση πληθυσμού μεταξύ 1870-79 υπήρξε η μικρότερη από κάθε άλλο διαμέρισμα.⁵ Παρά τη σχετικά μεγαλύτερη πυκνότητα του πληθυσμού, οι οικογένειες πρέπει να είχαν μεγαλύτερη άνεση οίκησης αφού στις υπόλοιπες επαρχίες οι οικοδομές ισούταν με περίπου το 90% του αριθμού των οικογενειών ενώ στα Επτάνησα οι οικοδομές αντιστοιχούσαν σε πάνω 114% των οικογενειών. Τη μεγαλύτερη οικιστική άνεση πρέπει να είχε η Κέρκυρα, όπου αντιστοιχούσαν 133,8 οικοδομές σε εκατό οικογένειες.⁶ Στην Κέρκυρα εμφανιζόταν και ο σημαντικότερος αριθμός κατοίκων από όλα τα Επτάνησα οι οποίοι δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα.⁷ Ιδιαίτερα ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα παρουσιάζεται στους δήμους Κρανίων της Κεφαλονιάς, όπου το 18,2% του πληθυσμού απογράφηκε στην αλλοδαπή, στον δήμο Λιβαθούς της Κεφαλονιάς, όπου το 16,32% του πληθυσμού απογράφηκε στην αλλοδαπή, και στον δήμο Κυθήρων, όπου το 15,85% του πληθυσμού απογράφηκε στην αλλοδαπή.⁸ Οι αλλοδαποί οι οποίοι κατοικούσαν στα Επτάνησα προέρχονταν κυρίως από τη Βρετανία, την Ιταλία και την οθωμανική επικράτεια. Άνω του 83% των αλλοδαπών βρισκόταν στον δήμο Κέρκυρας. Το ποσοστό των αλλοδαπών στα Επτάνησα βρισκόταν κοντά στον μέσο όρο των λοιπών επαρχιών, ιδιαίτερα αν εξαιρέσουμε την Αθήνα, η οποία συγκέντρωνε περισσότερους αλλοδαπούς και λόγω του ρόλου της ως διοικητικού κέντρου του τότε βασιλείου.⁹

Η εκπαιδευτική διαδικασία συναρτάται με την ευρύτερη οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα. Κάθε εκτίμηση του επιπέδου της εκπαιδευτικής διαδικασίας και του βαθμού εισδοχής των πληθυσμιακών ομάδων σε αυτήν αποτελεί αποτίμηση των οικονομικών και κοινωνικών μεταβλητών και της ευρύτερης κοινωνίας. Η διασπορά των μορφωτικών αγαθών στον χώρο υπακούει και στα Επτάνησα του 1879 στη σχέση κέντρου-περιφέρειας. Το μεγαλύτερο ποσοστό εγγραμμάτων βρίσκεται στον κεντρικό δήμο του κάθε νησιού. Ο δήμος Κρανίων Κεφαλονιάς με 39,8% ποσοστό εγγραμμάτων επί του πληθυσμού βρίσκεται

4. Βλ. Πίνακα 2.

5. Βλ. Πίνακα 3.

6. Βλ. Πίνακα 4.

7. Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879*, Εν Αθήναις 1881, σ. 37-39.

8. Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879*, ό.π., σ. 40.

9. Βλ. Πίνακα 5.

πρώτος και ακολουθεί ο δήμος Κέρκυρας με 38,6% εγγραμμάτων επί του πληθυσμού. Το υψηλό ποσοστό της Κέρκυρας ακολουθεί ο δήμος Γαϊωνών στους Παξούς με 30,9% εγγραμμάτων, ο δήμος Ζακύνθου με 28,9% εγγραμμάτων, ο δήμος Λευκαδίων με 24,2% εγγραμμάτων, ο δήμος Αηξουρίου με 23,9% εγγραμμάτων, ο δήμος Απηλιωτών με 21,7% εγγραμμάτων και ο δήμος Λιβαθούς Κεφαλονιάς με 21,1% εγγραμμάτων. Οι λοιποί δήμοι εμφανίζουν σημαντικά μικρότερα ποσοστά εγγραμμάτων και συνολικά τα Επτάνησα εμφανίζουν 20,6% εγγραμμάτων επί του πληθυσμού, ένα ποσοστό μόλις 1% περίπου μεγαλύτερο από το ποσοστό των εγγραμμάτων του συνόλου της χώρας. Βέβαια αν δεν συνυπολογίσουμε την πρωτεύουσα η διαφορά ενισχύεται υπέρ της Επτανήσου και διαφαίνεται ένα μορφωτικό προβάδισμα των Επτανήσων σε σχέση με τις άλλες επαρχίες.¹⁰ Οι γυναίκες εμφανίζουν μεγαλύτερο βαθμό δυσκολίας πρόσβασης στα μορφωτικά αγαθά αφού στο σύνολο των Επτανήσων το 80% των εγγραμμάτων είναι άνδρες και στους περιφερειακούς δήμους η γνώση του αλφαβήτου ήταν σχεδόν αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών.¹¹ Βέβαια ο αριθμός των εγγραμμάτων αυξάνεται αν αφαιρεθεί από την κατηγορία των αγραμμάτων το ποσοστό του πληθυσμού το οποίο δεν έχει φθάσει ακόμη τη σχολική ηλικία, δηλαδή, είναι κάτω των 5 ετών όμως το γεγονός αυτό δεν αναιρεί τις εμφανιζόμενες τάσεις.¹²

Ο αριθμός των μαθητών ανά σχολείο εμφανίζεται σημαντικά μικρότερος στα Επτάνησα από ό,τι στις υπόλοιπες περιοχές της χώρας. Όπως εμφανίζεται στην απογραφή, στα Κύθηρα λειτουργούσαν οχτώ σχολεία με εβδομήντα έξι μαθητές ανά σχολείο, ενώ ο μέσος όρος για τη χώρα ήταν οι εξήντα έξι μαθητές ανά σχολείο. Μικρότερο αριθμό μαθητών ανά σχολείο είχαν τα λοιπά Επτάνησα, αφού στην Κεφαλονιά στην επαρχία Κρανιάς λειτουργούσαν τριάντα οκτώ σχολεία με πενήντα μαθητές ανά σχολείο, στην επαρχία Σάμης λειτουργούσαν δεκαεννέα σχολεία με σαράντα έξι μαθητές ανά σχολείο, στην επαρχία Μέσσης λειτουργούσαν είκοσι τρία σχολεία με σαράντα τέσσερεις μαθητές ανά σχολείο και στην επαρχία Πάλλης είκοσιπέντε σχολεία με πενήντα έναν μαθητές ανά σχολείο. Επίσης στην Ιθάκη λειτουργούσαν δεκατρία σχολεία με εξήντα έναν μαθητές κατά σχολείο, στον δήμο της Κέρκυρας σαράντα πέντε σχολεία με σαράντα πέντε μαθητές κατά σχολείο, στον δήμο Όρους είκοσι εννέα σχολεία με σαράντα πέντε μαθητές ανά σχολείο, στη Ζάκυνθο τριάντα τρία σχολεία με σαράντα τρεις μαθητές ανά σχολείο, στη Λευκάδα είκοσιτέσσερα σχολεία με σαράντα δύο μαθητές ανά σχολείο και στους Παξούς έξι σχολεία με τριάντα έξι μαθη-

10. Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879*, ό.π., σ. 33-36, 136-148.

11. Βλ. Πίνακα 6Α & 6Β.

12. Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879*, ό.π., σ. 33-37.

τές ανά σχολείο. Γενικά στα Επτάνησα ο αριθμός των μαθητών βρισκόταν μόλις στους 48,3 μαθητές ανά σχολείο και ήταν σημαντικά μικρότερος από την υπόλοιπη χώρα όπου ο μέσος αριθμός των μαθητών βρισκόταν στους 66,3 μαθητές ανά σχολείο. Ο αριθμός των μαθητών επί του πληθυσμού υπήρξε στα Επτάνησα ελαφρά μειωμένος σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα, η διαφορά αυτή όμως μειώνεται αισθητά αν δεν υπολογιστεί η Αθήνα στα ποσοστά της υπόλοιπης χώρας. Μεγαλύτερη προσβασιμότητα στη σχολική εκπαίδευση από όλα τα Επτάνησα είχαν οι κάτοικοι του δήμου Κέρκυρας, όπου οι μαθητές έφθαναν το 7,6% του πληθυσμού, ενώ τη μικρότερη οι κάτοικοι της Ζακύνθου, όπου οι μαθητές έφθαναν μόλις το 3,2% του πληθυσμού. Στο σύνολο της χώρας την μεγαλύτερη προσβασιμότητα στην εκπαίδευση είχαν οι κάτοικοι της Σύρου, με μαθητικό δυναμικό που έφθανε το 9,5% του πληθυσμού, και τη μικρότερη οι κάτοικοι της επαρχίας Βάλτου, όπου το μαθητικό δυναμικό έφθανε μόλις στο 2,7% του πληθυσμού. Γενικά διαφαίνεται μια μεγαλύτερη προσβασιμότητα στα μορφωτικά αγαθά στις αστικές και τις νησιωτικές περιοχές και μια μικρότερη στις ορεινές και αγροτικές.¹³

Η προσβασιμότητα των μαθητών στη σχολική εκπαίδευση στα Επτάνησα ανερχόταν στον μέσο όρο των 63,8 μαθητών στα εκατό αγόρια 5-10 ετών, ενώ στην υπόλοιπη χώρα ο μέσος όρος ανερχόταν μόλις στους 54 μαθητές στα εκατό αγόρια 5-10 ετών. Η διαφοροποίηση αυτή δεν ίσχυε όμως και για τα κορίτσια αφού ο μέσος όρος των μαθητριών στα Επτάνησα ήταν 12,5 μαθήτριες στα εκατό κορίτσια 5-10 ετών, δηλαδή πολύ κοντά στον μέσο όρο της υπόλοιπης χώρας, ο οποίος έφτανε στις 13 μαθήτριες στα εκατό κορίτσια 5-10 ετών. Η προσβασιμότητα των μαθητών στη σχολική εκπαίδευση ήταν σαφώς μεγαλύτερη από τον μέσο όρο στον δήμο Όρους, όπου στα 100 αγόρια 5-10 ετών τα 83 ήταν μαθητές. Καλύτερη από τον εθνικό μέσο όρο ήταν η προσβασιμότητα και στους δήμους Πάλλης, Ιθάκης και Σάμης, με 77 μαθητές στα 100 αγόρια 5-10 ετών. Στον δήμο Παξών αντιστοιχούσαν 69 μαθητές στα 100 αγόρια 5-10 ετών. Στον δήμο Κέρκυρας και στον δήμο Κρανιάς στα εκατό αγόρια πέντε έως δέκα ετών τα εξήντα δύο ήταν μαθητές ενώ για το σύνολο της χώρας ο αντίστοιχος μέσος όρος ήταν μόλις πενήντα τέσσερα. Κοντά στον εθνικό μέσο όρο βρισκόταν τα Κύθηρα με 56 μαθητές ανά εκατό αγόρια 5-10 ετών και ο δήμος Μέσσης με 55 μαθητές ανά 100 αγόρια 5-10 ετών. Η Λευκάδα με 49 μαθητές στα εκατό αγόρια 5-10 ετών και ιδιαίτερα η Ζάκυνθος με τριάντα πέντε μαθητές στα εκατό αγόρια 5-10 ετών βρίσκονταν κάτω από τον εθνικό μέσο όρο.¹⁴

Το 1879 στην Ελλάδα ο αριθμός των μαθητριών έφτανε μόλις τις 13 για

13. Βλ. Πίνακα 7.

14. Βλ. Πίνακα 8.

κάθε 100 κορίτσια 5-10 ετών. Στα Επτάνησα η κατάσταση ήταν ελαφρώς χειρότερη αφού υπήρχαν μόλις 12,5 μαθήτριες για κάθε εκατοντάδα κοριτσιών 5-10 ετών. Η μεγαλύτερη προσβασιμότητα στην εκπαίδευση για τα κορίτσια υπήρχε στο δήμο Κέρκυρας όπου στα εκατό κορίτσια πέντε έως δέκα ετών τα εξήντα ένα ήταν μαθήτριες. Ανώτερος του μέσου όρου της χώρας αλλά σημαντικά μικρότερος της Κέρκυρας ήταν και ο αριθμός των μαθητριών στον δήμο Κραναιάς, όπου σε 100 κορίτσια 5-10 ετών αντιστοιχούσαν 22 μαθήτριες, καθώς και στην Ιθάκη με δεκαέξι μαθήτριες στα εκατό κορίτσια 5-10 ετών. Ακολουθεί ο δήμος Πάλλης, στον οποίο η προσβασιμότητα των κοριτσιών στην εκπαίδευση ταυτίζεται με τον εθνικό μέσο όρο. Ο νομός Ζακύνθου με δέκα μαθήτριες στα εκατό κορίτσια 5-10 ετών, η Λευκάδα με έξι μαθήτριες ανά εκατό κορίτσια 5-10 ετών, οι Παξοί και τα Κύθηρα με πέντε μαθήτριες ανά εκατό κορίτσια 5-10 ετών βρίσκονταν κάτω από τον εθνικό μέσο όρο. Στους δήμους Όρους, Σάμης και Μέσσης δεν υπήρχε καμία προσβασιμότητα στην εκπαίδευση για τα κορίτσια.¹⁵ Τα ποσοστά φοίτησης των κοριτσιών στο πρωτοβάθμιο σχολείο είναι δείκτης της νοοτροπίας των κατοίκων και των επιδράσεων που δέχτηκαν στις επαφές τους με τον ευρωπαϊκό χώρο. Η έντονη διαφοροποίηση της σχολικής πρόσβασης των κοριτσιών στην πόλη της Κέρκυρας και στον δήμο Κραναιάς της Κεφαλονιάς, με την ιδιαίτερα μικρή σχολική προσβασιμότητα των κοριτσιών στα μικρά νησιά και τους αγροτικούς δήμους, μας δίνει και το εύρος της διαφοροποίησης των πολιτισμικών προτύπων των κατοίκων των αγροτικών και των αστικών περιοχών των Επτανήσων.

Περιφερειακή κατανομή του πληθυσμού και επαγγελματικές κατηγορίες

Στην απογραφή του 1879 εμφανίζεται ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού της χώρας και συγκεκριμένα το 58,2% απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα παραγωγής.¹⁶ Από αυτούς το μεγαλύτερο ποσοστό ίσο με το 42,1% του συνολικού εργατικού δυναμικού της χώρας ήταν γεωργοί. Οι γεωργοί αποτελούσαν και την συχνότερα απαντώμενη επαγγελματική κατηγορία. Το 6,6% ήταν κτηματίες και το 9,5% ήταν ποιμένες. Στην απασχόληση με τη γεωργία ήταν προσανατολισμένο σχεδόν το μισό του εργατικού δυναμικού της χώρας ενώ σχεδόν ένας στους δέκα κατοίκους ήταν κτηνοτρόφος.¹⁷ Στον δευτερογενή τομέα απασχολούνταν το 17,8% του εργατικού δυναμικού.¹⁸

15. Βλ. Πίνακx 8.

16. Βλ. Πίνακx 9.

17. Βλ. Πίνακx 10.

18. Βλ. Πίνακx 9.

Στον τριτογενή τομέα ήταν προσανατολισμένο το 24% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Από τα επαγγέλματα του τριτογενούς τομέα το συχνότερα εμφανιζόμενο ήταν το επάγγελμα του υπηρέτη-υπηρέτριας, όπου απασχολούνταν το 8,4% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Από αυτούς το 5,2% του συνολικού εργατικού δυναμικού ήταν υπηρέτες και το 3,2% του συνολικού εργατικού δυναμικού ήταν υπηρέτριες. Ακολουθεί το επάγγελμα του εμπόρου, όπου απασχολούνταν το 6,3 του συνολικού εργατικού δυναμικού. Ως ναυτικοί εργαζόταν το 3,3% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Το 1,6% αποτελούνταν από κληρικούς, ενώ ως δημόσιοι υπάλληλοι απασχολούνταν το 1,5% του εργατικού δυναμικού της χώρας. Τα υπόλοιπα επαγγέλματα του τριτογενή τομέα παραγωγής απασχολούσαν κάτω του 1% του εργατικού δυναμικού. Αναλυτικότερα οι δημοτικοί υπάλληλοι έφθαναν στο 0,6%, οι δάσκαλοι στο 0,4%, οι δασκάλες στο 0,1%, οι καλλιτέχνες και οι αγωγιάτες στο 0,4%, οι γιατροί και οι δικηγόροι στο 0,3%, οι μαιές στο 0,2%, οι μηχανικοί και οι φαρμακοποιοί στο 0,1%, ενώ η μικρότερη καταγεγραμμένη κατηγορία ήταν οι δημοσιογράφοι, οι μόλις έφθαναν στο 0,02% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Καταγράφεται και το μαθητικό δυναμικό όπου φαίνεται ότι το 15% του συνολικού μαθητικού δυναμικού αποτελούνταν από κορίτσια και ένα 85% αποτελούνταν από αγόρια.

Ο πρωτογενής τομέας ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένος στη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο σε σχέση με τις νησιωτικές περιοχές του Αιγαίου και του Ιονίου που ανήκαν στο τότε βασίλειο. Τα νησιά του Αιγαίου στα οποία συμπεριλαμβάνουμε και την Εύβοια φαίνεται ότι είχαν το μικρότερο ποσοστό απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Τα σχετικά πιο εύφορα νησιά του Ιονίου φαίνεται ότι είχαν σχετικά πιο ενισχυμένο τον πρωτογενή τομέα παραγωγής, υστερούσαν όμως και αυτά σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Η Στερεά Ελλάδα φαίνεται ότι ήταν σε μεγαλύτερο βαθμό από όλες τις άλλες περιοχές της χώρας προσκολλημένη στον πρωτογενή τομέα και διέθετε πολύ περισσότερους γεωργούς και ποιμένες από την Πελοπόννησο, η οποία υπερτερούσε σε κτηματίες. Οι γεωργοί φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένοι σε ποσοστά στα νησιά του Ιονίου όπου ξεπερνούν και τα ποσοστά της Πελοποννήσου. Οι κτηματίες και οι ποιμένες φαίνεται ότι ήταν λιγότεροι στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου σε σχέση με τη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Το επάγγελμα του ναυτικού κατατάσσεται στον τριτογενή τομέα παραγωγής. Ωστόσο ορισμένοι ναυτικοί πρέπει να ασχολούνταν με την αλιεία, η οποία ανήκει στον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Πάντως η εικόνα ενισχυμένης παρουσίας του πρωτογενούς τομέα παραγωγής στη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο μετριάζεται αλλά δεν ανακρίεται έστω και αν θεωρήσουμε ότι όλοι οι ναυτικοί των νησιών ασχολούνταν με την αλιεία.¹⁹

19. Βλ. Πίνακα 11.

Ο δευτερογενής τομέας παραγωγής ήταν σχετικά πιο ενισχυμένος στη Στερεά Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου. Η Πελοπόννησος και τα νησιά του Ιονίου έχουν μια σημαντικά μικρότερη συμμετοχή στη βιοτεχνική παραγωγή. Οι βιομήχανοι-βιοτέχνες ήταν σημαντικά περισσότεροι στη Στερεά Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου από τα νησιά του Ιονίου και την Πελοπόννησο. Στη Στερεά Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου ήταν σημαντικά μεγαλύτερος ο αριθμός των εργατών, ενώ ο αριθμός των εργατριών ήταν ιδιαίτερα μεγαλύτερος στην Πελοπόννησο και στα Ιόνια νησιά από τη Στερεά Ελλάδα και τα νησιά του Αιγαίου. Την πρωτοκαθεδρία τους στον δευτερογενή τομέα παραγωγής οφείλουν τόσο η Στερεά Ελλάδα όσο και τα νησιά του Αιγαίου στην ύπαρξη μεγάλης έκτασης βιομηχανικών δραστηριοτήτων στην Ερμούπολη και στην Αθήνα. Οι έμποροι ήταν περισσότεροι στα Ιόνια νησιά και στα νησιά του Αιγαίου, ενώ υστερούσαν η Στερεά Ελλάδα και η Πελοπόννησος. Όπως είναι φυσικό οι ναυτικοί είχαν σημαντικά ισχυρότερη παρουσία στα νησιά του Αιγαίου και στα νησιά του Ιονίου από τη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο.²⁰

Η διασπορά των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων και η πρόσβαση των διαφόρων κατηγοριών πληθυσμού σε αυτές υπακούει και στα Επτάνησα στην σχέση κέντρου-περιφέρειας. Η πρόσβαση στα μορφωτικά αγαθά των κατοίκων των απομακρυσμένων και αγροτικών περιοχών είναι δυσκολότερη από την πρόσβαση των κατοίκων των πόλεων. Ακόμη εντονότερος είναι ο αποκλεισμός της γυναίκας από τη διαδικασία της σχολικής αγωγής. Στα Επτάνησα παρατηρήθηκε το 1879 μια μεγαλύτερη προσβασιμότητα στα μορφωτικά αγαθά από άλλες περιοχές της χώρας. Η διαφοροποίηση αυτή περιορίστηκε στα αγόρια αφού τα κορίτσια βίωναν τον ίδιο κατά μέσο όρο κοινωνικό αποκλεισμό από τα μορφωτικά αγαθά. Η συγκριτική αποτίμηση της κατανομής των επαγγελματικών δραστηριοτήτων κατηγοριοποιημένων κατά παραγωγική δραστηριότητα και τομέα παραγωγής στα Επτάνησα σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα μάς δείχνει μια ενισχυμένη παρουσία του πρωτογενή τομέα παραγωγής στη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο σε σχέση με τα νησιά του Αιγαίου και τα Επτάνησα. Τα Επτάνησα εμφάνιζαν ενισχυμένο το εμπόριο σε σύγκριση με τα νησιά του Αιγαίου όπου οι δραστηριότητες του δευτερογενή τομέα παραγωγής ήταν περισσότερο ανεπτυγμένες από ότι στα Επτάνησα.

20. Βλ. Πίνακα 12.

Περίληψη / Summary

Στα Επτάνησα του 1879 η πρόσβαση στα μορφωτικά αγαθά των κατοίκων των απομακρυσμένων και αγροτικών περιοχών είναι δυσκολότερη από την πρόσβαση των κατοίκων των πόλεων. Εντονότερος είναι ο αποκλεισμός της γυναίκας από την διαδικασία της σχολικής αγωγής. Στα Επτάνησα παρατηρήθηκε το 1879 μια μεγαλύτερη προσβασιμότητα στα μορφωτικά αγαθά από άλλες περιοχές της χώρας η οποία περιορίστηκε στα αγόρια αφού τα κορίτσια βίωναν σε όλη την χώρα τον ίδιο κατά μέσο όρο κοινωνικό αποκλεισμό από τα μορφωτικά αγαθά. Η παρουσία του πρωτογενή τομέα παραγωγής στην Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο ήταν ενισχυμένη σε σχέση με τα νησιά του Αιγαίου και τα Επτάνησα. Το εμπόριο ήταν περισσότερο ενισχυμένο στα Επτάνησα σε σύγκριση με τα νησιά του Αιγαίου όπου ήταν περισσότερο ανεπτυγμένες οι δραστηριότητες του δευτερογενή τομέα παραγωγής.

The access of the people of distant and rural areas to education is harder, compared to the access of the inhabitants of the cities. The exclusion of women from education is quite notable. One could admit that Eptanisa in 1879 had a higher accessibility to education in comparison to other regions of the country. This differentiation affected mainly the male population, as females experienced the same exclusion from the educational institutions, in a national level. The primary production sector in Sterea Ellada and the Peloponnese was stronger compared to the islands of the Aegean and Eptanisa. Eptanisa seemed to have a more thriving commercial sector, compared to the islands of the Aegean, which had a more developed secondary production sector.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΟ 1879

ΠΙΝΑΚΑΣ 1			
Πληθυσμός κατά χωρογραφική διαίρεση			
Περιφέρεια		Πληθυσμός	Ποσοστά επί του συνόλου της χώρας
Πελοποννήσου		709,245	42.89%
Στερεάς Ελλάδος	Ανατολικής	302,589	18.30%
	Δυτικής	138,444	8.37%
Επτανήσου		244,433	14.78%
Κυκλάδων Νήσων		132,020	7.98%
Ευβοίας		83,352	5.04%
Διαφόρων άλλων Νήσων		43,684	2.64%
Σύνολο		1,653,767	

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2			
Πληθυσμός κατά τετραγωνικά χιλιόμετρα			
Νομοί και Νήσοι	Πληθυσμός	Τετραγωνικά χιλιόμετρα	Κάτοικοι ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο
Νομός Αττικής και Βοιωτίας	185,364	6,426	28.85
» Ακαρνανίας και Αιτωλίας	138,444	7,833	17.67
» Αργολίδος και Κορινθίας	122,822	4,942	24.85
» Αρκαδίας	148,600	4,346	34.19
» Αχαΐας και Ήλιδος	181,632	5,253	34.58
» Ευβοίας	95,136	4,076	23.34
» Λακωνίας	121,116	3,749	32.31
» Μεσσηνίας	155,760	3,176	49.04

ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

» Κυκλάδων	132,020	2,399	55.03
» Φθιώτιδος και Φωκίδος	128,440	5,316	24.16
Σύνολο Ελλάδας εκτός Επτανήσου	1,409,334	47,516	29.66
Νήσος Ζάκυνθος	44,522	417	106.77
» Ιθάκη	12,222	300	40.74
» Κέρκυρα	78,024	588	max 132.69
» Κεφαλληνία	68,321	805	84.87
» Κύθηρα	13,259	114	116.31
» Λευκάς	23,083	404	57.14
» Παξοί	5,002	67	74.66
Σύνολο Επτανήσου	244,433	2,695	90.70
Όλου του Βασιλείου	1,653,767	50,211	32.94

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879*, Εν Αθήναις 1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3	
Αύξηση του πληθυσμού συγκριτικά με την απογραφή του 1870	
Περιφέρειες	Αύξηση %
Πελοποννήσου	15.91
Στερεάς Ελλάδος	max 23.58
Ευβοίας	17.17
Κυκλάδων	7.07
Επτανήσου	max 6.50

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, *Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879*, Εν Αθήναις 1881.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΟ 1879

ΠΙΝΑΚΑΣ 4				
Πληθυσμός κατά τετραγωνικά χιλιόμετρα				
Νομοί και Νήσοι	Τετραγωνικά χιλιόμετρα	Οικογένειαι κατά τετραγ. χιλιόμε.	Οικοδομαί κατά τετραγ. χιλιόμε.	Αναλογία οικοδομών σε οικογένειες
Νομός Αττικής και Βοιωτίας	6,426	9.94	5.01	50.4%
» Ακαρνανίας και Αιτωλίας	7,833	3.74	2.63	70.3%
» Αργολίδος και Κορινθίας	4,942	5.29	5.51	104.2%
» Αρκαδίας	4,346	6.88	6.46	93.9%
» Αχαΐας και Ήλιδος	5,253	7.11	6.56	92.3%
» Ευβοίας	4,076	5.22	4.78	91.6%
» Κυκλάδων	2,399	13.92	14.32	102.9%
» Λακωνίας	3,749	8.00	6.76	84.5%
» Μεσσηνίας	3,176	10.29	10.53	102.3%
» Φθιώτιδος και Φωκίδος	5,316	4.86	3.97	81.7%
Παλιών Επαρχιών (πλην Επτανήσου)	47,516	6.45	5.82	90.2%
Νήσος Ζάκυνθος	417	20.13	23.58	117.1%
» Ιθάκη	300	8.49	8.55	100.7%
» Κέρκυρα	588	28.22	37.75	133.8%
» Κεφαλληνία	805	18.55	17.88	96.4%
» Κύθηρα	114	25.35	28.26	111.5%
» Λευκάς	404	11.57	12.95	111.9%
» Παξοί	67	17.77	20.16	113.4%
Επτανήσου	2,695	19.00	21.81	114.8%
Όλου του Βασιλείου	50,211	7.12	6.67	93.7%

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΟ 1879

ΠΙΝΑΚΑΣ 6Α						
Δήμοι	Εγγράμματοι άντρες επί του συνόλου των εγγράμπτων	Εγγράμμαστες γυναίκες επί του συνόλου των εγγράμπτων	Αγράμματοι άντρες επί του συνόλου των αγράμπτων	Αγράμμαστες γυναίκες επί του συνόλου των αγράμπτων	Ποσοστό εγγράμπτων επί του συνολικού πληθυσμού	Ποσοστό αγράμπτων επί του συνολικού πληθυσμού
Ζακύνθου	66.3%	33.7%	46.0%	54.0%	28.9%	71.1%
Αρκαδίων	92.5%	7.5%	52.2%	47.8%	7.5%	92.5%
Αρτεμισίων	98.6%	1.4%	50.6%	49.4%	9.2%	90.8%
Ελάτου	96.0%	4.0%	53.0%	47.0%	10.4%	89.6%
Λιθακιάς	98.3%	1.7%	46.4%	53.6%	11.8%	88.2%
Μεσογείων	96.6%	3.4%	48.9%	51.1%	12.8%	87.2%
Ναφθίων	98.7%	1.3%	54.0%	46.0%	8.5%	91.5%
Οπιταίδων	96.0%	4.0%	52.6%	47.4%	5.0%	95.0%
Υριέων	96.6%	3.4%	48.7%	51.3%	13.3%	86.7%
Ψωφίδος	94.5%	5.5%	50.2%	49.8%	9.6%	90.4%
Σύν. Ζακύνθου	75.9%	24.1%	49.0%	51.0%	17.7%	82.3%
Ιθακησίων	72.1%	27.9%	41.7%	58.3%	35.0%	65.0%
Καρνίων	97.1%	2.9%	39.2%	60.8%	22.1%	77.9%
Νηριτίων	91.7%	8.3%	31.8%	68.2%	29.6%	70.4%
Πολυκτορίων	91.2%	8.8%	28.5%	71.5%	36.1%	63.9%
Σύνολο Ιθάκης	82.0%	18.0%	36.7%	63.3%	32.8%	67.2%
Κερκύρας	61.9%	38.1%	44.0%	56.0%	38.6%	61.4%
Διαποντίων	98.6%	1.4%	32.9%	67.1%	9.2%	90.8%
Σύν. Κερκύρας	62.4%	37.6%	43.1%	56.9%	36.9%	63.1%
Απγλιωτών	97.8%	2.2%	39.2%	60.8%	21.7%	78.3%
Ακρολοφειτών	93.7%	6.3%	52.1%	47.9%	18.8%	81.2%
Αμφιπαγιτών	98.9%	1.1%	46.5%	53.5%	9.6%	90.4%
Επιζεφυρίων	95.9%	4.1%	44.1%	55.9%	17.4%	82.6%
Ιστοναίων	97.8%	2.2%	44.6%	55.4%	13.5%	86.5%
Κασσωπαίων	96.5%	3.5%	42.9%	57.1%	15.2%	84.8%
Όρους	97.0%	3.0%	44.1%	55.9%	16.0%	84.0%

ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Κυθηρίων	79.9%	20.1%	44.7%	55.3%	19.5%	80.5%
Ποταμίων	90.5%	9.5%	41.2%	58.8%	18.3%	81.7%
Σύν. Κυθήρων	85.0%	15.0%	42.9%	57.1%	18.9%	81.1%
Λευκαδίων	77.9%	22.1%	44.1%	55.9%	24.2%	75.8%
Απολλωνίων	99.6%	0.4%	43.5%	56.5%	15.7%	84.3%
Ελλομένου	99.2%	0.8%	40.4%	59.6%	18.6%	81.4%
Εξκνθείας	99.5%	0.5%	42.2%	57.8%	23.3%	76.7%
Ευγήρου	99.2%	0.8%	42.2%	57.8%	18.1%	81.9%
Καρυάς	99.1%	0.9%	45.1%	54.9%	15.1%	84.9%
Σφακιωτών	100.0%	0.0%	40.9%	59.1%	21.2%	78.8%
Ταφίων	99.5%	0.5%	44.3%	55.7%	17.0%	83.0%
Σύν. Λευκάδος	91.9%	8.1%	43.2%	56.8%	19.7%	80.3%
Αηξουρίου	72.5%	27.5%	40.6%	59.4%	23.9%	76.1%
Ανωγητών	93.7%	6.3%	46.0%	54.0%	13.5%	86.5%
Θηνιάς	91.8%	8.2%	39.5%	60.5%	21.6%	78.4%
Κατωγητών	92.7%	7.3%	46.3%	53.7%	13.4%	86.6%
Σύνολο Πάλλης	84.1%	15.9%	43.3%	56.7%	18.4%	81.6%
Σαμαίων	95.7%	4.3%	41.0%	59.0%	13.1%	86.9%
Άσσου	91.7%	8.3%	39.2%	60.8%	20.0%	80.0%
Δολιχίου	93.9%	6.1%	29.1%	70.9%	20.2%	79.8%
Πυλαρίων	93.5%	6.5%	35.8%	64.2%	14.4%	85.6%
Σύνολο Σάμης	93.6%	6.4%	37.0%	63.0%	16.4%	83.6%
Ποταμογειτόνων	86.5%	13.5%	52.0%	48.0%	4.7%	95.3%
Λευκιμμάϊων	96.9%	3.1%	45.5%	54.5%	14.2%	85.8%
Μελετιέων	97.3%	2.7%	49.5%	50.5%	7.8%	92.2%
Μεσοχωριτών	97.0%	3.0%	43.9%	56.1%	13.1%	86.9%
Παρελείων	98.6%	1.4%	43.8%	56.2%	14.0%	86.0%
Μέσσης	96.5%	3.5%	46.5%	53.5%	11.4%	88.6%
Κρανίων	66.0%	34.0%	41.1%	58.9%	39.8%	60.2%
Δειλινάτων	94.3%	5.7%	46.8%	53.2%	8.3%	91.7%
Ελίου	90.7%	9.3%	45.5%	54.5%	11.5%	88.5%
Λιβαθούς	70.0%	30.0%	37.3%	62.7%	21.1%	78.9%
Ομαλών	91.1%	8.9%	44.8%	55.2%	10.5%	89.5%

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΟ 1879

Πρόννων	92.0%	8.0%	44.8%	55.2%	12.4%	87.6%
Φαρχακλάτων	91.3%	8.7%	35.9%	64.1%	19.7%	80.3%
Κραναίνας	73.5%	26.5%	41.8%	58.2%	21.8%	78.2%
Γαϊανών	85.9%	14.1%	39.3%	60.7%	30.9%	69.1%
Λακκιωτών	94.6%	5.4%	29.3%	70.7%	35.1%	64.9%
Σύνολο Παξών	90.3%	9.7%	34.8%	65.2%	32.9%	67.1%

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6B						
Δήμοι	Εγγράμματοι άντρες επί του συνόλου των εγγραμμάτων	Εγγράμματος γυναίκες ως ποσοστό του συνόλου των εγγράμματος	Αγραμμάτοι άντρες ως ποσοστό του συνόλου των αγραμμάτων	Αγραμματος γυναίκες ως ποσοστό του συνόλου των αγραμμάτων	Ποσοστό εγγραμμάτων επί του συνολικού πληθυσμού	Ποσοστό αγραμμάτων επί του συνολικού πληθυσμού
Ζακύνθου	75.9%	24.1%	49.0%	51.0%	17.7%	82.3%
Ιθάκης	82.0%	18.0%	36.7%	63.3%	32.8%	67.2%
Κέρκυρας	62.4%	37.6%	43.1%	56.9%	36.9%	63.1%
Κυθήρων	85.0%	15.0%	42.9%	57.1%	18.9%	81.1%
Λευκάδος	91.9%	8.1%	43.2%	56.8%	19.7%	80.3%
Πάλλης	84.1%	15.9%	43.3%	56.7%	18.4%	81.6%
Σάμης	93.6%	6.4%	37.0%	63.0%	16.4%	83.6%
Κρανίων	73.5%	26.5%	41.8%	58.2%	21.8%	78.2%
Μέσσης	96.5%	3.5%	46.5%	53.5%	11.4%	88.6%
Όρους	97.0%	3.0%	44.1%	55.9%	16.0%	84.0%
Παξών	90.3%	9.7%	34.8%	65.2%	32.9%	67.1%
Σύνολο Επτανήσου	79.9%	20.1%	43.9%	56.1%	20.6%	79.4%

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7					
Απογραφή μαθητών κατά επαρχίες					
Επαρχία	Σχολεία	Μαθητές κατά σχολεία	Μαθητές Επαρχίας	Πληθυσμός Επαρχίας	Μαθητές επί του πληθυσμού
Κέα	7	110	770	10,177	7.6%
Μεγαρίδος	12	104	1,248	18,429	6.8%
Αιγίνης	4	99	396	6,646	6.0%
Ναυπλίας	11	88	968	16,019	6.0%
Άργους	16	87	1,392	24,284	5.7%
Σύρου	35	85	2,975	31,412	max 9.5%
Λακεδαιμόνος	44	84	3,696	52,519	7.0%
Σπετσών και Ερμ.	18	84	1,512	16,894	8.9%
Μαντινείας	32	83	2,656	51,247	5.2%
Κυνουρίας	27	82	2,214	31,474	7.0%
Αττικής	116	79	9,164	116,263	7.9%
Υδρας και Τροιζ.	11	77	847	17,137	4.9%
Μεσολογγίου	15	76	1,140	21,918	5.2%
Μήλου	14	75	1,050	12,971	8.1%
Καρυστίας	33	74	2,442	39,222	6.2%
Καλαμών	25	72	1,800	29,733	6.1%
Αιγιάλειας	18	70	1,260	17,208	7.3%
Ολυμπίας	18	70	1,260	29,446	4.3%
Τριγωνίας	11	70	770	17,650	4.4%
Γυθείου	12	68	816	16,365	5.0%
Πατρών	51	67	3,417	57,173	6.0%
Τριφυλίας	26	66	1,716	35,445	4.8%
Παρνασσίδος	25	65	1,625	28,807	5.6%
Γορτυνίας	45	63	2,835	45,830	6.2%
Θήρας	20	63	1,260	20,055	6.3%
Σκοπέλου	8	63	504	10,147	5.0%
Βάλτου	7	61	427	15,922	min 2.7%
Κορινθίας	43	61	2,623	48,488	5.4%
Ηλείας	44	60	2,640	65,752	4.0%
Λεβαδείας	16	60	960	20,668	4.6%

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΟ 1879

Μεσσήνης	22	60	1,320	35,631	3.7%
Νάξου	19	60	1,140	22,278	5.1%
Χαλκίδος	25	60	1,500	33,356	4.5%
Καλαβρύτων	42	57	2,394	41,499	5.8%
Θηβών	22	56	1,232	23,358	5.3%
Ξηροχωρίου	11	55	605	12,411	4.9%
Τήνου	17	55	935	12,565	7.4%
Άνδρου	25	53	1,325	22,562	5.9%
Οιτύλου	29	53	1,537	29,990	5.1%
Βονίτης και Ξηρ.	15	50	750	22,603	3.3%
Δωρίδος	20	50	1,000	22,778	4.4%
Επιδάριου Λιμνηρ.	16	50	800	22,242	3.6%
Ευρυτανίας	24	50	1,200	34,795	3.4%
Ναυπακτίας	18	50	900	25,556	3.5%
Μεγαλοπόλεως	12	49	588	20,049	2.9%
Φθιώτιδος	49	49	2,401	53,200	4.5%
Λοκρίδος	23	48	1,104	23,655	4.7%
Πυλίας	31	43	1,333	25,505	5.2%
Σύνολο χώρας εκτός Επτανήσων	1184	66.3	78,447	1,409,334	5.6%
Κυθήρων	8	76	608	13,259	4.6%
Ιθάκης	13	61	793	12,222	6.5%
Ζακύνθου	33	43	1,419	44,522	min 3.2%
Λευκάδος	24	42	1,008	23,083	4.4%
Παξών	6	36	216	5,002	4.3%
Κερκύρας	45	45	2,025	26,694	max 7.6%
Όρους	29	54	1,566	27,002	5.8%
Κρανιάς	38	50	1,900	32,203	5.9%
Σάμης	19	46	874	17,115	5.1%
Μέσσης	23	44	1,012	24,328	4.2%
Πάλλης	25	51	1,275	19,003	6.7%
Επτάνησα	263	48.3	12,696	244,433	5.2%

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8			
Αναλογία μαθητών ανά φύλο και επαρχία			
Επί 100 αγοριών ηλικίας 5-10 ετών		Επί 100 κοριτσιών ηλικίας 5-10 ετών	
Επαρχία	Μαθηταί	Επαρχία	Μαθηταί
Σπετσών και Ερμ.	84	Σύρου	max 70
Λακεδαιμόνος	78	Αττικής	57
Κυνουρίας	77	Σπετσών	34
Κέας	75	Κέας	28
Μήλου	74	Μήλου	28
Τήνου	74	Υδρας	24
Αιγιαλείας	73	Τήνου	21
Θήρας	72	Μεσολογγίου	20
Καλαμών	71	Πατρών	20
Καλαβρύτων	69	Σκοπέλου	20
Οιτύλου	68	Άργους	17
Αττικής	65	Ναυπλίας	17
Άνδρου	64	Αιγιαλείας	16
Γορτυνίας	63	Άνδρου	14
Ναυπλίας	62	Μεγαρίδος	13
Μεγαρίδος	61	Παρνασσίδος	13
Καρυστίας	60	Αιγίνης	12
Κορινθίας	58	Θήρας	12
Μαντινείας	58	Τριφυλίας	12
Παρνασσίδος	58	Ξηροχωρίου	11
Πατρών	57	Θηβών	9
Γυθείου	56	Καλαμών	9
Αιγίνης	54	Λεβαδείας	9
Δωρίδος	53	Νάξου	9
Νάξου	53	Χαλκίδος	9
Σύρου	52	Γυθείου	8
Άργους	51	Καρυστίας	8
Λοκρίδος	51	Κυνουρίας	8
Θηβών	50	Γορτυνίας	7
Σκοπέλου	49	Ηλείας	7

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΟ 1879

Λεβαδείας	48	Ολυμπίας	7
Πυλίας	48	Πυλίας	7
Μεσολογγίου	46	Φθιώτιδος	7
Τρυφιλίας	45	Τριγωνίας	6
Τριγωνίας	44	Κορινθίας	5
Φθιώτιδος	44	Λοκρίδος	5
Ξηροχωρίου	43	Βονίτ. Και Ξηρομ.	4
Ολυμπίας	42	Μαντινείας	4
Υδρας και Τροιζ.	42	Μεγαλοπόλεως	4
Ηλείας	41	Ναυπακτίας	4
Χαλκίδος	41	Βάλτου	3
Επιδ. Λιμηράς	37	Λακεδαιμόνος	3
Ευρυτανίας	37	Μεσσήνης	3
Μεσσήνης	37	Επιδ. Λιμηράς	2
Βονίτ. και Ξερομερ.	36	Καλαβρύτων	2
Ναυπακτίας	36	Οιτύλου	2
Βάλτου	29	Ευρυτανίας	1
Μεγαλοπόλεως	29	Δωρίδος	min 0
Σύνολο χώρας εκτός Επτανήσων	54	Σύνολο χώρας εκτός Επτανήσων	13
Όρους	83	Κερκύρας	max 61
Ιθάκης	77	Κρανιάς	22
Πάλλης	77	Ιθάκης	16
Σάμης	77	Πάλλης	13
Παξών	69	Ζακύνθου	10
Κερκύρας	62	Λευκάδος	6
Κρανιάς	62	Παξών	5
Κυθήρων	56	Κυθήρων	5
Μέσσης	55	Όρους	min 0
Λευκάδος	49	Σάμης	min 0
Ζακύνθου	35	Μέσσης	min 0
Σύνολο Επτανήσων	63.8	Σύνολο Επτανήσων	12.5

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9			
Οικονομική δραστηριότητα κατά τομέα παραγωγής στο σύνολο της χώρας			
Πρωτογενής	Δευτερογενής	Τριτογενής	Σύνολο
286,800	87,925	118,454	493,179
58.20%	17.80%	24.00%	100.00%

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10		
Πρωτογενής τομέας παραγωγής στο σύνολο της χώρας		
Κτηματίες	Γεωργοί	Ποιμένες
32,345	207,810	46,645
6.60%	42.10%	9.50%

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

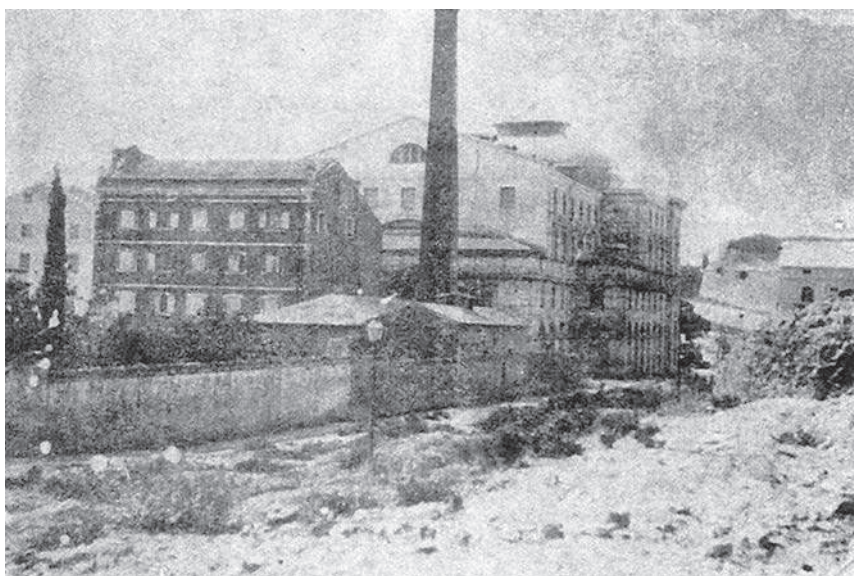
ΠΙΝΑΚΑΣ 11					
Επαγγέλματα κατά τομέα παραγωγής και κατά περιφέρεια					
		Κτηματίες	Γεωργοί	Ποιμένες	Πρωτογενής
Στερεά Ελλάδα	απόλυτες τιμές	3781	46312	17509	67602
	Ποσοστά	3.94%	48.21%	18.23%	70.37%
Πελοπόννησος	απόλυτες τιμές	19467	91272	21190	131929
	Ποσοστά	9.98%	46.78%	10.86%	67.63%
Νησιά Αιγαίου και Ιονίου συνολικά	απόλυτες τιμές	7279	66057	6627	79963
	Ποσοστά	4.51%	40.89%	4.10%	49.49%
Αιγαίο	απόλυτες τιμές	2446	26042	4574	33062
	Ποσοστά	3.09%	32.94%	5.79%	41.82%
Ιόνιο	απόλυτες τιμές	4833	40015	2053	46901
	Ποσοστά	5.86%	48.50%	2.49%	56.84%
Σύνολο χώρας εκτός Αττικής	απόλυτες τιμές	30527	203642	45326	279495
	Ποσοστά	6.74%	44.98%	10.01%	61.74%

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ ΤΟ 1879

ΠΙΝΑΚΑΣ 12					
Επαγγέλματα κατά τομέα παραγωγής και κατά περιφέρεια					
		Βιομήχανοι	Εργάτες	Εργάτριες	Δευτερογενής
Στερεά Ελλάδα	απόλυτες τιμές	9680	8369	204	18253
	Ποσοστά	12.25%	10.59%	0.26%	23.09%
Πελοπόννησος	απόλυτες τιμές	8261	4198	2721	15180
	Ποσοστά	10.01%	5.09%	3.30%	18.40%
Νησιά Αιγαίου και Ιονίου συνολικά	απόλυτες τιμές	17941	12567	2925	33433
	Ποσοστά	11.10%	7.78%	1.81%	20.69%
Αιγαίο	απόλυτες τιμές	9680	8369	204	18253
	Ποσοστά	12.25%	10.59%	0.26%	23.09%
Ιόνιο	απόλυτες τιμές	8261	4198	2721	15180
	Ποσοστά	10.01%	5.09%	3.30%	18.40%
Σύνολο χώρας εκτός Αττικής	απόλυτες τιμές	37009	30269	3766	34035
	Ποσοστά	8.17%	6.69%	83.00%	7.52%

Πηγή: Επεξεργασμένα δεδομένα εδρασμένα στα στοιχεία της απογραφής του 1879, Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος Πληθυσμός 1879, Εν Αθήναις 1881.

Η αλευροβιομηχανία Τσαλίκη, Κέρκυρα τέλος 19ου αιώνα.

Το διδακτικό προσωπικό του Αρσακείου Κερκύρας, αρχές του 20ού αιώνα.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΔΡΑΚΟΥΛΗ:
ΠΡΩΙΜΗ ΑΦΗΓΗΣΗ ΜΙΑΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Ευαγγελία Καλεράντε

*Ο Πλάτων Δρακούλης στο «πολιτικό παίγνιο»
του ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού κατά τον 19ο αιώνα*

Ο Δρακούλης εντάσσεται στους έλληνες διανοούμενους, που καθόρισαν την πορεία του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος (1885-1912).¹ Η παρουσία των σοσιαλιστικών του αρχών και θέσεων συνδέεται με την έκδοση του περιοδικού *Αρδην*.² Είναι χαρακτηριστικό ότι στον υπότιτλο αναφέρεται ότι το περιοδικό έχει ως στόχο την προάσπιση «των συμφερόντων» του ανθρώπου. Στο έντυπο επισημαίνεται ότι η πολιτική θα πρέπει να αποβλέπει στην προάσπιση των δικαιωμάτων των πολιτών. Ο Δρακούλης και όσοι εντάσσονται στη «Σχολή Δρακούλη»³ προβάλλουν την έννοια άτομο, ως φορέα δικαιωμάτων μέσα σε ένα ενεργό πολιτικό περιβάλλον, όπου η κοινωνική συνύπαρξη και η πολιτική δυναμική δημιουργούν ανάγκες και αιτήματα μέσα από τα οποία επανορίζεται η έννοια του ωφελιμισμού, της προόδου και της ευημερίας, του λαού ως συλλογικής υπαρκτής οντότητας, πέρα από τη συντηρητική εκδοχή του έθνους, που ο Δρακούλης εκτιμά ότι ως κατασκευή αποσιωπεί το σύνολο των ανθρώπων, που είναι φορείς δικαιωμάτων μέσα σε μια κοινωνία. Επομένως, το περιοδικό είχε μια αποστολή, απευθυνόμενο, στους εργάτες να τους διαπαιδαγωγήσει, να ανατρέξουν μαζί στις εμπειρίες των πολιτών άλλων χωρών και να συμβάλλει στην διεκδίκηση του πλούτου και στην ανακατανομή του, νομιμοποιώντας και τη βία ως μέσο επιτέλεσης πολιτικού έργου, που θα συμβάλλει στην ισότητα.⁴

1. Ο Δρακούλης ήταν σύγχρονος των ριζοσπαστών, Ρ. Χοϊδά (1830-1890), Π. Πανά (1832-1896) και Σ. Καλλέργη (1865-1926).

2. Τον Αύγουστο του 1885 ξεκίνησε η έκδοση και μέχρι τον Οκτώβριο είχαν εκδοθεί τρία τεύχη. Για ένα χρόνο διεκόπη η έκδοση και το *Αρδην* επανεκδίδεται τον Νοέμβριο του 1886 μέχρι και τον Ιούλιο του 1887. Ως μέλη της συντακτικής επιτροπής εμφανίζονται οι: Γ. Χαιρέτης, Σ. Καλλέργης, Η. Γιαρμάς και Γ. Παπαρρήτωρ. Βλ. (Αναλυτικά) Αρχεακό υλικό περιοδικού *Αρδην*.

3. Στη Σχολή Δρακούλη μπορούν να ενταχθούν οι: Ν. Γιαννιός (1885-1958), Ν. Δημητράτος (1894-1944), Φ. Τζουλάτι (1897- 1943) και Α. Σαραντίτης.

4. Πρβλ. Το Περ. *Αρδην* απευθύνεται στους «οι εν ιδρώτι του προσώπου των ζώντες και

Η ιδιότυπη εκδοχή σοσιαλισμού του Πλάτωνος Δρακούλη

Οι πολιτικές αρχές⁵ στις οποίες επικεντρώνεται το έργο του Δρακούλη είναι:

- 1) Ο εθνικισμός των μέσων παραγωγής και επικοινωνίας και η «κατάργηση του καπιταλισμού».
- 2) Το νομοθετικό πλαίσιο για τα εργατικά ζητήματα: α) οι ώρες απασχόλησης και οι υπερωρίες, β) τα ημερομίσθια, γ) η πρόνοια για την αποφυγή των εργατικών ατυχημάτων δ) το σύστημα ασφάλειας ε) οι παροχές για την αντιμετώπιση της ανεργίας.
- 3) Η φορολογία εισοδήματος ανάλογη με τον πλούτο.
- 4) Η αναδιοργάνωση του ποινικού συστήματος, όπου οι φυλακές θα συνδέονται με την παραγωγική διαδικασία και οι έγκλειστοι θα εργάζονται σε μονάδες παραγωγής.
- 5) Οι αλλαγές του δημόσιου χώρου, οι οποίες μέχρι τώρα παρεμποδίζονται από την πλουτοκρατία και προώθηση ανθρωπιστικών κριτηρίων.
- 6) Η δημιουργία ενός μόνιμου μισθοφορικού στρατού.
- 7) Η αλλαγή του εκλογικού νόμου, ώστε οι εργατικές και οι υπαλληλικές τάξεις να μπορούν να αντιπροσωπευθούν στο Κοινοβούλιο.
- 8) Το Κοινοβούλιο «να αλλάζει όχι κάθε τέσσερα χρόνια αλλά κάθε χρόνο».
- 9) Η παραχώρηση εκλογικών δικαιωμάτων στις γυναίκες.
- 10) Η προώθηση διαβαλκανικής ομοσπονδίας εναρμονισμένης με τα συμφέροντα των εργατών.

Για την προώθηση των δικαιωμάτων των εργατών⁶ ο Δρακούλης παρουσι-

όσοι υπό της πτώχειας και του σκότους πιεζόμενοι μοχθούν, ενώ ολίγοι συσσωρεύουσι κεφάλαια και κτήματα, άτινα κατά φυσικόν δίκαιον ανήκουσιν εις πάντα τα μέλη της κοινωνίας αναλόγως και εξίσου εργαζόμενα, είναι επάναγκες, ενόσω υπάρχει ευτυχώς παρ' ημίν η μεταιξύ εργασίας και τοπικής ζητήσεως σχετική αρμονία, διδασκόμενοι εκ των παθημάτων των άλλων δυστυχών του κόσμου εννοήσωσι και μάθωσι τα δικαιώματα αυτών, πριν η των πλουτολογικών φάσεων ανελισσομένων, αναγκασθώσι να τ' απαιτήσωσι δια βιαίων μέσων». Περ. Άοδη, τχ., 1 Οκτώβριος 1885.

5. Οι δέκα πολιτικές αρχές του Δρακούλη εκφράζουν ευρύτερες σοσιαλιστικές θέσεις, οι οποίες διατυπώνονται, κυρίως, την περίοδο 1908-1912. Ήδη, από το τέλος του 1911, με την παρουσία νέων σοσιαλιστικών κινήσεων και αριστερών σοσιαλιστών, με μαρξιστικό ρόλο, ο Δρακούλης περιθωριοποιείται και το σοσιαλιστικό κίνημα, εναρμονιζόμενο με τη διεθνή σοσιαλιστική πολιτική κουλτούρα, αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο. Βλ. M. Cossano, *La Grece Contemporaine (M.Pl. Dracoules et la question sociale en Grece)*, ed. Mdeccexii, Athenes 1912, 18-19.

6. Πρβλ. Για την οργάνωση των εργατών και τη διεκδίκηση των αιτημάτων τους, ο Δρακούλης τον χειμώνα του 1911-1912 θα ταξιδέψει στην Αίγυπτο, όπου θα διοργανώσει συγκεντρώσεις εργατών και θα ιδρύσει σοσιαλιστικές ενώσεις στην Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο.

άζει την οργάνωση ενός εργατικού κόμματος, το οποίο θα στελεχώνεται από εργάτες, οι οποίοι θα παίρνουν μέρος στην πολιτική. Οι νομοθετικές επιτροπές θα έχουν μοναδικό στόχο τη βελτίωση της ζωής των εργαζόμενων και την αναδιοργάνωση των βιομηχανικών συνθηκών. Οι βουλευτές του εργατικού κόμματος θα λειτουργούν ως διερμηνείς των εργατικών συμφερόντων, ώστε να εξασφαλιστεί το μέλλον των παραγωγικών τάξεων και του έθνους. Ειδικότερα, «οι υποψήφιοι ούτοι θα αναλάβωσι ρητώς την υποχρέωσιν να μη ασχοληθώσιν εις άλλο τι, ειμή εις την επιδίωξιν της εργατικής νομοθεσίας, και να μη δεχθώσιν οιαδήποτε θέσιν ή χαρτοφυλάκιον, επί ποιηή πανθήμου αποδοκιμασίας και καταφρονήσεως».⁷

Ο άνθρωπος ορίζεται μέσω της εργασίας του, επομένως για τον Δρακούλη δεν θα πρέπει να υπάρχει άνθρωπος εκτός εργασίας. Η πολιτεία οφείλει να μεριμνά για την εύρεση εργασίας⁸ για όλους τους πολίτες, παράλληλα για το διάστημα που θα βρίσκονται εκτός εργασίας, για ποικίλους λόγους η πολιτεία τους αποζημιώνει και αναλαμβάνει τη κάλυψη των βασικών του αναγκών. Αναφέρεται σε ένα σύστημα προστασίας των εργατικών τάξεων, προκειμένου να υπάρχει ευημερία, ισονομία και να πρυτανεύει ο ανθρωπισμός.⁹

Σύμφωνα, με τον Δρακούλη η έννοια του έθνους ορίζεται με βάση τον αριθμό των «παραγωγών», δηλαδή οι εργατικές τάξεις είναι αυτές που παράγουν πλούτο, ειδικότερα, «Εργατικάί τάξεις λογίζονται όλοι οι ζώντες από τας χείρας των, όλοι δηλαδή οι μη θησανυρίζοντες είτε από το Δημόσιον Ταμείον είτε από εισόδημα εκ κεφαλαίων ή γαίων εν είδει ενοικίου, τόκου ή κερδους. Εργάται έλληνες επομένως υπολογίζονται, μαζί με τας οικογενείας των, εις εν και ήμισυ εκατομμύριον. Εκ τούτων επείγει να οργανωθή φάλαγξ εκ δέκα χιλιάδων εργατών ως πυρήν της όλης πολιτειακής οργανώσεως».¹⁰

Ο σοσιαλισμός, όπως προβάλλεται στο περιοδικό του Δρακούλη το *Άρδην* επικεντρώνεται στην ηθική διάπλαση και την πνευματική ανάπτυξη του ανθρώ-

Βλ. M. Cossano, *La Grece Contemporaine (M.Pl. Dracoules et la question sociale en Grece)*, ό.π., 16). Βλ. Εκτενή αναφορά στην οργάνωση των εργατών στην Αίγυπτο με ειδικότερα σχόλια για το ρόλο των Ελλήνων σοσιαλιστών. Greek workers movement in Egypt. 1872-1911. *Black Flag*, London, Ιούλιος 1984.

7. Βλ. (Ενδεικτικά) Για το «Πανελλήνιο Εργατικό Κόμμα», το ιδεολογικό του πλαίσιο και την προεκλογική διακήρυξη. Εφ. *Ριζοσπάστης*, 3 Απριλίου 1909.

8. Βλ. Ο Δρακούλης προτείνει την ίδρυση κρατικών εργαστηρίων (περ. *Έρευνα*, τ. Δ', τχ. 10) και δημόσιων έργων (περ. *Έρευνα*, τ. Δ', τχ. 8) για να αποφευχθεί η ανεργία.

9. Πρβλ. Το 1906 ο Δρακούλης ιδρύει τον Ανθρωπιστικό Σύλλογο Αθηνών. Ως στόχος της οργάνωσης προβάλλεται η προώθηση ανθρωπιστικών αρχών. M. Cossano, *La Grece Contemporaine (M.Pl. Dracoules et la question sociale en Grece)*, ό.π., 12).

10. Βλ. Το πρόγραμμα του Δρακούλη, όπως συνοψίζεται από τον Β. Δουδούμη (Β. Δουδούμης, *Ζώσαι ιδέαι*, εκδ. Αντύπας, Αθήνα 1910.

που, ο οποίος αποδεσμεύεται από τη μέριμνα για το μέλλον και τη συγκέντρωση χρήματός, επικεντρώνεται στην εργασία μέσω της οποίας προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο, ώστε να επιτευχθεί ριζική τροποποίηση «του υφιστάμενου συστήματος της παραγωγής και της διανομής του πλούτου επικράτησης πραγματικής δικαιοσύνης και επίτευξης οικονομικής ανεξαρτησίας απάντων ανεξαιρέτως των ατόμων, εξ ων η κοινωνία σύγκειται».¹¹

Ο Δρακούλης απευθύνεται ιδιαίτερα στους νέους, πιστεύει ότι αυτοί που δεν έχουν φθαρεί από τη συμβατική ζωή, θα μπορούν να ανταποκριθούν στις προκλήσεις της εποχής, θα αντιληφθούν τα σοσιαλιστικά ιδεώδη, θα εκπαιδευτούν στη «σοσιαλιστική κατάσταση» και θα αναλάβουν ενεργό δράση. Από το 1885 μέχρι το 1887 διανέμει μαζί με το περιοδικό *Αρδην* το μεταφρασμένο έργο του Π. Κροπότκιν «Εκκλησις εις τους νέους».¹² Τον απασχολεί το θέμα της ηθικής και ιδιαίτερα της πολιτικής ηθικής στην οποία συνδυάζονται θρησκευτικά στοιχεία,¹³ κοινωνιολογικές απόψεις για την οργάνωση των ομάδων και κοινοτιστικές αρχές για τη μορφή οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών. Δίνει έμφαση σε μια μορφή ανθρωπισμού,¹⁴ προβάλλοντας τα ιδεώδη της συνύπαρξης σε μια αταξική κοινωνία.

Η θεωρία, του κατά της πλουτοκρατίας, η ασκητική ζωή των πολιτών μέσω της εργασίας, που αναδεικνύεται σε αξία, και ο ανθρωπισμός διαμορφώνουν την έννοια του κοινωνικού οργανισμού, που χαρακτηρίζεται από ανώτερα συναισθήματα αλληλεγγύης και αλtruισμού. Ο κοινωνικός οργανισμός συνδυάζεται με την οικολογία ως κίνηση δημιουργίας αγροπόλεων, οι οποίες θα είναι οργανωμένες, ώστε να ικανοποιούνται οι οικονομικοί όροι ανάπτυξης του πρωτογενή και δευτερογενή τομέα και ταυτόχρονα θα ικανοποιούνται οι πολίτες σε ένα περιβάλλον, που θα μπορούν να αισθάνονται ελεύθεροι και δημιουργικοί κοντά στη φύση,

11. Άρθρα του περιοδικού *Αρδην* και αργότερα του περιοδικού *Η Ερευνα* (1901) σχολιάζονται από τον ελληνικό τύπο. Μεταξύ των εντύπων είναι η εφ. *Χρόνος*. Ειδικά με τα ζητήματα του σοσιαλισμού και την κοινωνιολογική οπτική του Δρακούλη ασχολείται ο Γ. Μέξης, δημοσιογράφος στην εφημερίδα *Χρόνος*. Βλ. (Ενδεικτικά) «Ελληνικός Σοσιαλισμός», *Χρόνος*, 7 Μαρτίου 1909, το *Φως εκ των έδων* (1894).

12. Πρβλ. Η μετάφραση του έργου του Κροπότκιν (1842-1921) «Εκκλησις εις τους νέους», γίνεται την ίδια περίοδο που ο Δρακούλης γράφει το βιβλίο «Τι είναι κοινοτισμός».

13. Βλ. (Ενδεικτικά) «Ο Σοσιαλισμός δεν ζητεί άλλο τίποτε παρά να εφαρμοσθούν τα διδάγματα του Χριστού, καθ' α διατεούνται εις το Ευαγγέλιον ως θεμέλια του Χριστιανισμού. Ο Σοσιαλισμός ζητεί να μεταμορφωθεί η κοινωνία, ήτοι να βασιλεύσι η αγάπη, εσυντωθή ο Μαμμωνάς, και επικρατήση αμονία, δικαιοσύνη και ευπορία όλων». (Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, πρόγραμμα Αθήναι, 11 Δεκεμβρίου 1911).

14. Βλ. Ο Δρακούλης συνδέει τον ανθρωπισμό, με τη πρόοδο και τον πολιτισμό, και για την Ελλάδα «το παν είνε να αναζωωγηθή ηθικός». (*Ερευνα* τ. Α', τχ. 1)

διότι το κριτήριο ανάπτυξης αυτών των πόλεων θα βασίζεται στις «*νεωτέρας κοινωνιολογικές, αρχιτεκτονικές και οικονομικές αρχές*».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίοδος από το 1910 έως το 1918, που ο Δρακούλης περνά από διαφορετικές πολιτικές φάσεις, με την ίδρυση πολιτικού κόμματος και με τη συμμετοχή του στις εκλογές, που καθορίζεται μια πολιτική πορεία και στάση, που περνά μέσα από το κλίμα εμπιστοσύνης προς τον Βενιζέλο¹⁵ αλλά και την ενδυνάμωση των σοσιαλιστικών κινήσεων, που αργότερα θα εκφραστούν με την ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος (ΣΕΚΕ). Παρακολουθεί τις διαδικασίες στους βαλκανικούς πολέμους και τον α' παγκόσμιο πόλεμο και με ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχολιάζει τη ρωσική επανάσταση,¹⁶ δίνοντας έμφαση στην αναμόρφωση της κοινωνίας μέσω της «*πρόταξης*» των συμφερόντων των εργατών.

Προβληματισμοί για τη γυναικεία εκπαίδευση και ένταξη της στην πολιτική των δικαιωμάτων

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο έργο του Δρακούλη η σύνδεση του σοσιαλισμού με την εκπαίδευση. Η αναμόρφωση της κοινωνίας θα επιτευχθεί μέσω των αλλαγών επανανομισμών και οριοθετήσεων και στην εκπαίδευση.¹⁷ Έμμεσα θέτει ζητήματα: για τον ρόλο της εκπαίδευσης, τις ομάδες πληθυσμού στις οποίες απευθύνεται, τις ανισότητες που δομούνται με την ίδια την παροχή ή όχι του δικαιώματος της εκπαίδευσης, καθώς και για την ποιότητά της.

Στην προσέγγισή του η γενική έννοια της εκπαίδευσης αναλύεται σε λειτουργικές πολιτικές¹⁸ συνιστώσες που δομούν τα διαφορετικά επίπεδα της εκπαί-

15. Βλ. (Ενδεικτικά) Απόψεις του Δρακούλη για τον Ε. Βενιζέλο: «*Ανόρθωσις, κατ' εμέ, σημαίνει ικανοποίησιν τοιαύτην του αντιπλουτοκρατικού πνεύματος, ώστε να επιβαρυνθώσιν οι πλούσιοι με τας ανάγκας της Πολιτείας και ν' απαλλαγῇ των φόρων ο εργατικός κόσμος. Την ανόρθωσιν ταύτην υπόσχεται ο κ. Βενιζέλος, και ομολογῶ ότι πιστεύω εἰς τας υποσχέσεις του. Θα ψηφίσω τα μέτρα του, τα οποία θα τείνουν εἰς τὴν πτώσιν της κεφαλαιοκρατίας, ἀλλὰ θα καταψηφίσω παν μέτρον, τείνον εἰς ἐνίσχυσιν της κεφαλαιοκρατίας*». («*Το Αντιπλουτοκρατικὸν Πνεῦμα*», ἀγόρευση του Δρακούλη στη Βουλὴ, 1910).

16. Βλ. Πρόλογος του Δρακούλη στο: *Ρωσικὸ Σύνταγμα*, 1918 (μετάφραση Π. Δρακούλης, Αθήνα 1922).

17. Βλ. Εκτενές κεφάλαιο για τη σχέση ανθρωπισμού-εκπαίδευσης στο βιβλίο του Δρακούλη *Εγκληματικότητα και ανθρωπισμός*.

18. Καθοριστική φαίνεται να ήταν για τη συγκρότηση των πολιτικών και εκπαιδευτικών του απόψεων η περίοδος της φοίτησης του στην Αγγλία, καθώς και η μετέπειτα παραμονή του (1887-1899), ως καθηγητῆ Ἑλληνικῆς Γλώσσας στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, όπου εκδόθηκαν οι διαλέξεις του στα αγγλικά και μεταφράστηκαν στα ελληνικά (Drakoulis, 1897, Δρακούλης, 1897).

δευσης ως πεδία γνώσης με εστίαση στη σοσιαλιστική αναμόρφωση της κοινωνίας. Με τους όρους της σύγχρονης πολιτικής θεώρησης προσδιορίζει το άτομο, ως πολίτη αναζητώντας ρόλους στους οποίους συνυπάρχει η ατομικότητα με τη συλλογικότητα. Με βάση αυτή την οπτική και με κοινωνιολογική διερεύνηση,¹⁹ αναφέρεται σε δομές και σχήματα που αποκλείουν ή περιθωριοποιούν άτομα ή ομάδες. Το αίτημα της ελευθερίας και της κοινωνικής αναμόρφωσης εμπεριέχεται σε ένα σύστημα καθολικής παιδείας. Στο σημείο αυτό κατηγοριοποιεί τις ομάδες των απαιδευτων με αναφορά στην αναγκαιότητα εκπαίδευση της γυναίκας, των παιδιών αλλά και όλων αυτών που δεν έτυχαν παιδείας.

Ο Δρακούλης συνδέει τη χειραφέτηση της γυναίκας με την εκπαίδευση,²⁰ θέτει το θέμα με πολιτικούς όρους, προβάλλοντας τα δικαιώματά τους σε συνάρτηση με την πολιτική ελευθερία. Επομένως, η εκπαίδευση θα συμβάλλει στο να αντιληφθεί η ίδια η γυναίκα ως άτομο την ελευθερία με την οικουμενική της διάσταση, προκειμένου να διεκδικήσει δικαιώματα. Φαίνεται να πιστεύει, όπως ο Fourier, ότι γενικότερα η «κοινωνική πρόοδος και οι αλλαγές των διαφόρων περιόδων συντελούνται λόγω της πορείας των γυναικών προς την ελευθερία, κι ότι η κοινωνική παρακμή είναι ευθέως ανάλογη της συρρίκνωσης της ελευθερίας των γυναικών».²¹ Η εκπαίδευση συνδέεται στο έργο του με έναν ιδιότυπο ανθρωπισμό,²² που καθορίζει και ρυθμίζει τις ανθρώπινες σχέσεις, που ερμηνεύει την ένταξη των γυναικών στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή μέσα από ένα ανοιχτό σύστημα παιδείας, που θα συμπεριλάβει ατομικές επιδιώξεις και κοινωνικά προτάγματα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μια περίοδο διαμόρφωσης ενός ιδεολογικού πλαισίου, όπου με βιολογικούς όρους προβάλλεται η διαφορά των φύλων και με κοινωνικούς το έμφυλο κοινωνικό πρότυπο για τις γυναίκες, που τις περιορίζει

19. Μετά τις νομικές του σπουδές, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στην Οξφόρδη, εμπόθηκε στην κοινωνιολογική προσέγγιση θεμάτων, αναδεικνύοντας άλλες διαστάσεις των κοινωνικών ζητημάτων στην επιστημονική ελληνική κοινότητα.

20. Βλ. (Ενδεικτικά) Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στην εκπαίδευση των γυναικών, που τις θεωρεί πολίτες της χώρας (Δρακούλης, 1912). Το ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση της γυναίκας υποδηλώνεται και στις ιδιαίτερες μελέτες που έχει κάνει για την εκπαίδευσή τους σε άλλες χώρες. Βλ. (Ενδεικτικά) Δρακούλης Π., «Η γυναικεία εκπαίδευσις εν Αμερική», περ. *Παρουσμός*, ΙΔ', (1891), 132-134.

21. Βλ. Σχολιασμό για τις εκπαιδευτικές απόψεις του Marx στο: Fourier (1808). Βλ. (Συγκριτικά), «Πώς θα είναι η κοινωνία του μέλλοντος», περ. *Σοσιαλιστής*, αρ. 6 (14-21 Ιούλ. 1890), 4-2.

22. Βλ. (Ενδεικτικά) «Διανοητική επανάσταση», περ. *Σοσιαλιστικός Σύλλογος*, αρ. 10 (12.03.1894), 2 και αρ. 11 (05.04.1894), 2 [ανυπόγραφο] και «Ο ανατέλλων ανθρωπισμός», περ. *Έγερσις*, αρ. 98 (08.04.1895), 3-4.

σε συγκεκριμένους δεσμευτικούς αποδεκτούς ρόλους, ο Δρακούλης συνδέει τη δημοκρατία, τον ανθρωπισμό και τον σοσιαλισμό ως δυνατή συνθήκη, που μέσω της εκπαίδευσης θα διαμορφωθεί μια νέα κατάσταση στην οποία άνδρες και γυναίκες²³ με την εργασία τους σε ένα περιβάλλον που θα σέβεται τον άνθρωπο θα απολαμβάνουν εκπαίδευση «κατά την κρίσιν εκάστου» και θα συμβάλλουν με την τριώρη υποχρεωτική εργασίας τους. Πρόκειται για τη γενικότερη θέση του για την εξάλειψη της φτώχειας και της αμάθειας και την διαμόρφωση του μέλλοντος με τη συμμετοχή των ατόμων, ανδρών και γυναικών. Επομένως, στο πλαίσιο αυτό η εκπαίδευση συνδέεται με την κοινωνική δικαιοσύνη για τη διαμόρφωση ενός (νέου κοινωνικού συστήματος).

Οι απόψεις του θα πρέπει να συσχετιστούν με τις νεωτερικές σοσιαλιστικές θέσεις, όπως διαμορφώνονται στην Αγγλία, που φαίνεται να κατευθύνουν τη σκέψη του και να καθορίζουν τις θέσεις του.²⁴ Την περίοδο αυτή τα κινήματα των εργατικών σωματείων εκφράζουν το αίτημα για ένα εθνικό σύστημα εκπαίδευσης, μη θρησκευτικό, που οδηγεί σε εκπαιδευτικές συμμαχίες, οι οποίες απαιτούν δωρεάν υποχρεωτική εκπαίδευση, μη θρησκευτική και χρηματοδοτούμενη από το εθνικό σύστημα εκπαίδευσης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης απασχολεί την προοδευτική διανόηση και τους συλλόγους γυναικών. Ειδικότερα, το θέμα της εκπαίδευσης συνδέεται με την εργασία και το δικαίωμα ψήφου. Επομένως, το θέμα της εκπαίδευσης²⁵ των γυναικών με φιλελεύθερους αλλά και σοσιαλιστικούς όρους συνδέεται με το ευρύτερο πλαίσιο των δικαιωμάτων των γυναικών με επικέντρωση, κυρίως την πρόοδο που έχει συντελεστεί στην Αγγλία.²⁶ Ενώ η κυρίαρχη ιδέα για την εκπαίδευση των κοριτσιών

23. Για τη γυναικεία χειραφέτηση βλ. Φ.Χ., «Προς τας γυναίκας», *Αρδηρ*, αρ. 8 (Μαρτ. 1887), 51. – «Επιστολικόν Δελτίον», *Αρδηρ*, αρ. 4. (Νοέμ. 1886), 24. – *Φως εκ των ένδον*, 13,173. «Σκέψεις περί της συγχρόνου Ελληνίδος», 189 και «Αποκατάστασις γυναικός», 18-58.

24. Βλ. Γενικά για την οργάνωση της εκπαίδευσης, τη δομή και το περιεχόμενο, την περίοδο αυτή: (T. Wyse, *Education in the United Kingdom*, eds. Central Society of Education, London 1837 – J.S. Maclure, *Educational Documents, England and Wales, 1816 to the Present Day*, eds. Taylor & Francis, London 1986. – H. Perkin, *The Origins of Modern English Society*, eds. Routledge, New York 1985). Το κίνημα της εργατικής τάξης στην Αγγλία αναπτύσσεται προς νέες κατευθύνσεις με μια ανάκαμψη της μαρξιστικής σκέψης, που οδηγεί σε επώνυμες εκδοχές επαναστατικού σοσιαλισμού, όπως αυτές εκφράζονται στο έργο του W. Morris (1994).

25. «Η ψήφος της γυναικός εις το αγγλικόν κοινοβούλιον», 17/791 (1904), σ. 5, και «Υπέρ της γυναικείας γυμνασιακής παιδείσεως», *Εφημερίς των Κυρίων* Θ/405 (1885), σ. 1.

26. Ενδεικτικά, η εξέλιξη της ψήφου των γυναικών στην Αγγλία. (P. Hollis, "Women in Council: Separate Spheres, Public Space" in book: *Equal* Hollis, 1987) .

ήταν ότι θα έπρεπε να είναι περιορισμένη, ήδη στις αρχές του 1900, δίνεται έμφαση στη γυναικεία μόρφωση, στην αξιοπρέπεια του χαρακτήρα και στην καλλιέργεια που συνδέεται με την κουλτούρα.²⁷

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αρχές των σοσιαλιστών που οι απόψεις του Δρακούλη φαίνεται να είναι κυρίαρχες. Το θέμα της εκπαίδευσης διαμορφώνεται ως υποχρέωση της πολιτείας προς τον πολίτη. Προτείνει ένα σύστημα σχολείου που να απευθύνεται στο λαό θέτοντας το ζήτημα της μορφής του σχολείου, των αναλυτικών προγραμμάτων και της γλώσσας. Αναφέρεται στην υποχρεωτική εκπαίδευση, και εδώ θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος ότι δεν πρωτοτυπεί, καθώς ήδη από το Σύνταγμα του 1836, στις πρώτες βασικές αρχές για την εκπαίδευση, γίνεται λόγος για την υποχρεωτική εκπαίδευση. Η καινοτομία έγκειται στην προσέγγιση για την υποχρεωτική εκπαίδευση, που τη συνδέει άρρηκτα με τη δομή της ελληνικής κοινωνίας και το σύστημα που πρέπει να εφαρμοστεί, ώστε να γίνει δυνατή η υποχρεωτική εκπαίδευση. Αναγνωρίζει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα κατώτερα στρώματα με τη μορφή εργασίας στο εργοστάσιο²⁸ και στους αγρούς και προτείνει τον περιορισμό των «εργασίμων ωρών» με την ταυτόχρονη αύξηση των ημερομισθίων και την ανάπαυση των εργαζομένων επί μία ημέρα την εβδομάδα, ώστε οι οικογένειες να στηρίξουν την εκπαίδευση των παιδιών τους, να περιοριστεί η παιδική εργασία, μέσω και της δωρεάν παροχής της εκπαίδευσης.²⁹

Στο σχέδιο αυτό μιας λαϊκής εκπαίδευσης εντάσσονται άνδρες και γυναίκες, καθώς η μεταβολή των έμφυλων κοινωνικών ρόλων συνδέεται με την κοινωνική μεταβολή. Με την οπτική αυτή γίνεται κριτική στην «ασθενή θέση της γυναίκας», η οποία αδικείται πολύ περισσότερο ως «θύμα της θηριωδίας και της

27. C. Dydouse, *Girls Growing up in Late Victorian and Edwardian England*, ed. Routledge, London 1981.

28. in Council: Separate Spheres, Public Space” in book: *Equal* Hollis, 1987).

C. Dydouse, *Girls Growing up in Late Victorian and Edwardian England*, ed. Routledge, London 1981.

. Βλ. Όπως παρατηρεί ο E. Hobsbawn (E.J. Hobsbawn, *Industry and Empire*, ed. Penguin Group, London, 1969) οι τεχνικές εξελίξεις στο δεύτερο μισό του δεκάτου ενάτου αιώνα απαιτούσαν κάποια γνώση, έτσι συνδεόταν η βιομηχανία και η επιστημονική πρόοδος με την παροχή του δικαιώματος της εκπαίδευσης. Ο E. Durkheim (1956) παρατηρεί ότι στις κοινωνίες θα πρέπει να υπάρχει ένας βαθμός ομοιογένειας, η εκπαίδευση βοηθάει το παιδί να συνειδητοποιήσει τις ουσιαστικές ομοιότητες που απαιτεί η συλλογική ζωή.

29. Βλ. Αναλυτικά για τις θέσεις των σοσιαλιστών: περ. «Σοσιαλιστικός Σύλλογος», αρ. 1, 14.08.1893, 1 (Π. Νούτσος, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1995, 244-245).

κτηνωδίας την οποία αναπτύσσει η χρηματοκρατία και η υποκρισία του αιώνα μας».³⁰

Παρατηρούμε μια διαφοροποίηση των αιτημάτων στην Ελλάδα, για την εκπαίδευση των γυναικών, όπως διαμορφώνονται συγκριτικά με τους συντηρητικούς συλλόγους –«Σύλλογο των Κυριών» και «Γυναικείαν Ένωσιν των Ελληνίδων»– και τον σοσιαλιστικό «Σύλλογο των Γυναικών», που εντάσσει το θέμα της χειραφέτησης των γυναικών στην εκπαίδευσή τους και στην ισότιμη παρουσία τους στην κοινωνία. Μέσω του σοσιαλισμού, που εκφράζει ο «Σύλλογος των Γυναικών» εκτιμάται ότι θα παύσουν οι όποιες μορφές ανισότητας και θα προωθηθεί η αναμόρφωση της κοινωνίας.

Ευρύτερες σοσιαλιστικές απόψεις και θέσεις για την εκπαίδευση

Στο θέμα της εκπαίδευσης ο Δρακούλης επισημαίνει την ανάγκη ύπαρξης ενός σχολείου που θα παρέχει σύγχρονη εκπαίδευση, αξιοποιώντας «τας υπαγορευσεις της προοίους επιστήμης και του νεωτέρου πνεύματος». Επομένως, το ζήτημα είναι να εξασφαλιστεί μια καθολική εκπαίδευση η οποία θα κοινωνικοποιήσει τα άτομα με βάση την ισότητα και τον ανθρωπισμό αναμορφώνοντας τις κοινωνικές και τις πολιτικές δομές. Διακρίνεται ένα εκπαιδευτικό σύστημα που υποστηρίζει τυπικές και άτυπες μορφές εκπαίδευσης. Εκτός από τα κοινοτικά σχολεία πρωτοβάθμιας, κυρίως εκπαίδευσης, προβλέπεται στο σχέδιο του, η ίδρυση γεωργικών και βιομηχανικών σχολών για την ανάπτυξη της γεωργίας και της βιομηχανίας, προκειμένου να επιτευχθεί η εκπαίδευση των αγροτών και των εργατών. Αν και οι δύο μορφές εκπαίδευσης εντάσσονται στην τυπική εκπαίδευση, γίνεται αναφορά σε ένα σύστημα άτυπης εκπαίδευσης με την ίδρυση βιβλιοθηκών και αναγνωστηρίων για την μόρφωση των πολιτών. Είναι αξιοσημείωτο ότι γίνεται αναφορά στην υποχρεωτική εκπαίδευση και των αγραμμάτων στρατιωτών και φυλακισμένων πολιτών.

Το θέμα της καθολικής υποχρεωτικής εκπαίδευσης συνδέεται ήδη στην Ευρώπη με νομοθετικά μέτρα για τη ρύθμιση της παιδικής εργασίας.³¹ Το βιομηχανικό περιβάλλον που διαμορφώνεται απαιτούσε εργατικό δυναμικό με στοιχειώδεις γνώσεις. Αν ο καπιταλισμός επιλέγει την εκπαίδευση για να εξυπηρετήσει τους στόχους του, οι σοσιαλιστές εκτιμούν ότι η εκπαίδευση θα λειτουργήσει ως

30. Βλ. Απόψεις που συνδέουν τη μη μόρφωση των γυναικών με τον καπιταλισμό και τη στέρηση του δικαιώματος της εκπαίδευσης στους αδύναμους που ανήκει και η γυναίκα. Περ. Σοσιαλιστικός Σύλλογος, αρ. 3, 15.09.1893, τχ. 1, σ. 252.

31. Βλ. (Ενδεικτικά) αγγλικό στοιχειώδη Νόμο του 1870 και τον αντίστοιχο του 1882. (M. Ishay, *Η ιστορία των δικαιωμάτων*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ. 342-343).

μέσο χειραφέτησης, διεκδικήσεων και προώθησης του σοσιαλισμού, ως συστήματος για τη διαμόρφωση της δίκαιης κοινωνίας.

Οι απόψεις του Δρακούλη συσχετίζονται και με το ειδικό πλαίσιο του σοσιαλδημοκρατικού φιλελευθερισμού, όπως εκφράζεται κυρίως από τον J.S. Mill,³² με την έμφαση στην ατομική μόρφωση και την πολιτική συμμετοχή σε αντιδιαστολή με την αφηρημένη έννοια των ατομικών δικαιωμάτων. Ειδικότερα, επισημαίνει την ανάγκη αλφαριθμητισμού του πληθυσμού, που τον συνδέει με το καθολικό εκλογικό δικαίωμα.³³

Επισημαίνεται ότι αυτή την περίοδο το θέμα της εκπαίδευσης στον καπιταλισμό για ευρύτερα στρώματα πληθυσμού βασιζόταν σε μια «εργαλειακή γνώση»,³⁴ που επισημαίνει την αναπροσαρμογή στις διαμορφούμενες οικονομικές δομές. Για τον σοσιαλιστή Δρακούλη η εκπαίδευση που πρέπει να παρέχεται στα υποκείμενα συνδυάζει την «εργαλειακή γνώση» με την ηθική και τον ανθρωπισμό σε μια γενικότερη έκκληση για κοινωνική δικαιοσύνη και σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Οι απόψεις του Δρακούλη για τα θέματα παιδείας και η σύνδεση κράτους, δημόσιας δωρεάν εκπαίδευσης με την μόρφωση της εργατικής τάξης αντανακλάται στο έργο των Μαρξ-Ένγκελς. Ήδη από το 1868 οι σοσιαλιστές τόνιζαν την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης για τη λειτουργία ενός ευρύτερου μοντέλου συνειδητότητας της εργατικής τάξης και διαμόρφωσης της ιδιότητας του πολίτη ως φορέα κοινωνικών δικαιωμάτων.³⁵ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ορισμός της εκπαίδευσης που δίνεται από τους Μαρξ-Ένγκελς. Στις αποσπασματικές εκπαιδευτικές απόψεις του Δρακούλη φαίνεται να λαμβάνεται υπόψη το γενικό μαρξιστικό πλαίσιο.³⁶

Παρατηρούμε ότι οι γενικές απόψεις του Δρακούλη και των σοσιαλιστών

32. J. Mill, *On Socialism*, eds. Prometheus Books, New York 1976.

33. J. Mill, *On liberty and other essays*, eds. Oxford University Press, Oxford 1991.

34. Πρβλ. Η έννοια της «εργαλειακής γνώσης» αντιδιαστέλλεται με την «ανθρωπιστική» και την «χειραφετική». (J. Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, eds. University of Minnesota Press, Minneapolis 1979). Η έννοια της «εργαλειακής γνώσης» συνδέεται με τις μεταβιομηχανικές κοινωνίες. (D. Bell, *The coming of Post-Industrial Society*, ed. Basic Books, London 1973).

35. Βλ. (Αναλυτικά) Για την έννοια πολίτη στη σοσιαλιστική κοινωνία (K. Marx, *Instructions to the delegates to the Geneva Congress, The first international and after in: Political Writings*, eds. Penguin, London 1991).

36. Πρβλ. Τις απόψεις του Α. Gramsci (A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, ed. Electric Book, London 1971) για το ζήτημα της εκπαίδευσης, όπου σε άλλα σημεία την αναφέρει ως τμήμα του κράτους και σε άλλα ως τμήμα της κοινωνίας πολιτών. Ωστόσο είναι σαφές ότι το κράτος παρεμβαίνει στην οργάνωση και στη δομή του σχολείου, καθώς τα

για την εκπαίδευση ταυτίζονται με αρκετές από τις απόψεις που διατυπώνονται στην Ελλάδα από τον Αλ. Παπαναστασίου στην *Ιδρυτική Διακήρυξη του Κόμματος των Κοινωνιολόγων*. Αργότερα στα νομοσχέδια του 1913, προτείνεται ένα σύστημα εκπαίδευσης θέτοντας ρεαλιστικότερους στόχους για την τυπική εκπαίδευση, προσπαθώντας να δοθεί νόημα και περιεχόμενο στο αίτημα της υποχρεωτικής, δωρεάν εκπαίδευσης. Η νομοθετική επικέντρωση στη γυναικεία εκπαίδευση και στην Ελλάδα συνδέεται με το γενικότερο πρόταγμα της ατομικής πρόοδου και της κοινωνικής αναμόρφωσης. Το ζήτημα του προσανατολισμού της εκπαίδευσης προς τα λαϊκότερα στρώματα και τη γυναίκα ως ζητούμενα σε μια αστική κοινωνία, όπως διατυπώνεται από τους Φιλελεύθερους, έστω και αν δεν ψηφίζονται τα νομοσχέδια, εκφράζει την αλλαγή της οπτικής για την εκπαίδευση,³⁷ και μέχρι και το 1964 φαίνεται οι απόψεις των σοσιαλιστών τυπικά ή άτυπα να επηρεάζουν τη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής.

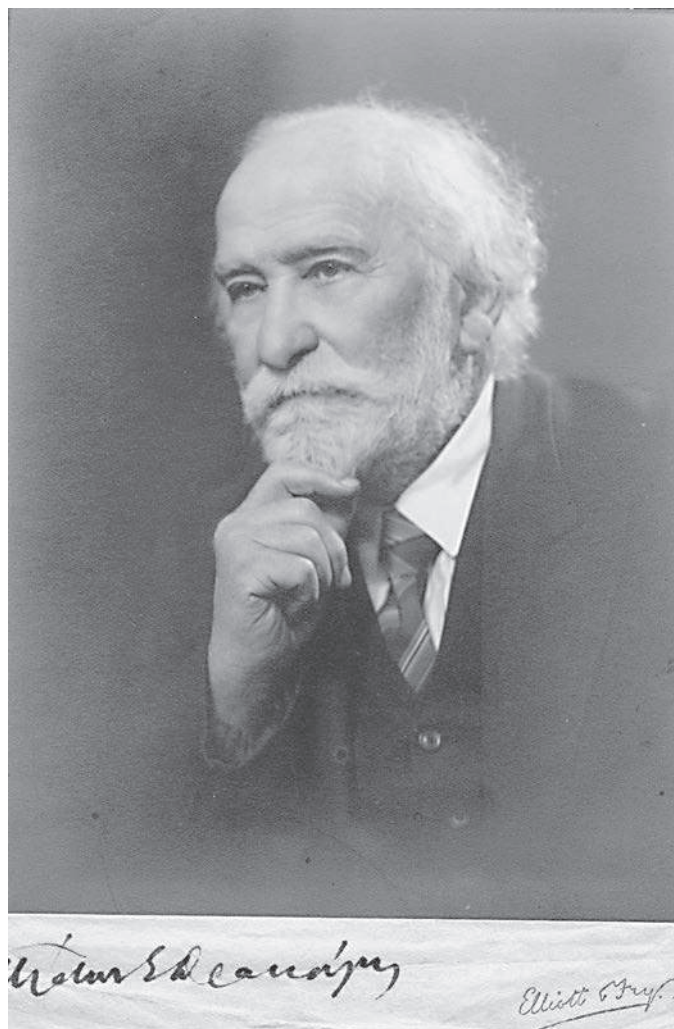
Περίληψη / Summary

Στην εισήγηση μας εξετάζονται οι πολιτικές απόψεις του Π. Δρακούλη σε άμεση αναφορά με το ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής. Προσεγγίζονται οι ιδιότυπες σοσιαλιστικές του απόψεις σε άμεση αναφορά με το πολιτισμικό και κοινωνικό κεφάλαιο των δυο χωρών αναφοράς Ελλάδα και Αγγλία. Μελετώνται διεξοδικά εφημερίδες, περιοδικά και βιβλία της περιόδου δράσης του Δρακούλη, όπως επίσης και σύγχρονα βιβλία που εξετάζουν ειδικότερα θέματα διασυνδέσεων των σοσιαλιστών της εποχής και των ευρύτερων πολιτικών τους στόχων.

The present paper is concerned with P. Drakoulis' political standpoints which are directly related to the historical, political and social framework of the corresponding era. His particular political views are approached being strongly associated with the cultural and social capital of the two countries, Greece and England. Newspapers, magazines and books with reference to Drakoulis' field of action are thoroughly scrutinized. Besides, modern books of similar issues about the association of socialists of the specific era and their broader political objectives are also scrutinized.

σχολεία είναι σημαντικά στη διαδικασία της κρατικής συγκρότησης. Έτσι, η εκπαίδευση είναι βασικός όρος στην έννοια της «ηγεμονίας».

37. Μια προσέγγιση για τα νομοσχέδια του 1913 στο: Ε. Καλεράντε, *Εκπαιδευτική Πολιτική: Τα νομοσχέδια του 1913*, εκδ. Κέλωρ, 2009.

Πλάτων Δρακούλης.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ 1ου ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ ΖΑΚΥΝΘΟΥ
ΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ.
ΑΝΘΟΛΟΓΗΣΗ ΔΙΑΚΕΚΡΙΜΕΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ
ΠΟΥ ΦΟΙΤΗΣΑΝ ΣΕ ΑΥΤΟ

Παναγιώτα Ακτύπη – Διονύσιος Πόθος – Λευκοθέα-Βασιλική Ανδρέου

Εισαγωγή

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί προϊόν ερευνητικής εργασίας με αντικείμενο το 1ο Γενικό Λύκειο Ζακύνθου, αλλά επίσης φιλοδοξεί να επιχειρήσει ένα ταξίδι στο χρόνο. Ταξιδεύουμε μέσα στα γαλάζια νερά του νότιου Ιονίου και συγκεκριμένα της Ζακύνθου και του πρώτου Γυμνασίου-Λυκείου του νησιού, που εκεί στους πρόποδες του Κάστρου επιβλητικά και σταθερά ατενίζει, παρακολουθεί και αφουγκράζεται από το 1954 το Ιόνιο πέλαγος. Κλείνει το μάτι υποδεχόμενο στον χώρο του τους μύστες αλλά και τους διδασκόμενους τη γνώση, τη φιλομάθεια, την περιέργεια, τη διερεύνηση, την αμφισβήτηση. Προσδοκά και επιδιώκει ούριο άνεμο για να εμψύσσει στους επαΐοντες δασκάλους αλλά κυρίως στους μαθητές που φιλοξενεί, τις αξιωματικές αρχές της αγάπης, της συνεργασίας, της αμοιβαίας κατανόησης, της αποδοχής, της ενσυναίσθησης. Βρίσκεται σε ετοιμότητα και αγωνιστική στάση να εξασφαλίσει κοινωνική ειρήνη και συνοχή, μια οργανωμένη πολιτεία που νοιάζεται για την παιδεία και την ευεξία δασκάλων, διδασκομένων και των οικογενειών τους. Βασικός στόχος της παρούσας πλοήγησής του αποτελεί μια απόπειρα διερεύνησης των ανθρώπινων πόρων που φιλοξένησε από το 1954, χρόνο λειτουργίας του σχολείου μετά από τον καταστροφικό σεισμό του 1953, αλλά και των προηγούμενων γενεών που φοίτησαν σε άλλη τοποθεσία σε αυτήν την «υλήεσσα» νήσο της ποίησης και του πολιτισμού. Τα μέσα του ταξιδιού του παρέχονται από αρχεία, βιογραφικές αναφορές, ζωντανές συναντήσεις με αποφοίτους και επιτόπια παρατήρηση της προσωπικής τους σφραγίδας – συμβολής στην κοινωνική, πολιτιστική, οικονομική ανάπτυξη της εποχής τους στον τόπο μας αλλά και σε ένα διεθνές και παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, ανεξάρτητα από τόπο διαμονής. Το σημαντικότερο μέσο όμως που το ενδυναμώνει στις εν δυνάμει κακοκαιρίες, φουρτούνες του ταξιδιού αποτελεί η διαχρονική σύμπραξη γενεών με τους/τις νυν μαθητές/τριες της Α' και Β' τάξης του παρόντος 1ου Γενικού Λυκείου Ζακύνθου. Εμπλέκονται ενεργά για την εύρεση ενός ήρεμου, απάνεμου λιμανιού που θα τους εμπλουτίσει με γνώσεις, σχέ-

ψεις, παρατηρήσεις, εντυπώσεις, προοπτικές αλλά και με παραδείγματα καλών πρακτικών προηγούμενων επιτυχημένων ταξιδιωτών αυτού του συγκεκριμένου και αρχαιότερα ναυλωμένου σκαριού της παιδείας της Ζακύνθου, που ονομάζεται από το 2006 1ο Γενικό Λύκειο Ζακύνθου, υλοποιώντας μια δική τους ποιοτική έρευνα. Ορμητήριά τους και φωτεινοί φάροι τους, τα σημάδια-σύμβολα της τοπικής ιστορίας που το περιβάλλουν χωροταξικά, όπως το βενετσιάνικο Κάστρο της Ζακύνθου, ο Άγιος Νικόλαος του Μώλου, η Παναγία η Πικριδιώτισσα, ο Άγιος Γεώργιος των Λατίνων/Φιλικών, ο Λόφος του Στράνη, η Χρυσοπηγή Παναγία της Μπόχαλης, στέγη και απαντοχή. Αυτό το γοητευτικό ταξίδι όμως δε θα μπορούσε να ξεκινήσει αν δεν είχε άξιους ναυτίλους και συνταξιδιώτες συνεργάτες, ενδυναμωτές και υποστηρικτές της ιδέας της αναζήτησης της ιστορικής πορείας του αρχαιότερου σχολείου της Ζακύνθου, τον Σύλλογο των Εκπαιδευτικών του σχολείου. Στενοί «συμβαλλόμενοι» του παρόντος ναύλου αναδεικνύονται η διευθύντρια του 1ου Γενικού Λυκείου Ζακύνθου, κ. Παναγιώτα Ακτύπη, με αφορμή τη συναισθηματική σύνδεση με το σχολείο του οποίου υπήρξε μαθήτρια, αλλά και την έντονη επιθυμία για αξιοποίηση και ανάδειξη του ιστορικού αρχείου του σχολείου, αλλά και οι αξιότιμοι συνάδελφοι που ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά της. Ο συνάδελφος, συνεργάτης για χρόνια και νυν διευθυντής του 2ου Γυμνασίου Ζακύνθου κ. Διονύσιος Πόθος, που αποδέχτηκε την πρόσκληση για αυτό το ταξίδι στο Πανιώνιο Συνέδριο, και η νυν συνάδελφος, εκπαιδευτικός της αγγλικής φιλολογίας, η κ. Λευκοθέα-Βασιλική Ανδρέου. Και γιατί αυτό το ταξίδι; Γιατί και οι σύγχρονοι εκπαιδευτικοί πιστεύουμε και τηρούμε αυτό που είπε ο Μέγας Αλέξανδρος για τον δάσκαλό του «*Εἰς μὲν τὸν πατέρα μου οφείλω τὸ ζῆν, εἰς δὲ τὸν διδάσκαλό μου τὸ εὖ ζῆν*», μια αναγνωρισμένη αρχή που σήμερα σε εποχή κρίσης όσο ποτέ άλλοτε βρίσκει πεδίο εφαρμογής. Αποτελεί λοιπόν αναγκαιότητα η ανάδειξη του δημόσιου σχολείου, η διάχυση κλίματος αισιοδοξίας, η ενίσχυση του ρόλου του, και η συλλογική ενδυνάμωση των προσπαθειών μας για την αναγόρευσή του σε πυρήνα ενός συνεκτικού ιστού στην κοινωνία.

Το ενδιαφέρον του ερευνητή για το πεδίο της έρευνας

Το ενδιαφέρον για το θέμα προέκυψε μέσα από την επαγγελματική εμπειρία στον συγκεκριμένο χώρο και το ιστορικό ενδιαφέρον για την κουλτούρα του συγκεκριμένου εκπαιδευτικού ιδρύματος. Με δεδομένο ότι το σχολείο αυτό είναι το παλαιότερο του νησιού στο οποίο υπάρχουν τα αρχεία και παλαιότερων, πριν από το 1953, χρονιά έναρξης λειτουργίας του συγκεκριμένου σχολικού συγκροτήματος, εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όπως του ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου «Ιόνιος Ακαδημία», δημιουργήθηκε το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της ανθρωπογεωγρα-

φίας του. Αλήφθηκε επίσης υπόψη η διαπίστωση του Lindhal (2006)¹ ότι το σχολείο λειτουργεί, διοικείται και οργανώνεται με τον συγκεκριμένο τρόπο, χάρη στα δικά του μοναδικά χαρακτηριστικά και την αλληλεπίδραση των μελών του, ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας. Επιπλέον, ο Deal (1993)² αναφέρει ότι κάθε σχολείο κατέχει ιδιαίτερες και μοναδικές πολιτισμικές πλευρές, οι οποίες αποτελούν πρόκληση προς διαχρονική διερεύνηση. Έτσι λοιπόν το σχολείο έχει διακριτή ταυτότητα, αυστηρά μοναδικό εθιμοτυπικό και κανόνες πειθαρχίας. Σκοπός και στόχος της παρούσας έρευνας είναι η αναγνώριση της δυναμικής που αναπτύχθηκε μέσα από τη λειτουργία του συγκεκριμένου σχολείου και τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του από το 1953 έως σήμερα. Παράλληλα και ανεξάρτητα διερευνήθηκε το αρχείο αποφοίτων του σχολείου. Στο στάδιο αυτό οι μαθητές της Α' Λυκείου του 1ου ΓΕΛ Ζακύνθου διεξήγαγαν έρευνα για τον εντοπισμό επιφανών ζακυνθινών-αποφοίτων του σχολείου. Τέλος, πραγματοποιήθηκε εκπαιδευτική εκδρομή στην Αθήνα, που περιελάμβανε μια σειρά συναντήσεων με Ζακυνθινούς οι οποίοι έχουν διακριθεί στην επιστήμη, τα γράμματα, την τέχνη ή την επιχειρηματικότητα καθώς και επισκέψεις στον χώρο εργασίας και δραστηριοποίησής τους.

Μεθοδολογία έρευνας

Ως κύρια ερευνητικά εργαλεία στην έρευνά μας χρησιμοποιήθηκαν στο πρώτο μέρος η έρευνα αρχείων και στο δεύτερο μέρος η συμμετοχική παρατήρηση με κύριο συμπληρωματικό εργαλείο τη βιογραφική έρευνα.³

Σύμφωνα με την Πρασά Α. (2011)⁴ τα αρχεία ως μέρος της πολιτισμικής κληρονομιάς, αποτελούν πρωτογενείς πηγές πολύτιμες για την έρευνα και χάρη στην ποικιλομορφία του αρχειακού υλικού, προσφέρουν πρωτογενή πληροφορία για πολλούς κλάδους των ανθρωπιστικών και θετικών επιστημών. Η συγκέντρωση των τεκμηρίων μέσα από τα αρχεία προσανατολίζουν τον ερευνητή στην ιστορική έρευνα.

1. Lindhal, R. (2006) *The Role of Organizational Climate and Culture in the School Improvement Process: A Review of the Knowledge Base*. Ιστοσελίδα <http://cnx.org/content/ml3465/1.1> ημερομηνία ανάκτησης 16.06.2009.

2. Bolman, L.G. & Deal, E. (1993) *The Path to School Leadership: A Portable Mentor. Roadmaps to Success: The Practicing Administrator's Leadership Series*. CA: Corwin Press.

3. Cohen, L & Manion, L (2000) *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, μετάφραση Μητσοπούλου, Χρ & Φιλίππου, Μ., εκδ. Μεταίχμιο.

4. Πρασά Α. (2011) *Αρχεία και Έρευνα* http://www.minedu.gov.gr/publications/docs/arch_05_arxia__ereyna_110124.pdf/ ημερομηνία ανάκτησης 25.04.2014.

Ως Συμμετοχική Παρατήρηση ο Κυριαζής Ν. (2002)⁵ αναφέρει τη μέθοδο έρευνας που χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με άλλες μεθόδους συγκέντρωσης στοιχείων π.χ. συνεντεύξεις βάθους και ιστορικά στοιχεία. Η συγκεκριμένη μέθοδος έχει ταυτιστεί με την ποιοτική έρευνα. Η παρατήρηση εφαρμόζεται όταν μας ενδιαφέρει να μελετήσουμε τα κίνητρα που ωθούν τους ανθρώπους σε συγκεκριμένες ενέργειες και συμπεριφορές. Πάντα κατά τον Κυριαζή (2002)⁴ η συμμετοχική παρατήρηση είναι κατάλληλη, όταν το υπό έρευνα φαινόμενο αφορά μικρές ομάδες, γεωγραφικά περιορισμένες και συνεπώς παρατηρήσιμες. Η προσωπική ικανότητα του ερευνητή να εισβάλει σε έναν χώρο, να γίνει δεκτός, να αντιδράσει φυσιολογικά και όσο το δυνατό λιγότερο παρεμβατικά είναι η πιο σημαντική εγγύηση για την αποτελεσματική εφαρμογή της μεθόδου. Η συμμετοχική παρατήρηση αποτελεί ένα βασικό κοινωνιολογικό εργαλείο της έρευνας πεδίου. Παρέχει στον παρατηρητή τη δυνατότητα να έχει ίδια αντίληψη του χωροχρόνου και της ζωής των ερευνώμενων αντικειμένων.

Συμπληρωματικά μεθοδολογικά εργαλεία στη συγκεκριμένη έρευνα σύμφωνα με τον Αθανασίου (2003)⁶ είναι η βιογραφική μέθοδος διότι μέρος της έρευνας μας βασίζεται σε αφηγήσεις ζωής αλλά και σε ιστορίες ζωής των υποκειμένων. Η βιογραφική μέθοδος αποτελεί μια ποιοτική προσέγγιση έρευνας κατά την οποία τα δεδομένα συλλέγονται από αναμνήσεις και εμπειρίες των συμμετεχόντων. Ο Rigas (1998)⁷ αναφέρει ότι η προσωπική ιστορία είναι εσωτερική, γιατί ανήκει στον αφηγητή και είναι επίσης εξωτερική ή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε δημόσια, γιατί αναπόφευκτα ανακοινώνεται και γνωστοποιείται σε ένα τρίτο πρόσωπο, τον ερευνητή. Χρησιμοποιήσαμε αυτήν τη μέθοδο καθώς τα θέματα που ενδιαφερόμαστε είναι δύσκολο να μελετηθούν και να διερευνηθούν σε βάθος με άλλες τεχνικές χωρίς τον κίνδυνο να παραλειφθούν ουσιαστικές πληροφορίες ή να μείνουν ανατιολόγητες.

Τέλος, το τρίτο μέρος αφορούσε την ερευνητική δραστηριότητα των μαθητών και την εκπαιδευτική εκδρομή προς αναζήτηση και αλληλεπίδραση με επιφανείς Ζακυνθινούς. Τα παραπάνω διεξήχθησαν στα πλαίσια του προαιρετικού εκπαιδευτικού προγράμματος που εκπονήσαμε την τρέχουσα σχολική χρονιά με την Α' τάξη με θέμα «1ο Λύκειο Ζακύνθου, το αρχαιότερο σχολείο της Δευτε-

5. Κυριαζή, Ν. (2002) *Η Κοινωνιολογική Έρευνα*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα.

6. Αθανασίου, Α. (2003) *Μέθοδοι και Τεχνικές Έρευνας στις Επιστήμες της Αγωγής*, Ιωάννινα: αυτοέκδοση.

7. Rigas, A.-V. (1998) Analyzing the biographical materials: within the context analysis approach. In J.S Markantonis, & A-V Rigas (Eds), *Qualitative Analysis in Human Sciences, New Perspectives in Methodology*, 1st International Meeting. Athens: D. Mavrommatis editions.

ροβάθμιας Εκπαίδευσης – Σύντομη Ιστορική Ανασκόπηση» (προαιρετικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα πολιτισμού με εθελοντική εργασία των συμμετεχόντων καθηγητριών εκτός ωραρίου εργασίας). Τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης χρησιμοποιήσαμε κατά τη συνάντηση των μαθητών της Α' τάξης του Λυκείου με διακεκριμένους ζακυνθινούς αποφοίτους του σχολείου. Τέλος, για τον σκοπό αυτό αναπτύχθηκε εκπαιδευτικό υλικό που περιελάμβανε 15σέλιδο ενημερωτικό οδηγό εκπαιδευτικής εκδρομής και ημερολόγια εκμάθησης (*Learners' Diaries*, Porto, 2007).⁸

Ιστορία του 1ου Γενικού Λυκείου Ζακύνθου

Στο σχολείο υπάρχει αρχείο από το σχολικό έτος 1945-1946. Τη δεκαετία του 1950 λειτουργούσε ως οκτατάξιο γυμνάσιο και στη σφραγίδα του σχολείου αναφέρεται ως «Γυμνάσιο εν Ζακύνθω».

Στις 10.09.1953 με την Πράξη 1 (Παράρτημα, Εικ. 1) ανέλαβε υπηρεσία ο διευθυντής του σχολείου Αντίοχος Χριστόδουλος στη σκηνή μετά από τους καταστρεπτικούς σεισμούς του 1953. Όλες οι άλλες πράξεις της ίδιας σχολικής χρονιάς αναφέρουν τις συνεδριάσεις του Συλλόγου Διδασκόντων στο γραφείο του διευθυντή. Αξια μνείας είναι, η πράξη 28/29.05.1953 που αναφέρεται στην παράδοση και την παραλαβή του αρχείου του σχολείου κατά τη διάρκεια της αποχώρησης και της επιστροφής του διευθυντή του σχολείου από τη Ζάκυνθο. Στις 10 Μαΐου 1954 με την υπ' αριθμ. 29 Πράξη του Συλλόγου Διδασκόντων αποφασίστηκε όπως αποδεχτεί το σχολείο δωρεά εκπαιδευτικού υλικού της Ένωσης Ελληνίδων Επιστημόνων προς τους σεισμόπληκτους μαθητές του σχολείου.

Στις 16 Ιανουαρίου 1957 με την υπ' αριθμ. Πράξη 28 (Παράρτημα, Εικ. 2) ο Σύλλογος των καθηγητών αποφάσισε τη συμμετοχή του σχολείου στον εορτασμό της 100/ετηρίδας από τον θάνατο του εθνικού ποιητή Διονυσίου Σολωμού και τη συμμετοχή του σχολείου στο φιλολογικό μνημόσυνο του Λεωνίδα Ζώη. Με την υπ' αριθμ. 39 Πράξη 03.05.1958 ο Σύλλογος Διδασκόντων του Γυμνασίου αποφάσισε τη συμμετοχή του σχολείου στον εορτασμό της 94η Επετείου της Ένωσης της Επτανήσου με τη μητέρα Ελλάδα. Αρκετές φορές αναφέρεται σε πράξεις του Συλλόγου των Διδασκόντων ο εορτασμός στη μνήμη των Τριών Ιεραρχών.

Με τον Νόμο 4379/64 το σχολείο μετονομάζεται σε Γυμνάσιο Αρρένων. Στις 19.03.1965 ιδρύεται και το Λύκειο Αρρένων Ζακύνθου. Στις 23.10.1967 σύμφωνα με τον Α.Ν. 120/67 το σχολείο μετονομάζεται σε Γυμνάσιο Αρρένων Ζακύνθου,

8. Porto, M. (2007), *Learning Diaries in the English as a Foreign Language Classroom: A Tool for Accessing Learners' Perceptions of Lessons and Developing Learner Autonomy and Reflection*. *Foreign Language Annals*, 40: 672-696.

εξατάξιο. Στον ίδιο χώρο με εναλλαγή πρωινής και απογευματινής βάρδιας λειτουργούσε και το εξατάξιο Γυμνάσιο Θηλέων. Στις 02.09.1974 το σχολείο μετονομάζεται σε Γυμνάσιο Αρρένων Ζακύνθου. Στις 18.10.1976 το σχολείο μετονομάζεται σε Λύκειο Ζακύνθου. Το σχολικό έτος 1976-1977 ολοκληρώνεται η ανέγερση του 2ου Γυμνασίου Ζακύνθου και έτσι στεγάζεται εκεί το τότε Θηλέων, το οποίο λειτουργούσε στον ίδιο χώρο με εναλλαγή πρωινής και απογευματινής βάρδιας και το σχολείο λειτουργεί σε πρωινή βάρδια μόνο. Στις 29.09.1979 το σχολείο μετονομάζεται σε 1ο Λύκειο Ζακύνθου. Το σχολικό έτος 1980-1981 λειτουργεί στο Καταστάρι⁹ παράρτημα του 1ου Λυκείου Ζακύνθου. Στις 21.10.1998 το σχολείο μετονομάστηκε σε 1ο Ενιαίο Λύκειο Ζακύνθου και τέλος στις 06.11.2006 το σχολείο μετονομάστηκε σε 1ο Γενικό Λύκειο Ζακύνθου έως σήμερα.

Παρακάτω παρατίθεται συνοπτικός πίνακας της ονομασίας του σχολείου και δύο ενδεικτικά πρακτικά Συλλόγου Διδασκόντων.¹⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι		
ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΝΟΜΟΣ
Γυμνάσιο Εν Ζακύνθω	1946-1964	
Γυμνάσιο Αρρένων Ζακύνθου Γυμνάσιο Θηλέων Ζακύνθου	15-3-1964	N. 4379/1964
Λύκειο Αρρένων Ζακύνθου Λύκειο Θηλέων Ζακύνθου	19-3-1965	
Γυμνάσιο Αρρένων Ζακύνθου Γυμνάσιο Θηλέων Ζακύνθου Εξατάξιο	23-10-1967	A.N. 120/67
Γυμνάσιο Αρρένων Ζακύνθου Γυμνάσιο Θηλέων Ζακύνθου	2-9-1974	
Λύκειο Ζακύνθου	28-10-1976	
1ο Λύκειο Ζακύνθου	29-9-1979	
1ο Ενιαίο Λύκειο Ζακύνθου	21-10-1998	N. 2525/1997
1ο Γενικό Λύκειο Ζακύνθου	6-11-2006	

Πίνακας Ι. Ονομασία του σχολείου από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έως σήμερα.

9. <http://3lyk-katast.zak.sch.gr/OLDpages/old.html> ημερομηνία ανάκτησης 25.04.2014

10. 1ο Γενικό Λύκειο Ζακύνθου *Ιστορικό Αρχείο περιόδου 1953-2014*.

Πράξη 1

Εμφάνιση & ανάληψη καθηκόντων του εκπαιδευτικού προσωπικού

Στη Ζάκυνθο σήμερα ημέρα Πέμπτη 10 Σεπτεμβρίου 1953 και ώρα 10 π.μ. ο Γυμνασιάρχης Αντίοχος Χριστόδουλος και οι εκπαιδευτικοί εμφανίστηκαν στη σκηνή την οποία χρησιμοποιούσαν ως γραφείο του Διευθυντή λόγω των καταστρεπτικών σεισμών του 1953 προκειμένου να αναλάβουν υπηρεσία για το σχολικό έτος 1953-1954.

Πράξη 28

Εορτασμός των Τριών Ιεραρχών, Συμμετοχή του Γυμνασίου στις εορταστικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από το θάνατο του Εθνικού Ποιητή Δ. Σολωμού, Συμμετοχή του σχολείου στο Φιλολογικό Μνημόσυνο του Α. Ζώη.

Στη Ζάκυνθο και στο γραφείο του γυμνασιάρχη ημέρα Τετάρτη 16 Ιανουαρίου και ώρα 5 μ.μ. συνεδρίασε ο Σύλλογος των Διδασκόντων με τα παραπάνω θέματα. Ο Σύλλογος των καθηγητών αποφάσισε μαζί με τη Δημοτική Εκπαίδευση, τις πολιτικές, δικαστικές και στρατιωτικές αρχές να τιμήσει τους Τρεις Ιεράρχες στην Ιερά Μονή Αγ. Διονυσίου να παραβρεθούν οι μαθητές στην Αρχιερατική Λειτουργία πρωτοστατούντος του Μητροπολίτη Ζακύνθου. Από τον άμβωνα θα μιλήσει η Θεολόγος του Γυμνασίου. Επίσης την παραμονή της εορτής η Θεολόγος κα Νέγκα θα μιλήσει στο σχολείο προς τους μαθητές την πρώτη ώρα και η χορωδία του σχολείου θα ψάλει ύμνους και το τροπάριο των Τριών Ιεραρχών. Ο σύλλογος των καθηγητών επίσης αποφάσισε να λάβει μέρος στους εορτασμούς για τα 100 χρόνια από το Θάνατο του Δ. Σολωμού σε συνεννόηση με την τοπική επιτροπή. Επίσης ο Σύλλογος των καθηγητών αποφάσισε να συμμετέχει στο Φιλολογικό Μνημόσυνο του Α. Ζώη με τον ορισμό ομιλητή.

Από τα αρχεία του σχολείου από το 1953 ως σήμερα προκύπτει ότι έχουν θητεύσει είκοσι Διευθυντές ή Αναπληρωτές Διευθυντές. Οι δεκατέσσερις είναι άνδρες και οι έξι γυναίκες. Μακροβιότερη Διευθύντρια σύμφωνα με τα αρχεία του σχολείου είναι η Παναγοπούλου Κωνσταντίνα. Από τους άνδρες, μακροβιότεροι Διευθυντές είναι ο Χριστόδουλος Αντίοχος από το 1953 έως το 1960 και ο Δημήτρης Πλατανιάς από το 2003 έως το 2010. Αρκετοί Διευθυντές των οποίων τα ονόματα αναφέρονται στον παρακάτω πίνακα υπηρέτησαν για σύντομο χρονικό διάστημα και μερικοί αποχώρησαν στη μέση της σχολικής χρονιάς για άγνωστους λόγους. Το ενδιαφέρον των ερευνητών προξένησε το γεγονός ότι όταν οι Διευθυντές απουσίαζαν από τη Ζάκυνθο για διακοπές παρέδιδαν το αρχείο σε άλλο καθηγητή μέλος του Συλλόγου Διδασκόντων του σχολείου (Πράξη 28/2-5-1954).

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ		
Ονοματεπώνυμο	Έναρξη Θητείας	Λήξη Θητείας
Χριστόδουλος Αντίοχος	1953	1 Ιανουαρίου 1960
Μαρίνος Αβούρης	1 Ιανουαρίου 1960	18 Οκτωβρίου 1960
Δημήτριος Δρακόπουλος	18 Οκτωβρίου 1960	11 Ιουλίου 1964
Μαρίνος Αβούρης	11 Ιουλίου 1964	7 Σεπτεμβρίου 1964
Κοφινάς Κυριάκος	7 Σεπτεμβρίου 1964	30 Αυγούστου 1965
Γεώργιο Λύδην	30 Αυγούστου 1965	1965
Στήνιος Παναγιώτης	1965	1 Σεπτεμβρίου 1973
Πλέσσας Ευστάθιος	1 Σεπτεμβρίου 1973	15 Νοεμβρίου 1975
Γιακουμέλος Διονύσιος	15 Νοεμβρίου 1975	20 Σεπτεμβρίου 1976
Δημήτριος Τριανταφύλλου	20 Σεπτεμβρίου 1976	Ιανουάριο 1977
Γιακουμέλος Διονύσιος	Ιανουάριος 1977	1 Σεπτεμβρίου 1977
Φωτεινάτου Αλίκη	1 Σεπτεμβρίου 1977	12 Ιουλίου 1978
Κάντζας Στυλιανός	12 Ιουλίου 1978	1 Σεπτεμβρίου 1981
Παπαδοπούλου Ευτέρπη	1 Σεπτεμβρίου 1981	31 Δεκεμβρίου 1982
Στραβοπόδη Διονυσία	31 Δεκεμβρίου 1982	22 Αυγούστου 1983
Νέγκα Αναστασία	22 Αυγούστου 1983	1 Σεπτεμβρίου 1986
Σταυροπούλου Πηνελόπη	1 Σεπτεμβρίου 1986	31 Αυγούστου 1990
Παναγοπούλου Κωνσταντίνα	31 Αυγούστου 1990	30 Ιουνίου 2003
Πλατανιάς Δημήτριος	30 Ιουνίου 2003	8 Σεπτεμβρίου 2010
Μαρκεσίνης Ανδρέας	8 Σεπτεμβρίου 2010	Ιούλιος 2011
Παναγιώτα Ακτύπη	Ιούλιος 2011	Έως σήμερα

Πίνακας ΙΙ. Διευθυντές του 1ου Γενικού Λυκείου Ζακύνθου από το 1953 έως σήμερα.

Ανθολόγηση φοιτησάντων

Στον πίνακα που ακολουθεί δίδεται ένας ενδεικτικός αριθμός αποφοίτων του σχολείου. Κριτήριο για την επιλογή τους υπήρξε η διάκριση αυτών σε διαφορετικούς τομείς του δημόσιου βίου καθώς και η συνάντησή με μερικούς από αυτούς με μαθητές του σχολείου κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού ταξιδιού από 10-12 Απριλίου 2014 στην Αθήνα που οργανώθηκε για το σκοπό αυτόν στα πλαίσια του εκπονούμενου προαιρετικού εκπαιδευτικού προγράμματος με την ευθύνη της καθηγήτριας αγγλικών Λευκοθέας-Βασιλικής Ανδρέου, της διευθύντριας Παναγιώτας Ακτύπη, η οποία ήταν και η εισηγήτρια της συγκεκριμένης πρωτοβου-

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ 1ου ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

λίας, και συνοδών εκπαιδευτικών του μαθηματικού Ιωάννη Ροδίτη και του γυμναστή Ιωάννη Παυλίδη.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ			
α/α	Ονοματεπώνυμο	Ημερομηνία Εγγραφής	Ιδιότητα
	Παναγιώτα Στυλιανού Ακτύπη	11-9-1969	Νυν Διευθύντρια 1ου Γενικού Λυκείου Ζακύνθου, 1η Σχολική Σύμβουλος Κλάδου ΠΕ06 Αγγλικής Γλώσσας Κεφαλληνίας, Ιθάκης και Ζακύνθου
	Γεράσιμος Αρσένης	1945-1946	Υπουργός
	Λάγιος Δημήτρης	14-9-1964	Μουσικοσυνθέτης
	Γρώπας Σπύρος	20-9-1957	Πανεπιστημιακός
	Κολυβά Μαριάννα	24-9-1964	Πανεπιστημιακός
	Αντώνιος Ζήσιμος Λογοθέτης	11-10-1957	1ος Περιφερειακός Διευθυντής Εκπαίδευσης Ιονίων Νήσων, Διευθυντής Σπουδών ΥΠΕΠΘ, 1ο Αιρετός Πρόεδρος Νομαρχιακού Συμβουλίου Ζακύνθου
	Αντωνόπουλος Γεώργιος	9-9-1964	Δρ. Σεισμολογίας
	Σέρρας Διονύσιος	12-9-1964	Φιλολόγος, Ποιητής
	Γκούσκος Διονύσιος	21-9-1964	Βουλευτής Ζακύνθου-Ποινικολόγος
	Τσαγκαροπούλου Ρόδη	12-10-1968	Αντιπρόεδρος Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου
	Βαρβαρίγος Δημήτριος	27-9-1969	Βουλευτής Ζακύνθου
	Κοπανάς Ιωάννης	26-9-1969	Δρ. Σεισμολογίας
	Τζαμαρίας Σπύρος	22-9-1969	Πανεπιστημιακός
	Χαϊκάλης Στάθης	11-9-1969	Πρόεδρος και Διευθύνων Σύμβουλος της Εταιρείας Communication Effect
	Αρβανιτάκης Δημήτριος	11-9-1974	Δρ. Ιστορίας Ιόνιου Πανεπιστημίου
	Κοντονής Σταύρος	11-9-1957	Δικηγόρος, Βουλευτής τρέχουσας Κοινοβουλευτικής Περιόδου
	Διονυσία Μούσουρα Τσουκαλά	20-9-1950	Συγγραφέας και διαμένει στη Μελβούρνη Αυστραλίας
	Σιδηροκαστρίτη Μαρία	11-9-1964	Ερευνήτρια φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος Ζακύνθου
	Κοντονής Χαράλαμπος	11-9-1978	Εμπειρογνώμονας Α'Υπουργείου Εξωτερικών

	Βισβάρδης Άγγελος	1943	Γυμναστής, δάσκαλος παραδοσιακών χορών. Ιδρυτής του χορευτικού συγκροτήματος «Φιόρο του Λεβάντε»
	Διονύσιος Μελίτας	1942	Οικονομολόγος - Συγγραφέας
	Δημήτριος Μαρίνος- Κουρής	1958	Καθηγητής στη Σχολή Χημικών Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου

Πίνακας III. Ανθολόγηση προσώπων που φοίτησαν στο σχολείο.

*Επιφανείς Ζακυνθinoί που επισκεφτήκαμε:**Δημήτρης Αρβανιτάκης*

«Ο Δημήτρης Αρβανιτάκης γεννήθηκε στη Ζάκυνθο. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Αθήνας, στο Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών. Είναι διδάκτωρ Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου και από το 2001 εργάζεται στο Μουσείο Μπενάκη».¹¹

Στάθης Χαϊκάλης

«Ηλεκτρολόγος μηχανικός απόφοιτος Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, με καταγωγή από τη Ζάκυνθο. Το 1995, ίδρυσε τη στρατηγικής σημασίας εταιρία υπηρεσιών επικοινωνίας Communication Effect. Από το 2000, η εταιρία αποτελεί θυγατρική στην Ελλάδα και τις γειτονικές χώρες της Edelman, το μεγαλύτερο ανεξάρτητο πρακτορείο δημοσίων σχέσεων σε παγκόσμιο επίπεδο».¹²

Κωνσταντίνος Σκορδούλης

«Ο Κωνσταντίνος Σκορδούλης, με καταγωγή από τη Ζάκυνθο, είναι καθηγητής της Φυσικής και Επιστημολογίας Φυσικών Επιστημών στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου διδάσκει το

11. Απόσπασμα από την πηγή: www.biblionet.gr/author/54147 ημερομηνία ανάκτησης 07.04.2014.

12. Απόσπασμα από την πηγή: <http://communicationeffect.com> ημερομηνία ανάκτησης 07.04.2014.

μάθημα "Επιστημολογία Φυσικών Επιστημών: Βασικές Έννοιες και Θεωρίες της Φυσικής" σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο». ¹³

Σχόλια μαθητών προερχόμενα από τα Ημερολόγια εκμάθησης εκπαιδευτικής εκδρομής (Learners' Diaries)

«Η εκδρομή ήταν πραγματικά επιτυχημένη, έμαθα-άκουσα ενδιαφέροντα πράγματα και απέκτησα όμορφες εμπειρίες»

Μουσείο Μπενάκη

«[...] κάθε μέρος της Ελλάδας έχει τον δικό του πολιτισμό»

«Πρέπει να το επισκεφτούν όλοι [...]»

«Να χαιρόμαστε που είμαστε Έλληνες»

«Κρατά ακόμα ζωντανή την λαογραφική παράδοση»

«[...] κάποιοι άνθρωποι αξίζουν πολλά συγχαρητήρια για το έργο τους και για ότι έχουν καταφέρει ως τώρα»

Δημήτρης Αρβανιτάκης

«Κατάφερε τόσα πολλά στη ζωή του»

«Έχει γράψει το βιβλίο στο οποίο κάνω την εργασία μου!»

«Φιλική διάθεση και εύστοχες απαντήσεις στις ερωτήσεις που του θέταμε»

«Με εντυπωσίασαν οι γνώσεις που έχει πάνω στο αντικείμενό του»

«[...] είναι μάλλον ο άνθρωπος που μας έδειξε τι μπορούμε να καταφέρουμε [...]»

Στάθης Χαϊκάλης - Επίσκεψη στην Communication Effect

«Πρέπει να προσπαθούμε για αυτά που θέλουμε»

«Το πείσμα και οι επαγγελματικοί στόχοι του κυρίου Χαϊκάλη με εντυπωσίασαν»

«Το να ασχολείσαι με μια τέτοια δουλειά είναι δύσκολο αλλά το αποτέλεσμα μετράει»

«Με εντυπωσίασε στην επικοινωνία μας η φιλικότητα και η σαφήνεια στις απαντήσεις του»

13. Απόσπασμα από την πηγή: <http://www.biblionet.gr/author/48168> ημερομηνία ανάκτησης 07.04.2014.

«[...] ότι αγωνίζεται πραγματικά για την εταιρία και εκπέμπει αυτοπεποίθηση»
«[...] η φιλοξενία του διευθυντή και των άλλων συνεργατών του»
«[...] ο διάλογος που είχα με τους ανθρώπους που δούλευαν εκεί για τις σπουδές τους»

Επίσκεψη στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

«πίσω από ένα καλό αποτέλεσμα κρύβεται πολλή δουλειά»
«η έρευνα χρειάζεται αρκετά μέλη και μεγάλο οικονομικό πρόγραμμα»
«οι ερευνητές κάνουν πολλή σημαντική δουλειά»
«είδα για πρώτη φορά πράγματα που δεν είχαν περάσει από το μυαλό μου»
«ίσως θέλω να ακολουθήσω αυτό το επάγγελμα»
«για να πετύχεις κάτι πρέπει να είσαι προετοιμασμένος να προσπαθήσεις πολύ»
«η έρευνα έχει επιπτώσεις στην καθημερινή μας ζωή»

Κώστας Σκορδούλης

«[...] η παρουσίαση του υλικού και η θερμή υποδοχή που μας έκανε»
«[...] το ενδιαφέρον και η διάθεση που μας έδειξε»
«[...] η θέση που κατέχει στο πανεπιστήμιο αλλά και ο τρόπος που μας υποδέχτηκε»
«[...] η γνώση του και ότι μπορεί να ενσταλάξει τη γνώση αυτή»
«[...] η χρησιμότητα του στην κοινωνία και ότι έχει γίνει γνωστός από τις σπουδές του»

Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών

«[...] η ευρηματικότητα και η σύνθετη σκέψη των αρχαίων Ελλήνων»
«είναι τιμή μου που είμαι Ελληνίδα [...]»
«πρέπει [...] να γίνουν γνωστά σε όλα τα παιδιά»
«είχαμε μια πολύ καλή ξεναγό που μου αναπλήρωσε κενά»

Εθνική Αυτική Σκηνή

«μου αρέσουν οι όπερες νόμιζα ότι ήταν βαρετές [...]»
«[...] πρέπει να είσαι πολύ καλός για να κάνεις αυτή τη δουλειά»
«το έργο ήταν τόσο ωραίο... σε δύο σημεία έκλαψα»
«συγκινήθηκα με τη λήξη της παράστασης»
«καταπληκτική, μαγευτική ένωσα σαν να ήμουν μέσα στο έργο»

«αξίζει να παρακολουθήσεις μια παράσταση στη λυρική, τελικά»

«Θα ξαναπάω...»

«Όλα, από την ορχήστρα μέχρι τα κοστούμια και τα σκηνικά.. μια παράσταση που δεν την ξεχνάς τόσο εύκολα»

«ήταν η πρώτη μου φορά, ξετρελάθηκα με την όπερα, μου κίνησε το ενδιαφέρον η γλωσσά, το πάθος, οι ερμηνείες, η εξαιρετική ορχήστρα»

«σίγουρα θα ξαναπήγαινα σε όπερα και είναι καλύτερα από κοντά παρά σε TV-PC»

ΠΙΝΑΚΑΣ IV			
Γενικά η γνωριμία με διακεκριμένους Ζακυνθινούς στην Αθήνα ήταν για μένα μια θετική εμπειρία και θετικό παράδειγμα;			
	Ναι	Όχι	Αποχή
Ποσοστά (%)	86	6	8
Σύνολο 71 άτομα			

Πίνακας IV. Αποτίμηση αξίας εκπαιδευτικής εκδρομής για τους μαθητές.

Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα της παρούσας εργασίας μπορούν να διακριθούν ανά τομέα ενασχόλησης. Αναφορικά με την έρευνα αρχείων, η ερευνητική διαδικασία αποτιμάται ως πολύτιμη για τη μελέτη, αποτύπωση και διάσωση της καταγεγραμμένης πληροφορίας της ιστορικής πορείας και διαδρομής του σχολείου. Η αρχειακή πληροφορία αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα των ιστορικών, κοινωνικών, πολιτικών και άλλων συγκυριών π.χ. καταστροφικοί σεισμοί στο Ιόνιο, πυρκαγιές κ.ά, όπως αποτυπώνεται από τα προσωπικά στοιχεία των μαθητών, τις μαθητικές τους επιδόσεις, τις κυρίαρχες τάσεις και τις παιδαγωγικές αντιλήψεις-αποφάσεις του εκπαιδευτικού προσωπικού αλλά και την κινητικότητα των μαθητών προς άλλες περιοχές της χώρας και εκτός αυτής σαν μετανάστες και την αριθμητική αποδυνάμωση του τοπικού πληθυσμού κυρίως ως συνέπεια φυσικών καταστροφών και οικονομικής δυσπραχίας.

Εξαγόμενα συμπεράσματα σχετικά με την παρατήρηση και τη βιογραφική μέθοδο εντοπίζονται στην αναζήτηση και στην καταγραφή αποφοίτων του σχολείου που συντελεί στην διατήρηση της ιστορικής συνέχειας και στην καλλιέργεια πνεύματος συλλογικής και ατομικής συνδρομής στην σχολική κοινότητα ως συνδεδετικού ιστού μεταξύ αποφοίτων και μαθητών. Τα οφέλη πολλαπλά και ποικίλα

τόσο για την σχολική κοινότητα όσο και για τους αποφοίτους καθώς καλλιεργείται η έννοια της ομαδικότητας και της συμμετοχής, της οργάνωσης και της επικοινωνίας με απώτερο στόχο την ιστορική συνέχεια και την εξέλιξή της.

Τέλος, οι εκπαιδευτικές δράσεις στα πλαίσια του προαιρετικού προγράμματος επέτρεψαν στους μαθητές να λειτουργήσουν ως μικροί ερευνητές και να αναζητήσουν απόφοιτους του σχολείου μέσα από ιστορικές πηγές, αρχειακό υλικό αλλά και μέσα στην τοπική κοινωνία με βάση κατά κύριο λόγο την προφορική/προσωπική αφήγηση και μαρτυρία. Πιστεύουμε πως η εμπειρία αυτή αποτέλεσε αφορμή για συζητήσεις και για προβληματισμό σχετικά με την αξία και το ρόλο της ιστορικής έρευνας, καθώς και διαπραγμάτευση του όρου «επιφανής» πολίτης, δηλαδή με άλλα λόγια ποιά στοιχεία χαρακτηρίζουν ένα μέλος της τοπικής κοινότητας ως σημαντικό και αξιομνημόνευτο. Η παρακαταθήκη της εκπαιδευτικής επίσκεψης είναι η ίδια η μαρτυρία των παιδιών όπως αποτυπώνεται από τα ημερολόγια εμπειριών που διατήρησαν. Επιπλέον, εντυπώνεται στην αντίληψη των γονέων προσδιορίζοντας την ποιοτική ταυτότητα του σχολείου, ενισχύει τη διαδραστική σχέση των μελών της εκπαιδευτικής κοινότητας, τη θετική στάση τους προς το σχολείο και συνεπώς την αναγκαιότητα στήριξης πρωτοβουλιών δράσεων του προς όφελος των παιδιών τους και της κοινωνίας γενικότερα.

Μελλοντικές δράσεις

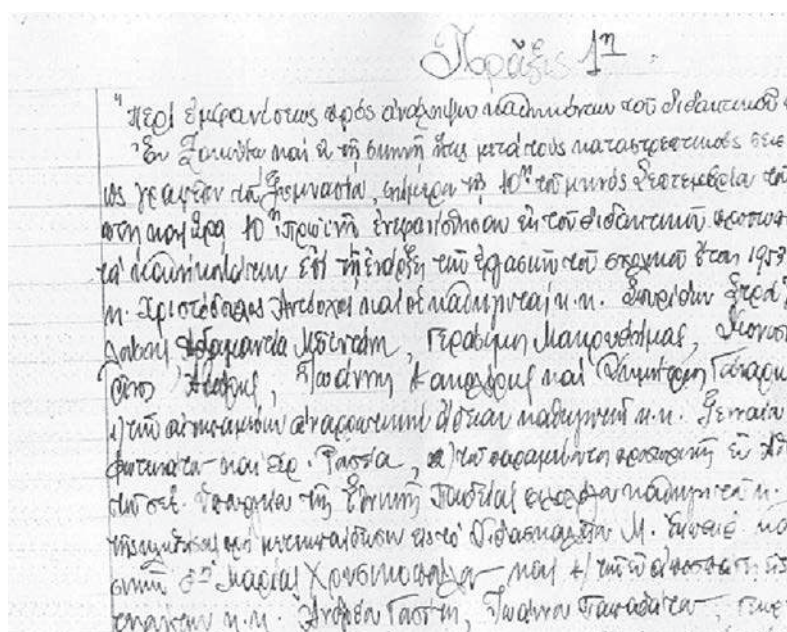
Στόχο αποτελεί η συγκρότηση ομάδας αποφοίτων-φίλων του 1ου ΓΕΛ Ζακύνθου με τη συμμετοχή όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού αποφοίτων σε βάθος χρόνου και στόχο την πολυδιάστατη στήριξη και προαγωγή της λειτουργίας και ανάπτυξης της υπάρχουσας σχολικής μονάδας. Επιπλέον, ευελπιστούμε ότι η εργασία αυτή θα αποτελέσει πηγή έμπνευσης και για άλλα σχολεία. Πιστεύουμε ακράδαντα πως η επαφή των σημερινών μαθητών με αξιόλογους πολίτες της κοινωνίας που εκπαιδεύτηκαν μέσα από το ίδιο σχολικό περιβάλλον με αυτούς μπορεί να αποτελέσει ισχυρό κίνητρο και ερέθισμα για μάθηση και ανάπτυξη δεξιοτήτων. Ακόμη μπορεί να εμπνεύσει σε αυτούς αυτοπεποίθηση για την επιδίωξη στόχων, την καλλιέργεια οραμάτων και την εκπλήρωση φιλοδοξιών. Κρίνουμε πως κάτι τέτοιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό μέσα στο γενικότερο κλίμα παραίτησης και έλλειψης προτύπων στην Ελλάδα της οικονομικής-πολιτιστικής κρίσης, της αβεβαιότητας και ανασφάλειας. Η δημιουργία διαπροσωπικών σχέσεων και η ενδυνάμωση των δεσμών μεταξύ γενεών και μελών της τοπικής και ευρύτερης κοινωνίας μπορεί να αμβλύνει την ατομικότητα, την αποξένωση και την παραίτηση. Σε περιφερειακό επίπεδο, η εργασία αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει έναυσμα, αφορμή για ετήσια παρουσίαση της διερεύνησης της ιστορικής διαδρομής της δημόσιας εκπαίδευσης και επί μέρους θεμάτων της από μαθητι-

κές ομάδες σχολείων των Επτανήσων σε συνεδρίαση σε διαφορετικό νησί κάθε χρόνο εφήβων μαθητών/τριών. Σύνθημα μιας τέτοιας πρωτοβουλίας μπορούσε να είναι το αποτέλεσμα διαβούλευσης των συμμετεχόντων με προσανατολισμό το εξής μήνυμα: «Είμαστε οι νεαροί ναυτίλοι του Ιονίου Πελάγους και διαλεγόμαστε. Προάγουμε το παρόν, σχεδιάζουμε το μέλλον». Περαιτέρω πρωτοβουλίες για εκδηλώσεις, διαλέξεις, εισηγήσεις και δραστηριότητες πιστεύουμε πως θα συντελέσουν προς την κατεύθυνση της αέναης εαρινής γονιμοποίησης του σπόρου της προαγωγής της επιστήμης, του ανθρωπισμού και της τέχνης στο 1ο Γυμνάσιο-Λύκειο Ζακύνθου. Καταλήγουμε με την έκφραση της προσδοκίας, η παρούσα απόπειρα διερεύνησης του ιστορικού αποτυπώματος του 1ου Γενικού Λυκείου Ζακύνθου να συνεχιστεί για την ανάδειξη της διαχρονικής ιστορίας της δημόσιας εκπαίδευσης στη Ζάκυνθο.

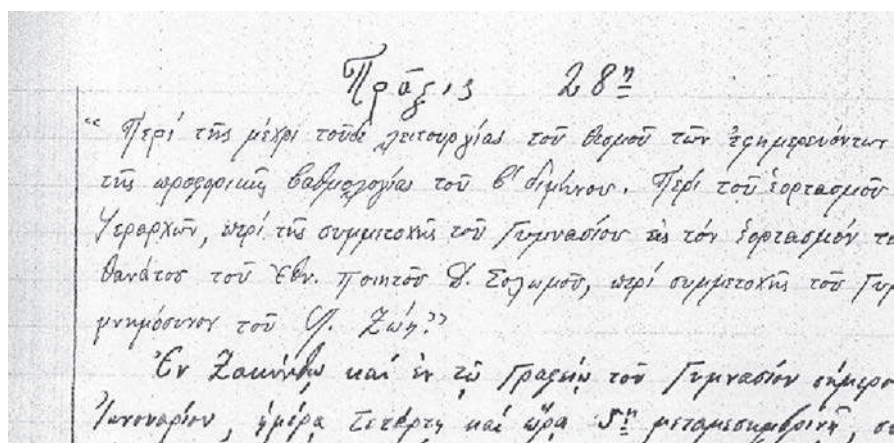
Περίληψη / Summary

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί ερευνητική εργασία με αντικείμενο το ιστορικό αρχείο του 1ου Γενικού Λυκείου Ζακύνθου. Βασικός στόχος της διερεύνησης είναι η ανθολόγηση αποφοίτων που διακρίθηκαν στον κοινωνικό και πολιτιστικό στίβο. Η έρευνα του αρχείου συμπληρώνεται με εκπαιδευτικές δράσεις των μαθητών της Α' Τάξης του σχολείου τη σχολική χρονιά 2013-2014.

The present study is a research work on the historical records of the 1st Lyceum of Zakynthos. The main objective of the investigation is the compilation of alumni who have excelled in the social and cultural arena. The investigation of the school records is complimented with educational activities of First Year pupils in the school year 2013-2014.

Εικ. 1. Πράξη 1η: Εμφάνιση & ανάληψη καθηκόντων του εκπαιδευτικού προσωπικού

Εικ. 2. Πράξη 28η: Εορτασμός των Τριών Ιεραρχών, Συμμετοχή του Γυμνασίου στις εορταστικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από το θάνατο του Εθνικού Ποιητή Δ. Σολωμού, συμμετοχή του σχολείου στο Φιλολογικό Μνημόσυνο του Α. Ζώη.

Εικ. 3. Σχολικό έτος 1957-1958, η ογδόη τάξη στο προαύλιο του σχολείου.

Εικ. 4. Σχολικό έτος 1956-1957, εκδρομή της εβδομής τάξης.

Ο Γ. MARTINEΛΗΣ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ:
Ο «ΙΔΙΟΥΤΠΟΣ» ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΣ
ΤΗΣ ΣΟΛΩΜΙΚΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ

Φανή Μαγκούτα

Ο Γεώργιος Μαρτινέλης (1836-1896), τον οποίο ο Κ. Παλαμάς επιπόλαια τοποθέτησε σε περιθωριακή θέση με το απαξιωτικό «και ο Μαρτινέλης τι είναι; Απλά Μαρτινέλης!»,¹ κράτησε φανερή απόσταση από το σολωμικό πρότυπο. Έγγραψε ποίηση με θέματα καθημερινά, με λεπτή ρομαντική διάθεση και θρησκευτικό συναίσθημα.

Γιος του Ιωάννη Μαρτινέλη και της Μαρίας Πολυλά, συγγενής ως εκ τούτου του Ιάκωβου Πολυλά, δεν ακολούθησε τις απόψεις του τελευταίου σχετικά με την ποίηση και την προσκόλλησή του στον Δ. Σολωμό. Ο Μαρτινέλης, θρέμμα του νησιού του και συνεργάτης της Διαπλάσεως, διακρινόταν από έναν ιδιόρρυθμο συντηρητισμό. Τάχθηκε στο πλευρό των εκπροσώπων της γενιάς του 1880, συμφωνώντας με τον μεγαλοϊδεατισμό της. Η φορά του ήταν πάντα προς την Αθήνα, που τη θεωρούσε το αδιαμφισβήτητο κέντρο του ελληνισμού. Παρεμπιπτόντως, αποτιμώντας την προσφορά των Επτανησίων, υπενθυμίζουμε ότι παρήγαγαν κάθε λογής κοινωνικό πολιτισμό, θυσιάστηκαν για να πλουτίσουν την πανελλήνια χράνη που λέγεται Αθήνα, αυτοκαταργήθηκαν σαν κοινωνία προσφέροντας γενναιόδωρα ό,τι είχαν αποταμιεύσει στους προηγούμενους αιώνες ως κοινωνία ξεχωριστή, με δική της παράδοση και λάμψη.² Οι μαθητές του Σολωμού, μαζί και ο ασυμβίβαστος Μαρτινέλης, ξεκινούσαν για να γεμίσουν την Ελλάδα με πρωτάκουστη φωνή δημιουργίας.³

Τα ποιήματά του Μαρτινέλη είναι προβληματισμοί κοινωνικού χαρακτήρα, ενίοτε, όπως το ερانيσθέν και αναδειχθέν από τον Θ. Πυλαρινό «Το Ζήτημα του

1. Δ. Χατζόπουλος, «Σύγχρονοι Έλληνες Συγγραφείς, Κωστής Παλαμάς», εφ. *Το Άστυ*, 23-24 Μαρτίου 1893.

2. Γιώργος Θεοτοκάς, «Η Επτανησιώτικη κοινωνία», περ. *Νέα Εστία*, Εφτάνησα Χριστούγεννα 1964, τ. 76, τχ. 899, σ. 50.

3. Ο Γιώργος Βαλέτας στην *Εισαγωγή* στο έργο του Μαρκορά ερμηνεύει τα «νέα πλάσματα» ως υποδήλωση των μαθητών του Σολωμού. Βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2001, σ. 206.

Λαυρίου και η διπλωματία (sic)». Ο πρώιμος Παλαμάς και ο Μαρτινέλης ταυτίζονται ιδεολογικά ως προς τη θεματική των ποιητικών τους κειμένων. Στο θέμα της θρησκευτικότητας συμπορεύεται με τις απόψεις της πρωτεύουσας, αν και αποκλίνει εν τινι μέτρω, ως Επτανήσιος, από τις ορθόδοξες δογματικές θέσεις. Για να σκιαγραφήσουμε ορθότερα το πορτρέτο του ποιητή, θα τονίσουμε πως «[...] Χαρακτηριστικό γνώρισμα της ηθικής και της όλης ιδεολογίας του Γ. Μαρτινέλη είναι η προβολή της θείας δίκης, η οποία θα επιπέσει, σύμφωνα με τη μεσσιανική άποψη του ποιητή, πάνω στους Άγγλους, σαν αποτέλεσμα της κατάρας του ελληνισμού τον οποίο ο Γ. Μαρτινέλης συνάπτει άρρηκτα με την Ορθοδοξία. [...]», σύμφωνα με την παρατήρηση του Θ. Πυλαρινού στην ανάλυση του ποιήματος «Κύπρος». Ο Μαρτινέλης συναριθμείται «[...] στους λίγους Κερκυραίους που είδαν την πολιτική και πολιτιστική σύνθεση του φθινόπτο 19ου αιώνα με το φακό της Β' Αθηναϊκής Σχολής [...]».⁴

Όμως το έργο του έμεινε ανέκδοτο στο μεγαλύτερο μέρος του, (η κόρη του Ελένη Σπυράκη εξέδωσε το 1921 τη συλλογή *Τραγούδια*) και αυτή η υποτίμηση οφείλεται, όχι τόσο στην ποιότητα του έργου του, όσο στις συγκρούσεις με τους εκπροσώπους της Κερκυραϊκής Σχολής.⁵ Ο Ιάκωβος Πολυλάς διαχειρίζεται τη σολωμική πνευματική κληρονομιά και σύμφωνα με τις δικές του αρχές χρίει ορισμένους ως γνήσιους ποιητές της σολωμικής επιρροής και άλλους τους συγκαταριθμεί στους έξωθεν εκείνους. Τον Γ. Μαρτινέλη τον θεωρεί και είναι «οιονεί ανύπαρκτος»⁶ και τους Σπ. Ζαμπέλιο και Αρ. Βαλαωρίτη τους κατατάσσει στους εκτός του Σολωμού. Ότι αντέβαινε στη σολωμική ορθοδοξία το έπληττε συστηματικά και ανελέητα ο Ι. Πολυλάς. Παραθεώρησε τον Ανδρ. Κάλβο και παραγκώνισε εν τέλει τον συγγενή του, ποιητή Γ. Μαρτινέλη.⁷

Τελικά ο Μαρτινέλης και οι ομότεχνοί του ακολούθησαν με τον τρόπο τους και την ποιητική τους ιδιοσυγκρασία τον Σολωμό. Από τους τελευταίους μαθητές του Σολωμού υπήρξε ο Λορ. Μαβίλης, γεννημένος τρία χρόνια μετά από τον θάνατο του δασκάλου του, ακολουθεί ο Γεώργιος Μαρτινέλης, ο Γεράσιμος Μαυρογιάννης, ο Αντώνιος Μανούσος, ο Ανδρέας και ο Στέφανος Μαρτζώκης, ο Διονύσιος Ηλιακόπουλος, ο Νικόλαος Κογεβίνας, ο Νικόλαος Κονεμένος και ο

4. Θεοδόσης Πυλαρινός, «Επαίχθη ο κόσμος», περ. *Μικροφιλολογικά*, τχ. 20, Λευκωσία φθινόπωρο 2006, σ. 15.

5. Δημοσίευση των ποιημάτων του Γ. Μαρτινέλη έχουμε στα 1887 με τον τίτλο: Μαρτινέλης Γεώργιος, *Σειρά των ποιητικών έργων*, τεύχος Ι', Εθνικά εικόνες, Τύποις Α. Κωνσταντινίδου, Εν Αθήναις 1887. Εξέδωσε στα 1874 τη σάτιρα «Αυλικόι και κομματάρχαι», την ωδή «Οι ήρωες του Μαυροβουνίου» (1878) και τα «Ερωτικά» (1879).

6. Θεοδόσης Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, εκδ. Σαββάλας, 2003, σ. 110.

7. Θεοδόσης Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 118-119.

Διονύσιος Μάργαρης. Οι μνημονευθέντες ποιητές δεν είναι τα μεγάλα μεγέθη, ωστόσο αφομοιώνουν από τον Σολωμό ό,τι μπορούν να κρατήσουν. Αν υπήρχε ενότητα και ομοιογένεια σε αυτό που ονομάζουμε Επτανησιακή Σχολή, πιθανώς δεν θα μπορούσε ο Σολωμός να εξέχει και να προβάλλεται, δηλαδή δε θα είχαμε μετουσιωμένο Σολωμό, αλλά μια στείρα μίμηση από τους μαθητές του.⁸

Εναντιώθηκε ο Μαρτινέλης σε όλες τις δυνάμεις της Κέρκυρας, πνευματικές και πολιτικές, και ως εκ τούτου έμεινε απομονωμένος από τα ποιητικά δρώμενα του νησιού. Το έργο του έμεινε στη σιωπή εκφράζοντας το ενδοκερκυραϊκό ρήγμα, που διαχωρίζει τους ποιητές και λοιπούς λογίους σε προβαλλόμενους και μη.

Φαίνεται πως αρνείται να συμμορφωθεί και με την κρατούσα φιλοψυχαρική γραμμή, που την εποχή εκείνη αρχίζει να κερδίζει έδαφος στην Κέρκυρα.⁹ Θεωρεί ανεπαρκή τη μέχρι τότε δημοτική, ακολουθεί μια δική του προσεγμένη και κωδικοποιημένη δημοτική, με έκδηλα τα στοιχεία του αντιψυχαρισμού. Η αναφορά του στη γλώσσα εκφράζεται με τους στίχους: «Για συφορά σου ήρθε κι' ο Ψυχάρης / στη λάσπη να σε ρίξει την καυμένη / Όμως, μην κλαις· εκδίκηση θα πάρεις / και πάλε θα χαρείς χαριτωμένη».¹⁰ «Φτωχούλα» και «χυδαία» χαρακτηρίζει ο Μαρτινέλης τη γλώσσα του Σολωμού και προτάσσει το δικό του γλωσσικό ιδεώδες στο έργο του.

Η υποτίμηση του ποιητικού του έργου οφείλεται πέρα από την ιδιότυπη απόχρωσή του και στην αδιαφορία των εκπροσώπων της Κερκυραϊκής Σχολής, η διαφωνία του με τους οποίους υπήρξε κάθετη. Η σκιά του Πολυλά καθόρισε την τύχη του Μαρτινέλη, ο οποίος, αυτόνομος και αυθύπαρκτος, επικράτησε στη σχολική πραγματικότητα και στα λογοτεχνικά μας πράγματα αρκετά αργά.

Ως ποιητής ο Μαρτινέλης είναι διδακτικός, πατριδολάτρης, θρησκευτικός και εύληπτος, δηλαδή διαθέτει τα προαπαιτούμενα για ανθολόγηση σε σχολικό εγχειρίδιο. Ο πρώτος που τον εισάγει στα βιβλία του είναι ο Αλ. Γ. Σαρχής στα 1922, ο οποίος συμπεριλαμβάνει πλουσιότερη ύλη, παλαιά και νέα, αφού επιλέγει και από σύγχρονά του δημοσιογραφικά κείμενα.¹¹ Πιθανώς τον συγκίνησε το γεγονός ότι ο Μαρτινέλης εργάστηκε με φανατισμό για την Ένωση της Επτα-

8. Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο σωστός δρόμος [Οι Ιόνιοι και η πνευματική ζωή του Νέου Ελληνισμού]», ό.π., σ. 55

9. Θεόδωρος Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, ό.π., σ. 116.

10. Γεώργιος Μαρτινέλης, *Τραγούδια*, Αθήνα 1921, σ. 107.

11. Ο μαθητής του Σαρχή, Χρήστος Π. Πετρόπουλος, σχετικά με τα ερμηνεύοντα κείμενα πληροφορεί τα εξής: «[...] Από τις εφημερίδες διαλέγει χωρίς σταματημό, απορρίπτει, εγκρίνει, απογοητεύεται, ενθουσιάζεται. Ο Πολέμης ανθολογείται από την πρώτη του συλλογή, ο Παλαμάς από τις πρώτες του εμφανίσεις, ο Παύλος Νιρβάνας, ο Κάλβος, ο Σολωμός, ο Πορφύρας, ο Παπαδιαμάντης. [...]». Βλ. Χρήστου Π. Πετρόπουλου, *Ο δάσκαλός μου Αλέξανδρος Γ. Σαρχής*, χ.ό., Αθήνα 2005, σ. 135.

νήσου, επομένως ο βίος του ποιητή συμπορεύεται με τα ελληνοκεντρικά ζητούμενα της εποχής και ο Σαρχής δίνοντας έμφαση στην πατριωτική ποίηση και διδακτική, τον προβάλλει.

Τα ενδιαφέροντα του Αλ. Γ. Σαρχή κάλυπταν ένα μεγάλο φάσμα από την ποίηση και την πεζογραφία. Ως συλλογέας εμφανίζεται καινοτόμος· επεμβαίνει και διορθωτικά στα ερασιθέντα κείμενα, πάντοτε όμως προσθετικά. Η συστηματική του εμβρίθεια, η οποία φτάνει μέχρι τον σχολαστικισμό, τον οδηγεί να ανασύρει το ποίημα «Μάννα» του Μαρτινέλη για να καλύψει την κατηγορία «από την οικογενειακή και κοινωνική ζωή – αναγνώσματα της καθαρευούσης».

Στην πέμπτη σειρά ανθολογιών (1930-1938) εισάγεται ο Μαρτινέλης από τους Επτανήσιους Χαρίλαο Αντωνάτο και Θ. Φιλιππάτο στο βιβλίο τους *Νεοελληνικά Αναγνώσματα για τη Δ' τάξη των εξαταξίων Γυμνασίων*, με το ποίημα «Σ' ένα φιλάργυρο», και από τον Ηλία Βουτιεριδη το 1938 στα *Νεοελληνικά Αναγνώσματα για τη Β' τάξη των Ημιγυμνασίων και εξαταξίων Γυμνασίων* με το ποίημα «Το πανηγύρι». Δεν είναι τυχαίο ότι εντάχθηκε στην ύλη των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων ο ποιητής στα 1930, διότι η χρονολογία αυτή αποτελεί σταθμό για το σχολικό αναγνωστικό, καθώς κυκλοφόρησαν πολλές συλλογές γραμμένες και από εκπαιδευτικούς και από λογοτέχνες. Η Ελένη Ουράνη (Άλκης Θρύλος), ο Ηλίας Βουτιεριδης από τους λογοτέχνες και οι Χ. Αντωνάτος και Θ. Φιλιππάτος, Λίζα Κόττου, Μιχ. Οικονόμου, Αρσινόη Ταμπακοπούλου, Νώντας Έλατος κ.ά. επιδίδονται στη συγγραφή Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων. Τα αναλυτικά προγράμματα μέχρι το 1932 παραμένουν στη βασική τους δομή τα ίδια, ενώ εισάγεται επί υπουργίας του Γ. Παπανδρέου σε όλες τις γυμνασιακές τάξεις του εξαταξίου η διδασκαλία των νεοελληνικών κειμένων.

Η εποχή του '30 δεν στέκεται στην υπεροχή του εθνικού παρελθόντος και κυρίως δεν το προβάλλει μέσα από την εκπαιδευτική πολιτική τόσο ευθύβολα στους μαθητές, όσο προβαλλόταν σε παλαιότερες δεκαετίες (1884-1894, 1910-1920). Στην περίοδο αυτή έχουμε την ενεργητική παρουσία γυναικών ανθολόγων (Λίζα Κόττου, Ευδοκία Αθανασούλα, Ελένη Ουράνη), οι οποίες προωθούν τις αισθητικές τάσεις στο εκσυγχρονισμένο πλέον εγχειρίδιο. Αυτή η συγκυρία εκφράζει την ώρα του Μαρτινέλη, διότι καλύπτει ο ποιητής μέσα στον ήσσυα τόνο γνήσιας λυρικότητας τον απαιτούμενο καθωσπρεπισμό της σχολικής πράξης.

Το ζητούμενο της εποχής για τα Νεοελληνικά Αναγνώσματα είναι καίριο· χρειάζεται να εισαχθεί ένας διδακτικός ποιητής στα αναγνωστικά, με αισθητήριο, που έζησε την παράδοση του ωραίου μέσα στην ατμόσφαιρα του Σολωμού. Κατ' αυτόν τον τρόπο αξιοποιήθηκε ο Γ. Μαρτινέλης όχι μόνο από τους συγγραφείς προ του '30, αλλά και από τους επόμενους, όταν είχαν αλλάξει τα πολιτικά, κοινωνικά και ιστορικά δεδομένα. Και τα μεταξικά αναγνωστικά τον κρίνουν κατάλληλο. Ο Ηλίας Βουτιεριδης, ο «τυπικός εργαστηριακός ερευνητής», κατά την

κρίση του ποιητή Ν. Παππά, ο οποίος μάς παρέδωσε και ιστορία της λογοτεχνίας, επεσήμανε τις ποιητικές αρετές του Γ. Μαρτινέλη και τον εισάγει στο αναγνωστικό.¹² Κατά βάση ο Σαρχής τον ανέδειξε το 1922 στα αναγνωστικά του και ο Βουτιεριδής, ως ιστορικός της λογοτεχνίας, τον καθιερώνει.

Το ιδεώδες της δικτατορίας σχετικά με την ποίηση αποτυπώνεται με τον εξής τρόπο, όπως πληροφορεί ο Γ. Ανδρειωμένος: «[...] Τα πρώτα σπέρματα της νέας εθνικής μας ποιήσεως δε μπορεί παρά να κυριαρχούνται από το σκοπό, αφού ο τελευταίος είναι στενά συνυφασμένος με τη φύσι της τέχνης [...]».¹³ Είναι δυνατόν ο «αιρετικός» Μαρτινέλης να συνδέεται με τη «νέα εθνική ποίηση» και να εξυπηρετεί τους σκοπούς της; Άπαγε! Ωστόσο, εντάσσεται στα μεταξικά αναγνωστικά εξαιτίας των θηικών του ιδεών, της δημοτικής που προτιμά το καθεστώς, των απλών ποιημάτων του που παιδαγωγούν.

Ανθολογείται και στην έκτη σειρά εγχειριδίων (1938-1950) στο συλλογικό αναγνωστικό των Δημ. Κοντογιάννη, Νικ. Κοντοπούλου, Μιχ. Οικονόμου και Κων. Αθ. Ρωμαίου για την Α' τάξη οκταταξίων Γυμνασίων, πενταταξίων Προγυμνασίων και Αστικών Σχολείων (ΟΕΣΒ 1938), πάλι με το ποίημα «Μάνα».¹⁴ Εξηγώντας την επανάληψη του ποιήματος, ο Λ. Βαρελάς μάς δίνει την πληροφορία ότι οι επιτροπές που θα αποφασίσουν για την ύλη των αναγνωστικών κάθε τάξης δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα να επανεμφανίζονται τα ίδια κείμενα, ενίοτε και με διαφορετικούς τίτλους.¹⁵ Στο συλλογικό ανθολόγιο της επόμενης (έβδομης) σειράς αποτελούμενο από τρεις συνήθως συγγραφείς συναντάμε τον Μαρτινέλη, διότι τον προτιμά ένας εκ των συλλογέων.¹⁶

12. Θεοδόσιος Πυλαρινός, «Ο Νίκος Παππάς ως ιστορικός της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας», περ. *Τρικαλινά*, τ. 23ος, Πρακτικά 6ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών, Τρίκαλα 2003, σ. 33.

13. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Η νέα γενιά υπό καθοδήγηση: Το παράδειγμα του περιοδικού "Η Νεολαία" (1938-1941)*, έκδ. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2012, σ. 83, 85. Η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου σχετικά με την ποίηση συνίσταται στις εξής θέσεις: «[...] Η ποίηση είναι το δυσκολότερο είδος της λογοτεχνίας και απαιτεί όχι μόνον φαντασίαν και πλούτον γνώσεων, αλλά και ως τέχνη λόγου τους κανόνες που την διέπουν [...]».

14. Το ίδιο ποίημα εμπεριέχεται και στο αναγνωστικό των Δημ. Κοντογιάννη – Νικ. Κοντοπούλου – Μιχ. Οικονόμου – Κων. Αθ. Ρωμαίου για τη Β' τάξη Γυμνασίων, ΟΕΣΒ 1940.

15. Λ. Βαρελάς, «Λογοτέχνες και Νεοελληνικά Αναγνώσματα (1884-1960), Επιμελητές ή Ανθολόγοι;» στον τόμο *Καλλιτέχνες και Λογοτέχνες στα Αναγνωστικά, 1860-1960*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2010, σ. 43.

16. Στο αναγνωστικό των Ν. Κοντοπούλου – Κ. Ρωμαίου, *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Α' Γυμνασίου, ΟΕΣΒ 1950 ενυπάρχει και πάλι το ποίημα «Μάνα», ενώ στο αναγνωστικό των Π. Κοντοπούλου – Π. Σαμάρα – Χ. Δημητρακοπούλου, *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Β' Γυμνασίου, ΟΕΣΒ 1950 ανθολογείται το πατριωτικό «Ο Κανάρης».

Στη συνέχεια παραθέτουμε από το γνωστό στους παλαιότερους εθνικό και ηθοπλαστικό ποίημα του Μαρτινέλη «Η 25η Μαρτίου», το οποίο διασώζει και το αναγνωστικό των Γ. Καλαματιανού – Θ. Μακροπούλου – Ν. Κοντοπούλου, *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Γ' Γυμνασίου ΟΕΔΒ 1970/1977, τους στίχους: «*Τέτοιαν ημέραν διάλεξεν η σπλαχνική Μαρία / να ειπεί στον Κύριο του παντός, που τ' άψυχα εμψυχώνει: / «Κοίτα στη γη τους χριστιανούς, που μ' άπειρη λατρεία / εμέ γιορτάζουν σήμερα, πόση σκλαβιά πλακώνει»*. Διακρίνουμε το εθνικοθρησκευτικό στοιχείο της ποιητικής του Μαρτινέλη και μολονότι έχουμε μία ταπεινή στιχουργία, εντούτοις διασώζεται η αξιοπρέπεια τηςποίησης.

Η ανθολογία του Ηρακλή Ν. Αποστολίδη (1940),¹⁷ «*η άλλως ανιστόρητη ανθολογία*»,¹⁸ κατά τον Γ.Π. Σαββίδη, καθώς και η παλαιότερη του Ιωάννη Πολέμη (1910),¹⁹ τον παραλείπει, ενώ διαθέτει αρκετό χώρο για τον Παλαμά. Παρά τούτα ο ελάσσων Μαρτινέλης, σε πείσμα του κριτικού Παλαμά, συνέβαλε στα λογοτεχνικά πράγματα και έδωσε την ευκαιρία στους μαθητές να απαγγείλουν εκ του ασφαλούς τα ποιήματά του. Έχει κανείς την πεποίθηση ότι είναι ένας ποιητής που δεν θα προδώσει τις μνήμες από τα θρανία του ελληνικού σχολείου. Όλος ο Μαρτινέλης διασώθηκε σε ένα τρίλεξο: «*Μέρα γλυκιά, μέρα λαμπρή, μέρα χαριτωμένη!*».²⁰

17. Η. Ν. Αποστολίδη, *Ανθολογία 1708-1940*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα ⁴χ.χ. (Α' έκδοση: 1933).

18. Γ.Π. Σαββίδης, «Μέσα, μα και σαν έξω απ' τη Ζωή», εφ. *Το Βήμα*, 10 Φεβρουαρίου 1991, σ. 45.

19. Ιωάννου Πολέμη, *Λύρα, Ανθολογία της Νεωτέρας Ελληνικής Ποίησης*, Ανατύπωση Δαμιανός – Δωδώνη, Αθήνα 1998.

20. Το ποίημα «Η 25η Μαρτίου» ανθολογείται στα *Νεοελληνικά Αναγνώσματα* της Γ' Γυμνασίου Νικ. Κοντοπούλου – Θεοδ. Μακροπούλου, Αθήνα 1950, σ. 72 και στο εγχειρίδιο Ι. Καλαματιανού, Θ. Μακροπούλου, Ν. Κοντοπούλου, *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, Γ' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1977, σ. 165. Ανήκει στη συλλογή «Εθνικά εικόνες». Η τέταρτη στροφή έχει ως εξής: «*Μέρα γλυκιά, μέρα λαμπρή, μέρα χαριτωμένη! / Κάθε φορά που η λάμψη σου στην εκκλησιά προβάλλει, πάντα τη δάφνη ελεύθερη θα την ιδείς σπαιρμένη*».

Περίληψη / Résumé

Ο επτανήσιος ποιητής Γεώργιος Μαρτινέλης εισήλθε σχετικά αργά στα σχολικά εγχειρίδια της λογοτεχνίας μας. Αυτό συνέβη επειδή το έργο του εκδόθηκε συγκεντρωτικά από την Ελένη Σπυράκη, την κόρη του, στα 1921 και διότι η εκπαιδευτική πολιτική διέκρινε σε αυτόν τα ιδεώδη της. Ο Αλέξανδρος Γ. Σαρχής τον ανέσυρε από την αφάνεια στα 1922 για το σχολικό αναγνωστικό και ο Ηλίας Βουτιερίδης τον καθιερώνει. Με τη σολωμική εκδοχή της γλώσσας διαφοροποιήθηκε ως ποιητής ο Μαρτινέλης. Ιδιότυπος σε όλα του. Ορθόδοξος με αποκλίσεις, αντιρρητικός ως Επτανήσιος, ανήσυχο πνεύμα. Η εικόνα του ελληνικού σχολείου μαρτυρείται μέσα από τη διδακτική ποίησή του. Στέκεται σύνδεσμος, ένας ακόμα, της επτανησιακής παράδοσης και της πρόσληψής της από τη σχολική τάξη.

Originaire des îles ioniennes, le poète G. Martinelis a fait son entrée relativement tard dans les manuels scolaires de notre littérature, d'un côté, parce que son œuvre n'a été éditée, dans son ensemble, par sa fille H. Spyraqui qu'en 1921, et de l'autre, parce que la politique éducative a entrevu en lui ses propres idéaux en 1922. C'est Alexandre G. Saris qui l'a rétabli, en 1922, pour les besoins des livres scolaires de lecture, en qui on doit sa consécration. Son œuvre poétique s'imprègne de l'esprit moralisateur alors que l'image de l'école grecque trouve en lui sa force d'expression. Grâce à l'acception du langage prononcée par Solomos, G. Martinelis s'est différencié en tant que poète et il est considéré comme un poète *sui generis*. Penseur orthodoxe mais aussi porteur d'idées divergentes, il reste un esprit inapaisé et contredisant, dans le sillage de la tradition ionienne.

Γεώργιος Μαρτινέλλης.

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΣΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΚΑΙ ΛΥΚΕΙΟΥ:
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

Στέλλα Σπ. Νάκη

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος γεννήθηκε το 1867 στην Κωνσταντινούπολη αλλά μεγάλωσε στη Ζάκυνθο. Η νοσταλγία για την ιδιαίτερη πατρίδα του, με τις φυσικές ομορφιές, τις γραφικότητες, την προοδευμένη κοινωνική ζωή και την ακμή που γνώριζε εκείνη την εποχή, θα τον παρακολουθήσει σ' όλα τα χρόνια έως τον θάνατό του και γίνεται αισθητή και στο έργο του. Το 1931 έγινε ακαδημαϊκός και το 1951 πέθανε στην Αθήνα. Διετέλεσε αρχισυντάκτης στο περιοδικό *Η Διάπλασις των Παίδων* κατά την περίοδο 1896-1948 με χαρακτηριστική υπογραφή του, το *Σας ασπάζομαι, Φαίδων*, που χρησιμοποιούσε στις επιστολές που υποτίθεται έστελνε στο περιοδικό. Ήταν, επίσης, ο ιδρυτής και εκδότης του περιοδικού *Νέα Εστία*.

Θεωρείται ο θεμελιωτής του αστικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα. Δημοσίευσε πολλά μυθιστορήματα ως επιφυλλίδες στις καθημερινές εφημερίδες και είκοσι απ' αυτά σε ξεχωριστούς τόμους. Εκτός από μυθιστορήματα, έγραψε θεατρικά έργα, διηγήματα και κριτικές μελέτες. Ήταν ενημερωμένος στα διεθνή ρεύματα και τις διεθνείς τάσεις της λογοτεχνίας, ήταν ανοιχτομάτης, έβλεπε σωστά και ήξερε να ξεχωρίζει τις αξίες.¹

Ο Ξενόπουλος διαπλάσθηκε μέσα σ' ένα πολιτισμικό και ιδεολογικό περιβάλλον που συνδύαζε τον φαναριώτικο πολιτισμό από τη μητέρα του, τον μωραϊτικό ελληνισμό από τον πατέρα του, τη δυτική και ζακυνθινή παράδοση και την αθηναϊκή παιδεία. «Είμαι και Ζακυνθινός, και Μωραΐτης, κι' Ανατολίτης, κι' Αθηναίος. Είμαι Πανέλληνας», γράφει στη «Σύντομη Αυτοβιογραφία» του.²

Ο Απόστολος Σαχίνης³ σημειώνει ότι τρία είναι τα βασικά συγγραφικά προτερήματα του Γρηγόριου Ξενόπουλου: η αφηγηματική του ευχέρεια και άνεση, η οξεία παρατηρητικότητα του σχετικά με τη γύρω του ζωή και η τεχνική των μυθιστορημάτων του. Ο Ξενόπουλος ξέρει πώς να διηγηθεί μια ιστορία χωρίς ποτέ

1. Απ. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, εκδ. Τυπογραφείο Σ. Παπαδογιάννη, Αθήνα 1958, σ. 242-243.

2. Α. Κατσίκη-Γκίβαλου, «Γρηγόριος Ξενόπουλος: Σύγχρονες αναγνώσεις», στο βιβλίο: *Γρηγόριος Ξενόπουλος. Πενήντα χρόνια από το θάνατο ενός αθάνατου (1951-2001)*. Πρακτικά Συνεδρίου. Ελληνικό και Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2003, σ. 12-13.

3. Απ. Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, ό.π., σ. 244-245.

να γίνει πληκτικός. Ευχάριστα, στρωτά, φυσικά, με ζωντανό και ζωντανό διάλογο και με καταπληκτική ευκολία ανασταίνει σκηνές και πρόσωπα από την καθημερινή αστική ζωή. Τέλος, με την τεχνική των μυθιστορημάτων του ο Ξενόπουλος όχι μόνο δεν κουράζει, αλλά και συναρπάζει τον αναγνώστη. Άρτια, αρμονικά ισορροπημένη και ισοζυγισμένη, είναι πάντα η σύνθεση τους. Δεν υπάρχουν περιττά μάκρη, ανισότητες είτε πλατειασμοί, και ο αναγνώστης θα βρει το καθετί στη θέση του μέσα στην αφήγηση ή την κατανομή της δράσης. Ο ορθολογισμός του συγγραφέα στα σημεία αυτά και ο θετικός χαρακτήρας της ιδιοσυγκρασίας του μπόρεσαν ν' αξιοποιηθούν μυθιστορηματικά.

Ο Ξενόπουλος καλλιέργησε τον κλασικό τύπο του ρεαλιστικού μυθιστορήματος, όπου δεσπόζει ο μύθος και η πλοκή. Αναφέρει ως «μεγάλους δάσκαλους» του τον Balzac, τον Dickens, τον Zola και τον Daudet, όμως οι δυο τελευταίοι επηρέασαν αποτελεσματικότερα το αφηγηματικό ταλέντο του. Ο ρεαλισμός του, ξεκινώντας από τους δυο αυτούς μυθιστοριογράφους, στράφηκε προς την καθημερινή νεοελληνική αστική πραγματικότητα και απέδωσε πρόσωπα, περιστατικά, θέματα και καταστάσεις, που για τον νεοέλληνα αναγνώστη είναι γνώριμα, απτά και συγκεκριμένα. Ο αναγνώστης αναγνωρίζει όλα όσα περιγράφονται μέσα στα μυθιστορήματα αυτά σαν πράγματα οικεία και νομίζει πως ο συγγραφέας έχει μεταφέρει αυτούσια τη νεοελληνική πραγματικότητα του τέλους του δέκατου ενάτου αιώνα και των άρχων του εικοστού μέσα στις σελίδες τους.

Δύο είναι οι πόλοι του συγγραφικού έργου του Ξενόπουλου, η Αθήνα και η Ζάκυνθος. Ο συγγραφέας, περιγράφει την πατρίδα του, τη ζωή της, τα ήθη και τα έθιμά της, εμπνέεται από την κοινωνική ζωή της και μας δίνει εξάισια διηγήματα και μερικά μυθιστορήματα και θεατρικά έργα που έχουν ένα σπάνιο χάρισμα: διατηρούνται και ύστερα από χρόνια νεανικά. Το γεγονός ότι ανδρώθηκε σε μια κοινωνία προοδευμένη σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, τον προίκισε με μια ευαισθησία και μια καλαισθησία και τον βοήθησε να αναπαραστήσει τον τόπο, τους ανθρώπους και την εποχή και τα ήθη της.⁴ Η Ζάκυνθος του πρόσφερε μια σειρά από χαρακτηριστικούς ανθρώπινους τύπους, κάτι που τον βοήθησε να αποδώσει με πολύ χρώμα,⁵ «την αναπαράσταση μιας κοινωνίας η οποία εξακολουθεί να κινεί την περιέργειά μας και το ενδιαφέρον μας».⁶

4. Άλκ. Θρύλος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», στο βιβλίο: *Βασική Βιβλιοθήκη*, εκδ. Αετός, Αθήνα 1955, σ. ια-ιβ.

5. Θ. Γλυκοφρύδη-Αθανασοπούλου, «Η νέα γυναίκα στην αστική κοινωνία», στο βιβλίο *Nulla dies sine linea. Προσεγγίσεις στο έργο του Γρηγόριου Ξενόπουλου* (επιμέλεια Γιώργος Π. Πεφάνης), έκδ. Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2007, σ. 67.

6. Μ. Σιγούρος, «Ο Ξενόπουλος και η Ζάκυνθος», *Ελληνική Δημιουργία*, τχ. 7 (72) (1951), σ. 179.

Στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Γυμνασίου οι μαθητές έρχονται σε επαφή με δύο έργα του Ξενόπουλου, μέσω των οποίων αναδεικνύεται η Ζάκυνθος. Πρόκειται για τα κείμενα «Η γάτα του παπά», που ανθολογείται στην Α' Γυμνασίου και «Κάποια Χριστούγεννα» που ανθολογείται στη Β'.

Στο «Η γάτα του παπά», που πρωτοδημοσιεύτηκε στο ετήσιο *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Σκόκου, το 1913, η γάτα του παπά-Ζήσιμου έχει διαπράξει μια βέβηλη πράξη (έχει λερώσει με ακαθαρσίες το ιερό), ωστόσο ο παπάς την έχει συγχωρήσει, επειδή την υπεραγαπά, όχι όμως και η σύζυγός του που απειλεί ότι θα την εξοντώσει, αν το επαναλάβει. Το πρωί της Κυριακής ο παπα-Ζήσιμος δέχεται την επίσκεψη του βοηθού του, του Χρήστου, που τον ενημερώνει ότι η γάτα έχει ξανακάνει ζημιιά βεβηλώνοντας την Αγία Πρόθεση του Ιερού. Ο παπάς ζητεί από τον Χρήστο να μην πει τίποτα στη γυναίκα του και πηγαίνει και καθαρίζει το ιερό· η παπαδιά, όμως, το αντιλαμβάνεται και ψάχνει τη γάτα που έχει γίνει άφαντη. Ο παπάς σκέφτεται αρχικά να αφήσει το ζώο στην τύχη του, γρήγορα όμως αλλάζει γνώμη και αποφασίζει να το προστατεύσει. Όταν η γάτα εμφανίζεται, ο παπα-Ζήσιμος την κρύβει στη σοφίτα, προσπαθεί να ηρεμήσει με συζήτηση τη γυναίκα του και καταφέρνει τελικά να την κάνει να υποχωρήσει ακόμη μια φορά.

Μέσα από το συγκεκριμένο διήγημα, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με το ζακυνθινό γλωσσικό ιδίωμα, το οποίο χρησιμοποιεί ο Ξενόπουλος τόσο στα αφηγηματικά όσο και στα διαλογικά μέρη. Κύριο και αναγνωρίσιμο χαρακτηριστικό του ιδιώματος,⁷ όπως και όλων των επτανησιακών ιδιωμάτων, είναι ο επιτονισμός τους, ενώ στο ανθολογούμενο απόσπασμα και σε επίπεδο μορφολογικό απαντούν τύποι του άρθρου (τσου, τση), συλλαβική αύξηση στους ιστορικούς χρόνους, ακόμη και άτονη: (εφάνηκε). Ιδιαίτερα έντονη είναι η παρουσία ιδιωματικών λέξεων στο απόσπασμα, όπως: «χυλισμένο» (κολλαριστό), «νόημα» (αντίληψη, εξυπνάδα), «λογαριάζω» (κανονίζω). Τέλος, ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του ιδιώματος είναι ο μεγάλος αριθμός δανείων από την ιταλική λόγω της μακρόχρονης ενετικής κατοχής. Αναφέρουμε ενδεικτικά «αμπονόρα» (πρωινιάτικα), «κλαμπανάρου» (κωδωνοκρούστης), «μπιανκαρία» (το μέρος όπου φυλάσσονται τα λευκά τραπέζομάντηλα και τα σεντόνια), «τα μέρλα» (οι δαντέλες), κ.ά.

Οι ιδιαιτερότητες των ιδιωμάτων αυτών φαίνεται να οφείλονται στο γεγονός ότι τα Επτάνησα διετέλεσαν για πολλά χρόνια υπό ενετική κατοχή, με αποτέλεσμα να είναι η μοναδική περιοχή της Ελλάδας την οποία δεν κατέλαβαν οι Τούρκοι. Βέβαια, παρ' όλα αυτά, δεν διακόπηκε ποτέ η επικοινωνία και επαφή

7. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας - Πύλη για την Ελληνική Γλώσσα, *Επτανησιακά ιδιώματα*. Στην ηλεκτρονική διεύθυνση, http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/studies/dialects/thema_b_5_2/index.html

τους με την ηπειρωτική Ελλάδα, κυρίως με τις γειτονικές περιοχές της Ηπείρου και της Πελοποννήσου. Έτσι, τα ιδιώματα αυτά έχουν δεχθεί επιδράσεις από τις αντίστοιχες διαλέκτους.⁸

Εντονότερη είναι η παρουσία της Ζακύνθου στην αθηναϊκή επιστολή «Κάποια Χριστούγεννα», που ανθολογείται στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Β' Γυμνασίου. Πρόκειται για μία από τις αθηναϊκές επιστολές που γράφτηκε τα Χριστούγεννα του 1925 και απευθυνόταν στους μικρούς αναγνώστες της *Διάπλασης των Παίδων*, περιοδικού που διηύθυνε ο Ξενόπουλος με επιτυχία για 50 χρόνια. Ο συγγραφέας αναπολεί με νοσταλγία και χιούμορ τα παιδικά του χρόνια και την οικογενειακή ατμόσφαιρα των Χριστουγέννων στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Ζάκυνθο, σε συνδυασμό με τα έθιμα και τις παραδόσεις του τόπου του. Με την επιστολή αυτή ο Ξενόπουλος αναδεικνύει ένα χαρακτηριστικό χριστουγεννιάτικο έθιμο της Ζακύνθου, αυτό της ζακυνθινής κουλούρας. Μέσω της διδασκαλίας της συγκεκριμένης επιστολής οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τον ζακυνθινό πολιτισμό, καθώς πληροφορούνται για το έθιμο της κουλούρας, που κόβουν οι Ζακυνθινοί στα σπίτια τους την παραμονή των Χριστουγέννων. Πρόκειται, όπως μας πληροφορεί ο Ξενόπουλος, για σιμιγδαλένιο ψωμί με λάδι, ζαφουράνα, σταφίδες, μπαχαρικά, καρύδια, κουκουνάρια, πορτοκαλόφλουδες και ζάχαρη, με κομμάτι που αντιστοιχεί στον καθένα και φλουρί για τον τυχερό. Επίσης, ο συγγραφέας παρουσιάζει την ατμόσφαιρα που επικρατεί παραμονή Χριστουγέννων στο σπίτι, όπου με «πομπή», τελετή κόβουν την κουλούρα, αντίστοιχο έθιμο της αθηναϊκής βασιλόπιτας. Στην ίδια επιστολή, γίνεται λόγος και για το μαντολάτο, τοπικό γλυκό της περιοχής που του έστειλε η μητέρα του, όταν ζούσε φοιτητής στην Αθήνα, αλλά και για την εγκατάλειψη του εθίμου στην οικογένειά του λόγω του πένθους για τον θάνατο του πατέρα του. Επιπλέον, γίνεται αναφορά και στον ζακυνθινό ποιητή «Ανδρέα Μαρτζώκη», ο οποίος στο σατιρικό ποίημά του «Ζακυνθινός Μνηστήρας», παριστάνει έναν ζακυνθινό μνηστήρα στην ομηρική Ιθάκη να προσφέρει στην Πηνελόπη, για να την συγκινήσει, το χριστόψωμο που του είχε στείλει η μητέρα του για τα Χριστούγεννα. Ο συγγραφέας δεν περιγράφει το χριστόψωμο, όπως κάνει με την κουλούρα, είναι όμως και αυτή η αναφορά μια όψη των χριστουγεννιάτικων εθίμων της Ζακύνθου.

Στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου, στη Β' τάξη ανθολογούνται δύο αποσπάσματα από έργα του Ξενόπουλου, τη «Στέλλα Βιολάντη» και το θεατρικό «Το μυστικό της Κοντέσσας Βαλέραινας».

8. Ι.Α. Παπαγεωργίου, «Γλωσσική σύγκριση Ηπείρου και Κέρκυρας», στο βιβλίο: *Νεοελληνική Διαλεκτολογία. Πρακτικά Ιου Πανελληνίου Συνεδρίου Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας (Ρόδος 26-30.03.1992)*, 1ος τόμος, Αθήνα 1994, σ. 326-370 και Ν.Γ. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα ³2000, σ. 68-72.

Στη Στέλλα Βιολάντη ο συγγραφέας τοποθετεί το έργο του στη Ζάκυνθο. Όπως σημειώνει ο ίδιος: «Το διήγημα "Έρως Εσταυρωμένος", που το δραματοποίησα ύστερα με τον τίτλο "Στέλλα Βιολάντη", είναι μια έμπνευση του 1901. Ο θρόλος όμως που μου έδωσε αφορμή να γράφω και το διήγημα και το δράμα είναι κατά είκοσι τουλάχιστον χρόνια αρχαιότερος. Γιατί περί το 1880 ψιθυριζόταν στη Ζάκυνθο –ήμουν παιδί τότε– πως ένας άγριος πατέρας εφυλάκισε την κόρη του στη σοφίτα του σπιτιού του με ψωμί και με νερό, επειδή αγαπούσε κάποιον που δεν ήθελε να της τον δώσει κι αρνιόταν επίμονα να πάρει έναν άλλον που της έδινε αυτός. Η δυστυχισμένη κόρη πέθανε απ' αυτό το μαρτύριο· αποσιώπησαν όμως την αιτία του θανάτου της και την εκήδεψαν μεγαλόπρεπα, με τις πιο επιδειχτικές εκδηλώσεις απαρηγόρητου πένθους».⁹

Έμπνευση λοιπόν του διηγήματος αποτέλεσε η αληθινή ιστορία που είχε ακούσει ότι είχε συμβεί στη Ζάκυνθο ο Ξενόπουλος. Η υπόθεση του διηγήματος έχει εν συντομία ως εξής: Ο Χρηστάκης Ζαμάνος υπηρετούσε ως υπάλληλος στο αγγλικό τυπογραφείο της Ζακύνθου, όπου και γνώρισε τη Στέλλα, την κόρη του πλούσιου μεγαλέμπορου Παναγή Βιολάντη. Μη έχοντας πώς να της εκμυστηρευτεί τον έρωτά του, της έστειλε ένα γράμμα και με τον ίδιο τρόπο τού απάντησε θετικά κι εκείνη. Παίρνοντας το ανέλπιστο γράμμα ο καυχησιάρης νέος δεν κρατήθηκε και έσπευσε να ανακοινώσει το περιεχόμενό του· η είδηση όμως έφτασε κι ως τ' αυτιά του πατέρα της, ο οποίος θεώρησε προσβολή τη σύνδεση του ονόματος της κόρης του με το όνομα ενός παρακατιανού του. Πλημμυρισμένος από οργή, αφού της έκανε αυστηρότατες παρατηρήσεις, την έδειρε και την έριξε στη σοφίτα του αρχοντικού του, όπου και την εγκατέλειψε· στο μεταξύ ο Χρηστάκης Ζαμάνος είχε παντρευτεί άλλη. Όταν το έμαθε ο Βιολάντης γύρισε στο σπίτι του, για να το πει στη Στέλλα και να την εκδικηθεί, τη βρήκε όμως νεκρή. Αφού την κήδεψε μεγαλοπρεπώς συνέχισε τη ζωή του ευχαριστημένος που η ντροπή του σπιτιού του δεν υπήρχε πια.

Το διήγημα είναι αποκαλυπτικό για τη ζωή και τα ήθη στη Ζάκυνθο των αρχών του 20ού αιώνα. Μέσα από την ζωντανή και ρεαλιστική απεικόνιση της αστικής κοινωνίας της Ζακύνθου οι μαθητές έρχονται σε επαφή με ποικίλες όψεις της. Αρχικά, τα πρόσωπα του διηγήματος είναι αποκαλυπτικά της τότε ζακυνθινής κοινωνίας. Ο Βιολάντης, το κατεστημένο της αστικής κοινωνίας, μεγάλεμπορος που θέλει να αποτελεί πρότυπο προς μίμηση τόσο ο ίδιος όσο και η οικογένειά του. Είναι ο pater-familias, ένας τυπικός, σκληρός, κι' αυστηρός pater familias· είναι βέβαιος, κι ούτε σκέπτεται να συζητήσει, ότι έχει το απόλυτο δι-

9. Γρ. Ξενόπουλος, «Έρως Εσταυρωμένος», *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τχ. 1ον, (1937), σ. 1-3.

καίωμα να εξουσιάζει την οικογένειά του, να αποφασίζει και να θέλει αυτός γι' αυτή, ότι εκείνη είναι υποχρεωμένη να υποταχθεί καινά υπακούει· δεν ανέχεται καμιά ανταρσία,¹⁰ «ο πατέρας σου ορίζει και σένα και μένα και τον Νταντή και τη Νιόνα και όλους», λέει η μητέρα της στη Στέλλα περιγράφοντας με τον πιο σαφή τρόπο τη δομή και την ιεράρχηση της αστικής κοινωνίας του 1900. Η αστική τάξη έχει αποκτήσει πλούτη και δύναμη χωρίς όμως τα μέλη της να έχουν τίτλους ευγενείας. Έτσι και ο Βιολάντης είναι «άρχοντας μιας νέας, αμφίσημης εποχής, δηλαδή ένας αφέντης χωρίς τίτλους ευγενείας και χωρίς οίκτο για κανέναν, ούτε και για τον εαυτό του, ούτε και για την οικογένειά του»,¹¹ είναι δέσμιος ενός αυστηρού, άκαμπτου κώδικα αξιών, όπου η οικογενειακή τιμή είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την υποταγή της κόρης στην πατριαρχική εξουσία. Είναι φυσικό ότι αυτή η δομή, η απόλυτη κυριαρχία ενός μόνο ατόμου επιδρά καταλυτικά στις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας και οδηγεί στη σύγκρουση (Στέλλα – Βιολάντης) καθώς και στην κατάπνιξη των συναισθημάτων των υπολοίπων μελών υπό την πίεση του πατέρα (μητέρα Στέλλας – Στέλλα).

Από την άλλη πλευρά η Στέλλα, που θεωρείται μαζί με τη Φωτεινή Σάντρη, η κορυφαία ηρωίδα του Ξενόπουλου, ζει για τον έρωτα και πεθαίνει για αυτόν. Πρόκειται για έναν έρωτα ιδεαλιστικό και απόλυτο και γι' αυτό, όταν διαβλέπει, όταν αρχίζει να υποπτεύεται ότι έχει απατηθεί και ότι ο πατέρας της είχε δίκιο να της απαγορεύσει την ένωση με τον Χρηστάκη Ζαμάνο, που τον θεωρούσε ανάξιό της, δεν έχει τη δύναμη να το παραδεχτεί.¹² Η όλη της στάση να εναντιωθεί στον πατέρα της εκφράζει την αντίροπη δύναμη της ζακυνθινής κοινωνίας της εποχής, αυτής των νέων ανθρώπων που επιθυμούν να οικοδομήσουν μια κοινωνία σε νέες βάσεις, πιο φιλελεύθερες. Ο Ξενόπουλος επομένως δίνει μια εικόνα, μία όψη της μειονεκτικής θέσης στην οποία βρισκόταν η γυναίκα στην πατριαρχική κοινωνία της Ζακύνθου, στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει εδώ, στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα.¹³

Μία ακόμη όψη της Ζακύνθου που αναδύεται μέσα από τη Στέλλα Βιολάντη είναι αυτή της σύγκρουσης που προκύπτει από το σχήμα αριστοκράτης – άνθρωπος λαϊκής καταγωγής. Παρατηρούμε ότι ο Παναγής Βιολάντης νεόπλουτος αστός, απορρίπτει για γαμπρό του τον Χρηστάκη Ζαμάνο, ξεπεσμένο αριστοκράτη, που εργάζεται στο τηλεγραφείο για να ζήσει, επειδή δεν έχει μάθει να

10. Άλκ. Θρύλος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», στο βιβλίο: *Βασική Βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 15.

11. Χ. Μπακονικόλα, «Τα ασαφή όρια της ταξικής συνείδησης στο θέατρο του Ξενόπουλου (δύο αντίρροποι ερωτικοί μύθοι)», στο βιβλίο *Nulla dies sine linea. Προσεγγίσεις στο έργο του Γρηγόριου Ξενόπουλου*, ό.π., σ. 249.

12. Άλκ. Θρύλος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», ό.π., σ. 15.

13. Θ. Γλυκοφρύδη-Αθανασοπούλου, «Η νέα γυναίκα στην αστική κοινωνία», ό.π., σ. 69.

εργάζεται, και αν το κάνει τώρα είναι επειδή ξέπεσε. Ο Βιολάντης, ορισμένος εχθρός της αριστοκρατίας και των ηθών της, βλέπει στο πρόσωπο του Χρηστάκη έναν εκπρόσωπό της που σε καμιά περίπτωση δεν θέλει να κάνει γαμπρό του.

Το δεύτερο κείμενο, «Το μυστικό της Κοντέσσας Βαλέραινας», ένα από τα θεατρικά έργα του Ξενόπουλου σε τρεις πράξεις, είναι διασκευή του ομότιτλου διηγήματός του που έγραψε το 1897. Το έργο διασκευάστηκε το 1904 και ανέβηκε από τη Νέα Σκηνή του Χρηστομάνου με πολλές αρνητικές κριτικές και ξανανεβαίνει σε μια δεύτερη διασκευή από τον ίδιο το 1918 από τη Μαρίκα Κοτοπούλη με μεγάλη επιτυχία.¹⁴ Η υπόθεσή του επίσης ξετυλίγεται στη Ζάκυνθο. Εκεί ζει η γριά κοντέσσα Βαλέραινα, που από οικογενειακή παράδοση ήξερε ένα μυστικό φάρμακο για τη θεραπεία των ματιών. Το φάρμακο έπρεπε να μην αποκαλυφθεί και η θεραπεία να γίνεται δωρεάν. Οι καιροί όμως τώρα είναι δύσκολοι και η παλαιά αρχοντική οικογένεια έχει ξεπέσει. Η γριά κοντέσσα πιέζεται να εμπορευτεί το φάρμακο και υπάρχουν δελεαστικές προτάσεις για αυτό.¹⁵ Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζεται ένας δήθεν έμπορος που ζητά να το αγοράσει δίνοντας πολλά χρήματα στην ξεπεσμένη οικογένεια. Η κοντέσσα πείθεται και αποκαλύπτει το μυστικό στη νύφη της. Στο μεταξύ, η κοντέσσα πιστή στον όρκο της ότι θα αποκαλύψει το μυστικό φάρμακο λίγο πριν πεθάνει, είχε δηλητηριαστεί και όταν η δουλειά χαλάει, γιατί ο έμπορος ήταν απατεώνας, ήταν πια αργά για να σωθεί.

Οι όψεις της Ζακύνθου που αναδύονται μέσα από το συγκεκριμένο έργο αφορούν στα βιοποριστικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ξεπεσμένοι αριστοκράτες, αλλά και στην αριστοτεχνική διαγραφή του χαρακτήρα τους, όπως εδώ εκπροσωπείται από την κοντέσσα Βαλέραινα. Η κατάντια της ξεπεσμένης αριστοκρατικής οικογένειας και η αντίσταση της γριάς κοντέσσας στο ξεπούλημα των πάντων¹⁶ αφενός αναδεικνύουν τους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς στη Ζάκυνθο των αρχών του 20ού αιώνα (πτώση αριστοκρατίας και άνοδος αστικής τάξης) αφετέρου παρουσιάζουν τα αριστοκρατικά ήθη άξονας των οποίων στο συγκεκριμένο θεατρικό αποτελεί η αρχοντιά της παράδοσης, το *Libro d' oro*, σε μια μείξη όμως με τον λαϊκό πολιτισμό, την πίστη στα γιατροσόφια και τις ικανότητες αμαθών καλογέρων για τη θεραπεία κλινικών φαινομένων.¹⁷ Η αριστοκρατική κοινωνία, που φθίνει και η αστική που ανεβαίνει, η αριστοκρατική τάξη που προσπαθεί να διατηρήσει τα ήθη, τις αρχές της και η

14. Β. Πούχγερ, «Τα πρώτα δραματικά έργα του Γρηγόριου Ξενόπουλου», *Νέα Εστία* 150 (1728) (2001), Αφιέρωμα στον Γρηγόριο Ξενόπουλο, σ. 478.

15. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Το μυστικό της Κοντέσσας Βαλέραινας», στο βιβλίο: *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β' Λυκείου*, εκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα, 2002, σ. 107.

16. Β. Πούχγερ, «Τα πρώτα δραματικά έργα του Γρηγόριου Ξενόπουλου», ό.π., σ. 480.

17. Β. Πούχγερ, «Τα πρώτα δραματικά έργα του Γρηγόριου Ξενόπουλου», ό.π., σ. 482-484.

αστική που ανέρχεται, συχνά με δόλια μέσα, η εμπορευματοποίηση, η ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών, η αστικοποίηση και τα νέα ήθη που διαμορφώνονται, αναδεικνύονται μέσα από το θεατρικό κείμενο προβάλλοντας ζακυνθινές όψεις της εποχής. Η σθεναρή αντίσταση της κοντέσσας να πουλήσει το μυστικό, η θέλησή της να μείνει πιστή στις αρχές της, η αντίστασή της στην ισοπέδωση των παλιών αριστοκρατικών αρχών και στην εμπορευματοποίηση της σωτηρίας των συνανθρώπων της εκφράζει και την άρνηση αποδοχής της νέας κατάστασης και των νέων αστικών ηθών. Είναι όμως πια η μόνη που αντιστέκεται, που λειτουργεί ως θεματοφύλακας των αριστοκρατικών ηθών. Τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας όντας νεώτερα ενδίδουν στην ανάγκη και δεν φαίνονται αντάξια της αριστοκρατικής τους καταγωγής. Ο ξεπεσμός της οικογένειας και η άνοδος της αστικής τάξης με τα οικονομικά επακόλουθά της τα οδηγεί να υποκύψουν στην ανάγκη, να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, για να ζήσουν ακόμα και αν αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα αριστοκρατικά τους ήθη.

Αξίζει, επίσης, να σημειώσουμε και τη διακειμενική αναφορά του Ξενόπουλου στον Σολωμό με το γνωστό στίχο των «Ελεύθερων Πολιορκημένων» *«πάντα ανοιχτά, παντ' άγρυπνα τα μάτια της ψυχής μου»*, που λέει η Βαλέραινα. Μέσω αυτής οι μαθητές μπορούν να κάνουν αναφορές και στον ζακυνθινής καταγωγής εθνικό μας ποιητή. Επιπλέον, η σκηνοθετική οδηγία που δίνεται στο ανθολογούμενο απόσπασμα ότι *«ακούγεται το τραγούδι του γείτονα κανταδόρου με την κιθάρα»* φέρνει τους μαθητές σε επαφή με μια από τις χαρακτηριστικότερες όψεις της Ζακύνθου, αυτή των καντάδων. Τέλος, τα τοπωνύμια (πλατεία Ρούγας, Καζίνο), που αναφέρονται στο απόσπασμα, ολοκληρώνουν τις ζακυνθινές όψεις που υπάρχουν σε αυτό.

Ο Ξενόπουλος είχε την οξυδέρκεια να καταφύγει σε μια κοινωνία που είχε δυτικά πρότυπα, είχε δημιουργήσει ταξικές διαστρωματώσεις ειδικά στα Επτάνησα και τη Ζάκυνθο, διότι βρισκόταν υπό την επιρροή των ξένων τόσο χρόνια και είχε διαμορφώσει φαινόμενα αστικής κοινωνίας που τροφοδότησαν τα θέματά του, διότι ακριβώς του δόθηκε η ευκαιρία να δει τις κοινωνικές συγκρούσεις και είχε την ευφυΐα να καταλάβει τη συνέχεια και τις ανατροπές μέσα στην κοινωνική εξέλιξη της εποχής εκείνης.¹⁸

Οι ζακυνθινές του σελίδες εξακολουθούν να γοητεύουν, γιατί σ' αυτές ξαναζεί μια εποχή με τον παλμό της, με τους κραδασμούς της. Σε αυτές τις σελί-

18. Κ. Γεωργουσόπουλος, «Ένας παλμογράφος του καιρού του», στο βιβλίο: *Ζάκυνθος. Λογοτεχνικό, Ιστορικό και Λαογραφικό Ημερολόγιο 2002* (επιμ. Δ.Ν. Μουσιούτης), εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2002, σ. 337.

δες του, στα ζακυνθινά του διηγήματα, μυθιστορήματα, και θεατρικά έργα μια ζωή που πια τώρα έσβησε, εξαφανίστηκε, πέθανε, συντηρείται και διατηρείται.¹⁹

Γι' αυτό, όπως έχει σωστά επισημανθεί, «όταν από τη Ζάκυνθο χαθεί ολότελα και ο τελευταίος αντίλαλος της ζωής εκείνης, όταν με το πέρασμα του χρόνου λείψουν τα πρόσωπα, τα πράγματα, τα έθιμα και οι παραδόσεις που αποτελούσαν τον ξεχωριστό κοινωνικό και ιδιωτικό βίο της, θα υπάρξει το έργο του Ξενόπουλου σαν χρονικό, όπου θα βρίσκεται η Ζάκυνθος με το παρελθόν της, το γεμάτο πνευματική ζωή, ευγένεια και πολιτισμό».²⁰

Περίληψη / Summary

Στα διηγήματα του Ξενόπουλου «Η γάτα του παπά», «Κάποια Χριστούγεννα», «Στέλλα Βιολάντη» και στο θεατρικό «Το μυστικό της κοντέσας Βαλέραινας», που ανθολογούνται στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γυμνασίου – Λυκείου αναδεικνύονται ήθη, έθιμα, αντιλήψεις, η κοινωνική δομή και η γλωσσική διάλεκτος της Ζακύνθου. Αυτά καταγράφονται και ερμηνεύονται με την εισήγησή μας.

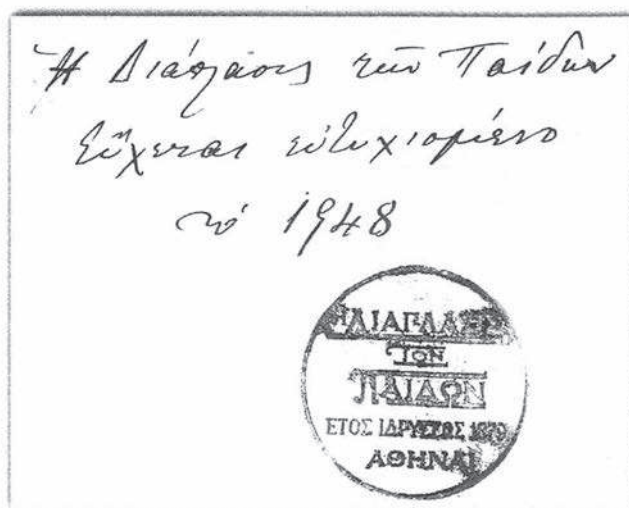
In the stories of Xenopoulos' "The priest's cat", "Some Christmas", "Stella Violanti" and the play "The Secret of the Countess' Valeraina" that are included in the textbook of the Modern Greek Literature for the Gymnasium and the Lyceum customs, beliefs, the social structure and the linguistic dialect of Zakynthos are being emerged. We attempt to analyze them in our paper.

19. Αλκ. Θρύλος, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», ό.π., σ. ιζ.

20. Δ. Μάργαρης, « Η ζακυνθινή ηθογραφία στο έργο του Ξενόπουλου», *Ιόνιος Ανθολογία*, 126 (1939), σ. 37.

Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος στην τελευταία φωτογραφία του (Αρχείο Διον. Ν. Μουσμούτη).

Ευχετήρια κάρτα (Αρχείο Διον. Ν. Μουσμούτη).

Η ΚΕΡΚΥΡΑ ΑΠΟ ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΟ ΣΗΜΕΡΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΗΧΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ ΜΑΘΗΤΩΝ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Ελένη Ε. Κοκκινομηλιώτη

Η παρούσα εισήγηση προέκυψε ως ανάγκη παρουσίασης ενός εκπαιδευτικού προγράμματος σχολικής μονάδας στην Κέρκυρα. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του οποίου προϊόν είναι η σύνθεση που συνοδεύει αυτή την εισήγηση,¹ εντάσσεται στη θεματολογία «Παράδοση & Ακουστική Οικολογία στη Μουσική Εκπαίδευση» και υλοποιήθηκε από τον Σεπτέμβριο του 2013 έως τον Μάιο του 2014.

Στο πρόγραμμα αυτό συμμετείχαν οι μαθητές της Γ' Γυμνασίου από το Γυμνάσιο Α.Τ. Κασσιώπης με τη σύμφωνη γνώμη του διευθυντή του σχολείου κ. Ναπολέοντα Κωνστάντη και του συλλόγου διδασκόντων και έγκριση της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κέρκυρας. Οι μαθητές ερωτήθηκαν και συμφώνησαν εξαρχής με τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα και στο συνέδριο.

Εν συντομία οι παιδαγωγικοί στόχοι που θέσαμε, ήταν οι εξής:

- Ευαισθητοποίηση των μαθητών στο ηχητικό περιβάλλον.
- Συνειδητοποίηση του ότι όλοι επηρεάζουμε στο ηχοτοπίο μας όλους τους έμβιους οργανισμούς που ζουν σε αυτό, ενώ παράλληλα επηρεαζόμαστε κι εμείς από αυτούς.
- Συνειδητοποίηση του ότι η ηχορρύπανση αποτελεί αρνητική επίπτωση, ενώ η διάσωση των ήχων που εξαφανίζονται μπορεί να αποτελεί αναγκαιότητα για την διατήρηση της πολιτισμικής ηχητικής κληρονομιάς.
- Προστασία της ψυχικής υγείας των μαθητών & του περιβάλλοντός τους σε άμεση συνάρτηση με τα παραπάνω.
- Προστασία της ακοής μας.
- Σύνδεση πολλών επιστημών στο θέμα επεξεργασίας μας. Πχ. Ακροάσεις συνθέσεων ηλεκτροακουστικής Μουσικής.
- Μάθηση μέσα από την ανακάλυψη της ηχογράφησης & της σύνθεσης σε συνδυασμό με τις νέες τεχνολογίες.

1. Προτείνεται η ακρόαση της σύνθεσης πριν την ανάγνωση του κειμένου.

- Ένταξη των μαθητών στην δική τους τοπική κοινότητα μέσα από αυτήν την παρουσίαση στο Γ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο.
- Συναισθηματική προσέγγιση στο φαινόμενο του ήχου. Ο ήχος ως παρελθόν, ως στοιχείο κληρονομιάς, ως ιστορία.
- Ο πειραματισμός με την ηχογράφηση ήχων από το φυσικό περιβάλλον εντός & εκτός σχολείου²· αφηγήσεις από τα διηγήματα του Κωνσταντίνου Θεοτόκη² & αναγνώσεις & από άλλα κείμενα.

Τα πεδία στα οποία εμπίπτουν μέρη του προγράμματος είναι η Μουσική, η Λογοτεχνία, η Ιστορία, η Φυσική, η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, η Τεχνολογία, η Ακουστική Οικολογία.

Επί παραδείγματι, στο κομμάτι της Λογοτεχνίας, τα παιδιά ήρθαν σε επαφή με ποιήματα και άλλα κείμενα συγγραφέων του παρελθόντος –όχι μόνο του ιονίου περιβάλλοντος– και συνέλεξαν και οργάνωσαν ήχους, οι οποίοι περιλαμβάνονταν σε αυτά.

Όνομα ποιήματος ή διηγήματος	Συγγραφέας ή Ποιητής	Χρονολογία αποσπάσματος ή συλλογής	Ήχοι που προκύπτουν μέσα στη φαντασία μας κατά την διήγηση
Λήθη	Λορέντζος Μαβίλης	1899	Κλάματα, νερό που στάζει, νερό, διάβασμα, κλάματα δυστυχίας
Θούριος	Ρήγας Βελεστινλής	1797	Κραυγές, ξένες λέξεις, κλάμα, πιστολιές, πράγματα να σπάνε, πράγματα να πέφτουν, άλογα, σπαθί να κόβει τον αέρα, Έλληνες να λένε όρκο
Στο παιδί μου	Μανόλης Ανagnωστάκης	1970	Τραγούδι στους νεκρούς Μοιρολόι
Τα πάθη της βροχής	Κική Δημουλά	1971	Νικημένος πάντα ήχος σί σί σί, ήχος συρτός, βροχή, κρυστάλλινα ψηφία που τσουγκρίζουν, μουρμούρα του εσύ, εσύ, εσύ
Η τελευταία αρκούδα της Πίνδου	Δημήτρης Χατζής	1976	Κροτάλισμα σιδερίων, ξέσπασμα μπροστά σε άλλους, σιωπή και όρκος, ζωντανό βούισμα των δέντρων, ψασαρία, καβγάδες

2. Στο τέλος της σύνθεσης ακούστηκε απόσπασμα από τις «Κορφιάτικες Ιστορίες» –«Αμάρτησε;»– του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, σε επιμέλεια του Γιάννη Δάλλα από τις εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2005, σ. 215.

Η ΚΕΡΚΥΡΑ ΑΠΟ ΤΟ ΧΘΕΣ ΣΤΟ ΣΗΜΕΡΑ

Η μεταμφίεση	Ρέα Γαλανάκη	1998	Σέρνοντας, πέταγμα γλάρου
Η νέα αθηναϊκή σχολή	Δείτε το σχόλιο!	1880-1922	Παράπονο, ύμνος, βημάτιζε, ρίχνοντας το μπαστόνι
Τα δώρα	Μίλτος Σαχτούρης	1948	Κάρφωμα πάνω σε πλάκες, δύο άνθρωποι ψιθυρίζουν
Εις Πάργαν	Ανδρέας Κάλβος	1824	Λύρα, αστραπή, πτέρωμα, άμαξα, χαλινάρια
Ελεύθεροι Πολιορκημένοι	Διονύσιος Σολωμός	[1834-1847]	Σιωπή, λαλεί το πουλί, κλάμα, χορός, γέλιο, πρόβατα βελάζουν, θάλασσα, νερό που χύνεται από βρύσες
Ο Δήμος και το καριοφίλι του	Αριστοτέλης Βαλαωρίτης	1857	Αίμα που χύνεται, άρματα που τα κρεμάνε, κλαρί που το κόβουμε, τραγούδι, κλάμα, ντουφέκι, βογκητό, αναστεναγμός, δυσφορία, φωνές, αντίλαλος – ηχώ της ντουφεκιάς

Για την Καταλογογράφηση: Αλεξάνδρα Μαρτζούκου και ομάδα εργασίας «συγγραφής».
[Αρχικό δείγμα εργασίας - 01.12.2013]

Στο πεδίο της Μουσικής Ακουστικής, οι μαθητές διδάχθηκαν μέσα από την πράξη για το φαινόμενο του ήχου, την ακουστική των εσωτερικών και εξωτερικών χώρων, ηχογράφησαν, ανέλυσαν, κατηγοριοποίησαν, επέλεξαν τους ήχους της μουσικής τους σύνθεσης. Παράλληλα, γνώρισαν το άγνωστο στο ελληνικό σχολείο πεδίο της Ακουστικής Οικολογίας και μυήθηκαν στην ορολογία της, διατυπωθείσα από τον R. Murray Schafer.³

Μέσα από αυτή τη γνωριμία ήρθαν κοντά στο συμπέρασμα της διατήρησης της ηχητικής πολιτιστικής κληρονομιάς και της επικράτησης κατ' αυτόν τον τρόπο της ισορροπίας όλων των οργανισμών του ηχοτοπίου μέσα από τη σχέση ηχοποικιλότητας και βιοποικιλότητας.

Η σύνθεση του έργου έγινε στο πρόγραμμα Audacity-win-2.0.4. και τα παιδιά χωρίστηκαν αυτοβούλως σε ομάδες. Οι ηχογραφήσεις πραγματοποιήθηκαν από την ομιλούσα με μηχανήματα Zoom H1 και Zoom H2 και από τις συσκευές κινητών τηλεφώνων των μαθητών. Η τελική επιμέλεια έγινε από τον Διονύσιο

3. Μερικοί από τους όρους: ηχοτοπίο, ηχητικό σήμα, ηχόσημο, ηχητικό γεγονός, low-fi & hi-fi ηχοτοπία, φαινόμενο masking.

Ιωάννη Κυριακούλη, τον οποίο ευχαριστούμε θερμά και από αυτή τη θέση. Η σύνθεση μέχρι την ημέρα της εισήγησης στο συνέδριο βρίσκονταν σε εξέλιξη. Η σημαντική δουλειά έγινε από τους μαθητές τον τελευταίο μήνα (Απρίλιο), ενώ το πρόγραμμα μόλις εκείνο το διάστημα άρχισαν να το γνωρίζουν και να μπορούν να το χρησιμοποιούν.

Λίγα λόγια για τη σύνθεση

Οι ήχοι στη σύνθεση αυτή, πλέκονται αντιστικτικά, όπως οι στιγμές που ζούμε. Στην αρχή, σαν αυγή, ξυπνάει η ζωή μας, μαζί και η καθημερινότητά μας· εργασία, παιδιά που γελούν, έθιμα, παιγνίδια, το παρόν της νέας γενιάς που αναθρέφεται. Οι ρυθμοί των μαστόρων με τους ρυθμούς των ταμπούρων, συνοδοιπόροι.

Η φύση –οι ήχοι από τη φύση– συνδέουν το χθες με το σήμερα στις ηχογραφήσεις οποιουδήποτε ηχοτοπίου. Άξιο λόγου στη σύνθεση αυτή, ταπεινά θεωρούμε, ότι είναι ο τρόπος που οι φιλαρμονικές πλαισιώνουν το ηχοτοπίο και γεφυρώνουν το παρόν με το παρελθόν, με απόγειό τους τις πασχάλινες εκδηλώσεις. Ο πλουραλισμός αυτός εξάλλου αναδεικνύει την μοναδικότητα αυτού του ηχοτοπίου. Η υφή πλέκεται περισσότερο στο σημείο αυτό, τα νοήματα ξεκάθαρα ερμηνευμένα από τους μουσικούς!

Στο φινάλε της σύνθεσης τα λόγια του Θεοτόκη μας συμφιλιώνουν με την αγωνία της ολοκλήρωσης του κύκλου της ζωής· εξαγνίζουν μέσα από την συνέχεια.

Έχοι του χωροχρόνου, άλλοι γνωστοί από τα παιδικάτα μας, άλλοι απόμακροι ή ενταγμένοι στις ζωές άλλων, χαρακτηρίζουν το ιόνιο περιβάλλον του κερκυραϊκού τόπου είτε μέσω της ανθρωπογενούς συνιστώσας είτε μέσω των υπολοίπων έμβιων όντων. Η διατήρησή των μοναδικών αυτών ηχώσεων, στο χέρι όλων.

Όλοι μας, συχνά, ακροβατούμε σε ηχητικά καλέσματα· άλλα από αυτά ανήκουν σε αναμνήσεις, αναπαραστάσεις του παρελθόντος, άλλα στο σήμερα. Έχοι μπερδεύονται, επικαλύπτονται με στιγμές ή σκέψεις.

Τί μας θυμίζει ο καθένας από αυτούς; Με τί τον συνδέουμε; Τί συναισθήματα μας προκαλεί;

Ο θόρυβος επιδρά στη σωματική και ψυχική υγεία μας ποικιλοτρόπως. Όμως, με τι τρόπο τον διαχειριζόμαστε;

Απομόνωση, ένταση ή πόνος;

Το ηχητικό μας αποτύπωμα μέσα από τις ηχογραφήσεις θα υπάρχει & χωρίς εμάς.

Οι ήχοι μας, αποτελούν την ηχητική μας ταυτότητα. Πώς μετατράπηκε το ηχοτοπίο της Κέρκυρας τα τελευταία χρόνια από τον άνθρωπο;

**Η πορεία των συνοδοιπόρων θα ολοκληρωθεί σε ένα τέλος,
Αυτό που θα παραμείνει είναι ο απόηχος των πράξεων μας.**

Θα ήθελα να δώσω μιαν ευχή στα παιδιά μας:⁴ η σημερινή εμπειρία τους στο Πανιώνιο Συνέδριο, το οποίο πραγματοποιείται στο νησί τους, να αποτελέσει έναυσμα για μια μελλοντική παρουσία τους στον ζωτικό χώρο των συνεδρίων, ώστε μετά από 12, 16 ή 20 χρόνια να κάνουν έρευνα και ενδιαφέρουσες παρουσιάσεις γύρω από θέματα που άπτονται του ιονίου περιβάλλοντος και που θα αποτελούν πεδίο γνώσης και μελέτης τους.

Καλή συνέχεια στις σπουδές σας και πολλές επιτυχίες σε όλους σας.

Περίληψη / Summary

Στην παρούσα ανακοίνωση εκθέτουμε ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο πραγματοποιήθηκε από μαθητές της Γ' Γυμνασίου και είχε στόχο τη γνωριμία τους με τους ήχους του τόπου τους μέσα από τις ηχογραφήσεις και τις ηλεκτρονικές μουσικές συνθέσεις τους. Είμαστε όλοι συνοδοιπόροι σε έναν τόπο, που κάποιои ήχοι παραγκωνίζονται & κάποιοι επικαλύπτονται ή εκλείπουν. Ήχοι του χθες και του σήμερα, μας ταξιδεύουν στην Κέρκυρα συνδυάζοντας την παράδοση με την Ακουστική Οικολογία, την λογοτεχνία με τη μουσική και την τεχνολογία. Μέσα από τη διαδικασία της σύνθεσης τα παιδιά εντάσσονται ενεργά στην τοπική κοινωνία παρουσιάζοντας την δική τους εισήγηση.

In this presentation we are going to expose an educational project that was accomplished by students of the 3rd grade of secondary school. The most important purpose was to make them know about the sounds of their living place, through their recordings and ctroacoustic musical compositions. We are all travellers to a land that some sounds become forgotten while other being masked. All of them take us to a journey to the Island of Corfu, combining the tradition with Acoustic Ecology, literature with music and technology. One of the goals of this project was to make students active members of their local community, by displaying their own work.

4. Κάποιοι από τους μαθητές παρευρέθηκαν στο συνέδριο.

Εικ. 1. Εκπαιδευτική εκδρομή - Ηχογράφησης στην πόλη
και στο Μουσείο Αντιβουνιώτισσας.

Εικ. 2. Μαθητής Γ' Γυμνασίου Κασιώπης:
«Μείνετε με ανοιχτά αυτιά!»

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΘΕΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ (ΕΙΘΕ)

Γιώργος Ζουπάνος

Εισαγωγή

Θα θέλαμε στο κείμενο αυτό να κάνουμε κυρίως μια σύντομη αλλά περιεκτική περιγραφή των βασικών χαρακτηριστικών του Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου Θετικών Επιστημών και Εφαρμογών (ΕΙΘΕ). Το ΕΙΘΕ είναι η κατάληξη μιας επιστημονικής πρωτοβουλίας που ξεκίνησε το 1981 (με πρώτη δημόσια επιστημονική εκδήλωση τον Σεπτέμβριο του 1982) η οποία είχε μια διαχρονικά συνεχή παρουσία και με συνεχώς αυξανόμενη επιρροή στα διεθνή επιστημονικά δρώμενα στον κλάδο της Φυσικής των Στοιχειωδών Σωματιδίων και αργότερα και της Βαρύτητας. Η διαχρονική σημαντικότητα παρουσία στο διεθνή επιστημονικό χώρο των συναντήσεων της Κέρκυρας με την επωνυμία «*Corfu Summer Institute: Hellenic School and Workshops on Elementary Particle Physics and Gravity*» έφτασε σε μια κορυφαία στιγμή στη διαδρομή της με την ίδρυση από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και τον Δήμο Κέρκυρας το 2006 του ΕΙΘΕ, το οποίο έχει ακόμα ευρύτερους στόχους.

Το ΕΙΘΕ έχει κατακτήσει τη διεθνή αναγνώριση και καταξίωση σε παγκόσμια κλίμακα ως κύριος χώρος στον οποίο φιλοξενούνται ταχύρρυθμα μεταπτυχιακά Σχολεία και Συνέδρια Εργασίας σε διάφορους κλάδους των Θετικών Επιστημών και Εφαρμογών, αρχίζοντας από τα Στοιχειώδη Σωματίδια και τη Βαρύτητα. Η αναμενόμενη ανακαίνιση των κτηρίων του Mon Repos, όπου το ΕΙΘΕ έχει την έδρα του, αναμένεται να δώσει νέα διάσταση στην όλη προσπάθεια.

Στη συνέχεια, λόγω έλλειψης διαθέσιμου χώρου, παραθέτουμε σχεδόν επιγραμματικά τα βασικά στοιχεία που αφορούν το ΕΙΘΕ και το «*Corfu Summer Institute on Elementary Particle Physics and Gravity*».

Ίδρυση του ΕΙΘΕ

- Αστική Εταιρία μη Κερδοσκοπικού χαρακτήρα με έδρα την πόλη της Κέρκυρας
- Έτος Ίδρυσης: 2006
- Ίδρυτικά Μέλη: ο Δήμος Κέρκυρας και το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
- Επέκταση –χρονικά και θεματικά– των δραστηριοτήτων ενός εξαιρετικά

επιτυχημένου προγράμματος με την επωνυμία “*Corfu Summer Institute on Elementary Particle Physics and Gravity*”, που ξεκίνησε το 1982 και συνεχίζεται.

Corfu Summer Institute on Elementary Particle Physics and Gravity

- Πρώτη διοργάνωση το 1982
- Επόμενες διοργανώσεις, τα έτη: 1985, 1989, 1992, 1995, 1998, 2001, 2005, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014
- Θεματολογία: Φυσική των Στοιχειωδών Σωματιδίων και Βαρύτητας

Χώροι που έχουν χρησιμοποιηθεί: Ανάκτορο Αγ. Μιχαήλ και Γεωργίου (Αίθουσα Δημόσιας Βιβλιοθήκης και Γερουσίας), Ιόνιος Βουλή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Υπογεφύρια αίθουσα Παλαιού Φρουρίου, Δημοτικό Θέατρο, Αίθουσες Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας, Αίθουσα Δημόσιας Βιβλιοθήκη Παλαιού Φρουρίου, Ιόνιος Ακαδημία, Συνεδριακός Χώρος του κτήματος Mon Repos (Αίθουσα Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Κέρκυρας).

Το *Corfu Summer Institute on Elementary Particle Physics and Gravity* (Θερινά Σχολεία και Συνέδρια Φυσικής Στοιχειωδών Σωματιδίων και Βαρύτητας της Κέρκυρας) είναι μία διεθνής διοργάνωση, που συμβάλλει με επιτυχία τόσο στη μεταπτυχιακή εκπαίδευση των ελλήνων υποψήφιων διδασκόντων, όσο και στην ενημέρωση των ελλήνων ερευνητών του κλάδου σχετικά με τις τελευταίες εξελίξεις στη Φυσική των Στοιχειωδών Σωματιδίων (ΦΣΣ).

Στόχος τους είναι η προώθηση της συνεργασίας των ελλήνων ερευνητών με διακεκριμένους ξένους συναδέλφους τους με σκοπό να βελτιστοποιηθεί η απόδοση τους στα ερευνητικά προγράμματα που συμμετέχουν προς όφελος της χώρας μας.

Οι διοργανώσεις λαμβάνουν χώρα παραδοσιακά το μήνα Σεπτέμβριο και συγκεντρώνουν περί τους 300 επιστήμονες. Επιπλέον, συνέδρια διοργανώνονται μεμονωμένα και άλλους μήνες του έτους.

Οι χώροι που χρησιμοποιούνται είναι ο Συνεδριακός Χώρος στο Κτήμα Mon Repos (αίθουσα Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Κέρκυρας) και η αίθουσα πολυμέσων στο Υπερώο του Μουσείου της Παλαιόπολης.

Σκοπός του ΕΙΘΕ

- A. Η προαγωγή του μετώπου της ευρωπαϊκής ερευνητικής δραστηριότητας στην ευρύτερη περιοχή των Θετικών Επιστημών και Εφαρμογών τους με
 - Διεθνή επιστημονικά συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις εργασίας,

- Ερευνητικές συναντήσεις εργασίας μεγάλης διάρκειας με στόχο την πρωτογενή ερευνητική παραγωγή σε ειδικά ερευνητικά θέματα,
 - Μεταπτυχιακή και μεταδιδακτορική εκπαίδευση νέων επιστημόνων σε θέματα ερευνητικής και τεχνολογικής αιχμής.
- Β. Η εκπαίδευση νέων επιστημόνων σε μεταπτυχιακό και μεταδιδακτορικό επίπεδο.
- Γ. Η ανάπτυξη προγράμματος εκλαΐκευσης της δραστηριότητας στην περιοχή των Θετικών Επιστημών και Εφαρμογών τους και σύνδεσής της με τα ενδιαφέροντα του ευρύτερου κοινού
- με τη σύνδεσή τους με υπάρχοντα αντίστοιχα διεθνή προγράμματα και με πρωτότυπη ανάπτυξη νέων μεθόδων, και
 - με την πειραματική εφαρμογή τους στο τοπικό ευρύ κερκυραϊκό κοινό, εκπαιδευτικούς και μαθητές.

Προσφορά του ΕΙΘΕ προς την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων και τον Δήμο Κέρκυρας

1. Διασύνδεση της καινοτομίας με την τοπική οικονομία και επιχειρηματικότητα. εξυπηρετεί και ενισχύει το ρόλο της πρωτεύουσας της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων ως περιφερειακού πόλου καινοτομίας και δικτύωσης πανεπιστημίων, φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης, ερευνητικών κέντρων και επιχειρήσεων, με δυνατότητες λειτουργίας ως σημαντικού πόλου ανάπτυξης για την ευρύτερη περιοχή.

2. Ενσωμάτωση της επιστήμης στον κοινωνικό ιστό, ενθαρρύνοντας και υποστηρίζοντας τη συμμετοχή των πολιτών στον επιστημονικό διάλογο και τη μάθηση. Παρέχοντας πρόσβαση σε ερευνητές και επιστήμονες διεθνούς κύρους, θέτει τις βάσεις για τη λειτουργία της Κέρκυρας ως περιφερειακού κόμβου όχι μόνο ερευνητικού, αλλά και πολιτιστικού, εκπαιδευτικού και ταυτόχρονα τουριστικού, με δυνατότητες ευρύτερης εμβέλειας.

3. Καινοτομία, αφενός σε σχέση με το χώρο και το είδος παρεμβάσεων (συνδυασμός δημιουργίας εκπαιδευτικών υποδομών και προστασίας – ανάδειξης πολιτιστικής κληρονομιάς) και αφετέρου με τη λειτουργία μιας σύγχρονης δομής που θα βασίζεται στη χρήση τεχνολογιών πληροφορικής και επικοινωνιών.

4. Μεταφορά τεχνογνωσίας υψηλού επιπέδου, αρχικά σε συνεργασία με μεγάλα εργαστήρια των σχολών του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ), το προσωπικό των οποίων είναι διατεθειμένο να συμβάλει στην υλοποίηση των αναπτυξιακών σχεδίων της Περιφέρειας, δια μέσου του ΕΙΘΕ, και με μεγάλα ευρωπαϊκά πανεπιστημιακά ιδρύματα και ινστιτούτα.

Βασικές θεματικές περιοχές της τεχνολογίας για τις οποίες ήδη υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον μελλοντικής συνεργασίας από εργαστήρια του ΕΜΠ

- Αρχιτεκτονικά θέματα
- Ενέργεια (φωτοβολταϊκά στοιχεία, ανεμογεννήτριες) και άλλα συστήματα ήπιας παραγωγής ενέργειας
- Υδρογονάνθρακες
- Λιμενικά έργα
- Οδικά δίκτυα και συγκοινωνιακές υποδομές
- Διαχείριση αποβλήτων
- Διαφύλαξη και συντήρηση έργων πολιτιστικής κληρονομιάς

Μέλη του ΕΙΘΕ

Ιδρυτικοί Φορείς

- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
- Δήμος Κέρκυρας

Μέλη

- ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος»
- Περιφερειακή Ενότητα Κέρκυρας (πρώην Νομαρχία Κέρκυρας)
- Ιόνιο Πανεπιστήμιο
- Ευρωπαϊκό Κέντρο Πυρηνικών Ερευνών CERN
- DESY, Αμβούργο
- Ινστιτούτο Φυσικής Max-Planck (Μονάχου)
- Ινστιτούτο Φαινομενολογίας των Στοιχειωδών Σωματιδίων (IPPP) του Πανεπιστημίου του Durham
- Τμήμα Φυσικής του Πανεπιστημίου του Humboldt (Βερολίνου),
- Κέντρο Θεωρητικής Φυσικής του Τμήματος Φυσικής του LMU Πανεπιστημίου του Μονάχου, Sommerfeld
- Ινστιτούτο Πυρηνικής Φυσικής της Ακαδημίας Επιστημών, Κρακοβία
- Εργαστήριο Θεωρητικής Φυσικής της Ecole Normale Supérieure (ENS), Παρίσι
- Ινστιτούτο Θεωρητικής Φυσικής (IFT) του Πανεπιστημίου Autònoma της Μαδρίτης
- Ινστιτούτο Θεωρητικής Φυσικής του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης
- Πανεπιστήμιο της Uppsala

- Πανεπιστήμιο Βόννης
- Πανεπιστήμιο Αννόβερο
- Società Italiana di Relatività Generale e Fisica della Gravitazione (SIGRAV)

Υπό Ένταξη Μέλη

- Εργαστήριο Θεωρητικής Φυσικής Bogoliubov, Dubna
- Ενιαίο Ινστιτούτο Πυρηνικών Ερευνών (JINR), Dubna
- Imperial College, Πανεπιστημίου του Λονδίνου
- Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης
- SISSA, Τεργέστη
- Τα Ινστιτούτα του Ερευνητικού Φορέα CNRS της Γαλλίας όπως το LAPP, LAPTH,
- Centre de Physique Theorique-Ecole Polytechnique.
- Το Γαλλικό Κέντρο SACLAY
- Ο Ερευνητικός Φορέας INFN της Ιταλίας
- Τα Πανεπιστήμια Ρώμης Ι και II.

Επιστημονική Επιτροπή ΕΙΘΕ

S. Abel (IPPP, Durham), **F. del Aguila** (Granada U.), **A. Ali** (DESY, Hamburg), **G. Altarelli** (Rome III U. & CERN),^{11, 13, 15} **E. Alvarez** (Autonoma U., Madrid), **L. Alvarez-Gaume** (CERN), **J. Ambjorn** (NBI, Copenhagen), **I. Antoniadis** (Ecol. Polyt. & CERN.),⁵ **N. Antoniou** (U. Athens), **A. Ashtekar** (IGC, Penn State U.), **C. Bachas** (ENS, Paris),^{5, 9} **F.A. Bais** (Amsterdam U. & Santa Fe Inst.), **I. Bakas** (U. Patras), **R. Barbieri** (SNS, Pisa), **T. Behnke** (DESY), **M. Beneke** (RWTH Aachen),⁷ **D. Berenstein** (UC, Santa Barbara), **S. Bilenky** (Dubna, JINR & INFN, Turin),⁹ **P. Binetruy** (APC, Paris), **G. Branco** (IST, Lisbon),⁹ **F. Buccella** (Naples U.), **A. Buras** (TU Munich), **J. Butterworth** (University Coll. London), **L. Castellani** (Piemonte O U & INFN Turin), **A. Cere-sole** (INFN, Turin U.), **C.-S. Chu** (Durham), **A. Connes** (IHES, Bures-sur-Yvette),^{2, 15} **T. Damour** (IHES, Bures-sur-Yvette),^{12, 15} **J.-P. Derendinger** (Bern U.), **S. Doplicher** (Rome U), **E. Dudas** (Ecole Polyt & Orsay, LPT), **G. Dvali** (LMU, MPI & CERN),⁹ **F. Englert** (Brussels U.),^{1, 6} **L. Fadeev** (PDMI RAS),^{4, 9,}¹⁵ **A. Faraggi** (Liverpool U.), **L. Fayard** (Orsay, LAL), **P. Fayet** (ENS, Paris),^{3,}¹⁵ **S. Ferrara** (UCLA & CERN),^{4, 11, 14} **E. Floratos** (Athens U.), **J.-M. Frere** (Brussels U.), **H. Fritzsch** (LMU Munich & MPI),⁴ **M. B. Gavela** (Autonoma U., Madrid), **C. Goulianos** (Rockefeller U.), **G. Gounaris** (U. Thessaloniki), **M. Green** (Cambridge U.),^{4, 10, 15} **H. Grosse** (Vienna U.), **D. Gross** (KITP, S. Bar-

bara),^{1, 4} **N. Harnew** (Oxford U.), **M. Henneaux** (Solvay & PTM Brussels), **P. Hernandez** (U Valencia), **W. Hollik** (MPI, Munich), **C. Hull** (Imperial),^{4, 15} **L. Ibanez** (Autonoma U., Madrid), **J. Iliopoulos** (ENS, Paris),^{4, 6, 15} **C. Jarlskog** (CERN and Lund U.), **P. Jenni** (CERN),^{6, 10, 13} **M. Jezabek** (IFJ, Krakow), **R. Kallosh** (Stanford U.), **H. Kawai** (U Kyoto), **J. Kim** (Seoul Natl. U.),⁹ **E. Kiritsis** (Crete U. & APC), **R. Kleiss** (Nijmegen U.), **C. Kounnas** (ENS, Paris),^{5, 9} **A. Lahanas** (U. Athens), **P. Landshoff** (Cambridge U.), **G. Lazarides** (U. Thessaloniki), **O. Lechtenfeld** (Hannover U.), **L. Di Lella** (CERN & INFN Pisa), **H. Leutwyller** (Bern U.),⁹ **U. Lindstrom** (Uppsala U), **L. Linssen** (CERN), **J. Louis** (Hamburg U), **D. Luest** (LMU & MPI, Munich),^{7, 15} **J. Madore** (LPT, Orsay), **L. Maiani** (CERN & INFN Rome I),⁴ **M. Mangano** (CERN), **G. Martinelli** (Rome U), **A. Masiero** (INFN & Padua U), **P. Minkowski** (Bern U.), **V. Mukhanov** (LMU),^{14, 15} **C. Munoz** (Aut U Madrid), **H. Nicolai** (MPI, Potsdam),¹² **H.-P. Nilles** (Bonn U), **H.B. Nielsen** (NBI, Copenhagen),⁹ **P. Osland** (Bergen U.), **E. Paschos** (Dortmund U.), **F. Pauss** (ETH, Zurich), **R. Peccei** (UCLA), **S. Petcov** (INFN & SISSA Trieste), **R. Petronzio** (Rome II), **M. Petropoulos** (E. Polyt.), **A. Pich** (Valencia U., IFIC), **S. Pokorski** (Warsaw U.), **J. Polchinski** (KITP),^{4, 10} **M. Quiros** (IFAE & ICREA Barcelona), **M. Reuter** (Mainz U), **A. Ringwald** (DESY), **V. Rivasseau** (LPT, Orsay), **A. De Roeck** (CERN), **G. Ross** (Oxford U.),¹⁵ **A. Sagnotti** (SNS, Pisa), **S. Sarkar** (Oxford U.), **A. Savoy-Navarro** (LPNHE, U. P. et M. Curie), **C. Savoy** (Saclay), **G. Savvidy** (Demokritos), **J. Schwarz** (Caltec1),¹⁵ **G. Senjanovic** (ICTP, Trieste), **Q. Shafi** (Bartol Res Inst), **E. Sokatchev** (Annecy, LAPH & CERN), **P. Sorba** (LAPP, Annecy), **A. Starinets** (Oxford U.), **J. Steinberger** (CERN),¹ **K. Stelle** (Imperial College, London), **J. Stirling** (Cambridge U.), **D. Sutherland** (Glasgow U.), **R.J. Szabo** (Heriot-Watt U), **N. Tetradis** (U. Athens), **S. Theisen** (MPI, Potsdam), **G. Tonelli** (INFN, Pisa),^{10, 11} **D. Treille** (CERN, ETH Zurich), **J. Valle** (Valencia U., IFIC),⁹ **A. Van Proeyen** (Leuven U.), **J. Varela** (LIP Lisbon), **M. Veltman** (Utrecht U.),¹ **J. Vergados** (Ioannina U.), **A. Wagner** (DESY, Hamburg), **D. Wark** (Imperial Coll., London), **P. Wells** (CERN), **C. Wetterich** (Heidelberg U.),⁸ **A. Wipf** (Jena U), **B. De Wit** (Utrecht U.),⁹ **G. Wolf** (DESY, Hamburg), **T. Yanagida** (Tokyo U.), **W. Zimmermann** (MPI, Munich), **G. Zoupanos** (NTUA), **F. Zwirner** (Padua U & INFN Padua).

1. Βραβείο Nobel, 2. Field Medal (βραβείο αντιστοιχο του Nobel για Μαθηματικούς), 3. Υποψήφιος Βραβείου Nobel, 4. Βραβείο Dirac, 5. Βραβείο Γαλλικής Ένωσης Φυσικών, 6. Βραβείο Ευρωπαϊκής Ένωσης Φυσικών, 7. Βραβείο Leibnitz, 8. Βραβείο Max-Planck, 9. Βραβείο Humboldt, 10. Βραβείο Milner, 11. Βραβείο Enrico Fermi, 12. Βραβείο Albert Einstein, 13. Βραβείο Julius Wess, 14. Βραβείο Amaldi, 15. Ακαδημαϊκός.

Στέγαση του ΕΙΘΕ

- Στα 4 κτήρια του κτήματος *Mon Repos* που έχουν παραχωρηθεί από το Δήμο Κέρκυρας, εφόσον ανακαινιστούν. Θα δημιουργηθούν κυρίως γραφεία και μικροί χώροι για ολιγομελείς επιστημονικές συναντήσεις. *Πρόκειται για τα:*
 - Κτήριο Φύλακα Μαστροκωστόπουλου (Γκαράζ)
 - Κτήριο Προσωπικού (Στρατώνας)
 - Κτήριο Φύλακα Γραμμένου (Κόλχουαμ)
 - Κλινική Αλεξίας
- Στον συνεδριακό χώρο (αίθουσα Δημοτικού Συμβουλίου) στο κτήμα *Mon Repos* οποίος χρησιμοποιείται από το ΕΙΘΕ και σήμερα ως κύριο Συνεδριακό του Κέντρο.

Αποκατάσταση Κτηρίων *Mon Repos*

Πού βρισκόμαστε

Τελική Έγκριση μελετών από Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημείων (ΚΣΝΜ) / Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο (ΚΑΣ) (ΑΔΑ: ΒΓΨ6Γ-62Ι).

Αναμονή για ένταξη του έργου σε Πρόγραμμα του ΕΣΠΑ της Περιφέρειας Ιονίων Νήσων.

Λειτουργία του ΕΙΘΕ σε πλήρη ανάπτυξη

- Την πρώτη τριετία εκτιμάται ότι το ΕΙΘΕ θα φθάσει τους έξι μήνες συνολικής λειτουργίας και στην πενταετία θα φθάσει τους 10-11 μήνες.
- Σε συχνά χρονικά διαστήματα θα γίνονται Διεθνείς Συναντήσεις με τη μορφή
 - Συνεδρίων Εργασίας (Workshops), όπου αναμένεται να συγκεντρώνουν 60-200 άτομα
 - Ταχύρυθμων Μεταπτυχιακών Σχολείων (Summer Schools) όπου αναμένεται να συγκεντρώνουν 60-200 άτομα
 - Διεθνών Συνεδρίων (International Conferences), όπου αναμένεται να συγκεντρώνουν ένα σύνολο 200-500 ατόμων.
- Η χρηματοδότησή τους πρόκειται να γίνεται, κυρίως από τα Ευρωπαϊκά Ερευνητικά Δίκτυα (RTN European Programmes) καθώς και από το ποσό που καταβάλλουν οι συνέδριοι ως συμμετοχή (fees) και από άλλες πηγές, διεθνείς ή εθνικές, με φροντίδα των οργανωτικών τους επιτροπών.

- Τα κτήρια που θα ανακαινιστούν θα έχουν κυρίως γραφεία και μικρούς χώρους για ολιγομελείς επιστημονικές συναντήσεις. Οι χώροι θα είναι εφοδιασμένοι με υπολογιστές, εκτυπωτές και πίνακες ώστε να διευκολύνεται η πρόσβαση στη διεθνή βιβλιογραφία, η επαφή με τη διεθνή ερευνητική δραστηριότητα, η συνέχεια των διεθνών επιστημονικών συνεργασιών και οι επιστημονικές συζητήσεις μεταξύ των συμμετεχόντων στον μέγιστο δυνατό βαθμό.
- Η διαμονή των επιστημόνων θα γίνεται στα κοντινά ξενοδοχεία και η σίτισή τους σε εστιατόρια ή την φοιτητική λέσχη.

Συνοψίζοντας, το ΕΙΘΕ είναι ένας πρωτοποριακός ευρωπαϊκός επιστημονικός οργανισμός που προωθεί την εκπαίδευση, την έρευνα και την εκλαΐκευση της στο ανώτερο δυνατό επίπεδο σε παγκόσμια κλίμακα. Ενδεικτικό της παγκόσμιας αναγνώρισής του είναι η συμμετοχή, ως μελών, των μεγαλύτερων ευρωπαϊκών πανεπιστημίων και ερευνητικών ιδρυμάτων. Απομένει η ουσιαστική στήριξή του από το ελληνικό κράτος, ώστε να είναι σε θέση να εκπληρώσει πληρέστερα τους φιλόδοξους στόχους του.

Το ΕΙΘΕ με δεδομένα τόσο τον ρόλο του όσο και την ευαισθησία του σε θέματα παιδείας και έρευνας κατέθεσε την παρακάτω πρόταση στα πλαίσια του Ι' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, η οποία έγινε ομόφωνα δεκτή από τους παριστάμενους.

Πρόταση του ΕΙΘΕ για παγκόσμια εκστρατεία σωτηρίας της έρευνας και της δημόσιας εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα στην Ελλάδα

Προτείνεται η σύνταξη επιστολής στην οποία, με έγκυρα στοιχεία:

- Αφού τονίσουμε τη διαπίστωση κοινής λογικής: η εκπαίδευση σε όλα τα επίπεδα και η έρευνα είναι τα βασικά θεμέλια της οποιασδήποτε ανάπτυξης και πρέπει να προστατευθούν ως «κόρη οφθαλμού» στις επιλογές της ελληνικής κυβέρνησης.
- Να αποτυπώνουμε την αγωνία μας για την εξέλιξη του επιπέδου της εκπαίδευσης και έρευνας στο άμεσο μέλλον στη χώρα μας, με βάση την τρέχουσα κυβερνητική πολιτική, παραθέτοντας έγκυρα στοιχεία.
- Να ζητάμε από τα κεντρικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να «εξηγήσουν» τις παραπάνω διαπιστώσεις στην ελληνική κυβέρνηση και την τρόικα και να τους υποδείξουν ότι πρέπει να εξαιρέσουν την εκπαίδευση και την έρευνα από τα μέτρα που παίρνουν γιατί διαφορετικά το μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα θα είναι αντίθετο προς αυτό που θα έπρεπε να επιδιώκει η ελληνική κυβέρνηση.

- Ελάχιστο αιτούμενο είναι η συνολική χρηματοδότηση να φτάσει στα προ του 2009 δεδομένα με τάση να ξεπεράσει τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ώστε να καλυφτεί σε κάποιο βαθμό η τεράστια ζημιά που έγινε ήδη. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί η ανάγκη δημιουργίας εκπαιδευτικής και ερευνητικής «αριστείας» με προκήρυξη σχετικών προγραμμάτων σε μόνιμη βάση και όχι περιστασιακά.

Η παραπάνω πρόταση έγινε ομόφωνα δεκτή από τη Γενική Συνέλευση της ΣΕΜΦΕ και στη συνέχεια από τη Σύγκλητο του ΕΜΠ και προχωράει η υλοποίησή της.

Περίληψη / Summary

Παρουσιάζουμε το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Θετικών Επιστημών και Εφαρμογών και μια πρόταση για παγκόσμια εκστρατεία, που ελπίζουμε να οδηγήσει στη σωτηρία της έρευνας και της δημόσιας εκπαίδευσης σε όλα τα επίπεδα στη χώρα μας.

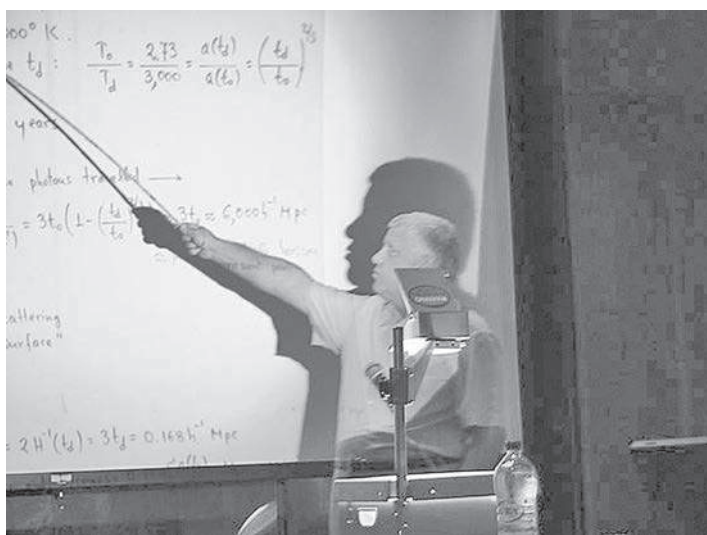
We present the European Institute for Sciences and their Applications, as well as a proposal for an international campaign hopping that will lead save our country and the public education at all levels.

Εικ. 1. Στιγμιότυπο από τη δεξίωση στο Δημορχιακό Μέγαρο κατά τη διάρκεια του 1ου Σχολείου – Συνεδρίου το Σεπτέμβρη 1982.

Εικ. 2. Οι καθηγητές R. Brout και F. Englert (Βραβείο Νόμπελ Φυσικής 2013) κατά τη διάρκεια των εργασιών Σχολείου – Συνεδρίου το Σεπτέμβρη 2001.

Εικ. 3. Ο καθηγητής Γ. Λαζαρίδης, ο οποίος τιμήθηκε από το ΕΙΘΕ τον Σεπτέμβρη του 2014 για τη συνολική επιστημονική του προσφορά αλλά και ειδικά για τη διαχρονική συμβολή του στις επιστημονικές συναντήσεις της Κέρκυρας.

Εικ. 4. Στιγμιότυπο από τις εργασίες Σχολείου – Συνεδρίου στον Συνεδριακό Χώρο του Μον Ρεπό, το Σεπτέμβρη του 2009.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ ΤΟΥ ΣΤ' ΤΟΜΟΥ

- Rembeci Andi, Λέκτωρ Τμήματος Ιστορίας Πανεπιστημίου Τιράνων.
- Scalora Francesco, Μεταδιδάκτωρ Ε.Κ.Π.Α. (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας)
Υποψήφιος διδάκτωρ Πανεπιστημίου Παλέρμο.
- Ακτύπη Παναγιώτα, Καθηγήτρια Αγγλικών MEd, Διευθύντρια του 1ου Γενικού Λυκείου Ζακύνθου.
- Ανδρέου Λευκοθέα-Βασιλική, Καθηγήτρια Αγγλικών MSc, 1ο Γενικό Λύκειο Ζακύνθου.
- Αντωνίου Α. Αντώνης, Διδάκτωρ Οικονομικής Ιστορίας Πανεπιστημίου Paris 1 – Sorbone.
- Βασίλας Πάυλος, Καθηγητής Ιταλικής Φιλολογίας, Κοινωνιολογίας.
- Γαούτσης Σπύρος, Π., Υποψήφιος διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου.
- Γαρμπής Διονύσιος, Γ., Οδοντίατρος.
- Γιαννάτου Αγγελική, Ν., Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης, μεταδιδακτορική ερευνήτρια του Ε.Κ.Π.Α.
- Δεμέτη Αικατερίνη, Αρχαιολόγος, διευθύντρια Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.
- Δημητρίου Παναγιώτα, Φιλόλογος, διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου, Καθηγήτρια Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.
- Ζουμπάνος Γιώργος, Καθηγητής Θεωρητικής Φυσικής Στοιχειωδών Σωματιδίων ΣΕΜΦΕ-Ε.Μ.Π.
- Καλεράντε Ευαγγελία, Επίκουρη Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας.
- Κάντας Σπύρος, Γ., Φυσικός, ερευνητής Ιστορίας της Εκπαίδευσης, διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου.
- π. Καποδίστριας Παναγιώτης, Πρωτοπρεσβύτερος του Οικουμενικού Θρόνου, γενικός αρχιερατικός επίτροπος Ιεράς Μονής Ζακύνθου, master Θεολογίας.
- Καράογλου Χ., Λ., Ομότιμος Καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας Α.Π.Θ.
- Καρύδης Σπύρος, Χρ., Εκπαιδευτικός, διδάκτωρ Θεολογίας.
- Κασίνη Χριστίνα-Γεωργία, Υποψήφια διδάκτωρ Μεταφρασεολογίας και Διαπολιτισμικών Σπουδών Α.Π.Θ.
- Κοκκινομηλιώτη Ε. Ελένη, Εκπαιδευτικός Μουσικής, υποψήφια διδάκτωρ & συνεργάτρια Τμήματος Μουσικών Σπουδών Ιονίου Πανεπιστημίου.
- Κοσκινάς Νικόλαος, Ζ., Καθηγητής Φιλόλογος, διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
- Κουρκουμέλης Νίκος, Κ., Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ ΤΟΥ ΣΤ' ΤΟΜΟΥ

- Κουρουπάκης Απόστολος, Γ., Υποψήφιος διδάκτωρ Πανεπιστημίου Κύπρου.
Κώστα Εύη, Υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Φιλολογίας Α.Π.Θ.
Λεμούσια Κατερίνα, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Γενικής και Συγκριτικής Γραμματο-
λογίας Τμήματος Φιλολογίας Α.Π.Θ.
Λούντου Παρασκευή, Φιλόλογος, διευθύντρια ιδιωτικού ΓΕΛ Ηρακλείου Αττικής
«Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ».
Μαγκούτα Φανή, Φιλόλογος, υποψήφια διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας Ιονίου Πανε-
πιστημίου.
Μαραγκάκης Νικόλαος, Φιλόλογος.
Μαρτζούκου Μαρία, Φιλόλογος, μεταφράστρια.
Μελίτα Αλεξάνδρα, Φιλόλογος.
Μικάλεφ Αναστάσιος, Υποψήφιος διδάκτωρ Ιστορίας, Πανεπιστημίου Birmingham,
Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies
Μιχαηλάκη, Αναστασία, Ι., Νομικός, ΜΔΕ, υποψήφια διδάκτωρ Ιονίου Πανεπιστη-
μίου.
Μοσχόπουλος Γεώργιος, Ν., τ. Καθηγητής του Πανεπιστημίου Πατρών.
π. Μουρτζανός Θεμιστοκλής, Πρωτ. διδάκτωρ Θεολογίας, Φιλόλογος, γενικός αρχιε-
ρατικός επίτροπος Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων.
Μπόμπου-Σταμάτη Βασιλική, Ιστορικός, διδάκτωρ Α.Π.Θ.
Νάκη Στέλλα, Σπ., Φιλόλογος, διδάκτωρ Διδακτικής της Λογοτεχνίας, Α' Αρσάκειο
Γυμνάσιο Ψυχικού.
Παναρέτου Αννίτα, Π., Συγγραφέας, διδάκτωρ Φιλολογίας.
Παπαδάτου Διονυσία, Ν., Καθηγήτρια Φιλολογίας, υποψήφια διδάκτωρ Πανεπιστη-
μίου Πελοποννήσου.
Πόθος Διονύσιος, Καθηγητής Αγγλικών MEd, διευθυντής του 2ου Γυμνασίου Ζα-
κύνθου.
Πρωτοπαπά-Μαρνέλη Μαρία, Διευθύντρια Ερευνών Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής
Φιλοσοφίας Ακαδημίας Αθηνών.
Πυλαρινός Θεοδόσης, Ομότιμος Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου.
Πυλαρινός Πέτρος, Αρχαιονόμος – Βιβλιοθηκονόμος, MSc Επιστήμη της Πληροφορίας.
Σγουρίδου Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φι-
λολογίας Φιλοσοφικής Σχολής Ε.Κ.Π.Α.
Τζιβάρια Παναγιώτα, Επίκουρος Καθηγήτρια Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.
Τζουβέλης Σπύρος, Συγγραφέας, δικηγόρος.
Τσαντίλη Ελένη, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολο-
γίας Α.Π.Θ.
Φίλιππου Φίλιππος, Συγγραφέας.
Φιορεντίνος Γιώργος, Φιλόλογος.
Χριστοφοράτου Αντιγόνη, Φιλόλογος.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΟΝΟΜΑΤΩΝ

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

A

Α' Παγκόσμιος Πόλεμος 209, 368, 369, 381

Αβλιχος 419

Αβλιχος Μικέλης 129, 131, 135, 139, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304

Αβλιχος Μιχάλης [Μιχαήλ] 131, 134, 135

Αβούρης Ανδρέας 369

Αβούρης Μαρίνος 511, 512

Αβούρης Π., Α. 379

Αβούρης Παναγιώτης, Δ. 366, 367, 379

Αβυθος 241

Αγάθος Ευστ. 426

Αγαπητός Αγαπητός, Σ. 311

Αγγελάτος 88, 89, 100

Αγγελάτος Δημήτρης 286

Αγγελή Δήμητρα 19

Άγγελι [δε-] Γαετάνος Μαρία 388

Αγγελόκαστρο 251

Αγγελόπουλος Ιω. 307, 308

Αγγλία [βλ. και Βρετανία και Μεγάλη Βρετανία] 23, 106, 107, 108, 110, 112, 254, 321, 334, 335, 339, 350, 353, 354, 437, 452, 454, 499, 503

Αγγλική Τεκτονική Στοά «Αστήρ της Ανατολής» 209

Αγγλο-γάλλοι 350

Άγγλοι 254, 305, 327, 338, 339, 340, 482, 524

Αγία Αικατερίνη 51

Αγία Ανάληψη 252

Αγία Κυριακή στα Προκοπάτα 95

Αγία Μαρίνα Φαγιά 149

Αγία Μαύρα 150

Αγία Παρασκευή 34, 38

Αγία Παρασκευή στο Αργοστόλι 95

Αγία Τριάς 38, 118, 252

Άγιο Όρος 78, 233

Άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός [ναός στον Ποταμό Κυθήρων, συνοικία] 115, 116, 117, 118, 119, 122, 123, 124, 125

Άγιοι Πατέρες 454

Άγιον Έτος 388

Αγιορείτης Νικόδημος 78

Άγιος Ανδρέας από την Καλαπιδιά 95

Άγιος Αντώνιος 38, 39

Άγιος Βασίλειος 38

Άγιος Γεράσιμος στο Αργοστόλι 95

Άγιος Γεώργιος [του Πετρούτσου, ναός] 48, 49

Άγιος Γεώργιος 95, 205, 240, 241

Άγιος Γεώργιος στα Σπήλια 95

Άγιος Γεώργιος των Ελλήνων 61

Άγιος Γεώργιος των Λατίνων/Φιλικών [Ζακύνθου] 506

Άγιος Διονύσιος 148, 149, 151, 369, 511

Άγιος Ελευθέριος 33

Άγιος Επιφάνειος ο Κύπριος 237, 243

Άγιος Ιάκωβος 77, 82, 335

Άγιος Ισίδωρος 239, 241, 242, 243

Άγιος Ιωάννης Ελεήμων 38

Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος 34, 38, 39, 40, 42, 118, 124

Άγιος Κυπριανός 434

- Άγιος Αάζαρος 38
 Άγιος Μάρκος 388, 390
 Άγιος Νικόλαος 252, 253
 Άγιος Νικόλαος 38, 66
 Άγιος Νικόλαος Μηνιατάδων 181
 Άγιος Νικόλαος στα Κομποθεκράτα 95
 Άγιος Νικόλαος στα Χρυσικάτα 95
 Άγιος Νικόλαος στη Λαγκάδα 95
 Άγιος Νικόλαος στο Πυργί 241
 Άγιος Νικόλαος του Μώλου [Ζακύνθου] 506
 Άγιος Νικόλαος των Γερόντων 452, 457
 Άγιος Νικόλαος των Λατίνων 95
 Άγιος Νικόλαος των Ξένων 38
 Άγιος Πατρίκιος 23
 Άγιος Πέτρος 24
 Άγιος Προκόπιος 252, 253
 Άγιος Σπυρίδων 73, 75, 76, 80, 81, 82, 83, 85, 189, 264, 416
 Άγιος Σπυρίδων στο Αργοστόλι 95
 Άγιος Στέφανος 38
 Άγιος Ταξιάρχης 253
 Άγιος Φραγκίσκος 236, 237, 241, 243
 Αγκώνα 106, 110
 Αδάμ 239
 Αδελφότητα Ζακυνθίων Σικάγου 150
 Αδριανούπολη 107
 Αδριατική [Αδριατικό πέλαγος] 105, 106, 109, 156, 175
 Αηδώνης Αλέξανδρος 19
 Αη-Σίδερος 242
 Αθανασιάδης-Νόβας Γ. 435
 Αθανασίου Α. 508
 Αθανασούλα Ευδοκία 526
 Αθηνά 281
 Αθήνα 81, 131, 134, 161, 185, 194, 196, 208, 211, 212, 215, 219, 220, 223, 225, 235, 271, 274, 275, 280, 281, 282, 283, 296, 297, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 350, 355, 356, 363, 365, 375, 377, 380, 381, 385, 387, 388, 389, 390, 391, 394, 396, 400, 403, 408, 409, 412, 423, 425, 453, 454, 472, 474, 477, 479, 480, 481, 482, 485, 487, 489, 490, 491, 507, 516, 517, 523, 531, 532, 534
 Αθηναίοι 161, 531
 Αθωνιάδα Σχολή 78
 Άθως 233
 Αι Μούσαι 148, 366, 367, 376, 379
 Αι Μούσαι Ζακύνθου 205
 Αίαντας 172
 Αιγείο πέλαγος [Αιγαίου νησιά] 232, 233, 244, 334, 476, 477, 478, 490, 491
 Αιγιαλός 52
 Αίγινα 235
 Αιγύπτιοι 482
 Αίγυπτος 254, 300
 Αιλιανός 236
 Αίνος 236, 240, 241
 Αισχύλος 160
 Αιτωλία 479, 481
 Ακαδημία Αθηνών 15, 210
 Ακαδημία Επιστημών, Κρακοβία 550
 Ακαρνανία 479, 481
 Ακρόπολη Αθηνών 400, 401, 407
 Ακρόπολις 297, 312
 Ακτύπη Παναγιώτα, Στυλιανού 505, 506, 512, 513, 559
 Αλαφώνα 92
 Αλβανία 105, 106, 107, 110, 112, 113, 259, 271
 Αλβανο-Ελληνικό Ιεροδιδασκαλείο του Παλέρμο 275, 276, 278, 279
 Αλβανοί 106, 267, 276, 277, 280
 Αλεξανδράτος 100
 Αλεξάνδρεια 107, 283
 Αλέξανδρος [αυτοκράτωρ Ρωσίας] 156

- Αλέξανδρος Μέγας [βλ. Μέγας Αλέξανδρος] 424
 Αλήθεια 424
 Αληθής Ριζοσπάστης 349
 Αλιβίζης 88
 Αλιμπράντες 88, 100
 Αλίξ 224
 Αλισανδράτος Γεώργιος, Γ. 127, 296
 Αλκονίδες 214
 Αλκωνών 380
 Αλμάγκουι Νάντια 19
 Αλφονσίνε 155
 Αμβούργο 550
 Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη 234
 Αμερικάνοι 482
 Αμερική 24, 27
 Αμπελάς Τιμ. 394
 Άμφισσα 382
 Αναγέννησις 349, 370
 Αναγνωστικής Μανόλης 542
 Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας 17, 225, 548
 Ανάκτορο Αγ. Μιχαήλ και Γεωργίου 548
 Ανάληψη 251, 253, 335
 Αναπλιώτης 89, 100
 Ανατολή 24, 53, 66, 68, 231, 340, 352, 355, 395, 396
 Ανατολική Εκκλησία 276
 Ανατολίτες 531
 Ανδρεάδης Ανδρέας, Μ. 46, 148, 203
 Ανδρειωμένος Γ. 527
 Ανδρέου Λευκοθέα-Βασιλική 505, 506, 512, 559
 Άνδρος 61
 Ανδρούτσος Οδυσσέας 392
 Ανδρώνης Σπυρίδων 35
 Άνθιμος [πατριάρχης Ιεροσολύμων] 79
 Ανθών 379, 380, 382, 383
 Ανκελέτος 100
 Άννινος 88, 89, 100
 Άννινος Μπάμπης [Χαράλαμπος] 135, 202, 392, 395
 Αννόβερο 551
 Άνοιξη των Εθνών 321
 Άνταμ 445, 446, 447
 Αντιβάριον 107, 111
 Αντικύθηρα 349
 Αντίλλες [γαλλικές] 24
 Αντίοχος Χριστόδουλος 509, 511, 512
 Αντίπατρος ο Θεσσαλονικεύς 238
 Αντύπα [Μοσχοπούλου] Παρασκευή 177
 Αντύπας 89, 100
 Αντύπας Μ. 297
 Αντωνάτος Χαρίλαος 284, 289, 526
 Αντωνέλλος 149
 Αντωνίου Αντώνης, Α. 471, 559
 Αντωνόπουλος Γεώργιος 513
 Ανυφαντάκη Ηλιοστάλακτη 19
 Ανυφαντή Εύη 19
 Απόλλων 158, 237, 243
 Αποστολίδης Ηρακλής, Ν. 528
 Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού 232
 Απόστολοι Πέτρος και Πάυλος [ναός] 74, 82
 Απουλία 237, 243
 Άπω Ανατολή 26
 Αραβαντινός 100
 Άραβες 339
 Αρβανιτάκης Δημήτριος 513, 514, 51
 Αρβανιτάκης Διονύσιος 19
 Αρβανιτάκης Νίκος 19
 Αργολίδα 479, 481
 Αργολιδοκορινθία 124
 Αργοστόλι 87, 89, 90, 92, 95, 98, 99, 104, 128, 133, 141, 176, 239, 242, 447, 448
 Αργυρόπουλος Π. 307
 Άρδηρ 493, 495, 496
 Άρειος Πάγος 306, 311, 312

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Αριστοτέλης 236, 431, 435, 436
 Αρκαδάδες 463
 Αρκαδία 479, 481
 Αρμονία 205, 385, 386, 387, 388, 389, 391, 392, 395, 396, 397
 Αρσάκειο Κερκύρας 492
 Αρσενάδος 100
 Αρσένης 89, 100
 Αρσένης Γεράσιμος 513
 Άρτα 111
 Αρταβάνης 426
 Αρτεμίδωρος ο Εφέσιος 238
 Αρχάγγελοι στα Μπονικάτα στα Σπαρτιά [ναός] 95
 Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών 516
 Αρχαιολογικό Μουσείο Βερολίνου 306
 Αρχαία Νομού Κεφαλληνίας 128
 Αρχαιοφυλακείο Ζακύνθου, 188, 189, 209, 364
 Αρχιεπισκοπή Κερκύρας 386
 Αρχιπέλαγος 233
 Ασάνης 88, 100
 Ασάνης Γιώργος 98
 Άσος [η] 97
 Ασπιώτη Μαρία Καρλόττα 452, 458
 Ασπιώτης Σπύρος 19
 Ασσίζη 236
 Ατζάρι Γιουσέπε Αντόνιο 178
 Ατουαλδοφίν 100
 Αττάρτ Σπυρίδων 389
 Αττική 479, 481, 490, 491
 Αυλώνα 106
 Αυστρία 106, 107, 108, 110, 263, 322, 350
 Αυστριακοί 434, 435, 482
 Αυτοκρατορική Τυπογραφία των Ιονίων Νήσων 305
 Αφανογιώργης 100
 Άφρα 251
 Αφρική 238, 243, 386

Αφροδίτη 439, 440
 Αχάια 479, 481
 Αχιλλέας 159
 Αχίλλειο 389, 394

B

Β' Αθηναϊκή Σχολή 412, 524
 Β' Παγκόσμιος Πόλεμος 209, 510
 Βαγενάς Νάσος 299
 Βαγενάς Πολύκαρπος 81
 Βαλαωρίτης Αριστοτέλης 296, 365, 393, 412, 419, 524, 543
 Βάλλης Σταμάτιος, Δ. 394
 Βαλεντής 100
 Βαλέτα 111
 Βαλιέρης 100
 Βαλκάνια 267, 277, 278, 279, 281
Βαλκανικός Ταχυδρόμος 299
 Βαλλιάνος 89, 100
 Βαλσαμάκης 88, 100
 Βάλαμος 89, 100
 Βάλτος 474
 Βάμβας Νεόφυτος 466
 Βάνδαλοι 238
 Βαντόρος 89, 100
 Βαρβαρίγος Δημήτριος 513
 Βαρβιάνης Νικόλαος, Α. 207, 208, 209, 210, 212, 213, 215, 216, 223
 Βαρδαχαμάτος 100
 Βαρδιάνοι 95, 242
 Βαρδουνιώτη Ναταλία 19
 Βαρελάς Λάμπρος 527
 Βάρκιζα 209
 Βασίλας Παύλος 155, 559
 Βασιλάς Ρ. 426
 Βασιλάτος 89
 Βασιλάτος από τη Σάμη [Σαμικός] 89, 100
 Βασιλειάδης Δημήτριος 203
 Βασιλειάδης Σπυρίδων 365

- Βασίλειον της Ελλάδος 353, 468, 469, 480, 481
 Βασιλικό Ναυτικό 209
 Βασιλικό Τυπογραφείο 316
 Βασιλόπουλος 89, 100
 Βατικανό 232, 234
 Βαχατώρης Κ., Ν. 307
 Βεζάλ Ανδρέας 50, 210, 212
 Βέικερ Β. 454
 Βελεστινλής Ρήγας [βλ. Φεραίος Ρήγας]
 Βελισάριος 238, 243
 Βελισσαρίου οδός 454
 Βενάρδος 89, 100
 Βενέδικτος XIV πάπας 277
 Βενετία 47, 48, 49, 52, 53, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 74, 76, 77, 97, 106, 107, 150, 163, 165, 168, 177, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 204, 305, 345, 432, 434
 Βενετοί 49, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 73, 339, 391
 Βενέτος 100
 Βενιζέλος Ελευθέριος 297, 300, 425, 426, 427, 497
 Βεντότης Γεώργιος 375
 Βεντούρας Νικόλαος 14
 Βεράτι 106
 Βεργωτής Νίκος 382
 Βεργωτής Παναγιώτης 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142
 Βερεγίνης 100
 Βερενίκη 167
 Βερναρδάκης Δημήτριος 365
 Βερολίνο 406, 550
 Βερύκιος Γεώργιος 202, 349, 354
 Βηλαράς Ιωάννης 137, 138, 139, 413
 Βησσαρίων 67
 Βήχας ο λεγόμενος Κάρκαλος
 Βιβλιοθήκη Ζακυνθινών Μελετών 145
 Βιβλιοθήκη των Παρισίων 234
 Βιέννη 106, 375
 Βιεσιέ 163
 Βικέλας Δημήτριος 365, 413
 Βίλλα Καντώνη 264
 Βιλλέλης Α. 369
 Βινιέρης 88, 100
 Βισβάρδης Άγγελος 514
 Βιτώλια-Μοναστήρι 106
 Βιώτης Αντώνιος 386
 Βλαντής Σπυρίδων 203
 Βλαστός 100
 Βλαστός Σ., Κ. 310, 311, 318, 319
 Βλάχος 89, 100
 Βλάχος Ε. 426
 Βλάχος Λεωνίδας 386
 Βλάχου Ελένη 421
 Βόγκα Πιερ Βίτο 50
 Βοιωτία 479, 481
 Βοκοτόπουλος Παναγιώτης 15
 Βολτέρας 88, 100
 Βοναπάρτης Ναπολέον 204, 374, 434, 435, 436
 Βόννη 551
 Βονσινιόρ Αθανάσιος 465
 Βοντιλάνης 88, 100
 Βοντιόλης Πέτρος Αντώνιος 344
 Βορδόνης Λέανδρος 344
 Βούδας Κωνσταντίνος Ιωάννης 111
 Βούδας Λουκάς 111
 Βουκουρέστι 106
 Βούλγαρης Ευγένιος 78, 272
 Βούλγαρης Σπυρίδων 76
 Βούλγαρι κτήριο 453
 Βούλγαροι 482
 Βουλή των Ελλήνων [Εθνοσυνέλευση] 17, 219, 225, 241, 268, 355
 Βουλισμάς Ευστάθιος 386, 465
 Βούλοβιτς 179
 Βούλτσιου Νικολίνα 19

- Βουτζινάς 88, 89, 100
 Βουτιεριίδης Ηλίας 526, 527, 529
 Βράιλας-Αρμένης Π, 364
 Βρετανία [βλ. και Αγγλία και Μεγάλη Βρετανία] 112, 472
 Βρετανική Προστασία 464, 466, 470
 Βρετανικό Μουσείο 24, 234
 Βρετανοί 322, 325, 327
 Βροκίνης Λαυρέντιος 203
 Βρυώνης 88
 Βρυώνης Παναγιώτης 7, 16
 Βρυώνης Στέλιος 97
 Βσεβολόζσκη Ν., Σ. τυπογραφείο 273
 Βυζάντης 89
 Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών 85
 Βυζάντιο 66, 365
 Βύρων ατμόπλοιο 427
 Βύρων λόρδος 138, 139, 205, 393
- Γ**
- Γαβριηλίδης Βλάσιος 312
 Γαγγάδης Στάμος 449
 Γαζής Άνθιμος 331, 336
 Γαλανάκη Ρέα 543
 Γαλάτης 89, 99, 100
 Γαλάτης Αναστάσιος 87, 99, 100
 Γαλβάνης [οικογένεια] 192, 195
 Γαληνοτάτη [Δημοκρατία τα Βενετίας] 73, 106
 Γαλιλαίος 386
 Γαλλία 23, 79, 106, 107, 108, 110, 134, 224, 227, 300, 321, 350, 427, 437, 454, 551
 Γαλλική Επανάσταση 459
 Γαλλικό Ινστιτούτο 220
 Γαλλικό Κέντρο Saclay 551
 Γαλλικό Προξενείο στη Σκόδρα 108
 Γάλλοι 305, 332, 343, 344, 369, 374, 434, 482
 Γαμπριελάκης 100
- Γαούτσης Σπύρος, Π. 16, 73, 396, 559
 Γαρντούδης Ευριπίδης 15
 Γαργαλιώτης 100
 Γαρίτσα 38, 453
 Γαρμπής 100
 Γαρμπής Διονύσιος, Γ. 87, 559
 Γατσούλη Βίκη 19
 Γεδεών Μανουήλ 203, 204
 Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κερκύρας [ΓΑΚ] 13, 17, 33, 37, 39, 41, 112
 Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κεφαλληνίας [ΓΑΚ] 87, 141, 142
 Γενικό Λύκειο Ζακύνθου [1ο] 505, 507, 509, 510, 512, 518, 519
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 235, 239, 240, 241, 247
 Γένουα 334
 Γενουάτες 63
 Γερακάρης Σπύρος 19
 Γεράκης 88, 100
 Γεριά 95
 Γερμανία 235, 322, 454
 Γερμανοί 264, 482
 Γερογόμπος 239, 241, 242
 Γεωργάς Παναγιώτης 122
 Γεώργιος Α΄ βασιλέας των Ελλήνων 350, 355, 356
 Γιακουμέλος Διονύσιος 512
 Γιανίτζης 100
 Γιαννακουλόπουλος Ανδρέας 18
 Γιαννάτου Αγγελική, Ν. 349, 559
 Γιαννοπούλου-Μινώτου Μαριέττα 173, 220, 366, 367, 380, 382, 413
 Γιαννουλάς 100
 Γιαννουλάτος 100
 Γιαννουλάτος Ιωαννίκιος 95
 Γιοκοχάμα 24
 Γιωργάνος 100

Γιωργόπουλος 89, 100
 Γκεσούλη Λαμπρινή 19
 Γκίλφορντ [Γκίλφορντ, Γκυλφόρδος] 394, 445, 446, 448, 456
 Γκίνης Δ., Σ. 315
 Γκλάντστσουν 454
 Γκόρκι Μαζίμ 382
 Γκούσκος Διονύσιος 513
 Γκρήνουϊτς 235
 Γλάδστων 325
 Γλύφα 265
 Γολγοθάς 213
 Γοργορίνης 100
 Γότθοι 243
 Γουβιά 251
 Γουζέλης Δημήτριος 145, 204, 418
 Γουλελιός 89, 100
 Γούλιος Σπυρίδων 325
Γράμματα 381
 Γραμματικός 426
 Γραμμένος Στέφανος 19
Γραφή 370
 Γρηγόριος ο Θ' [πάπας] 236
 Γρίλης 89, 100
 Γρυάρη Αγγελική 218
 Γρυάρη Ευριδίκη, Ν. 207
 Γρυάρης Διονύσιος 148, 364
 Γρυάρης Ζ. 307
 Γρυάρης Ιωάννης 218
 Γρυάρης Νίκος 207, 208, 217, 218, 220, 223, 228, 380
 Γρώπας Νιόνιος 214
 Γρώπας Σπύρος 513
 Γυισκάρδος Ροβέρτος 237, 243, 391
 Γυμνάσιο Α.Τ. Κασσιώπης 541
 Γυναικεία Ένωσις των Ελληνίδων 501

Δ

Δαίρπελ 266, 391
 Δαλματία 106, 107

Δαμιανός Γεώργιος 111
 Δαμιανού Δέσποινα 10
 Δαμοδός 100
 Δαμουλιάνος 100
 Δάνδολος Ιωάννης, Αντωνίου 324, 326, 327, 328, 330, 352, 353
 Δανελάκης Θωμάς 418
 Δανία 322, 355
 Δανία 355
 Δάντης 134
 Δαρδανέλλια 297, 298
 Δαρχής 100
 Δαρμανίν Δομένικος 387, 389, 390, 395
 Δάσης Διον. 366
 Δαφνή αδελφοί 424, 428
 Δαφνής Γρηγ. 421, 426, 427, 428, 429, 430
 Δαφνής Κώστας 6, 9, 10, 13, 421, 426, 427, 429, 430
 Δε Βιζζης Ιωσήφ Σπυρίδων 79, 80, 81, 145, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 223, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 382, 389, 390
 Δεββέ Μαρία-Σοφία 19
 Δεκεμβριανά 209
 Δελανέας Σπύρος 428
 Δελβινιώτη οδός 454
 Δελβινιώτης Βαρότσης Αχιλλέας 324
 Δελένδας Αντώνιος Ιωάννης Βαπτιστής 387, 388, 389, 393
 Δελλαδέτζιμα [οικογένεια] 88, 90, 95, 98
 Δελλαδέτζιμας 88, 89, 100
 Δελλαπόρτας 100
 Δελλάρτα Ελίζα 19
 Δελφοί 237, 238
 Δεμέτη Αικατερίνη 16, 143, 559
 Δενδρινός Ιερόθεος 78
 Δεντρινός 89, 100

- Δεντρινού Ειρήνη, Α. 413, 414, 420
 Δεόρτζης 88, 100
 Δεσίλας 88, 89, 100
 Δεσίλας Αντρέας 93
 Δεσίλας Γιώργος 93
 Δεστούνης 100
 Δευτερέος 100
 Δεύτερη Γαλλική Δημοκρατία 322
 Δεφαράνας 88, 100
 Δεφαράνας Αντώνης 93
 Δηλιγιάννης Π., Θ. 307, 308
 Δημαράς Νικόλαος 319
 Δημησιάνος 100
 Δημητρά Μαίρη 19
 Δημητράτος Παναγής 297
 Δημητρίου Παναγιώτα 385, 559
 Δημητρόπουλος [οικογένεια] 49
 Δημοκρατία 218
 Δημόπουλος Αλέξανδρος 422, 427
 Δήμος Ακρολοφίων 483
 Δήμος Αμφιπαγίων 483
 Δήμος Ανωγίων 484
 Δήμος Απηλιωτών 474, 483
 Δήμος Απολλωνίων 484
 Δήμος Αρκαδίων 483
 Δήμος Αρτεμισίων 483
 Δήμος Άσσου 484
 Δήμος Βοιών 120
 Δήμος Γαϊάνων 473, 485
 Δήμος Δελινάτων 484
 Δήμος Διαποντών 483
 Δήμος Δολιχίου 484
 Δήμος Ελατίων [Ελάτου] 149, 483
 Δήμος Ελιού 484
 Δήμος Ελλομένου 484
 Δήμος Εξανθείας 484
 Δήμος Επιζεφυρίων 483
 Δήμος Ευγείρου 484
 Δήμος Ζακύνθου [Ζακυνθίων] 146, 209, 218, 473, 483, 485
 Δήμος Θηνιάς 484
 Δήμος Ιθάκης [Ιθακησίων] 474, 483, 485
 Δήμος Καρνίων 483
 Δήμος Καρυάς 484
 Δήμος Κασσωπείων 483
 Δήμος Κατωγίων 484
 Δήμος Κέρκυρας 17, 472, 473, 474, 483, 485, 547, 548, 549, 550, 553
 Δήμος Κρανίων [Κράνης, Κρανιάς, Κραναιών] 472, 474, 475, 484, 485
 Δήμος Κυθήρων [Κυθηρίων] 472, 484, 485
 Δήμος Λακωνίων 485
 Δήμος Λευκαδίων [Λευκάδος] 473, 484, 485
 Δήμος Λευκιμυαίων 484
 Δήμος Ληξουρίου 473, 484
 Δήμος Λιβαθούς 472, 473, 484
 Δήμος Λιθακιάς 483
 Δήμος Μελετιέων 484
 Δήμος Μεσογείων 483
 Δήμος Μεσοχωριτών 484
 Δήμος Μέσσης 474, 475, 485
 Δήμος Μονεμβασίας 120
 Δήμος Ναφθίων 483
 Δήμος Νηρητίων 483
 Δήμος Ομαλών 484
 Δήμος Όρους 474, 475, 485
 Δήμος Πάλλης 474, 475, 485
 Δήμος Παξών 474, 485
 Δήμος Παρελίων 484
 Δήμος Πολυκτορίων 483
 Δήμος Ποταμίων 122, 484
 Δήμος Ποταμογειτόνων 484
 Δήμος Πρόνων 485
 Δήμος Πυλαρίων 484
 Δήμος Σάμης [Σαμαίων] 474, 475, 484, 485
 Δήμος Σφακιωτών 484

Δήμος Ταφίων 484
 Δήμος Υριέων 483
 Δήμος Φαρακλάτων 485
 Δήμος Ψωφίδος 483
 Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου 218
 Δημόσιον Τυπογραφείον 374
 Δημόσιος Τυπογραφία 305
 Δημοτικό Θέατρο [Κέρκυρα] 548
 Δημουλά Κική 542
 Δημουλίτσα Πηνελόπη 448
 Διακρούσης 89, 100
 Διαμαντόπουλος Ιωάννης 19
 Διαφωτισμός 134, 137, 331, 332, 335,
 340, 347, 414, 459
 Διβάρης 100
 Δίγαμμα 260
 Δίκαιον 370
 Δικηγορικός Σύλλογος Κερκύρας 13, 17,
 305, 306
 Διμέντος Φραγκίσκος 386, 387
 Διογένης 349
 Δομενεγίνης 419
 Δομηνικανοί 62
 Δονάς Ιωάννης 345
 Δοξάρας Παναγιώτης 145
 Δουβλίνο 23
 Δουρούτης [οικογένεια, εμπορικός οίκος]
 109, 110
 Δραγωτίνα 253
 Δρακονταειδής 88, 89, 100
 Δρακόπουλος 100
 Δρακόπουλος Δημήτριος 512
 Δρακούλης Πλάτων 297, 493, 494, 495,
 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502,
 503, 504
 Δράπανο 242
 Δριμόνας 118
 Δύναμις 424, 426, 427, 428
 Δυρράχιο 106, 112
 Δύση 66, 322, 340, 395

E

Έββερετ Σπύρος 387
 Εβδομάς 392
 Εβραίοι 62, 95, 267
 Εθνική Ανθολογία 367, 379
 Εθνική Βιβλιοθήκη 283
 Εθνική Βιβλιοθήκη 396
 Εθνική Λυρική Σκηνή 516
 Εθνική Πινακοθήκη 212
 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 516
 Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας 421
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστή-
 μιο Αθηνών 15, 16, 209, 514
 Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο 514, 547,
 549, 550
 Εθνικό Ναυτικό Μουσείο Λονδίνου 235,
 245
 Εθνικό Τυπογραφείο 312, 313
 Εθνικόν Ημερολόγιον 533
 Εθνοσυνέλευσις 370
 Εκatóμπεδον 403
 ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος 550
 Εκκλησία της Ελλάδος 122
 Εκκλησία της Ρώμης 277
 Εκπαιδευτήριον («Καποδίστριας») εν Κερ-
 κύρα 386
 Εκτελεστική Αστυνομία της Κέρκυρας
 111
 Ελάσσονες Αδελφοί 50, 52
 Ελάσσονες Αδελφοί Κρήτης 51
 Έλατος 236, 242
 Έλατος Νώντας 526
 Ελβετοί 482
 Ελειός 236, 240, 243
 Ελευθερία 421
 Ελευσίνα 403
 Ελισάβετ αυτοκράτειρα 394
 Ελλάδα 11, 26, 27, 31, 41, 78, 105, 108,
 109, 110, 111, 112, 122, 134, 161,
 163, 184, 190, 225, 226, 232, 249,

- 254, 259, 261, 263, 266, 267, 275,
279, 281, 297, 298, 321, 327, 328,
330, 338, 339, 346, 347, 350, 354,
355, 356, 370, 374, 375, 376, 377,
385, 388, 389, 390, 391, 394, 395,
413, 421, 427, 440, 454, 468, 471,
474, 480, 499, 501, 503, 509, 514,
515, 518, 523, 531, 532, 533, 534,
554
- Έλληνες 26, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69,
70, 155, 156, 160, 162, 175, 192,
197, 202, 231, 261, 262, 264, 266,
267, 276, 285, 335, 340, 345, 346,
356, 358, 370, 381, 385, 394, 402,
403, 409, 421, 434, 435, 436, 438,
439, 464, 501, 515, 516
- Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία 149
- Ελληνική Δημιουργία 409, 410, 414,
415, 416, 417, 418, 419, 420
- Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο 16
- Ελληνικό Βασίλειο 369
- Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Με-
ταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 15
- Ελληνικός Τηλέγραφος 338
- Ελληνισμός 366, 426, 456
- Ελληνόπαιδες 346
- Ελύτης Οδυσσέας 430
- Εμπορική Εγκυκλοπαίδεια 56
- Ένγκελς 298, 502
- Ενεπεκίδης Π. 326
- Ενετοί 336, 343, 459
- Ενετοκρατία 364
- Ενημέρωση 17
- Ενιαίο Ινστιτούτο Πυρηνικών Ερευνών
[JINR] 551
- Ενωμένα Κράτη των Ιονίων Νήσων [βλ.
και Ηνωμένα Κράτη] 445, 456
- Ένωση Ελληνίδων Επιστημόνων 509
- Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα
11, 31, 39, 79, 127, 135, 196, 306,
321, 326, 328, 330, 349, 350, 353,
354, 355, 356, 359, 368, 369, 370,
454, 509, 525
- Ένωσις 299
- Εξ-εν-Προβάνς 225
- ΕΟΤ 17
- Επαρχία Αιγιαλίας 486, 488
- Επαρχία Αιγίνης 486, 488
- Επαρχία Άνδρου 487, 488
- Επαρχία Άργους 486, 488
- Επαρχία Αττικής 486, 488
- Επαρχία Βάλτου 474, 486, 489
- Επαρχία Βονίτσης και Ξηρομερ. 487,
489
- Επαρχία Γορτυνίας 486, 488
- Επαρχία Γυθείου 486, 488
- Επαρχία Δωρίδος 487, 488
- Επαρχία Επιδαύρου Λιμεράς 487, 489
- Επαρχία Ευρυτανίας 487, 489
- Επαρχία Ζακύνθου 487, 489
- Επαρχία Ηλείας 486, 489
- Επαρχία Θηβών 487, 488
- Επαρχία Θήρας 486, 488
- Επαρχία Ιθάκης 487, 489
- Επαρχία Καλαβρύτων 487, 488
- Επαρχία Καλαμών 486, 488
- Επαρχία Καρυστίας 486, 488
- Επαρχία Κέας 486, 488
- Επαρχία Κερκύρας 487, 489
- Επαρχία Κορινθίας 486, 488
- Επαρχία Κρυναίας 473, 487, 489
- Επαρχία Κυθήρων 487, 489
- Επαρχία Κυνουρίας 486, 488
- Επαρχία Λακεδαιμόνος 486, 488
- Επαρχία Λεβαδείας 486, 489
- Επαρχία Λευκάδος 487, 489
- Επαρχία Λοκρίδος 487, 488
- Επαρχία Μαντινείας 486, 488
- Επαρχία Μεγαλοπόλεως 487, 489
- Επαρχία Μεγαρίδος 486, 488

- Επαρχία Μεσολογγίου 486, 489
 Επαρχία Μεσσήνης 487, 489
 Επαρχία Μέσσης 473, 487, 489
 Επαρχία Μήλου 486, 488
 Επαρχία Νάξου 487, 488
 Επαρχία Ναυπακτίας 487, 489
 Επαρχία Ναυπλίας 486, 488
 Επαρχία Ξηροχωρίου 487, 489
 Επαρχία Οιτύλου 487, 488
 Επαρχία Ολυμπίας 486, 489
 Επαρχία Όρους 487, 489
 Επαρχία Πάλλης 473, 487, 489
 Επαρχία Παξών 487, 489
 Επαρχία Παρνασσίδος 486, 488
 Επαρχία Πατρών 486, 488
 Επαρχία Πυλίας 487, 489
 Επαρχία Σάμης 473, 487, 489
 Επαρχία Σκοπέλου 486, 488
 Επαρχία Σπετσών και Ερμ. 486, 488
 Επαρχία Σύρου 486, 488
 Επαρχία Τήνου 487, 488
 Επαρχία Τριφυλίας 486, 489
 Επαρχία Τριγωνίας 486, 489
 Επαρχία Υδρας και Τροιζ. 486, 489
 Επαρχία Φθιώτιδος 487, 489
 Επαρχία Χαλκίδος 487, 489
Επιθεώρησις 367
 Επιμελητήριο Κέρκυρας 17
 Επιστοπόπουλος 100
 Εποχή των Εθνών 321
 Επτάνησα [και Επτάνησος] 23, 45, 64, 77, 105, 107, 112, 139, 140, 204, 206, 225, 259, 263, 268, 278, 282, 296, 305, 306, 307, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 338, 343, 344, 351, 353, 354, 355, 356, 358, 361, 362, 363, 365, 368, 369, 374, 375, 376, 377, 378, 382, 385, 386, 390, 391, 394, 395, 396, 410, 411, 412, 413, 415, 453, 459, 460, 463, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 477, 478, 479, 480, 481, 485, 487, 489, 509, 519, 533, 538
Επτανησιακά Φύλλα 207, 208, 217, 220, 225, 228, 413
Επτανησιακή Επιθεώρησις 367, 380
Επτανησιακή Εστία 380
Επτανησιακή Λογοτεχνία 418
Επτανησιακή Σχολή 194, 378, 410, 411, 412, 413, 414, 419, 525
 Επτανήσιοι 11, 61, 63, 66, 69, 70, 158, 159, 163, 165, 169, 175, 179, 202, 204, 305, 321, 323, 326, 336, 352, 353, 355, 356, 358, 366, 367, 369, 381, 382, 395, 413, 415, 523, 524, 526, 529
 Επτάνησος [βλ. Επτάνησα]
Επτάνησος 369, 380, 382, 383
 Επτάνησος Πολιτεία 183, 204, 332, 335, 459
 Εργαστήριο Θεωρητικής Φυσικής Bogoliubov, Dubna 551
 Ερείκουσα 349
Έρευνα 388
 Ερευνητικός Φορέας INFN της Ιταλίας 551
Ερμής ο Λόγιος 331, 332, 335, 336, 338, 340, 343, 344, 345, 347, 375
 Ερμής της Ολυμπίας 407
 Ερμής του Πραξιτέλη 406
 Ερμής τυπογραφείο 375
 Ερμούπολη 477
 Ερνέστος 100
 ΕΣΠΑ 553
Εστία 387
 Εταιρεία δια βίου Μάσθησης 263
 Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 421
 Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών 15

- Εταιρεία προς Ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών 8, 13
 Ετρούσκοι 26
 Εύα 239
Εύα Νικήτρια 148, 367
 Ευαγγελάτος Σπύρος 15
 Εύβοια 476, 479, 480, 481
 Ευγάνιοι Λόφοι 166
 Ευθύμιος [επίσκοπος Κυθήρων] 122, 123
 Ευρωπαϊκά Ερευνητικά Δίκτυα 553
 Ευρωπαϊκή Ένωση 554
 Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Θετικών Επιστημών και Εφαρμογών [ΕΙΘΕ] 547, 549, 553, 554, 555, 557
 Ευρωπαϊκό Κέντρο Πυρηνικών Ερευνών CERN 550
 Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο 554
 Ευρωπαίοι 285
 Ευρώπη 26, 27, 106, 131, 134, 135, 156, 160, 231, 239, 276, 277, 281, 295, 298, 331, 332, 337, 338, 342, 354, 394, 426, 464, 491
Εφημερίς 375
Εφημερίς της Κυβερνήσεως 312
 Εφορεία ΑΕ' Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων 238
- Z**
 Ζαβιτσιάνος Κωνσταντίνος 308, 453
 Ζαβιτσιάνου παρεναγωγείο 458
 Ζαγορά 109
 Ζαΐμης Θρ. 356
 Ζακυνθία Σχολή 196, 378
Ζακυνθινά Νέα 218
 Ζακυνθινοί [Ζακύνθιοι] 16, 64, 143, 144, 145, 147, 151, 152, 153, 197, 202, 205, 367, 369, 370, 392, 507, 508, 514, 517, 531, 534
Ζακύνθιον Ημερολόγιον 361, 370
Ζακύνθος Ανθών 362, 365, 374, 376, 378
 Ζάκυνθος 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 63, 64, 65, 80, 107, 122, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 152, 178, 179, 180, 183, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 200, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 223, 225, 232, 260, 266, 288, 305, 322, 349, 361, 362, 363, 364, 367, 368, 369, 370, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 394, 410, 411, 413, 415, 420, 432, 435, 437, 439, 440, 448, 452, 465, 469, 473, 474, 475, 480, 481, 483, 505, 506, 507, 509, 510, 511, 512, 514, 518, 519, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539
 Ζαμίτ Λουκιανός 7, 15, 18
 Ζαμπέλιοι 419
 Ζαμπέλιος Ιωάννης 392
 Ζαμπέλιος Σπυρίδων 206, 365, 524
 Ζαντιώτης Δημήτριος 119
 Ζαντιώτης Σταμάτης 118
 Ζαπάντη Σταματούλα 45
 Ζαπάντης 100
 Ζαρλέντης Παναγιώτης 204
 Ζαφίνος Ιωσήφ 386
 Ζέρβας Δημήτριος 112
 Ζερβός 88, 89, 100
 Ζερβός Ιακωβάτος Η. 349, 354, 355
 Ζερβός Νικόλαος, Σ. 388
 Ζήβας Διονύσης 214
 Ζηνόπουλος Κ., Γ. 307, 308
 Ζήνων 438, 439
 Ζησίου Κ., Γ. 391
 Ζιζάνιο 297, 298
 Ζούπα Φωφώ 19

Ζουπάνος Γιώργος 547, 559

Ζώης Γ. 379

Ζώης Λεωνίδα, Χ. 48, 49, 51, 149, 150, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 362, 365, 366, 367, 371, 379, 389, 390, 395, 509, 511, 520

Ζώης Παναγιώτης, Α. 208

Ζώης Χαράλαμπος, Α. 208

Ζώντος Ανδρ. 366

Ζωολογική Εταιρεία [Αγγλίας] 249

Ζώρας Γεώργιος, Θ. 414

Ζώτου Αθηνά 19

Η

Η Αθηνά 274

Η Αλήθεια 214

Η Αναγέννησις 324

Η Ανοικοδόμησις 219

Η Διάπλασις των Παίδων 523, 531, 534

Η Ελπίς 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 365, 36

Η Επτάνησος 324

Η Καθημερινή 299, 421

Η Λύρα 145

Η Φωνή του Ιονίου και Πήγας 325, 349, 354, 357

Ηλιακόπουλος Διονύσιος 366, 367, 419, 524

Ηλιδα 479, 481

Ηλιού Φίλιππος 306

Ημέρα Ζακύνθου 208

Ημέρα των Πατρών 214

Ηνωμένα Κράτη [Πολιτείες] των Ιονίων Νήσων [βλ. και Ενωμένα Κράτη] 321, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359

Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής [ΗΠΑ] 44, 111

Ηνωμένο Βασίλειο 44

Ήπειρος 53, 106, 109, 232, 254, 262, 534

Ηράκλειο 393

Ηρόδοτος 160

Ηχώ της Ζακύνθου 214

Ηώς 367, 376, 380

Θ

Θάλεια 215

Θεατής 370

Θέατρον 370

Θέμις 307, 308, 310, 311, 312, 313, 317

Θεοδωράτου Πόπη 283

Θεοτόκη Ισαβέλλα 165

Θεοτόκης Γεώργιος 394, 421

Θεοτόκης Ιωάννης 428

Θεοτόκης Κωνσταντίνος 369, 412, 413, 419, 421, 542

Θεοτόκης Μάρκος 430

Θεοτόκης Νικηφόρος 75, 78

Θεοτόκης Σπύρος 428

Θεοτόκης Τζων 425

Θεόφραστος 161, 435, 436

Θερβάντες 172

Θεσσαλία 261

Θεσσαλονίκη 78, 106, 108, 111, 300

Θέτιδα 159

Θήρα 387, 388

Θιάκι 97

Θιακοί 267

Θοδωρίνος 61

Θρύλος Άλκης 413, 526

Ι

Ιακωβίνοι 434

Ιάκωβος 1ος του Κρίσπου 232

Ιαπωνία 24, 25, 26, 27, 28

Ιατροχειρουργική Εταιρεία Αθηνών 210, 212

Ιατροχειρουργική Εταιρεία Κερκύρας 17

- Ιγγλέση Χρυσάνθη 185
Ιδέα 409
Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστόπουλου 17
Ίδρωμένος Ανδρέας 203, 3
Ιερά Εξέταση 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70
Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας, Παξών και Διαποντίων Νήσων 13, 17, 427
Ιερά Σύνοδος 391
Ιεροεξεταστές 68
Ιεροί Τόποι 33
Ιεροσόλυμα 79
Ιεροσπουδαστήριο Κερκύρας 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470
Ιζούμι 24
Ιθάκη 204, 205, 238, 239, 242, 243, 260, 264, 266, 282, 391, 410, 415, 439, 440, 448, 473, 474, 475, 480, 481, 483, 534
Ικαρία 232
Ιλλυρικός πόλεμος 343
Ινδία [Ινδίες] 23, 254
Ινκίστρος 88, 100
Ινκλέσης 88, 89
Ινστιτούτο Φαινομενολογίας των Στοιχειωδών Σωματιδίων [IPPP] του Πανεπιστημίου του Durham 550
Ινστιτούτο Φυσικής Max-Planck [Μονάχου] 550
Ίνχα Ίντο Κόνραντ 261, 262, 263, 268, 269
Ιοβιανός αυτοκράτορας 344
Ιόνια [Ιόνια νησιά, Ιόνια Νησιά, Ιόνιοι Νήσοι, Ιόνιοι νήσοι] 39, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 234, 249, 251, 254, 255, 266, 267, 305, 321, 323, 325, 327, 328, 329, 335, 336, 342, 347, 356, 374, 447, 459, 461, 464, 469, 477, 490, 491
Ιονική Βιβλιογραφία 306
Ιονικό Πανεπιστήμιο [Ιονικό Κολέγιο] 452, 457
Ιόνιο [πέλαγος, χώρος] 31, 39, 59, 106, 107, 151, 153, 201, 233, 242, 244, 259, 413, 476, 505, 517, 519
Ιόνιο Κράτος [κράτος] 321, 322, 323, 324, 327, 328, 445, 446, 449, 464, 465, 466
Ιόνιο Πανεπιστήμιο 13, 15, 16, 17, 18, 43, 227, 512, 548, 550
Ιόνιοι [Ιόνιος λαός] 326, 328, 335, 354, 355
Ιόνιος Ακαδημία 13, 336, 337, 338, 375, 394, 410, 420, 446, 450, 451, 456, 462, 466, 469, 548
Ιόνιος Ακαδημία ιδιωτικό εκπαιδευτήριο 506
Ιόνιος *Ανθολογία* 367, 375, 380, 415
Ιόνιος Αστικός Κώδικας 307
Ιόνιος Βουλή [10η] 357
Ιόνιος Βουλή [11η] 350, 351
Ιόνιος Βουλή [12η] 354
Ιόνιος Βουλή [13η] 356
Ιόνιος Βουλή [9η] 357
Ιόνιος Βουλή [Κοινοβούλιο] 323, 325, 326, 349, 350, 353, 355, 357, 446, 447, 548
Ιόνιος Έλληνας 335
Ιόνιος Πολιτεία 342, 343, 346, 353, 375
Ιουλιανός ο Παραβάτης 344
Ιουστίνα [βλ. Κουρούκλη-Ματαράγκα Καλομοίρα]
Ιουστινιανός 238, 243
Ιρλανδία 27
Ιρλανδοί 23
Ισοκράτης 159
Ισπανία 52, 53, 322
Ιστορική Σχολή της Επτανήσου 201
Ιστορικό Αρχείο Ζακύνθου 43, 205

Ιταλία 79, 108, 135, 156, 160, 161, 164, 181, 190, 191, 195, 197, 232, 237, 238, 243, 249, 254, 259, 274, 278, 306, 322, 335, 432, 433, 434, 437, 438, 440, 454, 472, 551
 Ιταλοί 159, 161, 162, 163, 197, 336, 377, 386, 391, 434, 436, 438, 48
 Ιωάννης 2ος του Κρίσπου 232
 Ιωαννίδης Ν. 308, 309, 310, 311
 Ιωάννινα 111, 382
 Ιωάννου Σπύρος 19
 Ιωνική Πολιτεία 346

Κ

Καβαδίας Σπύρος 100
 Καβάφης 383
 Καββαδίας Ιερεμίας 75
 Κάβο Σαν Σίδιρο 241
 Καβουζιώνης 100
 Καγκάδης 89, 100
 Καζίνο 538
 Καθαράδες 118, 119
 Καθολική Αρχιεπισκοπή Κερκύρας 16
 Καθολική Εκκλησία 62, 387
 Καθολική Μητρόπολη Ζακύνθου 205
 Καθολικοί 62, 63, 276, 388, 396
 Κάιζερ 389
 Καιροφύλας Κώστας 148, 203, 216, 366, 413
 Κακαβιάς 100
 Κακουλίδης Ι., Α. 316
 Κακουράτος [Κακουρέτος] 88, 89, 100
 Κακουρέ(ά)τος 89
 Κακούρης 89, 100
 Καλαβρία 279
 Καλαματιανός Γ. 528
 Καλαπιδιά 95
 Κάλβος Ανδρέας 145, 220, 301, 306, 411, 412, 419, 451, 452, 524, 543
 Καλεράντε Ευαγγελία 494, 559

Καλλαρύτες 109
 Καλλιγιάς 89, 101
 Καλλίνικος Δ. 349
 Καλλίπολη 233
 Καλογέρης Βιντσέντσος 111
 Καλογερόπουλος Δ. 148
 Καλογηράκης 101
 Καλοσγούρος Γεώργιος 393, 412, 413, 415, 416, 419
 Καλτσέτη Αγγελική 394
 Καλυψώ 267
 Καμπάς Ν. 365
 Καμπίτζης 88, 89, 101
 Καμπούρογλου Δημήτριος, Γρ. 204, 392
 Κάμπο-Φόρμιο 107
 Κανδιάνος Ρώμας Γεώργιος 370
 Κανόνι 335
 Κάντας Σπύρος, Γ. 459, 559
 Κάντας Φώτιος 464, 466
 Κάντζας Στυλιανός 512
 Καντούνης Ιωάννης 365
 Καουσίνικο 101
 Καπαδόκας Αντώνιος 204
 Καποδίστριας Ιωάννης 163, 265, 335, 337, 369, 421, 459
 π. Καποδίστριας Παναγιώτης 217, 559
 Καραβιάς 101
 Καραβιάς Νότης 175
 Καραβουσιάνος Γιάννης 50
 Καραγάτσης Μ. [Ροδόπουλος Δημ.] 421, 422, 423, 425, 426, 427, 428, 429
 Καραγκούνη Κατερίνα 19
 Καραντινός 88, 89, 101
 Καραντινός Ιωάννης 445
 Καραόγλου Χ., Α. 373, 559
 Καρατζάς Ν. 311
 Καρβελάς Γεώργιος 149
 Καρβούνης Νίκος 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408
 Καρδάκης 88, 101

- Καρδάμης Κωνσταντίνος 16
 Καριώτης 89, 101
 Καρουσάδες 430
 Καρούσος 88, 101
 Καρούσος Δημήτριος 324
 Καρρέρ Λουκάς 188
 Καρρέρ Πάυλος 146, 151, 210
 Καρρέρ Φρ. 363
 Καρσάος 101
 Καρύδης 89, 101, 426
 Καρύδης Γρηγόριος 14
 Καρύδης Σπύρος, Χ. 31, 559
 Καρυωτάκης Κ. 301
 Κασαντρινός 89, 101
 Κασιμάτη Ρόζα 23
 Κασιμάτης Ιωάννης 111
 Κασιμάτης Νικόλαος 124
 Κασίνη Χριστίνα-Γεωργία 23, 559
 Κασσιώπη 541, 546
 Καστελλάνοι Μέσης 463
 Καστράδες 251
 Καστρίβα 178
 Καστριώτης Γεώργιος 271, 282
 Κάστρο [Ζακύνθου] 505, 506
 Κάστρο [Κεφαλληνίας] 240
 Κατάνης 88, 101
 Καταστάρι 510
 Κατεβάτης 89, 101
 Κατερέλος 89, 101
 Κατέχη Εύη 19
 Κατζαίτη [Μοσχοπούλου] Αικατερίνη 177
 Κατζαίτης 88, 101
 Κατζαίτης Νικολής 178
 Κατζαίτης Σπυρίδων 98
 Κάτζιαλος 101
 Κατινούλα Παρπαρία της Βιβλιοθήκης
 [βλ. Παρπαρία]
 Κατραμής Νικ. 465
 Κατσαίτης Σπύρος 465
 Κατσαρού Ελένη 19
 Κατσένης Ιάσων 19
 Κατσιμίδη Έφη 19
 Κάτω Κόσμος 267
 Καυσοκαλυβίτης 78
 Καψάνης Κοσμάς 118
 Καψάνης Χαράλαμπος 118
 Καψολόνκης 101
 Κέννεντυ ιεραπόστολος 448
 Κεντρικά Αρχεία Αλβανικού Κράτους
 [ΚΑΑΚ] 105, 106, 107, 111, 112, 113
 Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο
 [ΚΑΣ] 553
 Κεντρικό Συμβούλιο Νεωτέρων Μνημεί-
 ων [ΚΣΝΜ] 553
 Κεντρωτής Γεώργιος 464
 Κεπετζούδη Δήμητρα 19
 Κεραμισιάνος 101
Κεραυνός 349
Κέρκυρα 424, 426, 427, 428
 Κέρκυρα 5, 31, 33, 37, 39, 41, 42, 61,
 64, 65, 66, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
 80, 82, 83, 86, 105, 106, 107, 108,
 110, 111, 112, 127, 156, 163, 188,
 190, 194, 197, 201, 204, 227, 235,
 238, 249, 250, 251, 252, 254, 255,
 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266,
 267, 268, 271, 274, 305, 308, 317,
 322, 324, 325, 331, 334, 337, 342,
 343, 345, 347, 352, 356, 363, 374,
 375, 376, 377, 378, 379, 382, 385,
 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392,
 393, 394, 395, 410, 415, 416, 421,
 422, 424, 425, 427, 429, 430, 445,
 447, 448, 452, 453, 454, 463, 465,
 469, 470, 472, 473, 474, 475, 480,
 481, 483, 492, 525, 541, 544, 547,
 549, 553
Κερκυραϊκά Νέα 17, 421
Κερκυραϊκά Χρονικά 3, 5, 6, 12, 13,
 421, 429

- Κερκυραϊκή Ανθολογία* 377, 378, 379, 380, 381, 382
Κερκυραϊκή Σχολή 377, 378, 379, 381, 416, 524, 525
Κερκυραϊκόν Βήμα 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429
Κερκυραίοι 65, 74, 77, 158, 163, 204, 262, 264, 336, 343, 344, 345, 351, 369, 377, 389, 415, 417, 425, 428, 429, 524
Κεϋλάνη 254
Κεφαλάς 88, 101
Κεφαλάς Σ., Ε. 391
Κεφαλληνία [βλ. *Κεφαλονιά*]
Κεφαλληνιακά Σύμμικτα 202
Κεφαλληνός 419
Κεφαλληνός Ανδρέας 79
Κεφαλληνός Τάλμποτ 214
Κεφαλονιά [και *Κεφαλληνία*] 45, 65, 87, 90, 99, 104, 107, 110, 128, 131, 134, 135, 136, 139, 175, 176, 179, 181, 183, 184, 185, 186, 205, 231, 232, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 260, 263, 266, 284, 285, 289, 294, 297, 322, 324, 386, 389, 390, 391, 445, 447, 448, 454, 469, 472, 473, 475, 480, 481
Κεφαλονίτες 175, 202, 204, 205, 344, 349, 351, 377, 394, 411, 412
Κεφαλόνου 242
Κεχαριτωμένη Μαρία [ναός στη Ζάκυνθο] 389
Κιαπίνης Αριστείδης 323, 324, 325
Κικέρων 50, 243
Κίνα 351
Κιντιλίνης 88, 101
Κιουτσούκ-Καϊναρτζή 107
Κίρκη 267
Κίτσος Δημήτριος 19
- Κλαδάς* 88, 101
Κογεβίνα βίλλα 264
Κογεβίνας 426
Κογεβίνας Νικόλαος 416, 419, 524
Κοϊζούμι Γιακούμο 25
Κοϊζούμι Σετζούκο 24
Κοινό Φροντιστήριο 75
Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης 17
Κόκκαλης Γιώργος 250, 251, 252
Κόκκαλης Σπύρος 251
Κόκκας Πάνος 421
Κοκκινάκης Κωνσταντίνος 345
Κοκκίνης Νικόλαος 149, 288
Κοκκινομηλιώτη Ελένη, Ε. 541, 559
Κόκλα-Παπαδάτου Γ. 364, 365, 368
Κοκόλης 101
Κολλέτης Θωμάς 49
Κολλυβάδες [κίνημα, πατέρες] 78, 79
Κόλμπορν Τζων 330
Κολυβά Μαριάννα 143, 513
Κομητόπουλος 89, 101
Κομποθέκρας 88, 89, 101
Κομποθέκρας Βιτσέντζος 96
Κομποθεκράτα 95
Κονδέγιν 97, 101
Κονδύλης 424
Κονεμένος Νικόλαος 298, 419, 524
Κονιδάρης Δημήτρης 5, 6, 7, 14, 15, 18
Κονόμος [οικογένεια] 195
Κονόμος Άγγελος 218
Κονόμος Αναστάσιος 219
Κονόμος Ντίνος 209, 214, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 225, 226, 228, 324, 413
Κονταράκης 101
Κοντογιάννης Δημ. 527
Κοντομίχαλος 89, 101
Κοντομίχαλος Σπυρίδων 288
Κοντονής Σταύρος 513

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Κοντονής Χαράλαμπος 513
 Κοντόπουλος Νικ. 527, 528
 Κοντός Γιάννης 19
 Κοντός Σπυρίδων, Α. 345, 363
 Κοπανάς Ιωάννης 513
 Κοραής Αδαμάντιος 79, 331, 449
 Κοργιαλένιος Δημήτριος 205
 Κορινθία 479, 481
Κόρινα 362, 363, 376
 Κορνέλος 89, 101
 Κορνέρ Φλαμίνιο 233
 Κορομηλάς Ανδρέας 319
 Κορσική 231
 Κορυφαί 74
 Κορωναίος Αθανάσιος 118
 Κορωναίος Γεώργιος 118
 Κορωναίος Νικόλαος 118
 Κορωναίος Παναγιώτης 118
 Κοσκινάς Νικόλαος, Ζ. 16, 399, 559
 Κόσοβο 110
 Κοτοπούλη Μαρίνα 537
 Κόττου Λίζα 526
 Κουαρτάνου κτήριο 452
 Κουβαλιάς 101
 Κουβιέλος 101
 Κουερίνο 101
 Κουλουμεπής 88, 89, 101
 Κουμανούδης Στ., Α. 286
 Κουντούρης Γιάννης 214
 Κουντουριώτης Ν. 312
 Κούπερ Τζέιμς Φένιμορ 148
 Κουρής Προκόπιος 19
 Κουρκουμέλης 88, 101
 Κουρκουμέλης Νίκος, Κ. 445, 559
 Κουρούκλη-Ματαράγκια Καλομοίρα 299
 Κουρούκλης 101
 Κουρουπάκης Απόστολος, Γ. 43, 559
 Κούρτιους 260
 Κούρτσολας Ν. 418
 Κουσουλίνος Σπυρ. 314
 Κουτέλ Λουί 226
 Κουτουβίνος 89, 101
 Κουτούζης Νικ. 145, 365, 418, 442
 Κουτροκόης 89, 101
 Κουτσιούμπα Κωνσταντίνα 19
 Κουτσούρη Γεωργία 19
 Κουφάρικα 119
 Κοψιδά-Βρεττού Παρασκευή 16
 Κρακοβία 550
 Κρανιά [Κράνη, Κραναία] 89, 391, 473, 475, 485
 Κρασσάς 88, 89, 101
 Κρασσάς Χ., Α. 312
 Κρατικά Αρχεία Βενετίας 62
 Κράτος των Ιονίων Νήσων 469
 Κρήτη 52, 231, 232, 233, 254, 393
 Κρίθαρης Ευάγγελος 124
Κρίσις 370
 Κροπότκιν Π. 496
 Κροτήρη 119
 Κρουαζιέ-Μασωνίδη Πένα 16
 Κρούσος 89, 101
 Κύθηρα 23, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 428, 448, 464, 473, 474, 475, 480, 481, 484
 Κυκλάδες 259, 479, 480, 481
 Κύκλωπας 267
 Κυμινάς Ονούφριος 466
 Κυπριώτης 88, 101
 Κυπριώτης Θεοφάνης 19
 Κύπρος 12
 Κυριαζής Ν. 508
 Κυριάκος Κοφινάς 512
 Κυριακούλης Διονύσιος Ιωάννης 544
Κυψέλη 200, 363, 364, 376
Κώδων 79
 Κωνσάντης Ναπολέων 541
 Κωνσταντινίδη Μαρία 19
 Κωνσταντινίδης Ανέστης 312, 315, 318

Κωνσταντίνος [επίσκοπος Κυθήρων] 120, 121, 122
 Κωνσταντινούπολη 66, 106, 107, 115, 231, 233, 234, 315, 316, 531
 Κωνσταντόπουλος Κ., Μ. 391
 Κώστα Εύη 373, 559
 Κώστος [Πάρου] 78

Λ

Λάγιος Δημήτριος 513
 Λαγκάδα 95
 Λαγουϊδάρας 419
 Λαζαράκης 101
 Λάζαρη Θεοδώρα 19
 Λαζαρίδης Γ. 55
 Λαϊκό Κόμμα 425
 Λάιτουδ Ερνέστος 387
 Λάκωνες [χωριό] 251
 Λακωνία 120, 479, 481
 Λακωνική 123
 Λαμπέρης [Τζανκαμίλης] 89, 101
 Λαμπέρης 285, 290
 Λαμπρογεώργος Άρης 18
 Λάμπρος Ιωάννης 203
 Λάμπρος Σπυρίδων, Μ. 201, 206
 Λαός 370
 Λάουντς Ισαάκ 449
 Λαπαθιώτης Ναπολέων 300
 Λαριγκούνια 119
 Λάρισα 364
 Λασκαράτος Ανδρέας 135, 283, 284, 285, 286, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 296, 325, 363, 365, 366, 412, 419, 422
 Λασκαράτος Γεράσιμος 284
 Λασκαράτος Γιώργος, Γ. 294
 Λάσκαρης 101
 Λάσση [Αργοστολίου] 89
 Λατινική Εκκλησία 73
 Λατίνοι 80, 95, 434

Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη της Φλωρεντίας 232
 Λαυρεντιανή και Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη 159
 Λαύριο 524
 Λεβίδης Κωνσταντίνος 350
 Λεγκράν Αιμίλιος 306
 Λειβαδά Θεαγένη 465
 Λειβαδιά 184
 Λειχούδης Ιωαννίκιος 204
 Λειχούδης Σοφρώνιος 204
 Λειψία 279
 Λεκατζάς 101
 Λεκατζάς παπά Νικόλας 93
 Λέλης Νικόλαος 111
 Λεμούσια Κατερίνα 283, 560
 Λεμπίνης Τζόρτζης 50
 Λένης Φίλιππος 6, 14
 Λεξικό [Ιστορικό και Λαογραφικό της Ζακύνθου] 203, 205
 Λεονάρδος Α' ο Τόκκος 232
 Λεονταράκης Ιωάννης 192, 368
 Λέτσιος Βασίλης 16, 18
 Λευθεριώτης Γ., Ι. 382
 Λευκάδα [Λευκάς] 23, 110, 204, 232, 263, 266, 391, 392, 448, 473, 474, 475, 480, 481, 484
 Λευκάδιοι [και Λευκαδίτες] 122, 392
 Λευκίμμη 249, 252, 253, 254, 255, 257
 Λευκόκοιλος 89, 101
 Λευκόκοιλος Αντώνιος 111
 Λέων ΙΓ' 386
 Λεωνίδιο 184
 Ληξούρι 133, 175, 176, 177, 182, 183, 185, 186, 202, 206, 299, 447
 Ληξουριώτες 131
 Ληρ Ανν 250
 Ληρ Έντουαρντ 250, 254
 Λητώα 242
 Λιακόπουλος Η. 312, 313

Λιάσκος Ιωσήφ 19
 Λιβαδάς 88, 101
 Λιβαδάς Κωνστάντε Ευάγγελος 324
 Λιβαθινόπουλος 88, 89, 101
 Λιβαθινός 101
 Λίβανος 254
 Λίβερπουλ 122
 Λιβόρνο 179
 Λίντεμπεργκ Καρλ [Γιαρλ] Λέοναρντ 264, 265
 Λιντοβόης Κώστας 7, 16
 Λιόκης 101
 Λιτζέρης 101
 Λιχούδης 101
 Λόγγλεη 448
 Λογοθέτης 101
 Λογοθέτης Αντώνιος Ζήσιμος 513
 Λογοθέτης Γ., Δ. 361, 370,
 Λογοθέτης Ν. 418
 Λογοθέτης Φωκίων 214
 Λοῦσιος Σ. 426
 Λομβάρδος Κ. 150, 349, 354, 357, 358
 Λονδίνο 106, 235, 239, 240, 241, 249, 252, 254, 334, 385, 439, 452
 Λόντος 101
 Λόουελ Πάρσιβαλ 24
 Λουβέρδος 89, 101
 Λουβερντής 101
 Λουδοβίκος-Φίλιππος βασιλιάς της Γαλλίας 321
 Λούζης 88, 101
 Λουκανία 237
 Λουκέρης 101
 Λουκής 101
 Λούντζης Γιαννάκης 214
 Λούντζης Ερμάννος 202, 453
 Λούντζης Νίκιαις 15
 Λούντου Παρασκευή 19, 361, 560
 Λουρδός 101
 Λόφος του Στράνη 506

Λύδην Γεώργιος 512
 Λύκειο *Ελληνίδων* 367
 Λύκειο Ζακύνθου 122
 Λυκιαρδόπουλος 89, 101
 Λυκιαρδόπουλος Γ. 296, 300
 Λυκούδης 89, 101
 Λύρα 380
 Λύττον 454
 Λύχνος 285
 Λωτοφάγοι 267

Μ

Μαβίλης Λορέντζος 381, 411, 419, 524, 542
 Μαγκάνα [βλ. Υπεραγία Θεοτόκος στις Μηνιές]
 Μαγκούτα Φανή 523, 560
 Μαγουλάς 88, 89, 101
 Μαδέρα 262
 Μαδρίτη 550
 Μαζαράκης 101
 Μάζης Στέφανος 19
 Μακάλλα 237
 Μακεδόνες 277
 Μακένζη 451
 Μακκελδέν Φ. 313
 Μακρής 179
 Μακρής 88, 89, 101
 Μακρής Θεόδωρος 8, 9, 13
 Μακρόνησος 218
 Μακρόπουλος Θ. 528
 Μαλάκης [οικογένεια] 90, 98
 Μαλάκης 88, 89, 90, 101
 Μαλάκης Σπυρίδων 326
 Μαλαχά Ειρήνη 19
 Μάλτα 79, 107, 108, 111, 231
 Μαλτέζοι 267
 Μαλτέζου Χρύσα 15
 Μάμαλος Δημήτριος 19

- Μάμος Ιωάννης Λορέντζου 385, 388, 393, 394, 395, 396
 Μανέντης 89, 101
 Μάνεσης 101
 Μάνεσης Γεώργιος 367
 Μάννιλ Άννα 267
 Μανούσος Αντώνιος 418, 524
 Μανταλένα Μαρία 232
 Μαντζαβίνος [οικογένεια] 90
 Μαντζαβίνος 89, 101
 Μαντινειός Γ. 367
 Μαντούκι 453
 Μαντράκι 74
 Μανωλοπούλου Μαγδαληνή 19
 Μαργακάκης Νικόλαος 231, 560
 Μαργακιάνικα 119
 Μαρθών ατμόπλοιο 254
 Μαρθώνας 438
 Μαράιτες 531
 Μαράντου Όλγα 19
 Μάργαρης Διονύσιος 419, 525
 Μάργαρης Μίμης 214
 Μαρινάκης 101
 Μαρινάτος Σπύρος 413
 Μαρίνος Σπ., Δ. 148, 380
 Μαρίνος-Κουρής Δημήτριος 514
 Μαρκεζίνης Β. 387
 Μαρκεσίνης 89, 101
 Μαρκεσίνης Ανδρέας 512
 Μαρκέτος 89, 101
 Μαρκιανή Βιβλιοθήκη 67, 234
 Μαρκόνης Δομίνικος 35, 36
 Μαρκόπουλος 89, 101
 Μαρκοράς Γεράσιμος 369, 392, 412, 418
 Μαρκοράς Γεώργιος 79, 363
 Μαρξ 298, 502
 Μαρτάν Ζαν 224
 Μαρτελάος 192
 Μαρτελάος Αντώνιος 365, 418
 Μαρτζέλος 88, 101
 Μαρτζούκου Αλεξάνδρα 543
 Μαρτζούκου Μαρία 259, 560
 Μαρτζώκης Ανδρέας 145, 148, 362, 363, 419, 524, 534
 Μαρτζώκης Μέμνων 362, 363
 Μαρτζώκης Στέφανος 148, 366, 419, 524
 Μαρτινέγκος 419
 Μαρτινέγκος Αντώνιος 223
 Μαρτινέγκος Γιάννης 223
 Μαρτινέγκος Ελισαβέτιος 363, 364
 Μαρτινέγκου 418
 Μαρτινέλης Γεώργιος 386, 392, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530
 Μαρτινέλης Ιωάννης 523
 Μαρτίνης Πίπης, Δ. 381, 382
 Μαρτινίκα 24
 Μαρτίνος Νάσος 7, 16
 Μαρτσέλλος [οικογένεια] 49
 Μασέλλος Γεώργιος 117
 Μασέλλος Δημήτριος 117
 Μασσαλία 176, 224, 334
 Μαστρογιάννης 101
 Ματαράγκας 89, 101
 Ματαράγκας Νικόλαος 283, 284, 291
 Ματαράγκας Π. 394, 395
 Μάτσης [Μάτσεις] Αντώνιος 365, 411, 418
 Ματζαβίνος Ιωάννης 179
 Μάτσας Κ. 313
 Μαυρίδης Αριστείδης 221
 Μαυρίκης 101
 Μαυρογιάννης 101
 Μαυρογιάννης Γεράσιμος 202, 524
 Μαυροειδής 101
 Μαυροϊωάννης Νικόλαος 325
 Μαυροκέφαλος 101
 Μαυρομάτης Ιωάννης 343
 Μαυρομάτη Δ., Αθ. 307
 Μαύρος Γάτος 413
 Μαχαιράδο 150

- Μαχαιριώτης Ευγένιος 117
 Μεγάλη Βρετανία [βλ. και Αγγλία και Βρετανία] 352, 454
 Μεγάλη Ιδέα 361, 456
 Μεγάλος Πόλεμος 298
 Μεγάλος Ταξιάρχης στο Αργοστόλι 95
 Μέγας Αλέξανδρος 506
 Μέγκουλας [οικογένεια] 43, 48, 49, 51
 Μέγκουλας Αλέξανδρος 49
 Μέγκουλας Θεόδωρος 49
 Μέγκουλας Λέων 49
 Μεθόδιος Αλέξης 19
 Μεθώνη 238
 Μελάς Σπύρος 148, 409, 410, 414, 415, 417, 419
 Μελέτης [Φραγκάτος] 102
 Μελίβοια 237
 Μελίκια 252
 Μελισσηνός Άγγελος 344
 Μελισσινός 88, 90, 101
 Μελίτα Αλεξάνδρα 61, 560
 Μέλιτας [ή Μελίτης] 89, 102
 Μέλιτας Διονύσιος 514
 Μελίτης [βλ. και Μέλιτας]
Μέλλον 145
 Μενάγιας 89, 90, 100
 Μέντη Δώρα 16
 Μέντορος 88, 89, 102
 Μέντος-Δι 386, 389
 Μερκάτης Παύλος 149, 370
 Μερλιέ Οκτάβιος 225
 Μέρνε Χόκαν 267, 268
 Μερτίδη 118
 Μεσαίωνας 172
 Μέση Ανατολή 209
 Μεσογγή 265
 Μεσόγειος [θάλασσα] 231, 266
 Μεσοπόλεμος 383
 Μεσσαλάς [κόμη] 190, 196
 Μέσση 473, 474, 475, 484
 Μεσσηνία 479, 481
 Μεταλληνός Παύλος 16
 Μεταλληνού Ντόρη 19
 Μεταξάς [οικογένεια] 90
 Μεταξάς 88, 89, 90, 102
 Μεταξάς Γιάννης 95, 97
 Μεταξάς Ιωάννης 427
 Μεταξάς Καλλίνικος 179
 Μεταπολεμική Γενιά [πρώτη] 414
 Μεταρρυθμιστές 351
 Μετόχια 110
 Μήδας Αντώνιος 112
 Μηλιαράκης Αντ. 242
 Μηλιαρέσης 88, 89, 102
 Μηνιατάδες 184
 Μηνιατάτα [βλ. και Μιατάτα]
 Μηλιάτης 88, 102
 Μηνιές 95, 241
 Μιατάτα 95
 Μιχάλεφ Αναστάσιος 321, 560
 Μίκο 24
 Μικρασιατική καταστροφή 209
 Μιλάνο 106, 155, 156, 164, 165, 197, 434
 Μινκάρδος 88, 102
 Μινκάρδοςανής 93
 Μινώτος Σπ. 367, 380
 Μινώτου Μαριέττα [βλ. Γιαννοπούλου-Μινώτου Μαριέττα]
 Μίτροβιτς 195
 Μίτροβίτσα 108
 Μιχαηλάκη Αναστασία, I. 305, 560
 Μιχαλίτση Αναστασούλα 98
 Μιχαλίτσης 102
 Μιχαλιτζιάνος 102
 Μιχαλούδης Δημήτρης 6
 Μοθωνάιος Γεώργιος 214
 Μοθωνιός 89, 102
 Μολφέτας Γιώργος 297, 419
 Μομφεράτος I. 324, 349, 354, 355

- Μον Ρεπό 557
 Μοναστήρι [βλ. και Βιτώλια]
 Μόναχο 550
 Μονεμβασία 120
 Μονή Παλαιοκαστρίτσας 33, 38
 Μονόπολης 89, 102
 Μοντεσάντος 88, 102
 Μόντι Βιντσέντζο 157
 Μονφεράτος 88, 102
 Μόρδος [δε] Λάζαρος 369
 Μοριάς 116
 Μοροζίνης 102
 Μοροζίνης Πέτρος 88, 97
 Μόρος 90, 102
 Μορφέας 137
 Μόσχα 273
 Μοσχονάς 89, 90, 102
 Μοσχόπολη 106
 Μοσχόπουλοι 185
 Μοσχόπουλος 88, 102
 Μοσχόπουλος Αναστάσιος 177
 Μοσχόπουλος Αντώνιος 177
 Μοσχόπουλος Γεώργιος, Ν. 15, 201, 202, 204, 560
 Μοσχόπουλος Δημήτριος 177
 Μοσχόπουλος Κωνσταντίνος 177
 Μοσχόπουλος Μιχαήλ 177, 185
 Μοσχόπουλος Νικόλαος 177
 Μοσχοπούλου Ελένη 177
 Μουλός Θεόδωρος 119
 Μουράγια 453
 π. Μουρτζανός Θεμιστοκλής 331, 560
 Μουσείο Αντιβουνιώτισσας 546
 Μουσείο Ασιατικής Τέχνης 255
 Μουσείο Μπενάκη 514, 515
 Μουσείο Παλαιόπολης [Κέρκυρα] 548
 Μουσείο Σολωμού [Ζάκυνθος] 209, 210
 Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων [ΜΣ & ΕΖ] 16, 143, 145, 147, 151, 152, 153, 154, 215
 Μούσες 394
 Μουσμούτης Διον., Μ. 540
 Μουσούλης 102
 Μουσουλμάνοι 62
 Μούσουρα Τσουκαλά Διονυσία 513
 Μουσούρης 88, 89, 102
 Μουστοξίδης [Μουστοξίδης] Ανδρέας 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 342, 343, 453, 462, 466, 467
 Μπαλάνος Κ., Σ. 314, 315
 Μπαλεβάμι 102
 Μπαρδέζε 88, 102
 Μπαρπάτης 102
 Μπαρτ Γουλιέλμος 391
 Μπαστουνόπουλος Κωστής, Ι. [Μπαστιάς Κωστής] 148
 Μπαχτίν 286
 Μπαχώμης 354
 Μπεγιάζη Ευθυμία 184
 Μπεκρή Στυλιανή 19
 Μπελλέν Νικολά 242
 Μπέτζης 102
 Μπέτριος Πέτρος
 Μπέττχερ Κλαούντια 18
 Μπισκίνης Αντ. 366
 Μπλέσσας [ή Πλέσσας] 88, 102
 Μπλύμελ Καρλ 406
 Μπογδάνου Μπέττυ 19
 Μποέμ 382
 Μπολίνι 102
 Μπολίνι Σαϊτάνος 88, 97
 Μπολόνια 434
 Μπόμπου-Σταμάτη Βασιλική 175, 560
 Μπον [οικογένεια] 49
 Μπον 102
 Μπόννης Ευαγγελιστής 386, 387, 392
 Μπονικάτα 95
 Μπονίκος 102
 Μπορντόνε Μπενεντέτο 235

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Μπούζης Γ. 426
Μπονκέτο 283, 284
Μπουλαντζάς [του Ιστορικού Αρχείου] 214
Μπουμπουλίδης Φαίδων, Κ. 204, 414, 417, 419, 420
Μπουμπουλίδου Γλυκερία [βλ. Πρωτοπαπά Γλυκερία]
Μπούνας]ποταμός] 105
Μπουοντελμόνι [οικογένεια, οίκος] 232
Μπουοντελμόντι Ισαύ [Ιάζουλος] 232
Μπουοντελμόντι Χριστόφορος [Δαλμόντιος] 231, 232, 233, 237, 238, 239, 241, 244
Μπούρμπαχης 102
Μπουρντέλ Αντώνιος 402
Μπουσάτι [οικογένεια] 105
Μπουσατλήδες 107
Μπρέστα Χριστίνα 19
Μπρος [ντε] Πιερ 224, 225, 226, 227, 228
Μπρουνάτος 102
Μπρούσος 102
Μυκήνες 215
Μυλωνάς 88, 102
Μυριβήλης Στρατής 413
Μυρσίνη 367, 379
Μυστράς 115
Μυτιλήνη 382
Μωαμεθανισμός 63
Μωπασάν [ντε] Γκυ 382
Μωράττη Αγγελική 19
Μωράττης 89, 102, 426
Μωράττης Χαράλαμπος 19
- Ν**
Ναθαναήλ 427
Νάκη Στέλλα, Σπ. 531, 560
Νανούτσης Βικέντιος 204, 205
Νάξος 231
Ναπολέων [βλ. Βοναπάρτης]
Νάπολη [βλ. Νεάπολη]
Νάυπακτος 49
Νάυπλιο 316
Ναυσικά 266
Νέα Ανθοδέσμη 376
Νέα Γενιά 350
Νέα Εποχή 325
Νέα Εστία 421, 531
Νέα Εφημερίς 52
Νέα Κυψέλη 364
Νέα Ορλεάνη 24
Νέα Σκηνή 537
Νέα Σχολή των Αθηνών 296
Νεάπολη [Νάπολη] 107, 135, 156, 161, 243, 254, 271, 273, 274, 275, 278, 279, 280, 281, 282
Νέγκα Αναστασία 511, 512
Νεοελληνικά 204
Νεολαία 297
Νέον Πνεύμα 370
Νέον Φως 369
Νέος Αιών 369
Νέος Ορίζων 370
Νερατζίνης 90
Νεσάμπς Γκαστόν 263
Νικάκη Βασιλική 19
Νικηφορίδου Βασιλική 19
Νικοκάβουρας Σπύρος 381
Νικολαΐδη Αφοί 315, 316
Νικολαΐδης Δ. 315, 316
Νικολαΐδης Μιχάλης 19
Νικολαΐδης Φιλαδελφέας Χρίστος 375
Νικολαΐδης Χ. 318
Νικόπουλος Κ., Β. 316
Νιούτζεντ 449
Νιρβάνας Πάυλος 363
Νοδάρος 89, 90, 102
Νομός Ακαρνανίας και Αιτωλίας 479, 481
Νομός Αργολίδος και Κορινθίας 479, 481
Νομός Αρκαδίας 479, 481

Νομός Αττικής και Βοιωτίας 479, 481
 Νομός Αχαΐας και Ήλιδος 479, 481
 Νομός Ευβοίας 479, 481
 Νομός Κυκλάδων 480, 481
 Νομός Λακωνίας 479, 481
 Νομός Μεσσηνίας 479, 481
 Νομός Φθιώτιδος και Φωκίδος 480, 481
 Νορθ Φρειδερίκος κόμης Γκίλφορντ 394
 Νορμανδοί 391
 Νοταράς Μακάριος 78
 Νοτιοϊταλοί 267
 Νούτσος Παν. 297
 Ντάγκλας 449, 450
 Ντάγκλας λαίδη 448
 Ντάρας Κώστας 19
 Ντέρμπυ 249
 Ντίξον ζεύγος 448
 Ντόμο 81
 Ντουκαγκίνι 110
 Ντύσσελντορφ 235, 239, 240, 241
 Νώε 215

Ξ

Ξανθόπουλος 102
 Ξανθόπουλος Στέφανος 418
 Ξενόπουλος Γρηγόριος 146, 148, 216, 218, 363, 412, 419, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540
 Ξενόπουλος Στέφανος 150
 Ξενοπούλου Χαρίκλεια 150
 Ξενοφών 161, 433
 Ξηρουχάκης Αγαθάγγελος 45
 Ξηρουχάκης Ανδρέας 203

Ο

Ο Ανεξάρτητος 324, 326
 Ο Νουμάς 295, 296, 298, 299, 301, 302, 303, 381
 Ο Πέλεκυς 324, 325, 326
 Ο Φιλελεύθερος 370

Ο Φίλος του Λαού 325, 326
 Οδυσσεάς 242, 261, 263, 266, 439, 440
 Οθωμανοί 49, 66, 73, 76, 272, 339, 482
 Όθων βασιλιάς 350, 355
 Οι Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων 15
 Οικιακή Ανθοδέσμη 376
 Οικονομίδης Ιωάννης, Ν. 453, 460, 462, 466, 467
 Οικονομίδης Τ., Β. 316
 Οικονομίδου Ρουμπίνη 18
 Οικονομοπούλου Χαρά 19
 Οικονόμου Κ., Α. 316
 Οικονόμου Κωνσταντίνος 17
 Οικονόμου Μιχ. 526, 527
 Ολυμπία 260, 407
 Όμηρος 157, 158, 159, 161, 267, 433, 440
 Ομοσπονδία των Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδος 297
 Οράτιος 382
 Οργάνωσις 297
 Ορεινοί 350
 Ορθόδοξη [Χριστιανική] Εκκλησία [της Ελλάδος] 31, 79, 423
 Ορθοδοξία 463, 524
 Ορθόδοξο Δόγμα 89
 Ορθόδοξοι 62, 63
 Οριόλι 451
 Ορλωφικά 79
 Όρος 474, 475, 483
 Οροφέρνης 383
 Όρτις Ιάκωβος 166
 Ορφεύς 380, 381, 382, 383
 Όσιος Θεόδωρος [ναός] 123
 Οστρογότθοι 238
 Ουαδάμ 452
 Ουάιλντ [Ουάιλδ] Όσκαρ 382, 422
 Ουγκώ 130
 Ουίλις Ευγενία 448

Ουράνη Ελένη 526

Ορχίο 23, 24

Π

Παβία 155, 160, 161, 435, 436

Παγκράτη Χρύσα 19

Παγκράτης Περικλής 7, 14, 15, 18

Πάδοβα 184

Παϊπέτης Σπύρος 428

Πάκης Θωμάς 281

Παλαιό Φρούριο [Κέρκυρα] 13, 73, 83, 188, 548

Παλαιοκαστρίτσα 249, 251, 252, 255, 256, 257

Παλαιολόγος Θεόδωρος 49

Παλαιολόγου οδός 454

Παλαιολόγου Σοφία 49

Παλαιόπολη [Παλαιούπολη] 343343

Παλαιοχωρίτης Βρισινιώτης Γεώργιος 37

Παλαμάς Γρηγόριος 78

Παλαμάς Κωστής 296, 298, 299, 365, 370, 413, 523, 524, 528

Παλεοβουκολέα 119

Παλέρμο 273, 274, 275, 276, 278, 279, 282

Παλημέρης 89, 102

Παλιγενεσία 358

Παλική 92, 93, 239

Παλλαβιτσίνι Λουίζα 166

Πάλλη 473, 474, 475, 484

Πάλλη Αγγελική 365

Παναγία 394

Παναγία από τα Γεριά 95

Παναγία από τα Μιατάτα ή Μηνιατάτα 95

Παναγία από τα Σίσια 95

Παναγία η Πικριδιώτισσα [Ζαχύνθου] 506

Παναγία των Ξένων 33

Παναγοπούλου Κωνσταντίνα 511, 512

Παναρετιάνικα 115, 117, 125

Πανάρετος [οικογένεια] 115, 125

Πανάρετος Βρετός 124

Πανάρετος Θεόδωρος 116

Πανάρετος Ιωάννης 119

Πανάρετος Κοσμάς 116

Πανάρετος Μηνάς 116, 117, 118

Πανάρετος Νικόλαος 119

Πανάρετος Παναγιώτης 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125

Πανάρετος Σταυριανός [Σταβριανός] 116, 117, 118, 119, 125

Παναρέτου Αννίτα, Π. 115, 560

Παναρέτου Μαρία 118

Παναρέτου Ρέλια 119

Παναρέτου Σταυρούλα [Σταβρούλα] 119

Πανάς 102

Πανάς Π. 296, 349, 365, 366

Πανάς Φωτεινός 129, 134

Πανδή Μαριέττα 36

Πανδή Σταματέλα 36

Πανδής Αρσένιος 80, 189, 465

Πανδής Γεώργιος 36

Πανδιδακτήριο 346, 347

Πανέλληνες 531

Πανεπιστημιακή-Κρατική Βιβλιοθήκη του Ντύσσελτορφ 235, 245, 248

Πανεπιστήμιο Autonomia [Μαδρίτης] 550

Πανεπιστήμιο Durham 550

Πανεπιστήμιο Humboldt [Βερολίνου] 550

Πανεπιστήμιο Uppsala 550

Πανεπιστήμιο Αθηνών [βλ. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών]

Πανεπιστήμιο Αννόβερο 551

Πανεπιστήμιο Βόννης 551

Πανεπιστήμιο Εξ-εν-Προβάνς 225

Πανεπιστήμιο Ιόνιο [βλ. Ιόνιο Πανεπιστήμιο]

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 16

Πανεπιστήμιο Λονδίνου 551

- Πανεπιστήμιο Μασσαλίας 224
 Πανεπιστήμιο Μονάχου 550
 Πανεπιστήμιο Νάπολης 279
 Πανεπιστήμιο Οξφόρδης 551
 Πανεπιστήμιο Παβίας [Pavia] 155, 171, 435, 436
 Πανεπιστήμιο Πατρών 15
 Πανεπιστήμιο Ρώμης Ι 551
 Πανεπιστήμιο Ρώμης ΙΙ 551
 Πανεπιστήμιο Τόκυο 24
 Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης 550
 Πανιόνια Συνέδρια 11, 12, 18
 Πανιόνιο Συνέδριο [Α'] 201
 Πανιόνιο Συνέδριο [Γ' Διεθνές] 5, 11, 12, 14, 15, 18, 506, 542, 544, 554
 Πάνορμος 238
 Πανταζής 102
 Παντελεΐός 102
 Παντοκράτωρ βουνό 265
 Παντοκράτωρ στο Αργοςτόλι 95
 Παζοί 352, 448, 473, 474, 475, 480, 481, 485
 Παπαγεώργιος Σπυρίδων 80, 203, 204
 Παπαγεωργίου Αλέξ. 314, 315, 316
 Παπαγεωργίου Βασιλική 19
 Παπαδάτος [Σκουκέρης] 89, 102
 Παπαδάτου Διονυσία, Ν. 201, 560
 Παπαδόπουλος Βρετός Ανδρέας 271, 272, 273, 274, 281, 282
 Παπαδόπουλος Θωμάς 306
 Παπαδόπουλος Κεραμεύς Ανδρέας 203, 204
 Παπαδόπουλος Νικόλαος 56
 Παπαδοπούλου Γεωργία 19
 Παπαδοπούλου Ευτέρπη 512
 Παπαλεξανδρής Θρασύβουλος 314, 319
 Παπαμήτρου Μαρία 19
 Παπανάγνου Βασιλική 396
 Παπαναστασίου Αλ. 503
 Παπανδρέου Γ. 526
 Παπανικολάου Μ. 301
 Παπαντωνίου Ζαχαρίας 413
 Παπαπάνος Χρήστος 125
 Παπαρρηγόπουλος Δημ., 365
 Παππάς Θεόδωρος 227
 Παππάς Ν. 527
 Παραμυθιώτης Αθανάσιος 325
 Παρατηρητής 259, 325
 Παργγινός 102
 Πάρδος Α., Δ. 67
 Παρθενώνας 403
 Πάριος Αθανάσιος 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84
 Παρίσι 134, 156, 204, 234, 252, 321, 332, 344, 345, 346, 550
 Παρνασσός 314
 Πάρος 78
 Παρπαρία Κατινούλα 214
 Παρπάτης 102
 Πασαγιάννης Κωστής [Κώστας] 297, 412
 Πασαγιάννης Σπήλιος 412
 Πασκάλης 102
 Πασπάλα Ιωάννα 19
 Πασπαλάς Α.(;) 124
 Πασπαλάς Δημήτριος 119
 Πάσσαρης Νικήτας, Γ. 307, 316, 318
 Πασχαλίδης 451
 Πάτρα 179, 183, 260, 261, 263, 311, 379, 382
 Πατραϊκός κόλπος 261
 Πατρινός Στέφανος 465
 Πατρίς 299
 Παυλίδης Ιωάννης 513
 Παυλίδης Σ. 307
 Πεδινοί 350
 Πεκατόρος 88, 102
 Πεκατόρος Παναγής 179
 Πελασγοί 275, 277, 278, 279, 280, 281, 282
 Πελεγρής 88, 102

- Πελεκάσηδες οικογένεια 362
 Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα 147
 Πελοπόννησος 53, 115, 120, 180, 183, 254, 390, 476, 477, 478, 479, 480, 490, 491, 534
 Πέμα 106
 Πέννα Νικολαΐς 7
 Περάνθης Μιχαήλ 413
 Περάτης 102
 Περδίκης 89, 102
 Περιβολάκι 119
 Περίθεια 265
 Περιστιάνος 102
 Περιφέρεια Ευβοίας 479, 480
 Περιφέρεια Ιονίων Νήσων [Επτανήσου] 17, 479, 480, 549, 553
 Περιφέρεια Κυκλάδων 479, 480
 Περιφέρεια Πελοποννήσου 479, 480
 Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδος 479, 480
 Περιφερειακή Ενότητα Κέρκυρας [πρώ-
 ην Νομαρχία Κερκύρας] 550
 Περλινκής 88, 102
 Περλινκής Σπύρος 98
 Περούλη Αθηνά 19
 Πέρσες 438
 Πεσχάρδο 241
 Πεσμαζόγλου οικογένεια 399
 Πέτζας 102
 Πετίλια 237, 238, 243
 Πετμεζάς Θ., Ε. 317
 Πετρίδης Πλάτων 345
 Πετρίτζης 89, 102
 Πετρόπουλος Γιώργος 19
 Πετρούτσος [οικογένεια] 43, 48, 49
 Πετρούτσος Αρσένης 49
 Πετρούτσου-Μέγκουλα κώδικας 43
 Πετρούτσου Νικολέτα 49
 Πετσάλης-Διομήδης Θανάσης 413
 Πεφάνης 102
 Πήλιο 109
 Πιέρι Μάριο 155, 156, 159
 Πίλικας 88, 90, 102
 Πίνδαρος 130, 394
 Πίνδος 110
 Πινιατόρος 88, 89, 90, 102
 Πίο Ζαν Φρέντερικ 260
 Πιόγονος 102
 Πιργιώνης 88, 89, 102
 Πιργερός 102
 Πιτζαμάνος 102
 Πλάκα [Κεφαλονιάς] 95
 Πλατανιάς Δημήτρης 511, 512
 Πλατεία Ρούγα [Ζακύνθου] 193, 538
 Πλατυτέρα [μονή] 40
 Πλάτων 172
 Πλατωνικοί 400
 Πλέσσας [βλ. και Μπλέσσας] 90, 102
 Πλέσσας Ευστάθιος 512
 Πλουμίδης Γ., Σ. 67
 Πλούταρχος 161, 433, 435
 Ποδηματάς 89
 Ποδηματάς Πόριρης 102
 Πόθος Διονύσιος 505, 506, 560
Ποιητικός Ανθών 365, 366, 367, 374, 376, 379
 Πολάκης 102
 Πολέμη Πόπη 377
 Πολέμης Ιωάννης 528
 Πολεμικό Μουσείο της Ιταλικής και Γερ-
 μανικής Κατοχής 209
 Πολίτζης 89, 102
 Πολίτης Γεώργιος, Α. 366, 392, 394
 Πολίτης Λίνος 210, 212, 214
 Πολίτης Νικόλαος 203
 Πολίτης Φώτος 413
 Πόλιτο Θεόδωρος, Α. 386, 389
 Πολύκαστρο 237
 Πολυλά Μαρία 523
 Πολυλά οικία 452
 Πολυλάς Αντώνιος 468

- Πολυλάς Ιάκωβος 79, 196, 225, 226, 227, 306, 381, 412, 418, 523, 524, 525
 Πολυτεχνική Σχολή του Ελσίνκι 264
 Πόργιαρης 89, 102
 Πορκάκι Τομάζο 235, 241
 Πόρος [Κεφαλονιάς] 92
 Πορτογαλία 322
Πόρφυρας 15, 16, 227
 Ποταμός [Κέρκυρας] 251
 Ποταμός [Κυθήρων] 115, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125
 Πουλής Σωκράτης 19
 Πούλιος αδελφοί 375
 Πούσκιν 382
 Πραξιτέλης 400, 406
 Πρασσάς Α. 507
 Πρέβεζα 110, 111, 263
 Προκοπάτα 92, 95
 Προκόπης 90, 102
 Προκόπιος [αρχιεπίσκοπος Κυθήρων] 116
 Προπύλαια 493
 Προσαλέντης 335, 336, 337
 Προσαλέντης Στυλιανός Δώρας 336
Πρόσπερος 383
Πρωία 399, 408
 Πρωσία 350
 Πρώσοι 300
 Πρωτομάστορας 102
 Πρωτοπαπά [Μπουμπουλίδου] Γλυκερία 414, 416
 Πρωτοπαπά-Μαρνέλη Μαρία 431, 560
 Πυθία 237
 Πυλαρινός 88, 89, 102
 Πυλαρινός Θεοδόσης 15, 18, 43, 60, 187, 378, 381, 396, 523, 524, 560
 Πυλαρινός Πέτρος 409, 560
- P**
- Ραβέννα 234
 Ραγκαβής 196
 Ραγούζα 106
 Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών 213
 Ραζής [Βορδαράμβδος] 88, 89, 90, 102
 Ραζής Χριστόφορος 448
 Ραθ Σπ. 426, 427
 Ράλλης Α., Γ. 317
 Ράλλης Γ., Α. 313, 317
 Ράλλης Κ. 313
 Ραυτόπουλος 102
 Ρεγγιμέντος 97
 Ρέις Πίρι 235, 241
 Ρεκανάτι 161, 164
 Ρένεσης 89, 102
 Ρένεσης Διον. 369
 Ρενιέρης Μ. 313
 Ρέντζος Όθων 363, 364
Ρήγας 349
 Ρήγας Φεραίος [βλ. Φεραίος Ρήγας]
Ρήγας Φεραίος 79, 349
 Ριβέλλης Μιχαήλ 386
 Ρίζος 196
 Ρίζος Ραγκαβής Αλέξανδρος 365
 Ρίζος Ραγκαβής Ευγένιος 203
 Ριζοσπάστες 351
Ριζοσπάστης 349
 Ριζοσπαστικό κόμμα 354
 Ριζοσπαστισμός 369
 Ρίντελλ Μωντ 254
 Ριτσάτα 294
 Ροδίτης Ιωάννης 513
 Ροδόπουλος Δημήτριος [βλ. Καρχαάτσης Μ.]
 Ροδόπουλος Δημήτριος [Τάκης] [βλ. Καρχαάτσης Μ.]
 Ρόδος 61, 231, 232, 233, 234
Ροδών 367, 379
 Ροϊδης 422
 Ρόμπερτσον Ευφημία 448
 Ρόμπινσον 448, 449

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Ροντήρης Αντώνιος, Α. 392
 Ροσέτι 178
 Ρούγας πλατεία [βλ. Πλατεία Ρούγας]
 Ρουμανία 322
 Ρωμαίοι 237, 243
 Ρωμαίος Κων., Αθ. 527
 Ρωμανός Ιωάννης 260
 Ρώμας 419
 Ρώμας Διονύσιος, Αλ. 146, 214, 215, 216, 218, 219, 220
 Ρώμας[οικογένεια] 192, 195, 205
 Ρώμη 77, 159, 191, 232, 233, 243, 276, 277, 386, 388
 Ρωμόνοι 482
 Ρωσία 106, 107, 156, 204, 298, 321, 350
 Ρώσοι 434, 482
 Ρώσση Πολυτίμη 19
- Σ**
 Σαββίδης Γ., Π. 528
 Σάγκτις [δε] Φραγκίσκος 364
 Σάθας 196
 Σάθας Κων. 363
 Σαίξπηρ 129, 134
 Σακελλαρίου Π., Δ. τυπογραφείο 394
 Σάκουλας Γεώργιος [Saculas] 111
 Σάλμπεργκ Γιόχαν Ρέινχολντ 263, 268, 269
 Σάλμπεργκ οικογένεια 264, 265
 Σάλμπεργκ Σάχλας Οόουνιο 263, 264, 266
 Σαλούτσης Άγγελος 382
 Σαμαράς Τριαντάφυλλος 19
 Σαμαρίνα 110
 Σάμη 89, 95, 237, 239, 240, 391, 473, 474, 475, 484
 Σαμικός [βλ. και Βασιλάτος από τη Σάμη]
 Σαμικός 89, 102
 Σαμουήλης [βλ. Σαμουήλης]
 Σάμος 243
 Σαμουήλης [Samuello] 252, 253
 Σαμσόνι [Samsoni] 252, 253
 Σανσόν Υβόν 254
 Σανσών Αντώνιος 249, 252, 253, 254, 255, 258
 Σανσών Βόλτερ [Walter] 254
 Σανσών Γεώργιος 254
 Σανσών Κλορίντα [Clorinda] 254, 255, 258
 Σανσών Μαρί 254
 Σανσών οικογένεια 254
 Σανσών Σπύρος 254
 Σάντα Μαρία από την Πλάκα [μονή] 95
 Σαραντίτης Αντώνιος 120
 Σαρδηνία 231
 Σαρχής Αλέξανδρος, Γ. 525, 526, 527, 529
 Σαρίπολος Ι., Ν. 318
 Σάρλος 88, 89, 90, 102
 Σάρλος Φραγκίσκος 96
 Σαχίνης Απόστολος 531
 Σαχτούρης Μίλτος 543
 Σβορόνος 88, 89, 102
 Σγουρίδου Μαρία 165, 560
 Σγούτας Λεωνίδας, Α. 308, 309
 Σειρήνες 267
 Σέρβοι 68, 482
 Σερδής 102
 Σερέτης Αλέξανδρος 19
 Σερχής 102
 Σέρρας Διονύσης [Διονύσιος] 146, 152, 207, 208, 217, 218, 513
 Σιγούρος Μαρίνος 214, 216, 223, 366, 390, 391, 395, 413
 Σιδηροκαστρίτη Μαρία 513
 Σικελία 111, 231, 238, 243, 271, 274, 276
 Σικελιώτης Διόδωρος 231
 Σιμάτος 89, 103

- Σιμιτέκολος 89, 103
 Σινιγκάλια 175, 178, 179, 181
 Σινιές 265
 Σινσινάτι 23, 24
 Σίσια 95
 Σισίων [μονή] 236
 Σκαλτσούνης Ιωάννης 324
 Σκαλτσούνης Παναγιώτης 370
 Σκεντέρμπεης 271, 274, 281, 282
 Σκιαδάς 103
 Σκλάβος 103
 Σκλάβος Αντώνιος Πεντόπουλος 124
 Σκληρός 103
 Σκόδρα 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112
 Σκόκος Κωνσταντίνος 203, 533
 Σκόπια 108
 Σκορδύλλης Κωνσταντίνος 82
 Σκορδύλλης Μιχαήλ 82
 Σκορδύλλης Τζώρτζης 82
 Σκορδούλης Κωνσταντίνος 514, 516
 Σλήμαν 215
 Σμύρνη 78, 301
 Σοαύιος 338
 Σολδάτος Κωνσταντίνος, Ε. 8, 9, 13
 Σολομός 88, 90, 102
 Σολωμός Διονύσιος 136, 138, 139, 145, 150, 196, 210, 215, 216, 220, 225, 296, 306, 336, 339, 364, 367, 369, 378, 402, 411, 412, 413, 414, 418, 419, 421, 432, 433, 435, 509, 511, 520, 523, 524, 525, 526, 538, 543
 Σονέτσι Ντάλλι 235
 Σορβόννη 225, 226
 Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα [ΣΕΚΕ] 497
 Σουηδόφωνοι 259
 Σουλώτες 250
 Σούμα 106
 Σουμάκης Άγγ. 145
 Σουρή Κεράνη 122
 Σουρήs Αναστάσιος 122
 Σόφια 106, 112
 Σοφίλακτος 89, 90, 103
 Σπάλατο 432
 Σπανός 103
 Σπαρτερό 253
 Σπαρτιά 95
 Σπαταλάς Γεράσιμος 413
 Σπέτσες 184
 Σπήλια 92, 95
 Σπινθήρ 380
 Σπυράκη Ελένη 524, 529
 Σταμένης [Στραβαλετράς] 89, 103
 Στάνλεϊ λόρδος 249
 Στατήρης Γιάννης 19
 Σταυροπούλου Πηνελόπη 512
 Σταύρου Μαρία 79
 Στελιανέσης 88, 89, 103
 Στελιανέσης Αναστάσης 96
 Στερεά Ελλάδα 53, 254, 476, 477, 478, 479, 480, 490, 491
 Στεφανίδης Στέφανος 19
 Στήνιος Παναγιώτης 512
 Στραβαλετράς 89, 103
 Στραβοπόδη Διονυσία 512
 Στράβων 237
 Στράνης 506
 Στρατιά 343
 Στρατούλης Κωνσταντίνος 122
 Στρογγυλή 252
 Στωικοί 431
 Σύλλογος των Γυναικών 501
 Σύλλογος των Κυριών 501
 Συμφωνία της Βάρκιζας 209
 Συνάντηση 16
 Συνθήκη Ειρήνης της Αδριανούπολης 107
 Συνθήκη της Ενώσεως [Επτανήσου με την Ελλάδα] 356
 Συνθήκη του Passarowitz 74

Συνθήκη του Κάμπο Φόρμιο [Campo Formio, Campoformio] 106, 166, 434
 Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή 107
 Συνθήκη των Παρισίων 321
 Συνοδινός 103
 Σύρος 380, 386, 389, 474
 Σφήκας Γεώργιος 362, 366, 368
 Σχερία 260
 Σχινάς Δ. 341
 Σχολή της Κέρκυρας 196
 Σχολή του Γένους [Θεσσαλονίκη] 78
 Σχολή του Προσαλένδη 335
 Σωκράτης 433
 Σωμερίτης 149, 192
 Σωμερίτης Διον. 365, 366, 368
 Σωτήρ στο Αργοστόλι [ναός] 95
 Σωτηρίου Ανδρέας 238

Τ

Ταβουλάρης Διον. 363
 Ταγκόπουλος Δ. 299
 Ταλιαφέρος 103
 Ταμπακοπούλου Αρσινόη 526
 Ταραζής 103
 Ταρής 103
 Ταρτούφος 426
 Τάσσο Τορκουάτο 393
 Ταφική Ποίηση 170, 172
 Ταχυδρόμος Αργοστολίου 299
 Ταχυδρόμος της Ζακύνθου 218, 219, 220, 221
 Τεργέστη 106, 107, 131, 204, 251, 261, 334, 551
 Τερτσέτης Γεώργιος 225, 365, 411, 418
 Τέχνη 374
 Τζαμαρίας Σπύρος 513
 Τζάνκης 103
 Τζανής Νικόλαος 132
 Τζετζέλης [και Τσιτσέλης] 88
 Τζιβάρα Παναγιώτα 187, 560

Τζιμάρας 88, 90, 103
 Τζιμουλιάκης Ηλίας 19
 Τζίτζελης 103
 Τζιτζέλης Κων. 176
 Τζιτζιλιάνος 88, 90, 103
 Τζουβέλης Σπύρος 249, 560
 Τζουκαλάτα 93
 Τζώρτζη Μαρούλα 64
 Τζώρτζης Φραγκίσκος 64
 Τηλέγραφος 421
 Τήνος 396
 Τιμοσθένης ο Ρόδιος 231
 Το Βήμα 370
 Το Μέλλον 145
 Το Ξεκίνημα 218, 380
 Το Τιμόνι 323, 324, 325, 326
 Τόκκοι-δε 389
 Τόμσον 448
 Τοπάλτι 120
 Τοσκάνη 232
 Τούλιος [οικογένεια] 78
 Τουμασάτος Ηλίας 16, 203
 Τουντέερ Όσκαρ Έμιλ 259, 260, 268, 269
 Τουργιάνος 88, 90, 103
 Τουρκία 354, 464
 Τούρκοι 63, 74, 533
 Τραπάνι 111
 Τραπεζούντα 115
 Τραυλός [Μπονέαντες] 88, 89, 90, 103
 Τρεις Ιεράρχες 509, 511, 520
 Τρέκας 88, 98, 103
 Τρέκας Νικολός 98
 Τρέκας 181
 Τριανταφύλλου Δημήτριος 512
 Τριβιζάς Σωτήρης 16
 Τρίκαρδος 89, 103
 Τρίκαρδος Διον. 363
 Τρικούπης Σπυρίδων 365
 Τρίπολη [Barbarie] 111

Τριφυλλιάνικα 124
 Τροία 237
 Τρουγιάνος 103
 Τρυφίλης Γεώργιος 122
 Τρυφίλης Μηνάς 122
 Τρώες 170
 Τσαγκαροπούλου Ρόδη 513
 Τσακασιάνος 419
 Τσακασιάνος Γ., Δ. 367, 379
 Τσακασιάνος Ιωάννης 362, 365, 366, 378
 Τσαλδάρης Παναγής 423, 425
 Τσαλίκη αλευροβιομηχανία 492
 Τσαντλή Ελένη 295, 560
 Τσιγκάκου Φανή-Μαρία 255
 Τσιγκούνη Βασιλική 396
 Τσιλιάκου Έμιλ 266, 267, 268
 Τσιριμώκου Λίζυ 287
 Τσίτσας Αθανάσιος, Χ. 9, 10, 14
 Τσιτσέλης [βλ. Τζετζέλης]
 Τσιτσέλης Αναστάσιος 176, 182, 183, 184, 185
 Τσιτσέλης Γεράσιμος 176, 185
 Τσιτσέλης Δημήτριος 182, 183, 184, 185
 Τσιτσέλης Ηλίας, Α. 201, 202, 204, 205, 206, 366, 369
 Τσιτσέλης Κυπριανός-Ζήσιμος 183
 Τσιτσέλης Κωνσταντίνος [Κωνσταντής] 176, 182, 183, 184, 185
 Τσιτσέλης Νικόλαος 183, 185
 Τσιτσέλης Παναγής 176, 177, 180, 181, 182, 185
 Τσιτσέλης Φραγκίσκος 177, 182
 Τσόμπο-Μπιάνκι 106
 Τσουμάνη Παυλίνα 19
 Τυνησία 108
 Τυπάλδος 89, 90, 103
 Τυπάλδος Αιμίλιος 160, 163
 Τυπάλδος Διατζίντος 98
 Τυπάλδος Ιακωβάτος Γ. 464
 Τυπάλδος Κωνσταντίνος 466

Τυπάλδος Μελέτιος 204
 Τυπάλδος Πρετεντέρης Ιούλιος 204, 365, 411, 418
 Τυπογραφείο Νομικής 313
 Τυπογραφία της Διοικήσεως 305
 Τυπογραφία της Κυβερνήσεως 305, 317
 Τυπογραφία του Γένους 305

Υ

Υδρα 184
 Υιόρκ Δ., Α. 369
 Υπαπαντή [ναός] 38, 453, 458
 Υπεραγία Θεοτόκος [Μαργάνα] στις Μη-
 νιές [ναός] 95
 Υπεραγία Θεοτόκος Αντιβουνιώτισσα [να-
 ός] 38
 Υπεραγία Θεοτόκος Κρεμαστή [ναός] 38
 Υπεραγία Θεοτόκος Μυρτιδιώτισσα [μο-
 νή] 76
 Υπεραγία Θεοτόκος Σπηλαιώτισσα [να-
 ός] 34, 36, 40, 42
 Υπεραγία Θεοτόκος στα Σπήλια [ναός]
 95
 Υπεραγία Θεοτόκος στου Φαρντούρη
 [ναός] 95
 Υπεραγία Θεοτόκος στους Βαρδιάνους
 [μονή] 95
 Υπεραγία Θεοτόκος του Ελέους 386
 Υπεραγία Θεοτόκος Υψηλή [ναός] 30,
 38, 39
 Υπουργείο Εσωτερικών 479, 480, 481,
 482, 487, 489, 490, 491
 Υπουργείο Παιδείας, δια Βίου Μάθησης
 και Θρησκευμάτων 17
 Υπουργείο Στρατιωτικών 317

Φ

Φ. Βρυώνη ΑΕ Μουσικός Οίκος 17
 Φάλακας 261
 Φαίδων 531

- Φαλκονάρι [Falconar] 451
 Φανερωμένη [Ζακύνθου] 212
 Φαρακλάττα 95
 Φαρακλός 89, 90, 103
 Φαραντούρης 89, 95, 103
 Φαρμάκη Δέσποινα 19
 Φασόγης Γ., Ν. 349
 Φεβρουαριανή Επανάσταση 321
 Φελς 260
 Φέξης Γεώργιος, Δ. 313, 319
 Φεραίος Ρήγας 242, 365, 542
 Φερδινάνδος αυτοκράτορας της Αυστρίας 322
 Φερεντίνος 89, 103
 Φθιώτιδα 480, 481
 Φιλαδέλφεια [Βενετία] 204
 Φιλαρμονική Ένωση Κερκύρας «Καποδίστριας» 17
 Φιλαρμονική Εταιρεία «Μάντζαρος» 17
 Φιλαρμονική Εταιρεία Κερκύρας 16, 17
 Φιλαρμονική Ζακύνθου 209
 Φιλαρμονικής οδός 452, 458
 Φιλητάς Χριστόφορος 394
 Φιλική Εταιρεία 392
 Φιλικοί 210
 Φιλιππάτος Θ. 526
 Φίλιππου Φίλιππος 421, 560
 Φίλοι του Μουσείου Σολωμού και Επифανών Ζακυνθίων 151
 Φιλοκτήτης 237
 Φιλολογικά Νέα 383, 421
 Φιλολογικά Χρονικά Ζακύνθου 223
 Φιλολογική Πρωτοχρονιά 221
 Φιλολογικός Σύλλογος «Ανδρέας Κάλβος» 380
 Φιλόπατρις 214
 Φιλόρας Ρ. 301
 Φινλανδία 259, 261, 262
 Φινλανδοί 259
 Φιορεντίνος Γιώργος 207, 560
 Φιορίνης Ανδρέας, Δ. 379
 Φισκάρο 237, 238, 240, 241, 243
 Φλαμπουριάτης 149
 Φλογαΐτης Θεόδωρος, Ν. 318, 320
 Φλογαΐτης Ν., Θ. 318, 319
 Φλωρεντία 134, 156, 231, 232, 438
 Φλωριάν [καφέ] 150
 Φουερίνι 103
 Φουκάς 89, 90, 103
 Φούρνοι 232
 Φραγγιππάνης 76
 Φραγκαίοι 103
 Φραγκισκανοί 52, 62
 Φρεμεντίτη Λούλα 19
 Φτέρης Γιώργος 299
 Φυρίγου Ρένα 396
 Φωκίδα 480, 481
 Φωνή 386
 Φωνή του Ιονίου 349, 357
 Φως 369
 Φωσκάδης 103
 Φωσκολιανή Βιβλιοθήκη Ζακύνθου [Δημοτική] 80, 188, 193, 194, 199
 Φώσκολος Μάρκος 396
 Φώσκολος Ούγος 146, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 200, 364, 365, 366, 367, 369, 370, 432, 435, 436
 Φωτεινάτου Αλίκη 512
 Φωτιάδης Π., Σ. 319
 Χ
 Χαϊδελέβεργη 550
 Χαϊνάλης Στάθης 513, 514, 515
 Χαλέπα 426
 Χαλικιάς 103
 Χαλκιοπούλου-Μάντζαρος 337
 Χαλκιοπούλου-Γιαλλινά Στάμου κτήριο 454, 458
 Χαλκιοπούλος 103

Χάνδακας 65
 Χανιά 65
 Χάουπτμαν Γέρχαρτ 394
 Χαράκτης 103
 Χαραλαμπίδου Λεμονιά 19
 Χαρβούρης [ή Χαρπούρης] 89, 90, 103
 Χάριτες 380
 Χαρπούρης [βλ. Χαρβούρης]
 Χαρτούλακας Γ. 317
 Χατζηδάκης Μανώλης 210, 212, 214
 Χατζής Δημήτρης 542
 Χατζησαράντος Ξ., Ι. 426
 Χατζής-Πελλερέν Γεώργιος 382
 Χατζόπουλος Κ. 374
 Χέλμης 89, 103
 Χερεράς 103
 Χερν Λευκάδιος [Πατρίκιος -] 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30
 Χερν Τσαρλς [Κάρολος] 23
 Χίλων ο Λεκεδαίμωνιος 237, 243
 Χίος 78, 232
 Χιώτης Παναγιώτης 80, 149, 202, 203, 204, 362, 363, 366
 Χιώτης Χρήστος 362
 Χλαμπέας Κυριάκος 124
 Χλωμός 253, 254
 Χοϊδαινα (Α)πολωνία 98
 Χοϊδές 89, 90, 98, 103

Χοϊδές Πέτρος 98
 Χορν Δημήτρης 254
 Χρηστομάνος 537
 Χριστιανοί 95, 423
 Χριστιανός [βασιλιάς της Δανίας] 355
 Χριστόπουλος Αθανάσιος 138, 413
 Χριστός 344, 393, 424, 428
 Χριστοφοράτου Αντιγόνη 127, 560
 Χρόνος 352
 Χρυσικάτα 95
 Χρυσικόπουλος Γενναίος, Κ. 145
 Χρυσικόπουλος Γιάννης, Κ. 143, 145, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 154
 Χρυσικοπούλου-Στάβαρη Αντωνία 145
 Χρυσικός 103
 Χρυσομάλλης Στέλιος 79, 416, 419
 Χρυσοπηγή Παναγία της Μπόχαλης 506
 Χρυσοστομίδης Γρηγόριος 396
 Χρυσόστομος [μητροπολίτης Χίου] 81
 Χυτά Κατερίνα 19
 Χυτήρης Γεράσιμος 81
 Χωραφάς 88, 89, 103
 Χωραφάς Αθανάσιος 98
 Χωραφάς Τζουάννες [ή Ιωάννης] 98

Ψ

Ψυχάρης Γιάννης 525

ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΞΕΝΑ

A

Aachen 551
 Abel S. 551
 Abruzzi 252
 Adam Frederic [Lord High Commissioner
 Lt Gen sir] 445
 Aegean 244, 478
 Aguila [del] F. 551
 Albanese 279
 Albanesi 276
 Albania 113, 271, 273
 Albanian 282
 Albany [D'] 173
 Albertis [de] Joannis 68
 Albrizzi Iseppo 165, 167, 170
 Alfieri Vittorio 412, 434, 435, 438, 440
 Ali A. 551
 Altarelli G. 551
 Alvarez E. 551
 Alvarez-Gaume L. 551
 Ambjorn J. 551
 American 447
 Amsterdam 551
 Ancona 181
 Angeli [de] Gaetano Maria [Γαετάνο] 386,
 394
 Annecy 552
 Antona 195
 Antoniadis I. 551
 Antoniou N. 551
 Anzoleta 44
Ape Ionica 205
 Arese Antonietta Fagnani 165, 167

Argostoli 99
 Arkivi Qendror Shtetëror i Shqipërisë 112
Armonia 396
 Arsenale 67
 Ashtekar A. 551
 Athenian "center" 383
 Athens 282, 396, 408, 551, 552
 Athens 551
 Audacity-win-2.0.4 543
 Aufgarden [Van.] Giov. 180, 181
 Autonoma Πανεπιστήμιο 550, 552
 Avlihos Mikelis 303

B

Baccher 82
 Bachas C. 551
 Badoer 82
 Badoer Francesco 73
 Bais F., A. 551
 Bakas I. 551
 Baker Christopher 255
 Balkan 267
 Balzav 532
 Barba [della] Fra Basilio 65, 71
 Barbarie 111
 Barbieri R. 551
 Barcelona 552
 Behnke T. 551
 Bell 445
 Beneke M. 551
 Berenstein D. 551
 Bergen 552
 Bern 551, 552

- Betta Diedo 64
 Betta Paulina 64
 Bettoni Nicolo 157
 Bianchini 190, 191, 193, 194, 198, 200
 Bidera Emmanuele 278, 279, 281
 Bignami Maddalena 173
 Bilenky S. 551
 Binetruy P. 551
 Blancini Domenico 187
 Boccaccio 440
 Bogodari Joanettus 64
 Bogoliubov 551
 Bon 82
 Bon Marco [και οικογένεια] 82
 Bon Matteo 51
 Bon Mattia 51
 Boni Ευαγγελιστής 386
 Bonn 552
 Bonomin Francesco 61
 Bozzetto 393
 Bracciolini Poggio 233
 Branco G. 551
 Brescia 169
 Bressan Menega 68
 British Crowh 329
 British Protectorate 456
 Broche [de] Pierre 217, 224, 226, 228
 Brout R. 556
 Brussels 551, 552
 Buccella F. 551
 Bucchia 82
 Buchholtz Hermann 279, 280, 281
 Bulgari Eugenio 272
 Buondelmonti Christoforo 244
 Buras A. 551
 Butterworth 551

C
 Cafarelli 436
 Caltec 552
 Camarda Demetrio 278
 Cambridge 551, 552
 Camilleri Salvatore 111
 Campo-Formio 106
 Candia [di] Egidio 51
 Candiotta Oliva 65, 67
 Canova Antonio 174
 Cap Ferro 242
 Capello 82
 Capodistria 63
 Carli P. 165
 Carpentras 224
 Casa [della] Giovanni 62
 Casa Kori 252, 253
 Casarotti 171
 Casimati Giovanni 111
 Castellani K. 551
 Castello 67
 Castriotto Giorgio 271, 273
 Castro [De] 197
 Cataneus M. 61
 Catholic Archdiocese 83
 Catholics 83
 Central State Archive of Albania 113
 Centre de Physique Theorique-Ecole Polytechnique 551
 Cephalonia 240
 Céphalonie 186
 Ceresole A. 551
 CERN Ευρωπαϊκό Κέντρο Πυρηνικών Ερευνών 550, 551, 552
 Cesaresco Martinengo Marcia 169, 170
 Cesarotti 156, 166, 172, 434
 Chetta Nicolò 277
 Chiarini 166
 Chierico Didimo 171
 Chioggia 166
 Chrisikopoulos Giannis 153
 Chu C.-S. 551
 Cicceli Francisco 177

Cicelli Panagin 175, 177, 186
 Cipriana greca del Zante 64
 Classis Imperator 74
 Clavicula Solomonis 61
 CNRS Γαλλίας
 Colborne John 322, 375
 Colona Maria 68, 69
 Combattovich 82
 Communication Effect 514, 515
 Connes A. 551
 Copenhagen 551, 552
 Copia Lettere 175, 176, 178, 186
 Cordoni Paolo 51
 Corfiot 255, 371
 Corfu 42, 83, 113, 255, 268, 347, 383,
 393, 429, 470, 545
 Corfu Channel TV 17
 Corfu Island 383
 Corfu Summer Institute: Hellenic School
 and Workshops on Elementary Par-
 ticle Physics and Gravity 547, 549
 Corio Lodonico 196
 Cortazi βίλλα 251
 Crete 552
 Crispi Giuseppe 278
 Cristini Vincenzo 156
 Croix [La] 338
 Crusca 160, 161
 Curtius Ernst 260

D

Dafnis Costas 429
 Dafnis Grigoris 429
 Damour T. 551
 Dante 160, 163, 164, 172, 412, 440
 Darmanin Dom., Can. 393
 Daudet 532
 De Biasi Spyridon 198
 De Viazis Spyridon [βλ. Viazis]
 Deal E. 507

Delenda Antonio G.B. 393
 Demokritos 552
 Derendinger J.-P. 551
 DESY, Αμβούργο 550
 Dickens 532
 Doldin Nicolás 64
 Donà 82
 Doplicher S. 551
 Dortmund 552
 Douglas Howard [sir] 449
 Drakoulis P. 503
 Drasgovich 82
 Dubna 551
 Dudas E. 551
 Duli [don] Giovanni 64
 Durham 550, 551
 Dvali G. 551

E

East 396
 Eastern 396
 Ecole Normale Supérieure [ENS] Πα-
 ρίσι 550
 Edelman 514
 England 503
 Englert F. 551, 556
 Enlightenment 347
 Eptanisa 396, 478
Eptanisiaka Fylla 228
 Eptanisian 396
 Esecutori alla Bestemia 64
 Etsi Pastoralis 277
Études de littérature grecque moderne 284
 Europa ατμόπλοιο 251
 European 255
 European Institute for Sciences and
 their Applications 555

F

Fabri Francesco 65

KYPIA ONOMATA ΞΕΝΑ

- Fabri Lucretia 65
 Faddev L. 551
 Falconar 451
 Faraggi A. 551
 Fauvel 185
 Fayard L. 551
 Fayet P. 551
 Fels 260
 Ferrara S. 551
 Finnish 268
 Flaubert 24
 Floratos E. 551
 Fomasini Gaetano 165
 Forescgie Chichester 250
 Foscarini Nicolò 73
 Foscolo Andrea 432
 Foscolo Ugo [Νικόλαος, Νικολός] 157,
 165, 166, 167, 168, 169, 170 171,
 172, 173, 174, 198, 412, 431, 432,
 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439,
 440, 441, 442
 Fourier 498
 France 24
 Frangipani Michiel 82
 Frere J.-M. 551
 Fritzsche H. 551
- G**
- Galatis Anastasios 99
 Galileo 440
 Galliotini 82
 Gautier 24
 Gavella M., B. 551
 Genova 63
 Geographie Universelle 148
 Germania 273
 Giacomo 63
 Gianno [βασιλιάς της Κύπρου] 233
 Giordani Pietro 163, 164
 Gladstone William Ewart 454
 Glasgow 552
 Glasson E. 319
 Gori 195
 Goulianos C. 551
 Gounaris G. 551
 Gozadino Francesco 51
 Gozzi Gaspare 434
 Granada 551
 Gravina 172
 Greca Catterina 63, 65, 67
 Greca Felicità 63
 Greca Maddalena 63, 65
 Greca Rosa 63, 64, 65, 67
 Grecia 63
 Greco 434
 Greco Giorgio
 Greece 113, 396, 456, 503
 Greek 29, 42, 319, 347, 408, 456, 539
 Green M. 551
 Greghetta Isabella 63
 Grimani Marietta 64
 Gross D. 551
 Grosse H. 551
 Gryparis Nikos 228
 Guardia 242
 Gubernatis [De] 196
 Guilford [Lord] 445, 456
 Gusdorf G. 287
 Guzzetta Padre Giorgio 275, 276, 277
- H**
- Hamburg 551, 552
 Hannover 552
 Hansen 283, 284, 291
 Harnew N. 552
 Harvey Denise 254, 255
 Heidelberg 552
 Hellas 261
 Hellenic 347, 547
 Hellenit 261

Helsinki 260
 Henneaux M. 552
 Heptanese 282
 Hermes o Logios 347
 Hern 29
 Hernandez P. 552
 Hofmann 81
 Hollik W. 552
 Hull C. 552
 Humboldt 550

I

Ibanez L. 552
 Ideal of the Greater Greece 456
 Ierospoudastirion 470
Il Littorio 148
 Iliopoulos J. 552
 Imperial College [Λονδίνo] 551, 552
 INFN Ερευνητικές Φορέας Ιταλίας
 Inha Into Konrand 261, 268, 269
 Inquisition 70
 Invovich 82
 Ionian Academy 456
 Ioannina 552
 Ionian Islands 59, 70, 206, 244, 319, 329, 371, 383
 Ionian space 153
 Iris 29
 Island of Corfu 545
 Istriana Catterina 68
 Italia 163, 164
 Italian 198, 244
 Italiana 551
 Ithaca 282

J

Jalskog C. 552
 Japanese 29
 Jena 552
 Jenaro [di] Clorinda Sanson 254

Jenni P. 552
 Jezabek M. 552
 JINR 551

K

Kallos R. 552
 Karagatsis M. 429
 Karvounis Nickos 408
 Kawai H. 552
 Keating Emma Fredericka 452
 Kefalonia 99, 244
 Kefalonian 140
 Kerkiraiko Vima 429
 Kim J. 552
 Kirby Edmund Adolfus 452
 Kiritsis E. 552
 Kleise R. 552
 Koizumi Yakumo 28
 Konomos Dinos 228
 Kounnas C. 552
 Krakow 552
 Kreikasta 259
 Kreikka 263
 Kykladien 259
 Kyoto 552
 Kythera 125

L

Lahanas A. 552
 Lancaster 445
 Landshoff P. 552
 Laskaratos Andreas 293
 Laurentis Laura 68
 Lavina Paulo 82
 Lazarides G. 552
 Leake W., M. 110
 Lear Edward 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 258
 Lear Avv 249
 Lechtenfeld O. 552

- Lefcochile Antonio 111
 Legrand Emil 203, 233, 234, 235, 238,
 239, 240, 241, 246, 283, 284, 291
 Leila [Di] L. 552
 Lejeune P. 287, 290
 Leo 236, 240
 Leopardi Giacomo 155, 161, 162, 163, 164
 Lepori 181
 Leukimmi 255
 Leutwyller H. 552
 Leuven 552
 Levante 176
 Lido 77
 Lindhal R. 507
 Lindstrom U. 552
 Line-Wall 251
 Linssen L. 552
 Lisbon 551, 552
 Liverpool 551
 Lixouri 186, 206
 Loggia 74
 London 551, 552
 Loredan Antonio 74
 Loti 24
 Louis J. 552
 Loureine 134
 Lowndes J. 449
Lucifero 280
 Luest D. 552
 Lugoni 82
 Lund 552
 Lyceum of Zakynthos 519
 Lytton E. Baulwer 454
- M**
- M(onte) Lione 240
 M(onte) Lione 240
 Maccia Albanese 279
 Machiavelli 440
 Mackenzie James Alexander Stewar [sir]
 451
 Madonna del Carmine [παρεκκλήσιο] 77
 Madore J. 552
 Madrid 551, 552
 Madrisando Nicoló 63
 Magiotti Quirina Mocenni 173
 Magno 82
 Maiani L. 552
 Mainz 552
 Malipiero Gianpaolo 61
 Malipiero Isabella 61
 Malipiero Laura 61
 Mamos Ioannis 396
 Mandalà M. 277
 Mangano M. 552
 Maria Giovanni 65
 Martinelis G. 529
 Martinelli G. 552
 Masiero A. 552
 Matsue 24, 26
 Maupassant 24
 Max-Planck Ινστιτούτο Φυσικής [Μονά-
 χου] 550
 Meiji 26
 Mento [Di] Francesco 386, 393, 395
 Miani Giovanni Battista 82
 Michelangelo 440
 Milano 160, 169, 182
 Mill J., S. 502
Minerva 280, 281
 Minkowski P. 552
 Minotto 82
 Mira Giuseppe 273
 Misa 175
 Misericordia Society 447
 Modern Greel Literature 539
 Modugno [Da] Innocenzo 203
 Mon Repos 547, 548, 553
Monitore Italiano 434

Montecuccoli Raimondo 171, 436
 Monti Costanza 159
 Monti Vincenzo 155, 156, 157, 158, 159,
 160, 161, 164, 172, 431, 434, 436,
 437
 Mörne Ηάααα 267, 268
 Morosini Zanneto 82
 Most Holy Mother of God Spilaiotissa
 [ναός] 42
 Moustoxides Andreas 164
 Muazzo 82
 Muir E. 69
 Mukhanov V. 552
 Munich 551, 552
 Munoz C. 552
 Murano 434, 441
 Museum Solomos and Eniment Zakyn-
 thians 153

N

Naples 551
 NASA 44
 Neapoli 282
 Neo-Hellenic Enlightenment 347
 Nicolai H. 552
 Nicoli Nicolo 232, 233, 241
 Nielsen H., B. 552
 Nijmegen 552
 Nilles H.-P. 552
 Nina 82
 North Frederic the 5th Earl of Guilford
 445
 Noumas 303
 Nugent George Grenville baron of Nu-
 gent 449

O

Old Fortress [στην Κέρκυρα] 83
 Olivi Tommaso 166
 Orsay 551, 552

Orsini Giordano 233, 234
 Orthodox 42
 Ortis Jacopo 166, 435
 Osland P. 552
Osservatore Triestino 334
 Ottoman Empire 113
 Oxford 552

P

Pace Tommaso 274, 280, 281
 Padua 552
 Palazzo Adriano 273
 Paleokastritsa 255
 Palermo 282
 Pallavicini Luisa 435
 Palmerius Jacobus 234
 Panaretos [family] 125
 Papadopoulos Vretos Andreas 271, 282
 Parini Giuseppe 434, 435
 Paris 234, 273, 551, 552
 Parrino Paolo Maria 275, 276, 277
 Paschos E. 552
 Pasqualigo Zorzi 74
 Passarowitz 74
 Patras 551
 Pause F. 552
 Pavia 171
 Peccei R. 552
 Pelasghe 281
 Pelasgians 282
 Peloponnese 478
 Pen State 551
 Pernot 284, 290
 Perticari Giulio 160
 Petcov S. 552
 Petilia 237
 Petilia Destruta 241
 Petrarca 172, 440
 Petronzio R. 552
 Petropoulos M. 552

Petrovich 82
 Piana degli Albanesi 276
 Pich A. 552
 Picker 166, 167
 Piemonte 551
 Pindemonte Ippolito 167, 170, 172, 434, 437
 Pio Jean Frédéric Guillaume Emile 260
 Pisa 173, 551, 552
 Pisani Andrea 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 84, 189
 Place [La] 338
 Poe Edgar Allan 24, 27, 215
 Pokorski S. 552
 Polchinski J. 552
 Polizia Executiva di Corfu 112
 Polylas Jacques 226
 Pope 172
 Portus Viscardus 240
 Potamitis Panagiotos 150
 Potsdam 552
 Proeyen [Van] A. 552
 Proia [Πρωία] 408
 PTN European Programmes 553
 Putilia 237

Q

Quarterly Register of the American Education Society 447
 Quinn Daniel 391
 Quiros M. 552

R

Rada [De] Girolamo 279, 280, 281
 Radievals 329
 Reformes 329
 Regent Park 249
 Reiletti Angela 68
 Relazione 81
 Rembeci Andi 105, 559

Reuter M. 552
 Ricciarda 172, 173
 Rigas A. 508
 Ringwald A. 552
 Ritratti 171
 Riva 82
 Rivasseau V. 552
 Rivelli Amalia, P. 393
 Robinson W. 35
 Robinsum N. 112
 Rockefeller 551
 Roeck [De] A. 552
 Rome 551, 552
 Ronsioni 166
 Ross G. 552
 Rossi [de] Ottavio 63, 65, 66
 Rossi Samaritana 64
 Royal Hotel 251
 Ruggiero G. 69

S

S. Angelo θέατρο 434
 S. Biagio 66
 S. Giorgio de' Forlani 61
 SACLAY 551, 552
 Saculas Γεώργιος 111
 Sagnotti A. 552
 Sagredo Agostino 37
 Sahlberg Johan Reinhold 263, 269, 270
 Saint Angelo κάστρο 251
 Saint-Cloud 437
 Saints Kosmas and Damianos 125
 Samo Portus 240
 Samos 240
 Samsoni [Σαμόσνι] 252, 253
 Samuella [Σαμουήλ] 252
 San Giovanni in Bragora 65
 San Martin 65
 San Moisé 65
 San Sidero 241

- San Sindro 241
 San(to) Cipriano 434, 441
 Sanct(us) Filipp(us) 241
 Sanct(us) Georgi(us) 240
 Sanct(us) Isidor(us) 241
 Sansoni 166
 Sant' Andrea [νᾱός] 77
 Sant' Ufficio 61, 69, 70
 Santa Barbara 551
 Santa Croce 438, 440
 Santa Fe 551
 Santa Maria delle Grazie [νᾱός] 46, 50, 52
 Santissimo Sacramento 51
 Saris Alexandre, G. 529
 Sarkar S. 552
 Saunders 176
 Savoy C. 552
 Savoy-Navarro A. 552
 Savvidy G. 552
 Scacoz Aloysius 392
 Scalora Francesco 271, 559
 Schafer R., Murray 543
 Schefer M. Charles 234
 Schulenburg [Von de] Johannes Matthias 74, 77
 Schware J. 552
 Scutari [di] Marino Barlezio 272
 Scutari Andrea 82
 Seaton 322, 330, 375
 Senjanovic G. 552
 Sepolcri 168
 Seul Natl. 552
 Seven Islands 113
 Shafi Q. 552
 Shaksp. 129
 Sherrard Philip 255
 Shkodra 113
 Sidero 241
 Sinner [de] Gabr. Rud. Ludovicus 234, 242
 Sira [da] Angelico 51
 SISSA, Τεργέστη 551
 Società Italiana di Relatività Generale Fisica della Gravitazione [SIGRAV] 551
 Sokatchev E. 552
 Solomos D. 529
 Solvay 552
 Sommerfeld 550
 Soranzo 169
 Sorba P. 552
 Spata Nicolò 273, 274
 Spyraiki H. 529
 St. John the Baptist [νᾱός] 42
 St. Spyridon 83
 Stanford 552
 Starinets A. 552
 Start Media TV 17
 Steinberger J. 552
 Stelle K. 552
 Stellopoula Maddalena 63
 Sterea Ellada 478
 Sterne 172, 173
 Stevens Anthony 255
 Stirling J. 552
 Suma Nikolla 112
 Sutherland D. 552
 Swift 172
 Szabo R., J. 552
T
 Tarsia Giovanni Battista 82
 Tasso 172
 Teotochi Albrizzi Isabella 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174
 Teotochi Marin Isabella [βλ. Teotochi Albrizzi Isabella]
 Tetradis N. 552

KYPIA ONOMATA ΞΕΝΑ

Theisen S. 552
Thessaloniki 551, 552
Tokyo 552

Tonelli G. 552

Tonnet Henrie 226

Trapano 242

Tre savii sopra eresia 62

Treille D. 552

Treves Piero 158

Trieste 552

Trissino 172

Tsitselis Ilias 206

Tudeer Oscar Emil 259, 260, 268, 269

Turin 551

Tweddell John 184, 185

U

United States of the Ionian Islands 445,
456

Uppsala 550, 552

Utrecht 552

Uusi Suomettar 261

V

Valencia 552

Valencia 552

Valenciennes 167

Valle J. 552

Valmigli 157

Valvoja 259

Varela J. 552

Varvianis Nikolaos 216

Veltman M. 552

Venetians 70

Venezia 63

Venice 70

Vergados J. 552

Vergotis Panagiotis 140

Vetturi 82

Viazis [De] Spyridon 371

Viena 551

Virginia [πλολο] 111

Visconti Ennio Quirino 159

W

Wadams Charlotte Augusta 452

Wagner A. 552

Wark D. 552

Warsaw 552

Weigel Christophorus 114

Wells P. 552

Western 396

Wetterich C. 552

Wiet G. 110

Windscheid 319

Wipf A. 552

Wit [De] B. 552

Wittingham F. 283, 284, 291

Wolf G. 552

X

Xenopoulos 539

Y

Yanagida T. 552

Z

Zacco Augustus Antonio 77, 81

Zacinto 432, 437, 439, 441

Zakynthian 198

Zakynthiot 371

Zakynthos 216, 371, 383, 519, 539

Zampieri Leonardo 82

Zanin 82

Zante 59, 63, 64, 228

Zilliacus Emil 266, 268

Zimmermann W. 552

Zois Leonidas 216

Zola 24, 532

Zoom H2 543

Zoom Ha 543

Zorzi Castellano Carlo 82

Zorzi Francesco 73

Zoupanos G. 552

Zuane 44, 65

Zurich 552

Zwirner 552

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	11
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ	15

ΟΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΑΡΧΕΙΑ

Χριστίνα-Γεωργία Κασίνη, Ο Λευκάδιος Χερν ανάμεσα σε τρεις πολιτισμούς.....	23
Σπύρος Χ. Καρύδης, Ἀρχεῖα ἀδελφοτήτων. Δύο κερκυραϊκά παραδείγματα. .	31
Απόστολος Γ. Κουρουπάκης, Σύμμικτος ζακυνθινός κώδικας (17ος αιώνας)	43
Αλεξάνδρα Μελίτα, Ορισμένες περιπτώσεις Επτανησίων από τα αρχεία της Ιεράς Εξέτασης της Βενετίας κατά τον 17ο αιώνα.....	61
Σπύρος Π. Γαούτσης, Οι νεκροί της έκρηξης του 1718 μέσα από τα μητρώα της λατινικής Εκκλησίας του Παλαιού Φρουρίου της Κέρκυρας.....	73
Διονύσιος Γ. Γαρμπής, Στοιχεία για την κοινωνία του Αργοστολίου κατά τα έτη 1728-1757 στις πράξεις του νοταρίου Αναστάσιου Γαλάτη.....	87
Andi Rembeci, Εμπορικές σχέσεις μεταξύ βορείου Αλβανίας και Επτανήσων κατά τον 19ο αιώνα.....	105
Αννίτα Π. Παναρέτου, Στη σκιά της ιστορίας: Κύθηρα 1821-1926. Από το αρχείο της οικογένειας Παναρέτου.....	115
Αντιγόνη Χριστοφοράτου, Οι ποιητικές δοκιμές ενός παιδαγωγού. Τα άγνωστα χειρόγραφα του Παναγιώτη Βεργωτή.....	127
Αικατερίνη Δεμέτη, Το αρχείο του Γιάννη Κ. Χρυσικόπουλου (1938-2011) στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων.....	143
Πάυλος Βασίλας, Η σχέση του Ανδρέα Μουστοξύδη με τους Vincenzo Monti και Giacomo Leopardi.....	155
Μαρία Σγουρίδου, Isabella Teotochi Albrizzi – Ugo Foscolo: η σχέση και το έργο των δύο επτανήσιων λογοτεχνών μέσα από την αλληλογραφία τους. .	165
Βασιλική Μπόμπου-Σταμάτη, Το ανέκδοτο Copia Lettere του εμπορικού οίκου Panagin Cicelli του Ληξουρίου Κεφαλληνίας (1786-1816).....	175
Θεοδόσης Πυλαρινός – Παναγιώτα Τζιβάρα, Φωσκολιανά εργοβιογραφικά: οι επιστολές του Σπυρίδωνα Δε Βιάζη προς τον Domenico Bianchini. .	187
Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος – Διονυσία Ν. Παπαδάτου, Επιστολές του Λε-	

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ωνίδα Χ. Ζώη στον Ηλία Α. Τσιτσέλη. Πνευματικές σχέσεις δύο διακεκριμένων ιστοριογράφων.	201
Γιώργος Φιορεντίνος, Επιστολές Νικολάου Α. Βαρβιάνη προς τον Λεωνίδα Χ. Ζώη (1952-1956)	207
π. Παναγιώτης Καποδίστριας, Ανέκδοτες επιστολές του Νίκου Γρυπάρη και του Pierre de Broche προς τον Ντίνο Κονόμο	217

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ

(ΒΙΒΛΙΑ – ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ – ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ)

Νικόλαος Μαρχαγκάκης, Η Κεφαλονιά στο «Βιβλίο των Νησιών του Αρχιπελάγους» του Χριστόφορου Μπουνοντελμόντι.	231
Σπύρος Τζουβέλης, Ο Ζωγράφος Edward Lear (1862-1863) και ο γιατρός Σανσών	249
Μαρία Μαρτζούκου, Φινλανδοί περιηγητές στα Επτάνησα	259
Francesco Scalora, Ο Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός και η Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του Μετωνομασθέντος Σκεντέρμπεη Ηγεμόνος της Αλβανίας.	271
Κατερίνα Λεμούσια, Η οφειλή και ο οφειλέτης. Η κατασκευή μιας απογραφής στην Αυτοβιογραφία του Ανδρέα Λασκαράτου	283
Ελένη Τσαντίλη, Ο Μικέλης Άβλιχος και η πρόσληψή του. Παρατηρήσεις γύρω από το αφιέρωμα του Νουμά	295
Αναστασία Ι. Μιχαηλάκη, Η βιβλιοθήκη του Δικηγορικού Συλλόγου Κερκύρας και οι ελληνικές νομικές εκδόσεις από τον 19ο αιώνα.	305
Αναστάσιος Μικάλεφ, Ο φιλοκυβερνητικός Τύπος στα Επτάνησα επί βρετανικής επικυριαρχίας 1849-1864	321
π. Θεμιστοκλής Μουρτζανός, Ή Κέρκυρα μέσα από τό περιοδικό τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ <i>Ἐρμῆς ὁ Λόγιος</i> (1811-1821).	331
Αγγελική Ν. Γιαννάτου, Τα γεγονότα στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων μέσα από την <i>Ελπίδα</i> : 1857-1864.	349
Παρασκευή Λούντου, Ο Σπυρίδων Δε Βιάζης στα ζακυνθινά έντυπα (1878-1927).	361
Χ.Α. Καραόγλου – Εύη Κώστα, Ζητήματα ιστορίας του κερκυραϊκού περιοδικού τύπου (1901-1940)	373
Παναγιώτα Δημητρίου, Το περιοδικό <i>Αρμονία</i> του Ιω. Μάμου (1895-1912) και οι επανησιακού ενδιαφέροντος συνεργασίες του	385
Νικόλαος Ζ. Κοσκινάς, Νίκου Καρβούνη, Αισθητικές αντιλήψεις	399
Πέτρος Πυλαρινός, Το περιοδικό <i>Ελληνική Δημιουργία</i> και η Επανησιακή Σχολή	409
Φίλιππος Φιλίππου, Ο Μ. Καραγάτσης, οι αδελφοί Δαφνή κι ένα τολμηρό διήγημα.	421

Μαρία Πρωτοπαπά-Μαρνέλη, Επιδράσεις του αρχαίου ελληνικού στοχασμού στο έργο του Ugo Foscolo	431

ΠΑΙΔΕΙΑ

Νίκος Κ. Κουρκουμέλης, Κολλέγια κυρίων και σχολεία κυριών. Η απάντηση του προτεκτοράτου στη δημόσια εκπαίδευση του Ιονίου Κράτους	445
Σπύρος Γ. Κάντας, Η συμβολή του Ιεροσπουδαστηρίου Κερκύρας στην επάνδρωση των σχολείων	459
Αντώνης Α. Αντωνίου, Επαγγέλματα και εκπαίδευση στα Επτάνησα το 1879	471
Ευαγγελία Καλεράντε, Πολιτική και λόγος στο έργο του Πλάτωνα Δρακούλη: πρώτη αφήγηση μιας σοσιαλιστικής πολιτικής	493
Παναγιώτα Ακτύπη – Διονύσιος Πόθος – Λευκοθέα-Βασιλική Ανδρέου, Ιστορία του 1ου Γενικού Λυκείου Ζακύνθου τον 20ό αιώνα. Ανθολόγηση διακεκριμένων προσώπων που φοίτησαν σε αυτό	505
Φανή Μαγκούτα, Ο Γ. Μαρτινέλης στα σχολικά εγχειρίδια λογοτεχνίας της Μέσης Εκπαίδευσης: ο «ιδιότυπος» κληρονόμος της σολωμικής δημιουργίας.	523
Στέλλα Σπ. Νάκη, Όψεις της Ζακύνθου στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Γυμνασίου και Λυκείου: η συμβολή του Γρηγόριου Ξενόπουλου . .	531
Ελένη Ε. Κοκκινομηλιώτη, Η Κέρκυρα από το χθες στο σήμερα μέσα από τις ηχογραφήσεις μαθητών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.	541
Γιώργος Ζουπάνος, Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Θετικών Επιστημών και Εφαρμογών (ΕΙΘΕ)	547
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ	559
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	561
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ	563
ΚΥΡΙΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΞΕΝΑ	599

